

dc_220_11

Akadémiai doktori értekezés

Óze Sándor

**Apokaliptikus időszeplélet
a korai reformáció Magyarországnán
(1526–1566)**

Budapest, 2011.

Szeretteim, főképp egy dolog ne kerülje el figyelmeteket, az, hogy egy nap az Úr előtt annyi, mint ezer év, ezer év pedig annyi, mint egy nap. ⁹Az Úr nem késik ígését teljesíteni, ahogy némelyek késedelmeskedésnek tartják, hogy türelemmel viseltetik irántatok, mert nem akarja, hogy valaki is elveszen, hanem hogy mindenki bűnbánatot tartson. ¹⁰Mint a tolvaj, úgy jön el az Úr napja. Ezen a napon az egek nagy robajjal elmúlnak, az elemek a tűz hevétől felbomlanak, a föld és ami rajta van, elenyészik. ¹¹Mivel így minden elpusztul, minden tekintetben szentül és vallásosan kell élnetek, ¹²hiszen várjátok és siettetitek az Isten napjának eljövételét, amikor is az egek lángba borulnak és felbomlanak, az elemek a tűz hevétől megolvadnak. ¹³Mi ígérete alapján új eget és új földet várunk, az igazságosság hazáját.

(2 Péter 3,8)

Tartalomjegyzék

A könyv tárgya és célja, főbb kutatási szempontok	7
A vizsgálat idő és földrajzi határai.....	13
Módszerek és közelítések	16
Kutatástörténet	20
Európa új dimenziói	28
Apokalipszis és történetiszemlélet	33
Vita a fogalmakról.....	39
Eszkatológia vagy apokalipszis	39
Gnózis – prófécia – apokaliptika.....	42
Millenizmus és kiliazmus	45
A krízis mint az apokaliptika lehetséges motivációja	49
Exegetikai hagyomány	51
A Messiás lábnyoma a zsidó apokaliptikában	51
Rövid vázlat a középkor eszkatológiájához.....	56
A bibliai Góg-Magóg és az „antemurale” toposz magyarországi karrierje	63
A Magyar Királyság és a keresztes hadjáratok ideológiája az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1396–1556)	63
A keresztes ideológiák két változata.....	64
Propugnaculum Christianitatis.....	66
Az ütközőzóna.....	68
A „kereszténység védőbástyája” és a keresztes hadjáratok.....	73
Az apokaliptikus idő a 15–16. századi ütközőzónában.....	77
Határország és szerzetesrendi apokaliptika	83
A pálos mint az egyetlen magyar eredetű rend apokaliptikája	83
Gioacchino da Fiore modellje	84
Domonkosok mint elitképző rend a Magyarországon.....	86
A legjelentősebb 15. századi magyarországi származású apokaliptikus szerző, Magyarországi György.	86
Georgius de Hungaria, „a szászsebesi névtelen”	93
Török veszély és ferences apokaliptika a kora újkori Magyarországon	106
Joachim és az obszerváns ferences apokaliptika.....	104
A ferencesek, mint a mohamedán háborúk tábori papsága	113
Kimutatható-e kapcsolat Magyarországon a radikális ferences apokaliptika irányába?.....	117
A felekezet nélküli semleges Antikrisztustól a kettős Antikrisztus tanig	121
Katolikus-lutheránus Antikrisztus-vita.....	121
Luther Antikrisztus-értelmezése	125
Luther és a Jelenések könyve.....	128
A katolikus válasz Luther Antikrisztus-vádjára.....	133
Antikrisztus-vita az interim és az adiafórista harc alatt.....	135
Ozori Imre: Krisztus és az Antikrisztus.....	138
Nem oda Buda, katolikus apokaliptika a 16. század első felében Magyarországon ...	145
Szerémi György	145
A Mohács-komplexum kialakulása – Egy katolikus kísérlet a török megszállás indoklására a 16. század közepén.....	146
A bibliai párhuzam protestáns térfélen	155

Bűn és Büntetés.....	155
A toposz.....	155
A toposz fellelhetősége és elemzési szempontok.....	159
Magatartásformák és bűnkatalógus.....	160
Miért van szükség új történetfilozófiai érvekre?.....	163
A győztes török – a magyar hódoltság és Wittenberg.....	163
Leonard Stöckel a törökellenes az 1550-es évek Magyarországon.....	174
Bújdosó királyok.....	178
Apokaliptika és államelmélet.....	185
Dániel próféta birodalmi.....	185
Dániel könyve.....	186
Luther Dániel könyve-értelmezése.....	196
Luther és az iszlám.....	198
A birodalmak Melanchthonnál.....	202
A Chronicon Carionis.....	205
A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja.....	210
Translatio imperii.....	214
Kálvin és a francia álláspont.....	216
A két Róma problémája.....	224
A Chronicon Carionis és a Magdeburgi Centuriák.....	226
Dániel birodalmi a korai reformáció Magyarországon Batizi András Meglőtt és megleendő dolgok... című verses világkrónikája alapján.....	229
Pseudo-Methodius jóslata.....	244
Pseudo-Methodius időfelosztása.....	249
A kaukázusi kapu.....	252
A hunok.....	255
A jóslat.....	257
A világcsászár.....	259
A Tiburi Sibylla jóslata.....	262
Világcsászár a középkorban.....	266
A sas és a lilium a lichtenbergeri jóslatban.....	270
Határterületi csoportidentitás.....	277
A végső csata: Köln a német Armageddon.....	277
A végső csata és Hunyadi János.....	277
Az aranyalma legendája.....	280
A reformáció apokaliptikus modelljei.....	283
A dánieli birodalmak szerepe az európai államelméleti kontextusban Melanchthon után.....	283
Mohamed és Sergiosz.....	284
Sergius Magyarországon.....	293
A kettévált Római Birodalom története Magyarországon.....	297
Az 1550-es 60-as évek antikrisztus vitái.....	300
A pápa-antikrisztus-vita katolikus küzdelméhez.....	306
Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci teológusoknál.....	309
Heinrich Bullinger Dániel -receptiójáról.....	310
Kommentár a Jelenések Könyvéhez.....	312
A Jelenések könyve.....	312

A bullingeri recepció	315
A jövő elkezdődött	325
Helvét apokaliptika Magyarországon a 16. század második felében.....	325
Helvét hatás a magyar szemléletre.....	325
Török protektorátus vagy védőbástya?.....	327
Az apokaliptika mint legitimációs eszköz a 16. századi Magyarországon a reformáció idején Szegedi Kis István munkássága alapján.....	327
Wittenberg koncepciója Magyarországon, a török mint Antikrisztus	329
Apokaliptika és legitimáció	331
Szegedi Kis István a magyar ütközőzóna katonanéességének teológusa	333
A mártíromság és katonai hívatástudat a 16. századi Magyarországon.	347
A jogos háború és Isten akarata Luthernél	347
Melius és a Korán.....	357
Korán a reformáció idején	361
Apokaliptika a kognitív szférában	371
Bornemisza Péter 16. századvégi várakozása és a Luther-prófeciák	371
Az elaggó világ és a korabeli tudományos kép.....	374
Összegzés	391
Felhasznált irodalom	406
Források.....	406
Irodalom.....	412
Bibliai helyek feloldása	463

dc_220_11

A könyv tárgya és célja, főbb kutatási szempontok

A kötet fejezetei az apokaliptikáról szólnak, ugyanakkor egy témakörhöz, a konfesszionalizációhoz és a kora nemzettudat vizsgálatához kötődnek. A témával, kis megszakításokkal, az elmúlt húsz évben folyamatosan foglalkoztam.

Kandidátusi dolgozatom is a 16. századot ölelte fel egy toposz kutatása folytán, melynek egyik fejezete volt az eszkatológia. Míg ez az első könyvem az egyházi irodalom és annak különböző felekezeti művelőiről szól,¹ addig másikkal, habilitációs munkámmal² a határmentalitás és a végvárok népe témakörében íródott. Első könyvem a kora nemzettudat, az úgynevezett „nemzetvita” szempontjából fogalmaztam meg, és módszereit egy toposzkutatás határozta meg.³ A másodikban a határtérszemléletéhez köthető mentalitást vizsgáltam. Mindkettőben történész generációk által vitatott, nehezen körülhatárolható társadalmi rétegek, a hajdúk, a végvári katonaság vagy a reformáció korának papi értelmiségét vettem górcső alá. A reformáció magyarországi terjedését, ennek fokozatait és elméleteit szembesítettem vizsgálataimban.⁴

Jelen munkámban magával a korszak időszemléletével kívánok foglalkozni. Az alábbi kérdésekre keresem a választ.

Mi okozta az intenzív világvégevárást a 16. században, és ennek milyen valós tartalmai és következményei voltak Magyarországon?

Milyen előzményei voltak ennek az időszemléletnek Európában és speciálisan a Magyar Királyság környezetében?

Milyen exegetikai és ókori (humanista) argumentációt használtak a korban?

Mennyire volt ez a reformáció sajátja?

A létrejött magyar határmentalitás mennyiben a török hódítás következménye vagy mennyiben egy általános európai mentalitásváltás és korhoz kötött változás?

A modern nemzetállam kialakulásának nyugat-európai sajátosságai mennyiben jelennek meg, illetve mutálódnak Magyarországon?

¹ *Óze Sándor*: „Büneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica A Museo Nationali Hungarich Digesta – A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2.)

² *Óze Sándor*: A határ és a határtalan: identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. METEM, Bp. 2006. (METEM-könyvek). Német nyelvű fordításának kiadása a hallei egyetemmel folyamatban.

³ *Óze*: Büneiért ...i. m.

⁴ *Óze*: A határ és a határtalan. i. m.; *Uő*: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechzehnten Jahrhundert. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Sthephani Borzsák dedicata. Ed. Anita Czeglédy, Krisztina Laczkó, Dávid Ádám Ligeti, Gyula Mayer. Eötvös Collegium–Typotex, Bp, 2010. 613–622.

Több helyen írtam a reformáció magyarországi elterjedésének elméleteiről, sőt egy egész könyvet szenteltem a kora újkor magyaror historiográfiájának olyan irányú megközelítésére, hogy milyen hatalmas befolyásoltsága volt a korszak kutatóinak az amúgy ezoterikusnak tűnő témában.⁵ Ezzel itt bővebben nem kívánok foglalkozni, csak abban az esetben, ha feltétlenül szükséges a mondanivaló kifejtéséhez.

Előző könyveimből nem akartam átvenni fejezeteket, csak olyan esetben utaltam korábbi szövegeimre, ha az általam összerakott mozaik ma, húsz év múltán mást mutat számomra, mint például a *Bűn és büntetés* fejezetnél. Magyarországi példáim esetében azonban ugyanazt a forrásbázist tudom csak továbbra is használni, mint az egyházi irodalmat elemző könyvem,⁶ vagy ezeket a végvári társadalom irányába tágító munkáim esetében.⁷ Itt azonban (ezúttal) igyekeztem reprezentatív vizsgálat helyett egy-egy jellemző személy munkásságát követni, vagy inkább egy-egy művet elemezni abból a szempontból, hogy az apokaliptikus szemléletnek milyen szerepe volt az életút alakításában, illetve a mű korszakban kifejtett hatásában.

Kérdéses, hogy bővíthető-e az a forrásbázis, mely a 16. század reformációtörténeti kutatásához szolgált alapot. A könyv nem kerülheti meg azokat a kutatásokat, melyek az elmúlt időszak felekezettörténeti helyzetét igyekeztek feltárni a 16. század eleji Magyarországon. *A határ és határtalan* című könyvemben utaltam rá, hogy az általam felvázolt reformációtörténeti modellek, melyek a korai reformáció magyarországi elterjedését és a felekezetszerveződéseket igyekeztek felrajzolni, még az általam melléjük állított végvárak szerepét hangsúlyozó elmélettel együtt sem jelentenek magukban egyedül abszolút megoldást.⁸ Önmagában egyik sem lehet

⁵ *Őze Sándor*: Nemzettudat és historiográfia. Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, Bp. 2009. (Sziget sorozat)

⁶ *Őze*: Bűneiért...i. m.

⁷ *Őze*: A határ és a határtalan. i. m.

⁸ „Mint a tanulmányban kimutattuk, mind a reformáció első nemzedékében, mind a velük küzdők között többségében ferenceseket találunk. Ennek oka a rend hagyományos szerepe Magyarországon. Luther korában a német területeken a ferences hatás mellett az obszerváns ferences rend volt az egyik leghevesebb ellenzője a reformációnak. Magyarországon pedig annak a joachimista apokaliptikus-eszkatologikus eszmerendszernek az áthagyományozói voltak, amely Szent Ferencet a 14. századtól kezdve egy új kor nyitányaként emlegette, amelyben a mohamedanizmusnak, mint végső veszedelemnek jutott szerep. Így ennek legerőteljesebb hatása a magyar délvidéken volt tapasztalható. Ehhez a fogalmi nyelvhez, időnként felfokozódó várakozáshoz kapcsolódott a reformáció térítő szándéka. Ellentámadást is innen kapott, a vitákhoz a közös teret ez szolgáltatta.

A korai reformátorok azokról a lakóhelyekről jöttek, amelyek ki voltak téve a török veszélynek. A ferences kolostorhálózat mellett megfigyelhető a két Perényi-birtoktest: a siklós–valpói és a sáros–abaúji között az összeköttetés, amely kapcsolatot mutat a népi és a főurak által terjesztett reformáció eddigi, két egymást nem feltételező elmélete között. A harmadik összefüggés, amely a végvári katonaság szerepét hangsúlyozza, a reformátor életrajzokban a ferences kolostorokat is magukba foglaló végvárakkal tűnik fel, egyben erősíti azt a nézetet, hogy a reformáció igehirdetői mindenképpen állást kellett, hogy foglaljanak a török kérdésben. Ilyen várak például Gyula, Pápa, Eger, Várad, Szigetvár (Kálmáncsehi),

üdvözítő. Területek és helyzetek voltak meghatározók, és együttthatásokkal kell számolnunk minden esetben.

Az utóbbi időben Csepregi Zoltán, a nemzetközi kutatásra alapozva, bár elfogadva könyvem felvázolt kiegyenlítő javaslatát⁹, ő a korai reformáció elterjedésében egy Szilézia és Szászország felé kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó városi humanista közeget tart emel ki.¹⁰ Szakály Ferenc és Péter Katalin nyomán hangsúlyozza, hogy nem igen lehet bővíteni a reformáció elterjedésére vonatkozó forrásbázist azon a 19. század fordulóján összeállított köteteken kívül, melyet az ETE szerzőgárdája rakott össze.¹¹

Meg kell említenünk az elmúlt időszak másik nagy vállalkozásaként azt a kísérletet, amelyben Molnár Antal a Propaganda Fidei levéltárának anyagát és jelentéseit kapcsolta be a kutatásba, tágítva ezzel az említett forrásbázist. Miközben a német területeken elterjedt schillingi „Konfessionalisierung” elméletét igyekszik a 17. századi magyar hódoltságra alkalmazni, és az eddigi szakirodalom által kivételként tárgyalt alföldi katolikus városok helyzetét ezzel a modellel magyarázni,¹² a 17.

Kanizsa, Ozora, Segesd, és ezek parancsnokai a nagy reformációt támogató családok főúri-katonai udvarai, mint az Enyingi–Török, Perényi, Nádasdy, Báthori–Drágffy, Zrínyi, Kerecsényi, Ormosdi Székely, Lendvai Bánffy stb. voltak. A három tényező együttesen fest egységes képet a reformáció kezdeti időszakáról. Számunkra tehát a reformáció elterjedése a magyar etnikumú területeken nem elsősorban főúri függőségi hatás vagy a jellegzetes mezővárosi településszerkezet kereskedelmi funkciójával indokolható. Mint a névsor kapcsán elmondtuk, a folyamat központi szervezőerejének a törökhöz való viszonyt tartjuk, és a délvidéki reformációt is többek közt ennek függvényében, egy erre adott válaszként elemezhetjük. Ezért jut nagy szerephez a Szűcs Jenő által, a 15. század végén elemzett ferences rend. Ezt egészíti ki a földesúri hatalom és a paraszti-mezővárosi önkormányzatiság ellentétpárja, illetve azok a gazdaságtörténeti adatok, amelyek szerepét, nem egymással szembeállítva, hanem egymást feltételezve szeretnénk kezelni.” *Óze: A határ és a határtalan.* i. m. 100–101.

⁹ „Óze Sándornak egy dolgot sikerült könyvében meggyőzően bizonyítani: a határvidéknek és a transzcendens kérdéseknek, a beszűkült térnek és a kitágult időnek a szoros kapcsolatát, összefüggését. Adós maradt viszont ennek a viszonyoknak a pontos meghatározásával. Óze után már senki sem vetemedhet arra, hogy a magyarországi reformáció problematikáját a török-kérdéstől elvonatkoztatva tárgyalja, vagy hogy a magyar reformátusság bölcsőjét másutt keresse, mint a hódoltságban és a végvárakban, nyitott kérdés maradt azonban, hogy honnan vették üzenetük magvát ezek a hódoltsági és végvári prédikátorok, kik voltak mestereik (amikor már nem Melanchthon szellemében prédikáltak), vagy lehetséges-e, hogy egyedül saját tapasztalataikból szűrték le a kettős predestináció elvét középpontba állító teológiai rendszerüket, amilyen formában az a legkorábbi fennmaradt szövegekben előttünk áll. Pillanatnyilag pontosan nem meghatározható, hogyan és mikor vezetett el a hazai református »magyar vallás« útja a határtól a határtalanig.” Csepregi i.m. 276

¹⁰ *Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve.* Akadémiai doktori disszertáció. 2011. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta munkáját.

¹¹ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukicsics József. Bp. 1902–1912. 252–254.

¹² *Schilling, Heinz:* Die Konfessionalisierung von Kirche. Staat und Gesellschaft- Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Konfessionalisierung Reinhard/ Schilling (szerk.) 1–49; *Schilling, Heinz:* Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“ Wissenschaftliches Symposium des Vereines für Reformationsgeschichte 1985 Güntersloh 1986. *Schilling, Heinz:* Aufbruch und Krise. München, 1998.;

századból visszavetített állapotokkal igyekeznek igazolni, hogy ezen a településeken működő katolikus egyház nem egy új missziós folyamat eredménye, hanem ott a középkor óta kontinuos.¹³ A 17. századi felekezeti képződések szempontjából bármennyire is reprezentatív a forrásanyag, módszertanilag aggályosnak mondható a visszavetítés. Tehát csak azokat a szavakat idézhetem, melyeket ő írt le a 16. század ferences kutatásának lehetőségeivel kapcsolatban, hogy új a többnyire elavult 19. század végi feldolgozásokhoz képest, új adatokat találni „reménytelenül” nehéz.¹⁴

Bár az elmúlt húsz évben az eddig feltárt, főként 19. századi forrásanyag mellé igyekeztem bevinni hadtörténeti, illetve más köztörténet köréhez csatolt adatokat is, mégsem láttam igazán bővíthetőnek ezt a forrásbázist. Mindezek ellenére nem teszek le a reményről, hogy valahol majd előkerül olyan forráscsoport, mellyel egy fiatal kutató halomra dönti az eddigi általam és kollégáim által felállított verziókat.

A kiválasztott szereplők és művek igyekeznek nemcsak a tematikához, hanem elemzendő példa gyanánt az adott környezethez, társadalmi réteghez is igazodni. Batizi András, Szkhárosi Horváth András például egy hegyaljai (felső-magyarországi, partiumi) környezet reprezentánsai, akik magyar nyelven első közvetítői a wittenbergi történet szemléletnek.¹⁵ Szerémi György latin nyelvű episztolája és Ozorai Imre magyar nyelvű vitairata egy délvidéki származású alsó klerikusi réteget vizsgál műveiken keresztül a reformáció kezdeti időszakában, és egyben két különböző választ is megfogalmaz. Német ajkú városi kultúrát reprezentál Stöckel Lénárt latin nyelvű prédikációs kötete és Heltai krónikája, Melius Juhász Péter Jelenések könyvének kommentárjai. A Benczédi Székely István *Krónikáján*, Sztárai Mihály biblikus témájú énekein¹⁶ iskolázott familiárisi kör török hódítással szembeni reakcióira figyelmeztet. A végvári és hódoltsági környezetben működő Szegedi Kis István munkái egy másik világba kalauzolnak bennünket. Bornemisza Péter, Magyar István és társaiknak udvari környezete az ország minden tájának földesúri familiárisi udvari világába visznek.

Schilling, Heinz: Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte. Duncker und Humblot, Berlin, 2002.

¹³ *Molnár Antal:* Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Balassi, Bp. 2002 (Humanizmus és reformáció, 26.); *Uő:* Mezőváros és katolicizmus. Katolikus Egyház az Egri Püspökség hódoltsági területein. Bp. 2005.

¹⁴ *Molnár Antal:* BUKSZ 2006. 2. l. ábjegyzet.

¹⁵ Nem elemzem Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkájáról, melyet 70 éve emlegetnek Kathona Géza kiváló tanulmánya miatt ebben a tárgykörben. Emellett eléggé elsikkadt az ugyanebben az időben keletkezett Melius- és Szegedi Kis-munka, melyen vizsgálni lehet már a svájci hatást is, mely éppen e korban Károlyit is befolyásolja.

¹⁶ *Keveházi László:* „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp. 2005.

A vizsgált társadalom minden meglevő, eltűnő és születő rétege megjelenik a munka lapjain. Az egyre hangsúlyosabbá váló végvárok katonanépe és a vele kapcsolatban álló környező parasztság adja a tárgyalt anyag nagy részét. Másrésről megjelenik a főúri udvar: Nádasdy Tamás, a Révaiak, a Massaiak, a Perényiek, Török Bálint, Petrovics Péter, környezete. A szabad királyi városok: mint a német ajkú Bártfa vagy a magyar ajkú Temesvár és a mezővárosok, mint Tolna, Laskó, Kálmáncsehi, Debrecen, Sempte, Nagyszombat, Sárospatak és az Erdély határterületén fekvő erődvárak népe, papjai a társadalom kitzasztott katonapásztor-elemei, a hajdúk is szereplői a könyvnek.

A vallásos szellemi mozgalmak keretében külön fejezetben látjuk a korábbi Magyarország két legnagyobb szerzetesrendjét, a ferencset és a pálost, a helyenként feltűnő domonkosokat, ahogy helyüket keresik a megbomlott vallási közegben. Hasonló a helyzet a terebélyesedő reformáció egyes képviselőivel: milyen módon tudnak befolyást gyakorolni a határvidék társadalmára, és milyen viszonyba kerülnek a mohamedán törökkel.

Ennek a kiutat kereső, menekülő társadalomnak a szellemi, „ideológiai” tájékozódása érdekelt előző könyvemiben, vagyis az, „hogyan áll ez majd össze egy egységes identitássá, a későbbi magyar nemzettudat hogyan tekinti ezt az identitást forrásának, elemei, berögzült pszichés reakciói hogyan kerülnek elő hasonló helyzetben”. Most az az izgat, milyen szerepet játszik ebben az apokaliptika időszemlélete.

A 16. századi magyarországi határral foglalkozó könyvem az ország közepén kialakult ütközőzóna térszervező pontja az a több száz erőd lett, mely a kétfajta vallás és civilizáció és nem utolsósorban a világ két császáranak, szuperhatalmának legjelentősebb szárazföldi frontvonalán alakult ki. Akkor abban a könyvben utaltam arra, hogy a vársor nemcsak a tér centrális rendezőpontja a korabeli Magyarországon, hanem kulturális életvitelbeli kényszerítő és viszonyulási pontokként is szolgál, és ezen keresztül az egész társadalom gondolkodásának formálója is. A frontvonal megmerevedésével és a „kis háborúk”, a portyák állandósulásával a küzdelem életvitelszerű elfogadásával az iszlám-keresztény ütközőzóna kulturális emlékezetének centrumává is előlép. Ennek szempontjából fogalmazzák meg az egyes események, „vések” és „diadalok” kiemelését az összefolyó múlt eseménytömegéből. Ezekhez „cövekelik ki” az itt élő kisebb és nagyobb közösségek kulturális identitásukat. Ugyanakkor ott néhány oldalon utaltam rá, hogy a sokkhatás és a frontmentalitás által

az erődhálózat, a „végek” életének létezik egy apokaliptikus ideje is, mely itt értelmezhető csak.

Ebből a szempontból a szomszédos, viszonylagos békében normálisan élő országok életvitele nem összevethető azzal a Magyarországgal, melynek atribútuma az erődháló, mely több vonalban néhol 100 km szélességben, 1000 km hosszúságban végigvonul, s benne mintegy 50 ezer reguláris és sok-sok ezer irreguláris katonának, kiszolgáló munkásnak ad lehetőséget keresztény és iszlám oldalról a hadakozásra.

Összevetésre azok a területek alkalmasak, ahol hasonló jelenség tapasztalható. Ilyen a 16. században a másik hagyományos oszmán front, az örmény lakosságú perzsa határvidék, mely távolsága ellenére hasonló jelenségeket mutat, de sokban jellemző mindez az oszmán területekre is. Ilyen a 14–15. században a Balkán területe vagy az Ibériai-félsziget, mely erre az időre már kevésbé jelent támpontot.

Az ország (a hajdani ország területén létrejött államok) tanult értelmisége, felekezeti és politikai vezetői által egy, az akkori Európa tudományos mércéjéhez igazodó idő- és történelemszemlélethez viszonyítják saját helyzetüket, és próbálják ezeket a teológiai és fizikai téridő-elméleteket alkalmazni a sajátos magyar viszonyokra. Ugyanakkor soha ilyen figyelem nem fordul Magyarország felé, s éppen sajátos fronthelyzete miatt Európára is visszahat a hazai apokaliptikus időszemlélet. Mindez igaz különösen egy olyan időszakban, mint a 16. századi egyházszakadás és a kora újkor nemzetiállamok kialakulásának korszaka. Európa fokozatosan olyan területté válik, ahol a peremháborúk „totális” volta jelenik meg a felekezeti háborúk rendszerével. Ez felveti az apokaliptikus irodalommal kapcsolatos kérdést, hogy nem oka-e a krízis okozta sokkérzés az irodalom megjelenésének.

A nemzetközi kutatás a 16–17 századot jelöli ki olyan kornak, amikor az apokaliptikus gondolkodás ismét centrális szerepet kap Európában. Egyes tudósok igyekeznek ezt a fekete halál tombolásának és az egyházszakadások (több egyszerre regnáló pápa, a huszitizmus és a wiclifi eretnokség) 14–15. századi időszakára is kiterjeszteni, ez azonban találkozik azon kutatók ellenkezésével, akik az apokaliptikus látásmódot nem krízisekhez kötik, hanem többé-kevésbé egy, a keresztény középkor bármely időszakában fellelhető világlátásnak. Volker Leppin vizsgálata az, amely magyar helyzethez a legközelebb áll.¹⁷ Itt is a reformáció felekezeti harcai és a 16.

---

¹⁷ *Leppin, Volker: Antichrist und Jüngster Tag das Profil apokalyptischer Flugshriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618. Heidelberg, 1999. (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 69.)*

század második harmadától német területeken is eszkaláló az apokaliptikus oszmán hatalomtól való félelme dominál. Ő a korszak kommunikációs újdonságát, a röpiratokat vizsgálja ebből a szempontból. Magyarországon ez sajnos ilyen mennyiségben nem áll rendelkezésünkre, ezért fordulok kiegészítésért továbbra is ahhoz a nyomtatott prédikációs vitairat-, ének- és költészeti irodalomhoz, melyet már első könyvemben vizsgáltam.

A vizsgálat idő és földrajzi határai

Volker Leppin az apokaliptikát, mai jelentései és értelmezése szerint nem egy ókori görög, latin vagy zsidó szemlélet szerint méri fel, hanem mint a világvége közelségét, ennek a bekövetkezését váró időszakot írja le. Az újkori apokalipszis nem egy egyéni vagy egy közösségi, hanem egy bekövetkező térbeli és időbeli kozmikus katasztrófa. Az újkori szerző annak a küszöbön álló, mostani léttől dimenzióiban különböző, új térrel és idővel bíró világnak a közelségét hangsúlyozza. Tehát a közelség és a várakozás vibráló együttes jelenléte szerinte a domináns ebben a nézőpontban, és nem a vég eljövetele. Leppin időhatárai (1548–1618) között a német lutheranizmust vizsgálja, ezért elsősorban az adiaforon harc utáni elhatárolódó pozícióból indul ki és a harminc éves háború kitörésének événél áll meg.

Az időhatárokat a dolgozatban az 1526-os és az 1566-os évek jelölik. Maguk a fejezetek, amelyek a vizsgálat különböző szempontjait indokolják, határozzák meg ezt az intervallumot. 1526 kézenfekvő időpont: a mohácsi csata, a magyar királyság hadseregének katasztrófális veresége, amely a király halálával végződött. Évszázadok magyar történetírása és a keresztény Európa a magyarországi török hódítás kezdőpontjának tartotta. Az 1566-os végpont inkább tetszőleges: ez jelenti a nagy török hódítások befejeződését. A drinápolyi békével (1568) a fegyvernyugvás lehetőségét teremtette meg a két nagy birodalom: a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. Ehhez az évszámhoz kötődik az ország három részre szakadásának állandósulása Magyarország lakossága számára, ami politikai úton a töröktől való megszabadulás lehetetlenségét jelenti. Maradt tehát az apokaliptikus kiút várása a helyzet megoldására, és a Magyar Birodalom tudata, „a kereszténység erős védőfal” helyett a nyomorult, szenvedő kis ország, „a választottak kicsiny seregének” eszméje.

A 16. század közepére kihálnak annak a generációnak az utolsó tagjai is, amely még látta az országot védő déli vársort. Közülük több politikus még Hunyadi Mátyás államában született, olyan király országában, ahol még mertek nagyobb léptékekben gondolkodni. Túl vagyunk a magyarországi reformáció első nemzedékén. 1567-ben végleg elkülönül a református egyház a másik protestáns felekezettől, az evangélikusoktól, és kemény harcokat folytat a terjedő antitrinitarizmussal. János Zsigmond halálával, Báthori István trónra kerülésével (1570) nyugvópontra jutott a felekezeti radikalizálódás kora, kialakul Erdély tartós vallási berendezkedése, ahogy a speyeri szerződéssel a fejedelemség valóságos léte is. A következő generáció hozza majd meg a felekezetek gyakorlati szétválását dogmatikai, liturgikus és egyházszerkezeti szempontból, és a belenyugvást abba, hogy vallásilag, kulturálisan állandósuljon Magyarországon is a keresztény társadalom szétszakadása.

Dolgozatomban nem kívánok foglalkozni az antitrinitárius apokaliptika erdélyi-partiumi megjelenő változatával. Ennek részben az az oka, hogy a dávidi apokaliptikával foglalkoztam már 1990-es könyvemben,¹⁸ részben pedig az, hogy az elmúlt ötven év más felekezetekhez és önnön súlyához képest nagyobb energiával kutatta, de ennek ellenére nem igen tudta meghaladni azt a forrásbázist, mely már Révész Imre¹⁹ vagy Pirnát Antal²⁰ rendelkezésére állt. Maguk a kérdésselvetések finomodtak, például az erdélyi vallási tolerancia esetében Balázs Mihály kutatásai által,²¹ ugyanakkor Révész Imre Karácsony György felkelésének apropóján írt híres tanulmányának alapgondolata, hogy a „rajongó mozgalom” Dávid Ferenc néhány évvel korábban megjelent művében 1570-re hirdetett világvége-hangulatának következménye volt-e vagy sem, nem igazolták a 20. század eleje óta, de nem is vetették el véglegesen. A kérdéskör időszaka egyébként már „átlóg” időhatárait keretein.

Ezokból nem illesztettem be a Korán-cáfolatokról Dobrovits Mihállyal közösen írt némiképpen átalakított cikkünket sem a szövegrészek közé, bármennyire is kíváncozott az a Bullinger, Bibliander és a svájci exegeták tevékenységét és iszlám iránti érdeklődését leíró fejezet után, mint a magyarországi katolicizmus törökkel szembeni apokaliptikus nézőpontjának értékelését, mert mintái egészen a 17. század első harmadáig, Pázmány Péter tevékenységéig vezetnek bennünket. Bornemisza apokaliptikáját azonban a korabeli tudományos nézet feldolgozása szerint 1572-ig

¹⁸ *Óze Sándor*: Büneiért... i. m.

¹⁹ *Révész Imre*: Debrecen lelki válsága, 1561–1571. Bp. 1936.

²⁰ *Pirnát Antal*: Die Ideologie der siebenbürger antitrinitarier in dem 1570-er Jahren. Bp. 1961.

²¹ *Balázs Mihály*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998.

követem. Ezt az teszi szükségessé, hogy az ebben az évben feltűnt üstökös Európa-szerte és Magyarországon is felkorbácsolta a világvégevárás újabb hullámain. Ilyen irányú következetlenségeimért kérem az olvasó elnézését.

Időhatárait tehát egy-, kétgenerációs időszakot fognak át, melyben a magyar társadalom még nem eszmélt rá, hogy több száz évre megváltoztathatatlanul véglegessé vált kényszerpályája. A korszak nem más, mint a kísérletezés időszaka egy megváltozott helyzetben.

Földrajzi határként pedig azt az ebben a korszakban folyamatosan változó területet választottam, melyben gyökeres átalakulást teremtett a török hódoltság. Ennek a határterületnek a kialakuló vallási-szellemi-identitásbeli mozgástörvényeit próbálom megragadni.

A kor magyar embere, birtokolt is bármilyen identitást: kötődött ehhez a területhez mint a valamikori három részre hullott Magyar Királyság lakosa, mint a Kézay-féle krónikahagyomány magyar nyelvet beszélő, etnikailag összetartozást érző tagja (ebbe a magyar ajkú jobbágy is beletartozott), vagy az Európa egyik legnagyobb nemesi, és több százezres privilegizált katona társadalmába tartozó személye, nem egy szokványos, hanem páratlanul kivételes helyzetben tudhatta magát. Egy olyan területen élt, melyen várta az összecsapást, mely eldönti a világ sorsát. Beteljesíti a bibliai jóvendöléseket.

A vizsgált terület nyelve, a magyar volt mely a hódítás előtt, mintegy 80%-ban lefedte a Királyság egészét. Az ország széthullása után pedig továbbra is többséget vagy legalábbis relatív többséget jelentett. A nyelv Dévénytől a Moldvában élő szórványtelepülésekig olyan közvetítő volt, mely az 1000 km-es távolság minden pontján beszélhető volt, mi több írott változatait fél évezred múltán is megértjük minden nagyobb nehézség nélkül. A nyelvi egyedülállás és elszigeteltség, ezért okozott egy olyan összevethetlenséget Európa más, ezidőtájt vezető területeivel (mint például az elmúlt 40 évben állandóan hivatkozási pontként kezelt Francia Királysággal) szemben, mert hordozóvójává vált azoknak a magatartásformáknak, melyek kulturális kódjai, (mémjei)²² mint kereszténységet határoló országnak már a kezdetektől fogva adottak voltak, de ebben a korszakban fejlődhetek ki és lehetek hordozói a későbbi századokban.

---

²² Csíkszentmihályi Mihály: A fejlődés útjai. A harmadik évezred pszichológiája. Bp. 2009. 154-178.

Értekezésemben a korban szokásos magyar nyelvű terminusokat és helységneveket használom. Mivel a kor magyar egyházi értelmisége egységként kezelte a három részre hullott Magyar Királyságot ennek a virtuális és részben valóságos egységét magyar nyelven már a 15. századtól folyamatosan Magyarországnak („magyar úrságnak”, magyar uralom alatt álló területnek) nevezte, én is így fogok rá hivatkozni.

A kor nemzetközi európai közvetítő nyelve a latin volt. A művek és a kommunikáció a magyar és a német (a reformáció országának nyelve) ezen a nyelven folyt. A latin terminológia szavait és idézeteit eredetiben is fogom használni. A további szövegeket, melyek ógörög, szír, héber, örmény, arab vagy éppen török nyelven fogalmazódtak meg, még zárójelben sem írom le, csak közvetlen fordításukkal dolgozom. Még abban az esetben sem közlöm ezeket a nyelvi változatokat, ahol közös cikkekben, e keleti nyelveket ismerő társszerzővel már megjelentettem a szöveget, és ott szerepelt eredeti vagy fonetikus átírásban is. Részben azért, mert ezen iratok ókori vagy kora középkori változatait majd minden esetben lefordították latinra (sokszor többszörös nyelvi konvertációval is), azaz a magyar ajkú olvasóhoz már így érkezett meg, és így épültek be abba a fogalmi hálózatba, ismeretanyagba, melyet ma a korszak diskurzusának szoktak nevezni.²³

Módszerek és közelítések

Vizsgálatom az anyag színessége folytán változatos módszertani regisztert követett. Mivel centrumában az eszmetörténeti, kommunikációs-hatástörténeti vizsgálódások állnak, szükségképpen szólni kell egy teológiai-politológiai összefüggésben ható apokaliptikáról is. Atipikus helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós határvonalának felállításával. Létrejött tehát egy apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő krízishelyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkiileg megrázkódtató meghasonlása a kereszténységnek. Ugyanakkor a korszak megrajzolásához, a határterület vizsgálatához hagyományos társadalom-, gazdaság-, had- és mentalitástörténeti elemeket is figyelni kellett, mint a főúri udvar reprezentációja és művelődéstörténeti hatása, valamint a végvár vonal felállítása.

Munkám leginkább az Assmann házaspár nevéhez köthető kulturális emlékezet-kutatás módszerén alapul. A módszer segítségével vizsgálta Jan Assmann a Tórárt,

²³ Emellett szeretnék köszönetet mondani Jürgen Tubak szír, Ashot Melkonyan örmény, Tüske László arab, Fröhlich Ida héber nyelvű szövegek és kulturális adatok értelmezésében nyújtott segítségével.

mint írott hagyományt, a kulturális vallási csoportemlékezetet tartva annak az „ércfalnak”, mely védelmébe fogta a „zsidó népet”, és a diaszpóra tudatában tovább élte azt a teret, melyet áttelepített csoportjai sohasem láttak.

A 16. századi magyarországi apokaliptikus hullám véleményem szerint éppen azért kutatható ezzel a metodikával, mert alkotói, szereplői ugyanilyen tudatosan építettek elsősorban az ószövetségi hagyományokra, színezve ezt középkori európai és magyar eszmetörténeti hatásokkal és elemekkel. Farkas András és társai a 16. század közepén megtalálták azt a kipróbált módszert, mely átsegítette őket a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán. A módszer összekapcsolódik azzal a lelki megrázkódtatással, mely a keresztény Európa végleges felekezetekre való hullását, „meghasonlását” hozta. A meghasonlás pedig egy ötszáz éve nem látott, minden társadalmi rétegre kiterjedő felekezeti háborút, mondhatnánk úgyis, hogy népiertást idézett elő az öreg kontinens szívében, oly módon, mely ez idáig, csak a peremterületekre, az iszlámmal határos frontzónára volt jellemző.

Az emlékezéskultúra-kutatás metodikája azután olyan kora újkori felekezetközi kutatási módszerekkel és bázisokkal bővült és került kontaktusba, mint a német területekre érvényes konfesszionalizációs elmélet amely az 1990-es évektől hazai tudományos körökben is divatossá vált.”²⁴ Mindez természetesen csak a magyarországi sajátosságok figyelembevételével alkalmazhatóak vizsgált anyagunkra, illetve véleményem szerint még akkor is csak nagyon kis elemeiben.

Az elmúlt évek világviszonylatban is kutatott eszmetörténeti tematikája volt a „nemzeti tér emlékezet” és annak kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez. Ez a szimbolika úgynevezett nemzeti mítoszokká léphetett elő bizonyos elemek együttállásából. Az emlékezéskultúra kutatása, a kollektív emlékezet vizsgálata M. Halbwach szociológiai vizsgálataiból indult.²⁵

Az emlékezésért a jelenkor politikai rendszerében harc folyik. Egymás mellett futó plurális folyamat a politika historizálása, történeti panelelemekkel való beépítése és a történelem visszafelé való átpolitizálása. Így beszélhetünk politikai mítoszokról és mítoszpolitikáról.

²⁴ Eberhard, Winfried: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen. 1478–1530.* München, 1981.; Ebenhard, Winfried: *Monarchia und Widerstand: Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen.* München, 1985.; Eberhard, Winfried: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation.* Köln–Weimar–Wien, 1996.

²⁵ Pierre, Nora: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht.* 1996. 21-31.

A múlt átértékelése mindig jövőorientált.²⁶ Ha uralmat vagy hatalmi viszonyokat kívánnak legitimizálni, legalábbis stabilizálni, illetve fellazítani, megingatni, a mindenkori politika szerplőinek fontos kérdése az, hogy milyen történelmi szimbólumrendszert és milyen értelmezési modelleket tudnak mozgósítani, és mire kívánják azt felhasználni. A célok nagyon különbözőek lehetnek: lehet szó a már említett hatalmi legitimizációról, felhasználhatók a történelmi emlékezet elemei társadalmi mobilizációra vagy ellenkezőleg: csoportok polarizációjára, a társadalom eszmei denunciálása révén való szétzüllesztésre.

Az emlékezéskultúra révén az elit tömegbefolyásra tehet szert, de képezhet mobilizációs tartalékot is a politika számára. Kollektív identitást alkot, amit politikai legitimizációban vált aprópénzre. A lakott emlékezés a funkcionális emlékezeten alapul. Ennek különböző jegyei lehetnek: szelektív, csoport, értékötött, jövőorientált stb. A funkcionális emlékezet addig intakt, ameddig hasznos valakik számára, ha már nem játszik szerepet, alkotóelemeiben kicserélhető.²⁷ Az emlékezés csoport általi „kicövekelt” (Assmann terminusa) eseményei a történésfolyamból kiemelt elemei azok, melyek a csoporthoz való viszonyon keresztül létrehozzák az egyén identitását. Assmann így ír:

„A személyes és az egyéni identitás szintén tudatosulással támad és fejlődik. Csakhamar ez esetben szükségszerű és elkerülhetetlen folyamatról van szó, melyet az vált ki, hogy az egyén egy eleve adott társadalmi és kulturális alakulatba születik bele. Ez amolyan »antropológiai reflexivitás«. A kölesönös tükröződés. A személyes identitás olymód alakul, hogy az egyén hozzá képest »szignifikánsan másokkal«, és általuk róla visszavetített képpel azonosul. Önmagunk megtapasztalása mindig közvetett, csak másoké közvetlen. Arcunkhoz hasonlóan belső önmagunkat sem láthatjuk. Másként, mint tükörben. Ez a tükröződés, re-flexio tudatosítás és a reflexivitás szerkezetét mutatja. Tehát nem egyszerű szójátékról van szó. A másokkal való érintkezés egyúttal

²⁶ Heuß, Alfred: „Geschichtliche“ Gegenwart, ihr Erwerb und ihr Verlust. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Nr. 7/1987, S. 389 - 401, Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. München, 1997. Speth, Rudolf, Edgar Wolfrum: Einleitung. In: Politische Mythen – Geschichtspolitik. Berlin, 1996. Nora, Pierre: Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, 1990.

²⁷ Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999. Norbert Frei: Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 1996, 2. Taschenbuchaufl. 2003. Hobsbaum, Eric J.: Nations and nationalism since 1780, Programme, myth, reality. Cambridge, 1990. Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. Bevezetőjében a téma megközelítésre bő ajánló bibliográfiát ad a nemzetközi szakirodalomból. Benedict Anderson. Die Erfindung der Nation. Hosking, Geoffrey-Schöpflin, George: Myths and Nationhood. London, 1997.

érintkezés önmagunkkal. Önmagunkra, vagyis személyes identitásra csak kommunikációban és integrációban tehetünk szert. A személyes identitás, egyrészt önmagunk tudata, másrészt a többiek, a mások részéről velünk szemben támasztott elvárások és az ebből fakadó felelősség tudata. Ahhoz, hogy az ember személyes identitását alakíthasson ki a másokkal való érintkezésben, közös »szimbolikus értelemvilágban« *kell velük élnie. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a közösködés máris (kollektív) identitást teremt. Ilyesmire, csak akkor kerül sor, ha a közös vonás tudatossá válik, és az marad*²⁸

A nemzetfogalom, a hozzákapcsolódó toposzok, a bibliai alapú történelemszemlélet nemcsak a kor kultúrtörténetének jelentős alakzatai, hanem ezen túlmenően a kulturális emlékezet, a kollektív identitás alapvető elemei is.

A történészek közül sokan a modern nemzettudat kialakulásának első korszakát a 16. századra teszi. Feltételezik, hogy a nemzetek korai generációjához tartozó társadalmak olyan sajátosságokat őriztek meg, amelyek megkülönböztetik őket a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől, amihez az Ószövetség szolgáltatott modellt. A csapások, a nemzetként elviselt szenvedések sokkal nagyobb kohéziót adtak, mint a sikerek. A bűn, a büntetés és a „választott nép”, kategóriáit a történelmi élmény töltötte fel. Kandidátusi dolgozatom ebben a témakörben íródott, mely jelenlegi munkámmal – bár egyetlen mondatával sem azonos kandidátusi disszertációmmal, mégis – mint a pásztorboton a faragott jelek, kiegészítik és feltételezik egymást, gondolatai részei ennek az értekezésnek is.

Az értekezés fejezetei egy, az ország határhelyzetéből kialakuló, hagyományosan az iszlám veszélyhez kötődő szerzetesi szemléletet, majd a reformáció időszakának felekezeti válaszait vizsgálja, bekapcsolva az elemzésbe a korszak államelméleti gondolatait is. Elsősorban Dániel könyvének és európai és magyarországi kommentárjai adnak képet a kora újkori eszmék elterjedéséről. Szorosan ehhez a témakörhöz kötődik a hatalmi legitimáció témaköre is, mely szintén exegetikai megalapozottságú, itt főként János Jelenéseinek és az Antikrisztus legendának 16. századi értelmezései voltak számomra vizsgálandóak. A különböző felekezetek eszkatologikus nézőpontjainak magyarországi megjelenése után még három kérdéskör vizsgálata válik szükségessé. Vizsgálom: a nagyszámú katonanépeség önmagára

²⁸ Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1992. 133–134.

vetített képét és a mártírológia keretében. Elemzem a magyar határnépeség viszonyát az iszlámhoz és az európai koránmagyarázó irodalom hazai hatását. Meg kell nézni továbbá a kor természettudományos viágképének kapcsolódását a teológia által felvázolt eszkatologikus modell(ek)hez. Mindezt a vizsgálatot egy-egy korabeli apokaliptikus irodalmi mű és képviselő bemutatásával teszem meg.

Kutatástörténet

Dolgozatomban építhettem azoknak a magyarországi és külföldi csoportoknak a kutatási eredményeire, melyekkel kapcsolatot tartva tevékeny munkatárs voltam: ilyen a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kutatócsoportja, az MTA REBAKUCS szervezete, a Debreceni Egyetem retorikatörténettel és nemzettudattal foglalkozó Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, a müncheni Südost-Institut, ahol ösztöndíjasként szerepeltem és a Lipcsei Egyetem GWZO intézete, ahol oktattam is. Nagy lendületet adott a kutatásnak Magyarországon a Hofer Tamás által szorgalmazott, néprajztudományhoz kötődő *Magyarok Kelet és Nyugat közt* című kiállítás, mely a nemzettudat változó jelképeire fókuszált vizsgálódásában egy interdiszciplináris kutatógárda eredményeit mozgósította. Mindehhez hozzájárult a vallási csoportok kulturális hátterét vizsgáló kora újkori interdiszciplináris tudományágak, főként német nyelvterületen az 1970-es évektől kifejlődő Konfessionalisierung kutatási szisztémája. Az utóbbi időben pedig témám szempontjából Völker Leppin a reformációs időszak apokaliptikájának csoporttudat-formáló hatásáról megjelent kötete (1999) segítette munkámat.²⁹

A korszakra vonatkozó történetelméleti vitái közül a legfontosabbnak a „nemzet-vita” tekinthető, amelyet Molnár Erik kezdeményezett az 1960-as években, és amelyhez szorosan kapcsolódott az 1970-es években a Nemeskürty István és Perjés Géza megállapításai hatására kialakult „Mohács-vita”, illetve az 1980-as évek elején a „régio-vita”, mely elsősorban Szűcs Jenő történetelméleti koncepciója nyomán bontakozott ki.³⁰ Továbbá erősítette azt a meggyőződésemet, mely nem a Molnár Erik-vita módszertanához, hanem az azt megelőző eszmetörténész nemzedékek vizsgálati

²⁹ Leppin: i. m.

³⁰Lásd erről *Óze Sándor*: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. PPKE BTK, Piliscsaba, 2004. 360–427..

módszeréhez való visszatérésre serkentett (Benda Kálmán, Deér József, Kerényi Károly).

Benda Kálmán³¹ *A magyar nemzeti hivatástudat története* című művében a jelölt fogalom kifejlődését és változásait vezeti végig a magyarság történetében a 13. századtól a 17. századig, és rámutat ennek vallásos tartalmára. Péter Katalin művelődéstörténeti kutatásai ráirányítják a figyelmet az események háttérében meghúzódó eszmei és gyakorlati tartalmakra.³²

A kora nemzettudati elemeket vizsgáltam a 16. századi prédikációs gyakorlatban a fennmaradt szövegek alapján 1991-ben megjelent munkámban: a török okozta sokkérzést és a hozzá kötődő magatartásformákat.³³ Ennek folytatásaként jelent meg habilitációs munkám, mely ugyanezen magatartás és tudat végvári térségének határmentálisát próbálta feldolgozni.

Imre Mihály: *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*³⁴ című könyve az ovidiusi heroida műfaj humanista formatörténeti felelevenítéséhez és a lutheri reformáció történeti teológiai képéhez köti tartalmilag a 16. századi magyarországi humanista körök latin és magyar nyelvű költészetében az antiturcica irodalom tartalmi és formai hagyományteremtését. Bitskey István *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*³⁵ című tanulmányában a korszak eszmevilágát, önértelmezését vizsgálja a toposzok értelmezésén keresztül, és kimutatja a közösségi identitás kialakulásában és fejlődésében játszott szerepüket.

Az eszmetörténeti kutatások – noha jelentős előzményekkel rendelkeznek – újabban kerültek az érdeklődés előterébe. Az elmúlt 20 év újabb vizsgálódásai főként az irodalomtörténet-írás területén folytak, s főként formatörténeti alakzatokra irányultak.³⁶

---

³¹ A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században (Bp. 1937); Habsburg abszolútizmus és magyar rendi ellenállás a XVI–XVII. században (Bp. 1984); Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig; Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848 (Bp. 1983).

³² Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975; *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995; (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8). *Uő*: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete. Bp. 1973.

³³ *Őze*: Bűneiért... i. m.

³⁴ Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen 1995.

³⁵ Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Szerk. Bényei Péter–Gönczy Mónika. Debrecen, 2005. 13–33.. *Bitskey István*: História, emlékirat, önvallomás. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Akadémiai, Bp. 1987. 61–89. p. *Uő*: *Pázmány Péter*, Gondolat, Bp. 1986, 22–23; *Bitskey István*: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*. Miskolc, 1999.

³⁶ Pl. *Bitskey*: i. m. 2005.

Forrásközlés, egyháztörténet-írás, apokaliptika-kutatás főként a két világháború közötti időszakban indult meg, leginkább az ekkoriban divatos szellemtörténeti iskola Szekfű Gyula által szorgalmazott tanítványi körében, amely a 16–17. századi törökveszély és az ezzel párhuzamosan kialakuló magyar nemzeti hivatástudat szempontjából fogalmazódik meg. Benda Kálmán,³⁷ Waczulik Margit,³⁸ Horváth Magda³⁹ Jászai Magda, neve említhető itt meg.

A másik műhely a Horváth János-féle irodalomtörténeti műhely volt, mely a reformáció irodalmának feldolgozásával adott fontos szempontokat és adatokat a kérdéskör feltárásához.⁴⁰

A harmadik iskola a protestáns egyháztörténetírás részéről indul, a valamikori protestáns egyháztörténeti kutatásokat művelték tovább és adtak más megközelítést a téma feldolgozásához.

A 20. századi történettudományban Magyarországon kezdetekben nem jelent meg az apokaliptika-kutatás. Leginkább a szellemtörténeti iskolát említhetjük meg, mint olyat mely csoporttudati kutatásai miatt érintkezett a témával, amely szintén főként Szekfű Gyulához⁴¹ köthető. A szellemtörténeti módszer a művészettörténeti kategóriák átvételében, illetve abban jutott kifejezésre, hogy a szerzők a politika- és eseménytörténeten kívül a közigazgatás, a gazdaság, a társadalom, a művelődés, a nemzetiségek történetére, sőt még a földrajzi viszonyok bemutatására, elemzésére is kitértek, vagyis a nemzeti történetet egy szélesebb értelemben vett művelődés- és civilizációtörténetként értelmezték.

A két világháború közötti történetírás másik jelentős irányzata a népiségtörténet, amely Mályusz Elemér nevéhez köthető, amely a kisebb közösségek történetére irányította a figyelmet. Egyház- és szellemtörténeti kutatásai során rámutatott, hogy a

---

Bitskey István: Virtus és poézis. Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben. In: Nemzet – identitás – irodalom. i. m. 13–33; 34–65.

³⁷ *Benda Kálmán:* A magyar nemzeti hivatástudat a XV–XVII. században. Bp. 1937. *Uő:* A török a német újságirodalomban. Bp. 1942.; *Uő:* A Bocskay-szabadságharc. Bp. 1952; *Benda Kálmán:* Habsburg politika és rendi ellenállás. Történelmi szemle (1970), 404–427.

³⁸ *Waczulik Margit:* A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.

³⁹ *Horváth Magda:* A török a német közvéleményben. Bp. 1937.

⁴⁰ *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. *Uő:* A reformáció jegyében. (A mohács utáni félszázad története.) Bp. 1957. 2. kiadás.

⁴¹ Művei a témához kapcsolódóan: Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp., 1904; A száműzött Rákóczi. Bp. 1913; Bethlen Gábor. Bp. 1929; Magyar történet (Hóman Bálinttal, IV–VII., Bp. 1929–33, a későbbi kiadásoknál III–V.

protestantizmus nem felülről terjesztett mozgalom volt, hanem a középkori egyház elvilágiasodása, és az ebből fakadó megújulási igény következménye.⁴²

Domanovszky Sándor a magyar fejlődés kelet-, illetve közép-európai, főként cseh és lengyel párhuzamaira mutatott rá. Mályuszhoz hasonlóan nagy vitákat folytatott a Szekfü-féle szellemtörténeti irányzattal.⁴³ Magyar művelődéstörténete számos adatában használható segítséget adott témánk szempontjából.

Egyháztörténet Révész Imre⁴⁴ történetírói munkássága során a protestáns egyháztörténet mellett a magyar társadalom- és művelődéstörténet számos kérdésével foglalkozott. Főleg a magyarországi reformáció kibontakozását, az ellenreformációval és az uralkodói abszolutizmussal vívott küzdelmeit és a magyar protestantizmus belső ellentmondásait vizsgálta.

Zoványi Jenő⁴⁵ református részről talán máig az egyik legmeghatározóbb szereplője a magyarországi protestantizmus történetének. Egyháztörténeti Lexikona⁴⁶ mindmáig az egyetlen olyan lexikális mű, amely a magyar protestantizmus története fogalmainak, adatainak legoptimálisabb, áttekinthető összefoglalását adja.

Kathona Géza⁴⁷ az általam vizsgált korszak eszmetörténetével, a reformátori apokaliptikával foglalkozó tanulmányai talán a legtöbbet idézett szövegek e témakörben.

A II. világháború és az azt követő időszakban lényegesek a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások, amelyek a politikai változások következtében kerültek előtérbe. Egyháztörténeti kutatások főleg a teológiákon folytak, a rendszer jellegéből következően támogatottságra és nagy érdeklődésre ez a tudományág nem számíthatott.

⁴² *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.

⁴³ *Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet IV–V. kötet. 16–17. század. Századok 63–64. (1929–1930) 881–903.

⁴⁴ Művei a témával kapcsolatban: Dévai Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915; Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár, 1916; A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925; A reformáció. Bp. 1932; Debrecen lelki válsága. 1561–1571. Bp. 1936; Magyar református egyháztörténet 1520–1608. Debrecen 1938. egyház Debrecen, 1938; Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Bp., 1948.

⁴⁵ Művei a témával kapcsolatban: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887; A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.

⁴⁶ Magyarországi protestáns eEgyháztörténeti lexikon. 3. Javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp. 1977.

⁴⁷ Kutatási területe a 16–17. század művelődéstörténete és vallásfilozófiája. Tanulmányai jelentek meg a Heidelbergi Káteról, Dávid Ferencről, Huszár Gálról, Méliusz Juhász Péterről, Bod Péterről stb. Gazdag irodalmi munkássága figyelmet érdemel. Művei a témával kapcsolatban: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből; Debrecen, 1943. (Theologiai tanulmányok,75) Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987.

Esze Tamás⁴⁸ témám szempontjából Sztárai Mihállyal kapcsolatos cikke és kegyességtörténeti tanulmányai jelentősek. Makkai László⁴⁹ széles körű kutatásokat folytatott. Foglalkozott Erdély közép- és újkori történetével, a 16–17. századi eszme- és társadalomtörténettel, protestáns egyháztörténettel és művelődéstörténettel is. A magyarországi református egyház történetének és a magyar protestantizmus történetének rendszerező összefoglalását adta Bíró Sándor⁵⁰ és Bucsay Mihály⁵¹ közösen és önállóan írt műveiben.

Az irodalomtörténeti kutatások szintén elősegítették a korszak mélyebb megismerését. A Régi Magyar Költők Tárának nagy vállalkozása Szilády Árontól maig folyik. A 16. századi költők műveinek teljes magyar nyelvű kritikai kiadása, jegyzetelése az apokaliptikus szerzők esetében az első eligazítást adta. Horváth János⁵² kutatásai kiterjedtek a magyar irodalom minden korszakára, ennek köszönhetően a reformáció kulturális hatásait, irodalomtörténeti jelentőségét is feltárta.

Két tanulmányt kell itt kiemelnünk, egyik a munkahipotézisként hosszú távon ható, fent idézett Révész Imre-mű, *Debrecen lelkiállása* címmel. A másik a kifejezetten a 16. századi apokaliptikával foglalkozó Kathona Géza munkája Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkájáról.⁵³ Az 1965-ben induló történetírás *Sudia et Ecclesiastica* című sorozata a Református Egyháznak, amely kötetei alapkatásokat végeztek.

Evangélikus részről Sólyom Jenő⁵⁴ Lutherral és a wittenbergi egyetemmel Botta István,⁵⁵ Fabiny Tibor⁵⁶ és Csepregi Zoltán⁵⁷ kora reformációval és Mária királyné

⁴⁸ Művei a témával kapcsolatban: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár, 9, 1973. 89–194; A református kegyesség múltja. Református Egyház, 1957. 178–182.

⁴⁹ Művei a témával kapcsolatban: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I–X. Vál., összeáll. Cs. Szabó Lászlóval, Bp. é. n. [1942]; Erdélyi városok. Bp. 1940; Erdély története. Bp. 1944; A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Magyarországon 1630–32-ben. Bp. 1956; Bethlen Gábor emlékezete. Összeáll., bev. Bp. 1980; Debrecen város művelődéstörténete Debrecen, 1984; Magyarország története 1526–1686. Bp. 1985. társszerző.

⁵⁰ Művei a témához kapcsolódóan: A magyar református egyház története. Bp. 1954; Szilágyi Istvánnal szerkesztette. A magyarországi református egyház története. Bp. 1949 (Szerzők: Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán.)

⁵¹ Művei a témához kapcsolódóan: A reformátorok úrvacsoravitái. Bp. 1942; Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Egyháztört., különkiadás. Bp. 1944; Szegedi Gergely, debreceni reformátor, a kálvini irányú úttörője hazánkban. Bp. 1945; A magyarországi református egyház története. Bp. 1949 (szerzők: Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán): A protestantizmus története Magyarországon. Bp. 1985.

⁵² Műve a témához kapcsolódóan: A reformáció jegyében. i. m.

⁵³ *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből. Debrecen, 1943. (Theologiai tanulmányok, 75.)

⁵⁴ *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Magyar Luther Szövetség, Bp. 1996. (Magyar Luther Könyvek 4). Az 1933-as kiadás reprintje..

udvarával kapcsolatos kutatásai hatottak gyümölcsözően. Schulek Tibor,⁵⁸ Borzsák István⁵⁹ és Nemeskürty István⁶⁰ Bornemisza-könyvei ugyanide sorolhatók.

A rendszerváltás után felgyorsultak a témában végzett római levéltári kutatások. Olyan új, szakmailag felkészült történész-nemzedék lépett a csatasorba, amely az addig elhanyagolt római levéltári forráshelyeket, főleg a Propaganda Kongregáció missziós leveleit kezdte feltárni. A jezsuita történétírók és Tóth István György forráskiadványai nyomán (Baán István, Fazekas István, Tusor Péter, Molnár Antal, Sávai János, Végsheő Tamás, Kovács Bálint.⁶¹) Hamarosan forráskiadványok, monográfiák, cikkek garmadája került ki a kezeik alól.

A történétírás székfűi szálát tárgykörünkben 1945 után Benda Kálmán,⁶² R. Várkonyi Ágnes,⁶³ Szűcs Jenő⁶⁴ és Péter Katalin⁶⁵ művelődéstörténeti, eszmetörténeti

⁵⁵ *Botta István*: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. 51–65; *Botta István*: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönüléseinek kezdete. Bp. 1978. (Humanizmus és Reformáció 7.)

⁵⁶ *Fabiny Tibor*: A keresztény hermeneutika kérdései és története. Bp. 1998.

⁵⁷ *Csepregi Zoltán*: „Ich wil alle ding wol erfahren.“ Mária királyné és udvari papjai. *Lelkipásztor* 75 (2000) 202-208.; *Udvari lelkész az esztergomi börtönben? Conrad Cordatus (1480-1546) tevékenysége Magyarországon*. *Limes* 14 (2001:3) melléklet 65-72.; *A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében*. In: W. Salgó Ágnes / Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus-emlékkönyv*. Bp. 2001. 19-27.; *A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520-1530*. *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001:2) 35-45. ; *Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I*. *Archiv für Reformationsgeschichte* 94 (2003) 243-275.; *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*. *Lelkipásztor* 79 (2004) 300-303.; *Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen*. In: Ulrich A. Wien / Krista Zach (Hg.): *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. *Siebenbürgisches Archiv* 37. Köln/Weimar/Wien 2004. 1-17.; *A mezőváros és a földesúr diskurzusa vallási kérdésekben Brandenburgi György kelet-magyarországi és felső-sziléziai uradalmaiban 1523-1543*. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század)*. *Historia Litteraria* 18. Bp. 2005. 27-32.; *Udvari papok Mária királyné környezetében*. In: Réthelyi Orsolya et alii (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531*. Bp. 2005. 44-55. = *Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary*. In: Orsolya Réthelyi et alii (ed.): *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521-1531*. Bp. 2005. 49-61.; *A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon*. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella / Tusor Péter. *Történelmi Szemle* 49 (2007:2, CD-melléklet) 391-406.; *A váradi vita 1544-ben*. In: F. Romhányi Beatrix / Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Bp. 2009. 167-189.

⁵⁸ *Schulek Tibor*: *Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés történetéből*. Sopron–Budapest–Győr, 1939.

⁵⁹ *Borzsák István*: *Az antikvitás XVI. századi képe. Bornemisza-tanulmányok*. Bp. 1960.

⁶⁰ *Nemeskürty István*: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959.

⁶¹ Erről bővebben írtam: *Tóth István György: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. *Ismertetés BUKSZ* 20(2009), tavasz 73–76.

⁶² *Benda Kálmán*: *A magyar nemzeti hivatástudat története*. i. m.; *Uő*: *Habsburg politika és rendi ellenállás*. i. m. 404–427. *Uő*: *A magyar nemesség iskolázottsága a 16–17. században*. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Szerk. Szvirček Ferenc. Salgótarján, 1984. 98–102. *Uő*: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései*. Debrecen, 1963. *Uő*: *A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában*. *Helikon Világirodalmi Figyelő* (1971).

⁶³ *Művei a témával kapcsolatban: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711)*. In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth Kiadó, Bp.

tanulmányai folytatták. Az irodalomtörténet részéről a Klaniczay Tibor és Tarnai Andor által évtizedekig működtetett REBAKUCS-konferenciák adtak a kutatásnak pótolhatatlan lendületet, melyek a reformáció és iskolatörténet,⁶⁶ az eszme- és ideológiatörténet a koranemzet-kutatás és a Turóczi-Trostler által már a két világháború között magas színvonalon művelt toposz és formatörténeti műhelyek szerepét emelték ki.

A Debreceni Egyetemen a Bitskey István és Imre Mihály⁶⁷ által vezetett doktori iskola említhető meg Oláh Szabolcs, Fazekas Gergely részvételével. A *Studia Litteraria* és a *Csokonai Könyvtár* kötetei, a Szegedi Egyetem Keserű Bálint–Balázs Mihály vezetésével készült *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozata majd harmincévnyi munkát sűrített össze. Szörényi László munkássága ugyanezt a területet öleli fel, de több műhelyhez is kötődik (MTA Irodalomtudományi Intézet, Szegedi Egyetem, Eötvös Collegium).⁶⁸ Az intézet munkatársaként Ács Pál foglalkozott több művében apokaliptikával. Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti

---

1964. 27–78. Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Gondolat, Budapest 1978. Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) [Tudományos tanácskozás előadásai. Noszvaj, 1982. okt. 20–21.] Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1983. (Studia Agriensia, 3.) 7–21; Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Nemzet és emlékezet. Magvető, Bp. 1984. Országgyűlési kísérletek (1648–1664). Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686). A török háború: Bécsről Budáig (1683–1686). In: Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. 3/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai, Bp. 1985. 1043–1054. 1273–1424. 1577–1636. 1812–1823. 1841–1854. 1871–1876. (Második, változatlan kiadása: 1987.) Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán. Akadémiai, Budapest 1986. 784–971 és 1153–1170. (További, változatlan kiadásai: 1987 és 1988.) A királyi Magyarország 1541–1686., egyetemi tankönyv, Vince Kiadó, Budapest. 1999 (Tudomány-Egyetem sorozat); *Europica varietas - Hungarica varietas 1526–1762.* angolul, Bp. 2000. Rákóczi Ferenc államáról Bp. 2002.

⁶⁴ *Szűcs Jenő*: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények 78(1974), 409–435.; *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. Levéltári Közlemények 43(1972), 128–163.

⁶⁵ *Péter Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* (1993) 13–33.; *Uő*: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból Bp. 1995. 5–15; *Uő*: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47(2005)3–4 277–286, 283–285. 1542.3.8. ETE 4,14-16; *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból Bp. 1995(A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8). 5–14.; *Péter Katalin*: Reformáció és művelődés a 16. században In: Magyarország története 1526–1686. III/1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 475–604/475–604.

⁶⁶ Humanizmus és reformáció sorozat kötetei.

⁶⁷ *Imre Mihály*: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Fekete Csaba–Berecki Lajos. Debrecen, 2000. 53–85.

⁶⁸ *Szörényi László*: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Bp. 1993; *Uő*: Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1996. *Uő*: *Studia Hungarolatina*. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp. 1999.

Tanszékén főként a 17. századi millenarizmus és az európai ezoterikusok kutatásával foglalkozik, (a Horváth Iván iskolájából kikerülő) Szentpéteri Márton.⁶⁹ Miskolcon dolgozó kutatók nevét a peregrinációkutatással kapcsolatban, a formai és eszmetörténeti kapcsolatok feltárásában és a 16. századi humanista történetírás kutatását kell kiemelnünk, mely kapcsolódik tárgyalt témánkhoz. (Heltai János, Kecskeméti Gábor, Kulcsár Péter nevét kell megemlítenünk.) A Károli Gáspár Református Egyetem keretében Ladányi Sándor,⁷⁰ Szabó András, Bene Sándor, Petróczi Éva képviselőjében az utóbbi időben szintén intenzív 17. századi eszmetörténeti vizsgálódás folyt, mely nagyban érintette a 16. századi magyarországi apokaliptika-kutatást is.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Hargittay Emil bibliai mitologizmus kutatása kapcsolódik ide lelkiégtörténeti konferenciáik keretében, valamint a történettudományi doktori iskola irányításom alatt működő *Felekezet és identitás* programja és művelődéstörténeti csoportja adta ki az apokaliptika-kutatás újabb műveit (például Medgyesy S. Norbert⁷¹ tollából.) Itt jelent meg az eddigi 10 rendtörténeti konferencia köteteiből mintegy 6 kötet is, melyek számos előadása adott fórumot az interdiszciplináris apokaliptika-kutatásnak. Sziráki Szilvia,⁷² Kovács Eszter,⁷³ Kovács Bálint,⁷⁴ Guitman Barnabás,⁷⁵ László Anikó doktori munkái figyelemre méltók.

Exegetikai és hermeneutikai kísérletek a téma feldolgozására Rózsa Huba,⁷⁶ Gánóczi Sándor,⁷⁷ Bolyky János,⁷⁸ Fabiny Tibor,⁷⁹ Vankó Zsuzsa–Reisinger János⁸⁰ tollából születtek.

⁶⁹ *Szentpéteri Márton*: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány. Universitas, Bp. 2008.

⁷⁰ *Ladányi Sándor*: A coccejanizmus jelentkezése és hatása a magyar református teológiai gondolkodásra a 17–18. században – különös tekintettel a bibliai tudományokra. In: *Ostium in caelo*. Jubileumi kötet dr. Bolyki János teológiaprofesszor 75. születésnapjára. KRE HTK Ráday Könyvesház, 2006. 191–196.

⁷¹ *Medgyesy S. Norbert*: Az utolsó ítélet a magyarországi iskoladramákban. Szerk. Öze Sándor, Szelke László. In: *Apokaliptika és posztmodernitás*. Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba 2009. (Szent Vince Füzetek) 133–149.

⁷² *Sziráki Szilvia*: Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2010. Témavezető: Öze Sándor.

⁷³ *Kovács Eszter*: Cseh és magyarországi jezsuiták kapcsolata a 16–17. században. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2009. Témavezető: Öze Sándor.

⁷⁴ *Kovács Bálint*: Az irodalom és vallás kulturális közvetítő szerepe az erdélyi örmények integrációja során a 18. században. 2010. Témavezető: Öze Sándor

⁷⁵ *Guitman Barnabás*: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2010. Témavezető: Öze Sándor. Valamint *Kovács Eszter*: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból (Václav Budovec z Budova és az Antialkorán). In: *Egyháztörténeti Szemle* 2008/3. 53–66.

⁷⁶ *Rózsa Huba*: Ószövetségi egzegézis. Bp. 1992. *Rózsa Huba*: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben I. A királyi Messiás. Bp. 1993. 5–8; *Rózsa Huba*: Az Ószövetség keletkezése I. Szent István Társulat, Bp.

A prédikáció- és vitairat-irodalommal kapcsolatos, utóbbi időben megjelenő hatalmas anyagból hadd emeljek ki csak három munkátt, melynek vannak apokaliptikus vonatkozásai, és más megközelítésben sokat segítettek munkámban. Fontosnak tartom a kolozsvári konferenciát Tóth Zsombor rendezésében.⁸¹ Politika a régi magyar irodalomban Gyulán⁸² Bene Sándor rendezésében, a nemzettudat-kutatást Debrecenben Oláh Szabolcs és Bitskey István⁸³ szervezésében.

Európa új dimenziói

A 15. század végi európai ember számára a földrajzi felfedezésekkel és a világgazdaság kialakulásával a tér kitágult, ugyanakkor egy Európára mindig jellemző szellemi pluralizáció is felgyorsult. A különböző kultúrák megismerésével és egymásra hatásával egy rétegezetebb időszemlélet van kialakulóban. 1453-ban Bizánc muszlim kézre jutása a valamikori másik, előkelőbb keresztény központot ugyan megszüntette, de annak görög kultúrája áthajózott a latin nyelvű Európába.

A neoplatonista filozófia egy új szellemi pezsgést indított el, mely felerősítette az antik görög világ ciklikus időszemléletét. Hérakleitosz filozófiája alapján a görögök 10000 éves ciklus után várták a tűz korszakát, amellyel a világ majd megújul, és visszatér a bolygók eredeti egymáshoz viszonyított kiindulóállása. A lelkek is visszatérhetnek oda, ahonnan származtak, újra kezdődik az emberiség aranykora. Ez az időszemlélet, bár megpróbálták a Szent Ágoston-i hét teremtési napnak megfelelő ezer éveivel összhangba hozni, melynek kiindulópontja a bűnbeesés története, középpontja Krisztus megváltása és végpontja az aranykort megelőző apokalipszis, ez azonban nem sikerülhetett, mert az üdvtörténeti látásmód centruma Jézus megváltása volt.

A humanista, individualista, ezoterikus szemlélet pedig szétfeszítette a hagyományos keresztény eszkatologikus kereteket. A világ, a reneszánszkor

---

1999 (3. átdolgozott és függelékkel kiegészített kiadás); *Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése*, II. Szent István Társulat, Bp. 2002. (3. átdolgozott kiadás).

⁷⁷ *Gánóczy Sándor –Schild, Stefan: Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak.* Kálvin Kiadó, Bp. 1997.

⁷⁸ *Bolyki János: Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái.* Bp. 1998.

⁷⁹ *Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története.* Bp. 1998.

⁸⁰ *Vankó Zsuzsa–Reisinger János: Bevezetés a Biblia tanulmányozásába.* Bp. 1993.

⁸¹ Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Kolozsvár, 2006. május 24–27.

⁸² Politika a régi magyar irodalomban 2004 május Gyula.

⁸³ Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Klaniczay Tibor emlékére. Nemzetközi konferencia. Debrecen, 2002. május 23–25.

gondolkodói számára elemeiben nem hierarchikus, hanem reciprocitás alapján működik, elemei megfeleltethetőek, és helyettesítik egymást. Az élővilág az élettelennek tükörképe. Az ember, amely szerintük tükrözi saját énjében a makrokozmoszt, bizonyos hívószavakkal megismerheti, megidézheti a való, mögöttes világot, és az aranykort.

E világ kutatói matematikai jelekkel egy kiszámítható, irányítható mindenséget próbáltak leírni. A jelek között keresték azt a metanyelvet, mely minden egyes ember sajátja volt hajdan. (Erasmus bibliafordítása nem egyszerűen csak egy szövegkritikai problémát jelentett, hanem egy új, olyan filológiai-retorikai vizsgálatot is, ahol elsősorban nem a mögöttes egyházi magyarázat, hanem a szöveg az úr.) Keresték a képletet, mely uralkodik a világ felett. A humanisták gyakran mágusi szerepre is törnek. Gyakran az a látszat, mintha tagjai lennének egy „tudományos szektának,” melyben Nyugatra a föld alá szorított hellenisztikus, gnosztikus tanok térnek vissza Keletről. (A mágikus, prototudományos vizsgálati módszerek titkos társaságainak a tevékenysége azután a 18. századra beletorkollik az emberi társadalom ciklikus, önfejlődés által mozgatott felvilágosodásának nevezett korszakába, amely isteni kegyelem nélkül saját erővel és saját joggal akarja megismerni és alakítani a világot.)

A felvázolt a fogalmi hálózatba nehezen fért bele a kereszténység, melynek centrumát, a krisztológiát érte támadás. Ez a *szekularizált szemlélet* volt az, mely végigvonult azután az egész újkor történetén, ugyanakkor az ember a világ deszakralizálásával fokozatosan elveszítette a fogódzó-, az ellenőrzőpontokat.

A reformáció kora megpróbálkozott a kizökent idő újrastrukturálásával. A Lutherrel meginduló reformáció visszatérés volt az augustinusi világképhez, mégis nagyon sok mindent vitt tovább a humanista szemléletből. Az individuális szemlélettel a középkori egyház anyagi és szellemi értékeinek szekularizációja indult el, még akkor is, ha ennek nyomai már a késő középkorban is jelen voltak, és a reformáció történelmi felekezetei egy kezdeti tétovázás után a kérdésben megálljt parancsoltak, és sok esetben szigorúbban ellenőrzött, egy, a katolikus egyházzal és annak életttechnikáival párhuzamos rendszert hoztak létre.

A korszakon végigvonuló másik, az időszemléletet erősen átalakító jelenség a kommunikáció, a „nyilvánosság” problematikája. A reformáció kora az, amely igazán ki tudja használni a korszak gutenbergi sajtótalálmányát, „médiarobbanást” okozva vele. (John Fox történelmi munkája még azelőtt eljutott a svájci nyomdából az Isten háta mögötti török hódoltságban élő Sztárai Mihályhoz, aki feldolgozza azt, mielőtt az

Angliában hatást fejthetne ki.⁸⁴) A nemzeti nyelvre lefordított bibliák tömege, a felekezetek közötti polemia, az átalakuló iskolarendszer alsó szintjeinek katekézisgyakorlata az, mely mindezt elősegítette. A nemzeti nyelv fokozottabb használata több centrumúvá tette Európát.

A különböző centrumok rivalizáltak ugyan egymással, mégis mindegyik hadi, gazdasági és kulturális interakcióban volt a megismert világgal, megpróbálta szervezni azt saját intenzívebben átalakítható kulturális kódja szerint.

A kialakuló nemzetállamok bár több évszázadra ismét irányító, hegemon helyzetbe hozzák Európát, mégis valami olyan magatartást szabadítanak el a felekezeti pluralizmussal, mely eddig egy, a peremvidéken főként az iszlámmal és más pogány népekkel szembeni ütközőzónára volt jellemző. Ez a peremvidéki magatartás az „ideológiai”, a vallásháború sajátja, ahol az eretnek szekta tagjai az apokalipszis behelyettesíthető figurái, az Antikrisztus népe. A totális, nőkre, gyermekekre, egész városokra kiterjedő, országokban demográfiai katasztrófát okozó, generációkon keresztül folyó háborúk az eddig háttérben jelentő Európa centrális területein is mindennaposakká váltak. Beszélnek egy, a kora újkorban kibontakozó hadügyi forradalomról, mely a nemzetállam működésének minden ágazatát érintette a tudományos kutatás, az oktatás, a nemzeti érzelmi nevelés, felekezethez kötődő identitásának kialakításán, területvédelmi rendszer létrehozásán keresztül hatott. Magának a munkának az eddigi kis atomizált közösségeire bízott *munkaszervezete*: munkahét, ünnepnapok, a hozzá való erkölcsi viszony is egyre inkább az állam feladatkörébe csúszott át, és ellenőrzése alá tartozott.⁸⁵ Mindezen társadalomműködtetési ágazatok centralizáltan az új felekezeti, nemzeti központok ellenőrzése alá kerültek.⁸⁶

A hierarchikus középkori államrendszer helyét a szuverén egymás mellett létező államok vették át. Ez akkor is így van, ha a hegemoniáért és a deszakralizált, már nem

⁸⁴ *Ács Pál*: Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében. A protestáns mártírológia kora újkori alkalmazásai – történetiség, elbeszélés és identitás. A Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének és Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének konferenciája. Debrecen, 2011. február 4. Az elmondott előadása megjelenés alatt.

⁸⁵ Az újkori államnak az egyházi intézmények szekularizációja miatt olyan a társadalmat érintő intézmények üzemeltetését is át kellett vállalnia, mint amelyek a devianciát kezelték: (árvaházak, dologházak, ispotályok, tébolydák, koldulás intézményei).

⁸⁶ A mintegy 40%-ban önálló paraszti gazdaságokból álló svéd királyságban az egyházi anyakönyvezés bevezetése azt jelentette, hogy a falut csak a lelkész engedélyével lehetett elhagyni, mert ő sorozta a parasztokat a kiképző- és gyakorlótáborokba, akik itt, és nem is a csatákban, pusztultak e tömegével. Ez hozta a felemelkedést, a 17. századi svéd nagy hatalmiságot. *Nagy Gábor*: A svéd királyság az első Biblia-fordítások korában. In: Egyháztörténeti Szemle 10, 2009/2. 45–77.

dc_220_11

Istenre, hanem a természetjogra hivatkozó legitimációs elvekért több mint egy évszázad ádáz európai háborújával kellett fizetni. Ugyanakkor ennek az átalakulásnak folyamányaként sikerült az ekkor már évezredek háborús ellenfelet, az iszlámot, a 17. század végére az apokaliptikus végítélet népéből, ha végleg nem is legyőzött, de „bekerített” ellenőrzött ellenfélle tenni.

dc_220_11

Apokalipszis és történet szemlélet

Ha valaki elmélyed a kora újkori Magyarország irodalmában, tudja, hogy annak minden szegmense átitatódott apokaliptikus szemlélettel: érvanyaga, hivatkozása, történeti kerete az utolsó időhöz méri minden cselekedetét. Ez nem csak abból adódik, hogy a kor emberének legfontosabb problémája saját üdvözülésének módja volt, és ennek minden pillanatban való ellenőrzése szötte át mindennapi cselekedeteit. Nem is csak abból, hogy a korszak a késő középkortól kezdve egy lelkiválság korszaka, egy átalakulásra való készülődés az európai, így a magyarországi kultúrát illetően. Az életet, a gondolkodást, a művelődést irányító, átszabó új történeti modellek kimunkálásához volt szükség az apokaliptika vizsgálatához.⁸⁷

A kora újkori tömeges érdeklődés a végső dolgok iránt hozza, hogy a reformáció kora, mindennapi beszédhelyzeteinek kommunikációs struktúrája át- és átszövődött a bibliai textusok szövegelemeivel, példázataival, szimbolikájával. Bár ma már vitatott, hogy a lutheri reformáció csak a gutenbergi robbanásra épült volna, és inkább egy gyorsuló, szélesedő kommunikációs technikát látunk a 14. századtól kezdve, mely a kompilációs gyakorlattal a városi kultúra átalakulását kíséri, ami már Luther előtt felhasználja a könyvnyomtatást.⁸⁸ Mindezek ellenére azért megdöbben az ember, ha a reformáció Németországa első éveinek tömeges röpirat-, biblia- és katekézisirodalmát szemléli, amely egy felfokozott, polemikus hangulat következménye.⁸⁹ Mindennek célja pedig, mint legfőbb hivatkozási pont, a Szentírás.

---

⁸⁷ Ez okból, Robert W. Scriber kijelentette, hogy „a reformáció történései most kezdenek rájönni arra, hogy a 15. század krízisérzése próféciáival és eszkatologikus módjával milyen erősen áterjedtek a 16. század első negyedére (dekádjára). A reformáció kor.egy apokaliptikus korszak. Ezek a tudósok megerősítést nyernek Heiko A. Oberman feltételezése során: „a késő középkori gondolkodást őrző szövegek apokaliptikusak”. Habár az apokaliptika fontossága ebben a korban elismert, az apokaliptikával foglalkozó szekunder irodalom nem tisztázta az apokaliptika. sokarcú természetét. Különösen az apokaliptikus mozgalmak eltérő funkcióit – összefüggésben a késő középkori Európában uralkodó ideológiákkal és intézményekkel – nem fogadták el adekvát (megfelelő) kutatásnak vagy magyarázatnak. A hitet abban, hogy az idők vége küszöbön áll, szintén leírták, mint az utolsó napokat, az ítélet napját, a végítéletet, az Úr napját különböző interpretálásban. A kutatók a terminusokat nagyon sokféle értelmezésben használták. Karl Mannheim az, aki azonosítja (identifikálja) ezeket az ideológiákat az „utópikus mentalitással”, és a modern politika születését látja bennük. Norman Cohn alkalmazza a kijelölést: „millenizmus”; Robert E. Lerner előnyben részesíti a „kiliazmus” kifejezést; Bemard McGinn az „apokaliptikus” magyarázatot használja, merthogy ez tartalmazza a történelem végére asszociáló témák hosszú sorát. Boostic 2. *Scribner, Robert W: Religion and culture in Germany (1400–1800) Brill, Leiden, 2001. Zeeden, Ernst Walter: Konfessionsbildung. Klett-Cotta, Stuttgart, 1985. 1. Aufl.*

⁸⁸ *Bárczi Ildikó: Ars compillandi. Bp. 2009.*

⁸⁹ 1518–1523 között 3000, haláláig 37 000 példány jelent meg Luther bibliafordításából. 1529–1563 között 100000 kis katekézist nyomtattak ki.

„Mivel megmásíthatatlanul be vagyunk zárva a tapasztalható időbe, és nem tudunk fölébe kerekedni ezért az örökkévalóságról nem szerezhethünk adekvát fogalmat”⁹⁰ – írja Karl Rahner.

Az apokaliptika az egyetemes időhöz: az aeternitashoz kapcsolja az ember világát. Így értelmet ad az emberi egyedi lét adott pillanatának. A földi élet által kötődik az emberiség történetéhez, a jelen idejét kitolja hátra és előre.

A múlttal ad neki egy mitikus teremtési pontot, kezdetet, amely csak egy közösségi léten keresztül értelmezhető, a kollektív véggel pedig jövőt vetít elé.⁹¹ Ennek a végnek azonban csak egy célja van: a küldetés beteljesítése. A múlt példa, a jövő cél. A jelennek a célt kell szolgálnia, ez a vonatkoztatási pont a benne élők számára. A jelen cselekvéseinek irányíthatósága, a viselkedéskultúra ehhez a ponthoz igazodik. Ez a cél alakítja ki a közösségi morált is. Mikor és hol következik el az apokaliptikus vég? A válaszokat az egyének, generációk emlékezetével kapcsolja össze az apokaliptikus gondolkodás. A zsidó és keresztény kultúrában a bűnbeeséssel darabokra töredezett, mindennapivá vált idő csak cserepeiben tükrözheti vissza a valaha letűnt Éden aranykori, időtlen boldogságát. Az elbizonytalanítás célja a várakozás kialakítása, advent a parúziára. A várakozó-reménységé, mely az egyéni élet minden hétköznapi pillanatát fölértékelheti, egyenlőségjelet tehet egyedek és generációk számára az éppen megélt időintervallum és az elkövetkező, az aeternitásba kaput nyitó ítélet között. Visszavezethet az emberiség történetének kiindulópontjához, az aranykorhoz, az Édenhez, Krisztus ezeréves birodalmához.

A földi emberi lét ideje a tempus tehát az isteni öröklét-idő, az aeternitas kitüremkedése. Abból ágazik le, és oda tér majd vissza az apokalipszissal. Isten próbára tesz, célt teljesít, vagy nem is közli, mi az akarata mindezzel. Az üdvözülés-, a boldogság-cél elérésével ismét részévé válunk az időtlennek. A mérhető idő az ember számára van, azonban csak az időtlen isteni létben, térben lehet boldog, üdvözült, szent. Ezt azonban csak az emberek közötti viszonyrendszeren keresztül (önmegtartóztatás, szolidaritás, közösségért és a jövő érdekében végzett tevékenység folytán) érheti el.

Azok a konstitúciók, konstrukciók, amelyek az összetartozó csoport, nemzeti közösség megalapításának módját, mibenlétét, morálját tartalmazzák, az egyén

⁹⁰ *Rahner, Karl–Vorgrimler, Herbert*: Teológiai Kiszótár. Szent István Társulat, Bp. 1980. 287.; Bővített kiadásban: *Vorgrimler, Herbert*: Új teológiai szótár. Bp. 2006.

⁹¹ *Assman*: A kulturális emlékezet i. m. 42–43.

odatartozását, kötődéseit magyarázzák, minden esetben a csoport, a nemzeti egység történetét globális eseményekhez, az egyetemes emberiség üdvözülésének végpontjához igazítják.

Az advent, az egyéni élet és a generációk közötti különbség elmosása közösségi érzetet alakít ki, a túlélők, „a jók, az igazak, a hűségesek, a maradék számára”. Ha a körülmények ezt az eszkhatologikus várakozást hosszabb időre teszik lehetővé, akkor a fanatikus hit és az összetartozás érzése meglazulhat. Ennek ellenére mégis olyan időérzés alakul ki, amelyben az állandó visszatérés, az egyéni élet és közösségi történelem eseményeinek felcserélhetőségének ősi mitikus érzése és a borzalmas végállapot állandó várása, ezzel együtt az isteni igazságszolgáltatás biztos bekövetkezése lesz része a mindennapok normális perc-idejének, saját rendszer szerint előálló gondjainak. A perc-idő kicsinyesen követelőző zaklatását elnyomja a várakozás sodrása. A mindennapos gondok azon közösség számára, akik ezt megélik, eltörpülhetnek a várakozás végtelenségének időről időre rátörő döbbenetében.

Adventről van szó, mely az emberi életnek célt ad, hárompontúvá osztva az emberi időt azzal, hogy e pontokat tudja kötni az örökkévaló, isteni időhöz. Isten mitikus hét napból álló teremtő cselekménysorából, mely egy evolúciós irányban modellezi Isten képmásának, az embernek életterét létrehozó folyamatot, mely egyenes vonalúan vezet az első emberpár megalkotásáig, akiknek a teremtett világot adja. A teremtés folyamatában csak Isten ideje van részekre mérve, csak az ő számára érzékelhető az idő.

Ez az időérzés az ember számára nem adatott meg. Az aranykor az örök fiatalságot adó paradicsomi állapot, a halál nélküli földi öröklét, melynek időtlenségét a bűn megjelenése és elkövetése szakítja meg. A földi élet az emberpár számára innen mérhető saját egyéni életük hallálal elvagdalt idejével és utódaik generációs időfolyamával, melynek során a bűn egyre beljebb rágja magát világukba, és mint a rozsdá a vasat, lassan megemészti azt. A folyamat egyenes vonalú és visszafordíthatatlan. Csak Isten ígérete, a Megváltó elküldése az, mely megszabadíthat a végső pusztulástól, a kárhozattól. Itt van az újabb kapcsolódási pont az aeternitashoz. A harmadik pont pedig az apokalipszis lesz, mely új eget és földet fog adni. Krisztus ezeréves uralmát hozza el, majd ezután a földi lét is teljes egészében visszatér az öröklétbe, mintegy tükörképeként a teremtés könyvében leírtaknak.

Másfelől az apokaliptikus véget hívó és váró zsidó és keresztény közösségek számára létezett és létezik egy valósabb történelem, melynek titkos eseményeihez már

birtokolnak egy részben feltárt szimbolikus térképet, és ezen térkép fogalmainak hálója behelyettesíthető és koronként felfejthető a körülöttük lévő világ tereivel, embereivel, történéseivel. Mindehhez a szent apokaliptikus iratok és az ahhoz fűződő magyarázatok rendje és hagyománya az, amely hozzákapcsolódik és segítséget ad, mutatva a valódinál egy jobban felsejülő valóságot, ahol az Isten nyomot hagyott, jelet tett számunkra. Ezt a nyomot kell követnünk!

A keresztény eszkatologikus hagyomány hermeneutikai szakszava, a *typologia* ezt a jelentés képezi le. (A görög szó: vágást illetve nyomot jelent.) Az első fontosabb apokaliptika-kommentátor, a 4. századi donátista Tyconius módszerét jelenti.⁹² A módszert részben majd a keresztény történeti szemléletre legnagyobb hatást gyakorló Szent Ágoston (Augustinus) folytatja – vitatkozva is vele – és teszi magáévá.⁹³ Nyom mindig van, nem tűnik el. A hó betakarhatja, de ha az újabb vihar elfújja a hóbuckákat, akkor a fagyos földben ismét előtűnnek a megdermedt lépések és ismét követhetőek lesznek.

A módszer Fabiny Tibor találó megjegyzése szerint bizonyos szempontból *Imitatio Christi*, Krisztus nyomainak feltárása.⁹⁴ Az apokaliptikus szerző tisztában van azzal, hogy nem próféciát mond, nem legenda vagy parabola az, amiről beszél, hanem az apokaliptikus iratokat elemezve saját korát és visszafelé az emberiség történelmét helyezi el egy kezdő- és végpont közé, valamint kapcsolja be a teremtés óta élt összes generációt az üdvtörténetbe, ezen keresztül pedig maga is odakötődik az aeternitashoz⁹⁵.

A magyarázó Istennel van kapcsolatban. Figyelmeztet a végső időkre, és az ahhoz mért cselekedetekre. Nem próféciát mond. Nem minden misztikus látomás – még amelyet a végidőkhöz kötnek sem – minden esetben apokaliptikus, azoknak ugyanis minden esetben kötődni kell a biblikus hagyományokhoz. Az iratok adottak. Az elsődleges forrás a *Biblia*, annak mindkét részét, azaz az Ó- és Újszövetséget is felhasználták az apokaliptikával foglalkozók. Az utolsó ítéletben szereplő, beazonosítható figurák és jegyek lesznek azok, melyet az apokaliptikus szemlélő felismerni vél, és bizonyító érvként használ fel.⁹⁶

⁹² *Fabiny Tibor*: Tyconius kettős egyházzól alkotott elképzelésének ágostoni átvétele és/vagy félreértelmezése: kettős ige, kettős egyház, kettős szabály. In: Tyconius tanulmányok. Szerk. Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 2001. (Hermeneutikai füzetek, 26.) 2–25. egyház

⁹³ Uo.

⁹⁴ *Fabiny Tibor*: A keresztény hermeneutika... i. m.

⁹⁵ A fogalom 17. századi előzményeihez lásd: *Bán Imre*: Nyéki Vörös Mátyás: Aeternitas. Örökkévalóság. In: Régi magyar vers. Szerk. Komlós Tibor. Bp. 1979. 235-257.

⁹⁶ Az apokaliptikában a számoknak általában szimbolikus értékük van. A számok támpontonként is szerepelhetnek, amelyből megtudhatók az egyes világbirodalmak vagy éppen a gonosz életének lejárta is.

Volker Lepin a német 16. századi lutheránus röpiratokban, melyek szinte csak a Bibliából merítettek, az abban leírtakat vették alapul, így képzeltek el a világ végét, a leggyakrabban előforduló jegyeket a következőkben látja:

emelkedik a tengerek szintje
 tengeri állatok pusztulása
 tűzvész
 „vérharmat” a fákon,
 az épületek összedőlnek,
 földrengés,
 a hegyek leomlanak,
 az embereket elzavarják rejtekeikből,
 a holtak kikelnek sírjaikból,
 csillagok hullanak az égből,
 a még életben maradtak meghalnak,
 ég és föld tűzbe borul,
 az ég és a föld új lesz,
 minden újjászületik, megújul

Katherine R. Firth *Az apokaliptikus eszme megjelenése a reneszánsz kori angol irodalomban* című könyvében három fő forrást sorol fel a késő középkori Angliában, ahonnan az eszme táplálkozott.⁹⁷ Az első *Dániel próféta könyve*, amely a Birodalom végétét jeleníti meg (az angol apokaliptikus tudat szerint a Birodalom, ami az e világi pogányság megtestesítője, harcol az Egyházzal). A második a *Jelenések könyve*, az Egyház történetét írja le. A harmadik pedig *Illés próféta jövendölése*, mely a világ végének meghatározásáról szól.⁹⁸ E forrásokon kívül még tartalmaznak apokaliptikus utalásokat: *Ezekiel könyve*, *János apostol levelei*, *az Énekek éneke stb.*⁹⁹ Az ószövetségi iratok közül leginkább Dániel könyvének állatok formájában megjelenő Birodalmai és a Translatio Imperii Nabukodonozor álmabeli szobrának fémei jelképeznek egyfajta

---

Titkos nyelvként a múltból származó neveket gyakran a saját koruk uralkodóira vagy országaira használják. Az állatok gyakran emberekre és népekre utalnak

⁹⁷ Firth, Katharine: *The apocalyptic tradition in reformation Britain, 1530–1645* Oxford, 1979. 5.

⁹⁸ Az ő könyve a keresztény kánonban nem található meg. 3 periódusra osztja a világ történetét: mindegyik 2000 évből áll, az első a Törvény előtti kor, a második a Törvény irányította kor, a harmadik pedig a Messiásé.

⁹⁹ Firth: i. m. 5.

politikátörténeti államelméleti irányba adtak lehetőséget a magyarázatok számára, hogy a történetfilozófiai megközelítésben tárgyalják saját koruk változásait.¹⁰⁰

A kora újkori Európa legjelentősebb eszmetörténeti változásának, a reformáció központi alakjának, Luther Mártonnak saját apokaliptikus elképzelései elválaszthatatlanok voltak attól, ahogyan a múltat értelmezte. Minden kérdés a múlttal kapcsolatban magában hordozott egy következtetést a világtörténelem egészére vonatkozóan, így a jelenre és a jövőre is. A történelmi periodizáció vázlata, amely a 16. századi történelmi gondolkodást uralta, Dániel négy monarchiája és Illés hármas prófécijája volt.

Az Illés-féle vázlatot, amely a történelmet három részre osztotta (a Törvény előtti, a Törvény alatti és a Messiás korára, a szent történelemre), Dánielét pedig a politikai történelemre alkalmazták – a szent és a világi történelmet azonban nem tekintették különálló diszciplínának (sőt, mindkét vázlat bizonyította, hogy a világ a végéhez közeledik; ezenfelül számos történetíró használt asztrológiai mintákat, hogy kiegészítsék a bibliai vázlatokat).¹⁰¹ Dániel könyve az ókortól kezdve teleologikus perspektívát adott szinte minden kor államelméleti gondolkodójának. A Jelenések könyve pedig elsősorban a hívó egyház földi vándorlását szembesítette a végidőkkel.¹⁰² A benne szereplő apokaliptikus figurák, melyek koronként eligazítást adnak a végidőt váró számára, mint Ezekiel sasmadara vagy Góg és Magóg végítéletet jelző alakjai vagy Dániel könyvének fémekkel vagy állatokkal jelölt Birodalmi egyaránt tájékozódási pontul szolgálnak az apokaliptikus jelenések között eligazodni vágyó jelen számára. Már csak azért is, mert az Ó- és Újszövetség könyvei figurálisan és jelentéssíkjaikban is egymásra épülnek.

A legtöbbet emlegetett, legjelentősebb csoport az úgynevezett apokaliptikus triász. A vadállat, a hamis próféta és a nagy parázna, vagy más néven a babiloni szajha. A vadállat figurája emlékeztet itt csak a dánieli tengerből kiemelkedő állatokra,

¹⁰⁰ Goetz, Hans-Werner: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter*, Berlin 1999. Goetz, Werner: *Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Tübingen, 1958.; Klaus, Koch: *Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit – Das Geschichtsverständnis des Danielbuches*, In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 12.

¹⁰¹ Barnes, Robin Bruce: *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*. Stanford University Press, Stanford, Calif., 1988.

¹⁰² Karner Károly i.m., Rózsa Huba. *Üdvösségeközvetítők az Ószövetségben*. I. i.m. Vankó-Reisinger: i. m. stb.

egyesítvén tulajdonságaiban és jegyeiben mind a négy félelmetes figurát. Ő, mint az Antikrisztus, Krisztus ellentéte jelenik itt meg az antikrisztológiai hagyomány kezdeteként, a gonosz megtestesítőjeként. Az Ősereg trónja körül álló angyal-kerub figurák mint Isten küldöttei szerepelnek majd nemcsak Dániel látomásaként, hanem a Jelenések könyvének embereiként is. Ennek eszközei, a pecsétek, a bárány által felnyitandó könyv, a harsonás angyalok, a különböző színű lovasok, illetve a könyv látomásai nyomán apokaliptikus iratokban megjelenő Antikrisztus figurái. Az apokaliptikus triászt a kora újkorban megféleltetik a háború, az éhínség (drágaság) és a pestis kíséreléseinek is.¹⁰³ Az Ezekiel próféta látomásából már ismert Góg, Magóg népének helyére pedig az oszmán-török hatalom lesz behelyettesíthető.

Vita a fogalmakról

Eszkatológia vagy apokalipszis

Röviden tisztázni szeretnénk olyan meghatározó fogalmakat, melyek alapos ismerete nélkül nehezen megérthető tárgyalt témánk.

Az *eszkatológia* jelentését két szó, az „eszkhatosz” (végső dolog) és a „logosz” (tan, beszéd) adja: a végső dolgokról szóló tanítást jelenti.¹⁰⁴ A fogság utáni próféciaát egyre jobban foglalkoztatta Isten ítélete és az üdvösség problematikája, figyelme az emberiség az eszkatonban (a végidő) bekövetkező sorsára irányult, a történelem beteljesedését várta. A nagy fordulat akkor következik be, amikor Isten ítélete leszámol a jelenben lévő tökéletlen világrenddel, s helyére új, üdvösséges és végleges világ lép. Az eszkatologikus idő az ítélet és szenvedés időszaka, de egyúttal az új üdvkorszak nyitánya is, melynek során megjelenik a Megváltó, és véghez viszi az új teremtést, a Teremtés könyvében leírtakhoz hasonlóan a káoszról egy új világrendet hozva létre.

A zsidó és keresztény vallás más vallások eszkatológiájával ellentétben, amelyek időszemlélete a természet körforgásán alapul, szorosan kötődik a történelemhez. Isten és népe kapcsolata az első „perctől” kezdve az utolsóig valós, történelmi időben lejátszódó folyamat. Isten a történelem Istene, és az emberiség történelme ez által válik

¹⁰³ *Leppin*: i. m. 96–102.

¹⁰⁴ *Rózsa Huba*: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben I. i. m. 5–8; *Vorgrimler*: 160- 162.

üdvörténelemmé. Az Ószövetség eszkatologikus váradalmi a történelmi fejlődéssel együtt változnak, formálódnak.¹⁰⁵

A végidő eseményeinek várása szemléletmódbeli átalakuláshoz vezetett, amelynek eredménye az *apokaliptika*,¹⁰⁶ vagyis a végidő közeli eljövételének türelmetlen várása, összekapcsolva a jók jutalmazását és a bűnösök büntetését megteremtő isteni ítélettel. A görög eredetű „apokalüpszisz” jelentése: feltárás, felfedés, kinyilatkoztatás.

„Teológiai szakkifejezésként elsősorban *műfaji meghatározás* (kiemelés tőlem ŐS), amely olyan irodalmi alkotást jelöl meg, Nem ritka eközben a víziók és audíciók ábrázolása sem. A műfaji kategórián túl az apokaliptika bizonyos teológiai látásmódot is jelent, amely először a Kr. e. 5. század »korszelleme« volt, majd ezt követően képviselhető szemléletként továbbélt egészen napjainkig.”¹⁰⁷ „Összefoglaló elemzése egy irodalmi műfajnak, amely a késő zsidóságban keletkezett és a keresztény körökben is elterjedt, ugyanazzal a névvel jelöli a benne kifejezett tartalmakat is.”¹⁰⁸

Az apokaliptikus szerző a hitük miatt megpróbáltatásban élő kortársakhoz fordul, hogy megerősítse őket, és reményt öntsön beléjük, kitartásra buzdítson. Isten nem hagyja el az igazakat, mert az idők végén láthatóvá válik uralma, amely igazságot szolgáltat nekik. Addig a gonoszság erői vannak hatalmon, de ez nem ad okot a kétségbeesésre, mivel a végidő, Isten országának az eljövetele közel van. Időpontját Isten tárja fel egy-egy embernek, innen a szó gyökere. Az eljövendő üdvösség az Isten-ellenes erők vereségével és Isten országa megjelenésével kapcsolódik össze.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Sziráki Szilvia: i.m. passim.

¹⁰⁶ Leppin meghatározása: i. m.16.

¹⁰⁷ Keresztyén Bibliai Lexikon. i. m. 94; Magyar katolikus lexikon I. (A–Bor). Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Szent István Társulat, Bp. 1993.

Az Ószövetségben Dán, Iz 24–27, Jóél, Zak 9–14, az apokrif művek közül legismertebb Henoch könyve, Báruk könyve, Ezsdrás 4. könyve, Ábrahám apokalipszise tartozik ide.

¹⁰⁸ Rahner- Vorgrimler, i.m., 41. Máig vitatott, hogy Jézus apokaliptikus szemmel tekintett-e a történelemre, bár tagadhatatlanul apokaliptikus jellű Mk13, 2, Tessz 2,1-12 és a Jelenések könyve.

¹⁰⁹ „A judaizmus eszkatológiáját vallástörténetileg egyfelől az Ószövetség teleologikus meghatározottságú, lineáris, ugyanakkor a jelen világkorszakra koncentrááló történelemszemlélete határozza meg, másfelől azok a képzetek, amelyek a mitikus körforgás-szemlélet általános keleti szellemiségében gyökereznek. A lineáris –történeti és a ciklikus szemléletmód keveredéséből alakul ki az a tendencia, amely a világ történetét az ősidőktől a „végső időig” periodizálni törekszik. Ebben az elgondolásban a ciklikus gondolati elem az, amely a végső időben a valaha volt ősidők ideális világát látja újra visszatérni.” Keresztyén Bibliai Lexikon. I. Szerk.: Bartha Tibor. Kálvin Kiadó, Bp. 2000. 416. 413–420.. Eszkatológia szócikk; írta: Szabó Csaba; *Bright, John*: Izrael története. Kálvin Kiadó, Bp. 2001. 435–446., *Eliade, Mircea*: Vallási hiedelmek és eszmék története. Osiris, Bp. 2006. 452–455.

Ha a két fogalmat összevetjük, akkor kiviláglik a kettő között fennálló különbség. Az apokaliptika a jövőből tekint a jelenkorba, előre elmondja azt, ami majd bekövetkezik, és ennek ismeretében értelmezi a jelent, képszerű, metaforikus ábrázolásban átfogja az egész történelmet. Mivel minden meghatározott, elmarad a megtérésre sürgető felhívás. Rá jellemző kifejezésformái: az én-forma, terjedelmes látomások, angyali magyarázatstb. Az apokaliptikus irodalmi műfaj sajátos jegye a fikció, melyben Isten kinyilatkoztatásaként mondja el a végidőket. Ezzel a jelenkor embereit, melyet rossznak, bűnösnek tekint figyelmeztesse a megtérésre¹¹⁰.

Az eszkatológia az apokaliptikával szemben a jelenből tekint a jövő felé, amelyet az üdvösség és a bűn kettőségében szemlél, az ember magatartása határozza meg, hogy végső sorsa kárhozat vagy üdvösség lesz-e, a jövő tehát mindig nyitott, ezért szólítanak fel a próféták megtérésre. Az eszkatológia tárgyát a világ megsemmisülése utáni események alkotják, míg az apokaliptikáét a korszakváltáshoz vezető események leírása. McGinn tömören így definiálta az apokaliptikát: az eszkatologia partikuláris formája, a szélesebb értelmezésben, a hit némely formáját fedi, ami követni látszik a történelem végét, úgy, mintha az egésznek struktúráját és jelentését adna.¹¹¹

Az apokaliptika műfaj a történelem eseményeit előre megjósolhatónak tartja, kinyilatkoztatás látomásos formában. A szerző tulajdonképpen kora eseményeinek magyarázatát adja. Jellemző jegye a pseudonimitás, azaz a szerző egy korai időkből származó jelentős személynek nevezi meg magát, az ő tekintélyét használva fel. A közelgő végidőt látványos, kozmikus jelenségek kísérik, melyek megsemmisítenek minden emberi hatalmat. Az isteni és emberi hatalom harcát világtörténelmi periódusokra osztja, a legutolsóban lép színre az Antikrisztus.¹¹² Az istentelen erőkkal szemben kisebbségben van az igazak gyülekezete, az „igazi Izrael”, amelynek szerepe központi jelentőségű. További jellemzője még a számmisztika. A legfontosabb szám a hét – a teremtés rendjének analógiájára –, de emellett különböző számspekulációk is megjelennek, amelyek a világkorszakok kiszámítására szolgálnak. Az intertestamentális korban száma és jelentősége is megnő. Az apokaliptikus művekben az angyalok és

¹¹⁰ Vorgrimler i.m. 44-45.

¹¹¹ *Bostick, Curtis V.: The Antichrist and the Lollards.* Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998.

¹¹² Antikrisztosz – görög – jelentése: a messiás ellenfele. Az Ószövetségben találunk utalást arra, hogy az utolsó időkben az istenellenes hatalmak Isten népére törnek – pl.: Ez 38. A zsidó apokaliptika ezt továbbfejlesztette, az Antikrisztust démoni vonásokkal ruházta fel. Az Újszövetségben az utolsó idők sátáni erőit, hatalmait érthetjük Antikrisztus alatt, amely hamis Krisztusként vagy hamis prófétaként jelenik meg.

Keresztyén Bibliai Lexikon. i. m. 86. Antikrisztus szócikk; írta: Szász Barna; Vorgrimler i.m. 38-39.

démonok a végrehajtók, mozgató erők, néhány esetben a szerző látomásainak magyarázóit.¹¹³

Gnózis – prófécia – apokaliptika

Robin Barnes a 16. századi reformáció és apokaliptika kutatója szerint az apokaliptikus beszéd- és látásmód nem definiálható tisztán, mert bonyolult eszmék és attitűdök sokaságára utal. Általános történelmi értelemben ez egy olyasfajta eszkatológiai értelmezést jelent, amely az ősi héberektől származik, és azóta is befolyásolja a zsidó és keresztény hagyományokat. Ennek a felfogásnak a szerinte kezdeti megértése úgy a legkönnyebb, ha olyan alkotóelemként tekintünk rá, mint amely legalább két másik ősi eszkatológikus formában megjelent, a próféciaiban és a gnoszticizmusban.

A prófétizmus a zsidó és keresztény vallás sajátja: a történelmi cél felé halad, nem örök, nem ciklikusan ismétlődő, a kezdet és a vég, az ígélet és a beteljesedés kettőségében jelentkezik: isteni üdvözítő terv, amely a célirányosság a prófétai igehirdetésben jut kifejezésre. Etimológiailag a „Profetész” görög szóra vezethető vissza, amely hírnök, szóvivő jelentéssel bír, olyan személy, aki Isten nevében beszél, isteni akaratot vagy tanácsot hirdet jóslatokban.¹¹⁴

Robin Barnes a gnózis és a prófécia kora újkori reformációval kapcsolatos megjelenését rokonítja az apokaliptikával.¹¹⁵ Bár Barnes értelmezése szerint a próféciaának a leghétköznapibb értelmezése nem más, mint a jövőbeli dolgok megjósolása, még általánosabban fogalmazva ez valamilyen spirituálisan inspirált prédikációra vagy figyelmeztetésre utal. A látók a jelenben él és az elkövetkezőkről jósol, az apokaliptikus szerző pedig bekövetkező vég biztos állapotából tekint hátra és legtöbbször saját kora idejéből is kilép más előd személye mögé bújva, és úgy beszél. A gnózis pedig egy rendszer, egy rendszeres világgép.

Talán azért érez hasonlóságot, Barnes, mert a gnoszticizmusban a fény és a sötétség dualizmusa között az anyagba üzött lélek-szíkra a test anyagi börtönébe

¹¹³ Keresztyén Bibliai Lexikon.i. m.. 94-97. Apokaliptika szócikk; írta: Karasszon István

¹¹⁴ *Rózsa Huba*: Ószövetségi egzegézis. i. m. 61; Vorgrimler i.m. 530-533.

¹¹⁵ *Barnes*: Prophecy and Gnosis. i. m.

rekesztetett a szexualitásnak és az asztrológia törvényeinek alávetve, ahonnan csak a szellemi megismerés által szabadulhat meg.¹¹⁶

Végülis a korai kereszténység Gnózással folytatott vitája vezette el: „a teológiai rendszer kialakulásához, az apostoli hagyomány biztosításához (successio apostolica) a bibliai kánon megalkotásához, a teremtés pozitív felfogásához, a végzetszerű predestináció ellenében az emberi felelősség tanításának megfogalmazásához, ahhoz a felfogáshoz, hogy az ige a történelemben öltött testet (megetestesülés), és Jézus Krisztus valóban szenvedett, a holtak pedig kézzel fogható testi értelemben feltámadtak (holtak feltámadása).¹¹⁷”

A reformáció 16. századában a humanista légkör szabad utat engedett ezeknek a kérdéseknek az újra felvetéséhez.

Barnes koraújkori apokaliptika vizsgálatára alapozó rendszere azonban nem segíti a világosabb megértést, azzal, hogy a régebbi korok zsidó és keresztény eszkatológiájának fogalmi kereteit olyan módon tágítja és kapcsolja össze, vagy állítja szembe, hogy azok zavarossá válnak. Szerinte például: „A tudósok gyakran hajlanak abba az irányba, hogy az apokaliptikus mozgalom nem több, mint a valódi prófécia halovány és elferdített visszatükröződése, nyers és fantáziátlan következménye a valódi vízióknak és figyelmeztetéseknek a korábbi kornak.” Ezenfelül a kereszténység eredete szoros összefüggésben volt a zsidóság apokaliptikus érzékenységével, és – Barnes szerint – a nyugati kereszténység történelmében az eszkatológia prófétikus és apokaliptikus formái annyira összefonódtak, hogy nehéz szétválasztani őket. Az apokaliptika – szerinte – egy másik ősi vallási gondolattal is több vonatkozásában megegyezik meg alapvető vonásaiban a gnoszticizmussal.¹¹⁸

Mind a két mozgalmat a radikális pesszimizmus jellemezte a világ jelenlegi rendjéhez való viszonyulásában, mindkettőnél az ember „pusztulásra ítéltettsége” a hangsúlyos. Az apokalipticizmusnál Isten előre elrendelte a végét ennek a romlott világnak; a gnoszticizmusnál a jelenlegi világmindenség, amely át van itatva a gonosszal és azon nyomban – mintegy varázsütésre – semmissé válna, ha az isteni lélek elhagyná azt. A két mozgalom egyaránt vallotta azt, hogy létezik egy különleges

¹¹⁶ Vorgrimler i.m. 195.

¹¹⁷ U.o

¹¹⁸ A „gnózis” szóból ered, amelynek jelentése megismerés. A gnoszticizmus az az irányzat, amely a kor nagy valláskeveredésének gyümölcse. Alapgondolata az, hogy a megváltást egy titokzatos, ihletszerű megismerés (=gnózis) hozza létre az emberi lélekben azzal, hogy feltárja az istenség mélységeit. A gnoszticizmus keresztény hívei ezt azzal egészítették ki, hogy erre a megváltó megismerésre csupán Krisztus vezethet el.

csoportja az embereknek (a választottak, az igaziak), ők azok, akik nem osztják a sorsát ennek az elmúló állapotnak, hanem egy másik, magasabb rendű világhoz tartoznak. A gnózisban például a két állapot (jó-rossz) közötti felosztás alapvetően térbeli elosztású (tehát a jó fizikailag is el van választva a gonosztól); míg az apokaliptikus gondolkodásban időbeli az elkülönülés a kettő között (a Teremtő megelőzi a Sátánt). A gnosztikus Istent teljes mértékben elkülönítettnek láttatták ettől a gonosz világtól. Miközben az apokaliptikusok – a zsidókhöz közelállóan – folytatták a világ megítélését, ők nem a világot magát siratták, inkább annak állapotát. Az apokaliptikus szemlélete a világnak így erősen eszkatológiai vízióknak tekinthető, amely magában foglal prófétikus prédikációt és gnosztikus keresést is egyaránt, ami nehezzé teszi az általánosítást.¹¹⁹

Curtis Bostic szerint a két fogalom között a különbség, hogy a középkori apokaliptikus próféta szerint a bűn megrontotta az egy és egyedüli Isten teremtését, ítélkezik majd, hogy megsemmisítse a vétkek nyomait, de nem azért, hogy magát a teremtett világot lerombolja. A gnosztikusok keresik a tudást, hogyan szabadítsák ki magukat az anyag, az idő és a hely határaiból. Az apokaliptikusok függenek a paraméterektől, azért, hogy képesek legyenek Istent előhívni a múltból a jelenbe és ezen keresztül a jövőbe. Látják a spirituális és történelmi dolgok közti összefüggést. Érzik a gonosz jelenlétét az egyházban és a társadalomban, és sokkal inkább érzékenyek erre, mint kortársaik.¹²⁰

Az apokaliptika fogalmi összetevőjéről vitázók egy nagyobb csoportja a késő-középkori és kora-újkorai megjelenésében nem is „egyértelmiségi”, humanista nézőpontot vizsgált. Sokkal jobban érdekelte a fogalom felbukkanásakor tapasztalható krízis élmény és ebben a millenarizmus lett a kutatott eszmetörténeti címszó.

McGinn szerint az eszkatológia mint a végidők szemlélete magába foglalja az apokaliptikát, az pedig a millenarizmust, Krisztus ezeréves birodalmának várását, mely a Jelenések könyvére alapozódik. A történeti és szociálpszichológiai elméletek és szerzők más-más módon határozzák meg az amúgy tényleg egymásra csúszó fogalmakat, mint millenarizmus, kiliazmus, eszkatológia, gnózis, prófécia.

¹¹⁹ Barnes: Prophecy and Gnosis. i. m. 15–16 *Christopher Rowland állítása* Barnes itt téved, mikor a 17. század közepének apokaliptikus várakozásának lendületének megtörését indokolva azt állítja, hogy a gnózis tanai helyett a Krisztus követésének devotio moderna korabeli gyakorlati módjai kerülnek előtérbe. Valójában a gyakorlati, pietizmusban felelevenített eszközök és módszerek, akkor is együtt járnak az apokaliptika typológiájával és kísérőjelenségeivel gyengébben, vagy felerősödve feltételezik egymást a lelkeségi-kegyességi életvitellel.

¹²⁰ Bostick, Curtis V.: *The Antichrist and the Lollards*. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998. 8–13.

Millenizmus és kiliazmus

A latinból és görögből származó szavak kifejezik az ezret (ezer számot), utalnak különös tekintettel Krisztus és a szentek ezeréves, a világ végét megelőző uralmára¹²¹, ahogy János mindezt a Jelenések könyve 20. fejezetében leírja.¹²² „A remény azonban nem békül meg a végítélet után következő új teremtés távlatával¹²³.” A „reális remény” Istennek a történelem menétébe való beavatkozása után a kézzel fogható birodalom eljöttére az mely a kiliazmus fogalmát Joachim apát és a radikális spirituális középkori eszmeáramlatiban előhozta, miután Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás elveti azt. Nagy erővel a reformáció időszakában tör elő ismét a millenarista várakozás.

„Minden keresztény történelmi szemlélet olyannyira benne van néhány eszkatológikus érzésben, hogy úgy látja a történelmet, mint egy teológiai folyamatot és hiszi, hogy az írás felfedi az igazságot a (világ) végéről,” ezért, bizonyos mértékben, minden „középkori gondolkodónak” volt eszkatológikus perspektívája – állítja McGinn

¹²¹ Vorgrimler 359-360

¹²² „Aztán láttam, hogy egy angyal szállt alá a mennyből, a mélység kulcsa volt nála, és nagy láncot tartott a kezében. Megragadta a sárkányt, az öskígyót, vagyis az ördögöt, a sátánt, és ezer évre láncra verte. Letaszította a mélységbe, bezárta, és lepecsételte, hogy ne vezesse félre többé a népeket, míg le nem jár az ezer esztendő. Akkor rövid időre szabadon engedik. Ezután trónokat láttam, azok ültek rajtuk, akikre az ítélezést bízták. És (láttam) a lelkeket, akiket Jézus melletti tanúságtételükért és az Isten szaváért lefejeztek, akik nem borultak le sem a vadállat, sem képmása előtt, sem bélyegét nem viselték homlokukon vagy karjukon. Életre keltek, és ezer évig uralkodtak Krisztussal. A többi halott csak akkor kelt életre, amikor eltelt az ezer esztendő. Ez az első feltámadás. Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban. A második halálnak ezeken nincs hatalma, hanem Istennek és Krisztusnak lesznek papjai, és ezer évig uralkodnak vele. Amikor eltelik az ezer esztendő, a sátán kiszabadul börtönéből, és útra kel, hogy a föld négy sarkán félrevezesse a népeket, Gógot és Magógot, és harcra toborozza őket. Számuk annyi, mint a tenger fővenye. Felvonultak szerte az egész földön, bekerítették a szentek táborát és a szeretett várost. És tűz szállt le az égből és elemésztette őket. A sátánt, aki félrevezette őket, kénköves, tüzes tóba vetették – itt fog győtrődni a vadállattal és a hamis prófétával éjjel-nappal, örökkön-örökké. Akkor hatalmas ragyogó trónt láttam, és a rajta ülőt, akinek tekintete elől menekült a föld s az ég, de nem maradt számukra hely. Láttam, hogy trónja előtt állnak a halottak, kicsinyek és nagyok. Könyveket nyitottak ki. Kinyitottak egy másik könyvet is, az élet könyvét. A halottak fölött ítéleztek, ahogy a könyvekben fel volt jegyezve, a tetteik szerint. A tenger visszaadta a belevesztett halottakat. A halál és az alvilág is visszaadta halottjait, és mindenki fölött ítéletet tartottak a tettei alapján. A halált és az alvilágot a tüzes tóba vetették. A tüzes tó a második halál. Aki nem volt beírva az élet könyvébe, azt a tüzes tóba vetették.

Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és tenger sincs többé. Akkor láttam, hogy a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől. Olyan volt, mint a vőlegényének fölkesített menyasszony. Akkor hallottam, hogy a trón felől megszólal egy hangos szózat, ezt mondva: »Íme, Isten hajléka az emberek között! Velük fog lakni és ők az ő népe lesznek, és maga az Isten lesz velük. Letöröl szemükről minden könnyet. Nem lesz többé halál, sem gyász, sem jajgatás, sem fáradtság, mert az első elmúltak.

«Akkor a trónon ülő megszólalt: »Íme, újjáteremtek mindent!« Majd hozzám fordult: »Írd fel: ezek a szavak hitelesek és igazak.«” Jel 20,2–21,5.

¹²³ Vorgrimler i.m. 359-361.

– így az eszkatológia kevésbé alkalmas arra, hogy különbséget tegyen az idők végére vonatkozó változatos elképzelések között.¹²⁴ „Általában az eszkatológia akkor válik apokaliptikussá, amikor kijelentéseket tesz a történelem jövőbeli eseményeiről és az Isten által kijelölt történelem végéről, bizonyos fokig ez még jobban kifejezésre jut, mintha egyszerűen csak az írást magyaráznánk.”¹²⁵

Marjorie Reeves¹²⁶ tanulmányában Gioacchino da Fiore örökségét, a joachimista témahasználatot vizsgálta:

„a keresztény gondolat születésétől kezdve magában hordozott mind egy pesszimista, mind egy optimista elvárást, a történelmet illetően, mert az emberi történelem vége vagy a gonosz hatalmának kiteljesedéseként látható vagy egy messiási aranykorként. Az apokaliptikus gondolkodás ezért a terror és a remény között ingázik, ahogy egy univerzumot átfogó dráma színterét térképezi fel.”

Curtis W. Bostick művében (*Apokaliptizmus a késő középkori és a reformáció korabeli Angliában*) egy apokaliptikus hagyományt vél felfedezni.¹²⁷ Robert W. Scribner szintén lát kontinuitást a reformáció kora és a 15. század apokaliptizmus között: „a reformáció történései most kezdenek rájönni arra, hogy a 15. század krízisérzése próféciáival és eszkatológikus módjával, milyen erősen átterjedtek a 16. század első negyedére (dekádjára). A reformáció kora egy apokaliptikus korszak.” A kutatók a terminusokat nagyon sokféle értelmezésben használták, ez is jelzi azt, hogy milyen sokféleképpen lehet értelmezni ezt a „mentális”. Az apokaliptikus retorika lehet negatív és pozitív. A pozitív támogatja a politika és a társadalom sorrendiségét, a negatívnál a hívek szembenállnak a mindenkori hatalommal.

¹²⁴ McGinn tömören úgy definiálta az apokaliptikát, hogy „az escatologia partikuláris formája, a szélesebb értelmezésben, a hit némely formáját fedi, ami követni látszik a történelem végét, úgy, mintha az egésznek struktúráját és jelentést adna, Idézi *Bostick*: i. m. 12-18.

¹²⁵ Idézi *Bostick*: i. m. 7.

¹²⁶ *Reeves, Marjorie*: *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism.* Oxford, 1969.16.

¹²⁷ A gondolatmenet a következő: John Wyclif működését és nézeteit, illetve az ő követőinek, a lollardoknak az eszmeiségét ismerhetjük meg a műből. A konfliktus Isten és a Gonosz között már az Édenkert óta tart. Majd idővel eljött Krisztus, hogy békés és igazságos új világot hozzon. A 14. századba érkezvén, az apokaliptikus szemléletmód mindent áthatóvá vált. Az emberek szilárd meggyőződése volt, hogy az utolsó napok jelei már látszanak a horizonton.

Norman Cohn a „millenizmus”,¹²⁸ Robert E. Lerner¹²⁹ a „kiliazmus” kifejezést részesíti előnyben; Bernard McGinn az „apokaliptikus” magyarázatot használja, mivel ez tartalmazza a történelem végére asszociáló témák hosszú sorát.

Norman Cohn¹³⁰ össze kívánta kapcsolni az ezredvégi izgatottság érzését a késő középkori Európában a társadalmi és politikai lázadások kitörésével. Cohn munkájában úgy látta a millenarianizmust,¹³¹ mint a legszélsőségesebb és legjelentősebb formáját az apokalipticizmusnak, csak komoly társadalmi és pszichológiai stressz jelenlétével válhatott erőteljes társadalmi „mítosszá”.

A nyugati történelem kora középkori és kora újkori időszakában már-már hagyományszerűen asszociálták az apokaliptikus gondolatot szociális vagy társadalmi szélsőségesség vagy forradalom kirobbanása esetén.¹³² Későbbi kutatások kimutatták, hogy ez a megközelítés alapvetően hibás volt, és a millenarizmus későbbi kutatói sokkal kielégítőbb magyarázatát adták ennek.¹³³

A célokkal kapcsolatban is vita folyt. Az apokaliptika célja egy mindenképpen társadalmi változás, esetlegesen alsóbb néprétegeket mozgató, forradalmi vagy kvázi forradalmi ideológia lehet vagy éppen egy konzervatív, fennálló rendet legitimáló szemlélet?¹³⁴

A kiliazmus semmilyen szín alatt nem korlátozható csak a vallásos fanatikusokra, társadalmi szinten pedig a forradalmárookra, amely nézet a késő középkorban uralkodóvá vált. Minden esetben több volt, mint egy ideiglenes reakció a vészes időkre, még egy olyan csapás, mint a pestis sem tudta befolyásolni egy új „chiliazmus” kialakulását.

A kiliazmus kevés példában szerepel úgy, hogy forradalmi eszmék születéséhez vezet, de az eszkatologikus próféták gyakran írnak úgy, mint reformerek vagy forradalmárok, céljuk, hogy megértsék Isten tervét, annak gondolata nélkül, hogy ők vagy mások ezen bármit is változtatni tudnának.

¹²⁸ A hit Isten királyságának eljövételére *Cohn, Norman: Das neue irdischen Paradies. Revolutionärer Millenarismus und mystischer Anarchismus im mittelalterlichen Europa. Reinbek, 1988.*

¹²⁹ Bostic 2. *Emerson, Richard K.: Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature, Menchester, 1981.*

¹³⁰ *Bostick: i. m., 4.*

¹³¹ A hit Isten királyságának eljövételére *Cohn, N.: Das neue irdischen Paradies i. m.*

¹³² Lásd például Szűcs Jenő ferences tanulmányait amelyeket alább tárgyalok

¹³³ Így például *Robert Lerner* meggyőzően vitatta tanulmányok sorozatában.

¹³⁴ *Bostick: i. m. 1–47.*

A Bernard McGinn által adott az apokaliptika-definíció szerint ez magában foglalja „először is az egység érzetét, és a történelem struktúráját (egy, az Isten által elrendelt totalításban), másodsor hordozza a jelent illető pesszimizmust és meggyőződést a krízis közelségéről, és végül jelen van a gonosz közelgő bukásába és a jó győzelmébe vetett hit”. Tehát ebből a szempontból a középkori apokaliptikus nézetek szöges ellentétben álltak a gyakran forradalmi elemekkel tarkított, népszerű vallási ideológiákkal. Az apokaliptikus sémák a politikai és szociális változásokat oly módon magyarázták, hogy azokat természetfeletti kontextusba helyezték. (Ezzel a távolságban tartással nem is bíztathattak azok tevékeny megváltoztatására.) McGinn azt taglalja, hogy az apokaliptikus gondolkodás „konzervatív jellegű” volt, és az apokalipticizmusban a forradalmi eszmék használata a középkorban kivételnek számított. Az ilyen fajta apokaliptikus nézetek aktivitását a középkorban három alkalommal lehetett szerinte észlelni:

1. a Római Birodalom átalakulása,
2. az iszlám támadása
3. a késő középkori pápaság felemelkedése idején.

Minden esetben egy apokaliptikus értelmezés fejlődött ki, amely érvényt adott az új történelmi körülményeknek, és a létező politikai struktúrákat, ideológiákat támogatta, így az apokalipticizmus tulajdonképpen egy normális módja volt a jelen körülmények megmagyarázásának.¹³⁵

---

¹³⁵ E.Randolph Daniel kiszélesítette McGinn gondolatait. Lásd *Bostick*: i. m.

A krízis mint az apokaliptika lehetséges motivációja

Ha az apokaliptika nem feltétlenül a világ végéről szól vagy Krisztus újbóli eljövételéről, hanem sokkal inkább úgy értendő, mint a bekövetkező várása, az utolsó krízisé, amely a korrupt jelen végéhez vezet, és egy új jövőt hoz létre, akár a történelmen belül esik az akár azon kívül. Jellemzői megtalálhatók a zsidó és a korai keresztény példákban ugyanúgy, mint a későbbi mozgalmakban. Az egység érzését és a történelem struktúráját felfoghatjuk úgy, mint egy isteni, előre meghatározott mindenséget: a jelen pesszimista szemléletét és a bekövetkező krízisben való, ugyanakkor a gonosz teljes elítélésében és a jó győzelmébe vetett hitet.¹³⁶

A krízis, mint az egyik központi fogalom sokféleképpen értelmezhető, amikor a gonosz ereje megnövekszik, az erkölcs (morál) degenerálódik, az igazak üldözést szenvednek, ezek alapvetők, követvén az apokaliptika zsidó és korai keresztény tanítóit. A kulcsszó: a *krízis*, ez a gonosz felemelkedésének fokozottabb érzését jelenti. A krízis észlelése a fő történés, melyet az apokaliptikus gondolkodó észlel. Az ő nézőpontja nem lehet semleges. A várakozás a „transzcendens valóság” által megvilágított, melyet a próféta árul el, aki úgymond őrséget áll a krízis miatt, s nem pusztán csak reagál arra, ami történik. Ezen a lencsén keresztül az exegéta megéri a krízist, mely a kortársak művein keresztül nem jött át. A történelmi tények elérhetőek mind a prófécia-specialistáknak, mind azoknak, akik nem azok, noha az előzetes tudás adja meg az apokaliptikus keretet.

A világ tagadása vagy figyelmen kívül hagyása helyett, melyben él, az apokaliptikus víziója éppen hogy kiterjeszti vagy kibővíti azt. A próféta nem divatos utópiákat gyárt, mely esetleg nem egyeztethető össze a történelmi hagyománnyal. Csak olyannal foglalkozhat, mely érvényes a valóságra, beleilleszkedik a történelmi valóságról alkotott képébe és abba, mi az, amit Isten jövőbeli terveiből hisz. A prófétikus kód-könyvön keresztül az apokaliptikus néző megfejti a titkos információt, ami tartalmazza az isteni tervet a jövő menetéről, mellyel fel lehet fedni az ellenség fondorlatait. Ezzel az információval formálja közönségének várakozását a világról, és hűséges viselkedésre figyelmeztet. Messze esik az apokaliptikus világfelfogástól, ha az exegétákat és prófétákat álmodozókká és fantasztákká minősítjük.¹³⁷

Bostick többfajta apokalipszist különböztet meg.

¹³⁶ Uo. 8

¹³⁷ Bostick: i. m. 8.

Az alkalmazkodó apokalipszis azokat az apokaliptikus víziókat tartalmazza, melyek a létező politikai, szociális és vallási hatásokat viselik magukon. Ez a mentalitás legitimizálja a különféle filozófiai rendszereket és doktrínákat, melyek a fennálló szerkezetek létezését és létjogosultságát bizonyítják. Ekkor az Antikrisztus a folyamatok motivátora és gyorsítója. Az ő megjelenése veszi rá az embereket a bűnbánatra és a megújulásra, egyre inkább, ahogyan az idő halad előre. Az Egyházé lesz a fő ideológia. Az Antikrisztus becsapja a zsidókat, romlásba viszi a bűnükbe visszaesőket és a keresztényeket is. Mártirokká tesz embereket, Isten azonban megakadályozza, hogy az Egyház megerősített központját elfoglalja: övé lesz Jeruzsálem, de Róma nem.

A reformista apokalipszis célja az Egyház újjáépítése. Az Antikrisztus fenyegetése arra irányul, hogy rávegye az Egyházat, tisztítsa meg önmagát. A gonosz ezzel képes lesz megbontani az Egyház szilárd felépítményét, intézményét. Szükség van a purgatóriumra, de nem úgy, hogy az Egyház egységét megbontják. Próféciaikat tartalmaznak, melyekben egy bizonyos pápa vagy császár szerepel. Az Egyház mint intézmény ekkor még nem feketedett be, mint az említett személyek.

A felforgató vagy bomlasztó apokalipszis visszautasítja a domináns politikai, szociális vagy vallási struktúrákat, melyek hegemoniájukat kiterjesztették. A „birodalmi öntudat” itt még mélyrehatóbb. Az Antikrisztus beszivárgott a középkori Egyházba, ami így meggyalázottá vált, és igényli a megújulást. Ez további két csoportra oszlik, az egyik a szecesszionista, melyet a táboríták vallottak, amásikba pedig Münzer Tamás követői tartoznak: ez az enyhébb irányzat. Hatályon kívül helyezték a pápa joghatóságát, ők visszaléptek a lojalitás vállalásától, megalkották saját nézeteik alapján, hogyan is kellett kinéznie a középkori Egyháznak. A másik a felszabadulás-hívó csoport, ide tartoznak a lollardok, Wyclif követői. Az apokaliptikus vízió szerintük őket igazolta. A hivatalos hitigazságokat tagadták, saját gondolataikat követték.

Az abolicionista csoport még egy lépéssel továbbment, az addigi Egyházat le akarták rombolni és szekularizálni, ha szükséges, azért, hogy előkészítsék Isten királyságát. A társadalmon belül ugyanakkor nem használják az erőt az Egyház vagy más intézmények ellen. A kontra érv ellenük az lehet, hogy elválasztották magukat az Egyháztól, annak elveitől és rituáléitól. A kapcsolat elvesztése együtt járt a társadalmon belüli elszigetelődéssel.¹³⁸ Heiko Oberman különbséget tesz passzív és militáns

---

¹³⁸ Bostick: i. m. 13–17.

apokaliptikusok között.¹³⁹

A legjelentősebb iskolát kicsit eltérően az angolszász apokaliptika-kutatástól Völker Leppin alapította. Ő a Luther-korabeli röpiratirodalmat vizsgálva egy teológiai, egy kognitív (asztrológiai-természettudományos) és egy kommunikációs nézőpontot érvényesített.¹⁴⁰

A reformáció és a 16–17. század európai gazdasági, viselkedési, társadalmi változásait, az újkor nemzetállami és konfesszionális problémáit vizsgálta Hans-Christoph Rublack nevéhez köthető iskola, melyben az apokaliptikának is központi szerep jutott. Legutóbb a köszöntésére készült emlékkönyv mutat új irányokat a kora újkori társadalom és eszmetörténet nemzetközi kutatógárdájával az apokaliptikakutatás terén. A könyv utolsó fejezetében a lutheri kríziselmélet és a lutheranizmus kerül feldogozásra. A felkelést, betörést, tüzet, háborút, pestist éhínséget és a szörnyű időjárást említik a 16. századi lutheránus lelkészek és költők.¹⁴¹

Exegetikai hagyomány

A Messiás lábnyoma a zsidó apokaliptikában

A zsidó vallás mint a kulturális emlékezés fő motívumaként Jan Assmann az „ércfal” szimbólumot jelölte meg. Az ércfal azt jelentette, hogy a zsidó vallás követői elhatárolják magukat az idegen kultúráktól. Az ércfal jelentése tehát kezdetben az egyiptomi szolgaság idején védelmül szolgált, majd amikor a zsidó vallás már létezett, az emlékezés szerepétől erősödve az idegen kultúra és vallás kizárásának jelképe lett. A zsidó vallás létezésékor a legfontosabb funkciója tehát az emlékezés volt, mégpedig az egyiptomi kivonulásról való megemlékezés. A zsidó népet kezdettől fogva a kivonulás és az elhatárolódás definiálja.

A babiloni fogságban azután arra keresték a választ, hogyan fordulhatott elő Jahve veresége, hiszen a Cion-teológia alapján ő volt a leghatalmasabb Isten. Ezekiel és

¹³⁹ Oberman, Heiko Augustinus: Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel. München, 1986

¹⁴⁰ Leppin: i. m.

¹⁴¹ Postel, Rainer: Geschwinde Zeiten. Zum Krisenproblem im 16. Jahrhundert. In: Krisenbewußtsein und Krisenbewältigung in Frühen Neuzeit-Crisis in Early Modern Europe. Festschrift für Hans-Christoph Rublack: Hagenmaier, Monika. Hotz, Sabina. (Hrsg.) Frankfurt am Main-Berlin-New York-Paris-Wien. 1992. 13-21 Bob Scibner: 1525-Revolutionary Crisis. 25-46.; Baylor, Michael G. : The Harvest and the Rainbow: Crisis and Apocalypse in Thomas Münzer 293-307 Rainer Wohlfeil Entfremdung und Annehrung. Krise und Krisenbewältigung im Zeitalter von Reformation und Bauernkrieg, gespiegelt in Stationen deutsch-deutscher Diskussion zur Deutung Geschichte des 16. Jahrhundert. 317-331

Deutero-Izajás egy univerzális Isten akaratával magyarázták a történelmet is. Ezek szerint a vereség és a fogság a nép vétkei miatt Isten rájuk küldött büntetése. Izrael népének így új közösségé kell alakulnia hite megújítása által, hogy méltó lehessen az Isten általi szabadulásra. A külső elhatárolódást és a belső összetartozást a próféták és a Tóra által meghatározott normák töltötték meg tartalommal, ami csak akkor nyert politikai töltést, amikor egy idegen politikai hatalom akart beavatkozni a zsidó nép kultúrájába és vallási életébe. Ilyen volt IV. Antiokhosz Epiphánész (Dániel negyedik hatalmasa) szentélygyalázása (Kr. e. 167) és az ellene fellépő zsidó Makkabeus mozgalom.¹⁴²

Assmann a létrejött zsidó vallás legfontosabb funkcióját, az emlékezést tárgyalja. Ennek központi műve, ami a kulturális mnemotechnikát is elősegíti, a kollektív emlékezés alapszövege, a Deuteronomium könyve. A haza ettől kezdve nem földrajzi, hanem szellemi térben létezett. Ez egy olyan mnemotechnikával volt elérhető, amely segítségével minden fontos kötődés megerősíthető és elevenen tartható volt a kollektív emlékezetben. A jósiási reform célja az „igaz zsidó identitás” megteremtése volt a bűnnel fertőzött jelen megtisztítása által. Assmann a következőket idézi: „idén szolgaként, jövőre szabadként”, valamint „idén itt, jövőre Jeruzsálemben”.

Az Ószövetségben a jóvendölések először inkább a dávidi dinasztiához kötődtek,¹⁴³ majd fokozatosan előtérbe került Isten ítélete népe és a többi nép felett, azt követően üdvözítő tette az Ozeás és Izaiás¹⁴⁴ jóvendöléseiben jelenik meg a legnagyobb hangsúllyal. Isten népe iránti szeretete, az új szabadítás, újjá teremtés ígérete Deutero-Izajás próféciáinak fő mondanivalója, melyekhez kapcsolódik Izrael közvetítő szerepének kiemelése és Isten szolgájának küldetése. Később a hangsúly egyre inkább az egyetemesség felé tolódott el, a középpontba az egész világ jövője, az emberiség történelmének végcélja és értelme került. Az ószövetségi eszkatológia alapmotívuma a végső beteljesedés napja,¹⁴⁵ amelyen nyilvánvalóvá lesz, hogy az Úr az Isten, aki

¹⁴² Assman, Jan: A kulturális emlékezet. i. m.

¹⁴³ Dávid mint Jézus előképe: Dávid Izrael királya, pásztora (2Sám 5,2), az Úr lelke által inspirált próféta (1Sám 16,13, 2Sám 23,2), pap (2Sám 6,13–17) – Jézus Izrael igazi királya, pásztora, a próféta, pap a Melkisédek rendje szerint (Zsid 5,6). Jézus is Betlehemből született, mint Dávid (Lk 2,11), Jézus is Isai leszármazottja, a dávidi dinasztiának Jézusban van vége, „ezt mondja a Szent, az Igaz, akinél van a Dávid kulcsa” Jel 3,7. Keresztyén Bibliai Lexikon. I. i. m. 267–270. Dávid-szócikk, írta: Bartha Tibor; *Rózsa: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben* I. i. m. 53–73.

¹⁴⁴ Pl.: Ézs 28,16, 31,4–5. Keresztyén Bibliai Lexikon. I. i. m. 440–443.Ézsaiás-szócikk; írta: Tóth Kálmán. *Rózsa: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben* I. i. m. 93–125.

¹⁴⁵ „Úr napja” – pl.: Iz 2,12, Ez 30,3; „ama nap” – pl.: Ám 9,11, Mal 3,19; „harag napja” – pl.: Zsolt 110,5, Ez 7,19, Zofl 15; „bosszúállás napja” – pl.: Iz 34,8, Jer 46,10; *Rózsa: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben* I. i. m. 144–175

helyreállítja a világot. Ekkor Isten megítél mindent.¹⁴⁶ Az ítélet azonban nem az utolsó szava lesz, hanem egy megújult világ és egy új szövetség kezdete.¹⁴⁷ Ebben az eseménysorozatban különleges szerepe van a Messiásnak,¹⁴⁸ az Emberfiának¹⁴⁹ és a Prófétának.¹⁵⁰

Mc Ginn¹⁵¹ Nagy Sándor hódítását tartja a döntő mozzanatként, amelynek hatására a hellenisztikus kultúra megjelenhetett a keleti népek körében. Ez magában hordozta a görög nyelv és kultúra keleti irányú terjedését. Továbbá új vallásos irodalom is született, az isteni üzenetet hordozó, felfedő, ún. „apokaliptikus irodalom”. A zsidó apokaliptika jellemzőiként¹⁵² a következőket lehet megemlíteni: pszeudonimitás, számszimbolika, titkos nyelvezet, angyaltan, utalások a jövő üdvidőre, a történelem periodizálása. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek a motívumok minden apokaliptikus iratban maradéktalanul szerepelnek. A pszeudonimitás abban nyilvánul meg, hogy az apokaliptikában leírt látomásokat a zsidó múlt egy nagy alakjához kapcsolják, akik látomásuk segítségével tárják fel a hívőknek a történelem nagy titkait.

Az apokaliptikus terminológiát használó mozgalmak legtöbbször az elnyomatás és üldöztetés idején lépnek előtérbe. Céljuk a bátorítás azáltal, hogy egyetlen világbirodalom sem marad meg, és végül az Isten országa, az üdvidő jön el. Ezért hívják föl a kinyilatkoztatások az emberek figyelmét arra, hogy nézzék az időknek jeleit. A messiási korszak előtti időt nagy lázadások, háborúk jelzik majd. Ezt az időszakot a zsidó hagyomány a „Messiás lábnyomaiként” aposztrofálja, ami nem más, mint a történelmi napok vége, azaz az eszkatológia (végső dolgok tana) ideje.¹⁵³

Az Újszövetség apokaliptikája a Messiás eljövételéhez, megváltó halálához és feltámadásához kötődik. Az újraeljövétel várása, a parúzia, mely uralja ezeket a

¹⁴⁶ Pl. Ám 2,6, Iz 34, Jól 4,12–17,

¹⁴⁷ Pl. Ézs 1,26–29, Jer 31,18–40, Ez 11,19–20.

¹⁴⁸ A héber másijaⁿ görögösített formája, jelentése: felkent. Görög megfelelője: krisztosz.

Az Ószövetség négy személyt nevez Messiásnak: az uralkodó királyt, a főpapot, a pátriárkát, és a megígért szabadítót, a Megváltót. A Messiás alakjának három formája: királyi – dávidi dinasztiából származó –, prófétai jellemvonásai Jahve alakjával megegyeznek – Emberfia – Dán 7,13–14 alapján.

Keresztyén Bibliai Lexikon. II. i. m. 203–205. Messiás-szócikk; írta: Szabó Csaba

¹⁴⁹Dán 7, 13–14. Az Emberfia az ég felhőin, azaz a mennyből jön, Isten egyetemes királyságának uralkodója a végső időkben. Képe túlmutat a Messiásén (a Dávid Fiáén). Jézus önmaga megnevezésére ezt a kifejezést használja leggyakrabban. Egyesek szerint ezzel önmaga kicsinységére utal, mások szerint az előbb vázolt értelemben értendő. Keresztyén Bibliai Lexikon. I. i. m. 377–378. Embrfia szócikk; írta: Kocsis Elemér

¹⁵⁰ Valamelyik nagy próféta vagy jelentős ószövetségi személy tér vissza – pl. Mózes, Illés vagy Énók. (Vö. Mt 16,13–14)

¹⁵¹McGinn, Bernard: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995. 23.

¹⁵²Jagersma, H.: Izrael története II. Nagy Sándortól Bar Kochbáig. Bp. 1991.

¹⁵³ 1979. Miller J. Maxwell–H. Hayes, John.: Az ókori Izrael és Júda története. Piliscsaba. 2003. Soggin, Alberto J.: Bevezetés az ószövetségbe. Bp. 1999.

szövegrészeket. A világ idejének ószövetségi helyeire támaszkodó jézusi kijelentések az irányadóak, mint például az úgynevezett kis apokalipszis¹⁵⁴ Máté és Márk evangelista

¹⁵⁴ „Jézus kijött a templomból és elindult. Tanítványai odafordultak hozzá, és mutogatták neki a templom köveit. Erre megjegyezte: »Látjátok ezeket? Bizony mondom nektek, nem marad itt kő kövön, amit le nem rombolnának.« Amikor az Olajfák-hegyén leült, egyedül tanítványai járultak hozzá, és kérdezték: »Mondd meg nekünk, mikor következik ez be? S mi lesz a jel eljöveteled és a világ vége előtt?« Jézus így válaszolt: »Vigyázzatok, nehogy valaki félrevezessen benneteket. Sokan jönnek majd a nevemben, s azt mondják magukról, én vagyok a Krisztus, és sokakat megtévesztenek. Háborúkról fogtok majd hallani, s háborús hírek fognak keringeni. Vigyázzatok, ne kerítsen hatalmába benneteket a félelem, ezeknek be kell következniük, de ez még nem a vég. Nemzet nemzet ellen és ország ország ellen támad. Éhínség, ragály üti fel a fejét, és a föld megrendül itt is, ott is. De ez még csak a kezdete a gyötrelmeknek. Szorongattatásban lesz részetek, megölnék benneteket, s a nevemért minden nemzet gyűlölni fog titeket. Sokan eltántorodnak hitüktől, elárulják és gyűlölik majd egymást. Számos hamis próféta fellép, és sokakat tévedésbe ejtenek. A gonoszság megsokasodása miatt sokakban kihűl a szeretet, de aki mindvégig kitart, az üdvözülni fog. Az országnak ezt az evangéliumát hirdetni fogják az egész világon, bizonyosággal minden népnek, és akkor jön el a vég. Amikor majd látjátok a szent helyen az iszonyatos pusztulást, amelyet Dániel próféta megjövendölt – aki olvassa, értse meg! –, akkor, aki Júdeában van, meneküljön a hegyekre. Aki a háztetőn van, ne jöjjön le, hogy kivigye a házából holmiját, s aki a mezőn van, ne térjen vissza, hogy elvigye köntösét. Jaj a várandós és szoptató anyáknak azokban a napokban! Imádkozzatok, hogy ne télen vagy szombaton kelljen menekülnötök! Akkora lesz a gyötrelmem, amilyen még nem volt a világ kezdetétől mindmáig és nem is lesz. Ha nem rövidülnének meg azok a napok, nem menekülne meg egyetlen ember sem. De a választottak kedvéért megrövidülnek azok a napok. Akkor ha valaki azt mondja: Íme, itt a Krisztus vagy amott! ne higgyétek. Álpróféták és álkrisztusok fognak fellépni, és nagy jeleket és csodákat visznek végbe, hogy megtévesszék, ha lehet, még a választottakat is. Lám, előre megmondtam nektek. Ha tehát azt mondják nektek, hogy kinn van a pusztában –, ne menjetek ki, hogy a házban rejtőzködik –, ne higgyétek el! Amint a villám napkeleten támad és napnyugatig látszik, olyan lesz az Emberfiának eljövetele is. Ahol a hulla van, oda gyűlnek a keselyűk. Mindjárt e gyötrelmes napok után a Nap elhomályosul, a Hold nem világít, a csillagok lehullanak az égről, és az eget erői megrendülnek. Akkor feltűnik az égen az Emberfia jele, és a mellét veri a föld minden népe, mert látja, amint az Emberfia eljön az ég felhőin, nagy hatalommal és dicsőséggel. Elküldi angyalait hangos harsonaszóval, s összegyűjtik a választottakat a szélrózsa minden irányából, az ég egyik szélétől a másikig. Vegyetek példát a fűgefáról. Amikor hajtása már zsendül és a levelei kibontakoznak, tudjátok, hogy közel van a nyár. Így amikor ezeket látjátok, magatok is megállapíthatjátok, hogy már közel van az ajtóban. Bizony mondom nektek: Nem múlik el ez a nemzedék, míg ezek be nem következnek. Ég és föld elmúlik, de az én igéim el nem múlnak. Azt a napot és órát azonban nem tudja senki, az ég angyalai sem, a Fiú sem, csak az Atya. Az Emberfiának eljövetelkor úgy lesz, ahogy Noé napjaiban történt. A vízözön előtti napokban ettek-ittak, nősültek, férjhez mentek egészen addig, amíg Noé be nem ment a bárkába, s jött a vízözön, és el nem ragadta mindnyájukat. Ugyanígy lesz az Emberfiának megjelenésekor is. Akkor, ha ketten lesznek a mezőn, az egyiket fölveszik, a másikat otthagyják. Ha két asszony örül a malomban, az egyiket fölveszik, a másikat otthagyják. Legyetek hát éberek, mert nem tudjátok, melyik órában jön el Uratok. Gondoljatok erre: Ha a ház ura tudná, hogy melyik órában jön a tolvaj, bizonyára virrasztana, és nem engedné, hogy házába betörjön. Legyetek hát készen, mert az Emberfia abban az órában jön el, amelyikben nem is gondoltátok!» Mt 24,2–45

Ugyanez Márk evangelistánál:

„Amint kijöttek a templomból, egyik tanítványa így szólt hozzá: Mester, nézd, milyen kövek és milyen épületek!» Jézus így felelt: »Látod ezeket a hatalmas épületeket? Nem marad itt kő kövön, mindent lerombolnak.« Amikor az Olajfák-hegyén a templommal szemben leült, Péter, Jakab, János és András külön megkérdezték: »Mondd, mikor fog ez bekövetkezni és mi lesz előtte a jel?« Jézus így válaszolt: »Vigyázzatok, nehogy valaki félrevezessen titeket! Sokan jönnek az én nevemben, s azt mondják, hogy én vagyok. És sokakat megtévesztenek. Ha majd háborúkról hallotok és háborús hírek terjednek, ne ijedjétek meg. Ezeknek be kell következniük, de még nem jelentik a véget. Nemzet nemzet ellen, ország ország ellen támad. Némely vidéken földrengés és éhínség támad. De ez még csak a kezdete lesz a gyötrelmeknek. Vigyázzatok majd magatokra! Bírószág elé állítanak, és a szinagógákban megostoroznak benneteket. Aztán miattam helytartók és királyok elé hurcolnak, hogy tanúságot tegyetek előttem rólam. Előbb azonban hirdetni kell az evangéliumot minden népnek. Ha majd elvezetnek benneteket és átadnak a bíróságnak, ne törjétek a fejeteket, hogy mit feleljétek, hanem azt mondjátok, ami akkor megadatik nektek. Mert nem ti fogtok beszélni, hanem a Szentlélek. Halálra adja majd testvér a

könyvében. McGinn a Dániel prófétára való hivatkozást emeli itt ki és azt, hogy hiányzik belőle az isteni akarattal szembeni emberi ellenállás nyoma.¹⁵⁵ Az Antiokhosz Epiphaneszhez hasonló véres zsarnok majd csak az apostoli levelekben neveződik meg, ahogy a Bűn Embere legfőképpen Pál apostol Tesszalonikiakhoz írt második levelében.¹⁵⁶

A bibliai apokaliptikus irodalom utolsó irata a Jelenések könyve. A kor apokalipsziseitől több tekintetben eltér mind formai, mind tartalmi jegyeit illetően. A legfontosabb különbség a dualizmus „hiánya”. Az isteni és a sátáni erők harca nem egyenlő ellenfelek küzdelme, mivel a sátán és „népe” Istennek alávetett, és e tényen semmi sem változtathat. A történelem menetét Krisztus váltságműve szabja meg, és nem a dualizmus vagy a determinizmus.¹⁵⁷

---

testvért, apa a gyermekét, a gyerekek meg szüleikre támadnak, és a vesztüket okozzák. A nevemért mindenki gyűlölni fog benneteket. De aki végig kitart, az üdvözülni fog. Amikor majd látjátok, hogy a pusztulás undoksága ott áll, ahol nem volna szabad – aki olvassa, értse meg! –, akkor aki Júdeában lesz, fusson a hegyekre. Aki a tetőn lesz, ne jöjjön le, ne menjen be a házba, hogy elvigyen magával valamit otthonról. Aki a mezőn lesz, ne forduljon vissza elhozni a köntösét. Jaj a várandós és szoptató anyáknak azokban a napokban! Imádkozzatok, hogy ne télen következzenek ez be. Mert olyan szorongatott napok jönnek, amilyenek még nem voltak ezen az Isten alkotta világon a kezdet óta, és nem is lesznek. Ha Isten nem rövidítené meg ezeket a napokat, nem menekülne meg egyetlen élőlény sem. De a választottak kedvéért, akiket ő választott ki, megrövidíti ezeket a napokat. Akkor ha valaki azt mondja: Nézzétek, itt van a Krisztus vagy ott van! – ne higgyétek. Álkrisztusok és álpróféták lépnek fel, jeleket és csodákat művelnek, hogy ha lehet, még a választottakat is félrevezessék. Vigyázzatok, mindent előre megmondtam nektek. Azokban a napokban, amikor a gyötrelmek véget érnek, a Nap elsötétedik, a Hold nem ad világosságot, a csillagok lehullanak az égről, és a mindenséget összetartó erők megrendülnek. Akkor majd meglátjátok az Emberfiát, amint eljön a felhőkön, hatalommal és dicsőséggel. Szétküldi angyalait, és összegyűjti választottait a szélrózsa minden irányából, a föld szélétől az ég határáig. Vegyetek példát a fügefáról. Amikor hajtása már zsendül és levelet hajt, tudjátok, hogy közel van a nyár. Így ti is, mihelyt látjátok, hogy ezek mind bekövetkeznek, tudjátok meg, hogy közel van, már az ajtóban. Bizony mondom nektek, nem múlik el ez a nemzedék, míg mindezek be nem következnek. Az ég és föld elmúlnak, de az én szavaim nem múlnak el. Ám azt a napot vagy órát senki sem tudja, az ég angyalai sem, sőt még a Fiú sem, csak az Atya. Vigyázzatok, legyetek éberek, mert nem tudjátok, mikor jön el az idő. Éppen úgy, mint az idegenbe készülő ember, aki otthagyja házat és szolgálóra bízva vezetését, mindegyiknek kijelöli a maga feladatát, a kapusnak is megparancsolja, hogy virrasszon. Legyetek hát éberek! Nem tudjátok ugyanis, mikor érkezik meg a ház ura: lehet, hogy este, lehet, hogy éjfélkor, vagy kakasszóra, vagy reggel. Ne találjon alva, ha váratlanul megérkezik! Amit nektek mondom, mindenkinek mondom: Legyetek éberek!«[?]

Mk 13,2–14.

¹⁵⁵ *McGinn*: i. m. 54.

¹⁵⁶ Uo. 55–59. Tessz 2, 1–12. Lásd az Antikrisztus fejezetnél bővebben.

¹⁵⁷ Uo. 60–68. Lásd alább bővebben az apokalipszis-kommentároknál.

Rövid vázlat a középkor eszkatológiájához

A középkor érdeklődése is megmaradt a történelem és a prófécia kapcsolata iránt.¹⁵⁸ A 12. században a kontinensen két meghatározó író és műve gyakorolt befolyást a későbbi alkotókra: egyikük Freisingi Ottó, aki Szent Ágoston alapján megírta a 2 város, az Istené és az emberé történetét. Ehhez Dániel könyvét és a Jelenéseket használta forrásként. Vitatta, hogy a Római Birodalom bukása vagy az Egyház születése és terjeszkedése előzetes jele lenne a világ végének.

Másikuk Gioacchino da Fiore – az ő történelmi nézeteinek hatása nagyobb, mint Ottóé –, aki szerint a generációk számbavételével az emberek kiszámolhatják a jelen helyzetét az időben, vagyis azt, hogy mennyi van még hátra annak végéig. A Szentháromság szempontjából tekinti át a történelmet. Nagyban hozzájárult a protestáns háttér felépítéséhez: az Egyház folyamatos történetét az apokalipszis fejezi ki, és minden remény megvan arra, hogy az Egyház tovább terjessze befolyását a történelmen belül.

Gioacchino da Fiore (1130–1202) cisztercita apát apokaliptikus eretnekségét kemény aszkézis jellemezte. Az első ember, aki azt a még ma is törhetetlenül meglévő korszakban (ókor – középkor – újkor) rejelő tant tanította, amely szerint a megtestesüléstől a jelenkorig fennálló egyházi rend csak az árnyképe egy új, lényegében tökéletes Egyháznak. A cisztercita rendből származó apát, akinek írásait a IV. lateráni zsinat 1215-ben részben elítélte, azt tanította, hogy a három trietistaként felfogott isteni személynek három történelmi korszak felel meg. A történelem folyamát ezzel három részre osztotta: Ószövetség, az Atya korszaka: a törvény betűjének, a házasembereknek és a laikusoknak a korszaka; Újszövetség: a Fiú korszaka, közbülső állapot a lélek és a

¹⁵⁸ 1. *Antikrisztus legendája*, ezt ő kortárs alkalmazásoknak tekinti, melyek apokaliptikus szimbólumokra utalnak, ezek pedig speciális történelmi eseményekre. A millennium, ami egy másik motívum, a jövő egy periódusa, 1000 év Jézus földi királyságából az utolsó ítélet szerint.

2. A legnépszerűbb apokalipszis-magyarázat a *tyconiánus* (és ezzel együtt *Szent Ágoston-i*), mely spirituális töltetét az exegézisből nyerte. Az apokaliptikus jelképek reprezentálják az univerzális elveket, pl. erkölcsi törvényeket, ezekből is a legáltalánosabb eszme, a jó és a rossz küzdelme. A dualista felfogást követi, a történelem harc a világ és az Egyház között. A millennium periódusa itt az Egyház története. Történelmi exegézis Berengárd alapján: az apokaliptika a történelem prófétikus kivetítése a világ 7 korának sémáján keresztül.

3. *A joachimista tradíció*: Szentháromság-teológia a történelemben: ennek rokonsága az Atyával. Először az Atya, majd a Fiú és a Szentlélek korszaka következett. A történelem a 3. korszakba érkezett és az utolsó ítélet is ekkorra várható.

4. *Késő középkori eretnekmozgalmak*: John Wyclif, az ő követői, a lollardok, rajtuk kívül a husziták is idetartoznak. Wyclif híres oxfordi tudós volt, aki megkérdőjelezte az Egyház létjogosultságát és tanítását a szentségekről. Szerinte maga a pápa az Antikrisztus. Ez a Római Egyház tagadását jelentette. Az ő történelemmagyarázata: szerinte ez konfliktus az igazi és a hamis Egyház között. *Katherine R. Firth*: i. m. 6

test között, a klerikusok korszaka; az utolsó idő, a Szentlélek kora, amely 1260-ban kezdődik. A Szentléleknek pedig a jövő Egyháza (tetrius status), melynek tagjai alázatos, vagyontalan barátok (viri spirituales: „a szellem férfiai”) lesznek.

Egy új szerzetesrend hirdeti majd az új evangéliumot. A romlott testi Egyház helyett egy megreformált, tökéletesen lelki Egyház lesz majd. Prófétikus könyv gyanánt értelmezte az apokalipszist. Azonban saját korát a 6. pecsét feltörésének idejével azonosítva a mennyek országának beteljesedő eljövételét nem a hetedik évezred egyfajta „szombat éveként” látta, mint előtte már sokan.

Joachim apát szembeszegülve Krisztus utolsó intelmével, melyet Ő mennybemenetele előtt az apostoloknak mondott („Az Atya saját tetszése szerint határozta meg a megfelelő időpontot, nem rátok tartozik ennek ismerete” [ApCsel 1,7]), zavartalanul számolgatta vélt szellem-egyháza eljövételének napját. Mt 1,17 alapján az Ábrahámától a megtestesülésig eltelt időt 3-szor 14 nemzedékre osztotta, ami 1260 évnek felel meg, miután egy nemzedékre 30 évet számolt. Mivel Krisztus istenségében nem kisebb az Atyánál, Joachim az Ő uralmára is ugyanekkora időtartamot számolt. Ennek az időnek a végén az Antikrisztus uralma is véget ér, és a Jelenések könyve alapján (Jel 20,3) megkezdődik az ezeréves birodalom, a tökéletes szent világ harmadik birodalma a Szentlélek uralma alatt – mégpedig itt a földön: „Isten újat fog itt a földön teremteni, és a bűnök miatt megvénült Egyházat megújítja – írta Joachim anélkül, hogy egy biztos időpontot meg akart volna határozni.

Joachim soha nem nevezte magát olyan prófétának, aki megjósolja a jövőt közvetlen és azonnali látomások révén. A *spiritualis intellectus* vagy *intelligentia*, mellyel hite szerint megajándékozott, valóban egy fentről jövő adomány volt, ám ez csak olyanokra sugárzott, akik megbíróztak és gyötrődtek a betű nehéz, keserves külső igazságaival. A két testamentum elengedhetetlen kerete a szellemi megértésnek, és csak azoknak nyílik ki a Könyv, és világosodik meg a titok, kik hosszú tanulással, elmélkedésekkel és imádsággal nevelik szellemüket.

Joachim számos jelképpel fejezi ki a két testamentum megingathatatlan igazságát. Ezek közé tartozik a két kerub, akik a spiritualis intellectus bárkáját őrzik.¹⁵⁹ Az Apokalipszis Angyalának (10:1) lábai, mint két tántoríthatatlan tűzpillér; és míg a feje fölötti szívárvány a „spiritualis intellectus qui ex utroque procedit”, ők ugyanakkor a föld és a tenger is, amikbe lábait plántálja. A két vaslap, melyek között megsütötték az

---

¹⁵⁹ Reeves: i. m. Passim

Úr Krisztust (amint ezt már előremutatták azzal a tésztával, melyet Illésnek sütött az özvegy), és ők a föld és a víz is Illés oltárán a Kármel hegyen, melyre a tűz hull.

A spiritualis intellectus nem érhető el, ha cserbenhagyjuk az Írás diszciplínáját; mint Illés, fel kell építenünk az Ótestamentum oltárát, rá kell öntenünk az Újtestamentum vizét, és hinnünk kell, hogy a Lélek tüze lejön hozzánk. Az Írás tanulmányozásának alapvető fontossága van, mégis felmerül egy akadály.

Csak a feltámadott Krisztus, Júda törzsének Oroszlánja tudja széttörni a követ és eltávolítani az akadályt, ő nyithatja ki a Könyvet. Azoknak, kik tanulással és elmélkedéssel készülnek, a megvilágosodás élménye megadatik, és megszabadíttatnak.

Így hát Joachim szerint, megérteni nem lehet sem jelenés által, ám tanulás nélkül, sem pedig tanulással, jelenés nélkül, „a betű megöl, a lélek pedig megelevenít 2. Kor 164”. Betű és Lélek elválaszthatatlanul összetartoznak.

A kapcsolat világosan trinitariánus: Joachim megfogalmazásában a spiritualis intellectus mindkét Testamentumból fakad, akárcsak a Lélek, mely mind az Atyából, mind a Fiúból ered. Ez a kapcsolat hatja át azt a történelmet, mellyel a két Testamentum foglalkozik. Az Ótestamentumban az Atyák egyetlen egységes vonala hirdeti az Urat-Atyát Jákóbig, de innen kezdve az Atyák és Bírák (vagy Királyok) kettős sora nyilatkoztatja ki a Fiú és Lélek kiáramlását az Atyából. Ígyhát Szent Máté és Szent Lukács két genealógiája, akárcsak az ótestamentumi ivadékok kettős vonala, valóra váltja az Atyából kiáramló Fiú és Lélek misztériumát.

Ez a trinitariánus leszármazásvonal-struktúra – mely a szent történelem fő vázát alkotja – diagrammatikusan nagyon szépen ábrázolódik művében, a *Liber Concordiae*ben. Hasonlóképpen, a híres három rend, mely a történelem három *status*át jellemzi, trinitariánus kapcsolatrendszerben emelkedik ki a történelem szerkezetéből.

Az első *status ordo conjugatorum*ja Ádámmal kezdődik.

Az *ordo clericorum* jelképe Ézsaiás, aki Oziás korában jelenik meg, mikor a második *status* elkezdődik.

Az *ordo monachorum*nak, mely a Lelket képviseli, kettős processzióval kell rendelkeznie, és Joachim ezt Illésben találja meg, aki alatt az *initiatio prima* vagy az Atyától való processzió megtörténik, valamint Szent Benedekben, pontosan negyvennégy generációval később, aki a második *initiatiót* képviseli. Így hát a harmadik *status*, akárcsak a második, az elsőből ered, minthogy mind a Fiú, mind a Lélek az Atyából áramlik ki. Ez a minta ugyancsak diagrammatikusan ábrázolódik a *Liber Concordiae*ban.

A *Liber Concordiae* e korai soraiban már láthatjuk Joachim történelmi nézeteinek alapvető keretét: a kettes és hármas dupla mintáját. Két testamentum létezik, és ez világosan megadja a kettes mintáját a történelem két nagy korszakáról, melyet a Két Személy irányít, „*una ingenita, alia genita*” és mely az első és második eljövételben teljesedik ki.

Itt az isteni szándék az Isten által kiválasztott két nagy nép történelmében nyilvánul meg – *Populus Judaicus* és *Populus Gentilis* – és a két korszak közötti összhangban. De ha a Lélek kiáramlását is hozzáadjuk, ez a kettes minta hármas mintává alakulhat. Joachim a történelem e két nézetét két *diffinitiones*nek nevezi, és a hármas mintáját az Alfához társítja, a kettes mintát pedig az Omegához.

Joachim gondolatmenetét az összhang keresése irányítja, és a kettes mintáját követve az összhang kettős megállapítására jut: a hármas mintát követve három egymást átfedő korszakot állapíthatunk meg: 1. Ádámtól Krisztusig, 2. Ozeástól „napjainkig”, 3. Szent Benedektől pedig a *consummatio seculi*ig; a másik mintát követve csak két korszak létezhet: Ádámtól Krisztusig, és Oziástól a *consummatio seculi*ig. Egy olyan részletben, ahol ezt az elméletet magyarázza, Joachim világossá teszi, hogy ez a kettős struktúra a Háromság misztériumából ered.

Joachim gondolatainak megértéséhez alapvetően fontos, hogy megragadjuk e kettős rendszerű gondolkodást. A Két Személy és a Harmadik összjátéka, mely a kettes és hármas kettős összhangját alkotja, nagyon világosan megmutatkozik egy olyan részletben, mely összefoglalja az egész érvelést.

Joachim, történelemértelmezését egy olyan hitre alapozta, mely az Istenség lényegét tükrözte, néha az Atya és Fiú kettős kapcsolatában, máskor pedig az Atya, Fiú és Szentlélek hármas kapcsolatában. Alapos tanulmányozás és hosszú elmélkedések útján jutott el a múlt értelmezéséhez és a jövő előrevetítéséhez.

Joachim írásainak önéletrajzi részeiben találunk bizonyítékot arra, hogy nézeteinek rendszerezését a megvilágosodás pillanataiban tudta elérni. Szellemi fejlődését két ilyen döntő pillanat határozta meg: az egyik húsvétkor történt, a másik pedig pünkösd ünnepe alatt. Később a róla szóló egyik legendából még azt is megtudjuk, hogy e két lelki élményt egy fiatalkori harmadik is megelőzte.¹⁶⁰ Húsvéti

---

¹⁶⁰ Korai élményeiről három legenda maradt fent. Az első kettő színhelye a fiatal Joachim zarándoklása a Szentföldre. Az egyik legenda azt meséli, hogy amint a fiatal zarándok szomjúságtól elgyötörten feküdt a sivatagban, álmában arra invitálták, hogy egy olajfolyóból igyék, és felébredve rájött, hogy megértette az Írás minden jelentését. A másik legenda arról beszél, hogy a Tabor hegyén a nyitott Írásból látta a jelenést, mely felfedte előtte a tervet, melyet követnie kell az Írás magyarázata során. A harmadik legenda

élményéről leírja Joachim küzdelmét a gondolati akadállyal, harcát az óriási kő ellen, mely a spiritualis intellectust tartja rabságban. Látjuk, amint más dolgok felé fordul, majd húsvét estéjén feleszmél, és újrakezdi mentális küzdelmét. És ekkor jön a megszabadulás nagy pillanata, mikor a feltámadás órájában a kő elgördül az elméről, és világosság lesz, éppen úgy, ahogyan a Lélek kiszabadul a Betű fogságából. Olyan élmény ez, mely határozottan kapcsolódik a feltámadt Krisztus hatalmához, és az Ó- és Újtestamentum összehangolásához. Egyedül a minden történelmek Istene fedi fel a történelem értelmének teljességét.

A *Testamentumi levélben*, melyet 1200-ban a pápának címzett, a három fő munkája kimagaslóan összekapcsolódik. Az egyes munkákra úgy is tekinthetünk, mint a Háromság egy Alakjához különösen kapcsolódó írásokra. Ekképpen a *Liber Concordiae*, melynek középpontjában az Írás összehangolása áll, tulajdonképpen az Ótestamentum mélyen szántó tanulmányozása, mely mintegy az Újtestamentum előrevetítése. Az *Expositio* természetesen az apokalipszis feltámadott Krisztusára összpontosít, és az Újtestamentum korszakának vagy a második statusnak az értelmezésével foglalkozik. A *Psalterium* kevésbé foglalkozik a történelmi összehangolással, inkább a *spiritualis intellectusra* összpontosít, mely a harmadik statushoz tartozik.

Nézetei szerint, amelyek az apokalipszis könyvére alapulnak a világban három „státus” korszak követi egymást. Az Atya az Ótestamentum történetének felel meg, utána következik a Fiú, azaz Krisztus korszaka, majd ezután jön a Szentléleké. Az 1. az *ordo coniugatorium*, a 2. az *ordo clericorum*, a 3. pedig az *ordo monachorum*. Az utolsó korban a Szentlélek az emberek számára feltárja az Ó- és Újtestamentum igazságát, így a betű szerinti tudásra nincs szükségük a harmadik ordo embereinek. A tudás és ismeretanyag felhalmozása helyett tehát az elmélkedő életmód lesz az uralkodó. Azáltal, hogy a szentségeket Joachim csak szimbolikus cselekvésnek értelmezi, aláássa az Egyház hatalmába vetett hitet. Tovább erősíti ezt a tendenciát az a szándéka, hogy a papság az egész Egyházzal együtt a szerzetességnek legyen alárendelve, ahol semmilyen világi érdekek nem szabad teret engedni. Joachim szerint az első kor 42 generáción át tart, a

---

volt a legnépszerűbb, mely elmeséli, hogyan sétált Joachim Sambucinában a kertben, szerzetesi életének ifjú napjaiban, ahol egy angyali kéz ráruházta a megvilágosodás csodálatos cseppjeit. A Fiorében megmaradt dokumentumok közül egyik sem részletezi pontosan ezeket a legendákat, de Jacobus Graecus utal arra, hogy Joachimnak misztikus élményei voltak a Tabor hegyén. Papebroch is leírja e három legendát Gregorio de Laude *Joachim élete* című művére támaszkodva. Mind a három legenda hangsúlyozza: egy olyan embert illetett a szellemi megvilágosulás azonnali ajándéka az Írás jelentését illetően, aki korábban megértés nélkül volt. Idézi *Reeves*: i. m.

második 40 (egyenként 30 év) és kettő meghatározatlan hosszal, így a harmadik bekövetkezte nem adható meg pontosan. Az így meghatározatlan időben majd valamikor fellépő universalis pontifex, azaz az Antikrisztus Joachimnál nem zsidó, hanem egy eretnek szekta vezetője, egyúttal király és pap is, (rex et sacerdos), ahogy a kora középkori királyok. Joachim úgy gondolta, hogy a Szaladin-féle üldözés alatt él, tehát a második korszak utolsó előtti szakaszában, és III. Ince az utolsó pápa.

Firth a középkori eszmeörökséget áttekintve összegyűjtötte a főbb apokalipszis-magyarázatokat:¹⁶¹

1. *Az Antikrisztus legendája*, ezt ő kortárs alkalmazásoknak tekinti, melyek apokaliptikus szimbólumokra utalnak, ezek pedig speciális történelmi eseményekre. A millennium, ami egy másik motívum, a jövő egy periódusa, 1000 év Jézus földi királyságából az utolsó ítélet szerint.

2. A legnépszerűbb apokalipszis-magyarázat a *tyconiánus* és ezzel együtt *Szent Ágoston-i*, mely spirituális töltetét az exegézisből nyerte. Az apokaliptikus jelképek reprezentálják az univerzális elveket, pl. erkölcsi törvényeket, ezekből is a legáltalánosabb eszme, a jó és a rossz küzdelmét. A dualista felfogást követi, a történelem harc a Világ és az Egyház között. A millennium periódusa itt ez Egyház története. Történelmi exegézis Berengárd alapján: az apokaliptika a történelem prófétikus kivetítése a világ 7 korának sémáján keresztül.

3. *A joachimista tradíció*: Szentháromság-teológia a történelemben: ennek rokonsága az Atyával. Először az Atya, majd a Fiú és a Szentlélek korszaka következett. A történelem a harmadik korszakba érkezett, és az utolsó ítélet is ekkorra várható.

4. *Késő középkori eretnekmozgalmak*: John Wyclif, az ő követői, a lollardok, rajtuk kívül a husziták is ide tartoznak.

5. *Az európai kontextust vizsgálva*: a főbb irányvonalak Angliában és Európa többi részén körülbelül megegyeztek, fedték egymást. A reformáció korai éveiben még nem tartozott a fő kutatott témák közé János apokalipszise. Az 1540-es években fordult a kocka, ekkor a Jelenések könyve mint Krisztus királyságának prófécijája jelenik meg. Ennek nem utolsó indítéka, hogy Magyarországot elfoglalja a török. A mohácsi csata,

---

¹⁶¹ Firth: i. m. 2–31.

Thomas Morus angliai környezetében is döbbenet okoz.¹⁶²

6. Bécs 1529-es ostroma félelmet kelt. Buda 1541-es elfoglalása és a német birodalmi rendek 1542-es nagy visszafoglaló akciójának Brandenburgi Joachim nevével fémjelzett akciója pedig a visszafordíthatatlanság légkörét kelti Európában, egészen a Brit-szigetekig. Ez a világvége-várás egészen a 16. század közepéig igaz. Hasonlóságok fedezhetők fel az anabaptista irányzattal: a vég várása, a történelem az igaz és hamis Egyház küzdelme, a mártírság teológiája és az üldözés. Heinrich Bullinger Isten szándékát kereste a történelemben.

---

¹⁶² *Morus Tamás*: Erősítő Párbeszéd Balsors idején. Szerk. Szócs Géza Gergely Zsuzsa fordításában. Bp.–Kolozsvár 2004.

*A bibliai Góg-Magóg és az „antemurale” toposz magyarországi karrierje***A Magyar Királyság és a keresztes hadjáratok ideológiája az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1396–1556)**

A várnai csata előestéjén a krónikás hagyomány szerint az ország zászlaját, melyen a Madonnát ábrázolták gyermekével, a szél kicsavarta a zászlótartó kezéből, és a földre vetette. A keresztes had, melynek vezére az a magyar király, aki egyébként a szintén Mária országának mondott Lengyelország uralkodója is volt, mindezt rossz jelnek tartotta.¹⁶³ Tarthatta is, hiszen másnap a szultán sátra ellen indított rohamban a janicsárok lováról ledöntötték, és fejét vették a királynak.

A máriás országzászló jelenik meg egy másik képen is, mely Mariazellben egy 16. századi freskón mutatja be Nagy Lajost egy, a 14. században törökkel vívott ütközetében. A király – aki szintén a magyar–lengyel perszónálunió királya volt – fogadalmi ajándékként jutott a kolostorba az a kegyképként tisztelt Madonna-kép mely a legenda szerint a (1373?) csatában segítette az uralkodót.

„A művészettörténeti kutatás föltételezi, hogy Nagy Lajos megbízásából készült egy fogadalmi kép is, mely a Madonna segítségével győzelemre vitt csatát ábrázolta. A föltételezés alapja, hogy a csatáról fél évszázaddal, majd másfél évszázaddal az esemény után keletkezett ábrázolások mind ugyanabban a jellegzetes, az észak-itáliai késő trecento művészet szemléletét tükröző felfogásban, tehát régi előkép után készültek. A St. Lambrechtli fogadalmi kép (1420-as évek) és a mariazeili Bazilika kapujának timpanon-domborműve (1438) vagy a mariazeili Wunderaltar (1512) kompozíciója mozgalmas csatajelenetével, egymásnak feszülő lovas seregeivel. Egyként feltehetően Magyarországon készült Nagy Lajos-kori csatakép világát örökíthették ránk. Hogy az önálló csatakép műfaja valóban jelen volt a 14. századi művészetben, azt az is mutatja, hogy a Nagy Lajos által alapított, Pozsony melletti

---

¹⁶³ *Pálosfalvi Tamás*: Nikápolytól Mohácsig. 1396-1526. Zrínyi, Bp. 2005. 93.; Ezek a csataképek jelentik Magyarországon a török háborúk reprezentációjának nyitányát 3 évszázadra. *Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 11. A Nagy Lajos-kori csataképről és a magyarországi csatakép példájáról: *Marosi Ernő*: A XIV-XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: *Ars Hungarica* 1974. 54. ; A Mariazellnek adományozott Madonna-képről: *Művészet* I. Lajos király korában. 1342–1382. Kiállítási katalógus. [Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport és a székesfehérvári István Király Múzeum közös rendezésében] (Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia) Bp. 1982 109–113.

Máriavölgy pálos templomában a kolostor alapításának legendája mellett egykor ott volt Nagy Lajos török csatájának falképbábrázolása is.”

A csata azonban nemcsak a magyarországi török háborúk képzőművészeti reprezentációjában szerepel kezdő eseményként, hanem egy olyan hagyományban is, mely az osztrák Habsburg ág birodalmi legitimációjának legfőbb attribútumát, az oszmánellenes küzdelmet domborította ki. (A máriazelli kolostor relikviái között őrizték többek között századokon keresztül a mohácsi csatában 1526-ban elhunyt Jagelló II. Lajos magyar király és feleségének, Habsburg Máriának esküvői ruháját is, melyet fogadalmi ajándékként ajándékoztak oda.)

Nagy Lajos csatája azonban visszavetítés, amely a nagy közép-európai államegyüttest vezető magyar királyt, mint a mohamedanizmus ellen küzdő első uralkodót tünteti fel. Valójában a 14. század közepén Nagy Lajos nem érezte a megjelenő oszmánokat egy gyökeresen más kultúrát képviselő, apokaliptikus népnek.¹⁶⁴

Az oszmánok a dinasztikus balkáni háborúk egyik résztvevőjéből Nagy Lajos utódja, Luxemburgi Zsigmond magyar–cseh király, német-római császár uralkodása alatt váltak Magyarország és Európa számára is, félelmetes, verhetetlen ellenséggé.¹⁶⁵ Ezt különösen a Zsigmond által vezetett kereszties hadjárat nikápolyi (1396) veresége hangsúlyozta ki.

A kereszties ideológiák két változata

A 15. századi kereszties hadjáratok vagy a tervezett német birodalmi csapatok háborúja csak a magyar király segítségével indulhattak meg a szárazföldön, akiket a tengeren a mindenkori pápai hatalom által szervezett flotta támogatott. A *hadjáratok* közül ki kell emelnünk az úgynevezett hosszú hadjáratot, (1442–1443) és a már említett várnai kereszties hadat, melyek Konstantinápoly elfoglalására irányultak és Bulgária területén értek véget. Az események részei voltak egy 11. század óta élő missziós tradíciónak és egy keleti és nyugati egyházegyesítő törekvésnek.

¹⁶⁴ Fodor Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. Történelmi Szemle, 39, 1997/1, 21–49.

¹⁶⁵ Uo.

A keresztes hadjáratok először a kereszténység ellenfeleitől védték saját híveiket. A hadjáratokat szent háborúnak tekintette az Egyház. Már korán rájöttek, hogy a keresztény mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegükénél fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transzfert adó kontakt területként is funkcionáltak.¹⁶⁶ A 15. századi hadjáratok az érveket még a középkorból vették, de kialakulóban volt már egy új ideológia is.

A mohamedánok 7. századi nagy áttörése óta a kereszténység két alapvető megítélése váltakozott egymással.¹⁶⁷ Mindkettőben benne rejlett egy viselkedési mód is az új jelenséggel szemben. Az egyik egy pogány népekkel szembeni térítési szándék volt, mely misszió addig nagy erőt adott a keresztény Európa terjeszkedésének. A másik egy apokaliptikus modell, mely az ószövetségi zsidó apokaliptika Ezekiel, Dániel könyvei és főként az újszövetségi János-apokalipszis alapján építkezett, és az új ellenfelet az ott leírt bibliai ellenségnek próbálta megfeleltetni.¹⁶⁸

Ez utóbbiak legfőbb érve az volt, hogy a mohamedanizmus, a krisztusi tanítástól elhajolt eretnek szekta, ezért nem téríthető, csak totális fegyveres harccal győzhető le. A mohamedánokat azonosítják a végítélet Antikrisztus figurájával, aki a világot elcsábítja, erőszakkal megtöri, és beül az igaz tanító székébe.¹⁶⁹

¹⁶⁶ *Wittek, Paul*: Das Fürstentum Mentesehe. Istanbul, 1934. A gondolatokat ismerteti *Vajda László*: Paul Witteks Konzeption vom Grenzkriegertum. *Der Pfahl*, 7(1993), 268–270. *Óze Sándor*: A határ és a határtalan. i. m.

¹⁶⁷ *Hagemann, Ludwig*: Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt 1999.

¹⁶⁸ *Koch Klaus*: Auserwähltes Volk. i. m. 12–37.

¹⁶⁹ Az Antikrisztus irodalomra és a mohamedán veszélyre összegzően a következő műveket használom: *Eckhardt Sándor*: Az Antikrisztus legendája. *Katholikus szemle* 57, 1943/6, 161–165, *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 109–115. *McGinn Bernard*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezere éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995. *McGinn, Bernard*: Die Mystik am Abenland (Gesamtaufnahme mehrbändiges Werk). *McGinn, Bernard*: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg. 1(1993), 3(1997). A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Teply, Karl*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde. In: *Südost-Forschungen*. 36, 1977. 78–108.. *Fodor*: i. m. Ugyanez: *A szultán és az aranyalma* című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *Lazius, F.*: Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht, *Baltische Monatschrift*, 38/1891, 263–280. *Kaufmann, Thomas*: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum. In: *Jahrhundertswenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. Jakubowsky Tiessen, Manfred-Lehmann, Hartmut-Schilling, Johann,-Staats, Reinhart. Göttingen, 1999. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 155) 73–128. *Fischer-Galati, Stephen A.*: Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529, *Church History*, 23/1954, 46–67. *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világképe. i. m. *Botta*: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása... i. m. 51–65. *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. i. m.

Propugnaculum Christianitatis

Ezekiel próféta könyve szerint Góg és Magóg fejedelme rátámad a „kerítetlen földre” a „nyugvókra és bátorságban lakókra”, akik „mindannyian kőkerítés nélkül laknak, zárjok és kapujok nincs nekik” (Ez 38, 11) A középkor keresztény kőfala és kapuja mondának ez a bibliai textus a kiinduló pontja.¹⁷⁰ Az Ez 38–39-ben bemutatott Góg és Magóg szerepel a Jel 20, 8-ban. Alakjuk és azonosításuk is problematikus, egyetlen ismert történelmi személynek sem sikerült megfeleltetni. Az említett helyeken sem tudunk meg többet róluk, a központi motívum mindkét szövegrészben az, hogy Isten népére támadnak, és Isten legyőzi őket.¹⁷¹ Jelentős különbség, hogy míg Ezekielnél Góg Magóg királyaként értelmezhető,¹⁷² a Jelenésekben mindkettő személynévként szerepel. Góg hadserege jelkép, a gonosz összesített ereje.¹⁷³

Az ószövetségi könyvekben (Ter 10,2-ben és a 1Krón 1,5-ben) Magóg személy, Jáfet fia, illetve a (1Krón 5,4-ben) Góg Joel fia. Máshol (Ezekiel 38,2-ben és 39,1-ben) Magóg ország, melynek fejedelme Góg, akit Izrael meg fog semmisíteni. A Jelenése könyvében Góg és Magóg 2 király, akik a világ végén a gonosz lelkek fölhívására harcba szállnak Isten népével, de azon a helyen, amelyet „héberül Armagedónnak hívnak” (16,16), vereséget szenvednek. Az „ezer esztendő” elteltével a Sátán seregében vonulnak Isten ellen, aki tüzet bocsát le az égből, és elpusztítja őket (20,7–10). Az apokrif iratokban (Hénoch 56,4–8; 4Ezd 13), valamint a kumráni forrásokban (1QM 11,16) is megjelennek. Az egyházatyáknál Góg és Magóg az eretnekek előképei. Az alexandriai zsidó hagyományban legendájuk összekeveredett a Nagy Sándor-legendával. A *Jelenések könyvének* illusztrációiban fordulnak elő.

A keresztény Európa önazonosságának meghatározásához kezdetektől fogva felhasználta és továbbfejlesztette a zsidó apokaliptikát. A Respublica Christiana egy külső és belső térre osztotta az ismert világot. Belül a keresztények, kívül az őket fenyegető idegen népek helyezkedtek el. A két teret egy ütközőzóna választotta el egymástól. A modellbe bedolgozta a Josephus Flaviustól induló Pszeudo-Khallisthenés Sándor-regényében megjelenő, Kaukázusban épített fal legendáját, amely Góg és Magóg népétől védte a középkori Európát. Ezt a népet először hunnak képzelték,

¹⁷⁰ *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája) Egyetemes Philológiai Közöny 1936. 309–311.

¹⁷¹ Ez 38,14–39:16; Jel 20,7–10.

¹⁷² „Vesd tekintetedet Gógra a Magóg országában, Rós, Mesek és Tubal fejedelmére.” Ez 38,2.

¹⁷³ Keresztyén Bibliai Lexikon. II. i. m. 525. Góg szócikk; írta: Dányi József.

később a népvándorlás különböző hullámaival érkező avarokat, magyarokat látták ebben a szerepben, majd a középkor a fal mögött a tatárok országát gondolta, melynek vezetője a Szent Grált is birtokló János pap lett volna. A legenda szerint, amikor ezek a népek betörik a falat, és a végső, mindent eldöntő csatában legyőzetnek, akkor lesz vége a világnak, ugyanis megszűnik az idő, feloldódik a két ellentétes egység szembenállása, és elkezdődik az örök béke korszaka.

Az apokaliptikus modellt Pszeudo-Methodius 7. századi szír apokalipszise alapján dolgozták ki.¹⁷⁴ Általában azok a területek váltak ezen spekulációk szülőhelyéül, ahol az arab hódítás tartós ütközőzónát hozott létre a két kultúra között: Kis-Ázsia, Szicília, Dél-Itália és Hispánia területén.¹⁷⁵ Petrus Venerabilis, a toledói fordítóiskola, az angol Robert Ketton Korán-magyarázata, Aquinói Szent Tamás, Raimundus Lullus említhető meg, akik megszólaltak nyugati keresztény részről. Ricoldus de Monte Crucis (1243–1320) domonkos szerzetes¹⁷⁶ mint a missziós elmélet és Gioacchino da Fiore, az apokaliptikus jóslatok atyja, a calabriai ciszter kolostor apátjának tevékenysége jelöli ki az eszmetörténeti utat a 15. századig.¹⁷⁷ (Az erdélyi származású Magyarországi Györgyig.)

A végítélet népe ezekben a teremtéssel induló, Mózesrel és Krisztus új szövetségével szakaszolt történelmi időskálán minden esetben a mohamedánok, a 14. századtól a törökök.¹⁷⁸

¹⁷⁴ *Tubach, Jürgen*: Die syrische Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 105–139. *Alexander, Paul*: The Byzantine Apocalyptic Tradition, Berkeley–Los Angeles–London, 1985. 13–41

¹⁷⁵ *McGinn*: Az Antikrisztus. i. m. 98–100. i.m. *Bobzin, Hartmut*: Zur islamischen Danielrezeption,. In: : Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker)159 .

¹⁷⁶ *Monte Crucis, Ricoldus des*: Confutatio Alcorani (1300) – Martin Luther, Verlegung des Alkoran (1442), komm. lat.-dt. Ausgabe. Hg. v. Johannes Ehmann, Würzburg-Altenberge 1999.; *Láng Benedek*: Rajmundus Lullus és az Ars Magna. Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1–2. 187–216.

¹⁷⁷ *Hagemann*: i. m. 68–81. *Mertens, Dieter*: Claromontani passagi exemplum. Papst Urban II. und der erste Kreuzzug in der Türkenkriegspropaganda des Renaissance-Humanismus, In: Europa und dieTürken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 65ff.

¹⁷⁸ *Töpfer, Bernhard*: Das kommende Reich des Friedens. Berlin, 1964. Pietro Olivi eretnek, a végítélet és a szociális egyenlőség tanait összekapcsolta az egyházi rend elleni lázítással. Iratai Magyarországon is hatottak. A rend iskolázott tagjai valamilyen formában a török hódítással kötötték össze ezt az apokaliptikát. Temesvári Pelbárt prédikációit, Laskai Ozsvát szövegeit elemezve Szücs Jenő egy ilyen irányú eszmetörténeti vonulatot mutatott ki, mely ideológia a keresztetek irányítója volt, és ez vezetett el a reformációig. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347. *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. i. m.. 103–225.

II. Pius pápa Bizánc eleste után a vörös sárkány kezdetű bullájában keresztes hadjáratot hirdet, melyben egyértelműen az apokalipszis könyvének sárkányát jelöli meg az oszmán hatalomként. A pápát 1463-ban a hadjárat szervezése közben éri a halál, mielőtt kifuthatna a keresztény flotta.¹⁷⁹

A másik irányzat, a missziós is megjelenik szinte a pápai bullával párhuzamosan, és nem kisebb személyiség áll mögötte, mint a nagy filozófus, Nicolaus Cusanus. Ő megtéríthetőnek véli az iszlámot, és egy egységesített, többrítusú vallás kidolgozásán fáradozik. Cusanus is a propagandakörúton, szinte a pápával egy időben hal meg.¹⁸⁰ A keresztes had eszméje szóban ezután sem kerül le a tárgyalási napirendről, sem az egymást követő pápák, sem a német birodalmi gyűléseken, sem a legveszélyeztetettebb állam, a Magyar Királyság központjában, Budán.

Szintén egy pápa. X. Leó pápa keresztes hadakról tartott, 1513-as vatikáni tárgyalása inspirálja Luther álláspontjának kialakítását, melyben a keresztes háború intézményét el kívánja vetni, és a törökkel szembeni védekezést a világi hatalmak feladatkörévé akarja tenni.¹⁸¹ Az Egyház feladatának pedig a lelki megtérést jelöli ki, amely egyedül segíthet ebben a háborúban, amely azért vesztes, mert a törökök erkölcsösebbek a keresztény hadaknál. Angyali jámborságukat dicséri.¹⁸² Ezek alapján ekkor ő is a török megtéríthetőségéről beszél. A keresztes hadjáratok ideológiája hozzájárult az európai reformáció kirobbanásához.¹⁸³

¹⁷⁹ *Hagemann*: i. m. 68–80.; *Helmrath, Johannes*: Pius II. und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 79–139. *Höfert, Almut*: Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt am. M.–New York, 2003. (Campus Historische Studien, 35.) 51–62.

¹⁸⁰ *Hagemann*: uo. *Kues, Nikolaus von (Nicolaus Cusanus)*: Cribratio Alkorani – Sichtung des Korans, lateinisch-deutsch (3 Bde.), hg. v. Ludwig Hagemann, Hamburg 1993. *Engel, Josef*: Von der spätmittelalterlichen respublica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. In: Handbuch der Europäischen Geschichte. Hrsg. Schieder, Theodor. III. Stuttgart, 1971. 1 *Kurt, Flasch*: Nikolaus von Kues. Geschichte einer Entwicklung, Frankfurt a. M. 1998.

¹⁸¹ *Hagemann*: i. m. 81.

¹⁸² *Luther*: WA Bd. 2. 311. *Horváth Magda*: i. m. 39. *Őze*: Büneiért... i. m. 80.

¹⁸³ *Blöchle, Herbert*: Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–NewYork– Paris– Wien, 1995. (Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53.)

Brecht, Martin: Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann. Tübingen 2000. 9–29. U. o.; *Andermann, Ulrich*: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am beipiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 29–55.

Az ütközőzóna

Magyarország kezdettől fogva érdekelt volt a kereszties hadjáratokban. A nomád török népekkel vívott harcokban tapasztalt Szent László királyt jelölték ki már az első hadjárat vezérének, őt azonban váratlan halála megakadályozta abban, hogy részt vegyen a vállalkozásban. A 14–15. században felállt Magyarország déli és keleti határán egy olyan védvonal, amely a török-tatár népektől óvta az országot. A folyókra, természeti akadályokra, hegyekre épülő, több tagozású várrendszer az Adriai-tengertől indult, és az erdélyi hegyekig futott, ahol azután északnak fordult. Az ütközőzóna a régi gyepű (akadályokkal megerősített széles, tagozott mélységű határsáv) mintájára épült ki. Ennek a határvidéknek azonban meg voltak a saját mozgástörvényei.

A 15. századtól az oszmán lett a végítélet népe. A Luxemburgi Zsigmond magyar király által a Balkánon kiépített védelmi vonal ambivalens és változó határ volt. A 15. század magyarjai is ezt látták, csak számukra megfordult a tér. Ők már délről várták a pusztulást. A tér centruma a kapu, a képzeletbeli vonal, mely a külsőket és a belsőket elválasztotta, a kereszténység és a művelt világ védőfala, a szent tér középpontja pedig az erőd, a végvárak vonala, körülötte, pedig a pusztaság, a határsáv terület el. A határ fokozatosan nyomult északra. A 15. század déli Al-Duna–Száva körzete éri el 1543-ra a Dunakanyart, és jutott ki a bányavárosokhoz és érkezett el Bécs előterébe.

„Összességében elmondható, hogy bár a hódoltság várrendszerében is voltak fővárból és néhány mellékvárból álló, klasszikus várkörzetek, ezek többnyire szerzett együttesek, ilyenek kialakítására a törökök kevésbé törekedtek. A királlyal párbajba állítható, a határok mentén fekvő, nagy védelmi övezetek viszont voltak, amelyeknek súlya az idő teltével annak megfelelően változott, hogy az osztrák örökös tartományokra néztek-e, vagy sem. A hódoltság belseje pedig nagy kiterjedésű, apróváros védelmi zónának fogható fel, amelynek vizeit, átkelőit, igazgatási központjait és vámhelyeit a hadvezetés kis és aprócska őrségek sűrű hálójával borította be”¹⁸⁴ – írja Hegyi Klára.

---

¹⁸⁴ Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I. Bp. 2009. 103.

Paul Wittek munkássága alapján ezt az életformát, az ilyen jellegű tartós ütközőterületet *Grenzkriegertum*nak nevezték el. Ő a bizánci–szeldzsuk török harcok jellegzetes katonaeleménél találta meg ennek előképét.¹⁸⁵

Erre a határvilágra szerinte jellemző egy ökológiai különállás. A katonák fő jövedelmi forrása a háború, a zsákmány, a rabtartás. Jellemző az etnikai színesség; ugyanazon etnikum tagjai a határ kétoldalán szemben állnak, de kapcsolatot is tartanak egymással. Bizonyos értelemben mindenkor ellentétben vannak az őket irányítani kívánó központi hatalommal. Rendelkeznek különálló világnézeti, teológiai, literátori, jogi sajátosságokkal, amelyek következménye egy primitív fokon lévő heroikus, lovagi kultúra. Ez a zóna mindig konzerválója pogány hagyományoknak, de melegágya az eretnek szektáknak is. Wittek tipológiai fogalomként is alkalmazta a mohamedán-keresztény ütközőzónára, az Ibériai-félszigetre, Észak-Afrikára, a Balkánra, de megtalálta Kelet-Közép-Ázsia frontjain is.

A határvidék legjellemzőbb tulajdonságait a következőkben láthatjuk: állandó mozgás a szemben álló felek részéről a hírszerzés miatt. Az ellenfél területén megkövetelt a pusztítás, a magáén a várak fenntartása és építése. Önálló, önfenntartó gazdaságot igyekeznek kiépíteni, ugyanakkor teljesen ráutaltak a szembenálló vonalra, az feltételezi a saját létüket is. Önálló vármegyéken felül nyúló gazdasági adóztató területet igyekeztek kiépíteni a határvidék várai, és ehhez saját jogi rendszert. Kialakul egy új réteg, a nemest, parasztkatonát magába foglaló vitézli rend. Külön morál létezik, egy sajátos etikai kódex. A fogolykereskedelem, a (foglyok kínzása) felülbírálja a keresztény morált. A szembenállót ismerik és becsülik a katonák a front két oldalán, a kívülről jövőt megvetik.

A határ összeköt és elválaszt. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása a legfontosabb cél, üdvösségadó kötelesség, rend. Önmagát gerjeszti és élteti a rendszer. A vár és környezete az, ami eltartja a pusztító-védő erőt, a katonaságot.

„Amerre csak ellát az ember, felettébb szép sík és termékeny táj. Egyetlen ország sem hasonlítható Magyarországhoz, de amióta Lajos király meghalt, annyira sivárrá, elvadulttá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudnak rejtőzködni. Ez az oka, hogy az országút mindkét oldalán kivágták a növényzetet. Mindenfelé romos, üszkös falakat látunk, még hozzá nagy

¹⁸⁵ Wittek, Paul: Das Fürstentum Mentesehe. Istanbul, 1934. A gondolatokat ismerteti Vajda László: Paul Witteks Konzeption... i. m. 68-70.

számban, egyeseknek még a helye is alig kivehető” – írja Hans Derschwam a Habsburg császári követség tagja 1555 augusztusában, 29 évvel a mohácsi csata után, keresztülhaladva a csata színhelyén és környékén, leírva a magyar határvidéket a török várvonal felől.¹⁸⁶

A határ valójában egy intervallum a végtelenségig osztható és kiterjeszhető terület. Az ezer km hosszú, ötven-száz km széles övezetnek is volt határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Ebben az ütköző-kontaktzónában több mint száz kisebb nagyobb mohamedán és keresztény vár nézett egymással farkasszemet a 15–16. század végén. Több tízezer reguláris katona mellett ennek többszörösét adta mindkét oldalon az irreguláris, gyorsan mozgósítható haderő.

Messze a határ előtt és mögött is kapcsolódó, szolgáló társadalom élt, mely az ütközőzónát fenntartotta, ami pedig ezt a népeiséget látta el. A rendszer jegyeit halványodva hordozva, centrumából kifelé halad. A képzeletbeli demarkációs vonaltól minél távolabb haladunk, úgy csökken a hatóereje, és annál kevésbé színezte vörösre hatása az ott lévő népesség megszokott jogrendjét, kultúráját és ökonómiáját. A Derschwam által leírt tér a vadonná változott „tatárpusztá” szakrális rendezőpontja vagy inkább pontjai az erődök lettek, amelyek egy határvonallá rendeződtek.

A török portyák ellen a legjobb védelem az ütközőzónák kialakítása volt, melyek pajzsként óvták az országot. A háttérrel adó keresztény államnak nem volt célja az ütköző állam teljes „felszabadítása”, mert itt tarthatta a háborús tűzfészket. Ezen országok fél függetlenséggel bírtak, és teljes súlyát viselték a háború borzalmainak. A cél az volt, hogy ne álljon az ellenfél mellé, és ne engedje át az ismétlődő portyákat. Ezt katonai és diplomáciai ellenőrzéssel érhették el. Ilyen államok voltak a Magyar Királyság előterében az oláh vajdaságok, Szerbia és Bosznia. Ennél az állapotnál élhetőbb volt a török hódoltság alatti lét is. Az ütköző állam szerep a teljes pusztulást hordozta magában. Ilyenné vált majd a 16. század közepén a német-római császárság előterében Magyarország is.

Másrészt egy erős védőrendszert kellett a tényleges országhatár mellett felállítani, a védekezésnek ez volt a következő fokozata, a várövezet. Ez a terület népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. Elhajtották a lakosságot rabszolgának, vagy a

¹⁸⁶ Babinger, Franz: Hans Derschwams Leben und Wirken (1494-1568), In: Hans Derschwams Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Keinsasien (1553-55) Hrsg: Babinger, Franz, München–Leipzig, 1923, XIV-XXVI (Studien zur Fugger-Geschichte, 7.) magyar kiadása: *Derschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló.* Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. 492.

terror érvényesítése érdekében legyilkolták, vagy áttelepítették. Ez a harcmódor eddig is jellemző volt keresztény-pogány érintkezési területeken, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének, kulturális, vallási megoszlásnál húzódó határvonalaknál, Európa peremvidékein.¹⁸⁷

A várvonal a lovagi hadviselés páncélos lovascsapatai helyett felderítésre használható könnyűlovasságot alkalmaztak. Területvédelemre rendezkedtek be. A terület központi vára irányította a védekezést, ehhez több kisebb erősség csatlakozott, melyeknek stratégiai és hírszerző feladatuk volt. A terület paraszt- és pásztoratonasága minden esetben mozgósítható volt a profi elitkatonaság segítségére, annak utánpótlási bázisául szolgált. A betörő ellenség célja, a lakosság elűldözése volt vagy saját területre való áttelepítése, ahol már nekik végeztek várfenntartó hírszerző, utánpótlásadó és katonai szolgálatot. A rövidtávú sikert ebben az állandóan izzó háborúban a háborús tűzfészeknek az ellenséges területen való állandósítása jelentette.¹⁸⁸ Ez ellen csak terrorral lehetett védekezni, visszaütni a labdát az ellenség területére, és ott létrehozni a tűzfészket. A lakosság nélkül maradt vár megtarthatatlan volt. Végül is a 15. század folyamán, egy többszörösen tagozott, határaiban változó terület jött létre a két rendszer kombinációjából, az ütközőzóna. A várvonal felállítása, fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett.¹⁸⁹

Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakció-szerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Felbomlott a középkori faluszerkezet, átalakult a parasztság szemlélete. Ha a leírtakat elemezni kívánjuk, azt tapasztaljuk, hogy a vár és környezete az, ami eltartja a kártékony védőerőt, a katonaságot. A háború, a határ, amely pusztítja a természetes környezetet, ugyanakkor létének alapját is képezte, mert a természeti erőforrások adják a ragadozók és rejtőzködők területét és a védőknek a menekülés lehetőségét. A területvédelem legfontosabb eszköze a pontos hírszerzés volt. Ezt a könnyűlovasság látta el mohamedán és keresztény oldalon is. Az állandó mozgás a hírszerzés feltétele volt, az ellenfél területén a pusztítás, a sajátján a várak fenntartása és építése.

A hagyományos paraszti gazdaságot, a földművelést háttérbe szorító rend volt ez. Az állatkereskedelem és a zsákmány jelentős részét adja a határvidéki népesség

¹⁸⁷ Wittek: i. m. A gondolatokat ismerteti *Vajda*: i. m. *Őze*: A határ és a határtalan. i. m. 47.

¹⁸⁸ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Akadémiai, Bp. 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.)

¹⁸⁹ *Őze*: A határ és a határtalan. i. m. passim.

önfenntartásának. Önálló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekezett kialakítani. A határvidéki társadalomnak létezett egy saját etikai kódexe (pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálta a keresztény, de a mohamedán morált is). Mintegy a határok „felett” létezett egy katonai arisztokrácia és a határok „alatt” az etnikumok kevert kultúrája. A határ összekötött és elválasztott.

A mohamedán-keresztény ütközőzóna az Ibériai-félszigeten, Észak-Afrikában, Kelet-Közép-Ázsia frontjain is megtalálhatók voltak, nemcsak a Balkánon. A mohácsi katasztrófa után mintegy generációnyi idő kellett, hogy a lakosság átrendeződjön a totálisan militarizált társadalom szintjére. A törököt kiszorító háborúk után szintén kellett egy fél évszázad, mire visszaállították a határvidéki mentalitásról a normál európaira, kényszerrel és jószándékkal.

A védelmi vonal nemcsak a többszörözött rétegezett fő- és mellékvárból álló erődrendszerre alapult és az azokban tartózkodó katonaságra támaszkodott,¹⁹⁰ hanem a zónában élő katonaparaszti lakosságra is. A katonaság és a parasztság generációkon keresztül hozzászólt a háborús sokkhoz, ebből élt. Nem tartottam véletlennek, hogy miután a török beveszi 1521-ben Nándorfehérvárt, kitelepíti annak háttérét adó nyugati keresztény lakosságot, ami a ferences szerzetesek elüldözésével lett a leghatékonyabb.¹⁹¹

A „kereszténység védőbástyája” és a kereszties hadjáratok

A kor embere egy virtuális térben gondolkodott, ennek lett központja az erődzóna, az „Antemurale Christianitatis” és a mögöttes országok és a védvonalat üzemeltető magyar király országa, a kereszténység védőbástyája. Ez volt az ütközőzóna térszemlélete.

Minden magyar király és európai uralkodó előtt Luxemburgi Zsigmond magyar király volt az, akit XXII. János pápa 1410-ben a kereszténység kőfalának, védőpajzsának nevez:

¹⁹⁰ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszertörténete kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle* 38, 1996 2–3. 257–288.

¹⁹¹ *Óze*: A határ és a határtalan. i. m. 1–103.; Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924.

„...Regiam serenitatem potissime, tanquam scutum atque murus inexpugnabilis nostrique et christiane fidei fortitudinis brachium”.

Ennek oka valószínűleg az al-dunai védvonal kiépítése.¹⁹² A „Magyarország a kereszténység védőbástyája” „Propugnaculum Christianitatis” toposzt a fennmaradt neolatin irodalomban először Enea Silvio Piccolomini 1445-ben (a későbbi II. Pius pápa) alkalmazza Magyarországra.

„Quid plura, Christianum me dicam, solitudinemque habere ut Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et murus eius qui est Ungaria sit incolumis.”¹⁹³

Magyar királyként először I. (Várnai) Ulászló nevezte Magyarországot a kereszténység védőbástyájának a magyar trónra való meghívása előtt, 1440. március 8-án Krakkóban kelt oklevelében. Itt indoklasként azt mondja, hogy a kereszténység megvédése érdekében egyesíti a két ország erejét, ezért vállalja a magyar királyságot.

„Pro bono et salute honorum duorum Hungarie et polonie regnum... Praedicta regna, sibi confinacia et barbaris nationibus finitima, sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis diuini et defensione fidei catholice.”¹⁹⁴

Szinte szimbolikus, hogy az a király írja le a két országgal kapcsolatban a toposzt először, aki 4 év múlva Várnánál életét áldozza ezért az eszméért. Maga a toposz azonban már korábban megszülethetett Magyarországgal kapcsolatban és az Anjou Nagy Lajos perszonáluniójakor kerülhetett Krakkóba.

¹⁹² Terbe i. m. 304

¹⁹³ Óze, Sándor–Spannenberger, Norbert.: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. Kzoska, Markus–Maner, Hans-Christian. Münster, 2005. (Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas, 4) 19–39; Terbe: i. m. 302–303. V. Miklós az első pápa, aki Magyarországot a kereszténység védőpajzsának mondja III. Frigyes császárhoz írt levelében. Később nemcsak Magyarországra használják a fogalmat, hanem pl. Dalmáciára, Rodoszra és a 17. században Lengyelországnak is megadja ezt a címet a pápa.

¹⁹⁴ Kathona, István: Historia critica Regnum hungariae Stripis mixtae. Tom. VI. Ordine XIII. Pestini 1790. XIII. 23–30; Terbe: i. m. 302. Hopp Lajos: Az „antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és Reformáció, 19.) 16.

Az Anjouk alatt terjed el először, valószínűleg itáliai jogi szemlélet közvetítése folytán az erős rendi köznemesi jogi parlamentáris rendszer (1351-es törvények) és az egységes nemesi kommunitas, az ország és a korona egységét hirdető Szent Koronaszme alapja.¹⁹⁵ Innen veszi át majd a lengyel nemesség a náluk még egy fokkal erősebbé váló rendszert. Nem véletlen, hogy köznemesi gyűlésüket rakusnak hívják a Buda alatti Rákos mezején szokásosan megrendezett magyar nemesi országgyűlésekről.

A 15–16. században gazdagon előfordul ez a kifejezés a magyarországi és külföldi latin nyelvű politikai irodalomban, de a mohácsi csata után (1526) magyar nyelven is megtalálható.¹⁹⁶ Száz év múlva Balassi Bálint, a legnagyobb 16. századi magyar költő, humanista iskolázottságú főnemes lesz az, aki az egri végvár főtisztjeként búcsúzik így környezetétől, miközben Lengyelországba készül kitelepülni:

Ó én édes Hazám, te jó Magyarország.
 Ki keresztyénségnek viseled paizsát
 Viselsz pogány vérre, l festett éles szablyát
 Vitézlő oskola immár isten hozzád.
 (Búcsúja hazájától)

A 15. századi toposz, „Magyarország a kereszténység, Európa védőbástyája”, a Mohács utáni években leértékelődik, Magyarország már csak mint Germánia védőfalája jelenik meg.¹⁹⁷

A kérelmelhetetlen „Magyarország, mint a kereszténység védelmezője” gondolat hivatástudatot, esküt, megkülönböztetést jelentett a törökkel szemben, ha csak a

¹⁹⁵ *Eckhart Ferenc*: A szentkorona eszme története. Bp. 1941.

¹⁹⁶ „Soha olyat nem kezdhet a török, ki ellen ne kellene indulni. Az urak nemesek nem látják, csak őket édes hazájukból űzik kergetik török veszedelemre, gyalázatos nyomorúságra. Az polgárok megszökvén keresztény uruktól is munkatételbe, rovásfizetésbe, nyomorúságba tartani, az ő magok természeti szerint könnyen szenvedik, honukba maradnak, az pogányokhoz szelídülnek, egyesülnek, mintha ingyen törökök nem volnának. Ugyan elfeledik. Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak (örgrófoknak), érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s akkor kezdnek sírni, jajgatni és senki rajtok könyörülő nem leszen, s akkor siratják az mostani vadászások, multságoknak örömet, sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetéről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.”

Az idézett sorok egy 1558-ban a Balaton melletti kanizsai végvárban íródott levélből valók. A toposz, Magyarország a kereszténység védőpajzsa, a 15–18. században volt használatos, de a későbbi korok magyar nemzettudatának is gyakori eleme lett. A levél írója egy magyar végvári tiszt, Csányi Ákos nem volt része humanista műveltségben, latinul nem tudott. A magyaron kívül horvátul beszélt, amely akkoriban közvetítő nyelv volt a Délvidéken. 500 magyar levél a 16. századból. *Csányi Ákos* Levelei Nádasdy Tamáshoz (1549–1562). Közreadja Őze Sándor. Magyar nemzeti Múzeum, Bp. 1995. 427.

¹⁹⁷ *Horváth Magda*: i. m.

legkisebb külsődleges török hatást tapasztalták, ugyanakkor egy német birodalom ellenességét is magában rejthetett. A „gonosz nővér Germánia”, a hanyag, felelőtlen, az országot magára hagyó, csak vadászgató német császár, a szövetséget felrúgó kereszténység képe tömegével jelentkezik már a 16. század közepi magyar nyelvű irodalomban, levelezésben. Azt írja Csányi Ákos kanizsai végvári tisztné Nádasy Tamás Nádornak az 1550-es évek fordulóján, hogy az oroszán torkából menekültek a keselyűkhöz, s ennek rugdosásától az oroszánnál találtak védelmet.¹⁹⁸

„Micsoda elvetett ember vagy nép volna, kik senki ellene, hogy földet, országot, birodalmat nem venne, igen meghagynánk magunkat ismernünk, kikről őket hamarabb veszedelmeinkre felgerjesztenénk. Tudom nagyságod megkeseredett szívét az dologból, kiket nagyságod előszámlál egész kereszténységnek veszedelmes romlásokra, úgy vagy, hogy nagyságod minden felől az vasverő üllő között forgódván, nagyságod fején cséplik a babot” – írja más helyen.

A toposzból alakul ki a 17. századra a a gondolat, hogy két tűz közé került az ország. A 17. században már a két nagyhatalmat „két pogánynak” mondják, amelyet én itt vélek először megtalálni. Pázmány Péter katolikus érseknél ugyanezt jelenti majd az ajtó és küszöb közé szorult ujj vagy Bornemisza Péter evangélikus püspöknél a két tar császár között kopasszá váló ország. (Az egyik a vérbajtól kopasz Rudolf császárt, a másik pedig a borotvált fejű török szultánt jelöli.) A század második felére válik uralkodóvá a wittenbergi történet szemlélet alapján a zsidó és a magyar nép párhuzamba állítása, amely konstrukció a töröktől való megszabadulás lehetőségét morális, eszkatologikus síkra helyezi. Ugyanakkor a szétdőlt ország népe számára egyfajta válságkezelő program is.¹⁹⁹

Egy olyan ideológia, amely azt hirdette, hogy a szenvedés bizonyítja, mint a zsidóknál, az Isten által való kiválasztottságot, a 16. század közepétől sokkal hatásosabb volt befelé, mint a közönyös Európa védelmével dicsekedni.

Az üllő és vasverő közé szorult ország gondolata és a zsidó–magyar párhuzam beépült a későbbi nemzeti önértékelés szimbólumrendszerébe. A kisépi voltot

¹⁹⁸ A kép világos. Az ordító oroszán a török, a rugdosó sas a Német-római Császárság. Nádasy Margit Majlád Istvánné kapcsán írja.

¹⁹⁹ Őze: Büneiért... i. m. 142–144.

tudatosította az erős, s az egész kereszténységet a pogány áradattól védelmező bástyával szemben²⁰⁰.

Az apokaliptikus idő a 15–16. századi ütközőzónában

A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. Minden egyes ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis néperől. A 15–16. században Európa más tájain is várják Góg és Magóg népét, de ott a történet egyfajta vasárnapi, horrorigényt kielégítő pótlék. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely egy apokaliptikus idősíkhöz kapcsolódik. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámmá vált. A háború éltette vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya vagy a támadás kivédése volt.

Itt az egyéni kegyelemre szabott a népesség gondolkodása, ez kimunkált egy sorshitet, amelyben a sors alakított mindent. Eszerint lényegtelen momentummá vált még a túlvilág is, a jelen ugyanis már része volt annak. A borzalom csak pillanat, az apokalipszist megelőző idő, és az azt követő krisztusi földi uralom csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét csak kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika.

Más a test és a halál szerepe ebben a világban. A megölt katonák fejét az ellenséges vár fokára karóba teszik, nyúzott koponyájukból gúlát raknak.

„Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek” – idézi Balassi Bálint majd a katonahalált jellemző sorokat az *Egy katonaénekekben*.

Mindent elvesztett a határterület népessége. Még saját teste sem az övé, sírhelye sem biztos. A lakott helység, a szülőföld ismert tája a mozgó határterülettel gyakran vándorolt. Idegen nyelvű és más vallású népek költöztek melléjük, a középkori

²⁰⁰ Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai Publicisztika formálódása egy 1674 - es prédikációs kötetben. Bp. 1988. Irodalomtörténeti Közlemények 1987-1988. 1-2. 20-46.

településrend, ahol a környék falvait ismerik generációkon keresztül, felbomlott. A határ másik oldalán, velük keveredve megjelent az idegen nép, hitük szerint Góg népe és az idegen vallás, az Antikrisztusé, az iszlám. Más egyebekben ez a népeség a megszólalásig hasonlít rájuk, a keresztényekre.

Mi marad akkor az ütközőzóna népe számára? A jó híre. De ez sem teljesen az övé, hanem a közösségé. A Mircea Eliade által leírt alkotómódszer ismert a magyar 15–18. századi hősi énekekben is.²⁰¹ A hős bizonyos archetipikus helyzetekben általános tulajdonságokkal él. Időben a megtörtént események felcserélhetők.

A portyák, hadjáratok egyedi eseményei ezen az általános apokaliptikus idősíkon függenek, ezt táplálják koronként. 1561-ben egy sikeres portya eseményeit a gyulai vitézek úgy mesélik el egy históriás énekekben, hogy annak szereplőit, helyét és helyzetét megfeleltetik egy régebbi törökellenes győzelem énekének, a kenyérmezei csatáénak (1479). A csatában Báthori István és Kinizsi Pál, Hunyadi Mátyás király (1458–1490) hadvezérei fényes győzelmet arattak a török felett.

A históriákat elbeszélő énekek – mint Antonio Bonfinitól, Corvin Mátyás király történetírójától megtudjuk éppen a kenyérmezei csata kapcsán – már a csatateri, a feszültséget oldó kötelező mulatozáskor és lerészegedéskor megszülettek.²⁰² Legtöbbször más énekek szerkezeti elemeit, szöveg- és motívumkincsét is felhasználják az újhoz, mivel nem az esemény pontos történeti leírása volt a lényeg, hanem az archetipikus szerepek és helyzetek behelyettesítése és újrajátszása a jelenkori eseménynek megfelelően.

A törökkori vitézi énekek kimenetelüktől függően két csoportba oszthatóak. A győztesek a viadalok, a vesztesek a vész, a minden elveszése címszó alatt maradtak fenn. Az utóbbiak hozzájárultak a magyar, és a határzóna más keresztény népeinek soknyelvű hagyományában az apokaliptikus időszemlélet fenntartásához. A törökkor határzónójának egymást követő nemzedékei mindig magukat tartották az utolsónak, a végidőt bekövetkezni látónak.

Az utolsó generáció kezéből peregnek a percek. Kicsit részesei ők az utolsó időnek, az aeternitasnak, individuális, személyre szabott mindennapi apokaliptika erősíti meg a határterületen a hallottakat, és nem hagyja elévülni a várakozást. Az apokaliptika

²⁰¹ *Eliade, Mircea: A szent és a profán. A vallási lényegről.* Európa Könyvkiadó, Bp. 2009.; *Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza.* Európa Könyvkiadó, Bp. 2006.; *Eliade, Mircea: Kovácsok és alkímisták.* Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004. 19.; *Eliade, Mircea: Misztikus születések.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999.; *Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története.* Osiris Kiadó, Bp. 2006.;

²⁰² *Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Akadémiai, Bp. 1982. 210.

egyrészt olyan felkelések ideológiája lehet, amelyben az utolsó generáció szent népe lázad és próbálja előrehozni a végítéletet, ilyenek a török kor parasztmegmozdulásai. Másrészt inkább egy passzív, renyhe nyugalmat ad.

A határvidék legfontosabb jellemzője és attribútuma, a katonaelet jutalma a „véletlen halál”. Balassi így könyörög *Ó szent Isten kit kedvedben* kezdetű énekében: „Véletlen halál ki reánk őrt áll, ne fojtson meg hertelen életünkben.”.

A halál pedig nagy demokrata. Egyenlő módon bánik a tiszttel és a közkatonával, nemessel és közrendűvel, lovassal és hajdúval. A 15–16. század szinte minden mágnás családjában ad egy férfit a háborúnak. Fogságot visel életében a korszak vezető főnemesi katonagárdájában. A tiszt ugyanúgy végigfagyoskodta egy téli portya alkalmával a deréklesben akár a több napi várakozást is, csendben fény nélkül, ellenséges csapatra várva, mint katonái. Aludt lova hátán, vagy vándorolt több napig a mocsárban. Majd ő ment lesre és lesújtotta a véletlen halál.

Az életforma, amelyhez a Propugnaculum Christianitatis toposz kapcsolódik, s amelyről mind Bonfini tud mind, Balassi részese, s amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csirázik ki, már Balassi előtt kétszáz évvel megjelent, és halála után is majd kétszáz évig ott fog még kísértetni Magyarország határán.

A hagyományos kereszteshadjáratok eszméjének végét jelentette 1543-ban Bizánc eleste és II. Pius pápa halála.²⁰³ A későbbi Európát átfogó szentszéki tervek már más ideológiával szerveződtek, lett légyen azok kiszemeltje a Habsburg német-római császár,²⁰⁴ a lengyel–erdélyi uralkodó Báthory István,²⁰⁵ vagy az orosz cár.²⁰⁶

A törökök országa még nem birodalom a 14. század fordulóján, mikor Bajazid szultán hadai Nikápolynál megsemmisítő vereséget mérnek az egyesült Európa kereszties seregeire, de ennek hatására kell I. Zsigmond magyar királynak ettől kezdve ütközőzónát kiépíteni az országa határán a portyázó török csapatokkal szemben.²⁰⁷

Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli a középkori Sándor-regény Góg és Magóg népével szemben épített falát, az Antemurale Christianitatis.

²⁰³ *Runciman, Steven: A kereszties hadjáratok története.* Osiris, Bp. 2002., *Uő:* Konstantinápoly eleste. 1453. Bp. 2000.

²⁰⁴ *Glassl, Horst: Das Heilige Römische Reich und die Osmanen im Zeitalter der Reformation.* In: Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Festschrift für Georg Stadtmüller. München, 1975. 61–73. *Nehring, Karl: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisich-habsburgischen Gegensatz im Donauraum.* München, 1989 2. Auflag.

²⁰⁵ *Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról.* Gondolat, Bp. 1986.

²⁰⁶ *Runcima: A kereszties hadjáratok története.* i. m.

²⁰⁷ *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralkodása Magyarországon.* Bp. 1984. 22–38.

Szimbolikus maga az is, hogy Magyarországot és Lengyelországot először a kereszténység védfalának az az I. Ulászló nevezi, aki, mint már említettük, az 1444-es kereszteshadjáratban a két ország királyaként vezette a csapatokat és életét áldozta a harcban.²⁰⁸

Az életforma, amelyhez a toposz kapcsolódik, amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, Magyarországon és a Balkánon mintegy fél évezreden keresztül ismert volt. Már korán rájöttek, hogy a keresztény-mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegüknel fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transzfert adó kontakterületként is funkcionáltak. Az ütközőzóna élete éppen kiszámíthatatlansága és generációkon keresztüli tér- és időhatárainak kijelöletlensége miatt egy apokaliptikus várakozás színtere volt.

A keresztes hadjáratok mint visszacsapó hadjáratok a 15. században is megmaradnak. Sikerükben azonban egyre kevésbé bíznak, és egyre inkább csak a veszélyeztetett országok összefogásán alapulnak. Ideológiájuk fokozatosan átalakul ehhez képest. Mint már említettük, a keresztény Európa a megjelenő mohamedanizmussal szemben két viselkedési formával reagált. Az egyik egy misszió volt, a másik egy apokaliptikus modell.

A keresztes had ideológiája az utóbbihoz kötődött. A legveszélyeztetettebb nyugati keresztény állam a Magyar Királyság központjában Budán is ehhez igazodtak. A Hungaria Propugnaculum Christianitatis eszméje azonban már egy kora nemzettudati elemet is magában rejtett. A 16. századra, mikor már Magyarország válik az Oszmán Birodalom és a Német-római Császárság ütközőzónájává, már nem a kereszténység, de Germánia határzárává süllyed le az apokaliptikus távlatokkal kecsegtető eszme. Ekkorra már a térségben megjelenő birodalmi ideológiák sem, vagy nem elsősorban az egységes kereszténység érdekét hangsúlyozzák, hanem a nemzetállamok kialakulása felé mutatnak.

A kereszténység védőbástyája toposz bibliai eredetű. Szereplőit azonban beazonosítják és saját korukra alkalmazzák a résztvevők. Az írott jel tehát tartalmaz olyan jelentési háttérrel, mely egy zsidó és keresztény apokaliptikus hagyományhoz

csatolódik. A történelem folyamán kialakított hagyományhoz magatartásminták kötődnek és az azokhoz való érzelmi viszonyulás kapcsolódik mindehhez.

Nem teljesen úgy működik ez az írott textus, mint az ütközőzóna szóbeli hagyományozása, mely során a hősi énekekben az ott szereplő egyes hősök személyének ki-, a nyelvi elemek felcserélhetőségére ad lehetőséget az alkotás improvizatív volta. Vonatkozik mindez a középkori és kora újkori szentek kultuszára is, az ütközőzónában. Az ő tetteiket részben a legendák vagy krónikák szintén rögzíthették írásban is. Nevük, személyük nem felcserélhető, átruházható, mégis a kultuszhoz kapcsolódó, későbbi csodák, melyek történetei legalább olyan fontosak, mint a kultuszfigura eredeti cselekedetei, ezek a csodák szóban és írásban állandóan formálják, átalakítják a szentről kialakított képet vagy a helyi vallásos közösségnek a hozzájuk fűződő viszonyát.

A bibliai toposzok, így az általunk elemzett is, nyelvi jelentéstani értelemben elemeikben kötöttek. A biblia kanonizált könyveihez, a változtathatalan textushoz kapcsolódnak. Hátterük azonban kibővíthető a kor értelmezési rétegeivel és esetlegesen összekapcsolódó más történeti rétegekből eredő jelentésmezőkkel. Mint ebben az esetben a Josephus Flavius által közölt, a középkorban és a humanizmus idején is figyelemnek örvendő ókori Nagy Sándor-legenda.

A reformáció nyomatékot helyezett erre a textusszerűsége és a biblikus fordulatok, szövegkorpuszok beépültek az anyanyelvű bibliafordításokkal a magyar nyelvbe, olyan erővel, hogy sokan egy 16–17. századi nyelvújításról is beszélnek.²⁰⁹ Az általunk elemzett toposz nem ennek a kornak a szülöttje és nem is csak egy felekezethez köthető, mégis a 15–16 századi török hódítás sikerei és a reformáció korának apokaliptikus várakozó hangulata az, mely ebben az időszakban felerősíti a szerepét és a későbbi formálódó nemzeti önazonosság tudat részévé teszi.

---

²⁰⁹ *Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978.

dc_220_11

Határország és szerzetesrendi apokaliptika**A pálos mint az egyetlen magyar eredetű rend apokaliptikája**

A pálosok, az egyetlen magyar alapítású rend létszámra a késő középkorban vetekedett a domonkosokkal és a ferencesekkel.²¹⁰ A 14. században az Anjou uralkodók időszakában éltek virágkorukat. A királyi centrumok, Buda, Esztergom, Visegrád pálos kolostorhálózatra támaszkodtak ekkor.

A magyar Bánffy Gergely, a római pálos kolostor priorja latin nyelvű apokalipszis-magyarázatában (*Collectanea in sacram Apocalypsin*, 1547) magyar történeti eseményeket hoz kapcsolatba az Antikrisztus-képzetekkel. Az Antikrisztus az apokalipszis „sarkánya”, „oroszlánja” maga a török; az ő műve a keresztény magyarság pusztulása és szenvedése, mint a várnai vereség 1444-ben, és Nándorfehérvár bevétele 1521-ben, Mohács, és az ő csapásai közé tartozik a lutheri eretnokség 16. századi terjedése is.

Az eszkatologikus hagyománynak vannak 15. század előtti magyar előzményei.²¹¹ Tarnai Andor,²¹² Mályusz Elemér,²¹³ Mezey László²¹⁴ és Kardos Tibor²¹⁵ kutatásait folytatva, a ferencesekhez hasonló rendszer kiépülését tárta fel a pálos szerzeteseknél. A 15. század közepe táján Magyarországi Mihály, majd a bibliafordító Báthori László vezetésével kiliasztikus mozgalom indult meg a renden belül. (Tehát párhuzamosan a török előretörésével és az obszervánsoknál meginduló mozgalommal.) A két különböző színezetű papi kiliasztikus mozgalom között még kapcsolat is mutatható ki.

Gioacchino da Fiore²¹⁶ eszméinek megelevenedése és a magyarországi történelmi körülményekhez való igazítása történik a rend spirituális szárnyában. Ennek bukása után a kiliasztikus eszmék tovább lappanganak, és a *devotio moderna* eszmerendszerébe ágyazódva közvetítődnek a 16. századba. A 16. század elején tíz

²¹⁰ *Decus solitudinis: pálos évszázadok.* Öze Sándor közreműködésével szerk. Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 4/1) – *Der Paulanerorden. Gesichte – Geist – Kultur.* Hg. v. Sarbak, Gábor reihenherausgegeben von Öze, Sándor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/2); *Kisbán Emil: A magyar pálos rend története.* Bp. 1938.

²¹¹ *Horváth János: A reformáció jegyében.* i. m.

²¹² *Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik.* i. m. 103–225.

²¹³ *Mályusz Elemér: Pálos rend a középkor végén.* *Egyháztörténet* 1945/3. 1–55.

²¹⁴ *Mezey László: „A Báthori-biblia körül”* (MTA 1 OK 8., 19., 56. o.)

²¹⁵ *Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet.* Bp. 1985. 85.; *Uő: A magyarországi humanizmus kora.* Bp. 1955. 25–26, 31.

²¹⁶ *Töpfer, Bernhard: Das kommende Reich...* i. m. 48, 104.

évvel a Magyar Királyság sorsdöntő csatája előtt Gyöngyösi Gergely, a pálos rend tisztségviselője azonban már ismét a joachimista apokaliptikus modell végítélet népeként mutatja be a törököt.²¹⁷

Gyöngyösi Gergelynél a Krisztus születése utáni egyháztörténet hét korszakra tagolódik:

1. az apostolok kora;
2. a mártírok kora, Konstantin uralkodása;
3. az eretnekek és hipokriták kora;
4. az eretnekektől és hipokritáktól származó Mohamed kora;
5. a mohamedán törökök kora, akik az eretnekekkel szövetkeznek;
6. „a nagy Antikrisztus kora”, amikor rekapitulálódik minden korábbi üldözés;
7. a szombat kora „vagyis a nyugalomé és az általános békéé”, amelyet csak kis időre zavar meg Góg és Magóg, majd visszatér a korábbi aranykor, utána pedig megszűnik az idő.

Gioacchino da Fiore modellje

Joachimusnál a hét korszak az Antikrisztus utáni korban így alakult:

1. A zsidók üldözése (Heródes)
2. Pogányok (Nero)
3. Eretnekek (ariánusok, germánok)
4. Arabok (Mohamed)
5. Német császárok (III. Henrik)
6. Törökök (Szaladdin)

A 6. és a 7. tempus között jön egy átmeneti kor, amikor majd Szaladinhoz csatlakozik tíz pogány király (sárkány tíz szarva). Meghódítják a Római Birodalmat. Krisztus katonái leverik őket. Rövid békeidő jön. Ekkor belépünk a 7. tempusba. Ekkor lesz az Antikrisztus eljövetele. Krisztus fellép ellene és legyőzi, és ezeréves békeidő kezdődik. Ez a 7. tempus. Amikor megszűnik az ezeréves béke, eljön a sárkány foga (Góg). Őt Isten tűzzel-vassal elpusztítja, akkor lesz világvége.

---

²¹⁷ Őze: Bűneiért... i. m. 111, *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. i. m. 103–225.

Joachim munkája meghatározó lesz, Nyugaton ennek alapján adnak magyarázatot a török előrenyomulásra. Ugyanakkor követői is két alapvető nézőpont szerint várták az utolsó ítéletet. Az egyik felfogás az úgynevezett millenarista, mely egy hosszú békeidőszakot vár a földön (sátán ezer évre leláncolva), ami után elkövetkeznek a végső idők, a másik variáció szerint rögtön eljön a „Dies irae”, az Utolsó Nap.

Gyöngyösi szerint a világ kezdete óta voltak olyanok, akik rászolgáltak az Antikrisztus névre. Máshol úgy fogalmaz, hogy az Antikrisztus kezdettől fogva élt a gonoszok szívében. A világ végén emberré válik, majd híveivel misztikus testet alkot.

Tarnai Andor kimutatta, hogy Gyöngyösi készen kapott egy mohamedán fenyegetettség alapuló sémát. (Joachimus apát egy másik helyen egy bizonyos Mesemothus²¹⁸ nevű mohamedánhoz köti az ötödik üldöztetést, és más nyilatkozataiban Szaladinnak vagy valamelyik utódjának tulajdonítja a hatodik üldöztetést.) Mindkettőnél egyezik, hogy az Antikrisztus uralma negyvenkét hónapig tart. A sárkány utolsó fejével szimbolizált utolsó nagy üldöző, aki a latin kereszténységből származik, szövetséget köt a pogányok királyával. Nagy szorongattatás jön, de Isten az ő választottjai miatt nem enged neki több időt 42 hónapnál. Abban azonban különböznek, hogy Joachimusnál a második és harmadik státus közötti időben Krisztus katonái legyőzik a szaracénokat (törököket), és eljön a boldog kor. Az apát tehát saját korában remélt nagy változásokat, míg Gyöngyösi kétezerre várta a világvégét, korától több száz évnnyire.

A periodizáció egyébként megegyezik a két szerzőnél, azzal a különbséggel, hogy a 4. korszak középpontjában Gyöngyösinél Mohamed áll a németek helyett. Ez érthető a magyar szerzőnél a török veszély miatt. Gyöngyösi ez alapján nem cselekvésre, hanem türelemre és makacs kitartásra biztat. Tarnai szerint ez a magatartás-ideál és időszámítási rendszer megegyezik egy Metódnak tulajdonított iratban található leírással. Ez a mű a török hatalom terjeszkedésével vált Európában újra népszerűvé. A szír apokalipszis azt mondja, hogy azok menekülnek meg, akik a szorongattatások idején hűek maradnak a hitükhöz. Itt olvasható az is, hogy a Római Birodalom vereséget fog szenvedni. Bécs első ostroma (1529) meg is erősíthette ebben Gyöngyösit. Joachim alapján hirdette, hogy a török veszedelem a bűnök – különösen az egyházi emberek bűnei – miatt szakadt a népre. Egészen a 16. század végéig is volt kolostori élet közöttük. Nagy csapást jelentett rájuk a reformáció és a török hódoltság. Buda és

²¹⁸ Vö. *Segesváry Viktor*. Az iszlám és a reformáció. Bp., 2005.

Esztergom környéki kolostorhálózatuk, melynek központja a budaszentlőrinci volt, ahol Remete Szent Pál ereklyéit őrizték, már az 1530-as évekre összeomlott.²¹⁹

Domonkosok mint elitképző rend a Magyarországon

A legjelentősebb 15. századi magyarországi származású apokaliptikus szerző, Georgius de Hungaria

A legjelentősebb magyarországi domonkos apokaliptikus szerző, aki nemcsak itthon, hanem egész Európában a reformációig alapvetően meghatározta a törökkel kapcsolatos nézeteket, az Magyarországi György (Gregorius de Hungaria) volt. Írása hatott Luther törökkel kapcsolatos nézeteinek kialakulására is.²²⁰

1422-ben született Erdélyben. 1438-ban Szászváros ostromakor török fogságba hurcolták, és mintegy húsz évig raboskodott. 1502-ben halt meg a domonkos rend tagjaként Rómában. Ott jelenteti meg *Tractatus de moribus...* című művét, mely saját fogságbeli életének tapasztalatait mondja el apokaliptikus keretbe helyezve az eseményeket. Tanulmányozta a török szokásokat és erkölcsöket, ez alapján az iszlámot ördögi szektának írja le, amely azért győzedelmes, mert az oszmánok megjelenése büntetés a hitetlen kereszténységnek. A János-apokalipszis második vadállatával azonosítja be a törököket.

Maga György barát egy posztjoachimista irat, a *Super Hieronima* alapján írta meg apokaliptikus nézeteit. Joachim de Floris (Gioacchino da Fiore) fő műve a *Concordia Novi et Veteris Testamenti* (Az Ó- és Újszövetség összhangja), apokaliptikus műve pedig *Az Apokalipszis magyarázata*. Ebben a művében Joachim kifejti, hogy az Antikrisztus legyőzése után az Egyház életének egy új és jobb földi szakasza jön el.

Gondolatának újdonsága, hogy az apokalipszis hét pecsétjéről beszél, amely nem más, mint egy hétfejű sárkány, és e fejek hét korszakot jelölnek. A hét fej egy-egy embert jelenít meg, akik idejében nagy üldözések voltak. Ők a következők: Heródes, Nero, Constantius, Mohamed, Mesemoth (Babilon fiai), Szaladdin, és a hetedik fej maga az Antikrisztus, akinek a személye ismeretlen. Azonban Joachim megjegyzi, hogy

²¹⁹ *Óze*: Nádasy Tamás és az örményesi pálos kolostor. In: Decus solitudinis: pálos évszázadok. Óze Sándor közreműködésével szerk. Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 4/1)

²²⁰ Georgius de Hungariára vonatkozólag lásd: a Libellusnak az a kiadása, amelyet a reformátorok ismertek minden valószínűség szerint az idősebb Johann Koelhoff által Kölnben cca 1488 körül kinyomtatott szövege

lesz egy Antikrisztushoz hasonló, nem kevésbé gonosz figura, akit a fark jelképez. Ez pedig nem más, mint Góg. Góg a hét fej legyőzését követő ezer év után fog eljönni.

Az 1260 körüli világvége-váráskor a fent idézett joachimi jóslatok hatására alakult ki egy olyan felemás kép, amely egy utolsó uralkodó eljövételét jósolja, aki részleges győzelmet arat, és dicsőséget szerez a nagy végső isteni összecsapás előtt. Joachim szerint ugyanis az Antikrisztus bukásával az emberiség szenvedéseinek még nincs vége, mert még jön Góg és Magóg, mint az utolsó Antikrisztus. Eszerint a keresztény uralkodó feladata, hogy mindenkit megtérítsen vagy legyőzzön, és miután ez sikerül, és Góg és Magóg is legyőzött, az uralkodó Jeruzsálemben vonul, leteszi a koronát, a Golgota hegyre megy, és a kereszténység sorsát Istenre bízta. Csak azután tud eljönni az Antikrisztus, hogy Jeruzsálem templomában az uralmat átvegye, majd megjelenik Mihály arkangyal, és elpusztítja őt, így adva helyet az új világnak. Ebben az utolsó uralkodó dicsősége keveredik az ortodox pesszimista világvége-képpel, és így alakul ki az Utolsó Dolog népszerű programja.

Az utolsó uralkodó képe a Kelet-római Birodalomban alakult ki, és Nagy Károly udvarában jön létre latinra változata. Ebben a változatban már érzékelhető egy krízis, amit az arab világ előrenyomulásának tudhatunk be.²²¹ Amikor az Antikrisztus eljön, az uralkodó nem tehet semmit, csak lemondhat tisztségéről és visszavonulhat, így adva helyet Krisztusnak, az egyetlennek, aki felveheti a harcot a gonosszal.

Az idők során több név is felmerült mint utolsó uralkodó, a keresztes háborúk során a próféciák nagyon megsokszorozódtak. Ezzel az egyre pozitívabb utolsó uralkodó képpel kezdett kihalni a köztudatból a negatív világvége-kép, és ez az, amiben Joachim visszatért az ortodox alapokhoz és a gonosz újjászületését hirdette. Joachim tanítása fordulópontot jelentett a középkor megítélésében az Utolsó Dologról. Ő úgy gondolta, hogy a Római Egyház örökké élni fog, és majd eljön egy angyali pápa, aki az aranykorban uralkodni fog. Joachim nem hitt az utolsó uralkodó eszményében. Szerinte a világ végét nem egy megújulás követte, hanem a történelemben való beolvadás.

Amikor Joachim kitalálta és bevezette a harmadik státus tanát, megpróbálták ezt a politikába is beilleszteni. A pápaság és II. Frigyes küzdelme ad mindehez politikai alapot.²²² Ellentétben a próféta eredeti írásaival a követőinek a munkái tele vannak politikai

²²¹ Lásd alább.

²²² II. Frigyes nézete az uralkodásról a végidő szempontjából. 1227-ben és 1239-ben is kiátkozta a pápa. Ez azért fontos, mert a második kiátkozás alkalmával sem esett szó arról, hogy a pápa féltette a pápai államot az észak-itáliai császári tényeréstől, a valós ok helyett a pápa Frigyes hitbéli hiányosságaira hivatkozik, amit 1239-es *Sedes apostolicájában* részletez. Frigyes 13 nappal később reagál a *Levate in circuitu*ban. A két

jövendölésekkel. A *Super Hieremiamban* a gonosz, aki a világra tör, maga a Német Birodalom, aki az Egyház elnyomását és a hívek vesztét szeretné, karöltve a szaracénokkal.

A műben a Birodalom uralkodói mint a sárkány fejei vannak megjelenítve. Ezzel szemben áll az angyali pápa, aki a megújulást hozza. A joachimisták szemében a Hohenstauf-ház volt a megtestesült gonosz, és ezt számtalan próféciával próbálták alátámasztani. A jóslatok szerint eljön a harmadik Frigyes, aki a legrosszabb lesz mindközül. Ezek nagy részben politikai céllal íródtak, hiszen a joachimisták nagy része itáliai volt, és így érthető módon a német befolyás ellen folytattak propagandát.

A 15. század második felében Magyarországi György számára nagyon használható volt a poszt-joachimista mű párhuzama a végidők két szörnyfigurájával, a megjövendölt mohamedán vezérrel és a visszatérő III. Frigyesel. Mindez abban az időben történt, mikor a világ a magyar királytól várta a török megállítását, attól a Hunyadi Mátyástól, aki egész életében a kötélhúzást folytatott III. Frigyes német-római császárral. A császár szembe kerül II. Pius pápával is, a korszak egyik legműveltebb humanistájával, aki előtte az ő

---

hónappal későbbi *Ascendit de mari bestiában* Frigyes a pápa szerint már hasonlít az Antikrisztusra oly módon, hogy egyenesen annak elődje. 1239 júliusában a császár válasza sem marad el, Frigyes szerint már az Antikrisztus maga a pápa. De már 1223-ban megváltónak mondja Frigyes az alexandriai pátriárka, akit az egyiptomi keresztények úgy várnak, mint hajdan a Messiást. 1236-ban Petrus de Vinea főkancellár a piacentinai néphez intézett beszédében az Ézsaiás könyvében szereplő megmentőhöz hasonlítja Frigyes császárt. A halál árnyékában élő nép megmentője ő ugyanis, aki világító mécsesként jelenik meg. 1240-ben Viterbóban, amikor Frigyes már Róma ellen vonul, mondja róla idézve Keresztelő Szent Jánost: „Készítétek elő az utat az Úrnak!” Frigyes *Coliegerunt pontificesében* magát már a királyok királyának nevezi 1240 júniusában. Amikor Frigyes 1241 februárjában és júniusában Róma előtt állt, a pápa már nem az Antikrisztus előfutárának, hanem magának az Antikrisztusnak nyilvánítja. A magyarországi tatárjárásról szólva a pápa a tatárokat Frigyes segédcapatainak mondja. 1241. szeptember 29-én meghal Gergely, utódai már csak az Antikrisztus előfutárának minősítik a császárt. Frigyesről az alábbiak alapján nem feltételezhető, hogy önmagát a végidők császárának hitte. 1228-as keresztes háborújában még nem állítja, hogy ő lenne a világcsászár. Csak 1249 februárjában, a sikertelen mérgezési kísérlet után mondja, hogy közel lehet a végítélet. Néhány kortárs számára a jeruzsálemi önkoronázás jelenthette Frigyes világcsászárrá válását. Bár önmagát Dávid királynak titulálta, ebből sem következik a világcsászársága. Frigyes magára értelmezte Fiorei Joachim tanait, de Joachimnál nincs meg a végidők császárának az alakja. Az universalis pontifex, azaz az Antikrisztus pedig Joachimnál és így Frigyesnél is maga a pápa. Megjegyezendő, hogy a császár ismerte Joachim tanait, kolostorát, a San Giovanni di Fiorét anyagilag is támogatta. Joachim *novus dux*át is önmagára értelmezi. Frigyes magát a 2. és 3. korszak fordulóján látja, ugyanúgy, ahogy Krisztus is korfordulón volt. A *novus dux*ből értelmezhető Frigyes egyházreform-elgondolása is. Tervei között szerepel ugyanis az Egyház apostoli szegénységbe való visszatérése, ő pedig, mint Dávid király, aki a pisai szószékről prédikál, a népet megáldja, és előtte keresztet visznek. Ez korábban pápai privilégium volt, most viszont Frigyes papkirályságának momentuma. 1285-ben Sába Malaspina Frigyes testének halhatatlanságában hitt, mint Illés – szerinte – egyenesen a mennybe került. Elődjéhez hasonlóan IV. Ince is Frigyes ellen prédikált, de nem nevezte Antikrisztusnak, csak az Antikrisztus előfutárának. A Frigyes elleni propaganda tetőpontja az 1245-ös *Iuxta vaticinum Isaai*, amit viterbói Rainer bíboros írt le. Ebben a császár egyszerre a Sátán, az Antikrisztus és Dániel könyvének negyedik szörnye, akinek lábát püspökök és papok csókolgatják. A pápa és a császár harcát Mihály arkangyalnak a sárkány fölötti győzelmével hasonlítja össze, ahol Frigyes, a sárkány halála után jön el a béke, de itt sem meri a szerző a császárt egyenesen Antikrisztusnak nevezni. *Reeves* a domonkos rendre vonatkozóan: i. m. 161–174.

titkára volt, pedig az egyházfőnek legfőbb célja az általa kiadott bullában is az apokalipszis sárkányaként ábrázolt török hatalom legyőzése.

Amikor Habsburg Frigyes III. Frigyesként 1440. február 2-án német-római császár lett, királytükreben a kölni Tilmann azt mondja, hogy III. Frigyes beteljesíti a régi jóslatokat. III. Frigyes nem nevezte magát Fridericus tertiusnak, minden ilyen típusú hagyományt elutasított. Konfliktuskerülő volt, nem látta értelmét egy török elleni keresztes háború megindításának. Bizalmasa, az 1464-ig élt Thomas Ebendorfer bécsi tudós rá is mutat a jóslatok ellentmondásaira. Ezzel egy időben a köztudatban három dolog keringett: egy jó Frigyes, egy gonosz Frigyes és egy jó Károly. Ugyanis valamennyire elismerte a második Nagy Károly-elképzelést is. Megítélése kettős volt, néhányak szemében ő volt minden gonosz megtestesítője, a másik oldalról ugyanakkor a krisztianizmus megmentője. A török elleni tehetetlensége miatt azonban egyre inkább kezdtek kiábrándulni a keresztény megmentő képből és ezt a címet Corvin Mátyás magyar királynak adták. (Mellesleg ő is felesége révén rokonságban állt Aragóniai Frigyes családjával.)²²³

Joachim apát történeteszemléletéhez, még az az erős várakozás is hozzátartozik – mint Reeves írja –, hogy az alsóbb státusokban élő keresztények számára egy közvetítő térítő szerzetesi közösség jöjjön létre.

„Itt találjuk azt a problémát, ami Joachim teljes életét végigkísérte. Misztikus ember volt, akinek a felsőbb élet csak az elmélkedés csendje révén volt elérhető, ugyanakkor mindig is értette a hétköznapi emberek igényeit: a remetének az emberek bűneiért kell szenvednie, kell, hogy legyen egy közbülső töprengő a csúcson és a völgyben élők között, s az „állat-emberek” számára, akik nem bírnák a remetelét ragyogó napfényét, kell, hogy legyen gyengéd holdfényt adó aktív rend, amely tanítja őket. Ez a probléma az elmélkedő élet és az evangélista szónoklat között végigkísérhető Joachim életén, s végigfut írásain.”²²⁴

²²³ Ekkor kezdett kialakulni egy másik, újra Hohenstauf-ellenes, nézet, ami egy idegen uralkodó eljövetelét jósolta, aki legyőzi a németeket, és a pápaságot támogatja. Így rövid időn belül ez az uralkodócsalád volt a zsarnok Antikrisztus szerepében és a megmentő uralkodó szerepében is. Először Alexander von Roes munkájában találkozhatunk a Harmadik Frigyes mint zsarnok és a Második Nagy Károly mint megmentő, később oly gyakori ellentéttel. Néha azonban a határ a kettő között nem túl éles. Majd a szicíliai udvarban, ahol Aragóniai Frigyes uralkodott, indult meg egy új forma kialakítása, ami majd alkalmas lehet a világ megújítására. És valóban megfelelt a Harmadik Frigyes-elméletnek, ugyanis a Hohenstauf-ház leszármazottja volt, és Katalóniában is maradtak fent feljegyzések arról, hogy ő lesz a kiválasztott. Reeves: i. m. 363; Vocke, Roland Die Regierungszeit Friedrichs III. und Maximilians I. In: Deutsche Geschichte. Bd. V. Hrsg. Pleticha, Heinrich. Gütersloh, 1993, 158.

²²⁴ Reeves: i. m. passim

A geometriailag megszervezett új társadalom alapterve az $5+7=12$ misztikus egyenletén alapul, amely, mint azt láthattuk, a harmadik rendbe való átmenetet testesíti meg. Az evangéliumok négy állata szimbolizálja az apostolok, mártírok, doktorok és szüzek négy tradicionális rendjét, középen a Sedes Deivel. Ezek együtt alkotják az öt fő oratóriumot, amelyekhez az öt érzék is kapcsolható. Ezekhez csapódik még – bár biztonságosan elkülönítve – a próféták és pátriárkák oratóriumai, így alakítván az ötöt hétté, amihez a Szentlélek hét ajándéka társítható, kiegyensúlyozva az érzékeket. Ez a hétrétegű alakzat szolgál Joachim hétrétegű novus ordójának alapjául, amelyben öt osztály tartozik a szerzetesi élethez, egy a papsághoz, egy pedig a házas emberekéhez. Ezen szimbólumok összességében, a történelem előbb említett rendjei egy végső formába összegzendőek.

Ezáltal az apát gondolatainak legérdekesebb aspektusa a keresztény emberek általános szerveződése iránti törődés. Szó sincs ezoterikus miszticizmusról, amely a lelki jövőt csak a kiválasztott csoportnak zárná el, míg tömegek pusztulnak el. Időnként minden ember –beleértve a zsidókat is – megtérítését képzei el egy új, lelki eszmébe. Ezért egy átmeneti időszak is szükséges, amelyet a legnagyobb szónoklatok és legfőbb összezsapások az Antikrisztussal jellemeznek majd.

Ezek a *predicatores veritatis*, melyeket a rejtett titkok feltárására küldtek, s hogy Isten szavát terjesszék a világban a Hetedik Kürt ünnepélyes hangján. Egyszer Joachim egy nagy szónokról beszél, máskor háromról, s néhányszor pedig tizenkettőről, melyek a tizenkét pátriárkát és az apostolokat jelképezik, de legtöbbször mégis prédikálóréndekről ejt szót.

Az Egyházat a sivatagon és a Jordánon át az ígéret földjére vezető erők tehát a *virii spirituales*.²²⁵ Ezt a meghatározást Joachim folyamatosan használja, részben hogy a harmadik státus gondolkodóit jellemezze vele, de főleg, hogy a világot a változás korán átsegítő isteni erőket jelölje. Itt a fő hangsúly a szónoki szerepükön van. Joachim híres jóslatai a két új rendet illetően az elmélkedés ezen problémáját tűnnek megoldani. Ezeket úgy kell értelmezni, mint evangelizátorus erőket, melyeknek feladata a hatodik korban jelenik meg, s akik bár már megjelenítik az új életet, el kell különítenünk őket a hetedik korhoz, vagy a harmadik rendhez tartozó gondolkodóktól. Később ezek a jóslatok elidegeníthetlenné váltak a két koldulórendtől, a domonkostól és a

---

²²⁵ Reeves: i. m. 140–144.

ferencestől, hogy gyakran két párhuzamos rendre való utalásnak vették őket. Joachim írásaiból viszont tisztán kiderül, hogy eredeti elképzelése két különböző feladatokkal rendelkező csoport volt: egy, amely remeteéletet él, imádkozik a világért, s látomásokat vár, hogy azok segítsék a csúcson/csúcsra, míg a másik aktívan szónokol, hogy a látomásokat a csúcsról az emberekhez vigye, mintegy közbülső életet élve: elmélkedőkként a világhoz képest, s világiként a remetékhez képest.

Ezen két rendet véli felfedezni a Szentírás több szimbólumában. Két angyal küldetett, hogy Lótot és családját megmentse Szodoma pusztulásától, Zakariás napjaiban két próféta, Keresztelő Szent János és Krisztus mentette meg a hithűek maradékát a zsidó zsinagógából, s az utolsó napokban a kiválasztottak maradékát is két próféta fogja kimenteni a Sátán zsinagógájából. A Szodomába küldött angyalokat például egyenlővé teszi Mózással és Illéssel. Az ekként megjelenített két rend, a papság és a világiak a *Liber Concordiae*-ben világosan elkülönül a szerzetesektől. Szintén ezeket a szimbólumokat látja Zakariás próféta két olivafájában, valamint a Noé által küldött hollóban és galambban. Ez utóbbi a tizenharmadik században a domonkos és a ferences rendiek híres szimbólumává vált, bár Joachim nem dolgozta ki a két rend közti különbséget a két madár mintájára.

A dominikánusok és a ferencesek tűntek a legmegfelelőbbnek, hogy beteljesítsék Joachimnak az új lelkiségre irányuló elvárásait, amit a kortársak azonnal az apát csodálatos sejtésének tulajdonítottak. Még azt sem lehet biztosan állítani, hogy Ferenc egyáltalán ismerte az apátot. A válasz tehát az elemzés, s a megoldás feltehetően Joachim gondolatainak és a korabeli vallásos gyakorlatnak a kapcsolatában rejlik. Joachim magáévá tette – mint azt már láttuk – az új életminőséget, ami a Szentlélek korához köthető, illetve azt, hogy a szerzetesrendeknek kell közvetíteni az új vallásosságot a világ felé. Az a korszak, melyben élt, a vallásos élet új formáinak keresésével jellemezhető, amely azt is magában foglalta, hogy a kor emberei megpróbálták a bibliai ige elhívását követni. Emiatt a 12. század és a 13. század eleje tele van vallásos kísérletekkel, ortodoxokkal és eretnekekkel egyaránt: néhány közülük hivatkozik Joachimra is. Egyesek az általa megfogalmazott feszültségre hivatkoznak, mely a szemlélődésre való igény és az ige hirdetés elhívása közti feszültséget hangsúlyozza. Néhányan ezt az ötletet a vallásos rendekben, a papságban és a laikusokban látják megtestesülni. Közös az előbb felsoroltakban, hogy egyik nézet sem elégedett az akkor létező vallásos életformákkal.

A ciszterci rend részben megfelelt ezen követelményeknek, de nem teljesen, mivel nem volt más, mint egyfajta megreformált bencés rend. Joachim saját élete is fontos része ennek a mozgalomnak, s ő ezt az új vallásos életformát a fiorei rendben látta. Mindazonáltal az igehirdetést ellátó rendek fontosságát is hangsúlyozta írásaiban. Amennyire meg tudjuk ítélni, Joachim rendje – mint a ciszterci, amiből indult – konzervatív, a megreformált szerzetesrendek alakját öltötte magára. Ezek főleg a közösség vallásos igényeinek ellátásával foglalkoztak, de Joachim ezt saját írásaiban csupán a második helyre helyezte. Érdekes, hogy Joachim bár bátor volt jóslataiban, a vallásos kísérletezésben mégis nagyon „félénk” maradt. Sosem tünteti fel magát úgy, mint aki megújítja saját szerzetesrendjét (vagy másokat), hogy azok a jövőt forradalmasítsák. Ő is csak távolról pillanthatta meg az ígéret földjét – mint Mózes. Amint látni fogjuk, Joachim művének egyes kérdéses szakaszaiban azt vetíti előre, hogy a ciszterci rend nagy jövő előtt áll (bár ennek konkrét idejét nem adja meg). Közvetlenül élete után azonban sem saját rendje, sem a nagyobbik testvér (ciszterciek) nem tudta teljesíteni a kor szükségleteit. Joachim jóslatai a jövőbe néztek, várva az „új vallásos embert.”²²⁶

Joachim jóslatának bizonyos részei tehát a 13. század elején is keringtek a köztudatban, s 1215-ös elítélése ellenére szent embernek tartották, akinek megadatott a jövőbelátás. Jelentős, hogy amikor IX. Gergely kanonizálta Szent Domonkost, akkor bullájában a fiorei rendet összepárosította a két koldulórenddel és a ciszterciekkel, s őket nevezte az Egyház négy alappillérének.²²⁷

A 13. század közepére az „új vallásos ember” két rendjére vonatkozó joachimi jóslatokat pontosították a domonkosok és a ferencesek is. 1255-ben vezetőik, Humbert de Romanis és Pármai János közös enciklikát adtak ki. Ez az irat szembeötlően fejezi ki, hogy a két rend azért küldetett, hogy megmentse a világot „novissime diebus istis in fine seculorum”²²⁸. A két rend sok kettőség párhuzamba állításával jelenik meg, a nyelvezet a Joachimra jellemző képek befolyását mutatja. (*Liber Concordie, Expositio* és az Erithreai Sybilától származtatott ál-joachimista jóslat).²²⁹

²²⁶ *Mc Ginn*: i. m. 148–155.

²²⁷ *Reeves*: i. m. 146. . A Ciszterci Rend Magyarországon. Szerk: Guitman Barnabás. PPKE BTK, Piliscsaba 2010. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 6.)

²²⁸ 1256-ban Frachetói Gerard elfogadja a dominikánusokra vonatkozó jóslatokat *Vitae Fratrum*­jában, ahol megemlékezik arról a jól ismert történetről, hogy hogyan mentek a fiorei szerzetesek üdvözölni az első dominikánusokat, akiknek érkezését Joachim előre megjósolta. *Reeves*: i. m. 147.

²²⁹ Ugyanakkor Brémai Alexander végítélet-kommentárjaira is találunk utalást, amelyben a *Super Hieremiam*ra is céloz Alexander, s többször megjelenik benne a két rend (több variációként). Itt

Ferences oldalon az erfurti krónika adja az első változatát annak a híres történetnek, hogy Joachim a ferencesekről és a dominikánusokról beszélt jóslatában. Azok az álművek, melyek a Super *Hieremiamot* követték, megerősítést nyújtottak, s oldalszéli jegyzetekben kezdték el azonosítani konkrétan a próféciaát.

Elterjedt volt az a nézet, hogy Joachim előre megjósolta a két párhuzamos rend megjelenését, melyek a Bibliában mindenhol kettesével vannak szimbolizálva: például a holló és a gerle, a Szodomába küldött két angyal, Mózes és Áron, Káleb és József, Ézsau és Jákob, Illés és Elizeus, Péter és Pál, ketten az emmausi úton, Márta és Mária, Pál és Barnabás és az apokalipszis két angyala. Bár Joachim eredeti terve, miszerint két különböző funkciójú rend jön létre, nem valósult meg, és helyette mindkét rend az igehirdetésre helyezte a hangsúlyt. A hagyomány szerint Velencében részletes instrukciókat adott Szent Ferenc és Szent Domonkos lefestéséhez, a Szent Márk-katedrálisban, mint az Egyházat megújító két rend vezetőjéről, az új lelki ember prototípusáról. Ezek mozaikképek voltak, amelyek azután nagy hírnévre tettek szert Velencében, sokan csak ezért keresték fel a katedrálisban. Ez a legenda a 14. században bukkant fel, több független forrásban, majd Szent Bernát dolgozta eggyé egy prédikációjában.²³⁰

A koldulórendek igényt tartottak erre a szerepre, ha nem is mindig értették az apát Joachim történeti nézeteit. Még a kevésbé vehemens dominikánusok is megfertőződtek. A ferences rendben (természetesen) felemelkedik egy irányzat a 13. század közepén, akik belemerültek Joachim elképzeléseinek tanulmányozásába.²³¹

Georgius de Hungaria, „a szászsebesi névtelen”

Georgius művének irodalmi forrásai az apokaliptikus irodalomban keresendők, mivel művében azt állítja, hogy a török maga az Antikrisztus. Joachim kifejti azt is, hogy a Jelenések könyvében olvasható két vadállat az Antikrisztus két aspektusát jeleníti meg. E két vadállat a Jelenések könyvében leírt tengerből és szárazföldről felemelkedő fenevadak, s ez a Georgius által legtöbbször idézett elmélet is.

---

kétségkívül állíthatjuk, hogy a két koldulórendet tartották Joachim próféciainak megtestesítőjeként. Humbert de Romanis hasonlóképpen ír *Legendájában*. Uo.

²³⁰ Reeves: i. m. 99. 101

²³¹ Reeves: i. m. 147.

Georgius de Hungaria életéről keveset tudunk. Neve is homályba vész, sokáig a Szászsebesi Névtelenként ismerte őt a történelemtudomány. Csak a 20. században azonosították Georgius de Hungaria néven, amely Magyarországi Györgyöt jelent. Életéről csak művéből és a domonkos rend feljegyzéseiből következtethetünk.²³² Georgius de Hungaria 1422 körül született az erdélyi Romosz faluban. Iskoláját Szászsebesen kezdte, az iskola fenntartója a domonkos rend volt. A török 1438-ban elfoglalta a várost. Az ostromról kevés forrás maradt fenn.²³³ Az szerzőtől tudjuk, hogy akik nem adták meg magukat önként, azokat fogolyként elhurcolták. Georgius is közöttük volt. 1438–1458 között raboskodott az Oszmán Birodalomban. További élete homályba vész. Annyit tudunk, hogy Rómába ment, ahol a domonkos rend szerzetese lett. Itt halt meg 1502. július 3-án nyolcvanéves korában. A törökök fogságában készített följegyzései alapján írta meg a törökök erkölceiről, életéről és haszontalanságáról szóló művét, melynek címe *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* (Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról).

A Georgius által írott mű műfaját tekintve rabirolalom. A 16. század végén megjelent új ellenségről egyre pontosabb ismereteket szereztek az európaiak. A magyar–török összecsapásokban mindkét fél ejthetett foglyokat, hogy az ellenségről adatokat szerezzen. Ezek azonban nem maradtak ránk. Az első jelentős fordulat a nikápolyi csata után következett be. Mint ismert, a csata a török győzelmével zárult. Az ekkor rabságba kerültek szabadulásuk vagy szökésük után már nemcsak az ellenséges seregről adtak hírt, hanem a törökök hétköznapi életéről is. A törökök életéről és szokásairól György barát az első, aki már bővebben beszél. Művét jóval szabadulása után adja ki, de tudjuk, hogy munkájához a rabságban leírt vázlatát is felhasználta.²³⁴ A mű bevezetőjében Georgius megfogalmazza, hogy a törököt a kereszténység ellenségének tartja:

„avagy talán nem látjuk azt a nagyon vérengző fenevadat, Krisztus keresztjének ellenségét, ezt a legkegyetlenebb sárkányt? A leghitetlenebb törökök szektáját értem ezen.”²³⁵

²³² Balázs József: Georgius de Hungaria apokaliptikus nézetei. Szakdolgozat. Témavezető Óze Sándor. passim

²³³ Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Gondolat, Bp. 1977. 49. A továbbiakban ezt a fordítást használom.

²³⁴ Uo. 11–18.

²³⁵ Uo. 50.

A szót teológiai értelemben használja. A török vallás, mint korrumpált kereszténység, eretnokség értelmezhető. Emiatt nem lehet békés egymás mellett élni vele, mint téríthető néppel, ezért kell a végletekig küzdeni vele. Az eretnek szekta, ahogy ő is mondja, apokaliptikus keretben értelmezhető, mint II. Pius enciklikája, az apokaliptikus hétfejű sárkány népe ez (valószínű, hogy ez a propagandához is tartozik). Elmondja, hogy a keresztények megerősítésére és felkészítésére szánja művét:

„És hiszem, hogy sok hasznot is hozhat, ha ezekben az időkben minden egyes hívő ilyesmiről hallani, tanulni, olvasni törekszik; mert – mint az világosan megállapítható – sok, sőt számtalan keresztény azért tagadja meg végül Krisztus hitét, mert nem tudja, és mindaddig el sem hiszi mindazt, amit a török álnokságáról beszélnek, míg hálójába bonyolódva saját tapasztalata meg nem tanítja valamennyiüket arra, aminek megértését korábban elhanyagolták.”²³⁶

Ezután a, A mohamedán vallást, mint a „törökök szektáját” mutatja be. Szerinte az iszlám korrumpált kereszténység. Az agarénus-saracénus bizánci apologetikus irodalomból meggyökeresedett Hágár–Sára biblikus, választott, elvetett őspanyákról szóló elentéppárra építi a vádat az eretnokség igazolásánál.(Érdekes, hogy ugyanerre építenek a mohamedánok is, csak ők Hágárt tartják a választottnak és nagy bűnbánó ünnepük máig kiűzetésük a pusztába.)

„És ekkor lépett a színre amaz új és spirituális Mohamed, az Antikrisztus hírnöke, s ettől kezdve lassanként már nem is szaracénoknak hívták őket, hanem theorikusoknak, vagyis sprituálisoknak. Ekkor azután az egyház ellenségeivé és az Isten ellenfeleivé lettek, s kiszakadva az egyház egységéből, magának az emberi nem ősellenségének vetették alá magukat”²³⁷

Nem véletlen, hogy a török szektát a Jelenések könyvében leírt, földről felemelkedő vadállattal azonosítja, amelynek „két szarva volt, mint a Báránynak, de úgy beszélt, mint a sárkány”.²³⁸ (Jel 13,11). A könyv igazi vádja nemcsak a vérengző

---

²³⁶ Uo. 51.

²³⁷ Uo. 57.

²³⁸ Jel 13,11.

ellenséget mutatja, hanem – a szerző szerint – a török ördögi módon a lelket öli meg, s azt eltemeti az élő testben, hogy mint rothadó holttest, bűzével fertőzzön meg másokat.

Lukács evangéliuma alapján „Attól féljete, akinek, miután megölt, ahhoz is van hatalma, hogy kárhozatra taszítson benneteket.” (Lk 12,5). A továbbiakban is a Jelenések könyvére alapoz. Az onnan elének vetített tengerből felemelkedő tízszarvú hétfejű, aki egy szarvain koronát, fején istenkáromló nevet viselő vadállat, s aki a keresztények ellen harcol, ugyanakkor akiket megöl, azok rögtön a mennyekbe szállnak. A földről felemelkedő vadállat, mely a bárányhoz hasonló, sokkal veszélyesebb az előzőnél, ő a megtévesztés eszközével a lelkek ellen tör.

Az ötödik fejezetben a szerző a török rabszerzést írja le. György barát szerint ördögi sugallat tanította meg a törököt arra, hogy hogyan ejtsen ügyesen, gyorsan és eredményesen keresztény foglyot. Leírja, hogy a fogolyszerzés az oszmán hadsereg különálló részének a feladata, akik akár egy hétig is képesek lovagolni, s majdnem mindennel szemben (időjárással és az út hosszúságával) közömbösek. Itt a portyázó akindzsi lovasságra céloz, melynek feladata a félelemkeltés mellett a felderítés is volt. Német ajkú stájer területeken „Renner und Brenner” lovasságként emlegették őket.²³⁹ György azonban jó egyházfiként rögtön ideologizál: szerinte az akindzsi azért igyekszenek foglyot ejteni, mert így ők pénzt kapnak, az ördög pedig lelket, melyet kárhozatra vihet.

György barát azt állítja róluk, hogy nincs az az orvos vagy természettudós, akit ezekhez a kereskedőkhöz lehetne hasonlítani az emberek összes tulajdonságai és testi állapotuk felismerésében. A vizsgálat után a rabokat úgy hajtják a rabszolgapiacra, mint a birkákat, majd megszegyenítve őket úgy alkudoznak árukról, mintha barmok lennének. Mindezek után a domonkos rendi barát a rabok lelki állapotáról is tudósít, melyet ő 16 évesen élhetett meg. Beszámolójában elmondja, hogy ebben a rabszolgaságban akkora és olyan keserű a lélek és a szellem porbasújtottsága, hogy még a haláléval sem lehet semmiképpen összehasonlítani. A teljes reményvesztettség állapota ez, melyet gyakran követ öngyilkosság.

---

²³⁹ *Toifl, Leopold-Leitgeb Hildegard: Die Türkeneinfälle in Steiermark und Karnten vom 15 bis zum 17. Jahrhundert, Wien, 1991.; Göllner: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. Turcica (3 Bd.) Bucuresti—Baden-Baden, 1978. Kissling Hans Joachim: Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes“. In: Südost-Forschungen 23, 1964, 16.*

Ez vezet arra, hogy a kereszténységet felcseréljék az iszlámmal. Georgius de Hungaria azzal kezdi, hogy milyen indítékok vezethetnek arra, hogy valaki inkább ezt részesítse előnyben, mint a kereszténységet. A barát az indítékokat több csoportba osztja. Az összehasonlításból származó indíték bemutatásához felhasználja a földről felemelkedett vadállatot is, valamint utal Joachim apátra és művére is:

„Kezdetben ugyanis azok, akik ilyesféleképpen hallanak a török hatalmáról és a keresztények elleni győzelmeiről, nemkülönböztetve arról a sok rosszról, amit nap mint nap csinál, elcsodálkoznak és azt mondják, vajon hogyan lehetséges az, hogy ekkora tömeg áll szemben a [keresztény] hittel. Mintha csak azt mondanák, hogy mivel az igazság maga mindig győz a tévelygés fölött, s mivel az igazságot mindenki nagyon szereti és vágyakozik utána, nem lehetséges az, hogy olyan sokan támadják. Tehát: ahol a tömeg, ott az igazság. Másodszor: vajon hogyan tudnának ilyen mértékben győzni az igazság fölött, ha az Isten mindenkor az igazság segítője, vagyis azok számára nyújt segítséget, akik az igazságot megtartják. Akik tehát az erősebbek, a győztesek – azok tartják meg az igazságot. A harmadik érv így szól: hogyan lenne lehetséges az, hogy így megsokszorozódjanak, s ekkorára nőjenek, ha egyszer minden tévelygés nélkülözi a szilárd alapot, és ha ez így lenne, ők sem sokszorozódhatnának meg ennyire. A negyedik érv viszont így szól: hogyan engedi meg az Isten, hogy ekkora tömeg kárhozatra menjen, holott ő azt akarja, hogy minden ember üdvözljön. ... Ezekre a motívumokra vagy megfogalmazásokra válaszol Joachim apát a zsoltáros szavaival, aki azt mondja: »Mely nagyok.« Mintha csak azt mondaná: ha a természet csak azért, hogy azt a kevés szemet megóvja és felnevelje, mérhetetlen mennyiségben elszaporítja a pelyvát és a szalmaszálat, és mégsem rójuk fel neki ezt tévedésnek, akkor vajon csodáltnivaló van azon, ha az Isten a kevés igaz üdvösségeért megtűr és elvisel sok gonoszt?»²⁴⁰

A tapasztalati egyetemleges indítéknál Georgius rámutat arra, hogy bár a jó és a rossz viselkedése lehet azonos, a szándékukban mégis különböznek. A török fogságban hosszú időt töltött ember, aki, mint írja, kíváncsi is volt a török szokásaira, bár élményei alapján törekedett negatív ítéletet alkotni fogvatartóinak világáról, domonkos szerzetesként törekedett joachimista minták szerint felépíteni az apokalipszis figuráit, a

---

²⁴⁰ Tardy: i. m. 76–77.

Figurák könyvéből beazonosítani a mohamedán világból hozott emlékeivel. Ennek ellenére az oszmánok között lepergett életét nem dobhatta minden részletében a szemétre, ezért dicséri részleteiben az ott élő szokásokat, és nem tartja elvetendőnek mindenben az ott élő embereket. A törököknél is így van, mert:

„Vajon ki az – és nemcsak egyszerű ember, de akármilyen bölcs is –, aki nem indulna meg első látásra azon, ha a hitetleneknél meglátja: mekkora náluk az erkölcsök szigora. Ugyanis minden cselekedetükben és viselt dolgaikban mindenféle ruházat- és felszerelésbeli könnyedségtől úgy rettenek vissza, mint tűztől, s úgy taszítják el maguktól, mint a pestist.”²⁴¹

Bár leszögezi, hogy sok igaznak látszó és cselekvő ember él a muszlimok között, ennek ellenére nem lehet őket szándékukban elkülöníteni a többségtől, így ők is kárhozatra érdemesek. A főemberek sem hiúak. A szultánról megjegyzi, hogy egyszer végighallgatott egy szentmisét, és aztán elbeszélgetett a papokkal a keresztények szokásairól.

Tisztaságukat csodálja. Mértékletesek: nem isznak bort, nem esznek disznóhúst. Az épületeik oly egyszerűek, hogy az utazó azt hihetné, hogy szegénységi fogadalmat tettek a lakók; megjegyzi még, hogy a főrangúak nyáron szívesen laknak sátorban. Koldulórendi visszafogottsága vagy a készülő reformáció előszele érvényesül György barát írásában, mikor azzal érvel, hogy a törököknél nemcsak lakóépületeikben figyelhető meg az egyszerűség, hanem abban is, hogy kerülnek a képeket, festményeket is, hozzáteszi azt is, hogy a keresztényeket bálványimádóknak tartják a sok festmény miatt. (Érdekes, hogy nem telik el száz év, és Erdélyben ezzel érvelnek a reformáció terjedése mellett, hogy a török hatóságok nem tűrik a képtiszteletet).

Négy okot lát, mely a törököket megerősíti hitükben. Az első, hogy harcosan védelmezik saját szektájukat. Ez elsősorban a győzelemi sorozat, melyeket a keresztények ellen érnek el. Érdekes, hogy egy generáció múlva, Magyarországon a török hódítás sikereinek következtében ez ellen az érv ellen kellett hadakozni a közigazgatási vezetőknek is.

Ez a győzelemsorozat a szerző szerint a törökök harciasságából következik, ha szükséges, önként mennek harcba és sokaságukból is. György barát itt megjegyzi, hogy

---

²⁴¹ Uo.

egy török férfinak akár tizenkét törvényes felesége is lehet (a Korán négy feleséget engedélyez²⁴²) és annyi rabszolganője, amennyit akar. De csak kevesen vannak olyanok, akik két feleséget egy háznál tartanak.²⁴³ A negyedik érv pedig az, hogy a szektához bölcsék és mindenféle emberek is csatlakoznak.

A barát így szól róluk:

„Annyi bizonyos, hogy nagy csodálat ébred bennem, ha arra a tisztességre gondolok, amelyet a női nemnél tapasztaltam a törökök között, és ha látom a keresztény nők legszemérmetlenebb, leghivalkodóbb és kárhozatos erkölcsseit.”²⁴⁴

Bár a könyv arról akar meggyőzni bennünket, hogy a Sátán mennyire jelen van a török életében, ez olyan téma, ahol csodálattal adózik.

Leírja, hogy Mózeszt tartják az első nagy prófétának, aki Istentől a Tóra nevű könyvet kapta. Ezt az idők folyamán az emberi gonoszság megfertőzte, ezért Dávidnak, a második nagy prófétának megadatott a Zsoltárok könyve, de ez is megromlott. Ekkor jött Jézus, és ő hozta el az evangéliumot.²⁴⁵ Ám ez is a többi sorsára jutott, s ezután jött a negyedik kiválasztott Mohamed, aki Istentől a Koránt kapta. Georgius tudja, hogy az iszlám napi ötszöri imát ír elő, s hogy ezen imádságoknak külön-külön szertartásaik vannak, valamint megemlíti, hogy péntekenként a déli imádságot közösen végzik a főmecsetben. Viszonylag pontosan ismerteti az iszlám előírásokat, bizonyítva az irányú érdeklődését.

György barát elmeséli, hogy rabságából összesen nyolcszor próbált megszökni, de ezek sikertelenek maradtak. Ekkor kétely támadt benne, vajon nem Isten akaratából történik-e mindez, s magának is át kellene térnie az iszlám vallásra. Meglepő ez az őszinteség, hiszen a barát eltitkolhatná megingását, ám helyette rámutat arra, hogy nem a török vallása tetszett meg neki, hanem reményvesztett állapotában, végső

²⁴² Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a női árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nővel: kettesével, hármával, négyesével! Ám ha féltek, hogy nem tudtok igazságosak lenni egyszerre többhöz, akkor vegyetek feleségül csak egyet, vagy elégedjétek meg azzal, ami rabszolganőt a jobbotok birtokol. Ezzel tudjátok leginkább elkerülni azt, hogy igazságtalanul cselekedjétek. (Korán. 4,3)

²⁴³ Ezt egy évszázad múlva a török fővárosban tartózkodó hiperkritikus Hans Dernswam is ugyanígy látja.

²⁴⁴ Tardy: i. m. 86. A Korán szabályozza a muszlim nők szokásait. A negyedik szúra a nők címet viseli, ezenkívül öltözködési szokásaikról vö. Korán. 24,31. A feleség a saját házában sem mutatkozik fedetlen arccal, a legegyszerűbb ruhákat viselik. Nem mutatkoznak ott, ahol férfiak gyűlnek össze, a templomaikban is el vannak különítve a férfiaktól; piactérre sem mehetnek, tiltott dolog, hogy a nő adjon el, vagy vásároljon valamit.

²⁴⁵ És ajándékoztuk neki Izsákot és Jákobot. Mindegyiküket az igaz útra vezéreltük. Noé már korábban az igaz útra vezéreltük és leszármazottai közül: Dávidot, Salamont, Jóbot, Józsefet, Mózeszt és Áront. Így jutalmazzuk meg a jóra valókat; továbbá az igaz útra vezéreltük Zakariást, Jánost, Jézust és Illést. Mindegyikük igaz az igazak között. (Korán. 6,84–85)

kétségbeesésében fordult meg ez a gondolat a fejében. Ám hat-hét hónap vívódás után katolikus hitében megerősödve töltötte le rabságának további tizenöt évét. Ha a barát állítása helyénvaló, akkor ez a megingás 1443–1444 környékén lehetett, vagyis Hunyadi János téli hadjáratának idején. Ez azért érdekes, mert a barát nem említi meg, hogy mi volt az az esemény, amely hitében megerősítette, talán a hadjárat sikere térítette vissza hitére, vagy az is lehet, hogy hosszú lelki gyötrődés után jutott el elhatározásáig. Kiemeli még azt is, hogy Isten nem hagyja veszni azokat, akikben él az üdvösségnek csak valamelyes reménye is. A fejezetet bibliai idézetekkel zárja, a Jelenések könyvéből azt a részt hozza fel, amelyben a végső megpróbáltatások idején sokan válnak ki a kereszténységből; illetve János és Pál apostol leveleiből emel ki egy-egy mondatot.

Joachim *Exspositio* című munkájában található jóslatok közül a korra tudtak alkalmazni néhányat, mint a Bizánc bukását, a törökök uralmát, majd vereségét 1571-ben Lepantónál. Hírnevének harmadik alapköve az úgynevezett spirituális prófécia adománya, és a csodálatos tudásáról szóló legendák voltak. A mohamedánokat azonosította Góg és Magóg népével, akik felett való végső győzelem után jöhet el a föld és a világ megújulása.

„Mivel pedig az Antikrisztus egyháza úgy van felépítve, mint valami épület, éppen ezért az, aki látja majd, hogy annak alapja mennyire híján van az igazságnak, készen áll arra is, hogy az egész építmény összeomlását lássa.”²⁴⁶

Ezután azt emeli ki, hogy a törökök hitvallásából (*Isten az igaz, és Mohamed az ő nagyobbik prófétája*) hiányzik a hiszek szó.

A barát arra is rámutat, hogy a török istenkáromlása mellett rabokat tart, akiktől azt várják, hogy őket istenítsék; a török papokban és dervisekben is az ördög munkálkodik. A törökök tehát már olyan gonoszak, hogy az Egyház imái sem segítenek rajta, s ezért általuk az ördög úgy munkálkodhat, mintha meg lenne szabadítva láncaitól.

Georgius ezt a fejezetet a szekták csoportosításával fejezi be. Szerinte ugyanis három fokozata van Isten megbántásának.

---

²⁴⁶ Tardy: i. m. 108.

1. Az első fokozat az igazságtalanság foka. Ide azok tartoznak, akik nincsenek az isteni kegyelem állapotában (hitetlenek és a halálos bűnben élők), de ha szabad akaratukból bűnbánatot tartanak, akkor megbocsájtatnak bűneik.

2. A második fokozatba azok tartoznak, akik bünt bűnre halmoznak, ilyenek az eretnekek, a képmutatók és az Istent színleg tisztelők. Ők önmagukban nem is képesek Isten haragját kiengesztelni, hanem közbenjárókra van szükségük.

3. A harmadik fokozatban azok vannak, akik megvetik és lenézik az Istent, és Isten dicsőségére törekszenek. Ezek egyben reményvesztettek is, mert többé már nem tudnak visszatérni Istenhez, s csoda, ha valaki megtéríti őket.

A szerző a végső próbatétel vízióját írja le. Szerinte a török hatalma és ereje még nagyobb lesz, a keresztények kimondhatatlan sok üldözést fognak elszenvedni. A következőképp tárja ezt az olvasó elé:

„Mert csak várj egy keveset, s meglátod majd e szektában a zsarnokság olyan magas fokát s az általuk aratott győzelmek olyan nagyságát, hogy nem lehet majd hozzájuk hasonlítani sem Nagy Sándor, sem a rómaiak győzelmeit, pedig azok az egész akkori világot leigázták. Mert e szekta háborúiban – nem úgy, mint ama régi zsarnokokéiban – nemcsak az emberi testeket öldösi le majd, hanem a lelkek és testek együttes, általános és örök pusztulására kerül majd sor a világnak mind a négy égtáján.”²⁴⁷

A művet 1481-ben adták ki, és 1596-ig legalább huszonöt kiadásra került sor (Köln, Strassburg, Nürnberg, Augsburg, Wittenberg. 1530 és 1540 között Johann Lufft által Wittenbergben, Friedrich Peypus által Nürnbergben, Johann Koelhoff által Kölnben, sőt Sebastian Franck még németül is kiadta.) 1530-as kiadás elé Luther Márton írt előszót, de Melanchthon és más reformátorok nagy érdeklődéssel olvasták Georgius de Hungaria munkáját.²⁴⁸

Magyarországon rendtestvéreinek nagy valószínűség szerint, mint nagyra nőtt rendtársukat kedvtelve olvasták különösen azután, ahogy nőtt a török veszély nagysága. Bár nem maradt fenn könyvjegyzék egyetlen kolostori könyvtárból sem. Az erdélyi rendtartomány önállósodási szándékait még jobban alátámaszthatta György barát nemzetközi sikere. Az apokaliptikus török szemlélete még jobb ideológiának

---

²⁴⁷ Uo. 114.

²⁴⁸ *Segesváry*: i. m. 52.

számíthatott Petrovics Péter törökbarát protestáns államkonceptiója idején, melyre hivatkozva 1556-ban a legtöbb erdélyi domonkos kolostort felszámolták. Halála után azonban a magyar rendtartomány elsorvad.

A mohácsi csatát követően a magyar domonkos kolostorok többsége a 16. század negyvenes éveiben, valamint az ötvenes évek elején megszűnt létezni. A hatvanas évekre csak valószínűleg két kolostor maradt fenn, Nagyszombatban és Beregszászon. A török csapás virágkorában érte a rendet. Akkor, amikor az a 15. század második felében végrehajtott gyökeres reformokat követően újra fontos szerepet kezdett játszani Magyarország egyházi és társadalmi életében. A budai dominikánus studium generale támogatása érdekében Mátyás király iskolát alapított, amely minden valószínűség szerint akkoriban egyetemi rangúnak számított.²⁴⁹ Jelentőséggel bírt az írásbeliség szempontjából a domonkos apácák kódexíró és -másoló tevékenysége.²⁵⁰

A rend életének dinamikus fejlődését bizonyítja, hogy a 16. század elején újabb kolostoralapítások történtek. A rend Magyarországon ebben az időben legalább 41 férfi kolostorral és 5 női kolostorral rendelkezett. Ezek többsége konvent jogú volt, melyekben legkevesebb 12 testvér élt. A tartomány tehát minimum 400 szerzetesből állt. A magyar domonkos rendtartomány megszűnésében külső és belső okok játszottak közre. A kolostorépületek egy része megsemmisült a harcokban. A török fennhatóságú területeken bezárták a kolostorokat; a protestáns irányítású városokban kiűzték a kolostoraikból a testvéreket; több helyen a földesurak foglalták el a rendházépületeket. Mindez lehetetlenné tette a magyar domonkos kolostorok életét az eddigi formában. A rendi élet folytatása csak abban az esetben volt lehetséges, ha a domonkos közösségek feltalálnák magukat a rendkívül kedvezőtlen helyzetben, és ideiglenesen más rendi életformát keresnének. Erre viszont nem került sor. A domonkos testvérek nagy számban költöztek a rend más tartományaiba.

A magyar domonkos provincia gyengülését belső feszültségek is fokozták. Az 1520-as és 30-as években az erdélyi kontratában önállósodási törekvések nyomait találjuk. E század hatvanas éveiben Nagyszombatban a vikárius és a konvent között kialakult konfliktus a magyar rendtartomány létének hivatalos megszűnéséhez vezetett 1569-ben. A cseh tartományhoz csatolt nagyszombati kolostor nemcsak a tartomány

---

²⁴⁹ *Harsányi András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt (doktori disszertáció). Debrecen, 1938 150–152.; *Ábel Jenő*: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881, 37–38.

²⁵⁰ *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség megoszlása i. m. 146–147, 218–238; *Varga Domonkos*: A szent Domonkos-rend és a magyar kódexirodalom. In: A szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Szerk. Horváth Sándor, Bp. 1916. 222–256.

újjászervezésére nem volt képes, hanem a túlélésre sem. A magyar domonkos provincia létének folytatását szimbolikusan biztosították az apácák, akik kivárták, hogy magyar földön, Szombathelyen új domonkos kolostort alapíthassanak 1638-ban.²⁵¹

Török veszély és ferences apokaliptika a kora újkori Magyarországon

Amikor a domonkosok és a ferencesek rendje megjelent a 13. század elején, akkor ők kikristályosították a 12. század követeléseit, s az evangéliumi igehirdetés formájának véglegesítését is jelentették. Mintegy „felszedték” a jóslatokat, s tökéletesen megtestesítették azokat a közvetítő rendeket, amiket Joachim várt. A 14. században, mikor fel kellett vennie a versenyt a koldulórendekkel, s Joachim jóslatainak más igénylőivel. A régi szerzetesrendek közül egy sem tudta megszerezni a jövőben azt a szerepet, amelyet a joachimista jóslat „elvárt” volna. A koldulórendek új ágában a domonkosok, a ferencesek, az ágostonosok, majd később a jezsuiták (egyes eretnekcsoportokkal együtt) tudtak eredeti választ adni Joachimnak az „új vallásos emberre” vonatkozó jóslataira. A ferencesek misztikus jegyeket is hordoztak, mely megfelelővé tette őket arra a közvetítői szerepre, melyet Joachim jelölt ki a szemlélődő rendek és az aktív rendek között.

Már a rendalapító Szent Ferenc életében érzékelhetőek voltak azok a törekvések, amelyek a *Regula* és a Szent Ferenc-i életpélda szigorúbb, illetve enyhébb megtartásában jelentkeztek. Az induló rend nagy szerencséjére azonban a rendi generálisok között olyan kiváló utódok akadtak, mint Pármai János (1247–1257) és Szent Bonaventura (1257–1274). Ők a rend élén még sikerrel törekedtek az árnyalatok összebékítésére. A nagy többséget a renden belül azonban nem adta fel ugyan az eredeti eszményeket, ugyanakkor elutasította a lazább életstílust is, de a megvalósítás során a realitásokkal is számolt.²⁵² Az apokaliptika természetesen végigkíséri a Szentírás mindkét könyvét, és a várakozás a kereszténység első ezer évében Szent Ferenc fellépése előtt is létezett erősebb és gyengébb intenzitással. Az ő és rendjének eljövételét azonban érdekes módon már jelezte előre egy, a korban összehasonlíthatatlan tiszteletnek örvendő látnok, a már említett calabriai cisztercita apát, Gioacchino da Fiore

²⁵¹ *Ireniusz Wysokinski OP: A magyar domonkos rendtartomány felbomlása. In: A domonkos rend Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila és Zágorhidi Czigány Balázs. Rendtörténeti konferenciák 4. Sorozatszerk. Óze Sándor. Bp. 2007.*

²⁵² *Reeves: i. m. 192.*

apokaliptikus jövendölése, melyben előkelő helyet foglalt el a megálmodott ferences rend. Nem igazán tudjuk, hogy Szent Ferenc ismerte-e Joachim jövendöléseit. A látnokhoz és könyveihez való viszony azonban nagyban meghatározta a ferences történet szemlélet későbbi fejlődését.

Joachim és az obszerváns ferences apokaliptika

Joachim már életében arra figyelmeztetett, hogy az előre meghatározott idő eljött. Ennek alapján követői az utolsó idők egyházának eljöttét az 1260-as évekre várták a Jelenések könyve alapján. A ferencesek, akik kapcsolódtak a jóslatokhoz, úgy vélték, hogy Szent Ferencel (1182–1226) Illés jött el újra, és a ferencesek valóban újszerű szerzetes-típusával a szellem férfiai (*viri spirituales*) is megjelentek – ahogy a ferencesek egyik eretnek csoportosulása magát ennek megfelelően el is nevezte (*fraticelli mozgalom*²⁵³).

1250-ben hirtelen meghalt II. Frigyes császár, akit a pápa és a ferencesek az Antikrisztusnak tartottak és ezzel a ténnyel látták Joachim próféciáit igazoltnak. Itáliában vallási tömeghisztéria alakult ki, Európát pedig vezeklők, önostorozók csoportjai járták. Az Arles-i szinódus 1263-ban ismét elítélte Joachim írásait, de ez nem csökkentette a tanai iránt való rajongást.²⁵⁴ A 13. században az emberek az

²⁵³A spirituálisok elkötelezték magukat Joachim új „lelki embere” mellett, ám történetfilozófiájuk jóval Krisztus-centrikusabb lett. A Szentháromság harmadik személyének (a Szentléleknek) eljövételét azonosították a második Személy (a Fiú) újbóli megtestesülésével. Hogy ezt megtehessék, magukévá kellett tenniük a három *status* mintáját. A fraticelli mozgalomban részt vevő ferencesek nem vetették el a pápaság intézményét, elismerték törvényhozói jogát, ugyanakkor XXII. Jánosban szintén az Antikrisztust látták. Mivel Krisztus és az apostolok kinyilatkoztatásai érinthetetlenek voltak, így a joachimi analógia alapján Szent Ferenc *Testamentuma* és *Regulája* az ortodoxia kritériumává vált a fraticellók számára, miközben paradox módon azt hitték, hogy továbbra is a Katolikus Anyaszentegyház nevében cselekszenek. Joachim eredeti gondolatai odáig torzultak, hogy bizonyos kevesek, magukat kiválasztottnak kikiáltva a jövő kulcsának vélt birtokosaiként léphettek fel. A fraticelli mozgalom hamar szembekerült a pápasággal, nemsokára eltökélt császárpártiként a ghibellin oldalon lépett fel a politika színterén. De nemcsak szerte Itáliában, hanem spanyol területeken is elterjedt, sőt valahol még uralkodói támogatásban is részesültek, mint például Nápolyban, Bölcs Róbert udvarában. Katalóniában Villanovai Arnold működése következtében terjedt el. Am itt, spanyol földön a „joachimizmus” nem kizárólag a fraticellók és a beguinok előjoga volt. Az aragóniai királyi ház tagja, az ortodox ferences Aragóniai Péter joachimi jóslatokról számol be jelenései után, amelyek Villanovai Arnold, Roquetaillade-i János és mások műveinek ismeretéről tanúskodnak. *Reeves*: i. m. 192–194,

²⁵⁴A császárság (mely csak 19 évnyi interregnum után állt helyre) gyengesége, a hosszabb pápa nélküli korszakok, a pápaság egész világra érvényes hatalmának (melyet a francia király és a radikális ferencesek támadtak hevesen) összeomlása VIII. Bonifác (1294–1303) alatt és a pápák megalázó függősége a francia királytól az avignoni száműzetés (1303–1376) idején mindenféle eretnekségnek lehetőséget adott a kibontakozásra. Az eretnekek a laikusokat a szegénységi vita ürügyén egy megújuló és végül egy egészen új egyház megalakításához bujtották fel. E csoportok élén kiugrott, de aszkétikus kisugárzásuk miatt hitelt

eszkatologikus várakozások bővületében éltek. Különösen érvényes ez a ferences rendre, ezzel magyarázható a joachimisták véleménye is, akik szerint a naptól született Szent Ferenc volt az apokalipszis 7. korának angyala. Tanaik első igazolása 1254-ből való.

A Ferenc-rendiek szélsőséges ága azt vallotta, hogy egyedül ők a jövő kulcsai. Legismertebb vezetőjük volt Johannes Olivi provinciális. Munkájában a történelmet újra periodizálta, melybe saját korát az Egyház 5. és 6. kora közé helyezte. Szerinte az 5. korszakban a hit veszélynek volt kitéve, melyet az életforma felhígulása és az eretnenségek okoztak. Mindez a veszély a pogány filozófusoktól ered, mint például Arisztotelész, akit egyben az Antikrisztussal hoz összefüggésbe. Szerinte a jó és a rossz végső harcát az Antikrisztus megelőzői jelenítik meg: a hamis filozófusok és a tiszta evangéliumi szegénység elárulói. Olivi szerint ez a konfliktus nagyon éles.

Amíg a spirituálisok a joachimi második státus központi alakját, Krisztust Szent Ferencsel állították párhuzamba, addig Olivit Szent Pálnak feleltették meg. Olivi nem másolta szolgálai Joachim műveit, csak megfelelő kritika után használta fel elméleteit. Joachimmal egyetértésben az első státus tizenkét pátriárkájának, valamint a második státus tizenkét apostolának megfelelően, jóslata szerint tizenkét ferences barát fogja elsőként hirdetni a harmadik státus evangéliumi tisztaságát. Olivi tovább fejleszti elődei Szent Ferencre vonatkozó koncepcióját, s személyét Krisztus második eljövételével hozza összefüggésbe: Jézus először földi alakban jött el, majd az evangéliumi reform szellemében, s a harmadszor az utolsó ítéletkor ereszkedik alá. Így sikerült Szent Ferencet és rendjét is az üdvtörténet kozmikus horizontjának részévé tennie.²⁵⁵ Olivi hatása óriási volt,²⁵⁶ spekulációi nemcsak az egyszerű embereket, hanem a műveltebb elméket is vonzották.²⁵⁷

érdemlő ferencesek, a spirituálisok szektái és a fraticellik állottak. *Reeves*: i. m. 192–194, *Mc Ginn*: *Az Antikrisztus...* i. m. 174–179.

²⁵⁵ *Reeves*: i. m. 196–203.

²⁵⁶ 1317-től kezdve Olivi számos követője csatlakozott a beguinok eretnek szektájához. Tanaikat Bertrand Gui inkvizítori jegyzőkönyveiből ismerjük. A szekta tagjai az evangéliumi szegénységet hirdették, Szent Ferencet elődeikhez hasonlóan az üdvtörténet Krisztus és a Szűzanya utáni legfontosabb személyeként tartották számon. Reguláját az evangéliumokkal egyenlően tisztelték, s mivel úgy gondolták, hogy evangéliumokhoz hasonló módon a regula is megváltoztathatatlan kinyilatkoztatás, a pápa és az egyház e szöveg feletti illetékességét elutasították. Két egyházat különböztettek meg: a test egyházát, ami alatt a római egyházat értették, amelyet Krisztus a zsinagógához hasonlóan el fog utasítani; és lelki egyházat, amelynek letéteményeseiként tartották magukat számon. Az Antikrisztus (akit épp XXII. János pápa személyével azonosítottak) megsemmisítése után minden egyházi rend eltöröltetik majd a ferences rend kivételével, s néhányan közülük, a *spirituales*, *pauperes evangelici* szétszóródnak majd a világban és megtérítik a hitetleneket. A Szentlélek újra kiárad majd ezekre az emberekre, mint az első pünkösöd alkalmával. Mindez a hatodik és a hetedik kor között fog beteljesülni – ebből is látható, hogy a hetedik

A ferences Giovanni delle Valle 1325-ben egy remeteházat alapított az umbriai hegyekben, ahol az eredeti szigorú ferences szabályok szerint élt együtt társaival. Innen ered a rend obszervánsainak ága. A legújabb kutatások szerint van kapcsolat a korán jelentkező spirituális irányzat és az obszervánsok között. A spirituális ferencesség vezetőjétől eredeztetik annak a gondolatát, hogy az Egyháznak vissza kellene térnie az evangéliumi szegénységhez. A spirituálisok és az obszervánsok küldetéstudata egybevágott. Az a kérdés tehát, hogy az obszervánsok mennyit vettek át a joachimista elképzelésekből.

A joachimista tanok későbbi követői közé tartozik Sienai Szent Bernát, aki be is mutatja a kapcsolatot a sajátos Szent Ferenc-kultusz, a nagyfokú küldetéstudat és a joachimista történelmi hagyomány között.²⁵⁸ Bernát ugyanazt a joachimista egyháztörténelmi elképzelést követi, amit a spirituálisok is, mikor azt vallja, hogy Szent Ferencel kezdődik az Egyház hatodik ideje. A Szent Ferenc és Krisztus között lévő párhuzamokra nagyon nagy hangsúlyt fektetett. Párhuzamot vont Szent. Ferenc 12 társa és a 12 apostol között, még Júdást is azonosította egyikükkel.²⁵⁹ A mennyen átrepülő

---

világkorszak a történelem része és így természetesen múlandó. *Reeves: i. m. 204–207 McGinn: Az Antikrisztus... i. m. 170–175*

²⁵⁷ Legjobb tanítványa, Ubertino da Casale, a spirituálisok vezetője továbbfejlesztette Joachim elgondolásait: megőrizte ugyan a hatodik kor cselekvő és a hetedik kor szemlélődő jellege közti különbségtételt, ugyanakkor a *spiritualis intellectus* helyett immár az evangéliumi életre való törekvést tekintette a legfőbb erénynek, amelyhez az evangéliumi szegénységen keresztül vezet az út. Híveinek szüntelen üldözésében sem látott mást, mint az Antikrisztussal való végső összeütközést, s mivel ellenfele maga az egyházi szervezet volt, azt többé nem az Új Jeruzsálemmel, hanem a babiloni szajhával azonosította. *Reeves: i. m. 208–209.*

²⁵⁸ Sienai Szent Bernát, olasz katolikus hitszónok, egyháztanító (1380–1440), 1438–1442 között az obszervánsok vikárius generálisa, az irányzat reformere és kiszélesítője volt, törekedett a konventuális és a spirituális irányzat renden belüli kibékítésére, beszédeivel nagy hatást gyakorolt azokra a tömegekre, akik a skizma ideje alatt kicsúsztak a hivatalos Egyház befolyása alól. Állandóan szorgalmazta a ferencesek teológiai művelődését a „szent műveletlenséggel” szemben. Bebizonyították, hogy Bernát szentbeszédei Ubertino da Casale *Arbor vitae crucifxae* című művén alapul. Az *Arbor vitae* ötödik könyvének idézetei, ahol Umberto a joachimista történelemszemléletet fejtette ki, Bernát sok adventi beszédehez szolgált alapul genovai működése idején. A genovai beszédek végleges változatában Bernát soha nem idéz az *Arbor vitae*-ből. Ugyanakkor a *De Inspirationibus* című másik beszédeiben találunk utalást arra, hogy Bernát ellenségesen viszonyult a kora fanatikusaikhoz, akik csak a próféciákban hittek. *Reeves: i. m. 230–233, McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 193*

²⁵⁹ Bernát is ellentétes érzelmeket táplált a joachimizmus iránt, amit azt az *Expositio in Apocaypsim* című művében tanulmányozhatunk. Nagyon eklektikus mű, a gondolatai nem túl rendszerezettek, az apokalipszist akarta megírni, ez pedig egyenesen Joachimhoz vezette vissza. Sok olyan értelmezést találhatunk, amik az apát szavait visszhangozzák, ezek pedig a 12 pátriárcha és törzs párhuzamba állítása a 12 apostollal és a 12 egyházzal/templommal. Az Ótestamentum hetes egysége párhuzamba állítható az Újtestamentumban találhatóval, a sárkány hét fejének leírása pedig szinte azonos Joachiméval. Részletes párhuzamot von az első és második pecsét között, ami az Ó- és az Újtestamentumban jelenik meg. Követi Joachimot, amikor azt mondja, hogy az apokalipszis angyalai azért jöttek az egyháziakhoz, hogy az evangélium tanítását hirdessék. Az Antikrisztus után lesz egy utolsó parancs, ami bejelenti a világ végét,

sas, maga a lepecsételt könyv, az élő Isten jelével felruházott angyal, a visszatérő Illés mind értelmezhető Szent Ferencként. Az apokalipszis végén létrejövő új Jeruzsálem letéteményese a két koldulórend, a ferences és a domonkos. Bernát itt visszakozik, mert túl veszélyes volt ez a látomás. Nem mertte a rendek tökéletességét szó szerint értelmezni. Úgy gondolta, hogy a végső, legfontosabb szerepet nem tulajdoníthatja sem a saját, sem a másik két koldulórendnek. Egy bizonyos ponton úgy tűnik, Bernát elutasítja Joachim nézetét, miszerint az örök evangélium angyala egy új evangéliumot hozott el. Bernát szerint nem új evangéliumot, hanem a mi, már meglévő evangéliumunkat hozta/hozza el újra.

Élt egy másik ferences szerzetes a 15. században, akire szintén hatást tudott gyakorolni a joachimista hagyomány: a portugáliai Boldog Amadeus.²⁶⁰ Ő látnok volt, aki széles körben ismertté vált *Apocalipsis Nova* című műve miatt, amit a legenda szerint maga Gabriel arkangyal diktált neki, felfedve az apokalipszis rejtett tartalmait. Az írás kézirat formájában több vallásos házhoz is eljutott, és biztos, hogy hatást gyakorolt Pietro Columnára,²⁶¹ és Guillaume Postelre is.²⁶² Amadeus üzenetének

---

ez az „ultimus ordo predicantium”. A kozmikus háttérrel szemben Szent Ferenc szerepe mindig nagy nyomatókat kap. Uo. *Reeves: i. m., McGinn: Az Antikrisztus... i. m.*

²⁶⁰ (Johannes Menesius de Silva) 1431-ben született, és hányattatott sors után lett minorita. Itáliába érkezve megalapította saját szigorú kongregációját, az amadeitákat. Központjuk Rómában volt. X. Leo idején a kongregáció az obszerváns rend része lett. *Reeves: i. m. 233*

²⁶¹ A 16. sz. első felében Pietro Columna/Petrus Galatimus of Plugia Joachim és Amadeus lelkes tanítványa, az obszervánsok tartományi elöljárója volt. Teológia és nyelvészet iránt érdeklődő humanistaként életének nagy részét Rómában töltötte, ahol görög és héber tanulmányokat folytatott. Műveiben kifejti történelemszemléletét, két utolsó művében pedig a jövőre vonatkozó várakozásait. Úgy tűnik, ő egy 16. századi joachimista, A három státust a Szentháromsággal azonosítja. Számára Péter szimbolizálja a világi Egyházat, János pedig a szerzetességet. Az *Apokalipszis kommentárjában* kihangsúlyozza egy megjegyzésben a 3 státusz doktrínájának megoldását. A világ hét korát, a zsinagóga és az Egyház hét idejének párhuzamát, a három állapotot, az utolsó szintekre vonatkozó joachimi programot átírta, mivel szerinte Joachim az Egyház ötödik korában élt, nem láthatta tisztán a jövőt. Úgy vélte, hogy a hatodik korszak az ő idejében kezdődik, és ez lesz az Egyház aranykora, ami az utolsó Antikrisztus szenvedéseivel fejeződik be. A hetedik kor, a sabbat nyugalma után eljön az összegzés kora. A hatodik korban kezdődik meg a lélek harmadik státusa. Itt beteljesedik a történelem. Programja követi a szokásos menetet a zsidók áttérésével, a hitetlenek megtérésével együtt. Az egész világ egy nyájba tömörül az angyali pápa vezetése alatt, akit a Világ Uralkodója fog segíteni. A hatodik „tempus” „viri spirituales”-jei itt már az angyalpápa tanítványai és elmélkednek, majd felemeltetnek a harmadik mennybe, de ott is prédikátorok lesznek, és vissza kell térniük az emberek közé. Galatinus úgy hitte, hogy Szent Ferenc és domonkosok is Isten követői voltak az ötödik időben. De nem fogadta el azt, hogy Szent Ferenc és az élő Isten jegyét viselő angyal azonos lenne. Mivel ez az angyal a hatodik korba tartozik, így az angyali pápa egyik szimbóluma. Nem próbálta körülírni sem az angyali pápa személyét, sem a 12 neki segítő „igaz férfit”. Bár úgy gondolta, hogy ők mind szerzetesek lesznek abban a korban, amiben ő él. A hatodik kor lesz a tökéletes idő. Békében és nyugalomban talán még a hetedik korszakot is felülmúlhatja, és itt jut el Galatinus a joachimizmus veszélyes pontjához, amikor kimondja, hogy a harmadik korszak túlszárnyalja a többi. *Reeves: i. m. 234–238,*

²⁶² Guillaume Postel a könyvet valószínűleg 1547-ben Rómában fedezte fel. Ara Coeli-i ferences rendházban a Postel tanulmányozta ezeket, és azt hitte, hogy ő maga az angyali pápa. Uo. *Reeves: i. m. McGinn: Az Antikrisztus... i. m.*

lényege az angyali pápára vonatkozott, akit felfedezett a próféciában.²⁶³ Ezért azon vágyát, hogy megreformálják a ferences rendet, bele kellett helyeznie abba a joachimista közegbe, amely az angyali pápa reformjainak eljövételét várta.

A nemzetközi ferences rend hatásai mind a 15–16. század egységes és több darabra szakított Magyarországon minden területen hathattak, bármely birodalmi részhez is tartozott. Hatottak nemcsak a tartósan továbbélő egyedüli rendként működő katolikus területeken, de, mint alább látjuk, a protestánsoknál is.

A tíz évvel ezelőtt rendezett első a ferencesekkel kapcsolatos rendtörténeti konferenciánkon a 16. századi magyarországi rend szerepét vizsgáltam a terjedő reformációval szemben.²⁶⁴

Egy elmélet akkor használható, ha gondolkodásra ösztönöz, és új megoldási lehetőségekhez sorakoztatja fel az eddig megismert és újonnan feltárt adatokat. Fokozottan érvényes ez ott, ahol nagyon kevés friss eredményt tud felmutatni a tudomány, és a régieket kell más módszerekkel szóra bírni. Ilyen terület a korai magyarországi reformáció története.²⁶⁵ Ahogy alakul a vizsgálati módszerek és a szemlélet keretében a diszciplína, úgy kell, hogy alakuljon egy történész viszonya egyik-másik előző tanulmányához, különösen, ha annak szereplőiről új szempontok látnak napvilágot. Ha nem hiú a kutató, akkor nem szégyelli túlhaladott gondolatait, mert tudja, hogy azok beépültek egy kutatóműhely, egy nemzeti tudomány és végső soron az egész emberiség tudáskincsébe. (Egyes elméletek elemeikben amúgy is

²⁶³ A 13. század végére az aktuális víziók közti különbség már akkora ellentétet mutatott ki, hogy az apokaliptikus várakozásokat kielégítendő új felfogást kellett bevezetni. Az új nézet alapja az Angyali Pápa volt, ennek pedig Joachim prófétálásában találták alapjait, aki azt mondta, hogy új Józsefnek vagy Dánielnek kell születnie, aki a papságot képviseli. Pápa prófétálásának egészen nagy hatása volt egészen a 17. századig. V. Celsztin pápa személy testesítette meg a várakozást a spirituális ferencesek számára. Az angyal-pápától széles körű reformokat vártak, ám lemondása után egy évtizeddel a pápaság mély válságba került. Utóda, VIII. Bonifácban pedig megtalálták az antipapát, aki a hatodik világkorszak végén a pusztítás megtestesítője lesz.

²⁶⁴ A reformáció korai magyarországi képviselőivel szemben három tényezőre figyeltem. A ferences iskoláztatás vagy hatás, a délvidéki származás, és a katonai környezet jelenlétét vizsgáltam az életrajznál a magyar etnikumú, korai reformátorok jelentkezésénél. Az ideológiai hasonlóságot hangsúlyoztam és a történeti szerepet: sokkhatáskezelés, apokaliptika és szociális érzékenység. A nevek többségére most is azt mondhatjuk, hogy déli, a török által feldúlt vagy veszélyeztetett területről származott. Olyan vidékről, ahol hagyományaikban, a ferences ideológiában és személyes vagy családi tapasztalataikban az elmúlt 150 év török háborúi jelentették életük központi szervező kérdését, kihívását. Erre lehetett engesztelhetetlen vagy kiegyező álláspontot kialakítani, de mindenképpen foglalkozni kellett vele.

²⁶⁵ A jelenlegi kutatók többsége azon az állásponton van, hogy nincs remény újabb, nagyobb tömegű egyháztörténeti adat felbukkanására levéltári vagy könyvészeti anyagból, mely nagyban módosítaná az ETE kutatógárdája által kialakított képet a korai magyarországi reformációról, mint ezt az előzőekben írtuk: Szakály, Péter Katalin, Csepregi stb.

újraélednek.) Még kevesebb szegyenre ad okot, ha a felhasznált adatokról derül ki, hogy azok tévesek, vagy kiegészítésre szorulnak.

A korai reformáció és a ferences rend szerepével kapcsolatban Szabó András Zoványi Jenő kutatásait igyekszik kiigazítani, s a téves szemlélet követőjeként bírálja egyik tanulmányomat.²⁶⁶ Az elmélet, vagy ahogy ő nevezi a „legenda” kimunkálója, Szűcs Jenő volt, aki összefüggést látott a Dózsa-féle parasztfelkelést megelőző radikális apokaliptikus mozgalom s a reformáció között.²⁶⁷ Bár nem dolgozta ki, de ő volt az, aki megvizsgálta a magyar reformátorok első hullámának névsorát, és ferenceseket talált közöttük, de ő még a következtetést sem vonta le, hogy van-e köztük kapocs.²⁶⁸ Szakály Ferenc ezt megtette és a reformáció első nemzedékének mezővárosi származásával kötötte össze a nézetet, az 1996-ban megjelent *Mezőváros és reformáció* című munkájában.²⁶⁹ A könyv állításait sokan vitatták.²⁷⁰ Magam is így voltam a 2002-es ferences rendtörténeti konferencián és később megjelent összefoglalóban is.²⁷¹ Szabó András mindezzel tisztában volt, mert hasonlót mondott el ő is a *Mezőváros és reformációról* a 2001-ben szervezett mezőtúri konferencián vitacikkében.²⁷² Szabó Szűcsöt idézi az apokaliptikával kapcsolatban:

„Szűcs Jenő kutatásai óta tudjuk, hogy a ferenceseknek nagy szerepük volt a Dózsa-féle parasztfelkelés ideológiai előkészítésében, s hogy eszméik a chiliizmus, a próféta öntudat, s a szociális érzékenység sokban rokonították őket a reformáció képviselőivel.²⁷³”

²⁶⁶ „Itt kell kitérnem arra a kiirthatatlanul meggyökerezett legendára, amely szerint a ferences szerzetesrend tett a legtöbbet a reformációért, mert az első reformátorok többsége korábban ennek a rendnek lett volna a tagja. (...) Legutóbb Óze Sándor – Zoványi Jenő lexikonát alapul véve – egész csokrot szedett össze azokból a reformátorokból, akik szerinte a ferences renchez kötődtek. *Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében.* In.: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix– Kendeffő Gábor Bp. 2009. 224–231; Legrészletesebben: *Óze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon* In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix– Kendeffő Gábor Bp. 2009. 157–175.

²⁶⁷ *Szűcs Jenő: A ferences obszervancia...* i. m. 128–163.

²⁶⁸ A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. Irodalomtörténeti Közlemények 78, 1974, 409–435.

²⁶⁹ *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Bp. 1995.

²⁷⁰ A vitára elemzés: *Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus* Katolikus Egyház az Egri Püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. (Metem Könyvek, 49.) 9–12.

²⁷¹ *Óze Sándor: A határ és a határtalan.* i. m.

²⁷² *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század).* Szerk.: Szabó András. Bp. 2005. (Historia Litteraria, 18). A könyv a 2001. május 31-én rendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazza.

²⁷³ *Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében.* Irodalomtörténeti Közlemények 78, 1974, 409–435.

Magam ezt megkérdőjeleztem.²⁷⁴

A PPKE BTK 2000-ben induló rendtörténeti konferenciák egyik alapkérdése a reformáció korával kapcsolatban éppen az volt: lehetséges-e kontinuitás a középkori rendek lelkiségtörténeti, pasztorizációs gyakorlatában és szellemi, eszmei kelléktaárakban, amelyet a kor nagy problémáinak megválaszolására használtak

²⁷⁴ „Mindezek miatt nehéz elfogadni Szücs Jenő azon érveit, amelyek a Dózsa-féle parasztháború ferences aposztatái és a reformáció között genetikus összefüggést látnak. A felkelés bukása után egy generáció elteltével sem tapasztalható semmilyen, a formációt előlegező változás. Nincsenek ellenálló, kivándorló, szektába hajló csoportok, mint a huszita mozgalmak idején. Nem nő Moldva magyar etnikuma. Nem látjuk bizonyítottan, hogy az obszervánsok és konventuálisok ellentéte 1514-ben kulminált volna, amely ellentétből vezet le Szücs azt az elméletét, miszerint a Dózsa-féle parasztháború ideológusai a szociálisan érzékeny obszerváns ág aposztata szerzetesei lettek volna. A nagy ellentét ugyanis a XV. század közepén az obszervánsok teljes győzelmével végződött. Sorra kapták meg a konventuálisok kolostorait királyi és pápai nyomásra. Területükön, mint például Szegeden, új kolostort épített az obszerváns ág. 1497-ben a két rendi ág között megegyezés jött létre, amely nem volt végleges érvényű, mivel többször ismételték és hivatkoztak rá. Igali Fábán és Segösi Lukács provinciális vezetésével rendi szigorításokat vezetnek be a 16. század első évtizedében, mintául az obszervánsok szolgáltak.

1514 után tovább erősödik a folyamat. Kolostori földbirtokokat ad vissza a konventuális ág az adományozónak, majd 1516-tól ők is az obszerváns nevet használják, megkülönböztetésül ezért nevezi ezután a két provincia magát mariánusnak és szalvatoriánusnak. Lehetne mindezt úgy értelmezni, hogy az obszervánsok konventuális rendi felügyelet alá kerültek büntetésből, de nem ez látszik a következményekből. Továbbra is a konventuálisoknak kell hangsúlyozni megújulási szándékukat, úgy, hogy a másik ágat veszik példának, kiemelve az attól való különállást. Fegyelmi kérdések mindig voltak, aposztázia is lesz az obszervánsok között a következő években is, ami nem is csoda az egyetlen dinamikus fejlődő magyar rendnél, 1700 szerzetes esetében. Hadi prédikátorként kijelölt kötelességük a török elleni kereszties hadban részt venni. Többjüket elsodorják az események, de túlzónak látjuk azokat a következtetéseket, amelyek a magyarországi egyházszakadás előkészítőinek, felelőseinek az obszerváns rendet teszik meg. A Dózsa-felkelés ideológusainak kikiáltott obszerváns aposztaták állítólagos vereségét hozó felkelés utáni bosszú sem hozza obszerváns kolostorok visszakerülését konventuális kézbe, mi több, míg a konventuálisok továbbra is lassan senyvednek, az épülő új kolostorok szalvatoriánusok lesznek: Gerla, Ormosd, Kőröshegy. Nem kapcsolódik össze egyértelműen az induló reformáció szociális radikalizmusa sem az 1514-es parasztháború emlékével. A nemességben ugyan elevenen él a Dózsa-féle kereszties had félelmetes, negatív előjelű emléke még az 1560-as években is. Nádasy Tamás tisztartója a korán protestáns Csányi Ákos azt írja 1555. november 26-i levelében, hogy a hajdúk csak »az fejébe isznak, hogy Szent György napját érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását.« A nemes származású reformátor, Melius Juhász Péter ugyanakkor azt hirdeti, hogy a zsarnokságra való rossz válasz a » „köröszös had támasztása«. A reformáció és az obszerváns ferenceség mozgalmának korai összefonódásában ellenirányú folyamatok is megfigyelhetők. A magyar ajkú reformáció törzsterületén, a huszita hagyományú és a Dózsa-felkelésben élen járó Békés megyében, Gerlán új kolostor épül, és a gyulai támogatottsága is nő. Mindezeket erősíti az a tény, hogy a ferencesek a két király háborújában a »Dózsagyilkos« Szapolyait támogatják, valószínűleg, mert magyar ajkú, és mint erdélyi vajdát ismerik a délvidéki harcokból. A Ferdinánd-párti német ajkú Nagyszében ezért utasítja ki a mariánusokat. A rend Szapolyai mellett áll ki, mellette vállalnak tábori papi szolgálatot. Nem tenné ezt 15 évvel a felkelés után, ha mély sérelmei lennének az egykori vajdával szemben. Az, hogy 1514-ben a parasztseregek vezetői között voltak ferencesek, természetes, hiszen Európa, illetve Magyarország legnépesebb rendjéről van szó, akik feladata a török elleni prédikáció, és akiknek a kolostorai többsége a déli és keleti régióban helyezkedett el.” *Őze Sándor*: Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszaka a reformátorok életútjának tükrében* című cikkére. Egyháztörténet 11, 2010/1. 118–134. Szabó András vitazáró cikke: *Szabó András*: Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát? Válasz *Őze Sándornak* Egyháztörténet 11, 2010/1. 134–135

(Magyarország esetében ez leginkább a török hódítás volt), vagy gyökeres ideológiai szakítás következett be a 16. század közepétől.²⁷⁵

Akkori cikkeimben a témával kapcsolatban mindig a török hódítás okozta sokkhatást helyeztem középpontba, és minden lelkeségi mozgalom és a reformáció elterjedésénél is a rá adott választ tartottam a legfontosabbnak, melyet a probléma felfejtésének kiindulópontjául használtam. A lelki védelmi vonal fejezet a ferencesek déli, határ menti szerepét és a napba öltözött asszony apokaliptikáját fejtette ki, mely a mohamedanizmus ellenességre volt kihegyezve. (A félholdon és a kígyó fején taposó asszony.) Hangsúlyoztam, hogy a legnagyobb magyarországi rendről volt szó, leírtam szervezetüket és a rendtartomány kolostorainak irtózatos pusztulását a török hódítás fokozatos észak felé nyomulásakor, ez alkotta a cikk nagyobbik részét.

Freier professzor, a 2002-es konferencián még hatást is feltételezett Luther kialakuló szemlélete és a ferences teológia között, nem mint elődöt aposztrofálta azt, hanem mint egy olyan eszmerendszert, mely megkerülhetetlen volt, és reagálni kellett rá, elfogadni vagy vitázni vele.²⁷⁶ Én pedig mindenképpen láttam és látok eszmetörténeti kontinuitást a 15. századi ferences törökellenes apokaliptika és a 16. századi reformáció apokaliptikája között, még hozzá azért, mert elszenvedője és hordozója is ugyanazon délvidéki népesség volt, aki a 16. század közepi nagy török áttöréskor északra húzódott eszméivel együtt. Ők pedig leghuzamosabban és

²⁷⁵ Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák. METEM–PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba, 2005. (ISSN 1786-8785): A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára (A Piliscsabán 2002. Október 14-16. között megtartott nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai). I-II. köt. Szerk. Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. METEM; PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba: 2005. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 1) 1086 p.; A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. (A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai) Szerk. Szilágyi Csaba. PPKE BTK, Piliscsaba: 2006. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 2) 546 p.; A domonkos rend Magyarországon. (A Piliscsabán 2003. október 27–28-án megtartott tudományos konferencia tanulmányai) Szerk. Illés Pál Attila–Zágorhidi Czigány Balázs. PPKE BTK–METEM, Piliscsaba–Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 3) Vasvár : DRGY, 573 p.; Decus solitudinis: pálos évszázadok. Óze Sándor közreműködésével szerk. Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 4/1) 760 p.; Der Paulanerorden. Gesichte – Geist – Kultur. Hg. v. Sarbak, Gábor Reichenherausgegeben von Óze, Sándor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/2). (A pálos konferencia kötet német fordításában.); A Ciszterci Rend Magyarországon. Szerk: Guitman Barnabás. PPKE BTK, Piliscsaba 2010. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 6.) 738 p.; A Piarista rend Magyarországon. Szerk: Forgó András. Szent István Társulat, Bp. 2010. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 6.) 738 p.Előkészületben: A lazaristák Magyarországon A Regnum Marianum 110 éve 800 éves a ferences rend; A bencés rend Magyarországon

²⁷⁶ Freier, Johannes: A ferences teológia befolyása a reformációra: recepció és elutasítás között. In: A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa Történetére és kultúrájára Szerk: Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Bp. 2005. 143–157.

legnagyobb számban a ferences rendi szervezettől kaptak egyértelmű, előre elhatározott ideológiai befolyást és lelki vigaszt. Erről így írtam:

„A terület évszázados iszlám veszélyeztetettsége, kereskedő és katonaparaszti rétege multikulturális és multikonfeszionális jellege, gazdag ferences kolostorhálózata lehetővé tették a ferences apokaliptika szociális tanításának begyökereződését. A reformáció elleni küzdelemre tehát predestinálva volt a rend. Mindez azonban teljesen más jellegű volt, mint az eddigi eretnekek elleni küzdelmek. A rend lokális balkáni eretnek, vagy hagyományos mohamedán frontvonal helyett egy megfoghatatlan ellenséggel került szembe, amely nyugatról, a centrális helyekről támadt, és saját soraikban ütötte fel a fejét. Magyarországra először a ferencesek által kedvelt és legjobban látogatott krakkói egyetemről terjedt. Majd a 40-es évektől már Wittenberg lett a célegyetem a reformációt hirdető első nemzedéknek.”

A plébániahálózat a világi püspökségek sem a módszeres védekezésre, sem az esetleges aposztázia terjesztésére, ennek képviselőit nem voltak képesek és alkalmasak, többek között éppen a világi politikával való szétválaszthatatlan kapcsolatuk miatt. (Betöltetlenek voltak a püspöki helyek, nem otthon tartózkodtak. Nem volt alsópapi képzés, misekötelezettség, vizitáció, mindaz, ami a tridentinum rendelkezéseivel, majd csak Pázmány Péter tesz kötelezővé a felső országrészen, a hódolt délvidéken pedig majd csak a török kiűzése után a 18. században.

Ugyanez vonatkozott a káptalani városi iskolák és szerzetesi intézmények közötti különbségre is. Hálószerűen egységes tant és ideológiai befolyást, apokaliptikus nyelvezetet a szerzetesrendek tudtak csak kialakítani. Közülük pedig a ferencesek voltak a legnépesebbek.

Folytattunk kutatást a rendtörténeti konferencia keretei között a pálosokra²⁷⁷ és a domonkosokra²⁷⁸ vonatkozóan is. Előbbieknek szintén nagy elterjedtségük volt Magyarországon, de jellegüknél és elhelyezkedésüknél fogva nem tölthették be azt a szerepet, amit a ferencesek. Náluk is megtalálható volt az apokaliptikus világnézet, centrumában a török hódítással. (Tarnai Andor már ezelőtt harminc évvel elemezte ideológiájukat.) Ők is még viszonylag sokáig működtek Magyarország területén a

²⁷⁷ Decus solitudinis: pálos évszázadok. Őze Sándor közreműködésével szerk. Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 4/1)

²⁷⁸ Wysokinski, Ireniusz OP: i. m.

reformáció áttörése után is. A domonkos rend a környező országokban jobban reprezentált. Nálunk is a 13–14. században jobbra ők látták el a határ menti missziós szerepeket. A 15. századra azonban ezt egyre inkább a ferencesek képviselték. A domonkosok is jelen voltak sokáig, de mint egy elit rend, amely a városi értelmiségre hatott, ha lehet arra az időre használni ezt a szót.

A ferencesek, mint a mohamedán háborúk tábori papsága

Létezett egy lelki védelmi vonal is, amely háttere és kiegészítője volt a mohácsi csata (1526) előtti kettős védvonalnak. A védvonal lakosságának lelkigondozását a 15. században a ferences obszervancia látta el. Kolostoraik sokasága a délvidék tábori papságát adta. Szándékai kifejezésére az obszervancia a mozgalom fészkeinek legendájaként az Augustus császárnak megjelenő napba öltözött Mária legendáját terjeszti a Ter 3,15-re és a Jel. 12,1-re hivatkozva:

„Ellenségeskedést szerzek közted és az asszony közt, a te ivadékod és az ő ivadéka között: ő megrontja a te fejedet, és te az ő sarka után fogsz leselkedni.” „És nagy jel tűnik fel az égen egy asszony, kinek öltözete vala a nap, lábai alatt a hold és fején tizenkét csillagú korona.”²⁷⁹

279, „Áldott állapotban volt, gyötrelmében és szülési fájdalmában kiáltozott. Most egy másik jel tűnt fel az égen: egy nagy vörös sárkány, hét feje volt és tíz szarva, s mindegyik fején korona. Farkával lesöpörte az ég csillagainak egyharmadát, és a földre szórta. Ekkor a sárkány odaállt a szülő asszony elé, hogy mihelyt megszülné, elnyelje gyermekét. Fiút szült, fiúgyermeket, aki majd vaspálcával kormányozza mind a nemzeteket. Gyermekét elragadták Istenhez és az ő trónjához. Az asszony a pusztába menekült, ahol az Isten helyet készített számára, hogy ott éljen ezerkétszázhatvan napig. Ezután nagy harc támadt a mennyben. Mihály és angyalai megtámadták a sárkányt. A sárkány és angyalai védekeztek, de nem tudtak ellenállni, s nem maradt számukra hely a mennyben. Levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezeti az egész világot. A földre vetették, s vele együtt letaszították angyalait is. Ekkor harsány hangot hallottam az égben: »Eljött Istenünk üdvössége, ereje és országa, és az ő Fölkentjének uralma, mert letaszították testvéreink vádlóját, aki éjjel-nappal vádolta őket Istenünk színe előtt. De legyőzték a Bárány vérével és tanúságuk szavával, s nem kímélték életüket mindhalálig. Ezért örüljete, egek, és ti, akik benne laktok! Jaj a földnek és a tengernek, mert oda szállt le a sátán nagy haragjában. Tudja, hogy kevés ideje van hátra.» Amikor a sárkány látta, hogy a földre taszították, üldözőbe vette az asszonyt, aki fiúgyermeket szült. Az asszony azonban kapott két nagy sasszárnyat, hogy a pusztába repüljön, a rejtékhelyére, ahol majd a kígyótól távol egy évig, két évig és fél évig táplálják. Erre a kígyó annyi vizet lövellt a szájából az asszony után, mint egy folyó, hogy elsodorja az ár. De a föld segített az asszonyon: megnyílt a mélye, és elnyelte a sárkány szájából kiáradó folyót. A sárkány haragra lobbant az asszony ellen, és harcba szállt többi gyermekével, aki megtartja Isten parancsait és kitar Jézus tanúsága mellett. Kiállt a tenger partjára. Ekkor láttam, hogy a tengerből egy vadállat bukkan fel. Tíz szarva volt és hét feje, szarvain tíz korona, fején meg istenkáromló név. A vadállat, amelyet láttam, hasonlított a párduchoz, lába, mint a medvéé, szája pedig az oroszlán szája. A sárkány neki adta erejét és trónját, nagy hatalmával együtt. Az egyik feje mintha halálra lett volna sebezve, de halálos sebe

A napba öltözött asszony, a szeplőtelen szűz eltapossa a lábánál heverő bünt, és megalázza az eretnekeket, a sárkány ivadékait. Az apokaliptikus félholdat a török pogányság szimbólumának is érzik, amelyen azonban a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni. Nem csoda, tehát, hogy a 15. század folyamán a napba öltözött asszony misztikus-mágikus jelképe hihetetlen gyorsasággal terjedt el főleg Közép-Európa huszita eretnekséggel fertőzött, török pogányságtól fenyegetett országaiban, elsősorban hazánkban, tehát ott, ahol az obszervancia legnagyobb, legeszményibb harcait harcolja. Az obszervancia munkáját a hívek imádsága is támogatja.²⁸⁰

Bálint Sándor vette észre először, hogy a napba öltözött asszony kultuszának emlékei „mágikus- kultikus célzatossággal” Magyarország fenyegetett határszélein találhatóak, főként délen és keleten.²⁸¹ Csíksomlyó Mária-ábrázolásának ilyen jellegű magyarázatát adja az 1740-ben *Manuale sodalium* című laikus vallásos társulati kézikönyv is:

„ad augendum hic loci Sacratissimae Auxiliatrix Vestrae cultum, majoremque erga hanc fervorem in cordibus Vestris exciandum Vobis nuncupo: Vestrum proinde fuerit preculum assidiutate, open eius, et Patrocinium implorare, nemque cujus Divino munimine Territorium hoc Csikiense ab omni prorsus labe haereseons immune adhuc, et incontaminatum perseverat. Hujus virtute potenciae, quam tortuosi colubri cervicem protritum credimus, omnia haereseon monstreae per latum terrarum Orbem penitus conticescant, Luna etiam Ottomanica sub pedibus ejus gemens in perpetuum conquiniscat. Optata tot votis pax, et tandem tranquillitas Patriae chorae proventat, glicentis circumquaque libitinae malacia sapiatur. Valetе.”²⁸²

---

meggyógyult. Az egész föld csodálta a vadállatot. Leborultak a sárkány előtt, hogy hatalmat adott a vadállatnak. Leborultak a vadállat előtt is, és így imádták: »Ki fogható a vadállathoz, ki tudja vele fölvenni a harcot?« Gógös, káromló szája volt, és hatalmat kapott, hogy negyvenkét hónapig jártassa. Káromlásra nyitotta száját az Isten ellen, káromolta a nevét, hajlékát és az ég lakóit. Hatalmat kapott, hogy megtámadja a szenteket és győzelmet arasson. Hatalma kiterjedt minden törzsre, népre, nyelvre és nemzetre. A föld lakói, akiknek a neve a világ kezdetétől nincs beírva a megölt Bárány életkönyvébe, mind leborulnak majd előtte. Akinek van füle, hallja meg!” Jel 12,2–13,9

²⁸⁰ Bálint Sándor: A napba öltözött asszony. In: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.* Kassa, 1943. ;; vö. *Galamb György: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez Egyháztörténeti Szemle* 10, 2009/2, 3–12.

²⁸¹ Uo. *Hopp: i. m.* 47. Az érvrendszer megegyezik a lengyel–tatár–török háborúk ferences szerzőinél is.

²⁸² *Manuale Sodalium Seu Preces fructuosae, cultui Dei Genitricis Virginis Mariae sine Labe Conceptae, nuncupatae Militanti sub eodem Titulo Sodalitio Csik Somlyoviensi oblate. Typus Conventus Csikiensis, 1740. 32v.* Idézi: *Medgyesy S. Norbert: A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiégtörténeti háttere.*, Bp. 2009. (Fontes Historici

A pesti ferences rendfőnök Laskai Osvát 1497-ben megjelent szentbeszédgyűjteményében az első magyar királyról, Szent Istvánról szólóban így beszél a magyarság feladatáról:

„ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.”²⁸³

A 15–16. század kiliazmusát több forrás is táplálta Európában. Már Horváth Cirill megírta, hogy Temesvári Pelbárt azt állítja, hogy a világ 1496-on túl nem tarthat sokkal tovább. Tímár Kálmán kimutatta, hogy Laskai Osvát *Biga Sermonis Salutius*ának 33. beszéde egy ismert törökellenes, kiliasztikus röpiraton alapult.²⁸⁴

Az eljövendő világvége időpontjára több elképzelés is van. Már megismerkedtünk

a keresztes hadjáratok és a ferences tevékenység másik következménye az 1514-es magyarországi parasztháború lesz, amikor a török veszélyeztette paraszthadak apokaliptikus jelszavakkal felszerelve borítják lángba az országot.²⁸⁵ Ennek jelei már 1456-ban Nándorfehérvár felmentésekor megmutatkoztak, Capistranus keresztes hadában. Hasonló jelenségeket tapasztalunk stájer területeken is. Mögötte egyes kutatók a radikális obszervancia szociális ideológiáját sejtik.²⁸⁶ Lázadást jelöl ezután, a 16. századi Magyarországon, ha azt írják a források, hogy valaki keresztes hadat támasztott.

Az 1514-es harcokból és megtorlásból fakadó vérontás ugyanis két komoly és szomorú következményt vont maga után: a belső viszályból kialakult csatározások gyengítették mind a főúri bandériumokat, mind a török fenyegetés ellen regulárisabb toborozható paraszti közösségeket. A harcképes magyar lakosság egy része tizenkét évvel Mohács előtt egy értelmetlen vérontásban odaveszett, ráadásul számos katona is harcolt mind a keresztesek, mind a nemesek oldalán. (Ismert tény, hogy maga Dózsa is

---

Oridinis Fratrum Minorum in Hungaria Magyar ferences források, 5 – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Műhely Monográfiák 5), 40.

²⁸³ *Laskai Osvát*: Sermones de Sanctis 1494, *Őze*: Bűneiért... i. m. *Terbe*: i. m. 344.

²⁸⁴ *Horváth Cirill*: Temesvári Pelbárt és Codexeink 1891. 19. Tímár Kálmán MK sz. 1910. Idézi: *Tarnai*: i. m. 207.

²⁸⁵ *Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat... i. m.

²⁸⁶ Uo.

korábban Nándorfehérvár várórségéhez tartozó lovastiszt volt.)²⁸⁷ 1514 után egy új generációnak már nem volt ideje pótolni Mohácsig a vérveszteséget. A parasztháború másik súlyos következménye inkább lélektani: egy társadalom „közérzetére” nincs jó hatással, ha az állandóvá vált külső fenyegetés mellett egy belső ellenséggel is szembesülnie kell.

Nem véletlen, hogy miután a török beveszi 1521-ben Nándorfehérvárt, majd 1526-ban legyőzi a királyi sereget az ország kapujának szabadon hagyásával kívánt kivonulni, ezért kitelepíti a nyugati keresztény lakosságot, amely a ferences szerzetesek elüldözésével a leghatékonyabb. (Ekkor szűnnek meg a szerémújlaki, az atyai, az alasáni, a perecskei, a paksi, a györgyi, a kölyüdi, a futaki és a kaboli ferences kolostorok.²⁸⁸) A ferences kolostorok azonban átvészelik több helyen a magyarországi török hódoltságot, az egyetlen rendként, melynek működését a törökök folyamatosan engedélyezik. A katolicizmus a török hódoltságban is ott marad meg főként, ahol ilyen kolostorok fennmaradnak (Szeged, Jászberény, Gyöngyös).

Tíz évvel ezelőtti kötetünk cikkét Bálint Sándor kutatásaira való hivatkozással indítottam.²⁸⁹ Bálint Sándor már 1943-as tanulmányában kimutatta a napba öltözött asszony kultuszához kapcsolódó apokaliptikus várakozást és modellt.²⁹⁰ Ahogy már említettem, Bálint Sándor mutat rá először, hogy a napba öltözött asszony kultuszának emlékei „mágikus- kultikus célzatossággal” Magyarország fenyegetett határszélein, a monasztikus rendek települési vonalain túl találhatóak, ahol az obszerváns kolostorok,

²⁸⁷ *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Vince, H. n. 2003. 101.

²⁸⁸ *Óze*: A határ és a határtalan. i. m. 1–103. *Karácsonyi János*: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924. *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia... i. m. passim. *Uő*: A ferences ellenzéki áramlat... i. m. *Fodor*: i. m.

²⁸⁹ *Óze Sándor*: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára (A Piliscsabán 2002. Október 14-16. között megtartott nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai). I–II. Szerk. Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. METEM; PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba: 2005. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 1) 157–176

²⁹⁰ „Szándékai kifejezésére az obszervancia a mozgalom fészkeinek legendájaként az Augustus császárnak megjelenő napba öltözött Szűz Mária legendáját terjeszti. Obszerváns ferences kódexeink jelenik meg, többek között Laskai Osvát is megemlékezik róla egy prédikációjában. A Genesis 3, 15 és a Jel 12, 1. könyvére hivatkozva: „Ellenségeskedést szerzek közted és az asszony közt, a te ivadékod és az ő ivadéka között: ő megrontja a te fejedet, és te az ő sarka után fogsz leleselkedni” „És nagy jel tűnik fel az égen egy asszony, kinek öltözete vala a nap, lábai alatt a hold és fején tizenkét csillagú korona.” A napba öltözött asszony, a szeplőtelen szűz, eltapossa a lábánál heverő bünt és megalázza az eretnekeket, a sárkány ivadékait. Az apokaliptikus félholdat a török pogányság szimbólumának is érzik, amelyen azonban a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni. Nem csoda tehát, hogy a 15. század folyamán a napba öltözött asszony misztikus-mágikus jelképe hihetetlen gyorsasággal terjed el főleg Közép-Európa huszita eretnekséggel fertőzött, török pogányságtól fenyegetett országaiban, elsősorban hazánkban, tehát ott, ahol az obszervancia legnagyobb, legeszményibb harcait harcolja. Az obszervancia munkáját a hívek imádsága is támogatja.” *Bálint Sándor*: A Napbaöltözött Asszony. In: *Uő*: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Veritas, Kassa é. n. [1943] 23–24.

főként délen és keleten.²⁹¹ Ez az általam akkor lelki védelmi vonalnak elkeresztelt 14–15. századi kolostorsor kiegészítője volt a Mohács előtti kettős védvonalnak, amely a török tatár népektől óvta az országot.

Magyarország kezdettől fogva határországa Európának a szláv, török, germán nyelvhatáron, az iszlám–keresztény és a keleti–nyugati kereszténység vallási és felekezeti határon fekszik. A különböző vallási eszmék, ideológiák alapján felállt birodalmak, új és új hatalmi struktúrák által átrendeződő térség kihívásaihoz mintegy ezer éve kell igazodni. Maga az ország nemesi jogi rendszere erre állt rá kétkamarás parlamentjével, mely Európa peremországainak sajátja, amelyeknek nincs idejük hosszantartó vitára és döntéshozatalra külső támadások miatt, mert ezek minden esetben anyagi pusztulással és demográfiai katasztrófával járnak. A támadásokat a lengyel után legjelentősebb nemesi rétegével hivatott kivédeni, és az emellett nagyszámú, állandóan jelenlévő és újratermelődő katonaparaszti tömbjeivel (kunok, székelyek, hajdúk stb.)

Kimutatható-e kapcsolat Magyarországon a radikális ferences apokaliptika irányába?

Apokaliptika mindig létezett, és része volt a keresztény történet szemléletnek. A kérdés az, hogy ennek melyik változata hatott Magyarországon a középkor végén és a török hódoltság idején. A ferenceseknél az apokaliptikára jobban fogékony spirituális és az ebből kifejlődő szigorúbb ág rendi, és magyarországi hagyományaiban is kaphatott és őrizhetett hatást, mely a radikális joachimista tanokhoz kötötte. A fentebb említett nagy hatású szónokok és rendi vezetők azonban, mint például Laskai, kényszerrel arra, hogy az iszlám terjedésével és a magyarországi egyre kíméletlenebbé váló török összecsapásokkal ne alakítson ki egy jelenkorra vonatkozó konkrét időponthoz kötött várakozást és egy „adventben” követendő életformát, mely folytatónak elitista vallási csoportosulását hozhatta Gioacchino da Fiore apokaliptikus modellje alapján.²⁹²

A 15. század fordulóján vaskos kötetekben jelentetett meg a magyarországi ferences irodalom prédikációgyűjteményeket, melyek Temesvári Pelbárt vagy különösen Laskai Osvát tollából bővelkednek a török veszély, az apokaliptika és a kora nemzettudat jelenségeinek magyarázatában és összekapcsolásában. Gondolhatunk itt az

²⁹¹ Az érvrendszer megegyezik a lengyel tatár-török háborúk ferences szerzőinél is. *Hopp*: i. m. 47.

²⁹² *Bárczy*: i. m.

Ezekiel könyvéhez (38, 39) kötődő, de Szent János apostol jelenéseiben is megjelenő Góg és Magóg mint végítélet népei és a velük szemben emelt Izajás (26, 1) említett fal és bástya képét felhasználó bibliai párhuzamokra.²⁹³

Szűcs Jenő Perjés Gézával 1972-ben folytatott vitájában egyik fő hivatkozási pontként jelölte is mindezt.²⁹⁴ A pesti ferences rendfőnök, Laskai Osvát 1497-ben megjelent szentbeszédgyűjteményében az első magyar királyról, Szent Istvánról így beszél a magyarság feladatáról:

„ezt az erős népet melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.”²⁹⁵

Szűcs szerint a magyarországi ferences apokaliptika szembeállítható a Kézai–Turóczi-féle krónikakompozíció köznemesség által kedvelt nemzetszemléletével, melyet azonban Laskai már a *Gemma Fidei* című, 1507-es prédikáció gyűjteményében maga is követett. Szűcs szerint azonban itt már a köznemesség leszűkítő, xenofób módon kirekesztő, nemzetfogalmuk a pesti rendház főnökére is hatott.²⁹⁶

Madas Edit mindezt revideálja 2003-ban megjelent *Prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében* című elemzésében, melyben az említett kötet előszavát veti vizsgálat alá. Szerinte itt Laskai elkeseredett hangulatában éppen egy új nemzetkonceptiót dolgoz ki, és ehhez használja a képet.²⁹⁷

Tíz évvel Szűcs tanulmányának megjelenése után Tarnai Andor *A magyar nyelvet írni kezdik* című kötetében a ferences apokaliptikát a pálos mellé állította párhuzamba. Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténetét és Laskai Osvát apokaliptikáját Pietro Olivi közvetítésén keresztül Gioacchino da Fiore világvégevárásával rokonította, amelyhez a délvidék fenyegető török becsapásai adtak nyomatékot. Tarnai azonban maga is közli fenntartásait és azt, hogy az ez irányú kutatások még gyermekcipőben járnak.²⁹⁸ Szűcs és Tarnai nyomán magam is hangsúlyoztam az apokaliptikus légkör közvetítésében a délvidék ferences kolostorhálózatnak, lelki védelmi vonalának, tábori

²⁹³ Rózsa: Ószövetségi egzegézis. i. m.; Rózsa: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben I. i. m.. 5–8.

²⁹⁴ Perjés Géza: Országút szélére vetett ország. Magvető, Bp. 1975. (Gyorsuló idő.)

²⁹⁵ Laskai Osvát: Sermones de Sanctis. i. m., vö. Óze: Bűneiért... i. m. Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája) Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 344.

²⁹⁶ Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1984. 574–580.

²⁹⁷ Madas Edit: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. Bp. 2003.

²⁹⁸ Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik. i. m. 194–195.

papságának szerepét a Hunyadi-kor és az azt követő, Mohács előtti időszak török elleni védekezésében.²⁹⁹ Varga Kapisztrán pedig a 15. században az elhagyott pálos kolostorok obszerváns ferences kézbe adásakor talált feltételezhető adatokat pálos levelezésben, melyek szerint Olivi tanai megjelenhettek Dél-Magyarországon a ferencesek között, amiről a pálosok is értesültek.³⁰⁰

Bojtos Anita Szerémi György munkáját vizsgálva annak látomásos apokaliptikus hangnemét illetően ferences hatást tapasztalt.³⁰¹

Bárczy Ildikó *Ars compillandi* című, 2007-ben megjelentetett könyve Temesvári és Laskai prédikációinak címszavait felhasználva munkatársaival egy elemzési bázist alakított ki. Vizsgálatát arra a megállapításra alapozta, hogy „a nyugati latin keresztény kultúrát – vagyis a kérdések fölvetésének és a válaszadásnak mikéntjét – alapvetően kulcsszavak bizonyos rendszerének hagyománya határozza meg” – amint írja. Azt tapasztalta, hogy Laskainál a Mohamed, a világvége és az Antikrisztus fogalomnak kiemelt szerep jutott, még akkor is, ha a szerző gondosan ügyelt arra, hogy ne kíséreljen meg jóslatokba bocsátkozni a világvégének időpontjával kapcsolatban.³⁰²

Itt azonban meg kell állnom: ugyan többször kiadták a 16. század 30-as éveigi Laskai köteteit, azok hatását ferences közegben és más magyarországi rétegekben is nyomon követhetjük. Ezután azonban nem találunk prédikációs köteteket a 17. század első harmadáig, tehát az a nemzedék, amely Laskai működésének befejezésekor a századfordulón született és az utána következő két generáció a Laskai-féle ferences hagyományt nem folytatta tovább, legalábbis nem kísérhető végig ferences nyomtatványokon, csupán elszórt jeleket láthatunk. Medgyesy S. Norbert monumentális könyve a csíksomlyói passiójátékok forrásairól a 17. század végén mutat ki ugyanilyen apokaliptikus jellegű játékot, mely feltehetőleg középkori helyekre megy vissza.³⁰³

Ha szem előtt tartjuk a Szelestei N. László által megállapítottakat a 17. századi ferences prédikációk szerkezetéről, gyakorlatáról, akkor azt kell mondanunk, hogy a ferences prédikáció kontinuos. A kora újkorban is egy középkori hagyományt folytat tovább. Szelestei N. László szerint ferences könyvtárak 16. századi possessor bejegyzései közvetett

²⁹⁹ Máig vitában állok Szabó Andrással e tárgykörben. Őze: Még egyszer a ferencesekről. i. m. Szabó: Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát? i. m.

³⁰⁰ Varga Kapisztrán: A pálosok és az obszerváns ferencesek kapcsolata a 15. században. In: Decus solitudinis: pálos évszázadok. Szerk. Őze Sándor közreműködésével Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/1) 135–136

³⁰¹ Bojtos Anita: A történelemmagyarázat formái a XVI. században. Szerémi Györgyhitelessége. Kézirat. Elhangzott 2009 októberében a ferences rendtörténeti konferencián. Megjelenés alatt.

³⁰² Bárczy Ildikó: *Ars compillandi*. i. m.

³⁰³ Medgyesy S.: A csíksomlyói ferences misztériumdrámák... i. m.

bizonyítékot szolgáltatathatnának ahhoz, hogy a könyvtárak kontinuitása mellett a szellemi és prédikációs tevékenységük is az volt.³⁰⁴ Az utóbbira közvetlen bizonyítékaink is vannak. (Fáy Zoltán ilyen jellegű könyveket nem a kelet-magyarországi, az egykori szalvatoriánus, hanem a nyugat-magyarországi mariánus rendtartományból vár elsősorban.³⁰⁵)

A gyöngyösi, szegedi vagy csíksomlyói, andocsi kegyképek és szobrok közül több 16. századi tehát búcsújáróhelyet feltételez, ahol prédikációnak is el kellett hangzania ünnepi alkalmakkor.³⁰⁶ A 16. század az az időszak, amikor a hatalmas pusztulás miatt a magyarországi rend a fennmaradásáért küzdött, és a török pusztítás századában, a sokkhangulatban vigasztalást kívánt adni a hozzá mindig legközelebb álló menekülőknél. Természetes, hogy néhány működő tagjának nemigen volt lehetősége és ereje a könyvnyomtatásra.

Az előző fejezetben már tárgyaltuk, hogy a ferences rend kulcsszerepet töltött be a 14–15. század határvédelmi rendszerének lelki gondozásában. Ehhez történetiszemléletként egy apokaliptikus modellt használt fel, melyet az egyetemes ferences rend története során alakított ki. A ferencesek misztikus jegyeket is hordoztak, mely megfelelővé tette őket arra a közvetítői szerepre, melyet Gioacchino da Fiore jelölt ki a szemlélődő rendek és az aktív rendek között. A joachimista apokaliptikus befolyás a rend legnagyobb hatású magyar alkotójánál, mint például Laskai Osvátnál a 15. század fordulóján nem igen mutatható ki. Mindazonáltal a mohamedán veszély érzete és ennek apokaliptikus feltűntetése arra utal, hogy az apokaliptika radikális színezetű, ferences változata, a szerzők óvatossága ellenére is ismert volt. Ezt bizonyítja, hogy az ország ferencesektől befolyásolt déli részének olyan katolikus papjai, mint pl. Szerémi György vagy a protestánsná vált lakosság is ezt az apokaliptikus frazeológiát és látásmódot képviselte a 16. század második felében. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a kolostori könyvtárak kontinuitása mellett a szellemi és prédikációs tevékenységük is apokaliptikus volt, és követte a török hódoltság ideje alatt is a 16–17. századot túlélő rend középkori apokaliptikus történetiszemléletét.

³⁰⁴ *Szelestei N. László*: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században –Csíksomlyói kéziratos prédikációk. PPKE BTK, Piliscsaba, 2003.

³⁰⁵ Szives közlését köszönöm.

³⁰⁶ *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003.; *Uő*: Katolikus missziók a hódolt I. (1572–1647). Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció, 26.). ; *Molnár Antal*: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek törökkori történetéből. Bp. 2003.; *Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus Egyház az Egeri Püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. (Metem Könyvek, 49.) *EgyházTüskés Gábor*: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Akadémiai, Bp. 1993; *Bálint Sándor-Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. Szent István Társulat, Bp. 1994.

*A felekezet nélküli semleges Antikrisztustól a kettős Antikrisztus tanig***Katolikus-lutheránus Antikrisztus-vita**

„Van még egy kérésünk: Urunk, Jézus Krisztus eljövételét és vele való egyesülésünket illetően ne veszítsétek el rögtön józanságotokat, és sem lelki kinyilatkoztatás, sem állítólag tőlünk eredő mondás vagy levél ne ijesszen meg benneteket, mintha az Úr napja már küszöbön állna. Semmiképpen meg ne tévesszen valaki titeket, hiszen előbb be kell következnie az elpártolásnak, és meg kell mutatkoznia a bűn emberének, a kárhozat fiának, az ellenségnek, aki mindenek fölé emelkedik, amit Istennek és szentnek neveznek. Sőt, Isten templomában foglal majd helyet, és istennek akar látszani. Nem emlékeztek, hogy minderről beszéltem nektek, még amikor nálatok voltam? Tudjátok azt is, mi késlelteti föllépésének idejét. A gonoszság titka már munkálkodik, csak annak kell még az útból eltűnnie, ami még késlelteti. Akkor majd megjelenik a gonosz, de Urunk Jézus elsöpri szája leheletével, és megsemmisíti jövételének tündöklésével. Megjelenését a sátán erejéből mindenféle feltűnő tett, jel és hamis csoda kíséri, meg mindenféle gonosz csábítás is, azok vesztére, akik elkárhoznak, mert nem voltak fogékonyak az igazság szeretetére, ami üdvösségükre szolgált volna. Azért szolgáltatja ki őket az Isten a kísértés hatalmának, hogy higgyenek a hazugságnak.”

2 Tessz. 2, 1–11.

Az Antikrisztus megjelenése szinte a kereszténységgel egyidős, és a századok folyamán sok Antikrisztussal foglalkozó mű született. Az Antikrisztus alakja igazi leírását, bár megnevezés nélkül Szent Pál tesszaloniekhez írt második levelében kapja. Ezzel a névvel János apostol levelében jelenik meg.³⁰⁷ A Jelenések könyve alapján főként hamis prófétaként ábrázolták, aki bűnre csábít, és pusztulást hoz. A 2. századi Ireneusz az evangélium alapján írta le *Adversus haereses* című művében az Antikrisztust. Tanítványa, Hippolütosz 500 körül várta az Antikrisztust, és állította,

³⁰⁷ „Gyermekeim, itt az utolsó óra, és mint hallottátok, hogy eljön az antikrisztus, most sok antikrisztus támadt. Ebből tudjuk, hogy itt az utolsó óra. Közülünk mentek ki, de nem voltak közülünk valók. Mert ha közénk tartoztak volna, megmaradtak volna velünk. Rajtuk kellett nyilvánvalóvá válnia annak, hogy nem mindenki közülünk való. Titeket azonban fölkent a Szent, és ezt mindannyian tudjátok. Nem azért írtam nektek, mintha nem ismernétek az igazságot, hisz ismeritek és (tudjátok), hogy az igazságból semmiféle hazugság nem származik. Ki a hazug, hacsak az nem, aki tagadja, hogy Jézus a Krisztus? Az az antikrisztus, aki tagadja az Atyát és a Fiút. Aki tagadja a Fiút, annak az Atya sincs. Aki megvallja a Fiút, azé az Atya.” 1. János 19–23.

hogy az Antikrisztus megjelenése hasonló lesz Krisztuséhoz. Ezen kívül Hippolytosz arra is vállalkozott, hogy megjósolja az Antikrisztus eljövételét, amit 500 körülre tett.

308

A következő korokban egyre fontosabb szerepet kapott az Antikrisztus fizikai megjelenése. Hangsúlyozzák, hogy istenemberi szerepet igyekszik majd játszani. Tetteiről pedig azt emelték ki, hogy újjá fogja építeni a jeruzsálemi templomot, Szent Jeromos Dániel könyvéhez írt kommentárjában megjegyezte, hogy az Antikrisztus nem az ördög, de ő az személy, akiben a Sátán egészben és testi módon tartózkodik majd.³⁰⁹

A személyként fellépő „megtestesült gonosz” elképzelésével szemben kialakul egy olyan leírása is, melyben az általános, minden emberi bűn összessége képezi a mintegy antiviláglélekként felépülő Antikrisztust. Szent Ágoston *De civitate Dei* című munkájában csak annyi megjegyzést tesz az Antikrisztusról, hogy mindenki, aki tetteivel tagadja Krisztust, az méltó arra, hogy Antikrisztusnak neveztesék. Később az ő gondolkodásmódját követi Nagy (Szent) Gergely pápa is *Moralia in Iob* című könyvében, ahol azt állítja, hogy a gonoszok napról napra dolgoznak az Antikrisztus művén, vagyis nemcsak az Antikrisztus, de az ő segítői is óriási kárt okoznak az Egyháznak.³¹⁰

A 11. században azonban változás történik az Antikrisztussal foglalkozó irodalomban. Az Antikrisztus mellett különböző allegorikus emberi és állati alakok tűnnek fel, melyek egy-egy kort, korszakot szimbolizálnak. Ilyen Honorius Énekek énekét magyarázó műve. Ebben az ószövetségi szövegben megjelenő négy női alakot a szerző az Egyház négy történelmi változatával azonosítja. Az utolsó női alak, Mandragóra az Antikrisztus, őt Jézus győzi le, s levágott fejére Krisztus a sajátját helyezi, ezáltal az Egyház tagjai újra Krisztus vezetése alá kerülnek. Ehhez hasonló Bingeni Hildegard (1098–1179) *Scivias* című műve is. Ebben a műben az Antikrisztus mellett öt fenevad (egy tüzes kutya, egy homokszínű oroszlán, egy fakó ló, egy fekete disznó és egy szürke farkas) jelenik meg, melyeknek allegorikus jelentésük van, és az egymást követő időket jelképezik. A tüzes kutya az Egyházban dúló korrupciót jeleníti meg, a homokszínű oroszlán azt jelképezi, hogy sokan megtérnek, ám az őt követő fakó

³⁰⁸ McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 75–78. Richardsen-Friedrich, Ingvild: Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts. Argumentation, Form und Funktion. Frankfurt am Main, 2003. 59.

³⁰⁹ Uo. 86.; Richardsen-Friedrich, i. m. 60.

³¹⁰ McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 89–95.

ló az üldöztetés, a császár és a pápa bukásának jelképe, a fekete disznó az eretnekségé, míg az utolsó, a szürke farkas a hívőket felfaló Antikrisztust jeleníti meg.³¹¹

A Krisztus eljövételének tyconiusi interpretációja maradt jelentős az egész kora középkoron keresztül, mely a skolasztikus teológusokra is hatással volt. Deutzi Rupert az Antikrisztust „*corpus diaboli*”-val azonosítja, mely a Góg és Magóg: a zsidók, hipokriták, heretikusok és pogányok együttes összefoglaló neve (tematikánkban Melius Juhász Péternél jelenik majd meg). Az Antikrisztus Rupert számára a testiség szimbólumát is szolgálja. Aquinói Szent Tamás egy allegorikus Antikrisztus-képet ábrázolt, szerinte az Antikrisztus sem nem emberi, sem nem konkrét, hanem a gonosz kulminációja.³¹²

A Jelenések könyvének tipologikus szövegmagyarázataira az eredetileg görög nyelven írt, majd később latinra fordított Tiburi Sibylla könyve³¹³ nyújt példát, mely egy újfajta apokaliptikus víziót indítványozott, mely szoros kapcsolatban volt a birodalom akkori fejlődésével, továbbá a kor mítoszával, mely az utolsó császárt várta. A későbbi latin verzió egy, a Görög és Római Birodalmon belül uralkodó új király eljövételét várta, aki a kereszténység ellenségeit semmisíti meg legyőzve az északról jövő barbár népeket és a Kaukázus mögé visszazorított Góg és Magógot. A király ezután Jeruzsálem felé veszi útját, ahol koronáját és birodalmi palástját letéve felajánlja birodalmát Istennek és a Fiúnak. Mindeközben az Antikrisztus, ki hamis csodákkal többeket megtéveszt, elfoglalja a jeruzsálemi templomot. Isten két prófétája Hénoch és Illés megjelenésük után Krisztus második eljövételét hirdetik. Válaszul az Antikrisztus e szemtanúkat kivégzi, elindítva egy eddig soha meg nem történt keresztényüldözést. Krisztus közbelépve Mihály arkangyallal az Olajfák hegyén megöleti az Antikrisztust.³¹⁴

A Pszeudo-Methodius-féle *Jelenések* a muszlim hódítók egy keresztény lovag általi legyőzését vetíti előre. A *Jelenések* a legkorábbi kidolgozott mű, mely az utolsó császár mítoszát az apokaliptikus eseménysorozatba ülteti be. (Az utolsó császárra vonatkozólag lásd a világcsászár fejezetet alább.) Methodius eme verziójában, melyet a *Világ kezdete és a világ végének* nevezünk Isten megengedte a szaracénoknak, hogy

³¹¹ McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 141–145; Leppin: i. m. 207–214.

³¹² Firth: i. m. 21; McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 135

³¹³ Leppin: i. m. 78.; Richardsen-Friedrich: i. m. 61; Sibylle von Tibur: Weissagungen. In: Sibyllinische Texte und Forschungen. Pseudo-Methodius, Adso und die Tiburtinische Sibylle. Hrsg. Sackur, Ernst Halle/Saale, 1898. Lásd alább bővebben.

³¹⁴ Firth: i. m. 22–23; McGinn: Az Antikrisztus. i. m. Passim. A könyvről bővebben a Góg Magóg fejezetben lesz szó.

megbüntessék a keresztényeket, kik megsértették a parancsolatokat, továbbá Isten a büntetés pálcájaként fogja használni a moszlimokat a jövőben is. A nemzetek képtelenek lesznek ez elől elmenekülni. Izmael fiai papokat fognak ölni, végighúzza testüket a földön, mielőtt templomokat égetnének. Ezen eseményekre Pál apostol felhívta a figyelmet, mely történéseknek egy új király fog véget vetni.³¹⁵

Montier-en-Der-i Adso 950-ben megjelent írásában ellentétes párhuzamot von Krisztus és az Antikrisztus élete között. A *Jelenések* mellett a kb. 910-ben született hagiográfus Adso munkája, a *De Ortu et tempore antichristi* örvendett nagy népszerűségnek, melyben a következő szövegmagyarázatokat és az Antikrisztusról szóló legendákat, leírásokat ülteti egy egységes vitába.³¹⁶ E biográfia szerint az Antikrisztus Dán törzsének leszármazottja, egy apa és lánya törvénytelen kapcsolatának gyümölcse. Akinek szülei bár emberek lesznek, őt teljesen át fogja hatni a bűn, bűnben fog formálódni, mivel bűnben fog születni. (Johannes von Paltz szerint pedig: az Antikrisztus egy prostituált gyermeke.³¹⁷)

Adso írása szerint az Antikrisztus Babilonban születik, később Betszádiában és Korozaimban fog felnevelkedni, tanulmányait, mely a mágia, a gonosz világába vezet be, varázslók, mágusok irányítják majd. Amikor eljön az ideje, Jeruzsálembe költözik, és az újjáépített templomban körülmélteti magát. Kiépíti álmessias zsidó birodalmát, új tanokat és törvényeket alkot, és csodajelek kísérik. Ezen erővel királyokat, hercegeket fog legyőzni, természetfeletti csodáival, pl. feltámasztással a legbölcsebb keresztényekkel is el tudja hitetni, hogy ő az igazi Krisztus. Ahogy korábban is leírták, az Antikrisztus egy eddig nem tapasztalt keresztényüldözést fog elindítani.

Ennek ellenére nem tudja teljesen elhallgattatni Isten szavát: megjelenik Henoch és Illés, akik ellene prédikálnak. Az Antikrisztusnak mégis sikerül meghódítani a világot: még a leghatalmasabb frank király is elé járul, és az Olajfák hegyén leteszi előtte uralkodói jelvényeit. Az Antikrisztus uralkodása három és fél évig tart. (Dán 10-12 alapján írja) Végül sikerül legyőznie Henochot és Illést, akiket ki is végeztet. Ezek

³¹⁵ Firth i. m. 24–25; Richardsen-Friedrich.: i. m. 61. *Pseudo-Methodius*, Die Apokalypse des Pseudo-Methodios, Ed. Lolos, Athanasios. Meisenheim am Glan 1976 (Beiträge zur klassischen Philologie, Bd. 83). *Pseudo-Methodius*, Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. Die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia, Bd. 97). Hg. v. Aerts, W.J.–Kortekaas, G.A.A. Löwen, 1998.

³¹⁶ Adso, *Montier-en-Der*: De ortu et tempore Antichristi (Corpus Christianum: Cont. Med. Bd. 45), hg. v. D. Verhelst, Turnholt 1976.; Firth: i. m. 26, McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 113–116, Richardsen-Friedrich: i. m. 362–364, Leppin: i. m. 207–209.

³¹⁷ McGinn: Az Antikrisztus. i. m. 113-116; Leppin i. m. 211. Möhring: 144–149. 360–368.

után ő is meghal, majd Krisztushoz hasonlóan három nap múlva feltámad, de Isten legyőzi, és a pokolba száműzi.

A *Tiburi Sibylla* a Pszeudo-Methodius és az Adso-féle *Az Antikrisztus származása és élete* példázza az apokaliptikus tradíciót, mely eszkatologikus témákkal foglalkozó bibliai szövegeket profetikusan ábrázol.³¹⁸ Az Úr napja szereplőit valóságos, jelen és jövőben előforduló történelmi személyekkel helyettesítették be.³¹⁹ Az Antikrisztus zsidó kötelékekkel fog rendelkezni, trónját Jeruzsálemben építi fel, eljövételét semmi nem akadályozhatja meg, csak a lelkeket lehet felkészíteni rá.³²⁰

Az Antikrisztus történetének ez a változata legendává nőtte ki magát, és főleg a késő-középkorban széles körben elterjedt.³²¹ Adso az Antikrisztus fogalmának meghatározásakor – igaz, Szent Ágostonra támaszkodva – leginkább megbízónője, Gerberga vágyait juttatta kifejezésre.³²² Eszerint különbséget tesz a Végső és az Ellenkrisztus (End- und Widerchrist) között, mondván, hogy a kettő nem feltétlenül azonos. Ez a meghatározás a középkorban végig ismert, hiszen ez szolgál alapul a pápaság kritizálásánál is, mint ahogy az például Wyclifnél is előfordul.³²³ A pápák kritizálásában számos követőre talált a husziták között is.³²⁴

Luther Antikrisztus-értelmezése

Luther a középkori magyarázatok talaján állva fogalmazta meg saját koncepcióját, és értelmezte át az Antikrisztus-fogalmat.³²⁵ Leginkább Wyclif

---

³¹⁸ A könyvről alább a világszászár című fejezetben írunk bővebben. *Leppin*: i. m. 78., *Alexander, Paul*: *The Byzantine Apocalyptic Tradition* i.m..

³¹⁹ *Firth*: i. m. 27–29.

³²⁰ Uo. 45–47.

³²¹ *Leppin*: i. m. 207–211.

³²² Uo. 209.

³²³ Wyclif azonban nemcsak a pápákat, hanem a pápaságot, mint intézményt támadja. Az Antikrisztus fogalmát a *De Christo et suo Adversario Antichristo* című munkájában pontosítja. Nézeteit továbbá az *Opus Evangelicum* című írásában részletezi, amelyben hangsúlyozza, hogy az Antikrisztus fogalma alatt nem csupán az idők végezetén megjelenő egyetlen személyt ért, hanem korporatív, összetett személyt, tehát a pápák összességét. Ez azonban nem különálló személyek összesítése, hanem a pápaság intézményének antikrisztusos jellege egészen Szent Péterig visszamenőleg. Wyclif azonban nem a *doctrina*, hanem a *vita* alapján támadja a pápákat, elsősorban a szegénység parancsának megszegése miatt. *Firth*: i. m. 30, lásd még *Bostick*: i. m. 50–56. Lollardok Az opus Arduum (1389–1390) egy apkalipsziskommentár ebben az összefüggésben a mozgalom hatással van Lutherre is. Vö. *Segesváry* i. m. 18–21.; *Leppin*: i. m. 210–211.

³²⁴ *Bostick*: i. m. 50, *Leppin*: i. m., 207.

³²⁵ *Heimann, Heinz-Dieter*: *Antichristvorstellungen im Wandel der mittelalterlichen Gesellschaft. Zum Umgang mit einer Angst- und Hoffnungssignatur zwischen theologischer Formalisierung und*

magyarázatához áll közel, felhasználja az ő pápaságra vonatkozó Antikrisztus-fogalmát, de nem teljesen azonosul vele. A különbség leginkább abban nyilvánul meg, hogy Luther teológiájának középpontjába állítja az antikrisztusság kritériumainak kialakítását, amely által – Wyclifől eltérően – a pápa és az Antikrisztus identifikációja sokkal több, mint pusztán az egyházkritikai megnyilvánulásainak csúcsa.³²⁶ Luther felfogása hangsúlyozottan eszkatologikus jellegű. Ez azáltal lehetséges, hogy Luther az Antikrisztus-legendával ellentétben elválasztja egymástól az Antikrisztus kinyilatkoztatását és fellépését, így nem köti dátumhoz a három és fél éves uralkodást. Luther nemcsak az egyes pápákat, hanem a pápaságot mint intézményt tartja Antikrisztusnak. A kinyilatkoztatás-felfogás a kinyilatkoztatási séma értelmében lehetővé tette a pápaság eszkatologikusan speciális értelemben való azonosítását az Antikrisztussal. Ezáltal alakult ki az új Antikrisztus-koncepció.

Az új koncepció fejlődése során a pápaság és az Antikrisztus azonosítását Luther feltételesen említi meg, amely bizonyos kritériumok felé orientálódó Antikrisztus-fogalom középkori gyökereit mutatja. A feltételes identifikációról először a *Resolutiones super propositionibus suis Lipsiae disputatis* (1519) című írásában tesz említést.³²⁷

Luther a szent hagyomány elvetése mellett tört lándzsát, számára az egyetlen tekintély a Szentírás, annak is a szó szerinti értelmezése. Megjegyzendő, hogy Luthertől a zsoltárokról tartott előadási során nem állt távol az allegorikus értelmezés, mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül Johannes Eck szerepét, aki mintegy rákényszerítette ellenfelét szélsőséges álláspontok képviselőjére.

A lipcsei disputáció folytatásában Luther ezt Eck Szent Ágoston híres szentenciájának értelmezésével szemben, miszerint nem hisz az evangéliumnak, ráadásul az Egyház autoritása őt nem foglalkoztatja, adta elő. Luther felfogása szerint

---

beginnender politischer Propaganda. In *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 47, 1995, 99–113.; *Neuber, Wolfgang*: Grade der Fremdheit. Alteritätskonstruktion und experientia-Argumentation in deutschen Turcica der Renaissance. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 249. *Reventlow, Henning Graf* The Saints of the Most High und die Rätsel der Chronologie. Danielrezeption in England im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker)

³²⁶ Wiclif Luther párhuzamra lásd *Segesváry* i. m. ; *Hill, Christopher*: Antichrist in Seventeenth-Century England. London –New York–Toronto. 1971. *Hillerbrand, H. J.*: Von Polemik zur Verflachung. Zur Problematik des Antichrist- Mythos in Reformation und Gegenreformation. In *ZRGG* 47, 1995 114–125

³²⁷ WA 2 S. 205. *Preuß, Hans*: Dei Vorstellungen von Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik. Leipzig, 1906. 104-106, *Richardson-Friedrich*: i. m. 79–80.

Eck magyarázatából az következik, hogy az Egyház több, mint ami az evangéliumnak hihető. Ha pedig ez így van, a pápa nem más, mint a 2Tessz 2,4 szerint leírt ember, aki mindenek fölé emelkedik, sőt Isten szava fölé is emelkedne. A kritériumok, amelyek alapján Luther az Antikrisztus-fogalmat fejlesztette, a Tesszalónikiekhez írt második levélből erednek. Luther úgy vélte, a Tesszalónikieknek írt második levél 2. fejezetének 3–4. verse a pápáról értekezik:

„Semmiképp se ámitson el titeket senki, mert előbb az elpártolásnak kell bekövetkeznie, és meg kell jelennie a bűn emberének, a kárhozat fiának, aki ellenszegül, és önmagát föléje helyezi mindannak, amit Istennek vagy isteni tiszteletre méltónak nevezünk, beül Isten templomába, és úgy mutogatja magát, mintha Isten volna.” (2Tessz 2,3)

1520-ban a löweni és a kölni egyetemmel szemben kiadott írásában Luther az Antikrisztus fellépését a jövőbe helyezi, így a már régóta uralkodó pápasággal való azonosítását még nem teszi meg. Az ugyanebben az évben megjelenő *Von dem Papsttum zu Rom* című munkájában is még csak feltételesen történik az identifikáció.³²⁸ A *De captivitate Babylonica*-ban³²⁹ már megjelenik a *papatus* fogalma, és ezzel „a” pápa említésekor is a pápaság, vagyis az egész pápai rendszer (nem az egyes pápák) egybevetése az Antikrisztussal. Ez a lutheri Antikrisztus-fogalom egyre erősödik a *Wider die Bulle des Antichrists* című írásában.³³⁰

Nagy hatással volt a popularizálásra Lukas Cranach *Passional Christi und Antichrist* című munkájának megjelenése, amely a pápaságot képből és szövegben is Antikrisztusként bélyegezte meg, Luther gondolatait leegyszerűsítve.³³¹ A bizonyos kritériumokhoz igazított, személytelenített Antikrisztus-fogalom 1522-től állandó jelleget öltött Luther gondolkodásában, amely lehetővé tette, hogy ne mindig csak a pápaságot azonosítsák az Antikrisztussal, hanem alkalmanként a püspököket, illetve a törököket is.³³²

³²⁸ WA 6, S 285–324. Preuß i.m; 104-106.

³²⁹ Richardsen-Friedrich: i. m. 84.

³³⁰ WA 6 S. 614–629; 1906 Preuß, 126; Richardsen-Friedrich Ingild : i. m. 84.

³³¹ Richardsen-Friedrich: i. m. 87.

³³² Richardsen-Friedrich, : i. m. passim: Az Antikrisztus-vita protestánsok, katolikusok és újrakeresztelők szerplőit veszi vizsgálat alá. Először Luther pápa-antikrisztus-elképzelésének elterjedését, népszerűségét és jelentőségét vizsgálva elmondja, hogy 1520–25-ben gyakran használták számos röpiratban. Elérhetővé tették mind az írástudóknak, mind az írástudatlanoknak. A források szerint szerepe volt az elterjedésben és közvetítésben a prédikációnak.

Luther és a Jelenések könyve

Luther teológiai magyarázataiban nagy szerepet játszott bibliafordító munkája. Eszkatologikus szerepet több könyv játszott nézetei kialakításánál (Például Dániel vagy Malakiás könyve.) Antikrisztológiai nézetei indoklásánál legjobban azonban a János Jelenéseire támaszkodhat. A könyv a reformáció első időszakában különböző reformátor-íróknál nem örvendett népszerűségnek. Megkérdőjelezték szentírási korpuszhoz való tartozását, hitelességét. Luther Jelenések könyve-értelmezését három periódusra oszthatjuk, ha antikrisztológiai értelemben a törökökhöz és a pápához való viszonyában vizsgáljuk.³³³

Az első pápaellenes fázis, mint láttuk, az 1519 és 1521–1522 közötti időszakra tehető, s azon a feltételezésen alapszik, hogy a pápa maga az Antikrisztus.³³⁴

Luther ez idő tájt felfedezte, hogy a Jelenések könyve felhasználható pápaellenes eszközként. A kitüntetett textusok a következők:

„Ismerem szorongatásodat és szegénységedet – noha gazdag vagy –, és káromolnak azok, akik zsidónak mondják magukat, holott nem azok, hanem a sátán zsinagógája.” (Jel 2,9: a római Egyház, mint a Sátán zsinagógája);

„Tudom, hol laksz: ott, ahol a sátán székhelye van.” (2,13: a Római Egyház mint a Sátán székhelye);

„Ekkor láttam, hogy egy másik fenevad száll fel a szárazföldből, amelynek két sarva volt, hasonló a Bárányéhoz, de úgy beszélt, mint a sárkány.” „(Jel 13,11: a pápa mint a szárazföldi vadállat);

„A hét angyal közül az egyik odajött, és így szólt hozzám: Jöjj, megmutatom neked a nagy parázna asszony kárhozatát, aki a nagy vizek fölött ül, akivel a föld királyai paráználkodtak, és akinek paráznasága borától megrészegültek a föld lakói.”

(Jel 17f: Róma mint a parázna Babilon).

³³³ Hofmann, Hans-Ulrich: Luther und die Johannes-Apokalypse. Mohr, Tübingen, 1992.

³³⁴ Hofmann: i. m. 153–236; Richardsen-Friedrich: i. m. 107–112.

Ezeket a motívumokat első zsoltárelőadásán is használta, de Egyházon kívüli ellenségeket azonosított velük. Az angyalokat a püspökökkel azonosította, a harsonás angyalokat a római püspökökkel, s úgy vélte, a harsonázás a dekrétumhozással egyenlő.

Ekkleziológiai következtetéseket is levont, többek között a következő részek értelmezése által;

„És Isten és Atyjának királyságává és papjává tett minket.” (Jel 1,6)

„És Istenünk királyságává és papjaivá tetted őket, és uralkodni fognak a föld felett!” (Jel 5,10).

Luther ezek alapján indokoltnak érezte a minden hívő papi hivatásának elvét.

A második periódus, amit a szakirodalom kritikus időszaknak nevez, 1521 ősze – 1529 ősze közötti időszakra tehető.³³⁵ Ekkor különböző radikális értelmezések hatására felülvizsgálta eddigi nézeteit, s kétkedésének adott hangot az írás sugalmazottságával kapcsolatban. A Szentírást önkényesen értelmezők (pl. Karlstadt) tanai ellen még inkább a szó szerinti értelmezést hangsúlyozta, s elítélte a Jelenések könyvét nem kezelte apostoli és prófétikus írásként (Zwingli, Kálvin és mások is így vélekednek ekkor). A pápaellenes harc átmenetileg háttérbe szorult az Egyház átszervezése és a parasztháború miatt.

A kései korszak 1529-től a reformátor haláláig tartott.³³⁶ Visszatért eredeti álláspontjára, s ismét alkalmasnak tartotta a Jelenések könyvét arra, hogy párhuzamokat állítson fel a benne szereplő motívumok és a pápa, az Egyház, valamint a török között. Meglátásának újabb módosulását a kettős fenyegetettség indokolta: 1529 októberében a török Bécs ellen vonult. 1530-ra tehető a Jelenések könyvének legintenzívebb tanulmányozása Luther által, új előszót is írt hozzá. Feltűnt Góg és Magóg törökökkel való azonosítása.³³⁷

³³⁵ Hofmann: i. m. 237–358.

³³⁶ Hofmann: i. m. 359.

³³⁷ Vom Kriege wieder die Türke, WA 30 2 s. 107–148. ; *Heerpredigt wider den Türken*. WA, 30 2 s. 160–197. Preuß: i. m. 172–174. Seifert, Arno: Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte. Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Köln, Wien, 1990. 18. Buchanan, Harvey: Luther and the Turks 1519–1529. In: Archiv für Reformationgeschichte 47, 1956, 145ff. Fischer-Galati, Stephen A.: Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521–1555, Cambridge/Mass. 1959. Hans Joachim, Kissling: i. m. 16ff. Lamparter, Helmut: Luthers Stellung zum Türkenkrieg, München 1940. (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, Neunte Reihe, Bd. IV) Göllner, Carl: Die Türkenfrage im Spannungsfeld der Reformation, in: Südostforschungen 34 (1975), 61–78; Göllner Carl: Turcia. (Bd. I: Die europäischen

„Kijön és elcsábítja a föld négy szegletén lakó nemzeteket, Gógot és Magógot, egybegyűjti őket a harcra; számuk annyi, mint a tenger fővenye. Felvonulnak a föld minden táján, és bekerítik a szentek táborát és a szeretett várost. De tűz száll le az égből, és megemésztli őket.” (Jel 20, 8–9).

Coburgi tartózkodása során folytatta pápaellenes polémiaját, ekkorra már élesen szembeszegült a tisztító tűz tanításával. A Bibliában nem talált megerősítést a pápa főségére, így ellentétesnek találta a pápai tanítást a krisztusival szemben.

Luther toposzát az Antikrisztus kinyilatkoztatásaként számos formában nevezték meg az 1520–1525, 1530 és 1545–1546-os évekből. Egyes írások arra szorítkoznak, hogy Luther „felfedezte” vagy „felismerte” az Antikrisztust, mások viszont arra utalnak, hogy Luthernek egyedül a Szentírás által sikerült felismernie az Antikrisztust. Ezzel a háttérrel legitimálták Luther felfedezését, és mentesült minden kritika alól. Megerősítve azzal, hogy ő Isten eszköze és küldötte a pápai Antikrisztus ellen. Máshol a középpontban inkább Luther kinyilatkoztatásának ünneplése áll vagy a hálálkodás Isten eme nagy művéért.³³⁸ Az evangélikus hagyományban így kristályosodott ki Luther toposza: az Írásból Isten felfedte Luther által az Antikrisztust. Ez a kinyilatkoztatás Isten nagy jótéteménye, amit ünnepelnek és hálát adnak érte Istennek.

Nem volt ennek megfelelő cikkely a *Confessio Augustana*-ban, mivel megegyezésre törekedtek. Azonban az augsburgi birodalmi gyűlés után már semmi okuk sem volt arra, hogy visszafogják magukat. A *Confessio Augustana* védőbeszédének kinyomtatás után, amiben több helyen feltételezik a kapcsolatot a pápaság és az Antikrisztus között, már nem volt visszaút. Melanchthon Dániel próféta alapján a pápaság intézményeit, dogmáit és a pápát egyértelműen az Antikrisztussal azonosítja.³³⁹

Türkendrucke des 16. Jahrhunderts 1501-1550; Bd III: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts), Berlin/Bukarest 1961/1978.

³³⁸ Egy 1524-es röplap, Michael Stifel *Rechenbüchlein vom Endchristje* 1532-ből ilyen, és Erasmus Alberus 1546-os írása. *Martin, Peter*: Martin Luther und die Bilder zur Apokalypse. Die Ikonographie der Illustration zur Offenbarung des Johannes in der Luther-Bibel 1522 bis 1546. Hamburg, 1983; *Richardsen-Friedrich*: i. m. 139–141.

³³⁹ *Grane, Leif*: Die Confessio Augustana. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996, 5. Aufl.; *Der Theologe Melanchthon*. Hg. v. Frank, Günter. Stuttgart: Thorbecke, 2000. (Melanchton-Schriften der Stadt Bretten, 5.); *Maurer, Wilhelm*: Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996. Studienausg. beider Teilbd.; *Scheible, Heinz*: Melanchthon und die Reformation. Von Zabern, Mainz, 1996 Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 41.) *Richardsen-Friedrich*: i. m. 141–145.

Melanchthon eleinte engedékenyebb volt, mert a pápát egységteremtőnek tartotta, de később ő is Antikrisztusnak állította be. Az Antikrisztusról szóló korábbi műveiben tehát még nem azonosítja vele egyértelműen a pápát, de a *Schmalkaldeni cikkek*ben már határozottan igen. A Schmalkaldenben jelenlévő összes teológus, kivéve a betegsége miatt távollevő Luthert, aláírta Melanchthon traktátusát.³⁴⁰

Luther és Melanchthon pápa–Antikrisztus-érvelése ugyanazokat az érveket hozza, csak mások a súlypontok. Luther főként a pápa főhatalmát pellengérezte, míg Melanchthon a pápaság tanítását helyezte a középpontba, és nem tekintette a pápaságot a (hit)vallás részének. Mindketten az exegézisre hivatkoztak, aminek középpontjában a 2Tessz. 2 szerepelt bizonyítékként, de a pápai és krisztusi tanítás összehasonlításával is igyekeztek kihangsúlyozni álláspontjuk igazát.

A reformáció kezdetén az elterjedésben nagy jelentősége volt a szóbeli propagandának és a beszédnek.³⁴¹ A pápai Antikrisztus volt 1524-ben Nürnbergben a legkedveltebb prédikációs témája például Osiandernek, aki így a nyilvánosan szószékről állította be a pápát és a római szellemiséget antikrisztusinak. Igen nagy népszerűséggel prédikáltak hasonlóan a protestáns szellemiségű városokban Strassburg,³⁴² Nürnberg,³⁴³ Augsburg,³⁴⁴ Zürich stb.³⁴⁵

³⁴⁰ A traktátus a pápa három követelésével kezdődik: 1. a pápa Istentől való jogaiból minden más püspök felett áll, 2. istentől való jogaiból mindkét kard nála van, 3. ebben kell hinni az üdvösség elvesztésének terhe mellett), amit az evangélikusok elutasítottak. A harmadiknál kezd a pápai Antikrisztusról beszélni. Elsősorban a pápai tanítást értette alatta.

³⁴¹ *Rublack, Hans-Christoph*: Die Lutherische Predigt und sociale Wirklichkeiten. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hg. v. *Rublack, Hans-Christoph*. Gütersloh, 1992.

³⁴² *Brady, Thomas A. Jr.*: 'Princes' Reformation versus Urban Liberty. Strasbourg and the Restoration in Württemberg, 1534. In: *Städtische Gesellschaft und Reformation*. Ed Ingrid Batori. Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. 265–291; *Oberman, Heiko Augustinus*: Werden und Wertung der Reformation. Von Wegestreit zum Glaubenskampf. Tübingen, 1977. (Spätscholastik und Reformation, 2.) 352. *Lienhard, Marc*: Strassburg und die Reformation. Kehl Morstadt, 1982, 2. Aufl.; *Maurer, Hans-Martin-Ulshöfer, Kuno*: Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg. Eine Einführung mit 112 Bilddokumenten. Theiss Stuttgart u. Aalen, ohne Jahr [1974].

³⁴³ *Kraus, Joseph*: Die Stadt Nürnberg in ihren Beziehungen zur Römischen Kurie während des Mittelalters. In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 41, 1950. S. 1–154.; *Vogler, Günter*: Nürnberg 1524/25. Studien zur Geschichte der reformatorischen und sozialen Bewegung in der Reichstadt. Berlin, 1982. *Ziegler, Walter*: Territorium und Reformation. Überlegungen und Fragen. In: *Die Entscheidung deutsche Länder für oder gegen Luther. Studien zu Reformation und Konfessionalisierung im 16. und 17. Jahrhundert; gesammelte Aufsätze*. Hg. v. *Ziegler Walter*. Münster 2008. 65; *Schlemmer, Karl*: Gottesdienst und Frömmigkeit in der Reichsstadt Nürnberg am Vorabend der Reformation. Echter-Verlag, Würzburg: 1980; *Dobras, Woifgang*: Ratsregiment, Sittenpolizei und Kirchenzucht in der Reichsstadt Konstanz 1531–1548. Gütersloher Verl.Haus Mohn, Gütersloh, 1993

³⁴⁴ *Ogger*: i. m. 15–16. *Bartl, Andrea-Wißner, Bernd*: Luther und Augsburg. Im Brennpunkt der reformation. Wißner, Augsburg, 2005.

³⁴⁵ *Vischer, Manfred*: Alltag in Zürich zur Reformationszeit. Zentralbibliothek, Zürich, 1984. *Widmer, Sigmund*: Zwingli 1484–1984. Theoiogischer Verlag, Zürich, 1983; *Moeller, Bernd*: Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996; *Zünd, André*: Gescheiterte Stadt- und Landreformationen des 16. und 17. Jahrhunderts in der Schweiz. Schwabe, Basel 1999.

Volker Leppin fentebb idézett *Antichrist und Jüngster Tag* című könyvében a kor német röpiratirodalmát dolgozta fel. Meglátása szerint a fontos röpiratok forma szerint dialógusok, amikben az egyik a másiknak mesél – gyakran parasztok és kézművesek –,³⁴⁶ hétköznapi, a valóságból vett jelenetekkel dolgoznak (borívás), a beszélgetés vagy a bibliai hasonlatokkal megerősített valóság leírását használták. A kezdeti években ez főként képpropagandát jelentett és németül készítették el.³⁴⁷

A dráma egy másik nagyon fontos terjesztőeszköz volt. A reformáció első Antikrisztus-drámái böjti játékok voltak, amik elsősorban a délnémet és svájci területekről származtak.³⁴⁸ Ezekben a színdarabokban nagyrészt felhagytak a régi Antikrisztus-legenda életrajzi sablonjaival, aminek a helyére a pápaság vétkeinek és bűneinek feltárása, valamint Krisztus és a pápa közötti ellentét bemutatása lépett. Drámailag az ellentétek képi bemutatása jól megoldható volt. A reformáció későbbi szakaszában, az Antikrisztus-drámákban az anyag, ellentétben a történeti és allegorizáló drámákkal, tele van teológiai és politikai megnyilvánulásokkal. Az Antikrisztus az evangélikus propagandában való népszerűsítő eszközökre a szerző egy röplapot³⁴⁹ a

³⁴⁶ Leppin: i. m. 214–220.

³⁴⁷ Propaganda im Zeitalter der Reformation. Hg. v. Heintzel, Alexander. Gardez! Verl., St. Augustin, 1998.

Hamm, Berndt: Bürgertum und Glaube: Konturen der städtischen Reformation. Göttingen, 1996; Leppin, Volker: Die Wittenberger Reformation und der Prozess der Transformation kulturellen zu institutionellen Polaritäten. Stuttgart, 2008. 14–15.; Oelke, Harry: Konfessionelle Bildpropaganda des späten 16. Jahrhunderts: Die Nas-Fischart-Kontroverse 1568/71. In: ARG 87, 1996. 149–200. „Gemeiner Nutzen“ als oppositionelle Leitvorstellung im Spätmittelalter. In: Renovatio et reformatio. Wider das Bild vom „finsternen“ Mittelalter. Fs. für L. Hödl. Hg. v. Gerwinc, M.–Ruppert, G., Münster, 1985, S. 195–214.

³⁴⁸ Michael, Wolfgang F: Das deutsche Drama der Reformationszeit. Lang, Bern, 1984; Aichele, Klaus: Das Antichristdrama des Mittelalters, der Reformation und Gegenreformation. Den Haag, 1974.

Richardson-Friedrich: 65, 70–77.

³⁴⁹ Az *Evangélikus lelkész/prédikátor* című röplap: A reformáció terjesztését és a pápaellenes propagandát szolgálták, valamint sokakhoz szóltak. Összekötötték a szóbeli, az írásbeli és a képi terjesztést. A röplapnak összetett képszerkezete van. Nemcsak az evangélista tanítás fő pontjait közvetíti, hanem ellentétes ábrázolást is kínál a pápizmusról és az evangéliumról, Krisztusról és az Antikrisztusról. A képek szabályos sorrendben követik egymást, így adják meg a kerek mondanivalót és hogy hogyan kell előadni, de egyenként is megállják a helyüket. Ez a röplap 11 pontból áll. Az elsőben egy zsidónak sarokkőként közvetíti egy, a lutheri tanoktól átítatott fiatal Krisztus tanítását és a rá, valamint az Antikrisztusra vonatkozó jóváindulást. A második az evangélikus oldalhoz hoz pozitív képelemeket, míg ennek ellentétéként a harmadik a római katolikus oldalhoz ad negatív képsimbólumokat. A következő négy rész felvilágosítást ad mindkét vallási felekezet sorsáról. A hetedik rész egy nyitott pokolkaput ábrázol, amin az igaztalanok mennek be (szintén katolikus oldalon). A nyolcadik a galambot teszi a Szentlélek jelképévé a kilences világával szemben. A tízes és a tizenegyes alkotja az Atya és a pokol szembenállását. Persze nem a képet kell imádni, mert az csak segít, és az igazságot tartalmazza. Luther képtilalmat vezetett be a visszaélések és az imádat miatt, mivel nem az Istennél keresték a segítséget, hanem Máriánál és a szenteknél. Nála a kép csupán segédeszköz, ami nem léphet a hit, a prédikáció és a Szentírás helyére. Tehát segédeszköz a református tudás terjesztésére és a tartalom lényegét mutatják. A zsidónak megmutatja a kereszténység legfontosabb tanításait, a kereszténynek a reformátori tanítás alappilléreit. Krisztus és a Biblia lesz minden keresztényi élet irányelve, ellenben

legnépszerűbb antikrisztus drámát,³⁵⁰ és Rudolf Walter prédikációit elemzi az Antikrisztusról. (1546)³⁵¹

A katolikus válasz Luther Antikrisztus-vádjára

Luthert lázadónak és eretneknek tekintették. Nem álltak vele szóba, mivel ha az elején egyenlőként kezdenek vele hivatalosan vitatkozni, akkor az a gyengeség beismerése lett volna. Ráadásul alkalmat adtak volna az ellenfélnek, hogy kétségbe

---

figyelmeztetnek az Antikrisztusra. Megmutatja Krisztus és az Antikrisztus ellentétét és az óhitűek bukását. *Richardsen-Friedrich*,: i. m. 149–157.

³⁵⁰*Pammachius* (1538, írta Thomas Naogeorg): Az Antikrisztus-drámák között ez volt a legnépszerűbb pápaellenes reformatori dráma. 1538-ban latinul, 1539–40-ben négy német fordításban jelent meg. Luthert az Antikrisztus ellenfeleként, Isten által küldött reformátorként és az igazság képviselőjeként mutatja be. A pápaság a legfőbb jó hivatala volt, de erőszakkal és csalással a romlás hivatala lett. A kritika középpontjában a pápaság világalurmi igénye áll. Elsősorban az ifjúságnak szorgalmazták az ilyen drámák megtekintését és előadását, hogy a pápaság rossz oldalának bemutatásával gyűlöletet oltson beléjük ellene. Az evangélikus propaganda hagyományt akart teremteni, hogy a jövőben távol tartsák a híveket a pápista egyháztól, és hogy megerősítsék őket a saját oldalukon. Az ilyesféle tanítás sokkal jobban hat a közönségre, mint a prédikáció. A cselekmény középpontja a római keresztényüldözések korától Luther fellépéséig tart. Első felvonás: Jézus példáival teljesen az Antikrisztusnak állítja be a pápát. Érvelérendszere az ellentétekre és az exegézisre épül. Második felvonás: letérés a krisztusi útról. Harmadik felvonás: a pápai tanítás. A továbbiakban a pápai birodalom kiterjesztéséről és a pápa jogosítványairól van szó. Végül az ördög hívja Mohamedet, hogy végleg elpusztítsa Krisztus birodalmát. Negyedik felvonás: panasz Krisztusnak a bajokról és az igazság eltűnéséről. Így elküldi az igazságot német földre. Az ördög mindent mozgósít Luther és a tanai ellen (megvesztegetések, műveinek elégetése, törökök stb.). Átkerülünk a jelenbe. Ne várjuk meg, hogy az ördög minden terve valóra válik, hanem tegyünk ellene. A vége viszont érdekes: nem győzik le az Antikrisztust, nincs is rá szándék. Még mindig Pammachius uralkodik, a visszaélések az ördög hatására és terveire vezethetők vissza. Kimondatlanul benne van, hogy a világi hatóságoknak kell fellépniük a pápa és a visszaélések ellen. A pápa zsarnokságáról tiszta képet fest az ifjúságnak. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 157–162. *Ehrstine, Glenn*: Theater, culture, and community in reformation Bern, 1523–1555. Brill, Leiden, 2001.

³⁵¹ Népszerű prédikátor volt. Prédikációit a megreformált világ minden nyelvére lefordították. Világosan és egyértelműen bizonyította, hogy a pápa egyenlő az Antikrisztussal. Nagy szorgalommal terjeszti hatalmát és próbálja elnyomni Isten szavát. Nem „sértésként” értették, hogy a pápa az Antikrisztus. Annak kell tekinteni, és mivel Krisztus ellensége, nem szabad kímélni. A prédikációnak az igazságot, az együgyűek tanítását és figyelmeztetését kell szolgálnia, röviden azoknak, kiknek nem tanították meg az Írás és a történetek titkait, ezért nem tudnák felismerni az Antikrisztust. Két címzett van. Egyrészt azok, akiket megmentetek már a pápai zsarnokságtól és milyen jó lenne nekik az evangélium. Másrészt azok, akik még kitananak a pápánál. Nekik el kell hagyniuk a hamis ragyogást. Az Ó- és Újtestamentumból vesz leírásokat az Antikrisztus felismeréséhez és legyőzéséhez. Állítását szavahihető történetekkel, régi és új történetekkel bizonyítja. Olyanokkal, amiket a pápisták is elfogadnak. Ugyanúgy érvel, mint Luther és megválaszol pár kérdést az Antikrisztusról. Leírja, honnan jön és milyen eszközöket használ. Továbbá milyen tulajdonságairól lehet felismerni. (A pápa bünt követ el az igaz hit ellen, romlásba viszi a kereszténységet, és ellentmond Krisztusnak.) Hogyan viselkedik az Antikrisztus és milyen fegyverei vannak: elvezeti az embert Isten szövetségéből, képmutatás, nőszerelem megvetése, ajándékosztás, a világ kincsei feletti uralkodás, továbbá a hazugság és erőszak. Az érvelés Luthernél egyszerűbb és rövidebb. Walternél a bizonyítás részletes és rendszeres bevezetése a tudásnak, de módszerében követi Luthert: a pápa azonos az Antikrisztussal. A bibliai helyeken és az exegézisben szereplő Antikrisztust a pápára vonatkoztatja, de a bevezetett ismertető jelek részletessége az exegézisben és a prédikációban újdonságként hat. Másrészt a bizonyítást a téma szerinti szándékkal vitte végbe és rendszerezte. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 162–166.

vonjon és elpusztítson mindent, ami az apostolok óta része volt a katolikus hitnek. Ráadásul az ellenfél csak a Szentírást fogadná el bírónak. Emellett a pápa már évszázadok óta az Egyház elismert feje, és Róma önmagát tekintette a vallás egyetlen törvényes intézményének.³⁵² Emellett nem volt elképzelhető a katolikusok számára, hogy Luther teológiai problémákkal lépjen a nyilvánosság elé. Komoly vitát csak képzetekkel folytatunk egy szűk körben, mert a laikusok nem képesek megítélni hitünk titkait és misztériumát. Így érthető, miért nem foglalkoztak a katolikusok az Antikrisztus kérdésével, és miért latinul írtak német helyett. Az ellenfelek szintén nem voltak érdekeltek egy valódi vitában, mivel ők a tudatlanoknak akarták megtanítani a hit titkait. A katolikusok ezt úgy tekintették, mint a nép izgatását a papság ellen.

A szentírási hagyomány szerint az Antikrisztus egy zsidó lesz Dán törzséből. A katolikus fél először ugyan Luthert eretneknek tekintette, csak a 16. század második felében kezdődött az Egyház szervezett kampánya a protestáns vitateológusok ellen. A katolikusok, Luthert *Antichristus mixtus*nak nevezik, de az érvelésük nem keverendő össze a protestánsokéval. Legfőbb bizonyítóérv számukra Luther azonosítására a mise megszüntetése. Másik bizonyító argumentum szerintük, hogy Luther neve görög betűkkel írva kiadja a 666-ot, ami az Antikrisztus száma.³⁵³ Többé-kevésbé ők is Lutherre alapoznak. Alveldt szerint a katolikus egyház Krisztus egyháza, a lutheránus pedig az ördögé, illetve annak előfutára. Luther a felelős az Antikrisztus közelgő eljöveteleért. A középkorban a nép körében a már fentebb részletezett Antikrisztus-legenda volt a legelterjedtebb, amely még a reformáció után is tartotta magát. Hasonló megszemélyesített Antikrisztus-értelmezések csak a katolikus térben fordulnak elő.³⁵⁴ Így Johann Rasch az Antikrisztus születését 1588-ra várta. Giorgio Giordoni *Propheceyung* című művében az Antikrisztus születését a jövőben várta, de sokan

---

³⁵² Chochläus Luther írásait és mondatait használja fel a cáfolathoz. Szerinte ő egy gonosz és rossz ember, és nem érdekli a szitkozódása. Witzel szerint a pápa az egyház feje, Luther egy hazug ember. Igazából nem vették komolyan, és az Antikrisztust egy szitokszóként értették. Hoffmeister mindezt Luther gonoszságának tulajdonítja. Évtizedekbe telt, míg az intézményi egyház komolyan kezdett el programot kidolgozni a protestánsok ellen. Ugyan a reformáció éveiben tett javaslatokat a Szentszék, de nem követték. VII. Kelemen alatt nem kaptak semmit, és nem tettek komoly ellenlépéseket. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 168–173.

³⁵³ Ehhez jön még a katolikus egyház elleni támadás, ami a hétfejű fenevad támadása Isten neve ellen. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 175–176.

³⁵⁴ A lutheránus Christoph Wilhelmi Walpurger - Luther teóriájával ellentétben – megkísérelte a személytelenített Antikrisztus „újraszemélyesítését”. Walpurger azon a véleményen volt, hogy az Antikrisztus uralkodása Szilveszter pápa uralkodása alatt, 323-ban kezdődött, és azóta 205 pápát foglalt magába. Emellett XIII. Gergely életét párhuzamba vonja Krisztus életével: Krisztust a 8. napon metélték körül, XIII. Gergely pedig január 7-én, tehát a szilveszter utáni nyolcadik napon született. Ráadásul 1532-ben, amikor Gergely 30 éves lett, Eisenachban egy olyan égi jel tűnt fel, amilyen Jézus keresztelesekor. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 176.

osztották azt a véleményt, hogy már XIII. Gergely uralkodása alatt megszületett. Az Antikrisztus már megtörtént születésére való utalások katolikus területen fordultak elő.³⁵⁵

Antikrisztus-vita az interim és az adiafórista harc alatt

A vita a 16. század közepén az egységteremtők és a felekezeti különállásra törekvők között zajlott. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a politikai okokból engedményt tevő protestánsok és a Rómával szembeni lutheri szembenállást hirdető tábor belső ellentéteiről volt szó. Nagy szerepe volt itt Melanchthon személyének és későbbi hatásának. Itt az Antikrisztus alakja központi szerepet játszott. Olyan végső érvként lehetett felhozni, mellyel szemben további vitára nem volt lehetőség, csak a megsemmisítő harc maradt, és tisztára söpörte a két felekezet közötti választó határt.

Lutheri oldalról Andreas Osiander adta meg a katolikus támadásokra a gyors választ. 1550-ben megjelent röpiratában³⁵⁶ hírt adott az Antikrisztus megszületéséről, akit állítólag katolikus kereskedők hoztak Augsburgba. A röpiratban továbbá vitatkozik a katolikus Antikrisztus-hagyományokkal, amelyek ellen három pontban csoportosítja érveit:

1. A hír szerint az Antikrisztusnak Babilonban kell születnie, aminek azonban ellentmond az apokalipszis. Ahol ugyanis Babilont említi, tulajdonképpen Rómára gondol, hiszen nem Babilon, hanem Róma uralkodik a királyokon, és egyébként is, Róma épült hét dombon.

2. Annak, hogy az Antikrisztus egyetlen ember, ellentmond a Jel 13,17 és a Dán 7.

3. Az Antikrisztusnak a jeruzsálemi templomban három és fél évig tartó uralkodása már csak azért is lehetetlen, mert a templomot 70-ben lerombolták, amely Jeruzsálemben az utolsó templom volt.

Ezzel a röpirattal Osiander azon kevesek közé tartozik, akik nem állandóan a saját álláspontjukat szajkózzák röpiratokon a népes publikum számára, hanem részt vett

---

³⁵⁵ Egy 1592-ből származó, nyilvánvalóan katolikus, anonim röpirat szerint az Antikrisztusnak Babilón környékén kellett születnie, és felsorolja az éppen megszületett gyermek jellemzőit: Isten fiának vallja magát, az apja ismeretlen, stb. A hagyománynak megfelelően a szerző is három és fél éves uralkodást jósol.

³⁵⁶ *Leppin*: Antichrist und Jüngster Tag. i. m.

az Antikrisztus-fogalomról folytatott akadémiai vitában egy speciális, teológiailag képzett réteg tagjaként.

Az 1548-as augsburgi gyűlésen császári határozat született, hogy biztosítsa a vallásbékét Németországban. A teljes végrehajtás azonban, a sok engedmény miatt, a protestánsok félelmei szerint rekatolizálással járt volna. A reformáció táborában is súlyos viták támadtak emiatt, végül kiadták a lipcsei interimet, ami tovább rontott a helyzeten. A császár csak spanyol és olasz segédcsapatok jelenlétével tudta az egyes területeken végrehajtani határozatát (ez Dél-Németország), de ahol nem voltak jelen, ott nem is tudtak érvényt szerezni neki.

Ismét fellángolt a vita evangélikus részről, amit Krisztus igaz vallásának elnyomása és a pápa antikrisztusi birodalmának újbóli feltámasztása ürügyén politikai szintre emelnek. Jól ábrázolja mindezt az a röplap, mert itt már a császár a kiindulópont.³⁵⁷

A röplap egy háromfejű szörnyet és a pápasamarat ábrázol. A három fej egy törököt, a pápát és egy angyalt mutat. Jézus Luthert küldte, hogy leleplezze a pápa hazugságait, rablását és gyilkosságait, de halála után zendülés tört ki, így újra feltámadt a szörny, és elküldte a határozatot, de Jézus maga fogja eltaposni. Az interim, pápa és császár viszonya szerint a szörny fia a császár, a császári interimet pedig háromfejű sárkányként ábrázolják. Legfőképpen a pápai Antikrisztust látták az interim mögött tevékenykedni, ezért is ő a főfej. Az angyalfej a fény angyala (Lucifer azt jelenti fényhozó), ami nem más, mint a pápaság egy másik megjelenési formája. Ezzel új lehetőségeket adnak a lutheri antikrisztológiának. A törökfej Gógnak és Magógnak felel meg, akik a Sátán kísérői. Hogy a török is bekerült ebbe a körbe, azzal lehet összefüggésben, hogy hatalmas előrenyomulásba kezdett, ami mögött a pápai Antikrisztus tevékenységét vélték felfedezni.³⁵⁸

Az adiaförista vita volt az első jelentős nézeteltérés az evangélikus táboron belül. A vita a lipcsei interim miatt robbant ki. A lipcsei interimet egyfajta alternatívának szánták, hogy átvegye a császári vallástörvény helyét. A gnesiolutheránusok, Flacius és Amsdorf vezetésével tartalmáért főként Melanchthont

³⁵⁷ *Richardsen-Friedrich* : i. m. 195.

³⁵⁸ *Oelke*: i. m.; *Burger, C.P.*: Endzeiterwartung im späten Mittelalter. Der Bildertext zum Antichrist und den Fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gericht in der frühesten Druckausgabe. In: *Der Antichrist. Der Antichrist und die Fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gericht. Kommentarband zum Faksimile der ersten typographischen Ausgabe eines unbekanntes Straßburger Druckers, um 1480.* Hamburg, 1979. S. 18–78. (s. Quellen); *Martin Peter*: i. m.; *Richardsen-Friedrich*, i. m. 196–201

tették felelőssé, aki sok engedményt.³⁵⁹ A nagy hasonlóságok és az egymás ellen indított vitakampányok miatt nehéz volt megítélni, melyik az „igaz tanítás”. A lipcsei interim óta nagy volt a hívek elvesztésének félelme.

Nyilvánvalóvá tették tehát az Antikrisztus ismertetőjeleit, akivel ha valaki barátságot vagy békét keres, menthetetlenül hozzá kötődik, tehát semmiféle közösködés nem megengedett. Flacius szerint az egyezkedés egyenlő az Antikrisztushoz való közeledéssel. Amsdorf is ugyanezen a véleményen van, akárcsak Peter Arbiter. Azzal vádolják az adiaföristákat, hogy közösködnek a pápával, így nem mások, mint az Antikrisztus szolgálói. A lipcsei interimet a fény még szebb angyalaként állítják be. 1549-ben Flacius a közelgő vég újabb előjeleként fogta fel, hogy soraik csökkennek. Flacius elvetett minden olyan vallási javaslatot, ami az interimmal volt összefüggésben.³⁶⁰

Flacius azzal próbálta az ellenük indított Antikrisztus-vitákat és bukásukat magyarázni, hogy ezt Luther is megjósolta. Luther egyik képvitáját használja fel, amit nem sokkal halála előtt tett közzé. Itt a pápa egy kocán lovagol. Ennek újdonsága, hogy Flacius Luther az Antikrisztusról szóló egyik képvitájának prófétai kijelentőerőt ad, és egy szintre helyezi azt a bibliai jövendölésekkel. Richardsen-Friedrich szerint ebből látható, hogy a bibliai helyeket már nemcsak az aktuális politikai eseményeknek megfelelően értelmezik, hanem olykor lutheri képfestmények üdvtörténeti műként kezdenek működni.

Melanchthonék pártjának a válasza az „antikrisztusozó” vitára egy hasonló teológiai bizonyítás Osiander hittétele ellen. Az interim után Osiander Königsbergben a

---

³⁵⁹ Elismerték a bérnialást és az utolsó kenetet, a miséken megtartották a hagyományos szertartásokat; megengedték a papi ruhát, a kórusruhát és császári parancsra jóváhagyták a nagybőjtöt. A szigorúan lutheránus teológusok, főként Flacius, az adiaförista felfogásban az evangélikus hit megtagadását látták. Ráadásul ez a vita érintette az egyház szabadságát az államhatalomtól. A világi dolgokban természetesen engedelmessékedniük kell, de itt most vallási és szellemi dolgokba szólt bele az állam. Ebben a nagy és heves vitában a szigorúan ortodox evangélikusok mindkét interim ellen voltak. Ugyanis úgy vélték, hogy a pápaság újbóli feltámasztását szolgálja, mivel most a saját soraikon belül kell megküzdeniük a hamis tanokkal. *Keller, R.: Der Schlüssel zur Schrift. Die Lehre vom Wort Gottes bei Matthias Illyricus, Hannover 1984 (Agtl. Nf 5) Richardson i.m. 210-212*

³⁶⁰ Írásaiban Amsdorf is az ördög és az Antikrisztus szolgálatában állóknak írja le az adiaföristákat. A pápai ceremóniák engedélyezésével, miséivel, törvényeivel, szobraival együtt az Antikrisztus jelét veszik magukra, így segítenek neki, hogy újra létre hozza birodalmát. Krisztus és az Antikrisztus egyházát akarják egyesíteni. Ezek a szokások csak külsőn látható jelek, de egyenlők a többivel. Az Antikrisztushoz való szakadást a vég előtti utolsó magyarázza. Amsdorf 1554-ben öt jelet ír le, ami az ítélet napjának közeledtét jelzi: züllés, az Antikrisztus Luther által mutatott megjelenése, a Római Birodalom bukása, a napi áldozás megsemmisítése. Ötödik jelként a Krisztus fénye alatti evangéliumimádást és a jegy elfogadását említi. De ezek nem meggyőzőek sem a választásukban, sem sorrendjükben. Seholy e imádnák az Antikrisztust Antikrisztusként, hanem Krisztus neve és fénye alatt. *Richardsen-Friedrich: i. m. 215-217.*

teológiai kar professzora lett. Sokat vitázott, és szembekerült Melanchthonnal is. Eleinte alig, majd egyre gyakrabban lett a támadások célpontja az üdvösségtana.³⁶¹

Luther Antikrisztus-konceptiójának van egy további következménye is. Már nála is megjelent az a gondolat, hogy a pápa nem az egyedüli Antikrisztus, hiszen ez a fogalom az oszmánokat is magába foglalhatja – bár az Antikrisztus fogalmának nem igazi értelmében, mivel a törököknek nincs Isten templomában a székhelyük. A törökök által való fenyegetést azonban eszkatologikusan az Antikrisztus-fogalom helyett a Góg-jövendöléssel dolgozták fel. Ennek ellenére inkább az Antikrisztus fogalmának eredeti, lutheri magyarázata maradt használatos, tehát továbbra is a mindenkori római pápa maradt az Antikrisztus.

Ozori Imre: Krisztus és az Antikrisztus

Ozori Imre műve, mely e kérdéssel először foglalkozik, magyar nyelven íródott, tehát azzal a szándékkal, hogy a 16. század első felének magyarságához szóljon, alsóbb néprétegek meggyőzését is szolgálva. A könyv címe és kiadása körül is hosszabb disputa alakult ki már az előző időszakban is.³⁶² A mű keletkezése és szerzője is homályba vész. A névből,³⁶³ a könyvet támogató patrónusból és a névhez köthető egyetemi matrikulákból

---

³⁶¹ 1552-ben Osiander védekezésre kényszerül Mörlin és Melanchthon ellen, akik vitairatháborút indítanak ellene. Albert herceg nem tudja visszafogni a vitázókat, de egyezkedésre sem tudja bírni őket. A felek az Antikrisztusból indulnak ki. Brenz is próbálta rábírní őket, hogy ne a szószéken, hanem békésen, az egységre törekedve oldják meg a vitát. Osiandert elsőként Mörlin nevezi Antikrisztusnak, aki többféle alakban inkarnálódik. Az üdvösségtan az evangélikus hit főtétele volt, amit most kétségbe vont Osiander, emiatt ő sokkal rosszabb, mint a pápa, mert ez az ördög nemcsak a közembert, hanem a tudóst is tévútra vezet. Az Osiander-vita nagy váltásról tett tanúbizonyságot a protestáns Antikrisztus-vitában, mert ez egy személy ellen ment, aki ráadásul a saját soraik oszlopos tagja volt, és egyes jelek elegendőek az Antikrisztussá váláshoz. Egyszerűen csak egy más felfogást képviselt az üdvösség tanról, mint a párttársak, ami az egyedüli igaz, mert Lutherre hivatkozik. Adódik a kérdés, hogy az Antikrisztus jelzőt szitokszóként használták-e vagy sem, mert ha igen, akkor ez már nem a pápa az egyetlen, így megkérdőjeleződik az a tétel, hogy a pápa az Antikrisztus. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 224–241.

³⁶² „Perényi Gáborné támogatásával jelent meg, Krakkóban 1535-ben, Ozori Imre műve, »De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia« (vagyis: Krisztusról és az ő egyházáról, meg az Antikrisztusról és annak egyházáról). 1546-ban Krakkóban újra kiadták.” Horváth János a Reformáció jegyében. im. 29

³⁶³ *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 1973/9 89–194.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. i. m.; *Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. In: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéshez. Bp. 1995. 92–172.

lehet kilétére következtetni, melyet az egyháztörténeti hagyomány egészít ki a működési területtel. (Ozorai megfordul Gyulán és a Massaiak, Nadányiak békési birtokain is.³⁶⁴

Feltételezik róla, hogy ferences rendi szerzetes volt, mindenesetre szülőhelyén és későbbi dél-alföldi előfordulási helyein és a krakkói egyetemen is ki volt téve ennek a hatásnak. Szerzője, neve után ítélve, a tolnai Ozorán születhetett vagy lakhatott előbb, mely 1543-ban került török kézre. Szikszai Fabricius Balázs rektor 1575. április 7-én meghalt munkatársa, Balsarati Vitus János felett mondott halotti orációja³⁶⁵ fontos dolgokat árul el a tiszántúli reformáció kezdeteiről.³⁶⁶

Itt csak a mű elemzésére szorítkozunk.

Csepregi Zoltán legújabb könyve szerint megkülönböztet az Antikrisztus kérdésében a korabeli Magyarországon magánmegnyilatkozást és hivatalos vitát. A török kérdés ilyen értelmű teológiai azonosítása is inkább csak 1541 után lesz fő téma szerinte (Wittenbergben is).³⁶⁷ Mind Dévai Bíró Mátyásnál, mind Szkhárosi Horváth Andrásnál ezt

³⁶⁴ Szikszai Fabricius Balázs egy gyászbeszédében Ozorait a reformáció úttörő hősei közt és Drágffy Gáspár pártfogoltjaként említi; azonban Drágffy Gáspár, Kraszna és Középszolnok főispánja 1516-ban született, valószínű, hogy Ozorai csak pályája későbbi szakaszában élvezte az ő pártfogását. Ezenkívül csak annyit tudunk róla, hogy 1530–1531-ben egy-egy félévet töltött a krakkói és a wittenbergi egyetemen. Vö Csepregi: i. m. 280 Az 1530-ban Krakkóban, 1530/31-ben pedig Wittenbergben beiratkozó Ozorai Imre reformatori tevékenységét az egyháztörténeti hagyomány egyrészt Békés mezővárosával, másrészt a felső-tiszavidéki Drágffy-birtokokkal hozza kapcsolatba.”

³⁶⁵ *Szikszai Fabricius Balázs: Oratio funebris de vita et morte... Johannis Viti Balsaratii...*, Clemens Schleich et Antonius Schöne, Wittenberg, 1576. (RMK III. 658.) – *Szabó András: A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*. Hernád Kiadó, Debrecen, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, I), 49–50. – Magyar fordítása: *Szikszai Fabricius Balázs: Halotti beszéd Balsarati Vitus János életéről és haláláról, 1575. április*, (Ritoókné Szalay Ágnes fordítása). In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Kiad. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1982 (Magyar Remekírók), 942–974. AC 2, 253; Schrauf 2,28, 99 (nr. 707); AAV 1, 141. A hagyomány többé-kevésbé megbízható adatait ismerteti: *Révész Imre: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiből*. Theológiai Tanulmányok 3. Debrecen, 1928. 168–173; *Esze: i. m.* 128–133.

³⁶⁶ Jaksith Péterné Anna asszony költségén tanult Gyulán. A szöveg nem fogalmaz egyértelműen atekintetben, hogy ez katolikus vagy protestáns iskola volt-e, csak annyit: „ekkortájt kezdett a mi vidékünkön az evangéliumi tudomány tiszta fénye felragyogni.” Később Drágfy Gáspár birtokára került az erdői iskolába, Kopácsi István keze alá. Ez már a korai protestantizmus jelentős központja, s a beszéd fel is sorolja a Drágfy-birtokokon működő prédikátorokat, Dévai Mátyást, Batizi Andrást, Ozorai Imrét, s jelzi, hogy ők négyen voltak ezen a vidéken a magyar reformáció kezdeményező alakjai. *Szikszai Fabricius: i. m.* 946–948. idézi Szabó

³⁶⁷ Vö. *Imre Mihály: „Magyarország panasza”*. i. m. 116–125, 166–173; *Fodor: i. m.* 21–49, 37–39; *Szabó András: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation*. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Frühe Neuzeit 54. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 275–281. *Varga J. János: Europa und die „Vormauer des Christentums”*: die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Frühe Neuzeit 54. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 55–63. *Óze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon*. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Universitas Könyvtár 31.) 112–125 [In: *Óze: A határ és a határtalan*. i. m. 263–269]; *uő.: Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon, a reformáció idején*. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Történelmi Szemle 49, 2007/2, CD-melléklet, 407–418.

tapasztalja.³⁶⁸ Bár e könyv fejezetei a korábbi magyar apokaliptikus jelenségeket és a hozzá kapcsolódó korábbi és wittenbergi apokaliptikát is tárgyalja, mindenesetre azt el kell fogadnunk, hogy ez a várakozás Magyarországon és Szászországban is felgyorsul Buda eleste után.³⁶⁹

Ugyanakkor teljesen igazat kell adnunk Csepreginek abban, hogy:

„Magyarországon ez a gondolat [az Antikrisztus-vita – kieg. tölem, Ó. S.] a nyilvánosságban meglehetősen későn jelentkezett, de hogy a magánszférában korábban is jelen volt, azt pont a Georg Stoltz elleni nyomozás, valamint Simontornyai Gergely és Coelius Gergely levélváltása bizonyítja 1534 januárjában. A Luther posztillája nyomán kibontakozó írásbeli összekülönbözésben:”³⁷⁰

Ozorai vitairata keletkezését a Holl Béla által cáfolt 1535-ös adattól elsőnek ismert kiadásig (Vietor, Krakkó, 1546)³⁷¹ több időpontra és hatásra vezették vissza. Csepregi legtolsó verziója szerint a bihari térséghez közel eső váradi vita téziseinek inspirációja fedezhető fel teológiai érvelésén,³⁷² és bár körülhatárolatlanok és homályosak³⁷³ a

³⁶⁸ A tézisek nem nevezik nevén a vitakozó ellenfelet, nem említik sem a pápát, sem a római egyházat (melyet Dévai is egyedül az *Expositio examinis*ban minősít nem igaz egyháznak), hanem mindig körülírással élnek: „akik üldözik az evangéliumot... akik nem hallgatnak Krisztus szavára... akik azt állítják, hogy...” Hasonló problémával szembesülünk, mint Dévai 1533–1534-es budai tartózkodása idején, amikor az ő nyilvánosság elé szánt szövegeiben jóval mérsékeltebb megfogalmazásokkal találkozunk, mint amilyen nézetek környezetében magánvéleményként fejeződtek ki. *Csepregi*: i. m. 236.

³⁶⁹ „Dévai 1543 tavaszán Melanchthonhoz intézett levelében köszönetét fejezi ki mesterének, hogy az megszabadította ilyesféle kételyeitől. A két levél közé esik hosszú wittenbergi tartózkodása, bizalmas testvéri beszélgetése Melanchthonnal, s hozzátehetjük, közvetlen személyes találkozása a wittenbergi apokaliptikus történelemszemlélettel, a reformátorok Dániel-értelmezésével és Antikrisztus-felfogásával. Forgathatta, sőt idézhette Dévai korábban mestere könyveit, minden jel szerint csak ekkor, 1543-ban tette teljesen magáévá annak egyház- és történelemfelfogását.” *Sólyom*: i. m. 79–109; *Botta István*: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása... i. m. 51–65; *Óze*: Büneiért... i. m. 100–110; *Leppin*: Antichrist und Jüngster Tag. i. m. *Imre Mihály*: Arbor Haereseon. i. m. 53–81, 64–73; *Ács*: Apocalypse... az idő ósága i. m. 149–164; *Péter Katalin*: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47, 2005/3–4. 277–286, 283–285. 1542.3.8. ETE 4,14–16; 21k.

³⁷⁰ ETE 2,314. idézi *Csepregi*: i. m. 234.

³⁷¹ RMNy nr. 64; *Holl Béla*: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól. *Magyar Könyvszemle* 92 (1976) 156–170.

³⁷² „nem zárhatjuk ki a lehetőséget, hogy talán Ozorai viszonylag terjedelmes műve is hónapokig pihenhetett kéziratban, mire végül Krakkóba eljutva nyomdafestéket látott. Ha viszont itt is években volt mérhető az folyamat, amíg a tiszántúli szerző nyomdaköltséget, nyomdászt hajtott fel, célba juttatta kéziratát és a mű egy esetleges korrektúra után elhagyta a sajtót, akkor a »Krisztus és Antikrisztus« éppen a váradi vita idején vagy nem sokkal azután keletkezhetett.” *Csepregi*: i. m. 280.

³⁷³ „Elismerem, hogy ez a megfigyelés nem teljesen biztos. Gyengíti érvényességét a magyar nyelvű fogalmazás. Mint műve más helyein is, Ozorai csak hozzávetőlegesen, körülírva adja vissza a latin teológiai nyelv formuláit, kerüli a markáns állásfoglalásokat akár a magyar terminológia fogyatékosága miatt, akár feltételezett laikus olvasóközönségére tekintettel, akár tudatosan vállalt óvatosságból.” *Csepregi*: i. m. 278.

magyarrá való átültetések, Melanchthon 1543-as *Locija*, mely kapcsolatát a váradi hittételekkel bővebben elemzi, hatása legalábbis kimutatható, legalábbis a gondozott második kiadáson.³⁷⁴

„Ami a teológiát illeti, Ozorai abban, bár nem fejti ki rendszeresen, Luther és Melanchthon tanítványának bizonyul. Van skolasztikus tanultsága, ismeri az egyházatyákat (hiszen valószínűleg katolikus pap vagy szerzetes volt azelőtt), de irányadónak csak a szentírást, az üdvözülés feltételének egyedül a hitet (»sola fides«!) ismeri el. Gyónást, poenitentiát, ódozatot (absolutiót), úgy látszik még a sákramentumok közé sorol, de tulajdonképpen szentségnek, mint Lutherék, a keresztséget és az oltáriszentséget vallja. Úrvacsorata is Lutheré: Krisztus teste és vére ott van a »kenyér személy« és a »bor személy« alatt. Sz. Mária és a szentek közbenjárását úgy értelmezi, hogy imádkozásuk »közönségesképpen« szól valamennyiünkért, de nem »kiváltképpen« egy-egy személyért; tiszteletüket nem ellenzi, de szeretettel, s nem szolgálattal valónak óhajtja azt; kövessük őket, mint példáinkat, s adjunk hálát értük Istennek. Bizonyítékait a szentírásból meríti, mégpedig a Vulgatából; hol latinul, hol magyarul idéz. Fordításai magyarosak. Stílusa, képekben gazdag.” – írja Horváth János.³⁷⁵

Ennek ellenére Ozorai antikrisztológiája nem követi teljes egészében Luthert. Nem azonosítja be a kárhozat fiát a pápával. Az ördög az ő-antikrisztus, aki az ő tagjai által cselekszik, és minden ellensége az Egyháznak Antikrisztusnak mondható. Az pedig, hogy ki az ellenség, már többnyire megegyezik Luther és Melanchthon tanításával. A tévtanítók, akik azt hirdetik, hogy bűnbocsánatot nyerhetünk a parancsolat megtartása, jó cselekedetek, misehallgatás, böjtölés árán, a szentek közbenjárásával azok, akik az egy szín alatti áldozást, a cölibátust, a nem anyanyelvi liturgiát követelik. Cáfolja, hogy az ország nyomorúságának az új igehirdetés lenne az oka

Mint láttuk, az eddigi érvelések mindmáig bizonytalanok az Ozorai-féle teológiai forrásokkal. Horváth, Révész, Holl, Bucsay nem tudják határozottan állítani, hogy geneziséjük csak wittenbergi eredetű lenne, vagy más, például svájci elemek is

³⁷⁴ U.o.

³⁷⁵ Horváth János: A reformáció jegyében. i. m. 32.

kimutathatóak lennének a filológia módszerével az eredeti latin–német és a magyar szöveg összevetésével.³⁷⁶ Legutóbbi teológus történész elemzője, Csepregi Zoltán sem mer határozott véleményt formálni a szöveg adta információk kapcsán.³⁷⁷

Számunkra jelen esetben nem is az a fontos, hogy a teológiai gyökereket mindenképpen felfedjük, hanem az, hogy az apokaliptika szempontjából vizsgáljuk a szöveget. A határozatlan antikrisztológiai meghatározás ellenére leszögezhetjük, hogy a reformáció hatása a művön már érzékelhető,³⁷⁸ ugyanakkor mindenképpen kötődik a magyar hagyományokhoz, és aktualizálható a török veszélyre is. Ez esetben pedig nem vagyunk abban biztosak, hogy itt csak a wittenbergi mesterek hatása dönt és az a kronológia, hogy ők mikor érzékelik a török veszélyt, hanem fordítva kell a lóra ülnünk. Wittenbergre ugyanis a magyar hírek hatnak,³⁷⁹ és a Délvidéken született és itt élő szerző, mégha esetében nem is akarjuk számításba venni a ferences hagyományú apokaliptikus örökséget, saját környezetének hatásait jelzi, mivel az ő életüket kell, hogy argumentációjába beépítse, e célból is ír magyarul. Ozorai vitairatot jelentetett meg az Antikrisztus ellen, amelyben a katolicizmussal szemben már a török is veszélyként szerepel:³⁸⁰

³⁷⁶ Révész: Krisztus és Antikrisztus. i. m. 184–190.

³⁷⁷ „Érdeemes egybevetni ezzel Ozorai definícióját. A <<Krisztus és Antikrisztus>> a következő egyszerű képletben határozza meg a két egymással szembenálló világot: a Krisztus egyházát alkotja mindaz, aki az ő beszédét és evangéliumát követi, míg az Antikrisztusét, aki az Antikrisztus beszédét követi és emberi szerzésekhez ragaszkodik.- A mű érvelő része pedig közvetlenül a záró fohász előtt e sorokkal zárul: - „Az Antikrisztus egyháza az – ha még ezerszer mondja, hogy ő a Krisztust vallja, őbenne bízik és az ő beszédét hiszi, követi –, aki az Istennek beszédének ellene él, nem vele, az Úristent nem szereti, nem bízik csak őbenne, atyjafiát nem szereti úgy, mint kellene, nincsen gondja arra, hogy Isten szerint éljen, és értvén-tudván Istennek ellene vet, nem él az Isten parancsolata szerint, amennyire embertől lehetne.>> A főszabály és az ahhoz kapcsolódó aprólékos finomítás itt egybevág a buceri-wittenbergi egyháztannal. Az idézett mondat talán a pápistákat akarja újra más szavakkal jellemezni, akik szájukkal ugyan Krisztust vallják, de az Antikrisztus szerint élnek. Amennyiben Ozorai mégis a képmutatók besorolásában haladna meg a wittenbergi teológiát, akkor ebben a svájci egyháztan hatása volna felfedezhető. Annyi biztos tehát, hogy a második kiadás ajánlásának kontextusában értelmezve Ozorai megmarad a melanchthoni teológiai keretek között Ozorai fol. Ff1v-2r. Ozorai fol. Ff2r-v. Modern helyesírással és a nyelvjárási elemek köznyelvi helyettesítésével.” i.m. 280

³⁷⁸ „Művét az első magyar nyelvű protestáns szellemű nyomtatott könyvként tartjuk számon. Igaz, hogy Ozorai, emleget »pápas keresztyéneket«, de tartózkodik a pápaellenes polémiától. Bár azt fejtegeti, hogy csak a szentírásból tudhatni meg, mi az igaz anyaszentegyház; ami abból nem bizonyítható, azt nem kell elfogadni. Ezután szól előbb röviden Krisztusról és az ő egyházáról, valójában azonban az az Antikrisztusról és annak egyházáról akar tájékoztatni - Horváth János: A reformáció jegyében. i. m. 30.

³⁷⁹ Óze Sándor–Dobrovits Mihály: Wandel des Türkenbildes bei den ungarischen Protestanten im 16. Jahrhundert. In: Suevia Pannonica: Arhiv der Deutschen aus Ungarn (Heidelberg). 18 (28) (2000)

³⁸⁰ Téved tehát Nemeskürty István, amikor azt állítja, hogy Ozorai nem érzékelte a török hódítás nyomasztó súlyát. Nemeskürty: Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. Kísérő tanulmány a reprint kiadáshoz. 1961.

„17. kérdés: Nagy nehezen tetszik az én nekem, hogy ím minek utána ezt kezdték hirdetni, akit ti Istennek beszédének mondotok Nagy sok nyomorúság szálla mi reánk, és én azt hiszem, az okért bocsáta mi reánk az Úr Isten ez sok nyomorúságot, mert lám annak előtte, míg ezeket nem halljuk vala, békével valánk. Erre ezt felelem: Valamikor azok a népek, a kik az Úr Isten népének mondták magokat, de az Istennek beszéde szerént nem éltenek, mint tudni illik, nagy sok bálványimádásba foglalták magokat. Ő közöttük semmi igazság nem volt, hanem hamisság, minden hatalmasság és méltatlanság, mindennemő fertelmes bűnök. Tehát az Úr Isten elment, nagy nyomorúságot bocsátott reájok, hogy mivel eszekbe vennék magokat. Azonközbe bocsátott oly embert is, hogy űnekik az ű bűnös voltukat megjelentené, és intette őket, hogy az Istennek beszédének hirdetése, és az nyomorúságnak nem az ű bűnök és hitetlenségük [...] Igen szintén azonképpen most is, nem az mostani Istennek beszédének hirdetése oka a háborúságnak, hanem az, hogy nem akarják venni. ”³⁸¹

Csepregi Révész idézi: Ozorai fogalmazása meglehetősen határozatlan, Révész Imre szavával: „szétfolyó körvonalú”, hogy kit tart Ozorai Antikrisztusnak.³⁸²

---

³⁸¹ *Ozorai*: Vitairat De Christo i.m. Bbij

³⁸² *Révész*: Krisztus és Antikrisztus. i. m. 196. A bizonytalanságot fokozza, hogy Ozorai – I Io 2,18-cal összhangban – hol egyes, hol többes számban használja az Antikrisztus szót, amivel nem a testi-lelki Antikrisztus Wittenbergben is honos régi duális hagyományához csatlakozik, hanem azt érzékelteti, hogy az „egy a fő, sokan vannak a tagok” egyházmodell az Antikrisztus nyájára ugyanúgy alkalmazható. A fő, azaz az ördög tagjaiban, Krisztus ellenségeiben cselekszik. *Csepregi*: i. m. A pápát és a római egyházat a váradi tételekhez vagy Szkhárosi verséhez hasonlóan nem azonosítja expressis verbis az Antikrisztussal és egyházával, ugyanakkor ez az azonosítás a tételes érvelés alapján kézenfekvően adódik az olvasó számára. Ozorai fol. D7v-E2v, Cc1r-Dd1r

dc_220_11

Nem oda Buda, katolikus apokaliptika a 16. század első felében Magyarországon**Szerémi György**

A törökök 14. század végi megjelenésükkel egy hagyományos apokaliptikus keretben az üldöző betörő nép szerepébe léptek. Az ütközőzóna népességének domonkos és ferences szerzetesei ugyanazt a látomásos apokaliptikát alkalmazták rájuk, mely konstrukciónak az ókorba visszanyúló keresztény és középkori európai gyökerei voltak. Ezen a tájon pedig hagyománya volt egy látomásos apokaliptikának, melyet az állandó veszélyhelyzet elfogadottá tett és aktualizált. Minden egyházi személy, de sokszor a közember is jós, a transzcendens szférából bizonyosságot hozó érzékenységgel volt megáldva, a kötelező fegyverforgatás gyakorlata mellett.

Ez a babonáságig menő érzékenység a mindennapi életben még jobban felerősítette az apokaliptikus kereteket, és erőteljesebb kontúrt, aktualizált formát adott a dánieli Birodalmak, az ezekieli Góg Magóg és a Jelenések könyve-beli szereplőknek, illetve a mindennapi életük erkölcsi törvényeinek átlépéséért egy túlvilági büntetés e világi azonnali megbűnhődését várták.

Ez azonban itt nem egyéni, hanem közösségi formában következett be, a betörő ellenség felprédálta a zóna vagyonát, felégette lakóházaikat. Legyilkolta az öregeket és a hasznavehetetlen csecsemőket, és elhajtotta örök rabságra a fiatalokat. Sokszor a bűnelkövető megmenekült, de az erkölcsi szabályok áthágása éppen ezért számított az egész közösség léhelyzetét még jobban veszélyeztető cselekedetnek, mely a túlvilágon lesz számonkérhető, de a közösség tagjai itt a következő e világi pillanatokban is megbűnhődhetnek érte.

A bűnnek és büntetésnek eme konstrukciója azután az ütközőzóna szemléletéből fokozatosan az egész Magyar Királyságra vonatkozóvá vált, főként Buda elfoglalása (1541) után. Az ország egésze vált az ütközőterület hagyományos közösségévé. A kereszties apokaliptika ilyen változása, defenzívvé való átformálódása hordozhatott egy szociális töltetet is. Ez már korábban is megfigyelhető a török áttörésekkor: az elit nem tudja biztosítani az országot fenntartó adózó réteg békéjét. 1437 és különösen 1514 felkeléseit ma már főként ebből az indíttatásból vezetik le a történészek. Különösen igaz ez az ideológia az apokaliptikus félelemből induló Dózsa-féle, pápától meghirdetett török elleni kereszties hadjáratnak induló felkelésre.

A hadjárat nemzetközileg és Magyarországon belül is magára maradt résztvevői főként a temesi és nándorfehérvári reguláris és irreguláris katonaközösségekből kerültek

ki, ahogy papjaik is a Hunyadiak által a veszélyeztetett Délvidékre telepített ferencesek közül. A ferences szociális tartalmú apokaliptika aktualizálódik, és bűnösnek a főnemességet nevezi meg az ország vezetőit. Erre legjobb példa Szerémi György kézirata. Ő Dózsa parasztfelkelésének szerepét az egyik legfontosabbnak tartja a parasztháború szerepeltetésében.

A mohácsi csata után az ország helyzetét felmérő összefoglalások, mint Brodarics püspök a szemtanú hitelességével a két királyt békéltető olmützi konferenciára megírt munkája, a lengyel király kérésére készültek, de rövid időn belül egész Európa megismeri őket. Ez a mű nem beszél a csata apokaliptikus jellemzőiről.³⁸³ Még bízik az ország értelmisége diplomáciai-katonai úton való megszabadulásában, különösen, hogy a szultán az ország határvárain kívül nem szállta meg a többi területet.

Ez Buda elfoglalása után teljesen más beállítást kap. Szerémi is ezért állítja egy bűnbe süllyedési folyamat középpontjába a csatát mint biblikus királyvesztő büntető következményt. Az elit által elkövetett szociális bűnök itt már hagyományosan a visszaemlékezés középpontjába kerülnek.

A Mohács-komplexum kialakulása – Egy katolikus kísérlet a török megszállás indoklására a 16. század közepén

Szerémi György az összekötő a hagyományos apokaliptikus, katolikus nézőpont – melyet a ferencesek közvetítettek a nép körében a déli front vonalon és tettek közkeletűvé – és a reformáció Wittenbergben újra rendezett középkori eredetű apokaliptikája között, amihez Mohács tragikus eseményét dolgozták ki rendezőpontként. Később azonban, már Buda eleste után néhány évvel is, a megváltoztathatatlan török hódoltságából visszatekintve más a súlya a csatának.

Szerémi az *Epistola de perditione regni Hungarorum*ot 1546–1547 körül, Verancsics Antal kérésére írta.³⁸⁴ A kéziratot 1840-ben találták meg,³⁸⁵ az *Epistola* nyomtatásban először 1857-ben jelent meg Wenzel Gusztáv kiadásában.³⁸⁶

³⁸³ Brodarics István igaz leírása a magyaroknak a törökökkel történt mohácsi összecsapásáról. Szerk. Katona Tamás. In: Mohács emlékezete. Bp. 1976. 931. Ford. Kardos Tibor.

³⁸⁴ Erdélyi László: A mohácsi vész nemzedéke. Néplélektörténeti korrajz egykorú emlékiratból. Szeged, 1941.

32.

³⁸⁵ Farkas Gábor Farkas: Szerémi György hitelességének a kérdése. In: Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. Főszerk. Szögi László. 10. Bp. 2001. 66–67.

Szerémi György valószínűleg az 1490-es évek elején született. Apja Corvin János szolgálatában álló, kamonci jobbágy volt.³⁸⁷ Kamonc városát valaha a délvidéki huszitizmus központjaként tartották számon.³⁸⁸ A kis György a valamikori délkelet-magyarországi uradalmi központban, Gyulán, a ferencesek iskolájában tanult. A szerémségi és békési ferencesek között töltött fiatal évek minden bizonnyal nagy hatással voltak későbbi történetírói szemléletére: Bartoniek Emma szerint Szerémi a „délvidéki franciskánus kultúrkör neveltje”, *Epsitolája* pedig rokonítható a Szalkai Balázs-féle obszerváns krónikával,³⁸⁹ hiszen több helyütt kimutathatók benne a ferences „népi eszmekör”³⁹⁰ egyes vonásai – idézi Bojtos Anita. A Dózsa-féle parasztháború idején még a déli országrészben élt, és végig rokonszenvezett a keresztesekkel.³⁹¹

Pappá szentelése minden bizonnyal Váradon történt. Később Perényi Ferenc püspök káplánja lett.³⁹² 1523–1526-ban már a királyi udvarnál tölti be ugyanezt a tisztséget, miközben egyben aradi kanonoki címet is visel.³⁹³ Az udvarnál délszláv nyelvismerete okán sokszor képviselte egyes délvidéki szerbek érdekeit is. 1526-ban elkísérte II. Lajost a mohácsi táborba, de még a csata előtt visszautazott Budára. A csata után Szapolyai János mellé állt. János királyhoz végig hűséges maradt, életének nagy részét a király közvetlen környezetében töltötte, onnan csak rövid időre távozott el néha. Szapolyai halála után pedig valószínűleg fiát, János Zsigmondot támogatta. Nevét 1548-ban, közel hatvan esztendősen egy bécsi egyetemi anyakönyvben láthatjuk. Nem igazán tudjuk miért.³⁹⁴

³⁸⁶ *Wenzel Gusztáv*: [Előszó]. In: Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543 között. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores I.) V–XXXIV. p.

³⁸⁷ *Erdélyi László*: i. m. 8.

³⁸⁸ *Székely György*: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. In: Szerémi György: Magyarország romlásáról. Budapest, 1961. 7.

³⁸⁹ *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 58.

³⁹⁰ *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Háttér, Bp. 1990. (Magyarok Európában, II.)107–108. Szeréminél ez főleg az 1514. évi parasztháború leírásakor szembeűnő. (A ferences rend obszerváns ága a 15. század végére jelentősen megerősödött, tevékenységük súlypontja fokozatosan a világi szférára – prédikáció, lelkipozás – helyeződött át, a köznépre gyakorolt ideológiai hatásuk így érezhetően erősödött. A komoly főúri támogatásnak köszönhetően az obszerváns életforma gyorsan terjedt a Délvidékről az ország belseje felé is. *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia... i. m. 218–220. *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. In: Levéltári közlemények 43, 1972, 213–269. *Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. In: Irodalomtörténeti Közlemények 1974/4, 409–435. p.

³⁹¹ *Bojtos*: i. m.

³⁹² *Erdélyi László*: A mohácsi vész nemzedéke. i. m. 9.

³⁹³ Uo. 12.

³⁹⁴ Bartoniek Emma hívja föl a figyelmet arra, hogy Ferdinánd-párti orientációt sejtet az anyakönyv szövege: könnyen lehet ugyanis, hogy Bécsben Szerémi nem szívesen vallotta be a Szapolyai

Neveltetése, katolikus papi volta és a török veszélyeztetettségéből fakadó katasztrófátudata határozta meg személyiségét: e megváltozott világban is életben kívánta tartani az alapvető erkölcsi értékeket. Történet szemlélete szerint ezek hiánya a vétkek, mulasztások sodorták a katasztrófa szélére Magyarországot³⁹⁵ – írja Bojtos Anita.

Lelki gyógyírként az események teljes felejtése léphet fel egyes csoportoknál, azaz *amnézia*, másrészt pedig az eseményből *mítosz* épülhet.³⁹⁶ Mivel azonban a török hadjáratok a 16. század első felének jellemzőivé váltak, nem igen lehetett megfélemlkezni róluk, így az általános válság önvizsgálatra indíthatta a korszak szereplőit.

„Az önvizsgálat során a szerzők minden esetben eljutottak arra a pontra, ahol beismerik maguk és közösségük vétkeit, mulasztásait, és szembesültek azzal, hogy a nehezen feldolgozható csapás nem más, mint *gyarlóságuk egyenes következménye*, azaz *Isten jogos büntetése*. A mítosz ekkor kerül be valódi helyére, ekkor válik egyszeri eseményből örök érvényű igazságok és tanulságok hordozójává. Olyan összefüggések dimenziójába kerül, amelyek *kiemelik a kronologikus gondolkodásból*, és a megváltás művébe, egyfajta *permanens apokaliptikus időbe* helyezik.³⁹⁷ A büntudat és az apokaliptika így egy egész korszak meghatározó gondolati elemévé válhat. – „Ez lehet a magyarázat arra a számtalan emlékiratra és protestáns irodalmi alkotásra, amely olyannyira terhelt a bűn és büntetés tudatától, valamint a végítélet várásától. A bűn és büntetés Szeréminél is megjelenik, korának leírt politikai eseményeit ő is tágabb összefüggésekbe helyezi, jóllehet mindez a fentiek ismerete nélkül, pusztán magát az emlékiratot vizsgálva kevéssé értelmezhető” – írja Bojtos Anita.

Szerémi *Epistoláját* mint történeti céllal született, ám műfaji sokszínűsége miatt irodalmi alkotásként definiálható művet tarthatjuk számon, melynek meghatározó elemei bizonyos *csomópontok köré* szerveződnek (amelyben éppúgy megjelennek a délszláv hősi epika egyes vonásai, mint a magyar históriás énekek.)

Ezek a csomópontok – Bojtos Anita szerint – lehetnek *gyakori témák* (mulasztás, hűtlenség, esküszegés, gyilkosság, stb.), korabeli *toposzok*, (Magyarország siratása, a

---

szolgálatában töltött éveket, ezért csak II. Lajos egykori káplánjaként tüntette fel magát. *Bartoniék*: i. m. 60.

³⁹⁵ Bojtos: i. m.

³⁹⁶ Bojtos: i. m.

³⁹⁷ Őze: a határ és a határtalan. i. m. 265.

„kereszténység védőbástyája”, a bűn és a megérdemelt büntetés), *irodalmi stiluselemek* (pl. eposzi kellékek felbukkanása) vagy lehet Szerémi *egyedi látásmódja* (pl. analógiák sora, saját vátesz-szerepe). Művére emellett jellemző egyfajta *szimbolikus, metaforikus látásmód*. Az általában epikus cselekményt megszakító, tömörebb időszerkezetű szövegrészekben a valóság sűrítve, *jelképesen* jelenik meg – írja Bojtos Anita.

A tragédiát Szerémi „előre látja”, és annak a nemességnek tulajdonítja a felelősséget, amely saját kicsinyes pártharcai miatt elhanyagolta az ország ügyét és a török elleni katonai felkészülést.

„...kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és főemberek előtt, de meg a nemesek és a nem nemesek között is. Mindaz, amit ezután alábbi írásomból Kedvességed megtud, már akkori jóslásaimkor csaknem megőrülésbe kergetett.”³⁹⁸

Szerémi műveltségének elsődleges forrása a Biblia volt, természetes tehát, hogy az általa megismert valóságot, átélt eseményeket biblikus keretben tudta elhelyezni. Ebben a biblikus műveltségben gyökerezett vátesz-szerepe is, amely az egész szövegen végigvonul, s a fentebb már elemzett középkori törökellenes kereszties apokaliptikához jelent erős összekötő kapcsolatot, ugyanakkor, úgy gondoljuk, titokban valószínűleg mindvégig megáéának vallotta az ebből a hagyományból kinövő Dózsa-féle kereszties eszméket is. A parasztháború bemutatása híven tükrözi a harcok ideológiáját,³⁹⁹ az elsősorban kereszténységért, búcsúért (ezáltal az üdvösségért) vívott jogos küzdelmet.⁴⁰⁰ Ez a késő középkori gondolatkör a kemény társadalmi felhanggal párhuzamosan – és azzal szorosan összefonódva – a *keresztény misztika apokaliptikus látomásaiban* teljesedett ki.⁴⁰¹ Baják László szerint a szöveg interpretálja Henoch

³⁹⁸ „Írta mindezeket Szerémi György pap, aki káplánja volt egykor az ifjú Lajos királynak, s az ő halála után János királynak, aki velük sok veszedelemben forgolódott, de hiába fáradozott, mert tőlük semmit sem kapott, de ő mindazonáltal nekik gyakran jóvendölgetett, midőn véleményét hallatta, s midőn Czesztochowából megtért és Krakkóban időzött, ezeket emlékezetében gondosan rejtegette s végül emlékezete után megírta, midőn a boldogságos szűz őt arra megsegítette.” Fordítja és idézi *Farkas Gábor Farkas: Szerémi György hitelességének a kérdése..* i. m. 37. A kézirat szövegét közli *Szádeczky Lajos: Szerémi György élete és emlékirata.* Bp. 1892. 495–496. valamint *Farkas Gábor Farkas: Szerémi György hitelességének a kérdése.* i. m. 55.

³⁹⁹ *Baják László: Szerémi György világképe.* In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1989. 123–136.

⁴⁰⁰ SzÜCS 1972, 213–216. valamint SzÜCS 1974, 410–411.

⁴⁰¹ *Baják: i. m.* 128. Az obszerváns Petrus Olivii (†1298) Apokalipszis-kommentárjai ekkorra már széles körben ismertek voltak, (SzÜCS 1972, 216.) átvette őket a pálos teológiai gondolkodás is, Gyöngyösi Gergely művei alapján legalábbis Tarnai Andor e következtetésre jut. (*Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik.* i. m.109.) A kiliazmus fő terjesztői tehát a ferencesek és a pálos szerzetesek voltak: ennek

apokalipszisét és a Szentírás egyes könyveit,⁴⁰² de a legnagyobb hasonlóságot Izajás próféta jövendölésével mutatja.⁴⁰³

Az apokalipszis feltételezett közelsége és a szerző biblikus végzettudata hívja elő Szerémi prófétai hangját és azt, hogy az *Epistolába* víziókat és különböző látomásokat is csempész, mindezt természetesen a biblikus hangnemben. Ilyen például 1529-ben Bécs ostromakor látott víziója:

„Én pedig Lőrinc vértanú előünnepén [augusztus 9. – kiem. tőlem, Ö. S.] víziót láttam, amíg Bodrogon tartózkodtunk a Duna mellett, hogy a halottak vecsernyéjét és vigíliáját olvastam. A törökök császáranak tábora jobbra tőlünk a Duna túlsó részén volt. Fényes nap volt. A törökök császáranak tábora felett felhő függött olyan módon, mintha nagy asztag lenne. S én, György ezt a víziót láttam: a felhőben megjelent egy király, az angyali koronához hasonló volt a fején, s mindkét kezében nagy pörölyt emelt feje fölé. Lába alatt egy nagy fejedelem feküdt koronával; ez a fejedelem egyszerű volt, s olyan volt, mint egy ártány...”⁴⁰⁴

Szerémi ezek után elmondja, hogy a jelenés a szultán sikertelen hadjáratát jelképezi. Az *Epistola* középpontjában a mesélő vátesz-szerepe áll. Tudjuk, hogy már Szerémi apja is jövendölt.⁴⁰⁵

„Lehetségesnek tartom, hogy ezt a fölfokozott várakozást, jövőbe tekintést nem csupán iskolai évei során szívta magába, hanem már szinte „genetikusan”, a délvidéki realitás részeként örökölte az események mesés vagy transzcendens magyarázatát. Ez a világlátás természetesen befolyásolta György atya társadalom- és történelemszemléletét is: legnagyobb fenyegetést a törökökben látta, a közelgő veszedelem rémítő képe elől

---

minden bizonnyal az is az oka, hogy ez a két rend birt olyan kiterjedt kolostorhálózattal, mely fölgyorsította az információk és eszmék áramlását.

⁴⁰² Mt 25,34; Gal 4,26; Zsid 12,22; Jel 21,2. *Baják*: i. m. 128.

⁴⁰³ „földrőket szemetek láttára idegenek élnek fel” (Iz 1,7) – „Isten Pannonia országát más idegen népeknek adta” (*Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m., 181.); „Jaj a gonosznak! Rosszul jár, mert keze tetteihez mérten lesz fizetsége” (Iz 3,11) – „amilyen mértékkel mért, ugyanazzal a mértékkel mérnek vissza neki” (*Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m.40.); „asszonyok uralkodnak rajta” (Iz 3, 12) – „Elasszonyosodottak fognak uralkodni rajtuk” (*Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m 337.) Szerémi ez utóbbinál maga is megjelöli, hogy Izajástól (Ézsaiástól) idéz.

⁴⁰⁴ *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m, 235–236. György atya más hasonló jelenséget is megörökít, olyat, amelyet nem saját szemével látott, csak mástól hallott, pl. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m, 296 és 300.

⁴⁰⁵ „s mondta atyám: az Isten mentsen, hogy ez a vár [ti. Nándorfehérvár] a törökök kezére kerüljön: a legnagyobb csapás lesz a széthúzó egész kereszténységre. – És végül beteljesedett atyám jövendölése.” *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. i. m, 71.

pedig a haza siratásába menekült.⁴⁰⁶ Írása ezzel a két alapvető jellegzetességgel bekapcsolható a XVI–XVII. századi közép-európai irodalom legnagyobb áramlatába, melyeket a *törökellenesség* (a török, mint Isten büntetése) és a „*Querela Hungariae*” toposz hegemoniája fémjelez.” – írja Bojtos Anita⁴⁰⁷

A történelmi ok-okozati magyarázatok helyett a bűnre következő büntetés irányítja a cselekményt, *morális fogalompárok*. Ilyen például az eskü-esküszegés, hit-hitetlenség, hűség-hűtlenség, bűn-büntetés: ezek feszülnek egymásnak, ezek azok a tulajdonságok, amelyek cselekményformáló erővel bírnak. Az erkölcsi problematika egyetlen rendezője Isten, rendezőelve pedig az isteni akarat. Aki pedig ezt az összefüggésrendszert fölfejt, az maga a látnok: Szerémi. Az esemény, amit pedig nem tudott megmagyarázni, mert nem ismerte, beillesztette ebbe a vallásos, látomásokkal és hiedelmekkel tarkított világba. Így járhatott el valószínűleg azzal is, amit II. Lajos udvarában látott.

Lajost „gyermekkorától kezdve rosszra nevelték, minden évben húshagyókedd napján a gonosz szellemek fejedelmévé tették, pajzánságba húzták be őt, [...] s táncolásra tanították.”⁴⁰⁸ „[...] bolonddá tettetek minden évben húshagyókor, fejemre Lucifer-fejet helyeztetek, ökörszarvakat tettetek rá, lábamra ökörlábat, s orrom mindig olyan volt, mint a gólyáé, s kígyó farkam volt, ami az Isten ellen volt, és az összes szentek ellen.”⁴⁰⁹

– ír a farsang ellen, mely hanyaggá tekintély nélkülivé és asszonyossá tette az uralkodót.

Az isteni rendezőelv azonban itt is logikus sorrendbe teszi az eseményeket: a hanyag király és főurak Mohácsnál életükkel fizetnek mulasztásaikért. Az ószövetségi mágia, bálványimádásos és kultikus vétségek, szexuális bűnök és asajátnépelem ellenelkövetett erőszak következménye a föld és az uralom elvesztése.

A század közepére a mohácsi tragédia okozta trauma, a „bűneiért bünteti...” toposz és a wittenbergi eszkatológia találkozott a régi magyar szerzetesi hagyományban megbúvó eszkatológiával. A kollektív hivatástudat egy speciális kifejeződése lehet a

⁴⁰⁶ Szintén megjelenik már az Előszóban: „mert ez az édes haza szült engem; miatta siránkozom éjjel-nappal”. Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m. 27.

⁴⁰⁷ Imre Mihály: „Magyarország panasza”. i. m. 8.

⁴⁰⁸ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m. 134.

⁴⁰⁹ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m. 106.

prófétai szerepvállalás Szerémi életében. Ezen apokaliptikus szempontrendszer elvei alapján írta meg emlékiratát, amelyben a „nagy hűtlenek” bűnhődése természetes isteni beavatkozás.

A bűn-büntetés gondolkörén belül más bibliai, elsősorban ószövetségi párhuzamokat is találunk: „Pannónia, az ígélet földje” szintén több helyen megjelenik a korszak irodalmában. A magyar és zsidó nép történetével való párhuzamba állítás nem Szerémi sajátossága: a protestáns Farkas Andrásnál és más katolikus és protestáns prédikátoroknál is megvan. A bibliai történet szemlélet sajátja ez, azsidó honfoglalás előtt, alatt, és után is azt hangsúlyozzák, hogy a kánoaníták elkövették a bűnt, ezért Isten kisöpörte őket a földről.

A bűnök, amelyekért Szerémi ostorozza saját korát, elsősorban az erkölcsi vétségek – esküszegés, hitszegés, árulás, elpártolás, könnyelműség, kapzsiság, hitetlenség, az úgynevezett szociális bűnök⁴¹⁰ – melyeknek ismerete Szerémi ferences neveltetéséből, a rend szociális érzékenységéből vagyon- és tulajdonellenességéből eredeztethetőek.

„A morális vétségekért Szerémi olvasatában Isten személyes büntetést szabott ki mindenkire, a „nagy hűtlenek bűnhődését” külön kiemelte emlékiratában.⁴¹¹ Az isteni igazságszolgáltatás többnyire épp haláluk módjában éri utol őket, az országnak és a nemzetnek azonban más módon kell vezekelnie: egy olyan eseménnyel, amely – ha a bűnösök nem térnek időben jó útra – magában foglalja az egész Szent István-i birodalom bukásának lehetőségét. És ez az esemény Mohács⁴¹²” – írja Bojtos Anita kiváló tanulmányában.

Az ország elveszésének egyik legtalányosabb története az amikor *maga a szultán kémkedett Budán, úrnapi körmeneten*. 1501. úrnapiján (június 10.) kelt levelében az épp Magyarországon tartózkodó Thomas Dainerius, a ferrarai herceg követe ír Mohamed koporsójának elpusztításáról. Egy jóslat Mohamed tanainak fennmaradása koporsója épségben maradásához kötötte. A leírás szerint a Nagyboldogasszony-templom előtt fölállították egy mecset makettjét, a szultán és vezérei bábujaival. Mikor a magyar király a maketthez ért, felgyújtották azt. A tömeg ezután darabokra tépte

⁴¹⁰ Őze: Bűneiért... i. m. 40.

⁴¹¹ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m. 66.

⁴¹² Bojtos: i. m.

Mohamed koporsójának maradványait.⁴¹³ A rítust követően napokig tartó fényűző mulatságban „sokan részegen aludtak a földön elterülve”.⁴¹⁴

Szerémi a mohácsi csatáról, mint következményről alig ír. Nem a hadi események számára a fontosak.

„Lajos király (...) ifjú volt; mint bárányt vitték a mészárszékre”.⁴¹⁵

A pogány ellenség által elpusztított „ártatlan” uralkodó vértanú és egyben népe áldozata is a kollektív bűnért. A szultán, mint az apokaliptikus népek vezére tisztában van tette jogosságával, és hogy ő Isten eszköze a büntetésben.

„Bosszút akarok állni Jézus nagy prófétáért, mert igen nagy sértést követtek el a magyarok Jézuson, Mária fián, akit Krisztusnak mondanak; Mohamed prófétánk megparancsolta nekünk, hogy tisztelnünk kell őt; prófeta, s nincs hozzá hasonló”.⁴¹⁶

Azt, hogy itt Szerémi milyen sértésről írt, nem tudjuk. Jelenthet egy általános morális lezüllést. A mohácsi csatával foglalkozó fejezetben Lajos király haláláról a hiteles adatokat közli, de pusztulását azonban morális okokra vezeti vissza, mert Lajos „gyermekkorától fogva mindig gyakorolta a lányokkal való feslettséget...”.⁴¹⁷

A gyilkosságnak később Dózsa György és Czibak Imre esetében is megfigyelhető sajátos biblikus passiószerű elbeszélésével találkozunk. Elképzelhető, hogy a késő középkori prédikációirodalom egy speciális – talán épp az apokaliptikus víziókkal foglalkozó – ágának gyakori témája volt a passió föllevenítése és áttemelése saját korukba”

Szerémi talán az első, aki a nemzeti bűnöket egy hanyatlási folyamat centruma, végkifejleteként értelmezi, egy nemzethalál, bűnhődés bekövetkeztéként ábrázolja, a bűn megérdemelt és elkerülhetetlen isteni büntetéseként, ennek azonban nincs feloldása,

⁴¹³ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m, 64. A levelet magyarul közli: Barlay: i. m. 18–20. Idézi: Főgel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). MTA, Bp. 1913. 125–126. és Fodor: i. m. 31–32. Szakály Ferenc Mohamed koporsójának elégetését 1526-nál „néhány évvel korábbra, farsangra” keltezi. Lehetséges, hogy az 1501-es esemény megismétlődött? – teszi fel a kérdést Bojtos Anita. Magára a koporsó európai legendájának hagyományára lásd Segesváry: i. m. 63–64.

⁴¹⁴ Barlay: i. m. 20.

⁴¹⁵ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m. 121.

⁴¹⁶ Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m, 121.

⁴¹⁷ Uo. Mikor Szerémi és Tatai Miklós Lajos meggyilkolásáról írnak, mindketten Szapolyai György szájába adják Lajos bűneit, amikért bűnhődnie kell. Szerémi György: Magyarország romlásáról. i. m, 132–134.

csak a kollektív kárhozat. A mű csak a negyvenes évek közepén kap formát, Szerémi halála előtt, mégis történetünk elejére kell tennünk, mivel megelőzi a többi kifejlődött, apokaliptikus modellt.

A királygyilkosságok sorozata (V. László, Mátyás, II. Lajos, Szapolyai) nagy része a fiktív pusztulást hordozza magában. Egy nép megbolydult, őrült gondolkodását saját rendjével, törvényeivel, államával, uralkodóival szemben.

Dózsa György felkelése és az utána következő esztelen tomboló bosszú, Nándorfehérvár elveszte, a várak leépítése, az ország gazdasági erejének kimerítése pedig a racionális véget, mindezt pedig egy biblikus látomásos prófétikus keretben adja elő, csomópontként a passió jelenetre montírozva az eseményeket.

A bibliai párhuzam protestáns térfélen

Bűn és Büntetés

Húsz évvel ezelőtt írtam egy könyvet e tárgyban, a 16. századi magyarországi egyházi hagyományt vizsgálva. Most évek múltán ismét apokaliptikával foglalkozva újra elővettem. Ilyenkor szembesül az ember azzal, hogy nem ismervén fel saját leírt sorait, azok újragondolására lenne szükség. Jelenleg ezeket az azóta – saját és mások által folytatott kutatások alapján – jött ötleteket szembesíteném a régi szöveggel. Régebbi írásom óta tárgyban több tudományos munka folytatta a kutatást⁴¹⁸

A toposz

Imest írja Szent Moizes ötödik könyvében,
Ő könyvének huszonnyolcad jó nemes rendében,
Vedd eszedbe ki nem féled Istent beszédedben,
Miként leszen a te dolgod minden életekben.

Ha uradnak Istenednek szavát nem fogadod,
Mit neked mond és parancsol ha meg nem tartandod,
Reád szállnak rettenetes veszedelmes átkok,
Ím megmondom, azon kérlek, hogy meghallgassátok,

Rejád bocsát nagy döghalált, hogy megemésztesél,
Igen megvér nagy szükséggel, minden betegséggel,
Nagy hévséggel, hidegséggel és nagy dögösséggel,
Nagy aszálylyal és ragyával, hogy kesergettesél.

Érczczé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsíros föld.
Port, harmatot, aszú hamut észik az aszú föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szumjú föld.

---

⁴¹⁸ A könyv szerzője több irányba nyitottak utat. Itt csak néhány nevet említenék, mint Imre Mihály, Bitskey István, Fodor Pál, Segesváry Viktor, Sziráki Szilvia.

dc_220_11

Ad az Isten szolgálatra ellenség kezébe,
Annak szolgálsz éhen szomjan mezítelenségben,
Vereséggel megtör téged a te erkölcsödben,
Ott sanyargat az fogságban téged nagy szükségben.

Mesze földről az Úristen hoz tereád népet,
kinek nyelvét meg nem érted, nagy kegyetlen népet,
ki nem teszen tisztességet öreg embereknek,
Meg sem szánja veszedelmét a kis gyermekeknek.

Ím megmondá szent Moizes Isten akaratját,
Az bűn ellen nagy haragját, rettenetes átkját,
Ám meglátják, mikor várják az ítélet napját;
Kik nem nézik az istennek semmi jó tanácsát.

(Szkhárosi Horváth András: Az átokrul)⁴¹⁹

---

⁴¹⁹ Szkhárosi Horváth András: Az átokrul (RMKT XVI. II/2 207–214)

Viszontag ha nem engedsz az Uradnak Istenednek beszédének,
...Reád jönnek minden ez átkok és megkönyékeznek tégedet.

Hozzád ragasztja az Úr a döghalált, míglen megemészt tégedet
arról a földről melyre te bemenensz, hogy örökségük bírjad azt.

Megvér tégedet az Úr száraz betegséggel, hidegleléssel, gyullasztó
és izzadó betegséggel, aszályal, szárazsággal és ragyával és mind addig kergetnek ezek tégedet,
míglen elvesz.

És léznek a te egeid, melyek vannak a te fejed felett olyanok, mint az érc és az föld
mely te alattad vagyon, mint a vaj.

Az Úr az eső helyébe az te földedre ad port és hamuát égből száll te reiád mind addig,
míg tellyességgel el veszendesz.

És szolgálsz az te ellenségeidnek az kiket bocsátand az Úr te ellened, éhen és szomian,
mezítelen és minden állatnak szükségében, és vas igát vet az te nyakadra, míglen el veszt
tégedet.

Hoz az Úr te ellened népet messzűnven, az földnek utolsó részéről nem különben az
mint repül a sas, oly népet az kinek nyelvét nem érted.

Szemtelen népet, ki nem tiszteli a vén embert és az gyermeknek nem kedves.

(Biblia Mózes V. 8. 21–50 Károlyi Gáspár fordítása alapján)

Hol mit gondol most ez világ Isten haragjával,
Nagy átkjául, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszálylyal, az sáskával és az döghalállal.
Külömb-külömb betegséggel és nyomorúsággal,

Hogy mint használ a töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserűségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével.

Ám Budáról az törökök igen prédikálnak
Nagy zengéssel, mint a sáskák mirejánk kiáltnak
jól látjátok ő nagy torkát dühös döghalálnak
Azon kérnek, hogy adjunk helt Isten mondásának.

Az szegény föld szomjúhozik gyakorta miattunk,
Ércé tötte mert az eget az mi gonosz bűnünk,
Az nagy portól, a mit szólhat azt mondja műnekünk,
Ha bűnünkéből ki nem térünk semmit nem át nekünk.

(Szkhárosi Horváth András: Az átokrul)⁴²⁰

1547-ben Szerémi György *Epistolájával* egyidőben írja ezeket a sorokat Szkhárosi Horváth András.⁴²¹ Ez év júniusában kötötték meg V. Károly császár és Szulejmán szultán biztosai a drinápolyi békét, ami az elkövetkezendő évekre szabályozza a két birodalom közötti viszonyt. Úgy látszott, hogy a török alóli felszabadulás, Magyarország integritásának visszaállítása mint reális politikai lehetőség végleg elveszett. A köznép között ígét hirdető papok ugyan nem értesültek ilyen gyorsan a világpolitika változásairól, de sokkolták őket a közvetlen környezetükben

⁴²⁰ *Szkhárosi Horváth András: Az átokrul*. RMKT XVI. II/2 207–214.

⁴²¹ Neve alapján délvidéki. A hagyomány szerint ferences kolostor tagja. 1542–1549 között Tállya reformátora.

lejátszódó tragédiák. A török megállíthatatlannak látszott. 1544-re elestek az ország közepén lévő várak is. 1529 után már nemcsak Magyarország, de a német nyelvű államok is rettegetek a töröktől. Egyre inkább Isten büntető szolgáját, az Antikrisztust látták benne.

A 16. század második felére sokkhelyzet állt be. Saját életüket, elődeik történetét párhuzamba állították a Biblia zsidó népével. Ahogy Szkhárosi mondja, a párhuzam alapja Mózes V. könyve. Itt az Úr megfenyegeti népét: ha nem tartják be törvényeit, akkor egyedeiben és egészében is átkozottak lesznek. Isten szövetsége azonban a jövőre is vonatkozik, amiről Szkhárosi itt nem szól. Ígéretet kapnak, hogy megszabadítja őket az üldöztetéstől és a választott nép lesznek, ha megtérnek a bűnökből. Mózes V. könyvének történeteszemlélete az egész Biblián végigvonul.

Szkhárosi Horvát András a hegyalján, Tályán volt reformátor. A Perényi-birtokok kellős közepén a Tokaj-hegyaljai borvidék népességének szól ez a merész dal. (Maga a borvidék 1526 után a valamikori szerémségi borvidék menekült lakosságából töltődött fel és egy generáció múlva át tudta venni a Szerémség szerepét, mint a Lengyelország felé irányuló borkereskedelem első számú édes fehérbort előállító területe. Érdekesség, hogy a tokaji hegy egyik lejtőjét a menekülők az otthoni hegyről Tarcalnak nevezték el, amely csúcsot jelentett a régi magyar nyelven. Tállya Batizi és Szkhárosi működési helyének szomszéd településnevét is tarcalnak hívták. Tarcalnak hívták otthon a hegyet Kamonc szerémi szülőhelyének szomszédságában, Szalánkemén, az évszázados dunai hadiátkelő mellett, ahol a törökök rendszeresen magyar földre léptek.)⁴²²

Szkhárosi erős szociális tartalmú katolicizmusellenessége a török veszély apokaliptikájával párosult. Szeréminél, mint láttuk, ez a ferences apokaliptika sajátja, és azoké a délvidéki huszita eretneksége is, akik ellen bevetették őket. A zsidó–magyar párhuzamnak tehát több forrásból lehetett olyan előzménye, amely ezt kiliasztikus úton fejtette ki. A század első felében még politikai úton elintézhetőnek látták a török veszélyt, a század második felének megduzzadó prédikációs és vitairat-irodalma már egyre inkább csak az apokalipszis képeibe tudta behelyettesíteni kora eseményeit.

---

⁴²² *Hevesi Attila*: „Hogy ihatnám a Szerémnek borát” Szőlő és borvidékeink történeti földrajza. In: *Borok és Korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán, Benyák Ferenc Hermész Kör, Bp. 1999. 93.

A toposz fellelhetősége és elemzési szempontok

Harmincnyolc szerzőt találtam a 16. századi egyházi irodalomban, akik használták a zsidó–magyar párhuzamot. Működésük szinte az egész egykori középkori Magyarországot behálózta.⁴²³ Ebből arra következtethetem, hogy a párhuzam előfordulása a korban nemcsak egyes helyekre lokalizálható, hanem az ország egész területére vonatkoztatható. Származásukra nézve az egész magyar társadalom képviseltette magát, így a zsidó–magyar párhuzam jobbágytól a főúrig minden rétegben fellelhető, és minden magyarországi felekezetenél megtalálható volt.

A toposznak vannak kulminációs pontjai. A török korban ez a 16. század második fele, a 17. században pedig az 1660 utáni időszak. A sorozatos vereségek hatására a tizenhatodik század utolsó harmadában a szabadulás szó elvesztette politikai jelentését és apokaliptikával telítődött. A legyőzhetetlen török János apostol apokalipszisének Góg népével lesz azonosítható, a német az Antikrisztus katonája, tehát, úgy gondolták, közeleg a végítélet.

Az ország lakossága a világtörténelem centrumában áll. Morális szintű, személyes és kollektív döntésen áll vagy bukik, hogy a nemsokára bekövetkező utolsó ítéletkor a fény vagy az árnyak birodalmához sorolódik-e. Bűnösök vagyunk – mondják papjaik –, de a keresztények közül azért sújtatunk éppen mi, mert Istennek céljai vannak velünk. Ez a bizonyítéka a választottságnak, hiszen a híveknek szenvedni kell. Ez visszavezet Istenhez, penitenciára kényszerít, célt ad, próbára teszi felebarátaik iránt érzett szeretetüket.

A választottnép-tudat ekkor még elég körülhatárolatlan, és bizonyára „a magyar népen” mást és mást értettek a kor képviselői. A toposz a hódoltatott nép számára ebben a helyzetben egységesen passzív magatartást hirdetett: a bűneikért rájuk küldött zsarnok, az Antikrisztus könyörtelenségének elviselését, mivel a világvége úgyszólván közel van. Akinek azonban az a tisztje – mondják –, annak harcolni kell, akár élete árán is,

---

⁴²³ A biblikus eszkatologikus szemlélet hozta, hogy a kollektív büntudat kialakulásával párhuzamba állították saját életüket az Ószövetség zsidó népével. Elsőként Farkas András írta le 1538-ban a zsidók sivatagi vándorlását és a magyar nép steppei bolyongását egymá mellé helyezve, majd Pannónia és Kánaán elfoglalását mint Istentől kirendelt lakhely megszerzését. Győzedelmes és nagy királyokat mindkét oldalon, míg Isten törvényét és rendelkezéseit betartották. Mindezek után hogy a nép elhagyta Istent Mózes átka szerint Isten is elfordult tőlük és vereségek, rabságba hurcoltatás sora szállott rájuk. A párhuzam ugyan nem árulja el, mi volt a bűn, és nem ad utasítást a megszabadulásra sem. Annyit mindenesetre tudunk, hogy Farkas András a reformáció híve volt már.

előtte azonban szigorú penitenciát kell tartani. A párhuzam útmutatása a gyakorlati életben azt jelentette, hogy alakítsanak ki olyan szigorúan szabályozott közösséget, életvitelt, világot, amely vallásilag szorosán összefűzi tagjait, szemben a világvége szörnyeivel, és semmilyen kilengés ne adjon okot a külső beavatkozásra.

A tizenöt éves háború azután egy időre elsöpri ezt a sokkhangulatot. Megszűnik a török verhetetlenségének mítosza, a két Antikrisztus reális politikai ellenféllé válik. Az önszabadító nemzet gondolata lép a világvégevárás helyébe. Bocskai mozgósítja az eddigi passzivitást, és reális politikai célt mutat.

Az Ószövetség történeti szemlélete, melyet modellként használnak, nem immanens cselekvési keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető belső értékkel bíró eszmeként értelmezi, amely csak szorított helyzetben kerül elő. Egy korszak, ahol sokkhangulat uralkodik el, ahol a normális életre nincs reális lehetőség, ahol ideológiát kell gyártani arra, hogy házat építsenek, gyermeket nemzzenek, hogy bízzanak a holnapai létben, a transzcendens szférába helyezi a megoldást.

A közös bűnt és az ezzel együtt járó kiválasztottságtudatot mindkét esetben a közös bűnhődés bizonyítja. Olyan térségben élnek, ahol ezt nap mint nap az események igazolják vissza a kollektív büntetésekben az egész városban, az egész népen.

Magatartásformák és bűnkatalógus

Logikus a következtetés, hogy az ilyen világnak nincs modernizációs faktora, és deffenzív magatartást rögzít. Miért is lenne, nem az immanenciák világában élnek, dolgoznak, szaporítják vagyonukat, teszik kényelmesebbé életüket. Istentől remélhetnek csak, morális szinten fogalmaznak. Abban a pillanatban azonban, amint valami reális lehetőség nyílik a normális életre, politikai alternatívákra, a transzcendentális mechanizmus háttérbe szorul. (Csak zárójelben, de ezt bizonyítandóan jegyezzük meg, hogy a török hódítás és az azt követő apokalipszis eseményeit talán legkövetkezetesebben hirdető Károlyi Gáspár, miközben világvégét és vizet prédikál, nagyon is el van foglalva e világi borügyleteivel.⁴²⁴)

Nincsenek arra mérőműszereink, hogy a toposz által leírt csoporttudat mennyire hatotta át a társadalom minden rétegét, és hogy kontinuitása a reformkorig, a magyar

---

⁴²⁴ Károlyi Gáspár a gönci prédikátor. Válogatta sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szabó András Bp. 1984. 205.

nemzeti eszme kikristályosodásáig mennyire volt intenzív. Egy biztos, a zsidó–magyar párhuzam mindig olyan helyzetben került elő, mikor sokkhatáskezelő mechanizmusként alkalmazhatták, azaz hasonló pszichikai állapotban éltek ezzel a tudatformával, és az általa berögzített deffenzív magatartással.

Könyvem a toposz három pillére köré csoportosítottam. Mire gondolt a kor, mint Isten haragját kiváltó elkövetett vétkekre? Miért a török Isten büntetése? És mi a magyar nép? Jelenleg nem foglalkozom azzal a társadalomrajzzal, melyeket a prédikációk által felsorolt bűnkatalógus alapján következtettem ki. A vizsgált anyag a toposz mentén, a bűnök kapcsán minden rétegre vonatkozóan megrajzolja a kor társadalmának elvárásait, normáit.⁴²⁵

⁴²⁵ RMKT XVI. század. II. kötet: *Farkas András*: Az zsidó és magyar nemzetről. 13–24. *Batizi András*: Jónás próféta históriája. 98–95.; *Meglőtt és Meglőendő dolgokról*. 95–113.; *Az vitéz Gedeonról*. 74–81. *Szkhárosi Horváth András*: Vigasztaló ének. 161–163.; *Az Antikrisztus országa ellen*. 163–168; *Az fejedelemségről*. 168–177; *A fősvénységről*. 187–199; *Az átokról*. 207–214; *Székely Balázs*: Az Szent Tóbiásnak egész históriája. 325–333. IV. kötet: *Nagybánkai Mátyás*: A nyomorúságokban való vigasztalásról. 3–4. *Siklósi Mihály*: LIII. Psalmus 45–47. *Battyányi Orbán*: A háborúságnak szenedéséről 53–54. *Ilosvai Selymes Péter*: Ptolemeus király históriája. 208–240. *Névtelen*: CIII. Psalmus. 71–74. V. kötet: *Radán Balázs*: Háborúságnak idején való könyörgés. 3–4. *Dézszi András*: Makhabeusról 29–41.; *Moyses és József hadáról*. 50–57. *Sztáray Mihály*: XXXII. Psalmus. 68–88.; XII. Psalmus. 77–78. VI. kötet: *Szegedi Gergely*: A magyarok siralmas éneke a tatár rabságról. 8–14.; *A veszedelmekről*, melyekkel Isten Magyarországot ostromozza. 209–212.; LXXI. Psalmus. 230–234.; XXIX. Psalmus. 222–224.; XXXVII. Psalmus. 228–230. *Szegedi András*: Historia ... *Névtelen*: Manasséról és Nabugodonozorról 75–81. *Névtelen*: Jeremiás próféta siralmas... 82–84. *Névtelen*: Jeremiás próféta könyvegéből. 85–87. *Névtelen*: Magyarország siralma. 87–89. *Torkos János*: Absolom... 41–93. VII. kötet: *Erdéli Máté*: Szent János Baptista... 3–9. *Németi Ferenc*: LXIII. Psalmus. 155–159.; LXXVII. Psalmus. 159. *Dobokai Mihály*: Szép dicséret. 297–299. VIII. kötet: *Névtelen*: Cantio pulchra 15. *Névtelen*: Szép dicséret. 16. *Bornemisza Miklós*: Elezár pap mártíromsága. 23–35. *Temesvári János deák*: A Béla királyról, mint jöttek be a tatárok és elpusztították egész Magyarországot. 178–200. *Sztárai Miklós*: Az Vízözönnek históriájáról való szép ének. 258–268. *Zeleméri László*: II. Psalmus: 219–221. *Újlaki Péter*: III. Psalmus. 118–120.

A táblázat életrajzi részét az RMKT és az RMNY jegyzeteiből, valamint *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. jav. és bőv. kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor, Református Zsinati Sajtóosztály, Bp. 1977 című művéből állítottam össze. Vizsgálódásomban időhatárt kellett szabni. Végpontként a 15 éves háború előtti évet, 1590-et választottam, mivel ekkor a párhuzam ideológiai háttere és bázisa átalakult. A magyarul nyomtatott vitairatok nyelve valószínűleg azért magyar, mert nemcsak teológusok, hanem laikusok számára is készültek, így szélesebb néprétegek számára is érthetőek voltak. A latin nyelvűek egy részét pedig azért írták latinul, hogy külföldi terjesztés esetén a külföldet hívják döntőbíróul. Mivel azt vizsgáltam, hogy a „magyar nép” vagy „választott nép” kifejezések bírnak-e etnikai jelleggel, tanúi lehetünk-e valamilyen korai magyar etnikus csoporttudatnak, ezért a német és román prédikációskötetek vizsgálatától is eltekintettem. A következő táblázat azoknak a vers- és prózaíróknak az adatait próbálja rendszerezni, akik használták a zsidó–magyar párhuzamot. A táblázat, amely 38 szerzőt vesz számba, érdekes dolgokra utal. Működésük szinte az egész országot behálózta, tehát a párhuzam előfordulása a korban nemcsak egyes helyekre lokalizálható, hanem az ország egész területére lehet vonatkoztatni. Tanulmányaik helye, már akinél tudjuk, leggyakrabban Wittenberg, de előfordul Krakkó, Padova és Bécs is. Származásuk jórészt ismeretlen, de feltételezhetően a túlnyomó többség mezővárosi polgár. Akad azonban két főúr is, Melius kismenes, Telegdi pedig jobbagyszármazású, tehát a zsidó–magyar párhuzam jobbágytól a főúrig minden rétegben elterjedt volt. A szerzők foglalkozásuk szerint nagyjából lelkészek, papok, ez a fennmaradt és vizsgált anyag jellegéből is következik. Ahol kérdőjelet tettem a szerző által látott kiútnál, ott az arra vonatkozik, hogy bár a töröktől való megszabadítást emlegeti, de nem lehetetlen, hogy ezt az utolsó ítélet formájában gondolja. Nem lehet teljesen következetes névsort felállítani. A zsoltafordítások ugyan a zsidó és a magyar nép

Annak idején a postillás köteteket olvasva egy-egy bűn említésekor minden egyes véteknél jelöltem a prédikáció íróját, a mű keletkezési helyét, és húztam egy strigulát. Értelmetlen dolognak tűnik a vizsgálat ma már számomra is, ugyanis nem valószínű, hogy a Bornemisza Péter által szidalmazott nagyszombati asszonyok paráznábbak lettek volna, mint a Kulcsár György által kevesebbszer emlegetett alsólendvaiak, itt inkább a prédikátor, kísértéssel szembeni saját harca vetülhetett ki a környezetére. Az sem helytálló, hogy mondjuk a Hortobágyon kevesebbet loptak volna, mint Trencsénben, legföljebb, míg az előző helyen marha, az utóbbin pedig inkább a fatolvajlás miatt estek kísértésbe a 16. század „privatizációs szakemberei”. Dávid Ferenc kolozsvári kereskedői pedig természetesen nem verekedtek annyit a kocsmában, mint a megyei statútumok által egyébként kevésbé büntetett katonaközösségek, akiknél foglalkozásukból adódóan a gyávaság volt a legmegvetendőbb cselekedet. Mégis annak felderítésére, hogy mely bűnt tartották Isten ránk küldött haragja okának, ez a vizsgálat nagy segítségemre volt. Ez alapján tudtam gyakoriságuk alapján csoportosítani és rangsorolni három oszlopba a vétkeket:

Isten személy ellen elkövetettek,⁴²⁶

szociális tartalmú (hatalmaskodást magába foglalók),⁴²⁷

a kora újkori változó társadalom szemléletéből következő személyes típusúak.

Itt természetesen az addigi kutatásokat figyelembe vevő, vagy cáfoló érveim és prekonceptióim is hangot kaptak. Tehát például Nemeskürty István állítását nem találtam igazoltnak, miszerint a protestáns prédikátorok a feudális rend bírálata alapján rangsorolták volna a bűnkatalógust. Azt a bevett állítást is hibásnak láttam, hogy a felekezetek papjai elsősorban egymást tartották volna a 16. században Isten haragjának „reánk gerjesztőjé”-nek.

Körülbelül a munka megjelenése után 8-10 év múlva említette Fröhlich Ida, hogy könyvem olvasása közben az a kérdés merült fel benne: honnan tudhatták ezek a papok, hogy a felsorolt Isten személye ellen elkövetett vétkek többsége, amelyeket a legsúlyosabbnak ítélték, a zsidó tisztasági szabályra megy vissza. Ugyanis a bálványimádót, a bűbájost az ártatlan vér kiontóját és az idegennel paráználkodót (mert

---

párhuzamára utalnak, és a hívek éneklés közben saját helyzetükre gondoltak, de mégiscsak egy bibliai szöveg fordításai. Ennélfogva jóval közvetettebb információt adnak, mintha pl. konkrétan egy tatár rablás leírására születtek volna. Nem vettem a szerzők névsorába azokat a neveket, akik a bűnt saját bűnüként és nem kollektívként emlegetik (mint pl. Palatics György), ha egyébként művük a vizsgálat más kritériumainak megfelelt is. A nevek és a művek száma vitatható, a szubjektivitás a válogatásból nem zárható ki teljesen.

⁴²⁶ Az Ótestamentumban bálványimádás és kultikus vétségek.

⁴²⁷ Az Ótestamentumban a saját csoport ellen elkövetett „erőszak” vétségei

az utóbbi bűnt is ide sorolták) kiveti atyái földje (értsd a haza földjébe nem volt temethető.) A tisztasági szabály minden esetben emberi vérrrel vagy testnedvvel volt kapcsolatos, mindenesetre a legsúlyosabb Isten- és közösségellenes vétkekkel összekötött.⁴²⁸

Húsz évvel ezelőtt Benda Kálmán kutatásait folytatva közeledtem a témához. Ő Kathona Gézával vitázott azon, hogy a vizsgált toposz apokaliptikája a kálvini vagy a wittenbergi teológia elemeihez kötődik-e a 16. századi Magyarországon.⁴²⁹ Azóta⁴³⁰ a kutatásokból kiderült, hogy ennél bonyolultabb a helyzet. A török mint Isten büntető népe ugyan először tényleg a lutheri szóhasználatban jelenik meg és hat a Wittenbergben képzettekre, Zwingli és Kálvin pedig tartózkodóan viseltetik az apokaliptika aktualizálásában, ugyanakkor az őket követő második nemzedék német-svájci teológusai, ha lehet, a 16. század közepétől még jobban tartanak a török apokaliptikus hadaitól, mint szász lutheránus kollégáik.⁴³¹

Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás. (A kérdést lásd alább bővebben.) Ez is azt bizonyítja, hogy egy olyan interdiszciplináris és interkonfesszionális alap kutatás lenne szükséges, mint amilyennel annak idején az ETE kötetét állították össze Bunyitai Vince, Karácsonyi János és társai, hogy tovább tudjunk lépni.⁴³²

Miért van szükség új történetfilozófiai érvekre?

A győztes török – a magyar hódoltság és Wittenberg

„A törökök azt üvöltik, hogy egy az Isten ki földet, mennyet teremtette, de maga nem hiszi azt lenni az egy igaz istennek, ki az ű fia által megjelönt ez világnak, és aképpen tévölögnek az istennek esmeretiben. Továbbá azt kiáltják, hogy az Istennek

⁴²⁸ A bibliai (ókori keleti) kor szemléletére utal. A konnektív igazságosságon alapuló szemléletre megy vissza. Zsidóknál ezek a bűnök szépen beilleszthetők a rituális tisztaság rendszerébe (etikai tisztátalanság, a földet tisztátalanná tevő bűnök.)

⁴²⁹ *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világképe. i. m.; *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. i. m.

⁴³⁰ *Őze Sándor–Dobrovits Mihály*: Koráncafolatok a 16–17. század fordulóján Közép-Európában. In: *Egyháztörténet* 2009/2. 19–33.

⁴³¹ Lásd a svájci teológusokról szóló fejezetet alább.

⁴³² *Egyháztörténeti emlékek...* i. m. 252–254.

akarátja: hogy Mahumetöt hallgasuk... Annakutána azt üvöltik, hogy ők az istennek népe, mert önekik ad győzedelmet az uristen^{»433} – írja Ozorai Imre vitáiratában.

A toposz a Szászsebesi Névtelentől ered. Először a domonkos szerzetes írja le mint érvet, mely növeli a törökök magabiztosságát, és amelyet megpróbálnak felhasználni a keresztény foglyok elbizonytalanítására. (Mint fent írtuk, Gregorius de Hungaria az, aki a 15. században már apokaliptikus szerepben említi a törököt.) A Koránban nem találunk erre ugyan nyomot, de Luther iszlámmal folytatott parafrázisaiban többször megjelenik: a török győzelem okai Mohácsnál nem a király és az ország vétkeiben kereshető, hanem Isten kifürkészhetetlen, szuverén akaratából. Máshol pedig arról ír, hogy nem lehet megtérés nélkül, bűnben harcolni a törökkel. A tatárokkal szemben már nem olyan sikeres a török, mert ott Isten büntető keze a keresztényekkel szemben nem súlyosodik a másik mohamedán vallású seregre.

Úgy látszik azonban, hogy amint száz évvel korábban a törökországi foglyokra hatott a csatában győztes mohamedán birodalom érvrendszere, úgy féltek tőle a 16. század közepén a közigazgatási vezetők, hogy hatással lesz a lakosságra, és áttérési hullámot indít el a török által meghódított területeken.

„Tanakodott önmagában Szelim Zoltán, mit tegyen Székesfehérvár ellen. Kémjei beszéltek neki erről és a magyar parasztok, akik hozzá futottak ajándékaikkal. A császár pedig kihirdette, hogy ezek a félpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Hogy hallották ezt a szegény parasztok, nagyon tódultak a török császárhoz Baranya és Somogy vidékéről s így más parasztok is, mindegyiküknek adott levelet a kezükbe és nagyon buzdította őket a törökök császára, hogy ne meneküljön el egy se, hanem maradjon békében a birtokán. Végül látta a császár, hogy a magyar parasztnak olyan tökéletes a hitük, mint amilyen a rácoknak. Mondja Szelim Zoltán császár a magyar parasztnak – hogyan kormányoztak benneteket a magyar nemesek és mágnások. – Hogy ezt a félpogányok hallották, felajánlották magukat a császárnak és mindegyik elkezdte vádolni urát különféle igazságtalan intézkedések és törvényellenes kormányzásuk miatt.^{»434}

⁴³³ Ozorai Imre: i.m. 4, idézi Nemeskürti i.m. 23-24.

⁴³⁴ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp.1961. 275.

Ezzel a Szerémi-idézzel érzékeltethetjük talán a legplasztikusabban a magyar parasztság és a hódoltságban megjelenő török hatalom viszonyát a hódoltság korai évtizedeiben. E szerint az idézet szerint sehol sincs még a törökkel szemben nagyfokú autonómiát őrző, a nem hódolt országrésszel állandó kapcsolatban levő magyar paraszt és parasztvármegye képe. Ez azzal magyarázható, hogy a királyi Magyarországra betörő török maga is több berendezkedési módot próbált ki mindaddig, amíg a drinápolyi béke (1568) után ki nem alakult a magyarországi hódoltság és kondominium egy évszázadra érvényes rendje.⁴³⁵

A hódolt nép mindkét félnek szállított híreket megmaradása érdekében. Zichy István, a nádori csapatok parancsnoka írta Nádasdy Tamásnak 1555. szeptember 24-én

„továbbá az mennyire lehet te kegyelmed viseljen gondját erre, hogy kereskedő népnek, holdolt népnek ne legyen szabad járni se az Dunán túl se inned, mert vadnak olyan, kik királ Ő Felsége levelével, kik érsek uraméval járnak. Ezféle nép tartja a törököt hírrel.”⁴³⁶

A kereskedőknek szabad mozgásra volt szükségük, ehhez azonban meg kellett nyerniük a magyarok és a törökök jóindulatát is. Ezt fegyver- és hírszállítással érték el. Ezért óvta tőlük Zichy Nádasdyt.

Az elidegenedett néptől való félelem többször megfogalmazta Schwendy Lázár javaslatát, hogy a környező lakosságot a végvárok környékén ki kell pusztítani. Ormányi Józsa sümegi kapitány így mondta ezt el 1561. május 21-én Nádasdy Tamáshoz írt levelében

„az terek közönséggel Magyar országban az hódolt népek tartják és éltetik mindennek, mert valamit tud gondolni és kérni az terek mindent beviszen az hódolt nép neki, annak fölötte az holdolt annyira az terekhez adta magát, hogy önmaga vérét, az keresztyént az tereknek beárullya és minden kémséggel tartja az tereket. De az én

---

⁴³⁵ *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997.

⁴³⁶ *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei : IV. közlemény . Levéltári Közlemények 3, 1925/1. 68–85

bolond ítéletem szerint mindenütt az terek várak körül egy valamely földig el kellene pusztítani a földet csak hogy az magyar végházak tartassanak.”⁴³⁷

Ilyen pusztítást tervezett 1552-ben Losonczi István is Temesvártól egész Péterváradig.⁴³⁸

1566-ban szó volt arról, hogy a török előtt Gyula környékét is fel kell égetni. A kapott parancsot Kerecsényi elszabotálta, indoka logikus volt:

„Mikor Budát elfoglalta a török, akkor sokan javasolták, de most már nincs értelme.”

A magyar végvárak is élelem nélkül maradnának. Különben is a török visz magával élelmet, és a vetés is megmaradna, a kiűzött lakosságot nem tudnák befogadni. Elég baj volt eddig is a menekültekkel.⁴³⁹ Fiatalabb korában azonban dühében ő is tett ilyen javaslatot éppen történetünk egyik színhelyére, Kálmáncsehire.

„Kálmáncsehit is elégetem, ha nagyságod ellent nem tart benne, mer sok gonosz ember van benne.”⁴⁴⁰

(Természetesen nem pusztította el a várost, mert nagy szüksége volt rá, de még gyulai kapitánysága alatt is hűtlenségükről panaszkodik.) Batizi írta

„hogy a basa a mi vallásunknak inkább kedvez, mint a pápistáknak”.⁴⁴¹

A törökök megjelentek a gyülekezetben, emlékezik meg erről Fejértói János,⁴⁴² és bízik benne, hogy megtér a török. Gyalui Torda Zsigmond is ebből a nézetből vizsgálva a helyzetet, így beszél:

---

⁴³⁷ Ormányi Józsa Nádasdi Tamásh nádorhoz. Sümeg 1561 május 21. Közreadja Komáromy András. Történelmi Tár A továbbiakban: TT.1907. 157.

⁴³⁸ Szántó Imre: A Temes-vidék és Maros-völgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971. 30.

⁴³⁹ Károlyi Árpád: Regeszták a Bécsi Császári és Királyi Levéltárból. Békés Vármegye Régészeti és Művészettörténeti Emlékkönyve (1881–1882) 40.

⁴⁴⁰ Kerecsényi László levelei. Levelek a A XVI. Századból. TT 1906. 132.

⁴⁴¹ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Szerk. Zsinka Ferenc. Bp. 11, 1927. 52-54. Erdős Károly: Bullinger és Fehértói János levelezése. Bp. 1913. 18. Gyalui Torda Zsigmond is beszél a csábítgatásokról. TT 1885. 533–535. Gyalui Torda Zsigmond levelei EtE V 575-596.

„nagy jótéteményeknek kell mondanok, hogy a földet meghódoltatni engedte az Isten mivel a török senkit sem kényszerít a mohamedán hitre. Fénlik a Krisztus világossága.”

A török területén a mi keresztény királyaink alatt nem mehetett végbe a reformáció terjedése. A gondviselés kezét látta a török hódításban.⁴⁴³ A lakosság vágyódik az Isten ígéje iránt, ezért odaözönlenek, ahol hamisítatlanul hallják hirdetni. Nem olyan esztelenek, hogy erdőkön és pusztaságokon kívánnának uralkodni a [törökök –kieg. tőlem, Ö. S.], azokat a helyeket fegyverekkel meghódították, és vérükkel szerezték, a lakosság által elhagyni nem engednék.⁴⁴⁴ Fejértói János királyi tisztviselő 1544-ben Melanchthonnak írt levelében szintén megemlékezett arról, hogy a török biztonságot ígért a prédikátoroknak. A budai pasa levelével csábította a lelkészeket a hódoltságba.⁴⁴⁵ A pasa is tudta, hogy csak ők bírják helyben tartani a falut.

A török-mohamedán érvekkel szemben, melyek az Isten által az igaz hitért nyújtott katonai sikerek argumentálására épültek már harcoltak a nép körében prédikáló művelt domonkosok is. A másik prédikáló, az ország frontövezetében jelenlévő rend a ferences körében dolgozódhatott ki az a válaszreakció, mely a ferences hatáskörből jött Szerémi György atya bűn-büntetés elmélete reprezentál a maga tömény apokaliptikus és zavartan hisztérikus végidővárásával. Ezt a modellt dolgozták ki, ha nem is mind a ferences rend kötelékéből kiszakadt, de annak iskoláiból, hatóköréből indult és a reformáció mellett tevékenykedő prédikátorok és egyházi írók sora az 1540–1550-es években.

Az ellenelmélet jut el a wittenbergi történetszemlélettel és Luther bűnös hadtisztahad elméletével ötvözve: *a kollektív bűn – Isten büntetése a török – Isten boldog üdvözült birodalma mint megszabadítás* hármas modelljéhez a 16. század közepére.

⁴⁴² *Földvály Antal: A magyar református egyház és a török uralom.* Bp. 1940. 158. Még Melius is a Krisztus aklába akarja gyűjteni a pogányokat. Uo. 102. *Melius Péter* Válogatott prédikációk. Debrecen, 1563. 305.

⁴⁴³ *Földvály Anta: A magyar református egyház és a török uralom.* i. m. 154.

⁴⁴⁴ TT 1885. 533–535, ETE V. 575–596.

⁴⁴⁵ Uo. 64.

„Te magyar nemzet kemény nyakó vagy és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács isteni beszéd rajtad semmit nem fog
De majd meglátod miképpen jársz, ha az isten elhagy.

Nagy hévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát ígéri te neked,
De ha nem veszed, higgyed örökké te ezt megemlejtet.

Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,
Ám meglátjátok, miként várjátok az ítélet napját.”⁴⁴⁶

Telve vannak félelemmel és bűnbánattal a korszak vezető politikusainak levelei, hogy elnyomtatása miatt áttér, a török mellé áll a paraszt. Kerecsényi 1555-ben, mikor a megszökött darabontok és demoralizált katonák helyére újakat akart felfogadni, azt írta, hogy

„a gyalogoknak pedig minden nemzetsége terek birtoka alatt vagyon”.⁴⁴⁷

Más alkalommal 200 darabontot akart fogadni, de nem mert, mert „minden nemzetségek terek birtoka alatt vannak, hanem az Tótországba elég haramia vagyon azokból kellene ide késedelem nélkül küldeni a 200 darabontot.”⁴⁴⁸

Tudunk olyan esetről, amikor törökös darabontok fel akarták gyűjtani a várat. Bornemissza Benedek azt írta zsoldért könyörögve:

„én ezen félek, hogy ha valami indulat leszen: minemű terekkel bérlett nép vagyon itt ezen a földön, jelesebben ez darabont, nem hogy egy hóra, de csak három hóra meg nem adasson hópénzét vagy terek, vagy magyar kész melléje állni.”⁴⁴⁹

„Izráel fiai! kik vagyunk most rabságban,

---

⁴⁴⁶ Szkhárosi H. András: Az Istennek irgalmasságáról... RMKT II/199

⁴⁴⁷ TT 1906. 122. Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamás nádorhoz. 1555. Nagy pénteken. Közreadja Komáromy András.

⁴⁴⁸ U.o

⁴⁴⁹ Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 402.

dc_220_11

Dicsűrjek az istent az ő fogságokban.
Én is dicsűretet mondok rabságomban,
Mert kegyelmes valál nyomorúságomban.

Átkozottak azok, kik téged megvetnek
Jaj nagy siralommal látjuk mi ezeket
Hol a keresztények pogán hitre térnek
Krisztust megtagadják, tisztelik Makhumetet⁴⁵⁰

– írja Székely Balázs.

Az 1547-es pozsonyi országgyűlés a török hódítást mint Isten büntetését egyenesen a parasztság elnyomtatásában látja, amelyet csak a szabad költözés visszaadásával lehet eltávoztatni, meg is erősíti János király 1530-as budai országgyűlésének határozatait.⁴⁵¹

1551 szeptemberében Fráter György írja I. Ferdinándnak, hogy a török csábítja a parasztokat:

„Azok az emberek, akik elnyomott sorban élnek, könnyen hisznek az efféle szavaknak, pedig valójában a szabadságreményükkel a legsúlyosabb szolgaságot veszik magukra. Ámde az ilyen átpártolásra, ha ilyen megtörténik, mi magunk adunk okot, hiszen akkora elnyomással sújtjuk a parasztokat, hogy azt az egyet kivéve, hogy nem raboljuk el feleségüket és gyermekeiket – minden kegyetlenséget mi is megvalósítunk a velük való bánásmódban, éppen ezért, ha Felséged is jónak látja, igen alkalmas dolog lenne az, ha Felséged is magához édesgetné a köznép lelkét, és szabadságot ígérne nekik, melyet rájuk is ki akar terjeszteni, s ha az erről szóló nyílt levelét azonnal, az első futárral az ország minden részébe szétküldené, hogy így köztudomásúvá váljék az, hogy Felséged minden karra és rendre gondot visel, s hogy így Isten is megengesztelődjék a parasztoknak visszaadott szabadság által.”⁴⁵²

---

⁴⁵⁰ Székely Balázs: Az Szent Tóbiásnak...RMKT II/332

⁴⁵¹ Kolosvári Sándor–Óvári Károly: 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. (Corpus Iuris Hungarici, I.)

⁴⁵² Régi Magyar Levelestár. (XVI–XVII. Század.) I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hargittay Emil. Bp. 1981. 103–104.

Az iszlám viszont létrehozta a nyugalmat, amely lehet, hogy a halál békéje a nemesi nemzet számára, de az egyszerű népnek a nyugodt közigazgatást, a sokszor keményebb, de kiszámíthatóbb adórendszert jelenti és a békét, a konszolidációt, a fellendülés lehetőségét. Mindezek hatására ezt a rendszert igazabbnak láthatja a paraszt, különösen, ha azt is észleli, hogy a török tisztviselők lelki támasz nyújtására is törekszenek.

Ugyanakkor folyik egy tapogatózás a török részéről is a lakosság körében, amely a parasztságot tudatilag leválaszthatná a régi államtestről. A jobbágyság tudatállapotáról adnak híreket 1562-ben a Hegyesd és Koppány ellen végrehajtott magyar ellenlökés idején keletkezett levelek.

„Nagyságod mekbocsássa, hogy én erről, ki nem engem illet bolondoskodom, még az többi között egy félelmem, kit néhány eztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak, az holdolás engedelme meg édesétette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon, *s az parasztságban nincs kitül tanulni az Istenek igéjét, ugyan azt hiszik, hogy Isten emberi az törökök és jó hit üvék azért segít Isten. Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak*, amint ím csak mastan is Hegyesd alól megtérvén, sok helyen kiáltották. Azért nem mernek minket felvenni az urak - mond, - hogy félnek tőlünk, hoga ugyan járnak, mint Székel Gyergyel, de ugyan meg kelli anak lenni. Az német, cseh gyűlöl. S ha az mienk is üldözni és üzni, kergetni fognak együtt az törökel.

Fogják mindani az hegyeknek, hogy rejánk essenek, és elburétanak minket. Kegyelmes Úristen könyerülj mi rajtunk szent fiadért!”⁴⁵³

Erre a tipikus keleti gondolkodásra, hogy aki a háborúban győz, azt támogatja az Isten, a fentebb idézett Magyarországi György apokaliptikus könyve óta láttunk példát. Mi több a prédikátorok a Farkas András 1538-ban a zsidó, illetve magyar nép között felrajzolt párhuzama mintájára a pogányságból megtérő népek kapják meg az ígért földjét és a választottságot. A dalszerző elmélete szerint tehát a magyarok közé költözött török Isten új döntése értelmében meg is maradhat az országban, ha az őslakos magyarok nem hajlandók megtérni. Ebben az esetben a törökök lesznek a választottak.

---

⁴⁵³ 500 magyar levél. i. m. 495. Kiemelések tőlem, Ö. S.

dc_220_11

„Igen félek Keresztyének én azon,
az siketség, hogy valamit ne hozzon
mint Ámálek, országunk úgy ne járjon,
jól látjátok, hogy pogán köztünk vagyon.

Elején valánk bálvány imádásban,
Most Istennek nagy irgalmasságában,
Törökök most noha vannak vadságban
A szent lélek hozhatja igazságban.

Sőt ha mostan vannak nagy gonoszságban
Fordíthat Isten jó gondolatban,
Térhetnek ők isteni igazsághoz,
Ezt így értem Krisztustól mondásban.

Megvetéd magyar nép Isten mondását,
Nem kedveléd az ő szent oktatását,
Elvetéd miképen megrothadt almát
Lesz oly ember, ki érti ennek hasznát.”⁴⁵⁴

Erre a korban felelevenedő, Csányi leveleiben is megjelenő tudatra van kidolgozott válasz, tudati reakció a wittenbergi teológia elemeivel összeegyeztetve, folytatva egy régi magyar szerzetesi, eszkatologikus hagyományt: Isten azért bünteti a magyar népet, mert ezzel bizonyítja - mint a zsidóknál -, hogy sajátjának tekinti őket. Ha elhagyják a vétkeket, megkegyelmez nekik, és az utolsó ítélet után mint választott nép üdvözülnek.⁴⁵⁵

Csányi fél egy olyan parasztfelkelés ideológiájának kialakulásától, amely a török mellé állíthatná a népet. Nem tartjuk véletlennek, hogy ebben az időben az egész végvári vonal népessége protestánssá válik. Okát többek között a Melanchthon nevéhez köthető Antikrisztus-fogalom elterjedésében láthatjuk, amelyet 1556-tól történetfilozófiai előadásain is hirdet, s amelyben a törököt az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak mondja. Érdekesen egybeesik az időpont azokkal az adatokkal,

⁴⁵⁴ Dézsi András: Moyzes és József hadáról... RMKT V/50–57.

⁴⁵⁵ Őze: Bűneiért... i. m. 136–141.

amelyek az ország népességének abból fakadó kiábrándultságáról tudósítanak, hogy nem lesz európai haderő, amely a törököket kiverné, valamint azokkal az adatokkal, amelyek az alsóbb néprétegekben egy boszniai típusú iszlamizáció megindulására engednek következtetni az ország több pontján.

„Egyfelől környölünk a szent érdemesek,
Másfelől környölünk idegen nemzetség,
Kiknek a Krisztusnak szolgái nevetség.
Mert a te népednek nincsen segítség”⁴⁵⁶

– írja Szegedi Kis István, a török rabságot szenvedett prédikátor, akinek nagy gondja volt a mezővárosi polgárság és a katonaság összebékítésére.

Melanchthon tanítványa, a dunántúli védelmi vonalról származó Melius Juhász Péter, aki Debrecenben a helvét reformáció egyházának megalapozója, talán a legbátrabban hirdeti a század 60-as éveiben a világvégét, a török és német Antikrisztus voltát.

Mindezt tudják és hirdetik Magyarországon több felekezet prédikátorai is. 1566-ban Szulejmán ezzel a céllal megy a Zrínyi Miklós horvát bán által védett Szigetvár alá, ahogy erről a nádori hírszerzés értesül, mert Bécsset kívánja elfoglalni, és a hadjáratban meghalni. A vár alatti halálával azonban sírba szállnak az oszmán világhódítás apokaliptikus tervei is.⁴⁵⁷

Debrecen a három részre szakadt ország katonai zónáinak metszéspontjában fekszik, háromfelé adózik. A református püspök élethalálharcot folytat az öt főként délről és keletről határoló antitrinitárius területekkel. Ma sem világos teljesen, hogy ellenfelei tényleg törekedtek-e a mohamedanizmussal egyeztetésre, vagy ez csak vallási propaganda volt a reformátusok részéről.

Délnyugaton pedig a csak nemrégiben krisztianizált kunok tömegei éltek, akik az oszmánok számára is érthető török nyelvet beszéltek. Talán nekik hangsúlyozza Melius, hogy a török és a magyar ősei egy ember gyermekei, de a magyarok keresztségükkel kiváltak Góg, Magóg, az Antikrisztus seregéből, és Isten választott

⁴⁵⁶ Szegedi Kis István: Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása RMKT VI/5

⁴⁵⁷ Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiája az Oszmán Birodalomban. In: Világtörténet 1994. 25-31. 500 levél i. m.. 495.

népe lettek. A törökök viszont azok maradtak. Magyar pedig az, aki magyarul beszél. Úgy látszik, a kunok választanak a török hódoltság végére – bár tudatuk és településeik megmaradnak – nyelvüket feladják, magyarok és reformátusok lesznek.⁴⁵⁸

Melius szintén fontosnak tartotta 1562-ben az egri katonák számára készített első magyarországi helvét szellemű hitvallásban hangsúlyozni, hogy annak érvényessége nemcsak a katonákra, hanem a környező népességre is vonatkozik. Hasonló célja lehetett Csányinak is Kanizsán.

A török berendezkedési kísérletei megtörték a végvári katonaság mindig legváratlanabb helyen lesújtó terrorján. A katonák ugyanis kifejezetten törekszenek erre, és arra is, hogy a felekezetek a törökhöz való lojalitást feladják, a török tisztségviselőket elüldözzék ezekből a helységekből.⁴⁵⁹

Mindezt erősíti az az apokaliptikus várakozás, amely mind török, mind magyar részről Szulejmán utolsó éveiben elburjánzik, amely azután a szultán halálával és a drinápolyi békével nyugvópontra jut, kiegyensúlyozva, megtúrtté téve a helyzetet.

A török megjelenése után összeomlik egy 150 éves propaganda, amely a törököt az ősi ellenségként aposztrofálta, azonosította a gonosszal, a végítélet népével, akinek nyomában jár a pusztulás. A török azonban nem üzi el a meghódolt keresztény parasztot, sőt meghagyja saját gazdasági, kulturális rendjében. A paraszt azt látja, hogy lehetséges egy modus vivendi.

Az új hatalom megpróbálja áttérésre rávenni a népeiséget, ez a törekvés pedig egy kialakult lelki bizonytalanság idején éri őket, amely jellemző egész Európára, ezt súlyosbítja Magyarországon, hogy a török megszállás után szétzilálódott a katolikus egyházszervezet, továbbá a parasztság, és ezzel együtt a népi Egyház egy döntő vereség után van. Ebben a 15 évnyi, magával semmit kezdeni nem tudás idején alakulnak ki lokális áttérő csoportok ott, ahol sokkal erősebb a török, ahol úgy látszik, beindul az a folyamat, ami korábban Boszniában.

A veszélyt nem a magyar politikai rendszer észleli, az csupán a paraszt fontosságát látja; a magyar reformáció alakítói azok, akik azt felismerik. Rájönnek, hogy a török csak látszólag kedvez számukra, valójában az egész hitújítási folyamat egy török által megszabott játéktérben az iszlamizáció irányába mozog. Mindezt elutasítják. Hogy ez az állásfoglalás Wittenberg hatására következett-e be, ahol Melanchthon állt

⁴⁵⁸ Kunokra még: *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989. *Györffy István*: A kunok megtérése. *Protestáns Szemle*, 1925. 669-681. *Mándoky Kongur István*: A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás* 1975. Meliusra vonatkozóan: *Óze*: Bűneiért... i. m. 91.

⁴⁵⁹ 500 levél. i. m. 293.

ekkor a kormányrúdnál, vagy a magyarországi protestáns lelkészek híradásai befolyásolták-e a törökkel szembeni álláspontot, erre most még nem tudunk határozott választ adni.⁴⁶⁰

Leonard Stöckel a törökellenes az 1550-es évek Magyarországn

Guitman Barnabás doktori értekezésében elemezte Leonard Stöckel⁴⁶¹ 1550-es években kialakított képét, melyben a Magyarországi töröktől veszélyeztetett cipszer városok engesztelhetetlen török elleni állapotát írja le.⁴⁶²

Stöckel *Historia von Susanna in Tragoedien weise gestellt...*⁴⁶³ című művének bevezetőjében ír a melanchthoni kettős Antikrisztus-tanról. Valószínűleg ezt képviseli másik datálatlan művében is, a *De Antichristo...*-ban⁴⁶⁴

„Elsőként, Stöckel a törököt komoly, valós fenyegetésként értékelte, ugyan ebben a tekintetben sem állt távol tőle az apokaliptikus nézőpont, de egy pillanatig sem gondolt arra, hogy a törökkel békében együtt lehetne élni, és hogy ne lenne kötelessége minden igaz kereszténynek ellene harcolnia. Az 1550-es végén évek heves hitvitái közepett írta a felső-magyarországi evangélikusokat ért vádak ellen a kézirat apológiáját.⁴⁶⁵ Ennek egyik fejezetében Stöckel határozottan, egyértelműen elítélte azokat, akik a törökök segítségével, védelmében bíztak. Az okfejtését elsősorban a

⁴⁶⁰ Scheible: i. m. Innen különösen a Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum bis 1546 című fejezet. 272–303.

⁴⁶¹ (Bártfa, 1510–Bártfa 1560. június 10.) Bártfán, Kassán majd Boroszlóban tanult. A reformációhoz való csatlakozása valószínűleg boroszlói tartózkodása alatt történt az 1520-as években. Apokaliptikus utalások Stöckel Lénárd írásában. 1530-ban Wittenbergben iratkozott be az egyetemre. 1536–1537-ben Eislebenben rektor. 1539-ben már ismét Bártfán találjuk. Az itteni iskola rektora. Melanchthoni elvek alapján szervezte újjá az itteni tanintézményt. Pedagógiai elvei mintául szolgálnak halála után más evangélikus iskolák felállításához. 1551-ben Boroszlóba hívják tanítani. 1556–1557-ben Késmárkon tanít. Harcol a terjedő helvét és antitrinitárius tanokkal. Szoros kapcsolatot ápol Melanchthonnal, Agricolával, Majorral.

⁴⁶² Guitman Barnabás: Abártfai reformációelső évtizedei és kapcsolatrendszere. PhD értekezés PPKE BTK Piliscsaba, 2009. Témavezető Óze Sándor passim

⁴⁶³ Wittenberg, 1559.

⁴⁶⁴ ismeretlen hely és idő

⁴⁶⁵ *Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum, 1558.* A művet jelenleg a bécsi nemzeti könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) őrzik egy két részből álló kolligátumban. A negyedrészt kolligátum első része (1r–73v) tartalmazza a bártfai vonatkozású írást.

török elleni küzdelemben hősi halált halt kiválóságok megidézésére építi és nem teológiai érvelésre.⁴⁶⁶

Guitman úgy látja, hogy:

„Stöckel ugyan a pápai és a török hatalmat egyaránt az Antikrisztus birodalmának nevezi,⁴⁶⁷ a tan tisztasága szempontjából Lutherhez hasonlóan veszélyesebbnek tartotta az egyházon belüli hamis tanítókat, mint a török és a zsidó tudományt, mivel ez utóbbiak nyílt ellenségei a keresztény hitnek, éppen ezért könnyebben kivédhetőek.⁴⁶⁸

Az egyházon belüli hamis prófétákhoz sorolta a pápistákat, az anabaptistákat és a manicheusokat, alattuk nyilván a kálvinista és Szentháromság-tagadó hitújítókat értvén. A hamis tanoknak két gyümölcsét különbözteti meg: egyik a *corruptio doctrinae*

---

⁴⁶⁶ „Quid nunc Hunjadis, aliisque heroes patrium amantissimi, qui nulla pericula quamvis difficillium recusarunt adire, pro libertati et saluti comunis patriae, et ad avertendam servitutem turcicam, qua nihil unquam fuit, nec est turpius aut intollerabilius: quid (inquam) illi dicerent? Si a mortuis excitati, viderint suos posteros non tueri patriam, sed tueri conantib[us] bellum indiceri, miscere, et turbam omnia sine modo. Quodque omnium miserrimum est ipsos ecclesiarum doctores ita affectos esse, ut turcis viam sternant ad quoque reliquias miserae pannoniae funditus perdendas. Nam illi talis homines omnib[us] diris devovendos esse putarent, nobisque assentirentur, qui ex sentimus, et fatemur, omnes qui ad societatem et amicitiam turcicam confugiunt, eoque modo et patriae et ecclesiae inseviri putant, a multis, ut dixi millib[us] diabolorum obsessus esse. Namsi maledictus est, qui confidet in hominum, sicut Hieremias ait, quanto illi magis meretur maledictionem, qui in turcos confidit, qui non sunt homines, sed barbares a diabolo constituta, ut omnia quae divina et humana sunt, ex ipsa hominum memoria deleantur. Sicut ig[itu]r eorum scelera cum quibus agimus, longe sunt atrociora, quam illorum, qui vel creaturas, vel symulachra manib[us] hominum facta adorant. Ita poenas quoque graviores pro merito suo daturi sunt, una cum turcis et diabolis amicis suis.” Apologia ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum, 1558. 59v-60v BPV 13034 [Suppl. 388.]. „Mit szólnának most a Hunyadiak, és más igen szeretett hősei a hazának, akik semmilyen veszély elől, legyen az bármilyen nehéz is, nem hátráltak meg, a haza szabadságáért, a közösség üdvéért, és a török szolgaság, aminél nincs és nem is volt soha semmi gyalázatosabb és elviselhetetlenebb, elkerülése végett? Ha a halálból felkelnének, és látnák, hogy az utódaik nem a hazát védik, hanem az azt védeni törekvők ellen hirdetnek háborút, és mindenben mértéktelenül zavart keltenek. És ami mindezekben a legsiralmasabb, hogy az egyház doktorai maguk hajlanak arra, hogy a török útját a szerencsétlen Pannónia maradékának gyökerestül való elpusztításához egyengessék. Ugyanis amazok úgy vélnék, hogy minden veszedelemnek elébe kell állni, és velünk egyetértenének, akik értjük és valljuk, hogy mindazokat, akik a török társaságába és barátságába menekülnek, és ezáltal a hazát is és az egyházat is szolgálni vélik, ahogy már mondtam, ördögöknek sokasága szállta meg. Mert ha átkozott az az ember, aki emberben bíz, ahogy Jeremiás mondja (Jer 17,5), mennyivel inkább átkozott az, aki a töröknek hisz, akik nem emberek, hanem barbárok, akiket az ördög abból a célból hozott létre, hogy mindent, ami isteni és emberi, magából az ember emlékezetéből is kitöröljék. Így tehát azoknak a bűne, akikről szólunk, messze rettenetesebb, mint azokéi, akik vagy teremtményeket, vagy az emberkéz alkotta képmásokat imádnak, így érdemükért súlyosabb büntetést is fognak kapni együtt a törökökkel és az ördög cimborájukkal.” Idézi és fordította Guitman Barnabás.

⁴⁶⁷ „Atque haec mala praecipue sentiunt illi, qui sub Antichristi regno captivi sunt, hoc est, qui Turcico imperio, et tyrannidi Pontificae subiecti sunt.” Stöckel, Postilla 1596. 10v. . Idézi és fordította Guitman Barnabás.

⁴⁶⁸ „Non intelligit eos, qui sunt extra Ecclesiam, vt sunt Turcici doctores, Iudaeorum Magistri, et alii manifeste impii et aduersarii doctrimae Christianae. Hos enim facile est cauere, si cui religio Christiana curae est, cum palam negent Christum, eiusque verbum reiiciant. Sed ostendit Pseudopropheta in ipsa Ecclesia esse.” Stöckel: Postilla .1596. 258. . Idézi Guitman Barnabás.

azaz az eredeti kinyilatkoztatás meghamisítása, míg a másik valamilyen jellegzetes erkölcsi romlottság, mint például a manicheusoknál a csúf vágyak, az anabaptistáknál a társadalom rendjének megsemmisítése, a pápistáknál pedig a közismerten szégyenteljes élet.⁴⁶⁹

Stöckel többször figyelmeztetett arra is, hogy bár a katolikusok a lutheránusokkal a Krisztus-hitben egynek tűnnek, ez nem így van, mivel Krisztus dicsőségét a pápa maga számára sajátította ki.⁴⁷⁰ Stöckel a hamis tanítók közül leginkább a kialakuló konkurens protestáns felekezetek képviselőit támadta, az Antikrisztus működésének jeleit vélte tanításaikban felfedezni.

Az 1596-os kiadású postillás kötetének ifjabb Stöckel Lénárd által írt előszavában olvashatunk részleteket a *De Antichristo* címet kapott elveszett Stöckel-iratból. Az idézett szöveg éles hangon bírálja a lutheri ortodoxiától eltérő protestáns hitújítókat, név szerint elsősorban Zwinglit, Oecolampadiust és Karlstadtot. A legfőbb bűneik Stöckel szerint: 1. tagadják Krisztus valóságos létét az Oltáriszentségben; 2. Luther tekintélye fölé helyezték magukat; 3. az adiaphorák ellen vannak. Az érvelése végén Luther nézeteihez csatlakozva kárhoztatja azokat, akik a pápisták ellen vallási okból támadó harcot kívánnak folytatni.⁴⁷¹

Stöckel tanóráin lediktált jegyzeteiből állhatott össze a *Meditatio passionis Christi* címet viselő kéziratot anyag, amelyet jelenleg Pozsonyban őriznek.⁴⁷² A kolligátum anyagát, amely a Stöckel Lénárdnak tulajdonított szöveget is tartalmazza,

⁴⁶⁹ „Est ergo primus et praecipuus fructus Pseudoprophetarum, impia doctrina, etiamsi in aliqua parte doctrinae recte sentiant, quod facere coguntur ad fraudes suas tegendas. Sicut boni doctoris praecipuus fructus est, sana et integra doctrina, eiusque defensio. Secundus fructus impiorum doctorum est, insignis aliqua nota in moribus. Vt in Manichaeo, foeda libido. In Anabaptistis, quod ciuiliem societatem turbant, quod Magistratus damnant, quod rerum distinctionem tollunt. In Papistis quanta sit turpitudine vitae, nemo ignorat.” *Stöckel*: i. m. 259v

⁴⁷⁰ „Nostri vero Pontifices, qui ab altera parte oppungnant Ecclesiam, quanquam videntur vna nobiscum fateri, Iesum esse Christum, reuera tamen negant, cum ei gloriam detrahant. Stöckel 1596. 466.; Clam autem negant Papistae et Sacramentarii, Iesum esse Christum, filium Dei viui, quia officia diuinitatis et infinitae potentiae ac maiestatis ei detrahunt.” *Stöckel*: i. m. 469. . Idézi Guitman Barnabás.

⁴⁷¹ „Quaenam est igitur illa nova et admiranda sapientia, quam Cinglius et Oecolampadus invenerunt? Dicam breviter, ne ministri Ecclesiae vestitum usitatum in templis retineret, ne candelae accenderetur, ut altaria diverentur, dies festi abrogarentur una cum usitatis Lectionibus Evangeliorum et Epistolarum, ut vocant: ne absolutio singulis administraretur, ne quid latino sermone aut pluribus vocibus in Ecclesiae caetu caneretur, ne locus esset Musicis instrumentis et id genus alia, quae cum unius sint generis, brevitatis causa praetermitto. Caput autem totius Cinglianae sapientiae est, quod in Sacramento Coenae non datur et accipiuntur corpus et sanguis Domini nostri Jesu Christi. [...]

Et iterum paulo post. In Cinglii sapientia coelesti continebatur et illud, quod Papistae gladio essent tollendi: Sed non satis diligenter acuerat gladium suum bonus ille Vir, sensitque Papisticum gladium multo fuisse acutiorem. Et quanquam sapiebat plurimum, tamen non didicerat illud oraculum: Qui gladium acceperit, gladio peribit.” *Stöckel*: i. m. Praefatio. . Idézi és fordította Guitman Barnabás.

⁴⁷² SAV Š A III 281 (SAV=Ústredná knižnica Slovenská Akadémia Vied)- idézi Guitman

többségében Thoraconymus (Kabát) Mátyás (?–1590k.) és Melik Sámuel (?–1620) jegyezte le. Valószínű, hogy a Stöckel-iratokat a breznóbányai Thoraconymus írta le, aki Késmárkon vagy Bártfán hallgathatta Stöckelt, és az akkori jegyzeteiből állította össze a szöveget.⁴⁷³ A Stöckel-anyag főleg bibliai helyekhez fűzött kommentárokból áll. A 225–240. oldal Luther tanítása alapján a világvégét jósolja.⁴⁷⁴ A szöveget Thoraconymus aktualizálta; az 1573-as évhez igazította a számításait.⁴⁷⁵

A világvége vizsgálatánál három kérdésre keresi a választ: Lesz-e egyáltalán ennek a világnak végétélete? Mikor? Miképpen?⁴⁷⁶ A válaszokat a Szentírásban találta meg a szerző. Ugyan a világvége idejének pontos ismerete nem adatott meg a földi ember számára, a Biblia segítségével bizonyos következtetésekre lehet jutni. Isten hat nap alatt teremtette a világot, amely azt jelképezi, hogy a földi világ hatezer évig fog fennállni. Az augustinusi alapon ezeréves korszakokkal mért időt támasztja alá az Illés próféta által is használt jóslat, aki szerint a világ az ember életciklusának megfelelően nem fog tovább fennállni három hozzávetőlegesen kétezer éves korszaknál.

„Az üdvtörténeti értelmezésben az első korszak Mózesig tart, a második Krisztusig, a harmadik vége pedig, amely egyúttal a világ végét is jelenti hamarosan várható. A szerző továbbá hivatkozik a Dániel által megjósolt négy birodalomra: asszír (babilóniai), perzsa, görög és római. A római később két részre oszlott fel, az egyik a pápai, a másik a török elnyomása alá került. Azért sem lehet messze az apokalipszis, mivel a negyedik és egyben utolsó birodalom széthullásának és pusztulásának a tünetei szembetűnők. Ráadásul az Újszövetségben található világvége-utalásokban megjósolt jelenségek is egyre jobban megfigyelhetők.”

A szerző az 1542-es évvel manipulál. Ugyanis az ószövetségi pünkösdötől az újszövetségi pünkösdig ennyi idő telt el, a Szentlélek kiáradásától pedig már 1539, vagyis a párhuzamosságok miatt sem lehetnek messze az utolsó idők.

Tehát Stöckel saját korát, az 1540-es éveket kívánta inteni ezzel a számítással, az Antikrisztus, Krisztus alteregója megszületésével, de nem gondolta komolyan, hogy

⁴⁷³ Bártfával és Késmárkkal is volt kapcsolata, az 1570-es években, wittenbergi tanulmányai után mindkét helyen dolgozott. *Zoványi*: i. m. Thoraconymus szócikk.

⁴⁷⁴ De fine mundi collecta ex doctrina Doctoris Lutheri consentaneae testimoniis divinis, quae extant in libris ecclesiae Dei. Authore Leonhar. Stokelio. 1556.- idézi Guitman

⁴⁷⁵ „...ad presentem annum 1573 duravit annos 1539...” *Stöckel*: i. m.238.

⁴⁷⁶ „An sit huius mundi iudicium futurum? Secundo: Quo tempore? Tertio: Quomodo?” SAV Š A III 281. 225–240. .- idézi Guitman

ki kell várnia a 33 évet a világ végéig, Krisztus eljöveteleig, hanem saját kora bűnei miatt már korábban várta az utolsó ítéletet, mint 1573.

Stöckel és kortársai a világ végét a török hódítás rohamos volta miatt 1543-ra várták Buda 1541-es eleste és a birodalmi csapatok visszavívó akciójának csúfos veresége után. Tanítványa 1556-ban, Szigetvár első ostromakor Temesvár és Eger az egész Partium bukása után, mikor csak Eger sikeres védelme mentette meg a cipszer városokat a török hódolástól, Fráter György bíboros Habsburg I. Ferdinánd által való meggyilkoltatása után, János Zsigmond és Izabella Erdélybe való visszahívásakor, a reformáció ottani forradalmi előretörésekor, Petrovics Péter segítségével a zwingliánus templommeszelésekkel, oltárrombolások és kolostorfoglalások idején ezt a képet láthatta.

1573-ban nem véletlenül porolja le a kéziratot és eleveníti fel mestere tanítását, ekkor ugyanis újabb nemzetközi világvége-hangulat árad el Európában és Magyarországon is az 1572-es üstököshöz kapcsolódóan. 1570-ben ezzel összefüggésben jelenik meg az úgynevezett Fekete Ember apokaliptikus ideológiát hirdető hada a három részre szakadt ország összekötő pontján, Debrecenben, a felső-magyarországi városok tőszomszédságában.

Bújdosó királyok

I. Ulászló királyunk, a lengyelek Várnai Lászlójának mézben tartósított fejét a várnai csata után néhány évvel megmutatták az éppen Drinápolyban (Edirne) tartózkodó lengyel követnek. A követ azonban nem hitt a törököknek, mert Ulászló orosz anyjától és különböző keleti felmenőitől szénfekete hajat örökölt. Így terjedt el, hogy a király él.⁴⁷⁷

A következő évszázadokban látták őt Krakkóban és Portugáliában. Utóbbi helyen talán sorstársát, Sebastiant, azt a portugál királyt kereste, aki szintén a muszlimok elleni háborúban tűnt el 1578-ban a marokkói sivatagban,⁴⁷⁸ és sorsdöntő

⁴⁷⁷ Később a lengyel történelem során többször látták, ferences habitusban feltűnni. Talán azért, mert alázata jeleként a hosszú hadjáratban győztes keresztény seregek győzelmi trófeáit ilyen ferences habitusba vitte Budán mezítláb, a februári fagyban a Nagyboldogasszony-templom oltárára.

⁴⁷⁸ A portugál messianizmus legerősebb elemévé a sebastianizmus válik. 1578-ban Don Sebastio fiatal király (1568–1578) útnak indult meghódítani Marokkót, ám a Kasr-el-Kebirnél súlyos vereséget szenvedett, ő maga pedig eltűnt a csatában. Ezt követően nagybátyja Henrique érsek volt a régens, majd 1580-ban II. Fülöp spanyol király elfoglalta a portugál trónt. Míg a spanyolok ezt a küldetésstudatuknak

helyzetekben ugyanúgy visszavárták a portugálok segítő messianisztikus hősként, mint a lengyelek Várnai Lászlót vagy a magyarok Szent László királyukat.

A német hagyományban Barbarossa Frigyes az, akiről elterjedt, hogy az idők végezetén Góg Magóg népe a muszlimok legyőzése után pajzsát az almafára akasztja, és világcsászárként uralkodik majd. (Illő dolog is volt ambíciózusabb császároknak tehát a 14–15. században felvenni legalább a biztonság kedvéért második névnek a Frigyest.)⁴⁷⁹ Nem egyedülálló ez a várakozás, ha az Artúr-mondakörre gondolunk és a Brit-szigetekre, vagy az orosz történelemben visszatérő Ál-Dimitrijekre, akkor látjuk a kora újkor kezdetén megjelenő, vándorló uralkodók hadát a nemzetállamok kialakulásának hajnalán. Ilyen a spanyol és a portugál.

A középkori Nyugat-Európa három „vezető népe” az itáliaiak, a franciák és a németek voltak, akik a pápaságot és a császárság intézményét birtokolták, s főleg ezeknél a kultúráknál érvényesült Dániel könyvének a recepciója.⁴⁸⁰ Emellett az ibériai

---

vélték, addig a portugálok számára elkezdődött a babiloni fogság. 1640-ben az önálló királyság helyreállításakor a portugál messianizmus tovább erősödött. Dom Sebastio eltűnését követően több csaló is megpróbálta megszerezni a trónt, ám de lebuktak, de így is ki alakult Dom Sebastio körül egy legenda, hogy egyszer majd, mint messiás vissza fog térni. 1602-1603-ban Bandarra *Trovas* című művének kommentált kiadták, mely a sebastianizmusra utalt, és a király visszatérését 1640-re datálta. A portugál egyház is a sebastianizmust igyekezett terjeszteni, míg a spanyol egyház meg sem próbálta azt asszimilálni, illetve megnyerni őket a spanyol egyetemes királyság támogatására. Legjelentősebb személyiség pedig a jezsuita Antonio Viera volt, aki indiánbarát volt, brazil misszionárius, nemzeti érületű udvari prédikátor, teológus. 1634-es *Sermão de Sao Sebastiao* prédikációjában kiderül, hogy még egy notórius Sebestyén-hívó, aki az eltűnt király visszatérését hirdeti. 1640-es restauráció idején, mikor IV. Joaval visszatért a portugál király, Viera ezt egy égi cselnek vélte, s szerinte Istennek nem az volt a célja, hogy a legendás király visszatérjen, hanem hogy a portugál messianizmus szellemét továbbra is fent tartsa. Am ezt követően a spanyol trón és a pápa nem ismerte el a portugál királyt, így 28 éves restaurációs háború kezdődött el, s csak 1668-ban ismerték el, melynek következtében Spanyolország elvesztette európai hegemoniáját. Az utolsó megjelenése 1644-ben látott napvilágot, Joachim tanainak, *Antonio Vieira* portugál jezsuita (1608–1697), korának leghíresebb portugál prédikátora. Azt remélte, hogy a portugál király lesz a világ ura. Abban az időben visszautasították a király halálát, aki Amerika felfedezése után felerősödtek az eszkatologikus várakozások. Kolumbusz Kristóf: „Isten engem válsztott ki hírvivőnek, megmutatva nekem az új eget és az új földet amiről az Úr beszélt Szent János Apokalipszisének keresztül.” Az új föld meghódítása miatt az emberek úgy gondolták, hogy a világ vége már nem késhet sokáig. Rengeteg misszionárius érkezett Amerikába. Los Casas indiánokat védő törvényei: Casas úgy látta, hogy a nép hűtlen Istenhez, mert a kardjukat is átvitték Amerikába, nemcsak a hitüket. Véleménye szerint Isten megbünteti ezért a spanyolokat. Ez idő tájt Viera azt hangoztatta Dániel könyvének segítségével, hogy az ötödik, Jézus Krisztus királyságnak földi vezetésére Portugália lenne a legalkalmasabb. Viera a 10 királyságának jelképeként korának 10 államát nevezte meg: Portugália, Spanyolország, Anglia, Svédország, Dánia, Oroszország, Lengyelország, Német Birodalom, Olaszország és még a törököket is ide számolta, mert az a régi Római Birodalom területén volt. Végül azt hangoztatja, hogy a hispánok, azaz a spanyolok és a portugálok a rómaiak legnagyobb utódai és a portugálok mindenben felülmúlják spanyolokat. *Delgado, Mariano*: Der Traum von der Universalmonarchie- Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano-Koch, Klaus-Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano-Leppin, Volker) 280–282; *Jean Delumeau*: La peur en Occident (XIV–XVIII. siècles) Librairie Arthème Fayard, Paris, 1978. *L'attente de Dieu*

⁴⁷⁹ Reeves: i.m. 345

⁴⁸⁰ Dániel könyvének kora újkori recepcióját lásd alább.

kultúrák is átvették Dániel könyvét. Ezt az átvételt, és az ezzel összefüggő ibériai küldetéstudatot az itt élő zsidók hatása nagyban befolyásolta. A középkor közepén és végén az ibériai kultúrák központjai főleg a zsidó diaszpórákban voltak. A 14. század végén és a 15. század elején végbemenő kényszerintézkedések következtében a spanyol és portugál zsidó diaszpórák kb. egyharmada katolizált, s ennek következtében sokan messianisztikus tudatukat a spanyol és portugál királyokra vetítették rá. A nagy földrajzi felfedezések következtében az ibériai államok egy világméretű birodalmi expanziót hajtottak végre. 1500 körül mindkét királyságban elérkezett az idő, hogy a zsidó messianizmus helyét az ibériai küldetéstudat vegye át. Ez a tudat az ibériai királyságoknak két új feladatot tűzött ki célul: az evangélium terjesztését a világon, és a keresztények összegyűjtését és egy vezető általi irányítását.

A 16. és 17. század legnagyobb bibliamagyarázóinak többsége spanyol származású és jezsuita volt, de ezen exegeták mellé politikai és teológiai értekezések és írások szerzői is felsorakoztak. A spanyol küldetéstudatban két irányvonalat lehet megkülönböztetni: egyrészt a spanyol hagyományt, másrészt pedig a birodalmi hagyományt, ami Spanyolországban V. Károly uralkodása alatt jelent meg.

A spanyol hagyomány szerint a vizigótok megtérése óta Spanyolország egyfajta Isten által kiválasztott állam, pontosabban az új Izraelnek nevezték, erről tanúskodnak azok a történeti krónikák, amelyek XIII. Alfonz uralkodása alatt íródtak. A Nyugatgót Királyság bukását és az arab megszállást Isten büntetésének tartották az utolsó gót királyok „hütlensége” miatt, ám a reconquista következtében Spanyolország továbbra is a kiválasztott maradt. Az Újvilág felfedezését követően ezt a spanyol küldetéstudatot Dániel könyvének egyes részeiből támasztották alá, illetve erősítették meg.

1499-ben Antonie de Lebrija⁴⁸¹ a spanyol királyok kereszténységben betöltött vezető szerepét hirdette, akiknek a birodalma egy új és még soha nem látott ország. 1509-ben azt hangsúlyozta: annak ellenére, hogy a császári cím német kezekben van, a birodalmi hatalom de facto a spanyol uralkodók kezében van. Azok ugyanis már az itáliai területek és a Földközi-tenger szigeteinek uraivá váltak, s most már háborút vezetnek Afrikába, és azok hajói nyugat felé tartva az Indiával határos szigeteket, az Újvilágot is elérték.

Egy másik humanista, Fernnan Perez de Oliva (1494–1531) 1524-ben a córdobai tanácsot a következő módon próbálta rávenni a tengerentúli hajózás támogatására:

---

⁴⁸¹ Antonio de Lebrija/Nebrija (1442–1522), az első modern nyelv nyelvtanának megalapítója, humanista és Ferdinánd király krónikása.

„régén a világ végén voltunk, most már mi vagyunk a világ közepe. Ennél szerencsésebb fordulat még soha nem fordult elő a világon... Számptalan népet és földet fedeztünk fel, melyek átveszik vallásunkat, nyelvünket és törvényeinket... így a világ súlya és e népek megtérésének felelőssége Spanyolország kezébe került. Ez már régóta így működik. A világ kezdetén a uralom keleten volt, később délen Ázsiában, utána a perzsák, majd Káldok kezébe került, onnan pedig Egyiptomé, aztán Görögországé és Itáliáé lett, legvégül pedig Franciaországhoz került. S most a nyugati irányt követve ez a hatalom elérte Spanyolországot is... és most már mindörökre itt fog maradni, a tenger és általunk védve, hogy soha többé ne tudjon elmenekülni.”⁴⁸²

Ezek a tények elegendőnek bizonyulnak annak alátámasztására, hogy a spanyoloknál az Újvilág felfedezését követően egy tényleges *translatio imperii* ment végbe. V. Károly alatt más hagyományok is befolyásolták a spanyol szemléletet, ilyen például a *Carolus redivivus* hagyománya. Mercurio Gattinara volt az,⁴⁸³ aki Károly személyében az egyetemes királyság és a császárság egységének megvalósulását látta. Gattinara szerint V. Károlynak nemcsak Nagy Károly birodalmának restaurálása az egyetlen feladata, hanem a török kiűzése a Kelet-római Birodalom területéről, hogy ezáltal a kereszténységet egy pástor által, egy messianisztikus császár alatt egyesítse.

1535-ben V. Károly *goletai* és *tunisi* győzelmét Hernando de Acunna a várva várt *monarchia universalis*nak vagy más néven a Dániel könyvének ötödik világmonarchiájának nyitányának nevezte, melynek során csak egy nyáj és egy pástor lesz, egy királyság, egy világhatalom és egy kard lesz spanyol irányítás alatt. Fernando de Herrera szerint a lepantói győzelmet követően Spanyolország egy kiválasztott nemzetté vált, s a győzelem csak is Istennek tudható be.⁴⁸⁴

Az Újvilág felfedezését és elfoglalását követően a spanyol udvar teológusai a nemzetük hőstetteit nagyobbra tartották, mind a rómaiakét, ráadásul a világtörténelemben egyedülállónak, melynek során az eszkatologikus vezetőigény világosan dokumentálva lett. A spanyol küldetéstudat II. Fülöp uralkodása alatt, annak

⁴⁸² Delgado, Mariano: Der Traum von der Universalmonarchie. i. m. 255. ; Miegge, Mario: „Regnum quantum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12-37 239-252.

⁴⁸³ V. Károly későbbi kancellárja.

⁴⁸⁴ Delgado: i. m.

ellenére, hogy nem viselte a császári címet, a spanyol küldetéstudat továbbra is töretlen maradt. 1580-tól, a portugál trón megszerzését követően a spanyol világbirodalomra *a birodalom, melyben soha nem nyugszik le a nap*⁴⁸⁵ jelzöt kezdték el használni. Egy olyan birodalmat értettek tehát ezalatt, amelyben a napfényben az igaz Istent imádják, és a katolikus királyért imádkoznak. A Dán 12,11-ben írottak szerint spanyol világhatalom képes lesz a világ végének katasztrófáját megállítani. Sokan az ötödik királyságnak nevezték a Spanyol Birodalmat, ami az utolsó hatalom lesz a világon.⁴⁸⁶

A középkori szakrális szereppel és tulajdonságokkal felruházott uralkodók szakrális tulajdonságai a nemzetállammá való átalakuláskor annak legitimációját szolgálják. Ezekben a középkori népük megmentésére visszatérő, illetve a népek által visszavárt, valamilyen helyen alvó vagy vándorló királytípus alteregója az iszlám Mahdijának,⁴⁸⁷ vagy a paruziát váró őskeresztény közösség újra eljövő Krisztusának. A korszak vallási váradalmainál azonban régebbi hagyományról van itt szó. A zsidó vallásfejlődésben figyelhető meg, hogy a népet Isten felé képviselő uralkodó hogyan válik, alakul át egy megmentővé, megváltóvá, népe üdvözítőjévé.

Dániel könyvének portugál recepciója sokban hasonlít a spanyoléhoz: itt is jelentős zsidó diaszpóra volt jelen, a katolizálást követően a messianizmust a királyokra ruházták. A legelső ilyen irodalmi mű, melyben a portugál messianisztikus nemzettudat megjelenik, 1530 és 1546 között jelent meg Goncalvo Anes / Bandarra Trovasában. Verseiben igyekszik a Dániel könyvében szereplő próféciákat Portugáliára vonatkoztatni. Mellette Luis de Camoes 1572-ben – a portugál expanzió csúcán – írt *Os Lusíadas* eposzában is messianisztikus elemeket találhatunk.⁴⁸⁸ Mindehhez járult a fent tárgyalt marokkói vereség után eltűnt király legendája, melyet összekötöttek a spanyol megszállás alóli várakozással, mely apokaliptikus háttérrel egészült ki.

A portugálok a bomló keresztény universitasban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket, országukat, és ezen törekvés első megjelenési formájává itt is egy tisztelt, de eltűnt uralkodó tisztelete vált. Olyan uralkodóról van szó, aki képviselője, megbízottja Istennek, aki a jónak teremtett világ kizökkent idejét hivatott helyreigazítani, valamint a valamikori aranykorhoz és

⁴⁸⁵ Uo. 257.

⁴⁸⁶ A vakbuzgók pedig arra kérték a királyokat, hogy a világ megtérését minden eszközzel segítsék, mint például Toribio de Benna Vente. A spanyol világhatalomnak teljesítenie kell azt az eszkatologikus feladatot, hogy az újonnan felfedezett népek az ötödik királyságnak megtérjenek, Krisztus birodalmát beteljesíteni, melynek jelenlegi vezetője a spanyol királyság. A Spanyol Monarchia világuralomi igényét támogató művek 1580 és 1648 között keletkeztek. Uo.

⁴⁸⁷ Möhring: i. m. 367–377

⁴⁸⁸ Delgado Uo.

üdvösséghez kell elvezetnie népét. A bújdosó uralkodó a bújdosó népnek is jelképe az apokaliptikus hagyományban. A reformáció biblikus, erősen az Ószövetség felé visszahajló szemlélete erre a hagyományra építhette rá zsidó, illetve nemzeti nyelvi párhuzamait, a pusztában bújdosó, szabadulásra váró népek esetében.

Vándorló uralkodók hiányában, mint a monarchia negatív jelképeként szereplő népek esetében melytől inkább elszakadni vágytak, vagy államformaváltások időszakában az ószövetségi képet vették elő, s mint a pusztában vándorló zsidók szerepeltek. Ilyen volt például az Amerikai Egyesült Államok népe a Jefferson Davies által megalkotott pecséten füstölgő tábortüzzel, mely kép azután, mint a vadont legyőző, ellenségein győzedelmeskedő nép képe tért vissza a megszokott terminológiában, például az elnöki beiktatási beszédekben, egészen a vietnámi háborúig.

dc_220_11

*Apokaliptika és államelmélet***Dániel próféta birodalmai**

³¹Amit láttál, ó király, az egy hatalmas szobor volt. Ez a szobor nagy volt és fényes, magasra emelkedett előtted, és rettenetes volt a tekintete. ³²A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüsből, hasa és ágyéka bronzból, ³³lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból. ³⁴Ezt láttad, míg a (hegyről) le nem vált egy kő anélkül, hogy hozzáért volna valakinek a keze. Ez eltalálta a szobor vas- és agyaglábát és darabokra zúzta. ³⁵Ekkor egyszerre összetört a vas, az agyag, a bronz, az ezüst és az arany, s olyanná lett, mint nyáron a szérún a por, amelyet felkap a szél, úgyhogy nyoma sem marad. A kőből pedig, amely eltalálta a szobrot, egy nagy hegy lett, amely betöltötte a földet. ³⁶Ez volt az álom.

A jelentését is elmondjuk a királynak.

³⁷Ó király, te vagy a legnagyobb a királyok között. Az ég Istene királyságot, erőt, hatalmat és dicsőséget adott neked. ³⁸Kezedbe adta az emberek fiait, a mező vadjait és az ég madarait, bárhol vannak, és téged tett meg mindnyájuk urává. Te vagy az arany fő. ³⁹Utánad egy másik birodalom támad, egy nálad kisebb, majd egy harmadik birodalom, amely bronzból való lesz, és uralma alá kerül az egész föld. ⁴⁰A negyedik birodalom kemény lesz, mint a vas. A vas mindent összetör, és összezúz. Miként a vas mindent összezúz, ez is törni és zúzni fog. ⁴¹Mivel úgy láttad, hogy lábai és ujjai részben agyagból, részben vasból vannak: Az a birodalom meg fog oszlani, de azért lesz benne valami a vas szilárdságából. Azért láttad, hogy vas van keverve az agyag sarába. ⁴²Mivel lábujjai részben vasból, részben agyagból vannak: az a birodalom részben szilárd, részben törékeny lesz. ⁴³Ha a vasat agyagos sárral összekeverve láttad, ez azt jelenti: házasságok által össze fognak keveredni, de eggyé nem fognak összeforrni. A vas ugyanis nem vegyül az agyaggal. ⁴⁴Ezeknek a királyoknak az idejében az ég Istene olyan birodalmat támaszt, amely nem szűnik meg soha. Ez a birodalom nem száll át más népre. Összetöri és elpusztítja az összes többi birodalmat, maga azonban állni fog mindörökké. ⁴⁵Ezért tehát jól láttad, hogy a hegyről levált a kő anélkül, hogy valakinek a keze hozzáért volna, és szétzúzta az agyagot, vasat, bronzot, ezüstöt és aranyat. A nagy Isten megmutatta a királynak, mi fog történni egykoron. Az álom igaz, és megfejtése megbízható." Dániel 2. rész

A 16–17. században tehát a reformáció térnyerésén túl, nagyban folyt egy vita, mely a már több mint ezer éve nem létező Római Birodalom hatalmának és területének

a legitimációját akarta elérni. Ezek az eszmék és gondolatok a legtöbb európai ország társadalmában hatottak és tudat alatt léteztek és léteznek ma is.

A munka következő részeiben csak Dániel könyvének második látomásával, azok birodalom-értelmező szerepével fogok foglalkozni, ugyanis ezt a látomást értelmezték a 16. század államelmélettel foglalkozó humanistái és teológusai.

A szobor a hatalom jelképe. Másik Dániel látomásban a babiloni uralkodó arany szobrot készített magáról, ezért kell bűnhődnie. Az Istenhez hasonlítás gőgje van ebben a faragott, vagy ahogy a Károlyi fordítás mondja állóképben.

Mi jellemzi a birodalmakat? Kronologikusan egymást követik, ahogy időben a pusztulás felé haladnak. Maguk a fémek is ezt jelölik, amelyek értékcsökkenést hordoznak. A szobor arany fejétől (a jelentől) a talpa felé haladva: arany, ezüst, bronz, vas. A negyedik birodalom megosztott. A gyenge agyag, amiből éppen a szobrot tartó láb készült és a kemény vas az, melyet kevertek, a legkegyetlenebb birodalom az, mely a leggyengébb lábakon áll. További nagy kérdés marad: Mi jön a negyedik birodalom után? (A szobrot összetörő kő teremti meg az új, a végleges elpusztíthatatlan birodalmat. Tehát Isten termti meg saját országát.)

Dániel könyve

A könyv szerint Dánielt Jojakin uralkodásának 3. esztendejében (Kr. e. 606) Nebukadnezár Babilonba fogságba vitette, és a királyi udvarban élt Nebukadnezár, Baltazár, Dáriusz és Kürosz uralkodása idején. Történeti adatai meglepően pontatlanok a babiloni és a méd-perzsa birodalomról (Baltazár pl. nem volt király, csak kormányzó, kronológiai problémák), viszont a hellenista kor sok eseményét felsorolja az ókori Kelet történetéből (utolsó látomás). Ebből arra lehet következtetni, hogy Kr. e 175-164 között, IV. Antiochosz Epifánész korából származhat (a templom megszenteltelenítése a pogány oltár felállításával, a makkabeusi felkelés kezdete, nem ismeri viszont a templom újra felszentelését és IV. Antiochosz Epifánész halálát). A görög kifejezések is a kései keltezésre lehetnek bizonyítékok, mint ahogy az is, nem került a kánonban a próféták közé.

Az egész könyv az apokaliptikához tartozik: a látomások tanúsítják, hogy Isten a gonoszság látszólagos hatalma ellenére rövidesen megvalósítja uralmát. Dániel és társai helytállása ezáltal nyer igazolást, biztatásul a szenvedő zsidóknak.

A könyv az egyetemes történelem teológiai értelmezése Isten terve alapján, amely az emberiség sorsát eleve meghatározza és eleve elrendelt cél felé irányítja. A történelmet mint Istennek és a gonoszság erőinek küzdelmét mutatja be (pogány nagybirodalmak vs. Izrael) és pesszimizmussal szemléli azt: a bűn fokozatos növekedése, az egymást követő birodalmak túlszárnyalják gonoszságban az előzőt, a gonoszság erői egyre jobban elhatalmasodnak és végkifejletükben Isten népét megsemmisítéssel fenyegetik. A történelem fordulópontja lesz, amikor maga Isten avatkozik be az eseményekbe és igazságot szolgáltat. A történelem a végső ítélet felé halad (a szobor összeomlása, a negyedik rettenetes vadállat pusztulása, az üldözött király halála), s kirajzolódik az üdvösséges jövő képe: az ítélet a határpont, amelyen túl a beteljesedés következik, megvalósul Isten országa, és kiterjed minden nemzetre, örökkévaló lesz. A szentek országának letéteményese Izrael lesz, de csak azok fognak megmenekülni, akiket beírtak az élet könyvébe. Az eljövendő világ nem a földi történelem része, hanem az átalakult egyetemes valóság, égi valóság. A holtak közül sokan életre kelnek, méltó jutalomban vagy büntetésben részesülnek.

Számos jel utal arra, hogy a könyv nem a babiloni fogság idején, hanem a Kr. e. 2. században, a makkabeusi korban keletkezett. Az egyes fejezetek (2; 4; 5) ennél sokkal régebbiek (165 utániak) mások például a 17-12 makabeus korabeli iratok, de vannak jóslatok, mint például a Dán 2, melyeket újraértelmeznek. Ehhez a konstrukcióhoz. A 3. és a 6. fejezet elbeszélés.

Az egész könyv az apokaliptikához tartozik: a látomások tanúsítják, hogy Isten a gonoszság látszólagos hatalma ellenére rövidesen megvalósítja uralmát. A könyvnek nem célja a végidő kiszámítása, hanem a jelenben szorongatott hívek vigasztalása, reményt és bizalmat akar önteni a hívőkbe, hogy Isten a jövőt is szilárdan a kezében tartja.⁴⁸⁹ Prófétikus érdeklődés hatja át a történelem alakulása iránti kíváncsiságát, valamit egyfajta elmélkedés az isteni közbeavatkozásról. Találkozhatunk az angyalok képével, feltámadás tanával, illetve a végidő-tannal is. Apokaliptikus képei igen tarkák. A könyv két részre tagolható, első hat fejezete Dániel és társai megpróbáltatásairól szól,

⁴⁸⁹ *Keel, Othmar*: Die Tiere und der Mensch in Daniel 7. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 37–66. ; *Rózsa Huba*: Ószövetségi bevezető. Budapest, 1991. 223–228; *Kőszeghy Miklós*: A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2). In: Aelius Aristeidés: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok. KRE BTK, 2002. (Ókortörténeti Tanszék kiadványai, II.) 147–152. k. Koch. Das Buch Daniel: Ertragwe

amelyeket hitükért kellett kiállniuk a babiloni királyi udvarban. A második hat fejezet Dániel négy apokaliptikus látomását és azok magyarázatát tartalmazza. A 7–12. részekben egy négy angyal által magyarázott látomás található.

Dániel próféciai mind saját korában, mind a későbbi korokban nagy hatásúak voltak,⁴⁹⁰ megfelelő alapot biztosítva a végidők menetének leírására vállalkozó teológiai értelmezések és spekulációk számára. A 19. századig a nyugati világ legfőbb államelméleti gondolkodásának alapja volt. Természetesen hatott és meghatározó volt politikai filozófiában a zsidó a bizánci és az iszlám teológiában is.

Az első látomásban, amely talán a legtöbbet idézett négy vadállat jelenik meg, amelyek a magyarázó angyal szerint négy egymástkövető birodalmat jelentenek. Utánuk egy emberszerű lény – az Emberfia – tűnik fel, akinek örök hatalom adatik, azaz a négy világbirodalom után az Emberfia országa fog megvalósulni.

„¹Baltazárnak, Bábel királyának 1. esztendejében Dániel álmod látott fekvőhelyén; látomás jelent meg szeme előtt. Az álmod rögvest leírta. Így hangzik: ²Ezt jelenti Dániel: Éjszakai látomásomban azt láttam, hogy íme, az ég négy szele a nagy tenger ellen támadt. ³A tengerből négy hatalmas vadállat bukkant fel. Mindegyik különbözött a másiktól. ⁴Az első olyan volt, mint az oroszlán, de sasszárnyai voltak. Láttam, amint kitépték a szárnyait, de aztán fölemelték a földről, s mintha ember lett volna, két lábára állították, sőt emberi szívet is kapott. ⁵A második vadállat, lám, olyan volt, mint a medve; félig fölegyenesedett, s a szájában a fogai között három borda volt. Így biztatták: "Kelj fel, és egyél sok húst!" ⁶Majd ismét más vadállatot láttam. Ez párdúchoz hasonlított. Hátán négy madárszárnya volt. E vadállatnak négy feje volt és hatalmat kapott. ⁷Ezután, íme, éjszakai látomásomban egy negyedik vadállatot is láttam. Félelmetes, rettenetes és szörnyű erős volt. Hatalmas vasfogai voltak: falt és rágott, a maradékot pedig széttiporta a lábával. Egészen más volt, mint a többi vadállat, tíz szarva volt. ⁸Amint a szarvakat figyeltem, lám, még egy kis szarv nőtt ki közöttük. De előbb az addigi szarvak közül hármat kitéptek. Lám, ezen a szarvon emberi szemhez hasonló szemek voltak, meg fennhéjázón beszélő száj.

Látomás az Ősöregről és az Emberfiáról

⁹Amint néztem, egyszer csak trónokat állítottak fel, és az Ősöreg leült. Ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj tiszta, mint a gyapjú. Trónja lobogó lángból volt, kerekei meg izzó parázsból. ¹⁰Tűzfolyó eredt belőle és folyt tovább. Ezerszer ezren

⁴⁹⁰ Az Újszövetség több mint 100 helyen idézi vagy említi.

szolgáltak neki, és tízezerszer tízezren álltak előtte. Ítéletet tartottak, és felnyitották a könyveket. ¹¹Aztán láttam az elbizakodott beszédek elhangzása után, amelyeket a szarv hirdetett, magam láttam, hogy megölték a vadállatot, testét darabokra vágták és tűzre vetették. ¹²A többi vadállat is elvesztette hatalmát, de egy meghatározott időre még életben maradhattak. ¹³Láttam az éjjeli látomásban, hogy íme, az ég felhőin valaki közeledik. Olyan volt, mint az Emberfia. Amikor az Ősöreghez ért, színe elé vezették. ¹⁴Hatalmat, méltóságot és királyságot adott neki. Minden népnek, nemzetnek és nyelvnek neki kellett szolgálnia. Hatalma örök hatalom volt, amely nem enyészik el soha, és királysága nem megy veszendőbe.

A látomás magyarázata

¹⁵Nekem, Dánielnek emiatt megrendült a lelkem, s elmém látomásai megzavartak. ¹⁶Odamentem az ott állók közül az egyikhez, és megbízható felvilágosítást kértem tőle mindezek felől. Szóba állt velem, és megmagyarázta nekem a dolgok értelmét: ¹⁷"Ez a négy hatalmas vadállat négy király, aki hatalomra jut a földön. ¹⁸De a Fölséges szentjei nyeri el a királyságot, és az országot örökké birtokolni fogják, örökkön-örökké." ¹⁹A negyedik vadállatról is szerettem volna bizonyosat tudni, amely egészen különbözött a többitől, és igen rettenetes volt. Fogai vasból voltak, karmai meg bronzból. Falt és rágott, a maradékot pedig széttiporta a lábával. ²⁰Továbbá a fején levő tíz szarvról, s arról a másíkról, amely kinőtt és amely előtt a három szarv lehullott. Ennek szemei voltak, és fennhéjázón beszélő szája, és nagyobbak látszott, mint a többi szarv. ²¹Láttam, hogy ez a szarv hadat viselt a szentek ellen, s legyőzte őket, ²²míg el nem jött az Ősöreg, és igazságot nem szolgáltatott a Fölséges szentjeinek, s míg el nem érkezett az idő, és a szentek el nem foglalták a királyságot. ²³Így válaszolt: "A negyedik vadállat (ezt jelenti): egy negyedik ország lesz a földön, amely különbözik a többi országtól. Ez felfalja, összetiporja és szétzúzza az egész földet. ²⁴A tíz szarv (ezt jelenti): ebből az országból tíz király jut hatalomra. Utánuk pedig egy másik kerül uralomra. Ez különbözik a többiektől, és három királyt megaláz. ²⁵Beszédeket mond a Fölséges ellen, és eltiporja a Fölséges szentjeit. Azt tervezi, hogy megváltoztatja az időket és a törvényeket. Mindnyájan a kezébe kerülnek egy időre, két időre és egy fél időre. ²⁶Akkor ítéletet tartanak, s megszűnik uralma, széttiporják, úgyhogy végleg megsemmisül. ²⁷Azután a Fölséges szentjeinek népe nyeri el a királyságot, a hatalmat és a legnagyobb országot az egész ég alatt. Az ő országa örökkévaló ország lesz, neki szolgál, és neki engedelmeskedik minden uralkodó." ²⁸Itt végződik a jelenés. Engemet,

Dánielt, gondolataim úgy megrémítettek, hogy arcom színe is elváltozott. A dolgot jól szívembe véstem Dán 7,2–14, 17–18

A magyarázat kifejti: a vadállatok birodalmakat ábrázolnak, ahogy a szarvak is hatalmat, és erőszakot jelentenek. Az utolsó szarv, melyen a vezető érzékszervek, a látás és hallás képességei vannak, szem és nem fül, hanem szája, mégpedig fenhéjazó, azt jelzik, hogy Isten világát érzékelik, de azt bitorolják, sértik is. A száj magát állítja Isten személye elé, a hatalmat jelentő szarvval, majd üldözi a hozzá hű szenteket. Isten ideje az, amely majd legyőzi őt, és szentjei elfoglalhatják a számukra készített országot.

A zsidó apokaliptikus váradalmakban – kanonikus és apokrif művek alapján – két fő elképzelés alakult ki. Az egyik szerint a mennyből száll majd alá az isteni küldött, az Emberfia, akinek eljövetelekor bekövetkezik a halottak feltámadása és az utolsó ítélet. A másik egy földi Messiás-birodalom megvalósulását várta, amelyben Izrael minden ellenségét legyőzi, és helyreáll a dávidi királyság. Az eszme fejlődésével kialakult az az elképzelés, hogy a Messiás-király uralma a világ vége és az új világkorszak kezdete előtt fog megvalósulni, vagyis a földi Messiás-korszak egy meghatározott ideig tartó időszak lesz, amelyet az Isten elleni erők utolsó nagy támadása követ, majd ezután beköszönt az új világkorszak.

A zsidó apokaliptikában a Messiás-korszak időtartama különböző – az ezeréves uralom valószínűleg abból az elképzelésből származik, amely a teremtés analógiájára a világ történelmét ezeréves időszakokra – világhét – osztja fel, melyek közül az utolsó ezer év a rég várt kor.⁴⁹¹

A késő antikvitás és a középkor latin kereszténysége számára Dániel könyve több szempontból volt fontos. Megjelenik az ótestamentumi szövegben az „ember fia”, azaz „filius hominis” kifejezés, amely szövegrészt a Dán 7-ből Jézus-ra vonatkoztatják, és mely az Újtestamentumban (Vulgátát vizsgálva) ezután 41 alkalommal szerepel.

---

⁴⁹¹ Ez az apokaliptikus váradalom a kiliazmus/millennarizmus, az elnevezés a görög khilioi – ezer kifejezésből származik. Az Újszövetségben kiliasztikus váradalom a Jel 20,1–6-ban fordul elő (Krisztus ezeréves uralma), Jézus végidőkről szóló tanításaiban sehol sem beszél erről. Keresztyén Bibliai Lexikon. II. Szerk. Bartha Tibor. Kálvin Kiadó, Budapest, 2000. 43–44. Kiliazmus szócikk; írta: Szabó Csaba; *Barnes, Robin B.*: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. In: *Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. Jakubowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut,–Schilling, Johannes–Staats, Reinhart. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 129–146. *Barnes: Prophecy and Gnosis.* i. m.; *Reeves: i. m.*
Reeves, Marjorie: Prophetic Rome in the high Renaissance period. Oxford, 1992.
Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. i. m. 461–466. *Koch, Klaus: Auserwähltes Volk...* i. m. 12–37.

A bibliai szövegek közül Dániel könyvéről készült az egyik első teljes kommentár, ez a 3. században élt Hippolytos nevéhez fűződik. A munka görög nyelven íródott, a keleti kereszténység köreiből volt elterjedtebb. A kommentár korai megírása azt bizonyítja, hogy állandó jövődőlésalap volt Dániel könyve. Hippolytos konkrét elmélettel állt elő a világvége időpontjával kapcsolatban, mert úgy vélte, sokan megrendülhetnek hitükben, ha a fenti spekulációk kudarcát látják. Dániel kommentárjában Krisztus születését a világ teremtése utáni 5500. évre teszi, a világ végét pedig 6000-re datálja, tehát a Krisztus utáni 500. évre. Vagyis az ő elmélete szerint még 300 év van hátra. Számításait arra alapozta, hogy a Biblia szerint Isten előtt ezer év év annyi, mint egy nap. Emellett úgy vélte, hogy a Római Birodalom összeomlása nem közvetlenül előzi meg az Antikrisztus feltámadását, illetve azt is hangsúlyozta, hogy mielőtt a végső bíróság elé kerülünk, halálunk után már ítéletet mondanak felettünk.

Sextus Julius Africanus munkájában a Hippolytos-féle időszámítást alkalmazta, de ennek ellenére csak nagyon lassan terjedt el ez a számítási mód. Voltak olyan elképzelések, melyek szerint a világ végéig nem 300, hanem csak 200 év van hátra, illetve egyesek szerint Krisztusnak 350, 365 vagy 400 évvel a születése vagy a halála után kell feltámadnia. Ambrosius például úgy gondolta, hogy a világ vége közvetlenül előttünk áll, és a gótokra már úgy tekintett, mint az Ezekiel és János által említett Góg és Magóg népére. Sulpicius Severus szerint még száz év van hátra, Szent Márton viszont úgy hitte, még az ő életében be fog következni a világ vége.

Tény, hogy annak ellenére, hogy Szent Jeromos visszautasította a gótoknak a Góg és Magóg népeivel való azonosítását (talán a hunokat tekintette velük azonosnak), még ő is azt hitte, hogy itt a világ vége, amikor 410-ben a nyugati gótok elfoglalták Rómát. Quodvultdeus az ariánus vandálokat azonosította Góg és Magóg népével, illetve az 5. században Geiserich és Hunerich vandál királyokat a jánosi kinyilatkoztatás állatával azonosították. Nemcsak a Rómát fenyegető népeket tekintették a végidők jelének, hanem az egyházszakadást is, hiszen Krisztus maga értelmezte a hamis próféták működését a világvége előjelének.

Szent Ágoston egyáltalán nem osztotta ezeket a várakozásokat. Nem látott összefüggést Róma nyugati gótok általi elfoglalása és a világ vége között, sőt nem tekintette Rómát annak a hatalomnak, melynek összeomlásával fel fog tűnni az Antikrisztus. Visszautasította azt is, hogy a Rómát fenyegető barbár népeket Góg és Magóg népével azonosítsák. Szerinte hat világbirodalom áll fenn a történelem során, de

ezek élettartamát csak Isten ismeri, mi emberek nem állapíthatjuk meg. Úgy gondolta, hogy Krisztus ezeréves birodalma már a jelenben megvalósult, vagyis a jánosi kinyilatkoztatás ezeréves fennállásra vonatkozó jóslatát nem konkrétan, hanem szimbolikusan értelmezte. Augustinus nézetei a középkori Nyugaton elterjedtek.⁴⁹²

A nyugati területeken Szent Jeromos (Hieronymus) Hyppolitos után írt, kétszáz évvel későbbi, (kb. 407-es) kommentárja volt igen nagy hatású. Népszerűségének oka az újplatonista Porphyrius működése volt. Porphyrius *A kereszténység ellen* című vitairatában azt vallotta, hogy a könyv nem a prófétától származik, és nem a jövőre vonatkozó jövendöléseket tartalmazza, hanem IV. Antiochios Epiphanes korának eseményeit tükrözi vissza. Mivel a pogány ezzel a kritikával alapvető kétséget fejezett ki a Szentírás kanonikusan elismert autentikusságával, a Biblia igeinspirációjával, a történelmi világ apokaliptikus koncepciójával szemben, az Egyház számára lényegesen súlyosabb problémát jelentett, mint a szövegértelmezés felszínes kérdései vagy az értelmezés izolált részletei.

Ez volt Szent Jeromos számára a kiváltó ok, amiért átfogó kommentárjával fellépett Porphyrius támadása ellen. Szent Jeromos hangoztatta Dániel könyvének nézeteit. Írásával hamar erős visszhangot váltott ki. Szent Jeromos a 4–5. század fordulóján írt Dániel könyve-kommentárjában azt fogalmazta meg, hogy a történelem négy nagy birodalma közül a Római Birodalom az utolsó, melyet tíz király oszt majd fel, és melyet Krisztus birodalma fog eltörölni. Bár ez a nézet a zsidókeresztények (keresztény zsidók) és az egyházatyák körében is elterjedt volt, mégis azt mondhatjuk, hogy Szent Jeromos volt az, aki ezt a középkor uralkodó felfogásává tette Nyugaton.

A kérdés, hogy mikor jön el a világ vége, vitatott volt. A római császárkor pogányai nem számoltak a birodalom közeli bukásával, ezzel szemben a keresztények egy hamarosan bekövetkező katasztrófában hittek. Amikor a 4. században a kereszténység államvallás lett, a keresztények addigi negatív viszonyulása az őket üldöző birodalomhoz megváltozott. Továbbra is várták a világ végét, de különböző nézetek voltak arra vonatkozóan, hogy mikor is következik be.⁴⁹³

Nagy hatást gyakorolt a középkorban Caesareai Eusebios időszámítása is, melyet a 4. század elején, tehát kb. 100 évvel Hippolytos után vezetett be. Krisztus születését 5198-ra datálta, Hippolytos időszámításával szemben a 6000. évre várt

⁴⁹² Möhring, Hannes: Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000, 17–19

⁴⁹³ Möhring. i. m.. 128–136.

világvége így kb. háromszáz évvel későbbre, vagyis Kr. u. 800-ra tolódott. Ez az időszámítás kezdetben csak kevés figyelmet kapott, de Eusebios krónikáját Szent Jeromos latinra fordította, aktualizálta, majd a következő évtizedekben kiegészítésekkel látták el, így az 5. század folyamán Nyugaton ez az időszámítás érvényesült, míg a Kelet-római Birodalomban Hippolytosé volt elfogadott. Azonban mégiscsak azt mondhatjuk, hogy több példa is van arra, hogy Nyugaton eleinte nem Kr. u. 800-ra várták Krisztus visszatérését, sőt sokáig a Hippolytos-féle időszámítással számoltak. Úgy tűnik, az időről időre kimondott – a világ vége időpontjának kiszámítására vonatkozó – tilalom valójában megerősítette az emberekben azt a képzetet, hogy az bármikor eljöhethet.

Talán azért kezdtek el az 5. századtól új időszámítást alkalmazni, hogy az ezt megelőző spekulációkat semmisnek tekinthessék. Ezt azonban a források hiányossága miatt nem lehet bizonyítani. A 6000. év az eusebiánus-hieronymusi időszámítás szerint száz évnél nincs messzebb.⁴⁹⁴

Szent Ágoston révén – a spirituális interpretáció volt domináns, amelybe a kiliasztikus várakozások is belevegyültek. Ennek eredményeképpen az a nézet terjedt el, hogy Krisztus birodalma már fennáll, és az ezeréves határ csak arra vonatkozik, hogy a Sátán ennek az időnek a leteltével kapja vissza szabadságát.

Érdekes bizonyíték ezzel kapcsolatban egy 960 körüli levél, melyet egy saint-germain-i szerzetes írt, aki a végidőktől rettegő verduni püspököt szeretne volna megnyugtatni. A levélből kitűnik, hogy 960 körül számos kortárs a burgund-lotharingiai vidéken a jánosi kinyilatkoztatásban szereplő ezeréves határt szó szerint értette, és a magyarokat Góg és Magóg népével azonosította, ezért a világ végét is nagyon közelinek érezte. A levél szerzője ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az 1000. évet, valamint Góg és Magóg népének említését a jánosi kinyilatkoztatásban „misztikusan” kell értelmezni. Vagyis a konkrét időpont kiszámítása, ugyanakkor az idők végezetének egy nagyon távoli jövőre való várása nem zárta ki egymást.

Hozzájárultak Krisztus második eljövételének várásához a Jeruzsálemba és Santiago de Compostelába tartó zarándoklatok. Különösen fontos ezek közül az 1026–1027-ben és az 1033-ban lezajlott nagy zarándoklat a Szentföldre, ahol Krisztus visszatérését várták. Az 1033-as év azért volt kitüntetett, mert ekkor volt Krisztus halálának ezeréves évfordulója. 1064–1065-ben sok német zarándok látogatott

---

⁴⁹⁴ Uo. 20–24.

püspökök kíséretében Jeruzsálemben, mert 1065-ben március 27-ére esett a húsvét – mint Krisztus feltámadásakor – a nagypéntek pedig március 25-re, mint Krisztus keresztre feszítésekor. Ezért azt hitték, hogy ebben az évben tér vissza Krisztus a földre.

A kommentár részét képezve a középkor legfontosabb bibliakommentárjainak. A Szent Jeromos-kommentárok nagy sikerét követően 400 és 1500 közt új utakat fedeztek fel a kommentárírás területén. Csupán Párizsban több mint 15 féle Dániel-kommentárt őriznek; közülük a legtöbb a mai napig kiadatlan. Ismert a canterburyi Stephan Langton, a párizsi magister Johannes de Rupella, valamint Nicolas de Lyra Dániel-kommentárja.

Nicolaus de Lyra adta ki 1472-ben az első nyomtatásban megjelent kommentárt a Bibliából. Ez utóbbi írás a szerző *Postilla litteralis* című művének része. Az értelmezők és történészek általában Szent Jeromos értelmezését vették figyelembe, azaz az antik világbirodalmak megoszlási rendjét. A nyomtatás elterjedésével a szerzők egyre több esetben látták el a szövegeket glosszákkal.⁴⁹⁵

Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a keresztények világvége-várása nem a középkorban csúcsosodott ki, mert valójában az ezredforduló utáni 500 évben sokkal erősebb volt, mint az azt megelőző 500 évben. A jánosi kinyilatkoztatás sem veszítette el népszerűségét, sőt az a hit is fennmaradt, hogy a Római Birodalom bukásával jön el a világ vége, tehát az Antikrisztus előtti utolsó uralkodónak egy római császárnak kell lennie.⁴⁹⁶

Azóta, hogy Dániel könyve megszületett a Kr. e. 2. században, számos gondolkodó foglalkozott annak értelmezésével.⁴⁹⁷ Dániel könyve nem ad semmilyen zárt történelemfilozófiát, nem mutat semmilyen koherens isteni történelemtervet. Ezért a történelem menete isteni titok marad, azon belül pedig csak néhány kimagasló pontja van a kinyilatkoztatásnak, amely eligazítja az embereket. Fontos kihangsúlyozni, hogy Dániel könyve az Ótestamentumhoz tartozik. Ebben a kontextusban a világvége-jövendölés nagy Sándor birodalmának követőire és a diadokhosz államokra vonatkozik (Antiokhosz Epiphanész 175-164) alatt) De tágabb értelemben ez újraértelmezhető a Római Birodalomra és annak utódállamaira is.

---

⁴⁹⁵ Werner Goetz: A Dánielreceptió Nyugaton, Későantikvitás és középkor. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37

⁴⁹⁶ Möhring: Die Sergios-Bahira Apokalypse. i. m.

⁴⁹⁷ Koch: Auserwähltes Volk. i. m. 12–37.

Werner Goetz: i. m. 12–37

A negyedik birodalmat, melyről Dániel beszél, többször azonosították egészen egyszerűen a Római Birodalommal. Ezt a jelenséget már Orosius⁴⁹⁸ tanulmányozta, a különböző császárkrónikákkal pedig a középkorban is népszerűsítették, és a jövődölések egymással vetekedtek. A skolasztika megjelenésével és az arisztotelészi gondolatok átvételével, miszerint a világ határtalan ideig tart, elfordultak a különböző történelmi találgatásoktól. Aquinói Szent Tamás határozottan elutasította a bibliai alapú történelemszemléletet. Erasmus nyomán a humanisták ismét elővették azt, miszerint a világ egyszer véget ér, de azt a távoli jövőbe helyezték.⁴⁹⁹ A lutheránusok Luthertől és Melanchthontól hagyományozták. A birodalmak hanyatlása után

„Az ég Istene egy más birodalmat támaszt, amely soha meg nem szűnik”⁵⁰⁰

Tehát a jóslat szerint az Úr eljövetele a birodalom széthullása után lesz.

---

⁴⁹⁸ *Oegema, Gerben S.*: Die Danielrezeption in der alten Kirche. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 84–105; Bizánci példákat is lehet találni az 1000 körüli világvége-várásra. Ugyanekkor a zsidókban is élt a hit, hogy a Templom rómaiak általi lerombolása (valójában Kr. u. 70.) után 1000 évvel, 1068-ban jön majd el a világ vége, s ezt megerősíteni látszott az 1067-es súlyos jeruzsálemi földrengés, melyben mintegy 25000 ember vesztette életét. Lásd még erre: *Tamcke, Martin*: Die byzantinisch-russische Reicheschatologie vor den Herausforderungen der Geschichte. Mosaiksteine zur Rezeption der 4(3)-monarchien-Theorie in Russland und ihrer byzantinischen Vorgeschichte. Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 197–225; *Stemberger, Günter*: Die jüdische Danielrezeption seit der Zerstörung des zweiten Tempels am Beispiel der endzeitberechnung. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 139–197.; *Dobrovits Mihály–Őze Sándor*: A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában. Egyháztörténeti Szemle 10, 2009/2 . 19–34.

⁴⁹⁹ A középkor második felére vonatkozóan lásd: *Reeves* : Prophetic Rome... i. m. 293–392, illetve: *Őze Sándor*: Az apokaliptikus gondolkodás az újkori Magyarországon. Унгарското кралство и идеологията на кръстоносните походи от началото на османската угроза до изграждането на хабсбургската отбранителна линия (1395–1556) In: От Никопол до Виена 1396–1683. Никápolytól Bécsig 1396–1683. Szerk: Arató György. Szófia, 2008. Bulgaro-Hungarica 39–69. 234–260.

⁵⁰⁰ „zum Trost für diese letzte Zeit” Dán 2, 44

Luther Dániel könyve-értelmezése

Luther 1529-ben előszót írt Dániel könyvéhez, pedig Jeremiás könyve következett volna kronológiailag. A felcserélést egy Johann Friedrich von Sachsenhez írt levélben indokolta meg.⁵⁰¹

„Die welt leufft und eilet so trefflich seer zu yhrem ende, das mir offft starcke gedanken einfallen, als solte der Jungste tag, eher daher brechen, denn wir die heiligen schriffth gar aus verdeutschen kundten. [...] Solche vnd der gleichen gedanken haben vns verursacht, diesen Propheten Daniel auszulassen [=veröffentlichen]”.⁵⁰²

Vagyis a végidő oly közel van már, hogy talán nem is sikerül az egész Szentírást lefordítani, így Luther úgy vélte, a hívek vigasztalására először Dániel könyvét ülteti át német nyelvre. Úgy vélte, az egész Dán 7 a törökökről szól, akik még sokáig, pontosabban az idők végezetéig fogják szorongatni a keresztény világot. Luthert azonban nem a Dániel 2-ben megjelenő szobor látomása izgatta, mint kora államelméleteivel foglalkozó jogászokat és teológusokat, ő a Dániel 7 tengerből kikelő vadálatai figyelmeztették a könyv fontosságára (nem véletlen, hogy ez a rész hatott János jelenéseire is a legjobban.)

„Figyeltem a szarvakat, és íme, még egy kis szarv támadt köztük; az előbbi szarvak közül hármat kitéptek miatta; és íme ezen a szarvon az ember szeméhez hasonló szemek voltak, és egy száj, amely nagy dolgokat beszélt.” (Dán 7,8)

A kis szarvat 1521-ben még a pápával azonosította, ekkorra már a törököket látta benne (ugyanaz igaz az Antikrisztus-motívumra is, bár ezt a címet mindketten elnyerték Luthertől), akik eltiporják a világot:

„Láttam ugyanis, hogy íme az a szarv hadat viselt a szentek ellen, és diadalmaskodott rajtuk, míg el nem jött az Ősöreg, és igazságot nem szolgáltatott a fölséges szentjeinek, és el nem jött az idő, és a szentek birtokukba nem vették az országot.” (Dán 7,21)

⁵⁰¹ Luther. In: *Hofmann*: i. m. 397; *Richardson-Friedrich*: i. m. 130–134.

⁵⁰² Luther. In: *Hofmann*: i. m. 385.

„Ő így szólt: a negyedik vadállat egy negyedik ország lesz a földön, amely nagyobb lesz minden országnál; felfalja, összetiporja és összezúzza az egész földet.” (Dán 7,23)

„Az ő uralmuk után, amikor megnő a gonoszság, egy arcátlan cselszövő király támad. Hatalma megerősödik, de nem a maga erejéből, és hihetetlen mértékben pusztít majd mindent, és sikert is arat tetteivel.” (Dán 8,23)

„Megöli majd a hatalmasokat és a szentek népét kénye-kedve szerint. Sikeres lesz a cselszövés a kezében, és szívét nagy dolgokra irányítja; mindenben bővelkedve igen sokakat megöl, sőt a fejedelmek Fejedelme ellen is támad; de elpusztul anélkül, hogy emberi kéz illelné.” (Dán 8,25)

Luther is meg volt arról győződve, hogy a kis szarv a törököket jelenti. Érvelése szerint a Római Birodalmat nem pusztíthatta el a kis szarv, és a török nem alapíthatott volna egy új birodalmat, ha nem ez lenne a kis szarv jelentése, mert akkor Dániel próféciáját hazugnak kellene tartani – ez pedig el nem gondolható.⁵⁰³

Kálvin Dániel-kommentárjában elvetette Luther és Melanchthon érvelését:

„Hic incipiunt variare interpretes: quia alii hoc ad papam detorguent, alii vero ad Turcam. Sed neutra opinio videtur mihi probabilis. Falluntur autem utriusque, quoniam existimant hic describi totum cursum regni Christi, quum tamen Deus prophetae suo tantum indicare voluerit quid futurum esset usque ad primum Christi adventum. Hinc igitur omnium error, quod volunt complecti sub hac visione perpetuum ecclesiae statum usque ad finem mundi... Ego igitur non dubito hic per corno parvum intelligi Iulium Caesarem, et reliquos, nempe Augustum qui ei successit”⁵⁰⁴

Luther szerint a következő versek is alátámasztják nézetét, hisz az önkényes pápa azon van, hogy eltöröljön minden keresztény hagyományt:

---

⁵⁰³ Luther: Heerpredigt... i.m. WA 166 l. idézi Segesváry.

⁵⁰⁴ Kálvin János: Praelectiones in Daniele, col. 50. 136, Calvin, Johannes: Auslegung des Propheten Daniel. Neukirchen, 1938; Calvin, Johannes: Christliche Glaubenslehre (1536), übs. v. Bernhard;

„Közben a király maga kénye-kedve szerint cselekszik, felfuvalkodik, és nagyozni kezd minden isten ellen, és nagyokat mond az istenek Istene ellen, és sikert is arat, míg be nem telik a harag, és végzete be nem következik. Atyáink istenére sem vet ügyet; az asszonyok kívánságának hódol, és más istennel sem törődik, mert valamennyi főlé helyezi magát.” (Dán 11,36–37)

A 12. fejezetet 1541-ben elemezte Luther részletesen, s feltárta, mi minden valósult már meg.

A 11. fejezet 40. versében a pápaság bukását látta Luther.⁵⁰⁵

„De a maghatározott időben hadba száll ellene a déli király; erre mint a fergeteg rátamad az északi király, szekerekkel, lovasokkal és nagy hajóhaddal; betör az országukba, összetöri őket és keresztülvonul rajtuk.” (Dán 11,40)

Luther és az iszlám⁵⁰⁶

A nyugati kereszténységet közvetlenül fenyegető oszmán expanzió motiválta Luthert arra, hogy komolyabb vizsgálódás tárgyává tegye a törökök vallását, az iszlámot. Megnehezítette tájékozódását a Korán kiadásának tiltása és nyelvi korlátok, még a latinra fordított Korán is sokáig hozzáférhetetlen volt számára (tervezte ugyan, hogy lefordítja, ezt azonban nem sikerült kiviteleznie.) Az iszlámról azt vallotta, hogy az originalitás és önállóság hiánya jellemzi, egy olyan vallás, amit a zsidó, a keresztény és pogány hitekből foltoztak össze.⁵⁰⁷ Mohamed a reformátor szemében Arius, Nestorius és Macedonius tanítványa, az iszlámot mégsem a keresztény szekták közé sorolta, hanem a pogányokhoz („turckentum odder heidenschafft”). A Koránt gyalázatos könyvnek tartotta, tévedések, bűnök gyűjteményének, melynek tanai az ördög szemete.⁵⁰⁸ Példaértékűnek nevezte mindazonáltal, hogy a muszlimok számára a Korán a zsinórmérték, a legfőbb tekintély, és jellegzetesnek tartotta a hit

⁵⁰⁵ „Hier auff folget nu, wie das Bapstum fallen vnd vntergehen sol.” Luther. In: *Hoffmann*: i. m. 398

⁵⁰⁶ *Blöchle*: i. m. 151–192; *Hagemann*: i. m. 68–80.; *Brecht*: i. m., *Höfert*: i. m. *Hagemann*: i. m.; *Richardson-Friedrich*: i. m. ;*Buchanan*: i. m. *Lamparter*: i. m.

⁵⁰⁷ „Also ists ein glaube, zu samen geflickt aus der Juden, Christen und Heiden glauben.” Luther. In: *Luther*: Heerpredigt... i. m. 156.

⁵⁰⁸ „teuffels dreck” Luther. In: *Luther*: Heerpredigt... i. m.

összekapcsolását a hitért való küzdelemmel, ami azonban maga után vonja a keresztény népek leigázását.⁵⁰⁹

Mint említettük, Luther meglátása szerint jámborság tekintetében a keresztények példát vehetnének a mohamedánokról, a török egyháziak aszketikus élete különösen mély benyomást tett Lutherra, s fegyelmezett viselkedésüket mecseteikben, mélyen vallásos imáikat, a zarándoklatot követésre méltónak ítélte.⁵¹⁰ Őszinteségüket, barátságukat, személyes kapcsolataikat is dicséretre, mint ahogy mértékletességüket is a táplálkozásban.⁵¹¹

Luther szerint aszketikus életvezetésük katonai sikereik alapja. A poligámiából következett Luther számára egy újabb érv a törökök átkozottságára: valamennyi török prostituált fattya. Politikai berendezkedésüket dicsérte, azt is, hogy tiszteletben tartják a vezető réteget, gyermeknevelésüket is példaértékűnek tartotta, s elismerően szólt tudományos színvonalukról az asztronómia és az orvostudomány terén. Máshol viszont kulturálatlansággal, kultúraellenességgel vádolta őket. Elmondható tehát, hogy Luther felismert néhány példaértékű iszlám szokást, de azokat mindig relativizálta, s kimutatta, hogy azok tulajdonképp a Sátánt szolgálják.⁵¹² A törökök sorsáról Luther úgy vélekedett, hogy kénnel és tűzzel fogja Krisztus a pokolba taszítani a törököket, akik ki vannak zárva a feltámadásból.⁵¹³

Az aktuális helyzetről értekezvén Luther nemcsak katonai harcként látatta a török fenyegetettséget, hanem vallások közti összecsapásként is. Újabb ellentmondásra lehetünk figyelmesek, ha szembeállítjuk a törökök sátáni erőként való ábrázolását Luther azon meglátásával, miszerint Isten a törököket, a tatárokat és más hitetleneket is szolgálatába állított, hogy haragját rázúdítsa a bűnbánatot megtagadó kereszténységre, és mindenekelőtt a pápai Egyházra.⁵¹⁴ Ez Luther szerint csak látszólag ellentmondás, hisz minden mögött Isten akarata húzódik, Isten mindennek kezdete és irányítója, aki a

⁵⁰⁹ „Der Tuercke ist ein diener des Teuffels, der nicht allein land und leute verderbet mit dem schwerd, sondern auch den Christlichen glauben und unsern lieben Herrn Jhesu Christ verwuestet.” Luther. In: *Luther: Heerpredigt...* i.m. 158

⁵¹⁰ „Das man aber sagt, wie die Turcken untereinander trew und freundlich sind und die wahrheit zu sagen sich vleyssigen, das wil ich gerne gleuben.” Luther. In: *uo.*

⁵¹¹ „Sie trinken nicht wein, sauffen und fressen nicht so, wie wir thun, kleiden sich nicht so leichtfertig und froelich.” Luther. In: *uo.*, 165

⁵¹² „Was kan aber ym (...) gantzen Tuerckischen wesen guts sein, weil nach yrem Alkoran diese drey stueck bey yhn frei regiern, Nemlich Lugen, Mord, Unehe.” Luther. In: *uo.*, 166

⁵¹³ Christus wird „mit schwefel und feur uber yhn komen” und wird sie „ynn die helle stossen” Luther. In: *uo.*, 165

⁵¹⁴ „Gottes rute und des Teuffels diener, das hat keinen zweifel.” Luther. In: *uo.*, 174

Sátán fölött is uralkodik. Ebből a logikából Luther számára az következett, hogy egy törökellenes hadjárat Isten elleni hadjárattal lenne egyenlő.

A missziót viszont kifejezetten pártolta, és bízott az isteni beavatkozásban. Mint ahogy Dániel is megtérítette Dariust és Küroszt, úgy kell imádkoznia minden kereszténynek, hogy tegye ezt meg Isten a törökkel is. Luther a foglyul esett keresztények példamutatására építkezett, akik így elérhetik a törökök megtérését – ők a valódi misszionáriusok, felszólított ezért a katekizmus megtanulására (1Pét 3,15), de egy szervezett missziós munkára Luther számításai szerint már nem állt rendelkezésre elegendő idő, hisz közeleg a vég, ennek egyik jele maga a török veszély. A törökök a végidőt megelőző istenverések egyike, s bár a harcot elvetette, az előlük való menekülést nem tartotta Isten elleni fellépésnek.

A törökök tehát a lutheri képletben a Sátán szolgáloi, a pápa szövetségesei, az isteni akarat végrehajtói és a közelgő végidő előfutárai.⁵¹⁵ Luther mielőbbi segítségért imádkozott, hisz szerinte félő volt, hogy a két főellenség szövetségre lép egymással. Viszont határozottan elutasítja a kereszties hadjárat gondolatát, mindazonáltal felhívása a bűnbánat gyakorlására nem volt a háború reális alternatívája. Olyan szemrehányások fogalmazódtak meg ellene, hogy a hadkötelezettség megtagadására buzdít, hogy az ellenségnek kedvez, s fellép a társadalmi felelősség, a felebaráti szeretet ellen. Kénytelen volt tehát kifejteni és megindokolni nézeteit, de miután Mohács után a török megszakította további előrenyomulását nyugat felé, aktualitását veszítette számára a téma.

A reformáció felelevenítette Mohamed középkori apokaliptikus szerepét.⁵¹⁶

⁵¹⁵ „so helffe unser lieber Herr Jhesus Christus und kome vom hymel herab mit dem iungsten gericht und schlage beide Turcken und bapst zu boden sampt allen tyrannen und gottlosen Und erloese uns von allen sunden und von allem ubel, AMEN.” Luther. In: uo., 175

⁵¹⁶ „A középkorban az apológiai exegézis a pápa ellenes polémia része volt, mint Wyclifnél, Husznál, vagy hasonló írónál mint Matthias de Janow, Milicz de Kremsier és Jacobel de Mies, vagy pedig egy világméretű eszkatológikus vízióba illesztették be mint Nicolas de Lyre. Mohamedet viszont nem azonosították az Antikrisztussal és az iszlámot általában támadták. Például Roger Bacon érvelése szerint, Mohamed tagadta Krisztus istenségét, de dicsérte emberi kiválóságát; így tehát nem lehet Antikrisztus, mert ez utóbbi Krisztus mindkét tulajdonságát tagadná. Hasonlóképpen Jacobel de Mies kimondottan elveti azt a véleményt, hogy Mohamed lenne és nem a pápa az »Antichristus summus.« Joachim de Flore, mint a legtöbb középkori exegéta János 2. levelére hivatkozik (2:8-22) érvelésében, amikor elutasítja azt a tételt, mely az Antikrisztus egységét vallja. Az idők végén ugyan egy személyre hasonlíthat az igazságtalanság e megtestesítője, de előzőleg szétszórt tagjait, mint hittagadók vagy szaracénusok, csak az azok elleni harc egyesíti, akik a Szentlélek eljövetelét készítik elő, a »szellem embereit« (viri spirituales). Egyes történészek szerint (például: Tondelli, G. Il libro delle Figure dell'Abate Gioacchino da Fiore. Torino, 1940, 22–24 lapok), Joachim de Fiore szemében a sárkány ötödik feje jelképezte az Almohádok mór dinasztiáját, vagyis a Mesemotus név, melyet ennek a fejnek adtak, tulajdonképpen a Masmuda

Majd a *Vom Kriege wider die Türken* és négy vigasztaló zsoldármagyarázatban – amelyeket II. Lajos özvegyének, Mária királynénak írt – vetette fel újra a témát. Továbbra is tagadta a bellum iustumot (Arisztotelész, Cicero, Origenész, Aquinói Szent. Tamás, Szent Ágoston), de a védekező háborút ekkor már reális lehetőségként láttatta, azzal a kikötéssel, hogy azt nem keresztényként, hanem a birodalom alattvalójaként kell megvívni, világi vállalkozásként. A védekező háború a török ellen ekkor már az Antikrisztussal való küzdelem egy állomásaként tűnt fel a reformátor írásaiban. Az ima jelentőségét továbbra is hangsúlyozta.

A Dán 7,3 alapján állította, hogy a török több egy egyszerű ellenségénél, s megírta *Heerpredigt wider den Türken* című művét. Ebből idézünk:

„Biztos lehetsz abban, hogy a török az utolsó kártya az ördög kezében a kereszténység ellen, és egyben Isten legnagyobb büntetése a hálátlan és istentelen Jézus-követőkre. Hisz Dániel azt mondja, hogy a török után következik az ítélet és a kárhozat, ezt láthatjuk azon, ahogy a törökök ártatlan nőket, gyerekeket, időseket, fiatalokat válogatás nélkül a halálba taszítanak, úgy cselekszik, mintha maga lenne a sátán. Még soha királyság nem örvengött ennyire.”⁵¹⁷

Mindez bizonyítéka annak, hogy az utolsó ítélet napja a küszöbön van.⁵¹⁸

Azzal, hogy sikerült a törököket apokaliptikusan bemutatnia, ő lett ennek a modellnek a legfőbb hirdetője, amely elválasztja a többi radikális reformátortól, különösképpen Müntzer Tamástól. Vele szemben a legnagyobb különbség az, hogy Müntzerrel ellentétben, Luther nem osztotta a killialisztikus gondolatokat. Még akkor sem, ha Luther számára a harc kimenetele nem volt kérdéses.⁵¹⁹ Krisztus győzedelmeskedik a törökök felett, s számon fogja kérni őket, miért kínozták, üldözték ártatlan szentjeit, akik nem bántották őket. Újabb ellentmondásra lehetünk figyelmesek, a biztosra vett győzelem ellenére mégis felszólít a katonai védekezésre. Ezt azzal a magyarázta, hogy aki lebecsüli az ellenfelet, Istent kísérti meg. Utolsó éveiben már úgy

---

berber törzs neve volt.” Segesváry: i. m. 64. Preuss és Segesváry ezen nézeteikkel ma kisebbségben maradnak, fent mindezt a pálos és domonkos 15. századi apokaliptikánál kifejtették.

⁵¹⁷ Luther. In: *Luther: Heerpredigt...* i.m.182

⁵¹⁸ „Denn die zwey Reiche des Bapsts und Tuercken sind die tetzten zwen grewel und 'Gottes zorn', wei sie Apocalip. nennet, den 'falschen Propheten' und 'das Thier' und müssen miteinander ergriffen und 'in den feurigen pfuhl geworffen werden'.”Luther. In: *Luther: Heerpredigt...* i.m. 182

⁵¹⁹ „Da wird Christus mit schwefel und feur uber yhn komen und fragen, warumb er seine heiligen, die yhm kein leid gethan, on alle ursache so grewlich verfoget und geplagt habe.” *Luther: Heerpredigt...* i. m.

vélte, pontosan meg tudja állapítani az eszkaton kezdetét: 1600-ban a török el fogja pusztítani a Német Birodalmat.

A birodalmak Melanchthonnál

Luther állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vont a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását a protestáns történelemszemléletben. Ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése, majd annak leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az Antikrisztus Krisztus második eljöveteleig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szempontból a protestánsok egy későbbi korszakban éltek, mint a katolikusok. A próféciák legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják a dolgokat, hanem, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben.

Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövetelet Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni. Már korábban úgy gondolták, hogy ez a birodalom a Római Birodalom. Az Antikrisztus eljövetelel a Római Birodalomnak Dániel szerint 10 részre kell szétesnie. (Az Antikrisztus már rég itt van, szóval ennek a szétesésnek már meg kellett történnie. Luther biztos abban, hódítás volt. Utána a pápa alapított egy másikat, de ez az „Újrómai Birodalom” nem azonos a negyedik világbirodalommal a *translatio imperii* alapján, erre Luther a Jelenések könyvében talált utalást (13. fej.): az első állat a Római Birodalom, a második a pápai uralom.)⁵²⁰

Andreas Osiander tette az első próbálkozást az új Antikrisztus-tan bibliai helyekkel való igazolására (első nürnbergi tanács, 1524). Felveti a problémát, hogy Dániel szerint a negyedik vadállatot (birodalmat) csak a visszatérő Krisztus veti majd tűzbe. Így azonban a Római Birodalomnak fenn kell állnia a végső időkig, viszont ez biztosan nem a pápával fog megtörténni, így ez esetben csak a Török Birodalom lehet.

1526 óta egyre jobban tartottak a törököktől Wittenbergben is, de csak 1529-ben, Bécs elfoglalásakor vonatkoztatták a végítéletre. Ez az ötlet Melanchthoné volt, aki a

---

⁵²⁰ *Seifert*: i. m. 8.

Carion-krónikában (1532) még kizárólag a törököt tekintette Antikrisztusnak, csak később találta ki a kettős Antikrisztus elméletét.

Bucer az *Enarrationes perpetuae in dacra quatuor Evangelia* című munkájában adja meg a legjobb értelmezését az antikrisztusok, pszeudokrisztusok és pszeudopróféták fogalmainak. Az antikrisztusok Jézus Krisztus uralmának kezdete óta jelentkeznek – írja – s el akarják téríteni tőle a benne hívőket. Azokat, akik csak az egyetlen Úrban hisznek, s akik bizonyosak az örök élet elnyerésében az ő halála által.⁵²¹ (Tessz 2,18). A pszeudokrisztusok azok, akik meg akarják győzni az embereket, hogy ők az igazi krisztusok és nem az a személy, akiről szól a Szentírás. Végül, a pszeudopróféták azok Bucer szemében, akik téves tanokat hirdetnek, akik megtévednek a bibliai tanítás egyes részeinek tolmácsolásában. Mohamed, az ő tanai és tevékenysége teljes mértékben megfelelnek az Antikrisztus jellegének.⁵²²

Melanchthon viszonya mindvégig változó volt a török kérdéssel kapcsolatban. Legkésőbb 1527-től már egyértelmű lesz a hozzáállása egy törökellenes háborúval kapcsolatban. Sajnálta a német fejedelmek széthúzását, és a hiányzó haderőt, amely következtében nem lehetett teljesen fellépni az oszmánok ellen. 1529-ben Melanchthon megszerkesztett egy kommentárt Dániel könyvéhez, amelynek előszavát Ferdinánd főhercegnek címezte.

Ebben megvilágítja a helyzet apokaliptikus mivoltát Dániel jövendöléseinek segítségével. Hatásos intézkedésekre szólította fel Ferdinándot. Az előszó az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlés idején jelent meg, ezzel szemben a kommentár csak 1543-ban. (Azt, hogy utóbbi miért nem került kiadásra, máig sem világos.) Az előszóban Melanchthon kifejezi, hogy nem politikai alapokon gondolkodik.

Valószínűleg csalóka reménye kergette a világtól elzárkózó Melanchthont abba az illúzióba, hogy Ferdinánd és az evangélikus fejedelmek valamiképpen összhangba

⁵²¹ E tárggyal kapcsolatban lásd: *Steinschneider, Moritz*: Der hängende Sarg Muhammeds. *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 3, 1851. 378–380; *Eckhardt, Alexander*: Le cerceuil flottant de Mohamed. In: *Mélanges Hoeffner*, 1949. 77–88

⁵²² Mohamednek, mint Antikrisztusnak munkásságát Bucer így írja le: „Nulla profecto gens est apud quam non sit verus Dei cultus obscuratus, apud plurimas tamen non penitus extinctus est, tenuissimis scilicet duntaxat relictis. Apud quascunque scilicet homo ille peccati Mohamedh obtinuit, qui brutali sua superstitione conspurcavit et pridem perdidit Persidem, Mediam, Armeniam, Asiam, Graeciam, Mesopotamiam, Syriam, Palaestinam, Arabiam, Aegyptum, Lybiam, omnemque Africam, quae tertia orbis pars censetur, solis fere Aethiopibus iis exceptis.” *Bucer*, *Psalmorum libri quinque*, 567 l. Luther minden ilyen kategorizálást leegyszerűsít: „Nun ist es unnot, das man hie ein Unterscheid mache zwischen falschen Christis und falschen Propheten. Und dennoch weil solche Weyssagung so genau mit der Geschicht zutrifft, kan mans one Fahr unterschiden, und die falschen Christos auff den Türcken und seinen Glauben, die falschen Propheten aber auff den Bapst und seine Lehr deuten. Denn dise zwey Regiment, Bapsts und Türcken, sind on Zweyffel der rechte Antichrist, da Daniel, Christus, Paulus, Johannes und ander Apostel vor gewarnet haben.” *Luther*, 1. Predigt, 25. Sonntag nach Trinitatis, 549 l.

hozhatóak. Az előszót Georg Sabinus *Germania ad regem Ferdinandum* című verse zárja. Minden bizonnyal Melanchthon is az apokaliptikus gondolkodás hatása alá került, úgy, mint Luther, amelyre nagy hatással volt Bécs 1529. évi ostroma és az, hogy ismerte Johannes Hilten művét is melyről alább még fogunk szólni.⁵²³

Ennek legfőbb dokumentuma az a mű, melyet wittenbergi reformátor társával, Justus Jonasszal⁵²⁴ együtt írt. A *Das siebend Capitel Danielis von des Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey mit unterricht Justi Jonae* című munka Jonas neve alatt jelent meg. Az iratot Hesseni Fülöp örgrófnak ajánlották, aki időközben a politikai protestantizmus vezére lett. Mint ahogy a szerző állítja, Fülöpnek kell Dániel jövődöléseit a szívekhez eljuttatnia, tehát Isten megtartja Fülöp felsőbbtségét, mielőtt a végső összecsapásban legyőzné az ellenséget. Világossá válik a műből, hogy itt már nemcsak az oszmánok apokaliptikus ellenségképéről és a Biblia jövőképéről van szó, hanem szerepet kap az egyén is a történelem menetében.

Az első részben Justus és Melanchthon leírják, hogy a törökök az Isten haragja a nem bűnbánó emberekkel szemben. A Bibliából és Dániel könyvéből arra a következtetésre jutnak, hogy a törökök megegyeznek a megjósolt „kicsi szarvval”, amely egy olyan apokaliptikus erő, amelyet Isten rendelt el, illetve engedett szabadon. A szerkesztők a megjövendölt negyedik birodalmat a történelmi Nyugat-római Birodalommal azonosítják. Megjegyzendő itt azonban az, hogy a Szent Római Birodalom Német Nemzete és különösen V. Károly császár, aki ebben az időben Spanyolország királya is volt, nem játszanak szerepet ebben az összefüggésben. Ebben az esetben a Német Birodalom csak egy a tíz utódállamból, amely Dániel könyvének hetedik fejezetében jelenik meg: a negyedik államból tíz kicsi szarv emelkedik ki. A később megjelenő „kicsi szarv”, amely megsemmisíti a többi, Melanchthon és Jonas számára egyértelműen az Oszmán Birodalmat jelenti. Ezt követően a könyv röviden áttekinti az Oszmán Birodalom történetét. Elmondják, hogy az oszmánok is csak egy a sok közép-ázsiai török népcsoport közül, akik a hódítási törekvéseikkel összhangban felvették az iszlám vallást. Mohamed tanításait viszont ők is a Szentháromságot tagadó

---

⁵²³Rudolf Pfister szerint Luther és Melanchthon, akiket a többi reformátor követett ezen a téren, apokaliptikus látomásaikat és az Antikrisztusra vonatkozó koncepciójukat Johannes Hilten (meghalt 1500 körül) Dániel könyvéhez írott kommentárjára alapították. Ez utóbbi valószínűleg (mert kommentárjai mára elvesztek) Dániel próféciáit és János apokalipszisét összevonta, s így alkalmazta a törökökre Amint ezt Leonhard Lammers megállapította, aki Hilten többi írását is tanulmányozta, Hilten forrása szintén Nicolas de Lyre volt. Idézi *Segesváry*:i. m. 63.

⁵²⁴ (1493–1555.) *Justus Jonas* (/ Philipp Melanchthon): *Das sibend Capitel Danielis, von des Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey mit unterricht*. Wittenberg, 1530.

arianizmusból származtatják. Luther Márton halála után is a német-lutheri ortodoxia útjának meghatározója továbbra is Melanchthon birodalomelmélete maradt.

A Chronicon Carionis

Luthert a bűnbocsátó cédulák elleni harc vezette el a purgatórium tagadásáig, és mivel állítása szerint ezt a Szentírásban nem találta meg, továbbment, és megkérdőjelezte a szent hagyományt. Sürgősen szükség volt egy, a Bibliához kötődő magyarázó szempontra, hogy mi az, ami szelektálhatja a Szentírás korpuszához tapadó kanonizálatlan szövegrészeket és a Bibliához kötődő argumentációs bázist. A mártír- és szentkultuszt és az egyházi intézményrendszernek a parúziát váró őskereszténység kora óta eltelt időben való fejlődését, és a világi hatalomhoz való viszonyát is magyarázni kellett. Mindezek miatt szükségessé vált a szent hagyomány kritikai tanulmányozásához egy történelmi faktor figyelembevétele, mely fokozatosan különbséget tett egy „Heilplan”, és egy „Erhaltungsorte” között.⁵²⁵ Az előző Isten üdvtörténeti tervét magyarázta a világ lepergő idejében, az utóbbi pedig az ember mindennapi életének eseményeire tekintett vissza, és rögzítette a humanista történetírás immanens történetet leíró receptje szerint.

Melanchthon, aki a humanista történetírás rajongó követője volt, igyekezett összeegyeztetni, megoldani a problémát. Lutherral egyetértésben az augustinusi történelmi világnézet időszeleléletéhez nyúlt vissza, mint a középkori alkotók, Orosiusnak a dánieli négybirodalom-elméletét alkalmazva és Beda kronológiai kiindulópontját véve alapul. Mindehhez a középkori világkrónikák egységet mutató szerkesztési modelljét alkalmazta az antikvitásban használt módszerek és a ciklikus időszelelélet Herakleitosz óta kialakult gyakorlata helyett.

Melanchthon, aki mindig erősen érdeklődött a történelem iránt, 1532-ben kiadja Johannes Cárion világtörténetét. (Amikor a tübingeni egyetemre járt, részt vett Johannes Naclerus világtörténetének kiadásában. Oktatási reformjában, humanista hatásra pedig javaslatot tett a hét szabad művészet kiegészítésére a költészettel és a történelemmel.) Cárion és Melanchthon is szerette a csillagászatot. Miután Cárion időről időre elküldte Melanchthon horoszkópját, 1531-ben egy világtörténet vázlatát is eljuttatta hozzá.

⁵²⁵ Breisach, Ernst: Historiográfia. Bp.2004. 174–175.

Az 1532-es világtörténet német nyelvű kiadása után 1537-ben elkészült a latin nyelvű fordítás is Hermann Bonus jóvoltából. Ez azonban Melanchthonnak nem tetszett, ezért készített egy saját változatot is, amely Nagy Károlyig tart. 1558/1560-ban megjelent az első teljes latin nyelvű fordítása, amelyet még Melanchthon kezdett el.⁵²⁶ Ezek telve voltak teológiai magyarázatokkal.⁵²⁷

Melanchthon semleges viszonya a pápasághoz valószínűleg abból ered, hogy Cárion munkaadója, I. Brandenburgi Joakim erősen katolikus volt. (Ebben az időben Luther az Antikrisztust a pápával azonosította.) A mű aktualitását bizonyítja, amikor arról ír az elkövetkező regensburgi birodalmi gyűlésről, itt a szerkesztő arról fejezi ki reményét, hogy Károly császár és testvére Ferdinánd hamarosan meg fogják büntetni a törököt. A krónika ezen kiadását követően Melanchthon még többször megszólalt ebben a témában. Amikor 1555-ben a világtörténelemről kezdett előadásokat tartani, akkor a „Chronicont” vette alapul. De ez a feltételezés azonban csak feltételesen helytálló. Inkább egy erősen átdolgozott és kibővített műként érdemes megjelölni. Melanchthon halála után a wittenbergi egyetemen őt követő Caspar Peucer folytatta ezt a művét.⁵²⁸

A könyv harmadik kötetének egy fejezetében arról ír, hogy a negyedik birodalom a Római Birodalom volt. A negyedik kötetben a történelmi „Németország” születését írja le, és Nagy Károlytól számítja a német történelmet. A negyedik kötet előszavában válik világossá Melanchthon szándéka. Ebben már nem az új Ferdinánd császárt szólítja meg Melanchthon, hanem a fejedelmeket. A cél pedig már nem csak a birodalom, hanem egész Európa megvédése a töröktől. Ám itt a birodalom és Európa közötti viszony meghatározatlan marad.

⁵²⁶ A munka az evangélikus egyetemeken képzett új protestáns értelmiség történelemtankönyvévé vált, így a magyarországi tanulók is ezt a történelmi képet terjesztették és népszerűsítették hazájukba visszatérve. (Ilyen például Batizi András: *Dániel könyvének verses feldolgozása, Meglőtt és megleendő dolgokról* címmel; Heltai Gáspár *A magyarok krónikája*; Söckel Lénárd latin nyelvű prédikációiban a dánieli jóslat értékelése; Bencédi Székely István *Krónika ez világ jeles dolgairól* című világkrónikája, de az 1560-as évek svájci egyházszemléletétől befolyásolt Szegedi Kis István munkáiban és Melius Juhász Péter Szent János jelenéseit magyarázó prédikációiban, valamint Károlyi Gáspár műveiben is kimutathatóak.)

⁵²⁷ Heinz Scheible szerint ebben az esetben egy teljesen új könyvről van szó. A könyv, mely a keresztény hagyomány magyarázatára íródott, harcba szállt a katolikus egyházzal ennek értékelésében és hovatartozásáért. Ilyen módon tehát egy hagyományos konzervatív keresztény alapra építhette fel a humanista metodikával és forráskritikával dolgozó művét, melybe az Eusebius óta művelt keresztény egyháztörténetírás, az egyházatyák és a szent hagyomány tudós doktorainak a teológiai diszciplinakon mozgó írásai is helyet kaptak. *Leppin: Antichrist unng jüngerster Tag i. m. i. m.* 132–136.

⁵²⁸ *Chronicon Carionis Expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, In descriptionibus regnorum et gentium antiquarum, & narrationibus rerum Ecclesiasticarum, & Politicarum, Graecarum, Romanorum, Germanicarum & aliarum, ab exordio Mundiusque ad Carolium Quintum Imperatorem. A Philippo Melanthon et Casparo Peucero. Witebergae Excudebat Iohannes Crato, anno M.D.L.X.X.I.I.*

Ugyanebben a kötetben a *Von der Turcken Ankunfft* című fejezetben Melanchthon a Kaukázussal azonosítja a törökök származási helyét. Azt írja róluk, hogy akkor tűnnek fel, amikor egy békeszerződést kötöttek a szaracénokkal, akik röviddel azelőtt hódították meg Perzsiát. A törökök ekkor tértek át az iszlámra. Amikor a Szaracén Birodalom belülről meggyengült, az oszmánok új birodalmat alapítottak 1051-ben.

Az ezt követő ötödik kötetben Melanchthon közbeiktat egy újabb törökkel foglalkozó fejezetet. Az „ottománok” gyors felemelkedését követően Melanchthon Góg és Magóggal állítja a törököket párhuzamba.

Melanchthon nem egy Istentől eredő rendet lát bennük, nem egy „birodalmat”, hanem egy Isten által a végső időkben jóváhagyott hatalmi jelenséget. Az oszmán történelem bemutatásával tanítani akarja a fejedelmeket, hogy komolyan és egységesen lépjenek fel a hazájukért a törökök ellen.

Ezt követően még mindig a korai oszmán történelemről szól, amelyben megemlíti a várnai csatát. Ezt ismét egy saját „török fejezet” következik, amelyben Bajezid szultánról, a törökök császáráról és a mongol Timur Lénkről ír. Az oszmánok felemelkedését Melanchthon végül egy irgalmas isteni tettként értelmezi, amelynek az igaz hitre kell térítenie az embereket. Míg korábban felszólította a fejedelmeket, hogy foglalkozzanak az oszmán problémával, itt világossá válik: ez a könyv felszólítás a háborúra.

Melanchthon szeretne volna előremozdítani a protestáns perspektívát a Dániel-kommentárjával, a *Carion-krónikát* ezért így új keretbe foglalta, és az megjelent *Chronicon Carionis* címmel. Véleménye szerint a világ középkori kronologikus felosztása „nagyon kényelmes”.

Melanchthon a *Chronicon*ban azon munkálkodik, hogy megvizsgálja az Ábrahám szövetsége és Krisztus születése közötti időszakot. Arra a következtetésre jut, hogy a negyedik monarchia korszaka a Messiás megjelenésének bejelentésekor lehetett, és mivel szerinte a végidő mindkét birodalma, a pápai állam és az iszlámhívó Török Birodalom megtagadta a méltóságot, és a Római Birodalom után a németek kapták a feladatot ezek legyőzésére.

Itt aztán azt írja, hogy a negyedik monarchia kezdete Julis Caesar vagy Augustus idejére tehető. A harmadik könyv tárgyalja Nagy Károly korát és beszél arról, hogy

Isten keleten meghagyta még egy darabig Róma egy csonkját, a Bizánci Birodalmat.⁵²⁹ Vitás kérdés a 16. században a pápaság és a császárság kapcsolatáról, hogy milyen viszonylatban van lehetőségük a németeknek a Római Birodalom örököseinek nevezni magukat, illetve hogy a franciák élhetnek-e, bármely követeléssel a császári trónt illetően, vagy annak irányában.

Melanchthon az úgynevezett Illés-jóslatot a *Vaticinum Eliaet* ajánlotta a világtörténeti kronológia alapjául, amely a Talmudra épült. Ez nem volt véletlen, ugyanis Cárion számításai és az illési jóslat relatíve megegyeztek. Cárion a világ teremtése utáni 3963. évre tette Krisztus születését, míg az említett dokumentumban ez az időpont 4000. A jóslatot állítólag Illés próféta házában találták, mely szerint a világ 6000 évig áll fenn. A keresztények ezt a két isteni szövetségekötéssel, Mózes kőtábláival és Jézus Krisztus áldozatával tagolták három kétezer éves periódusra. A jóslat az alexandriai Philónon keresztül az alexandriai ókeresztény egyházatyákra is hatott: Melanchthon nagybátyjának, a hebraista Reuchlinnak munkássága után vált a wittenbergiek előtt ismertté.⁵³⁰

Láttuk, hogy Luther bizonyos volt abban, hogy a Dániel által említett kis szarv a török, de abban azért nem biztos, hogy ő az Antikrisztus is. Ha ez így van, akkor a negyedik birodalom még létezik, és pozitív funkciója van a pápával szemben. Dániel alapján ugyanis a törökök azután tűntek fel, hogy tíz király felosztotta a Római Birodalmat. Három részt magával ragadott a kis szarv (Egyiptom, Ázsia és Görögország provinciákat), a többiben tovább él a Római Birodalom. A Biblia alapján azt is biztosra veszik a wittenbergiek, hogy a németek és a törökök nem fognak bírni egymással, egyik sem győzi le a másikat.

Szorosan kapcsolódott a birodalomelmélet az Antikrisztus-tanhoz, mint ahogy ezt előbb is írtuk. Itt csak annyit kell megemlítenünk, hogy ez a kívülről támadó Antikrisztus-tézis nem volt újdonság. Már a 12. században felmerült a Jelenések könyvének magyarázatában, és a keresztes háborúk óta úgy gondolták, hogy ez csakis az iszlám Kelet lehet: a szaracénok, majd a törökök. A 16. században több híres katolikus író is vallotta, hogy Mohamed az Antikrisztus. A kettős Antikrisztus

⁵²⁹ Seifert: i. m. 23.

⁵³⁰ Geschichte des Christentums. 3. Hochmittelalter und Reformation – Konfessionalisierung. Hg. Raith, Jill in Verbindung mit McGinn, Bernard und Meyendorff, John. Würzburg, 1995. Fuchs, Thomas: Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung. Städtechroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500–1800. Hessisches Landesamt für Geschichtliche Landeskunde, Marburg. 2006. Vii, 215 S. (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landgeschichte, 21) Wallmann, Johannes: Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. Tübingen, 2006, 6., durchges. Aufl.

elképzelése azonban nem Luthertől származik, hanem Melanchthontól. Viszont Luther egyszerre vallotta azt, hogy a régi Római Birodalom már nincs meg és azt, hogy a Római Birodalom az utolsó, és Krisztus eljöveteleig fennáll. Ő ebben nem látott ellentmondást, így később két ellentétes nézet is rá hivatkozott. Az egyik, a fennálló birodalom a negyedik világbirodalom, ennél fogva messze a többi birodalom felett áll. A másik, a negyedik birodalom a régi Rómával elbukott, és így lett szerintük most már két Antikrisztus is.

Melanchthon Dániel-kommentárjaiban fenntartotta, hogy a kis szarv csak a törököt jelenti (a kommentár a schmalkaldeni háború előtt kevéssel jelent meg), és abból, hogy Dániel szerint nem jön ötödik birodalom, arra következtet, hogy a törökök nem lehetnek olyan erősek, mint a rómaiak voltak. 1558 jelentette meg Melanchthon a Carion-krónika újabb átdolgozását. Johannes Sleidanus világtörténeti munkáját (*De quatuor summis imperiis*, 1556). vette alapul. A könyv akkoriban és később is tankönyvként volt használatos az egyetemi oktatásban. Sleidanusnak könyvében nincsenek hazafias illúziók, de úgy gondolja, hogy még létezik a Római Birodalom maradványa, és ez így is marad a világ végéig.

Melanchthon ehhez képest visszafogottabb: szerinte a négy birodalom az illési jóslat második ezredéves korszakába tartozik, tehát az Ábrahám és Krisztus közti időszakba. Dániel a negyedik birodalom idejére jósolta a Messiás eljövetelet, tehát a világvége hamarosan bekövetkezik. Az utolsó idők két „császársága” pedig minden bizonnyal a mohamedán és a pápai. Bár ennek látszólag ellentmond az, hogy a negyedik birodalom szerinte a világ végéig létezik, és a németek szerinte arra hivatottak, hogy megőrizték a „reliquiae Romanae monarchiae”- t. Melanchthon csak Nagy Károlyig jutott el a harmadik könyvben, a művet Caspar Peucer fejezte be. Ő *imperium Occidentis*nek nevezi a birodalmat, amelyről ír. Ez a birodalom Nagy Károly alatt újraéledt, és a franciák, illetve a németek birtokolják, és megmarad a világ végéig.

David Chytraeus (Rostock) *Kommentár a Jelenések könyvéhez* (1563) című munkájában már azt írja, hogy III. Leó pápa létrehozta a régi Római Birodalom utánzatát, de ez nem tartozik a négy birodalom közé. A negyedik birodalom utódjai a két Antikrisztus: a pápa és a török, a Római Birodalom pedig az ördög birodalma. Melanchthon ezzel szemben pozitívan ítélte meg a birodalmakat, Dánielre hivatkozva, aki a babiloni királynak azt mondja, hogy a birodalmat Isten adta.

A korai lutheránusok ingadoztak, hogy a dánieli vagy az apokaliptikus minta szerint tekintsenek-e a birodalomra, aszerint, hogy épp milyen volt a viszonyuk vele

(mert általában megvédte őket, de sokszor meg is nehezítette a dolgukat). Luther és Melanchthon egyes szövegei alapját jelentették egy olyan felfogásnak, amely csak Bodin és Junius ellenében és az általános felekezeti „ortodoxiaképződés” hatására vált kifejezett ideológiává. Összprotestáns volt az a felfogás, hogy a régi Római Birodalom bukása után két egyházellenes rezsim jött létre, a pápai és a mohamedán. Luther követői mindkettőben az Antikrisztust látták, a helvétek csak a pápában, és az egész iszlám fenyegetést nem vették olyan komolyan. Német evangélikus körökben elterjedt az is, hogy a Római Birodalom még létezik és harcol a kis szarvval, a törökkel. A nem német protestánsok a Német Birodalmat nem ismerték el negyedik világbirodalomként, és a pápa alá tartozónak tekintették. A „4. monarchia = Németország.” tant azonban nem Luther hozta létre, ennek középkori hagyománya volt és a 16. század végétől megerősítették a jezsuita kommentátorok (Joseph Acosta, Bellarmin, Blasius Viegas) is. A Római Birodalmat a pápa a frankoknak, aztán a németeknek adta, ezt hangoztatták a jogi források is. A jezsuiták és a kálvinisták egyetértettek abban, hogy az Antikrisztus megjelenésével a birodalom tíz darabra fog esni, a jezsuiták és a lutheránusok pedig abban, hogy a birodalom még létezik. A lutheránusoknak volt a legnehezebb, mert azt kellett képviselniük, hogy az Antikrisztus már itt van, de a birodalom még egészben maradt.⁵³¹

A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja

Zwingli (1484–1531) a svájci reformáció képviselője, tanítása később további teológusokat befolyásolt a reformált egyházon belül, és egy, a lutheri irányzattól eltérő irányzat kialakulásához vezetett, ami a török kérdésben is megnyilvánul. A humanista neveltetésű Zwingli 1519-ben a zürichi főszékesegyház világi papja lett. Zwingli hamarosan a fiatal mozgalom, és a svájci reformáció központi alakja lett. *Suggestio deliberandi super propositione Hadriani Nerobergae facta* című művében, amely név nélkül jelent meg 1522-ben Nürnbergben, állást foglal a török kérdésben is. Önkritikára szólított fel. 1526 októberében, a mohácsi csata hírére Zwingli ismét előveszi a török kérdést *Ander Sendbrief an die Christen zu Eßlingen* című művében. Zwinglinél a törökök olyan szerepet töltenek be, mint amilyen az Asszír Birodalom volt a zsidók

---

⁵³¹ Seifert: i. m. 11–21.

számára. Szerinte a törökök Isten sajátos pedagógiai szándékát fejezik ki, virgács formájában.

Lutherrel ellentétben Zwingli sokkal racionálisabban kezelte a török kérdést. Az oszmán eredményeket tekintve Zwingli kizárta a világ közeli végét, de nem zárta ki azt, hogy esetleg a birodalom is oszmán fennhatóság alá kerülhet. Az oszmánok számára inkább erős politikai, semmint vallási tényezők voltak. Egy évvel később Zwingli még tovább ment, és egyenesen a reformáció terjedésének hasznos tényezőjét látta a törökökben.

A reformátor még 1529-ben, a marburgi hitvita idején megpróbálta megnyerni Hesseni Fülöpöt a francia király szövetségeseinek.⁵³² Egy neki írott levelében az evangélikusokat szembehelyezte a császárral, párhuzamba állítva Izrael Egyiptomtól való megszabadulásával. Ebben az 1530. március 12-i keltezésű, szigorúan bizalmas levelében felvetette egy a francia királlyal kötendő szövetség tervét. Amíg tehát Luther és Melanchthon a világ végét várták, addig a svájci reformátor szövetségi terveket kovácsolt, mint ahogyan az a Walenstadtnak küldött, és erre vonatkozó politikai instrukciói is mutatják (*Instruktion für die Sendung Meister Jäcklins nach Walenstadt.*). Az 1462. óta svájci uralom alatt lévő városban az reformáció bevezetése kérdéses maradt, ezért Zwingli Jäcklint küldte oda, hogy az egyházközösségi gyűlést megnyerje a reformációnak. Zwingli utasításai szerint Jäcklinnek meg kellett magyaráznia a nem bibliai jellegű misét, és világossá kellett tennie a waldstadtiaknak, hogy a császári ügy elveszett. Ezt alátámasztandó, utalt az oszmánok diadalmenetére.

Érdekes a kérdés, hogy Zwingli miért nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek. Biblia-teológiai munkáit figyelembe véve további támpontot találunk ezzel kapcsolatban. A bibliamagyarázat (exegézis) terén a török kérdés számára legjobb esetben is csak kiindulási pont volt, ellenben Lutherrel és Melanchthonnal. Ez nyilvánul

---

⁵³² Segesváry: i. m. ; Zwingli und Europa. Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. Hg. v. Blickle, Peter-Lindt, Andreas-Schindler, Alfred. Red. Schmidt, Heinrich R.. Vandenhoeck und Ruprecht, Zürich, 1985. Schmidt, Anton-Heinz: Luther und Zwingli. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, c 2005 ;Schmidt, Anton-Heinz: Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation. A.-H. Schmidt, Aigen-Vogelhub, 2005. Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe. Hrsg. Campi, Emidio. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2004. Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung. Hrsg. Opitz, Peter. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2003; Schorn-Schütte, Luise: Die Reformation. Beck, München, 2003; Meyer, Walter E.: Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes. Zürich, 1987.

meg a száz reformátorok szempontjából oly fontos két bibliai könyvről, Dániel és Ezekiel könyvéről készült kommentárjában.

Zwingli 1525-ben berendezett egy bibliaiskolát, amelyben külön foglalkozott e két prófétával és könyveik értelmezésével. Lutherrel szemben ő Góg és Magóg személyét nem a törökökkel állította párhuzamba. A könyvben lévő négy állat nála nem kap aktuális politikai jelentőséget. Dániel könyvének 7. fejezetében Zwingli is talál vonatkozást a törökökre, de teljesen más értelemben, mint Luther. Zwingli abból indul ki, hogy az első a babilonira, a második a perzsára, a harmadik a macedón görögre, a negyedik pedig a római világbirodalomra vonatkozik. Ő azonban a történelmi fejlődésnek megfelelően máshogyan szemléli ezt. A Római Birodalom története számára ott ér véget, amikor Theodosius király még a birodalom egyedüli uralkodója volt. Miután fiai felosztották maguk között a birodalmat, megszűnt annak egysége, de Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-római Birodalmak az utódok, hanem a Német-római és az Oszmán Birodalmak. Világossá válik egy meglepő megállapítás: itt a Török Birodalom pozitívabb értékelést kap, mint a Német-római Birodalom. Elutasítja a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemétk Birodalomnak” nevezi. (Heilige Reich helyett Drecke Reich) A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítélt.

Zwinglinél nincsen semmiféle birodalmi tudat Lutherrel és Melanchthonnal ellentétben. A „török vitában” Zwingli gyakran fordult a pápaság és a Habsburgok ellen. Amikor szó esik a török veszélyről, akkor nem abban az értelemben beszél róla, hogy a Habsburg Birodalom az egész kereszténységet akarja védelmezni. Zwingli nyilatkozataiból kitűnik a Habsburg-háztól való távolságtartás, amelynek ügye elveszett. A svájci kantonok régi hagyományos Habsburg-ellenessége is megnyilvánul itt. I. Miksa császár 1499-ben kénytelen volt elismerni Svájc függetlenségét a birodalomtól.

Jóllehet nagy különbségek vannak Luther és Melanchthon tanaihoz képest, mégis vannak egyezések: Zwingli is, úgy, mint Luther, egy antikrisztusi jelenségnek tartja a pápaságot. Ez a felfogás főleg abban gyökerezik, hogy állítása szerint a 6. századtól kezdve a pápai állam hatalom- és fényűzésvágya egy „ördögi” fejlődésbe ment át. Ezzel Zwingli egy alapvetően középkori világnézetet fejt ki, de ebben a kritikájában nincsenek apokaliptikus megjegyzések, sokkal inkább egy Antikrisztus-vitáról van szó Zwingli esetében.

Zwingli apokaliptikus jövendölései vitatottak. Abban a szemléletben, hogy a reformáció újra felfedezte az Isten szavát, nem játszanak nála szerepet az oszmánok. Úgy tűnik, halála előtt nála is megjelent a világ vége közelségére vonatkozó elképzelés, de ebben a törökök „csupán” Isten virgácsának a szerepét töltik be a bűnös keresztényekkel szemben, ezt azonban nem foghatjuk fel említésre méltó apokaliptikus, illetve dogmatikai motívumként. A török kérdést Zwingli saját politikai szándékainak rendelte alá.

Johannes Oekolampadius 1528-as előadásaiban (melyeket 1530-ban, Baselben jelentetett meg) jelen van a kettős Antikrisztus elmélete, de birodalmi-hazafias következtetések nélkül. A kis szarvban ő a wittenbergiekkel szemben mindkét Antikrisztust látta. De ez csak 1532-ben vált ellentétessé a német elképzeléssel, amikor Melancthon megjelentette a Carion-krónika átdolgozását. Itt jelenik meg először birodalomelmélete: a pápa itt nem szerepel a Római Birodalom „fabricatoraként” vagy „translatoraként”, egyházellensége pedig kívülről jön, és a törökkel azonos. Ez a felfogás elsősorban birodalmi-hazafias, felekezetiileg semleges.

Rudolf Gualter (Zürich, 1546) szintén támadja „a birodalom ostoba szeretetét”, mert ez tehet róla, hogy az Antikrisztust mindenki másban keresi, csak épp a pápában nem. Ehhez csatlakozott Theodor Bibliander (Zürich), aki a pápával szembeni ellenállásra hívta a fejedelmeket. Heinrich Bullinger, aki 1557-ben a Jelenések könyvéhez írott kommentárjában arra a következtetésre jutott, hogy: a Római Birodalom készített helyet a pápai hatalomnak, és a Francia, illetve a Német Birodalom csak a pápa Római Birodalmat mintájára alkotott kreálmánya. A negyedik birodalom azonban már nem létezik, mert a Római Birodalmat bukása után az Antikrisztus magához ragadta a hatalmat. (Ezzel Bullinger Luther sémáját követi, vagyis szerinte az egyetlen és igazi Antikrisztus a pápa.)⁵³³ Említi a törököket mint az Egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztusnak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.⁵³⁴

⁵³³ Bullinger elméletét lásd alább bővebben.

⁵³⁴ *Emidio Campi*: Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239. Seifert: i. m. 21–28; *Opitz, Peter*: Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu „Dekaden“. Zürich, 2004. Vö. Segesváry. i. m., Heinrich Bullinger und seine Zeit. i. m.

Translatio imperii

Dániel könyve információkat tartalmaz a birodalom áthagyományozásáról. A késő középkorban már szinte az összes 800-ban történt transláció interpretációs lehetőségeit, variációit végigzongorázták. A 16. század végének vitái e köré a kérdés köré csoportosultak. A reformáció előtti „imperializmusnak” viszont addig nem volt ellenvetése a pápa szerepének fontossága ellen, amíg a birodalom átöröklését elismerték véglegesnek és megváltoztathatatlanak. A német lutheránusok egyetértettek a kuriális felfogással abban, hogy 800-ban a Római Birodalom a németekre hagyományozódott, a részletekkel (ki és milyen joggal tette ezt) kapcsolatban azonban voltak eltérések.

Luther 1520-ban: A német nemzet keresztény nemességéhez címzett írásában a 800-as translációt illegálisnak mondta, amiért az utódokat nem tartja felelősnek. A probléma az volt ugyanis, hogy a Dániel által említett negyedik birodalmat nem alapíthatta az Antikrisztus. Ezért be kellett bizonyítani, hogy a pápa nem is volt olyan fontos szereplő.⁵³⁵ A *Chronicon Carionis* 1562-es, peuceri változata úgy próbálja ezt kiküszöbölni, hogy azt állítja: Nagy Károly jogos háborúban szerezte meg a területet, mielőtt a római nemesség, majd a kelet-római császár elismerte legitim uralkodónak. A pápa a koronázás során csak a „publica testificatiót”-t végezte el.

A szerint az egészet a pápa eszelte ki, a frankoknak adta a címet, de biztosította saját hatalmát a birodalom felett. Ez a felfogás Matthias Flacius Illyricus⁵³⁶ (1564) megy vissza, de ő már 1566-ra megváltoztatta az álláspontját. Ekkor azt akarta bizonyítani, hogy a pápa szerepe elenyésző volt, mert nem is volt rá szükség. Flacius azt bizonygatta, hogy 800-ban a pápának nem volt sok beleszólása a birodalom átadásába. Nagyon meg akarták okolni, hogy mégis miért a németeké a birodalom. Isten a „ius gladii aut belli”-n keresztül adja a hatalmat, és Károlynak emellett több jogcíme is volt az uralkodásra: a „római nép” konszenzusos beleegyezése, illetve a kelet-római császáré, továbbá egy kvázi germán öröklési jogcím, amelyet Flacius Klodvigon és Teoderichen át Odoakerig vezet vissza.⁵³⁷ Neki a bizonygatások során a germán kontinuitás volt a fontos, nem a római. Ez a germán kontinuitás tendenciává alakult, de ugyanúgy pápaellenes következtetésekre jutott, mint ahogy a „rómaimonarchia-tan.” Azt állította, hogy Isten döntése volt az, hogy a németeké legyen a birodalom.

⁵³⁵ Seifert: i. m. 38–39.

⁵³⁶ Seifert: i. m. 40–41; Olson, Oliver K.: Matthias Flacius and the survival of Luther's reform. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.

⁵³⁷ Seifert: i. m. 39.

A német lutheránusok és a római katolikusok versenyeztek a Német-római Birodalom iránti lojalításban. Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy ez a négy világbirodalom egyike.

Bellarmin *Controversiae* (1589) című művében azonban szembe szállt Flaciusszal. Ő úgy vélekedett, hogy egy birodalom megszerzésére hat különböző lehetőség van. Az első a háborús jog, a második az örökösödési jog, a harmadik az adományozás, a negyedik a választási jog, az ötödik az Isten általi megbízás, ami a legjobb az összes közül, hiszen nem kell megmagyarázni, illetve a hatodik, amikor a pápa adományoz, mert Krisztustól eredetheztető, rendkívüli joga van. Ő ezt nemcsak elméleti szinten fogalmazta meg, hanem ki is jelentette, hogy így van, és ezt mindenkinek kötelessége elfogadni. Ez természetesen nagy protestáns visszhangot váltott ki.⁵³⁸ A transláció hat formája közül öt nem alkalmazható szerinte a 800-as eseményekre (háborús jog, öröklés, ajándék, választás és közvetlen isteni felhatalmazás – *beneficium divinum*), ezért csak a hatodik jöhet szóba, a pápa adományozása. A pápa tehát a transláció egyetlen előidézője.

Matthäus Dresser vitába szállt Bellarminnal. A 800-as translációt a három ismert címmel illette: *ferrum, electio, transactio*. A pápa pedig szerinte nem játszott jelentős szerepet, hiszen csak a teljesen normális proklamációs rítust, a császárrá koronázást végezte, és csak kimondta, ami már megtörtént.⁵³⁹ Bellarminnal Franciscus Junius, a Leidenben tanító hugenotta tudós is vitába elegyedett. Ő azt próbálta bizonyítani, hogy a negyedik dánieli birodalom nem lehet sem a mai római, sem a régi. A birodalom „áthagyományozása” „*secundum Deum*” jogos, „*de secundum hominem*” nem, és a pápa az utóbbi szempontból jogszerűen járt el 800-ban, míg az előbbi szempontból jogosan, mert még az Antikrisztus is Isten eszköze. Nagy Károly tehát legitim uralkodó. A 17. században a régebbi német-protestáns translációtannak az lett a feladata, hogy a franciákkal szemben megvédje a transláció legitimitását. Ezért Nagy Károlyt is németnek deklarálták. Ugyanekkor a pápa szerepével is kezdeni kellett valamit: vagy minimalizálni kellett, de ez ellentmondott a forrásoknak, vagy III. Leóban az egyházi állam legitim uralkodóját kellett látni, a római városi nép reprezentánsát, és így nincs gond a szerepével. Hugo Grotius 1623-ban „*primus civis*”-nek titulálta a pápát, ezzel a pápa tevékenysége a római nép választási tevékenységének része lett.⁵⁴⁰ A

---

⁵³⁸ *Seifert*: i. m. 42–43.

⁵³⁹ Uo. 43.

⁵⁴⁰ Uo. 44–47.

Német-római Birodalom így német is lett, de ettől még tökéletesen továbbvitte a Római Birodalmat, vagyis nem történt identitásváltozás.⁵⁴¹

Kálvin és a francia álláspont

Kálvin szerint (1561) a kis szarv nem jelenti sem a pápát, sem a törököt. A Dániel-víziók ugyanis már beteljesültek Krisztus első eljövételével és az evangélium hirdetésével.

Már Andreas Osiander 1544-ben egy tézist állított fel a világ vége időpontjának kiszámításával kapcsolatban. Négyféleképpen próbálkozott, és a negyedikben a Dánielnél és a Jelenések könyvében található számokat úgy kezelte, mint egymást követő időadatokat. Dániel próféciája így csak addig tartott, amíg a Jelenések próféciáinak beteljesedése el nem kezdődött. Osiander így megkülönbözteti a régi Római Birodalmat a pápai uralomtól, és szerinte csak a pápa traktálja a népet azzal, hogy a mostani birodalom is római. Eszerint a dánieli jövendölést a régmúltra kell

---

⁵⁴¹ A „Római Birodalom”-tradíció felbomlása Hermann Conring 1643 politológus-jogtörténész elméletében következik be végleg. Radikálisan tagadta a Római és a Német Birodalom közti alkotmányjogi folytonosságot. De nem a birodalom státusa érdekelte, hanem annak világbirodalmi igénye és a rangja. Előfutára Hugo Grotius, aki 1625-ben azt írta, hogy 800-ban az Imperium Romanum visszazállt jogos tulajdonosaira, a római polgárokra, akiket a pápa képviselt, és az Imperium Romanum azonos a Regnum Italiaeval. Conring szerint viszont az Imperium Romanum csak Róma városát és a frank ajándékozásokból származó Patrimonium Petrit jelenti. Viszont ezt az Imperium Romanumot mindketten megkülönböztetik a Regnum Germaniaetől, amelynek központi területei soha nem tartoztak Rómához. Tehát a 800-as események nem változtattak az államok státusán, csak kibővítették őket a területileg definiált Imperium Romanummal. Conring szerint ezzel a területek között perszonálunió jött létre. Németországé lett a jog, hogy uralkodót adjon a rómaiaknak, és nem fordítva. Bár a pápa az investitúraharcok óta megkurtította a német hatalmat, a németeknek a pápa és az egyházi állam felett gyakorolt jus caesareuma továbbra is fennáll. Felmerül a kérdés, hogy a szerzők többsége miért azonosította a Regnum Germaniaet az Imperium Romanummal: Conring szerint ez nyelvhasználati ok. Mivel Conring szerint a Római Birodalom nem tűnt el nyomtalanul, tézisei nem állnak automatikusan ellentétben a hivatalos monarchiatannal. Bodinre hivatkozva azonban mégis alapvetően megkérdőjelezte a német-lutheránus Dániel-értelmezést, és ezzel ő az első német lutheránus, aki ebben a kérdésben szembefordult teológiai ortodoxizmussal. Szerinte, ha a Dániel-próféciában egyáltalán Rómáról van szó, akkor is csak a császárok idejéig, és az pedig, hogy négy világbirodalom van, „inkább pletyka, mint igazság”. A Jelenések könyvének 17. fejezetéről úgy gondolta, hogy ott biztosan nem a németekről van szó, de bizonyára nem is csupán az általa államjogilag definiált Imperium Romanumról, hanem a másíkról is, az egész világra kiterjedő „Római Birodalomról”, a pápai monarchiáról. Puffendorf (1667): a német uralkodó nem rendelkezik szuverenitással Róma és a pápaság felett, csak protectióval, „örzőuralommal”, sőt ez sincs már meg, mert a pápa elcsalta, a császár meg lemondott róla. A rómaiak meg a város feletti uralmat sem tudták Nagy Károlyra ruházni 800-ban, mert nem ők rendelkeztek Rómával. A császári címhez pedig Bizánc beleegyezése kellett. És Nagy Károly semmit sem kapott a császári címmel, amit iure belli nem birtokolt. A perszonálunióban tehát Puffendorf szerint a német császárnak csupán védelmi kötelezettsége van. Ezek az álláspontok teljesen irrelevánsak voltak a Német Birodalom alaptörvényének kérdésében. És a jogászoknak a negyedik dánieli birodalom soha nem volt a német. *Seifert*: i. m. 101–115.

vonatkoztatni: a kis szarv Caesar, a három másik szarv az ő három prokonzulja, és ő alapította a Római Birodalmat. Ez csak annyiban nem konzekvens, hogy Dánielnél a kis szarv pusztító, itt pedig építő jelentésben szerepel a negyedik birodalom alapítója, és itt nem az utolsó ítéletről van szó, hanem Istennek az önhatalmú világbirodalmak feletti ítéletéről. Vita alakult ki tehát a „kis szarvról”, egészen pontosan arról, hogy ki is lehetett a történelemben valójában ez a „kis szarv”. Osiander szerint három különböző személy jöhet mindössze számításba: a pápa, a törökök, vagy Nero császár. A szöveg logikája szerint valószínű, hogy Nero az. De ő nem az elpusztítója, hanem éppen a megalapítója a negyedik világbirodalomnak, és nem a végétélelet az, ami elpusztította a „kis szarvat”, hanem Isten ítélete. Az Isten eszközei pedig a népvándorlás során megjelent népek.⁵⁴² (Ekkor már Melanchthon is Neróban látta a római monarchia alapítóját. Továbbra is fennáll viszont a probléma a jóslatban szereplő negyedik monarchiáról. Nehezen tudták eldönteni, hogy melyik a negyedik, és hogy honnan számolják). Osiander szerint az utolsó, tehát a negyedik birodalom a kereszténység győzelmével kezdődött Constantin ideje alatt.

Kálvin ezzel ellentétben azt mondja, hogy a negyedik monarchia kezdete a kinyilatkoztatásra tehető. De ez nemcsak a wittenbergi magyarázattal állt szemben, hanem a Dánielre alapozott Antikrisztus-tannal is, mert annak kidolgozója, Osiander az egész próféciaát kizárólag „ad historiam”, nem „ad Ecclesiam” értelmezte. Szerinte tehát a világbirodalmak sora Konstantinnal vagy közvetlenül utána lezárult. Kálvin ezt a végpontot még korábbra tette, amely az evangélium hirdetésével és elterjedésével ért véget. Ez kétségtelenül közelebb állt a Dán 2-ben és 7-ben szereplőkhöz, mint Osiander variációja, de a történelmi tényekkel szinte köszönő viszonyban sem volt. Mi vitte Kálvint erre a meggyőződésre? – teszi fel a kérdést Seifert. Biztosan nem a világvégeszámolgatás, mint Osiandert. És az sem lehetett a célja, hogy a pápa Antikrisztus mivoltát bizonyítsa, mert ha a dánieli prófécia Jézussal befejeződött, akkor az Antikrisztus még tipologikusan sem fordulhat elő benne. A kis szarvat lehetne Antiokhoszra vonatkoztatni, de ő meg nem a Római Birodalmat rombolta le. A későbbi Dániel-próféciaák viszont egyértelműen és kizárólag a szeleukida királyra vonatkoznak. Benne tehát a pápai Antikrisztusnak csupán exemplumát lehetett látni, a típusát nem.

Kálvin célja az volt, hogy konzisztens magyarázatot adjon. Míg Melanchthon és Bullinger a próféciaakat mint Antikrisztus-próféciaák elemezték, addig Kálvin a szöveget

---

⁵⁴² *Schmidt*: Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation. i. m.; Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. i. m. *Schorn-Schütte*: i. m.; *Seifert*: i. m. 50–53.

Krisztus-próféciaaként akarta értelmezni, Melanchthon és Bullinger pedig elsősorban Antikrisztus-jövendölést látott benne.⁵⁴³ Ezt elég nehéz volt megoldania, hiszen Antiochus és Krisztus között nehéz volt megmutatni a logikai összefüggést. (Főleg Rómán és Ceasaron keresztül). Ezt csak úgy tudta elérni, hogy a monarchia szóból teljesen mellőzte az államjogi konnotációkat. Kálvin véleménye az, hogy az ezek a próféciaák nem nyúlnak túl Jézus idején, és úgy gondolja, hogy tévedés az Atiochus szó antikrisztusi értelmezése.

Kálvin szerint Róma már köztársaságkorában birodalom volt, és a császárokkal csak romlott a helyzete, *regnum monstro simile* lett belőle, amiben ráadásul Traianus óta idegenek uralkodtak. A negyedik birodalom tehát már az első században megszűnt. Felekezeti szempontból Kálvin Dániel-magyarázata semleges volt, és mindkét (protestáns és katolikus) Antikrisztus-tan számára lehetetlenné tette a Dánielre való hivatkozást. A Jelenések könyvét viszont nem kommentálta, mert túl homályosnak tartotta. Kálvin Dániel-kommentárjai semlegesek voltak. Ugyan a kálvinisták sokszor hivatkoztak az ő értelmezéseire, mégsem tudták alapként felhasználni arra, hogy a pápát az Antikrisztussal azonosítsák.

Kálvin az apokalipszist nem is kommentálta. A birodalomról alkotott kommentárjai pedig talán a legkevésbé voltak birodalomellenesek. A magyarázatai még a kálvinisták körében sem arattak nagy sikert, de nagyban hatott más írókra is. Kálvin véleménye nem teremtett iskolát, főleg nem a kálvinisták között, és a lutheránusok épp arra használták fel, hogy a kálvinistákat azzal támadják, hogy nem is követik a „mesterüket”.

David Pareus *Adversaria* (1580-as évek) című műve szerint a negyedik birodalom a római, ami a pogány császárok alatt a zsidók és a keresztények hatására bukott el, de a pápai hatalom újra stabilizálta. Viszont ma már csak egy kis maradék van meg belőle. David Pareus arra a megállapításra jut, hogy a kő mely Dániel könyvében megjelenik és szétzúzza a szobrot, az valószínűleg a török birodalmának szétesésére utalhat, azonban nézetével teljesen egyedül volt.⁵⁴⁴

---

⁵⁴³ Bullinger szerint lehet a gonosz király alakját az Antikrisztusra vonatkoztatni, de csak Antiokhoszon keresztül, átvittén. Melanchthonnál ez az alak egyértelműen az Antikrisztus, és semmi köze Antiokhoszhoz. Seifert: i. m. 53–55; Büsser, Fritz: H. Bullingers 100 Predigten über die Apokalypse. In: Zwingliana 26, 2000. 117–131. Staedtke, Joachim: Heinrich Bullinger Bibliographie. I. Zürich, 1972; Wendel, Francois Calvin. Ursprung und Entwicklung seiner Theologie. Neukirchen-Vluyn 1968.

⁵⁴⁴Seifert: i. m. 56.

Krisztus tehát nem tette tönkre ezt a birodalmat, és ez nem is volt szándékában. A fontos kérdés tehát az volt a Kálvin-követők számára, hogy Dániel akart-e még valamit mondani az azután következő időről, hogy Krisztus „lerombolja” a világi birodalmakat: erre ők nemleges választ adtak. Úgy vélték, ha ez mégis ösztörténeti prófécia, akkor lehetséges, hogy a törököt egy másik alakban kell keresni, például a lehulló kőben. Kálvin hatott a katolikusokra, és lassan a protestánsok között is elterjedtek a nézetei, de nem az eredeti formában.⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ 1610-ben IV Henriknek ajánlva adta ki a párizsi jezsuita Juan Maldonado Dániel-kommentárját. Ebben azt mondja, hogy a négy birodalmat Dániel a mérete miatt nevezi birodalomnak, nem pedig jogilag. Teljesen távol áll tőle, hogy a negyedik birodalmat a némettel azonosítsa. Szerinte egy birodalmat az etnikai identitása és az államformája határoz meg, és ezek közül egyik sem azonos a régi Római Birodalomban és a Német-római Császárságban. Szóval, ha titokban és megkötésekkel is, de igazat kell adni a főeretnek Kálvinnak. A negyedik birodalom a római, ami Caesarral nem elkezdődött, hanem elbukott, ezért Maldonado szerint szükségszerű, hogy Caesar legyen a kis szarv. A Dániel 2. birodalma azonban mégsem ugyanaz nála, mint a Dán 7-é. Szerinte Dániel egyszerre látta a Krisztus előtti és utáni időket, és így a kis szarv az Antikrisztus. Dán 11, 36 kk. Kálvinhoz hasonlóan szerinte is Antiokhoszra vonatkozik, de nem dönti el, hogy ez érthető-e Antikrisztus-jövendölésként is. Maldonadot a 17. században a protestánsok is komolyan vették, és sokat idézték. A két dánieli hely különböző értelmezésével nincs egyedül. A katolikusok és a protestánsok is úgy gondolták, hogy a lehulló kő a keresztény egyházat jelenti, amely a fennálló birodalmakat spirituálisan „lerombolta”, jogilag azonban nem lépett a helyükre. A negyedik birodalom további sorsáról tehát itt nem áll semmi. Benedikt Perera jezsuita szerzetes Dániel-kommentárja, miután Konstantintól kezdve a pápát minden keresztény uralkodó elfogadta „atyának, fejedelemnek és monarchának”, a negyedik birodalom utódaiként egy semmihez sem hasonlítható, mégis földi és látható „quintum regnum” jött létre. De a negyedik birodalom továbbra is fennáll, mert a katolikus Antikrisztus-tan nem engedi meg a Dániel-prófécia múltba vetítését, ezért Nabukodonozor szobrának lerombolását és a negyedik állat megölését különbözőképpen kellett datálni. Agosto Tornielli 1609-es világtörténete például csak a Dán 2-re támaszkodott. Szerinte nem azért van itt szó négy birodalomról, mert több nincs, hanem mert csak ez a négy volt Krisztus országának előzménye. Maldonado közvetítésével *Seifert*: i. m. 59–64.

A jezsuita Juan de Maldonado (1533/36–1583) korának leginkább idézett és vezető katolikus exegetája volt. 1. A Dán 2,31–45 résznél Maldonado 3 kérdést tesz fel: először, hogy Nabukodonézár álmában miért csak négy birodalomról van szó, s miért nem szerepelnek a babiloni birodalmat követő királyságok? Maldonado ezt Isten tanító szándékának tulajdonította, hogy Krisztus királyságának eljövetele előtt a négy birodalom sorsának példáján bemutatta, hogy minden földi királyság hataloméhes és mulékony is. Másodszor pedig Nabukodonézár birodalma miért az aranyfejjel van összehasonlítva, annak ellenére, hogy a Babiloni Királyság köztudottan nem a legnagyobb birodalom volt. Maldonado ennél a kérdésnél a Dán 2,38-ra utal, amelyben a Babiloni Birodalom volt az első, s az utána következők pedig a későbbiek, s utánuk utolsóként pedig Krisztus királysága következik. Mint más szerzőknél, úgy Maldonadónál is a négy birodalom a következő: babiloni/asszír, perzsa/méd, makedón/görög és végül a római, utóbbit a Dán 2,42 szerint szereplő vegyes kormányzási forma utal: az arisztokrata köztársaság egyrészt, másrészt pedig a Julius Caesar által képviselt zsarnokság. Viszont a negyedik királyság azonosítása a Római Birodalommal sok vitára adott okot. Maldonado abban egyetért a zsidó exegetákkal, hogy a Dániel könyvében szereplő szikla, amely a szobrot elpusztította, nem lehet más, mint Krisztus vagy a Messiás. Míg a keresztényeknél Jézus a Messiás, addig a zsidók még mindig rá várnak, s a negyedik királyságot – mely tovább él a Róma bukása óta is – a Török Birodalom jelenti. Az ötödik királyság, melynek alapja a szobrot elpusztító szikla, azaz Jézus, s nem e világi, hanem szellemi és mennyei lesz, melyben a vallás és Isten tudása fog uralkodni, így ezt a királyságot maga az egyház jelképezi. A *translatio imperii* következtében a negyedik birodalom pedig tovább létezik.

2. Dán 7: Ebben a fejezetben négy állatról van szó, melyek a négy királyságot szimbolizálják, továbbá pedig Krisztus és az Antikrisztus királyságát állítja szembe egymással. Az első három állata Babilóniát, Perzsiát és Makedóniát jelöli meg, míg a negyedikkel megint problémák vannak. Maldonado visszautasítja a zsidó szerzők azon állításait, hogy a harmadik birodalom megegyezik a görög-rómaiéval, s a negyedik pedig a Török Birodalom, mivel még a Messiás a zsidók számára nem jött el. Maldonado más szerzőkkel együtt a negyedik állatban a Római Birodalmat véli felismerni.

A francia Jean Bodin (1530–1596) indított legerőteljesebb offenzívát a lutheri monarchiatan ellen. 1566-ban megfogalmazott feltevése az volt, hogy a négy birodalom Nagy Sándor birodalmának közvetlen utódállamit jelentheti. Ez ugyan merész gondolat, de nem új: már Porphüriosz is utalt hasonlóra. Elsődlegesen arra akarta használni a Dániel-próféciaát, hogy segítségével tagolja a világtörténetet, de erre alkalmatlannak találta. Melanchthontól átvette a *Vatitcinium Eliaet*, viszont a monarchiatant tévedésnek találta, nem csupán a németekre vonatkoztatva. Indoklása szerint sok nagy birodalom volt és van, tehát ha egyáltalán világos a dánieli jövendölés, akkor csakis a Babiloni Birodalomra és közvetlen utódjaira, a médre, a perzsára és a görögre vonatkozhat. A római szerinte nem lehet a Dániel által megjósolt negyedik, mert a rómaiak soha nem uralták Babilont.

Bodin a történelmi igazság fogalmát Francois Baudoin (1520–1573) francia jogtudóstól vette át. Eszerint az isteni gondviselés nemcsak a természetben, hanem a történelemben is jelen van. Bodin a *similitudo temporum* polübioszi eszméjét, vagyis a történelmi korszakok közötti egyezéseket alkalmazta. A pun háborúkat a görög történetírói hagyomány által leíró, a két kultúrát összeilleszteni vágyó tiszte fogságban élő rodoszi kora sztoikus filozófiai rendszerére alapozott. Baudoin az isteni valóságot analóg történelmi események halmazából próbálta feltárni. „A gondviselésre való hivatkozás által tehát vallásos legitimitációt nyertek azok a történelmi ismeretekre alapozva tett politikai javaslatok, amelyekkel igazolták, vagy elutasították az uralkodó Istentől kapott hatalmát. Ezáltal a kora újkori politikai gondolkodás is új vallásos értelmet nyert.”⁵⁴⁶

Bodin az információ feldolgozásnak humanista módszerét alkalmazta, mely a klasszikus művekből kiemelt idézetek, példák és saját kora eseményei összedolgozásából alkotott egy retorikai építményt, s mely az olvasó meggyőzésére

---

3. Dán 8: Ebben a fejezetben Maldonado a Krisztus előtti eseményekkel foglalkozik. a keletről jövő kos, melynek két szarva van, a perzsa és mész birodalmat (Kürosz és Dareiusz), a nyugatról jövő győzedelmes bak pedig Nagy Sándort jelképezi, ez utóbbinak a kos legyőzve a szarva helyén négy másik nő a világ minden égtája felé.

4. Dán 11: Itt Maldonado Ptolemaiosz és Antiochus harcát jeleníti meg. Itt Antiochus zsidóüldözéseire utal. Mivel Jézus első eljövetele előtt uralkodott, s Krisztus második eljövetele előtt pedig az Antikrisztus uralkodik, így ő nem lehet az Antikrisztus, de Antiochus személyében annak egy előhírnöke.

5. Dán 12: Itt az Antikrisztus által üldözött keresztényekről ír, amely megint Antiochus zsidóüldözésével von párhuzamot. Újra és újra visszautasítja Maldonado az Eretnek mester (Kálvin) tévedéseit, mégpedig a predesztinációt és a feltámadást illetően. Maldonado Dániel könyvét főleg krisztológiai és ekkleziológiai előzetesnek értelmezte. Maga az Antikrisztus és a 10 királyság, melyek a negyedik királyságból jönnek létre, számára még nem jött el az idő. U.o.

⁵⁴⁶ *Teszelszky, Kees: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma, 2000. 218.*

irányult. Mindehhez Tacitus realista munkásságára helyeződött a hangsúly a moralizáló Ciceróval szemben. Mindezt próbálta kiegyensúlyozni az ókori sztoikusokat felidéző Justus Lipsius keresztény erkölcsiséggel dolgozó rendszere.

Bodin történeti módszere lehetőséget kínált a különböző európai és azon túl nyúló politikai rendszerek összevetésére. A fennálló politikai viszonyok megváltoztak, ugyanis a rendek politikai befolyása megnőtt, és teret veszített a hagyományosan Istentől levezetett uralkodói hatalma a rendek alkotmányos követeléseivel szemben. Julien Franklin szerint Bodin volt az első, aki Arisztotelész és Polübiosz ókori rendszerét új sémává dolgozta át. Monarchia és arisztokrácia helyett a szuverén nemzetállamok kormányzati rendszerét osztotta fel despotikus és legitim részekre. Ezzel új értékrendet is adott Európa alkotmányos rendszerének. Az uralkodó és a hatalom feladata a rendek érdekei szabadságának védelme lett. „Az alkotmány tehát a kormányzati rendszerek igazságos voltát meghatározó normává vált.”⁵⁴⁷

Andreas Frackenberger wittenbergi történelemprofesszor Bodin téziseit hadüzenetnek tekintette, sőt úgy gondolta, hogy Bodin ezzel a bibliai jövendölések hitelét kérdőjelezi meg. Arra hivatkozott, hogy a Német Birodalom érdemeit megmutatja állami intézményeinek minősége, egyetemeinek virágzása és az evangélium megújítása. Matthäus Dresser 1581-ben Bodin nézeteit zsidó tévelygésnek titulálta. Egy régi vád szerint ugyanis a zsidók azért nem akarták elismerni a Római Birodalmat a negyediknek, mert azzal elfogadták volna, hogy a Messiás már eljött. 1587-ben jóval erősebben támad: szerinte ha elfogadjuk a régi keresztény Dániel-értelmezést, akkor az Egyházat és az államot „szörnyű konfúzióknak” tesszük ki. Az Egyházat azért, mert akkor implicit módon Krisztus megtestesülését is tagadjuk, az államot azért, mert akkor a császár és a fejedelmek is elveszítenék a méltóságukat, és csak egy „maszkbirodalom” maradna.⁵⁴⁸

A hugenotta Franciscus Junius (teológiai professzor Heidelbergben és Leidenben) Immanuel Tremelliusszal latin bibliafordítást készített, ennek Dániel-megjegyzéseit Junius írta. Junius valódi próféciónak tekintette a szöveget, csupán az érvényességi idejét korlátozta. Nem hivatkozott Bodinre, hanem a birodalmak kérdésében Kálvin álláspontját fogadta el, fenntartásokkal. A harmadik állat szerinte csak Nagy Sándor birodalma lehet, a negyedik pedig az utódja, vagyis a szeleukida és a ptolemaioszi birodalom. A kiszakított szarvak, Antiokhosz elődjei és riválisai, a „szentek” pedig a

⁵⁴⁷ *Teszelszky*: i. m. 220.

⁵⁴⁸ *Seifert*: i. m. 65–68.

zsidók, akik a makabeusok alatt saját államot kaptak. A gonosz király Antiokhosz Epifanész. Az, hogy a kis szarv hasonlóságokat mutat ezzel a királlyal, minden figyelmes olvasó számára egyértelmű lehetett, de amíg a Római Birodalmat tekintették negyediknek, más értelmezést kellett keresni, mert Antiokhosz Epifanész nem a Római Birodalomból jött. A múltra vonatkoztatás is problémákat vetett fel: az Antiokhosz és Krisztus közti kétszáz éves lyukat nem tudta befoltozni, sőt még a szeleukida, illetve a ptolemaioszi királyság palesztinai bukása és Krisztus országának megalapítása közti folyamatosságot sem tudta megteremteni.⁵⁴⁹

A 17. században, mint láttuk már apálya következik ennek az államelméleti magyarázatnak. A magyarázattípust a reformáltak közül kevesen képviselték.⁵⁵⁰

Vita bontakozott ki a német-római világbirodalom államformájának kérdése ügyében is. Bodin szerint ugyanis a Német Birodalom államformája nem monarchia, hanem arisztokrácia, mert szerinte csak egy abszolút monarchia lehet igazi állam. És ezzel azt is állította, hogy a németek nem lehetnek a negyedik monarchia. A német jogtudósoknak így két lehetőségük maradt: vagy bebizonyítják, hogy az államforma monarchia, vagy kimutatják, hogy itt két eltérő monarchia-fogalomról van szó. Kézenfekvő volt az az érv, hogy az arisztotelészi és a dánieli monarchia-fogalomnak nincs köze egymáshoz. De az első három világbirodalom mindkét értelemben monarchia volt. Idővel aztán teljesen elterjedt az, hogy megkülönböztettek egy „sensus

⁵⁴⁹ *Seifert*: i. m. 70–72.

⁵⁵⁰ Robert Rollocus (Rollock, skót) is foglalkozott a kérdéssel: Dániel-kommentár, 1591: ő szinte a szavak szintjén is Juniust követi. Rá hivatkozik Armandus Polanus is, mint „számos angol és skót” elődre. Hugh Broughton: Dániel-kommentárja, 1599-ből az első, aki a múltba helyezést propagálja Angliában. Valószínűleg Polanusszal egymástól függetlenül jutottak ugyanarra a véleményre, és aztán egymást kölcsönösen megerősítették. Az újabb irányzat nem vonta kétségbe a prófécia hitelességét, csak korlátozta az érvényességi idejét, s ezzel erősen eltávolodott Porfiriusztól. Később hármukhoz csatlakozott még a herborni Johannes Piscator. Szerinte a dánieli monarchiasémát valahol a Nabukodonozor és Krisztus közti időben kell értelmezni. Juniussé nézeteit Leidenben, ahol tanított, többen elfogadták és képviselték: Grotius, Gerhard Vossius és Scaliger is, bár valószínűleg Juniustól függetlenül. Daniel Charmier (hugenotta): a negyedik birodalom a régi római. Christoph Pezel: *Mellificium historiarum*, 1602: a diadokhoszok birodalma a negyedik birodalom, Antiokhosz a kis szarv. A mű további részében sem Pezel, sem a mű folytatója, Johannes Lampadius nem beszél többet a dánieli monarchiáról, elsősorban a Jelenések könyvéhez igazodtak. Lampadius szerint minden pápai mesterkedés ellenére fontos szerepe van Németországnak az üdvtörténetben, főleg az evangélium újjászületése óta. Az a benyomás, hogy a prófécia múltra vonatkoztatása kevésbé mesterkél, lassan elfogadhatatlanná tette a régi „monarchiamését”. A lutheri birodalomfelfogásnak tehát ezzel kellett szembenéznie. Matthäus Dresser, majd a gießeni történész, Christoph Helvicus is vitázott a fentiekkel. Ez utóbbi megpróbálta kijátszani Juniussé ellen Kálvint, hiszen ő a negyedik birodalmat a rómaival azonosította. Konrad Graser: *Historia Antichristi illius magni Leiden*, 1608: a protestáns történelemfelfogást Dániel alapján minél részletesebben akarta megfeleltetni a valóságos eseményeknek. Össztörténeti magyarázatot akart alkotni. Azt akarta bizonyítani, hogy a kis szarv és a király (Dán 11,36 kk.) részben tipologikusan, részben direkt módon az Antikrisztust jelenti. Kétszeres Antikrisztust feltételezett: Mohamed a kis szarv, a pápa a király. Ők együtt a „bestia bicornis sub Novo Testamento”. De a Német Birodalomról egy szót sem szólt. Graser felfogását követte Johannes Gerhard is: *Loci theologici*, 1619. *Seifert*: i. m. 72–87.

politicus”, egy „sensus theologicus” és egy „etimologikus” monarchia-fogalmat. A német jogtudósok, kevés kivétellel, alapoztak a császár és a rendek közti hatalommegoszlásra, vagy úgy, hogy Arisztotelészhez kapcsolódva a monarchia és az arisztokrácia keveredését tételezték fel, vagy úgy, hogy kombinálták a monarchia államformáját (*status*) és az arisztokrácia kormányzási módját (*ratio gubernandi*). A kora 17. század alkotmányjogi vitájának kezdetét jelentő marburgi–gießeni vita is erre a két lehetőségre szorítkozott.⁵⁵¹

---

⁵⁵¹ Hermann Vultejus 1599-ben a birodalom statusát Nagy Károly visszaállítási aktusa miatt monarchiaként határozza meg, a gunernatióját arisztokráciaként. Gießeni ellenfele, Gottfried Antonii szerint viszont (1608) a status is monarchicus aristocratice temperatus, tehát az arisztotelészi értelemben véve kevert. Antonii „ellenfele”, Tobias Paurmeister (1608), épp az ellenkezőjét mondja, mint Antonii. Vagyis itt inkább terminológiai különbségről van szó, nem pedig lényegiről. Azt egyikük sem kérdőjelezte meg, hogy a németek a negyedik világbirodalom. A fő kérdés az volt, hogy mennyiben változott meg az alaptörvény a rómaiak óta, nem pedig az, hogy a változás során vajon megmaradt-e az állam ugyanannak. Volt, aki a mutatio statust nagyméretekben gondolta el (pl. Friedrich Hortleder), mások pedig a továbbra is élő római Lex regiából vezették le a rendek ius territoriját (pl. Andreas Knichen). Ezek egyikéhez sincs szükség a teológiai monarchia-dogmára. Reinhard König (Gießen): Dánielre alapozva úgy gondolta, hogy az államforma monarchia, de ez nála a kifelé mutatott jelleget jelenti. Ennek marburgi „ellendarabja”: egy tanulói vita 1609-ből. Antoniival szemben védik a status és az administrandi modus megkülönböztetését. Hermann Kirchner (Marburg) belső alaptörvénye szerint a birodalom monarchia „aristocraticaegubernationis temperata”, külső státusa alapján „imperii superioris praedominatio”. A korabeli birodalom tehát a szó mindkét értelmében monarchia volt. Ez utána a fogalomtisztázás után a két vitázó diáknak, G. Martinnak és D. Pattersonnak nem lett volna oka, hogy a dánieli jövendölést nehézségnek gondolja. Mégis kétségbe vonták az uralkodó monarchiatant. Azt akarták bizonyítani, hogy a Német Birodalom nem a negyedik monarchia. A diákvita azonban a kor jogtudományában sem jelentős, sem pedig reprezentatív nem volt. Kevés kivétellel mindenki kompromisszumos megoldást talált a kérdésre, amelyben legalább részelemként elfogadták a monarchiatant. A „monarchisták” és az „arisztokratisták” csak abban különböztek, hogy a monarchikus vagy az arisztokratikus elemet tartották fontosabbnak. Koruk Német Birodalmában a Római Birodalom utódját látták, és ebből azt vezették le, hogy a Német Birodalom a többi ország felett áll, ha ugyan nem arra hivatott, hogy az egész világot uralja. A monarchisták később arra hajlottak, hogy az alkotmány kérdésében is visszanyúljanak Dánielhez, az arisztokratisták pedig arra, hogy egyáltalán az egész monarchiatant megkérdőjelezzék. Utóbbiak közé tartozott Henning Arnisaeus helmstädti politológus: az állam státusa kevert, de az arisztokratikus elemek túlsúlyban. Szerinte a Török Birodalom a szó mindkét értelmében monarchia, és a Német Birodalom nem tartozik a négy dánieli monarchia közé. Arnisaeus az első lutheránusok egyike, akik indirekt módon átvették a Dániel-prófécia múltba vetítését. Szerinte a Német Birodalom politikailag nem tiszta monarchia, teológiailag pedig egyáltalán nem monarchia. Arnisaeus ellenfele Theodor Reinking (1619): mindkét értelemben monarchiának tekintette a Német Birodalmat, de igazából nem is volt tisztában a két jelentés különbségével... Átvette Bodin terminológiáját, de vele szemben azt próbálta bizonyítani, hogy az oszthatatlannak ítélt maiestas a birodalomban nem a rendeknél, hanem a császárnál van, és az arisztokratikus elemek nem érintik a státust. Végkövetkeztetés: a birodalom státusa még ma is monarchia. A jogtudósok többségének azonban az államforma nem az identitás lényegi eleme, és viszont, a birodalomnak a rómaiaval való azonossága nem érv a monarchia államformája mellett. Johannes Limnaeus, 1629: kommentár a birodalom törvényeihez: átvette Arnisaeustól a kevert alkotmány elméletét és a birodalom mint monarchia meghatározását arisztokratikus túlsúllyal. Wilhelm Witzendorf, 1642: a birodalom státusa tisztán monarchia, csak az administratio kevert. *Seifert*: i. m. 87–101.

A két Róma problémája

Róma kijelölésével ugyan a történeti modell megkapta vezérfonalát, ugyanakkor magyarázatlan maradt az a helyzet, miért nem csatlakoznak a protestánsok egy kezdeti várakozás után egy olyan egyházhoz, mely ezek szerint „tisztá maradt”, az általa vélt és állított erkölcsi romlástól, mitöbb szakított, és akkor már fél évezrede szemben is állt Rómával.⁵⁵²

A görög egyházatyák Melanchthonhoz humanista neveléséből adódóan nagyon közel álltak. Újszövetség-értelmezéseiket mértékadónak tekintették, hiszen a Szentírás görög nyelve is még nagyon közel állt az ő nyelvükhöz, és annak eredeti értelmét ők jobban megértették. Írásaiban, mindenekelőtt hitvallásaiban (pl. az augsburgi hitvallás apológiájában) sokat idéz az atyáktól. Az apológiában főleg három tézist támaszt alá az atyákkal. Kelet és Nyugat a közös Antikrisztus által össze van kötve. A keleti egyház már a török uralom alatt van, Góg és Magóg apokaliptikus népének uralma alatt, a nyugati egyházat kívülről és belülről fenyegeti az Antikrisztus. Ebben a végső időben csak egy lehetősége van a hívő nemzedéknek: összefogni, és Krisztus dicsőséges második eljövételére készülni. Ennek ellenére Melanchthon a reformáció értelmében

---

⁵⁵² Erős ökumenikus tudat élt 16. század eleji emberekben, miszerint Kelet és Nyugat egyetlen Egyházat alkot. Bizánc 1453-as összeomlása a nyugati megítélés szerint a skizma következménye és büntetése volt. A vitákba kezdetből fogva bevonták, ill. hivatkoztak a keleti egyházra is. Luther maga is, hogy megalapozza reformált tanítását és gyakorlati egyházi reformjait állandóan a keleti egyházra, mint előképre hivatkozott. Lám-lám Róma számos újítást vezetett be az egyházba, és ezáltal letért a helyes útról, ezt reformálja meg Luther, és ők tartják fent továbbra is a folytonosságot. Luther kezdetben nem gondolt szakadásra, hanem a reformációt „intra ecclesiam” akarta végrehajtani. A lipcsei dispután a katolikus Johann Eckkel vett részt. Eck szerint a pápa egyház feletti primátusa isteni jog, Luther ezt kétségbe vonta, és azt mondta, hogy tekintély dolgában az egyházak közül nem Rómának kellene az első helyet elfoglalnia, hanem Jeruzsálem minden egyház feje és úrasszonya. A katolikusok szerint a keletiek eretnek dolgokat vallanak a Szentlélek eredetével, a gyónással és még sok mindennel kapcsolatban, ráadásul elvesztették birodalmukat, ami csak eretnek voltukat bizonyítja. Luther velük szemben nem tartja az ortodox egyházat eretneknek, sőt szerinte tanítása és gyakorlata az egész egyházra vonatkozóan kötelező erejű hagyomány. Csak nem akarja az ortodox szenteket is kivetni a mennyekből és az egyházból? – veti fel a kérdést. A keleti egyház az egyetemes egyház jobbik része, amely 1400 éves. Eck vele szemben a skolasztikusokra és Aquinói Szent Tamásra hivatkozik, és a görög egyház eretnek tanítóit sorolja fel, ami Luther szemében teljesen súlytalan, mert a latin egyházban ugyanúgy felmerültek eretnek gondolatok, amiket aztán ugyanúgy el is ítélték. Későbbi nézeteit a *Zsinatokról és egyházakról* című munkájából ismerjük, melyben ismerteti a „két Róma” közti vitát, vagyis azt, amelyik akörül folyt, hogy melyik Róma az igazi, melyik Róma az egyház feje. Róma azt mondta, hogy ő az igazi, a neve is mutatja, és a császárt sem hívják „konstantinápolyi császárnak”, hanem római császárnak. Róma a legfőbb, Péternek mondta Krisztus, hogy köszikla vagy – Tu est Petrus (Mt 16). Konstantinápoly szerint a birodalom fővárosa ő és nem Róma, itt van a császár, és az egyház központjának is itt kell lennie. Luther szerint mindkettőjüket megette az ördög. Rómát a pápaság és dekrétumai által, Konstantinápolyt pedig a törökök és az iszlám. Mégsem mossa teljesen össze a kettőt, ugyanis a görög egyházat tekinti – minden fogyatékosága ellenére – az ősegyház reprezentánsának, akik az atyák tanítását megőrizték. Ezt láthatjuk különböző írásaiban, legfőképpen hitvallásaiban, amikben visszanyúl a görög egyházatyákhoz, elsősorban Nagy Szent Bazileioszhoz és Szent Chrisostomoszhoz. Nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a reformáció tanai összhangban legyenek az egyházatyák írásaival.

kritikusan vizsgálta az ősegyház történetét, mint pl. a niceai VII. ökumenikus zsinatot, amely a képtiszteletet stabilizálta, és szerintük a bálványimádást szaporította.

A bizánci-keleti-ortodox egyházzal, ugyan több kísérletet tettek a protestánsok a megegyezésre, de ezek a század folyamán, az erős várakozás ellenére mindkét oldalról zátonyra futottak.⁵⁵³

Ez okokból kifolyólag kellett Melanchthonnak feloldani azt az ellentmondást, hogy bár Konstantinus császár székhelyét Konstantinápolyba helyezte át, és ez a város egy Rómától különálló keresztény egyháznak lett a központja a Bizánci Császárság bukásáig, mégis össze kellett hozni a szerkesztésben és antikrisztusi birodalomként

---

⁵⁵³ Dávid Chytereusnak köszönhető a keleti egyház mélyebb megismerése. Őt II. Miksa először Bécsbe hívatta, hogy segítsen a reformáció bevezetésében, és kidolgozza az ottani evangélikus egyház lelkész- és egyházszervezetét. A kísérlet az udvari katolikus ellenállás miatt megbukott, és terveit elítélték. Ezután Chytereus Ausztriában és Magyarországon tanulmányi utazásra indult. Eljutott egészen a török határig, ahol ortodox teológusokkal találkozott, akiktől részletesen tájékozódott az ottani politikai és egyházi viszonyokról. Tapasztalataiból Rostockban előadásokat tartott, amik először keltették fel a protestáns nyilvánosság figyelmét. Görögországban a török kormányzat mai napig türelemmel viseli az egyházi tanítást éppúgy, mint az egyházi szervezetet, a püspökök hivatalát, vagyis a nyilvános egyházi kormányzatot. Tudósít az egyes dogmatikus tanításokról is. Az üdvösséghez nem elég pusztán a hit, jócselekedetek is szükségesek, a menny és pokol közt létezik még egy köztes állapot, bár azt nem tisztítótűznek nevezik. Végül megállapítja, hogy ugyan tisztábban megőrizték a tanítást és az Egyház hagyományait, mint a pápa által vezetett egyház, de babonákból nincs kevesebb, mint Nyugaton. Munkájának jelentősége abban áll, hogy először adott egy összefoglaló ismertetést a keleti egyházzal. Szintén nagyon fontos annak függeléke, amiben hitvallásokat, leveleket közöl keleti teológusoktól, valamint tudósít az egyes keleti egyházakról. Különösen nagy figyelmet szentelt az orosz egyháznak. Megállapítja, hogy az orosz teljesen megegyezik a görög egyházzal, és hogy a Szentháromság, Krisztus kettős természete, a keresztség és az úrvacsora tekintetében teljesen megegyezik a mi felfogásunkkal is. De a megigazulás, a jócselekedetek, Krisztus szolgálata és a képtisztelet babonái tekintetében semmi különbség köztük és a pápisták között. Stephan Gerlach tübingeni teológus, a lutheránus egyházban vezető szerepet töltött be; teológiai és egyházipolitikai érdeklődéssel indult keletnek. A württembergi követprédikátor Konstantinápolyban 5 évig maradt itt és terjedelmes naplót vezetett, sok érdekes adattal a korabeli görög egyházi viszonyokról. Nagyon pontosan mutatja, milyen kis esélyei voltak a két egyház közti együttműködésnek, a kölcsönös jóindulat és akarat ellenére. A látottak Gerlachot nagyon gyorsan csalódottá tette, amit fokozott, hogy a dogmatikus egyetértésre tett próbálkozások zátonyra futottak. Gerlach szerint nem lehetséges – hogy a pátriárkának más véleménye legyen, mint Szent Chrisostomosnak. Hiába mondtam, hogy Chrisostomos is csak ember volt, és tévedhetett, mert szerintük Chrisostomos Isten által megvilágosodott ember volt, aki ezáltal a Szentírást jobban megértette, mint mi. Tehát azt kell hinni, amit ő leírt. Ugyanezt mondják a kenyér és a bor átváltoztatásánál az úrvacsora alkalmával: a pátriárka nem tarthat mást, mint amit Damaszkuszi Szent János tartott róla, aki a Szentírást megértette és akiben a Szentlélek lakozott. Különben egy zsinatot, vagy egy általános szinódust kellene összehívni, ahol azt tárgyalnák, hogy mit kell hinni. Gazdag görögök, hogy bűneik meg legyenek bocsátva és üdvözüljenek, ingatlanaikat (birtokaikat) szerzetesekre hagyják. Mások misét hallgatnak, adományokat adnak, böjtölnek, és azt gondolják, hogy így bűneik megbocsáttatnak. Misét vesznek magukért és halottaikért. Ezek után nem csoda, hogy végső ítélete meglehetősen negatív. Összegzésként: ők majdnem mindenben olyanok, mint a pápisták, kivéve a Szentlélek eredetéről, a tisztítótűzről és a Krisztus helytartójáról vallott nézeteiket. Együgyűségből azt is mondják, hogy az ember nem egyedül a hit által, hanem a jócselekedetek révén is üdvözül. Imádkoznak a Szűzanyához, a szentekhez, és imádkoznak halottaikért. Sok más tévedést is tartanak. Nem értik meg a mise nyelvét. Az augsburgi hitvallás görög fordításának átadásáról így ír: miután elolvasták, azt mondták, hogy mi, eretnekek, az Egyház összeavartjai és megtévedtjei vagyunk. Kétségtelen: további vita már nem szükséges, bármiféle megegyezés köztünk reménytelen. Vö. *Wagner, Oskar*: Luther – Osteuropa und die Griechisch-Orthodoxe Kirche. In: *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas*, N.F. 4, 1964. 69–90.

bemutatni Rómával egyetemben. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Bizánci Birodalom fővárosában a mohamedán valláson lévő török szultán gyakorolta a hatalmat, aki szintén a római császárok jogutódjának tartotta magát. Dániel próféta látomásának negyedik birodalma ugyan megosztott, részben szörnyen kemény vas, részben pedi puha agyag. Ez modellt szolgáltatott és segítséget nyújtott a török birodalom és a német császárság kettős Rómájának magyarázatához.

A *Chronicon Carionis* és a Magdeburgi Centuriák

A *Chronicon Carionis* német és latin nyelvű változatait⁵⁵⁴ Melanchthon halála után – mint már említettük – Casper Peucer folytatta, bővítette tovább. A könyv, mely a keresztény hagyomány magyarázatára íródott, harcba szállt a katolikus egyházzal annak értékelését és hovatartozását illetően.

Ilyen módon tehát egy hagyományos konzervatív keresztény alapra építhette fel a humanista metodikával és forráskritikával felvértezett művét, melyben az Eusebius óta művelt keresztény egyháztörténet-írás, az egyházatyák és a szent hagyomány tudós doktorainak a teológiai diszciplínákon mozgó írásai is helyet kaptak. A munka az evangélikus egyetemeken képzett új protestáns értelmiség történelemtankönyvévé vált, így a magyarországi tanulók is ezt a történeti képet terjesztették és népszerűsítették hazájukba visszatérve.⁵⁵⁵

Az egyházzá szerveződött német luteranizmus Matthias Illyricus Flacius vezetésével egy rendszeresebb egyháztörténetírás művelésébe kezdett. Részben e kiteljesedő vizsgálatok eredményei, de nem kis részben a Melanchthonnal és tanítványaival vívott teológiai vita folyamányaként egy új módszert talált a felhalmozott adatanyag rendszerezésére. Elvetette a középkori elavultnak vélt világkrónika műfaját, és a tizenhárom kötetessé nőtt munka adatanyagát évszázadok szerint sorolta be, ezzel részben a humanisták módszerét követve. (A köteteken belül már nem tartotta a tizedes,

⁵⁵⁴ *Chronicon Carionis Expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, In descriptionibus regnorum et gentium antiquarum, & narrationibus rerum Ecclesiasticarum, & Politicarum, Graecarum, Romanorum, Germanicarum & aliarum, ab exordio Mundiusque ad Carolium Quintum Imperatorem.*
A Philippo Melanphone et Casparo Peucero. Witebergae Excudebat Iohannes Crato, anno M.D.L.X.X.I.I.

⁵⁵⁵ Ilyen például: Batizi András Dániel könyvének verses feldolgozása, *Meglőtt és megleendő dolgokról* címmel; Heltai Gáspár *A magyarok krónikája* című műve Söckel Lénárd latin nyelvű prédikációiban a dánieli jóslat értékelése; Bencédi Székely István *Krónika ez világ jeles dolgairól* című világkrónikája, de az 1560-as évek svájci egyházszemléletétől befolyásolt Szegedi Kis István munkáiban és Melius Juhász Péter Szent János jelenéseit magyarázó prédikációkban és Károlyi Gáspár műveiben is kimutathatóak.)

illetve az annalista beosztást.) Humanistákra hagyatkozott a forráskritika esetében is, és klasszika filológiára jellemző módszerekkel helyezte egymás mellé a Kelet- és Nyugatrómai Birodalom történetíróinak műveit és vetette össze őket egymással ellenőrizve állításukat.⁵⁵⁶

Flacius teljesen egyháztörténetet írt. Visszatért az eusebiusi kiindulópontához: Krisztus kereszthalálától indította a történetét, és 1300-ig tekintett vissza. Az 1559–1574 között megjelenő kötetek a *Magdeburgi Évszázadok (Centuriae Magdeburgiensis)* néven váltak ismertté, és Bázelen, a híres könyvnyomtató Johannes Oporinus műhelyében láttak napvilágot.⁵⁵⁷

Flacius műve egy antitörténetnek indult. Az eddigi keresztény egyháztörténetet úgy kódolta át, hogy azt saját kora felé haladva egy korrumpálódó folyamatnak ábrázolta, nem vetve el ezáltal a Melanchthon által is alkalmazott előregedő világ hesziodoszi modelljét. (Nála az aranykor Szent Péter apostol idejére esett.) Emellett azonban tudatosan alkalmaz egy dehellenizálási programot. Mivel Luther tanítása alapján a pápát Antikrisztusnak tartotta, műve vezérfonalául a pápaság történetét választotta. Lényegében Platina *A római pápák életének története* című munkáját dolgozta át, ellentétes előjellel. (Vállalkozását előlegezte már protestáns részről Robert Barnes⁵⁵⁸ *Vitae Romanorum Pontificarum* című műve és Flacius későbbi munkatársa, John Bale⁵⁵⁹ munkássága.)

Már az első kötet jelzi, Szent Anaklétosz pápa történeténél, aki Eusebius szerint Szent Péter második utódja volt Róma keresztény közösségének élén, hogy őt tartja annak, aki letérítette a keresztény egyházat a Krisztus által kijelölt útról, azzal, hogy római egyházfőként a többi keresztény gyülekezet fölé emelte magát. Ez a „zsarnoki” tett volt az, szerinte, mely a római egyházat elindította azon az úton, mellyel János apokalipszisének babiloni paráznájává vált, a pápa pedig Antikrisztussá, aki beült a tanítói székbe, hogy megtévessze a világot. Szent Anaklétosz egyébként vértanúhalált szenvedett hitéért és a keresztény közösségért.

⁵⁵⁶ Breisach: i. m.; Scheible, Heinz: Der Plan der Magdeburger Zenturien und ihre ungedruckte Reformationsgeschichte. Heidelberg, 1960.

⁵⁵⁷ Ecclesiastica Historia, integram, ecclesiae Christi ideam, quANTUM AD LOCUM, Propagationem, persecutionem, tranquillitatem, doctrinam, haereses, ceremonias, gubernationem, schismata, Syndos, personas, miracula, martyria, religiones extra Ecclesiam & statum imperi, politicum attinet, secundum singulas centurias, perspicuo ordine complectens: singulari diligentia & fide ex uetustifsimis & optims Historicis, patribus, & alijs scriptoribus congesta: Per aliquot studiosos & pios uiros in urbe Magdeburgica.

Basileae, per 10an. Nem oporinum 1562

⁵⁵⁸ Barnes, Robert: Vitae Romanorum Pontificum. Basel, 1535.

⁵⁵⁹ Breisach: i. m. 175.

A Római Birodalom keleti részének bűneként elfogadja Melanchthon álláspontját, ahogy a törökkel kapcsolatos apokaliptikus várakozást is átveszi. Flacius Paulus diakónus történeti művére hivatkozik, amely szó szerint így írja le az esetet *A longobárdok története* című munkájában azzal a különbséggel, hogy szerencsésnek állítja be Phókasz trónra kerülését és helycseréjét az egyébként első görög származású keletrómai császárelődjével Mauríciusszal, mert győztes háborúkkal védte a birodalmat, és fejet hajtott a római pápa egyházkormányzata előtt.⁵⁶⁰

„Maurikiosz császárt, miután már huszonegy éven át uralkodott, fiaival, Theodosiussal, Tiberiusszal és Constantinusszal együtt, Priscus patriciusnak a lovászmestere, Focas meggyilkolta. (602) Ez a dolog azonban az államra nézve hasznos volt, mert Focas sok győzelmes hadjáratot viselt a birodalom ellenségei ellen. Az ő vitézsége a hunokat, azaz az avarokat is legyőzte. [...] Maurikiosz és fiainak halála után a hatalmat magához ragadta, és abban nyolc éven át uralkodott. Ez, mivel a konstantinápolyi egyház egyik iratában magát minden egyház között elsőnek nevezte, Bonifácus pápa kérésére pedig kinyilvánította, hogy a római apostoli-egyház minden más egyháznak a feje. (607)”⁵⁶¹

---

⁵⁶⁰ *Paulus Diaconus: A longobárdok története.* Brassó, 1901. i. m 228, 58.

⁵⁶¹ Paulus Diaconus u.o.

Dániel birodalmi a korai reformáció Magyarországon Batizi András Meglött és megleendő dolgok... című verses világkrónikája alapján

Az ószövetségi Dániel könyve a zsidó apokaliptika egyik legismertebb irata. Azzal, hogy azt állítja, hogy Isten a jövőt meghatározta és irányítja, a jelen hívő nemzedékének ad reményt és vigasztalást.⁵⁶² Dániel próféciai a későbbi korokban, keresztény közegben is nagy hatásúak voltak.⁵⁶³ A 19. századig a nyugati világ legfőbb államelméleti gondolkodásának alapjául szolgáltak. Természetesen hatott és meghatározó volt a zsidó a bizánci politikai filozófiában és az iszlám teológiában és a populáris vallásosságban is. Ezt főként Dániel látomása sarkallta, melyben négy vadállat jelenik meg, amelyek négy, egymást követő birodalmat jelentenek. Utánuk pedig egy emberszerű lény – az Emberfia – tűnik fel, akinek örök hatalom adatik, azaz a négy világbirodalom után az Emberfia országa fog megvalósulni Dán7:2-14, 17-18 .

Azért az Dániel ilyen látást lát, 265
Négy szél az tengeren tusakodik vala,
Négy fene bestiák felhágtattak vala,
És egyik másiktul különbözik vala.

Az egyik fenevad egy oroszán vala,
Az másik fenevad egy nagy medve vala,
Harmadik fenevad az leopárd vala,
Negyedik fenevad csudálatos vala

Az első fenevad az oroszán vala,
Kinek saskeselő két nagy szárnya vala,
És az földnél feljebb emelkedik vala. 275
Emberi szövényben ő változik vala.

Nabugodonozor az oroszán vala,
Kinek birodalma e földön nagy vala
Emberi szövénybe ő változik vala,
Mert az egy istent megismeri vala.

⁵⁶² Keel: i. m., Rózsa: Ószövetségi bevezető. i. m. 223–228.

⁵⁶³ Az Újszövetség több mint 100 helyen idézi vagy említi.

Két szárnya az vadnak az ő hátán vala, 280
Mert az birodalom két népeknél vala,
Babiloniában és Assyriában,
Egyik másik után uralkodik vala.

Az másik fenevad egy nagy medve vala,
Ez az persiai birodalom vala,
Az medve szájában három rend fog vala,
Cyrus és Darius, az Artaxerxes vala.

Harmadik fenevad az leopárd vala,
Világbíró Sándor ez bizonynyal vala, 290

És az leopárdnak négy nagy szarva vala,
Mert Sándor országa négy királyra szálla.

Negyedik bestia csudálatos vala,
Kinek az homlokán tíz nagy szaru vala,
Vas foga, vas körme ő nékie vala, 295
Mindent az lábával az földhöz ver vala.

Ez vad az római birodalom vala,
És az ő tíz szarva tíz nagy ország vala,
Mindent az lábával az földhöz ver vala,
Mert ő nagy sokakat megnyomorít vala.

Ez vadnak isméglen egy nagy szarva kele,
Három szarva ottan kitörék ellene,
Mert ő az többinél mind hatalmasb vala,
És mint egy embernek, szeme, szája vala..

Ennek ez szarunak szeme szája vala, 305
Az nagy isten ellen káromlást szól vala,

Az ő szenti ellen hadakozik vala,
És őket ideig mind meggyőzi vala.

Ez igen nagy szaru az Mahumet vala,
Hogy ki az római tisztból feltámadta, 310
De az birodalom immár kisebb vala,
Hatszáz és negyvenben immár írnak vala.

Három szarva akkor Rómának kiromla,
Mikor három ország ő tüle elhajla,
Syria, Egyiptom Mahumethöz álla, 315
És Ciliciának jobb része határa.

Az első magyarországi protestánsból származó munka, amelyben hol a szerző egyértelműen apokaliptikus keretet használ, Batizi András⁵⁶⁴ (1510–?) idézett verse.⁵⁶⁵ Dániel próféta látomását adja elő és alkalmazza saját korára,⁵⁶⁶ *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való história* címmel mikor 1544-ben, tehát Buda és a Buda környéki várak eleste után az egységes török hódoltság kialakításával szembeül a Wittenbergből frissen hazatért hegyaljai prédikátor. A húsz éve, 1526 óta megmerevedett, a Szerémségnél (Pétersváradnál) megállt frontvonal egyik pillanatról a másikra, mintegy 400 km-rel északabbra tolódott. Pécs, Valpó, Simontornya, Döbrököz, Székesfehérvár, Visegrád, Esztergom, Hatvan, Kalocsa, Szeged és természetesen Buda

⁵⁶⁴ Abaújszántón Gálszécsi tanítványa, akinek hatására feltehetőleg 1528–1530 között tér át még a ferences időben. Majd Sátoraljaújhelyen és Szikszón él. 1542-ben Wittenbergbe megy. 1544-ben Tokajban, majd Szatmár vidékén működik. *Zoványi:Lexikon* i. m.; *Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp.1922. (Reprint: Bp. 1986.); *Sólyom: i. m.* Horváth János: A reformáció jegyében. i. m.; *Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Halle (Saale) 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2). *Ritók-Szalay Ágnes: Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn*. In: *Melanchthon und Europa*, hg. v. Frank, Günter–Treu, Martin. Band VI/1, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2001. (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten), 273–284; *Szabó András: Magyarok Wittenbergben 1555–1592*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások, Budapest–Szeged, 1993, II. kötet, 626–638.; *Scheible, Heinz: Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und akademischer Unterricht*. In *Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien*. Hrsg. Berschin, Walter. Mattes Verlag, Heidelberg, 1993. *Botta István: Mélius Péter ifjúsága*. Bp. 1978.

⁵⁶⁵ „A pápának az Antikrisztussal való leplezetlen azonosítása a nyilvánosság előtt Magyarországon az ekkor Tokajban lelkészkedő Batizi András apokaliptikus énekében, a *Meglőtt és megleendő dolgoknak históriájában* olvasható először, 1544-ben, azaz éppen a nagyváradi vitatkozás évében. RMKT 16. 1, 95–113, az egyértelmű azonosítás: 103, 111. Természetesen akárcsak a váradi tételek esetében, ez is csak kézíratos nyilvánosság, a nyomdára Batizi énekének mintegy tíz évet kell várnia.” *Csepregi: i. m.* 278

⁵⁶⁶ RMKT XVI. század II. 95, valamint Szilády Áron jegyzete uo. 232.

elfoglalása, valamint az ország közepén lévő várak megszállása a török végleges berendezkedését és az első vilajet, a budai kialakítását eredményezte.

Az apokaliptikus keret nála már kidolgozott és egyértelmű a melanchthoni kettős Antikrisztus-fogalom ad dinamikát a Szerémi által kialakított és a már előtte kialakult konstrukciónak. A pápa mint lelki, a török mint a testi Antikrisztus az Ezekieltől ismert Góg és Magóg népeiként jelennek itt meg, és a Josephus Flavius óta élő toposzrendszer Kaukázuson túli népeit elevenítik itt fel. Mindez a magyar gondolkodásnak szintén nem idegen, mert a kereszténység védőbástyája toposzt idézi fel, melyet saját országuk határával azonosítottak be az előző századokban. Azzal a határral, amelyen belül a szent tér, a kereszténység Isten vándorló népe, az egyház élt és létezett. Ezenkívül pedig az apokalipszis népének földje *a nem tér*, mely a végső ellenség földje. A nem tér annak a népnek, annak a hamis prófétának a helye, amely nem íratott be az élők könyvébe, mint ahogy János Apostol látta, tehát nem is létezik. (János Jelenései)

Mint láttuk, Szerémi lemondott ennek a toposznak a továbbviteléről akiútkeresés és helyzetfelmérés kapcsán, hiszen szülőföldje a Szerémség (1526), de országának fővárosa Buda (1541), sőt első királyának alapító központja Esztergom (1543), és királyainak temetkezőhelye, Székesfehérvár is elveszett (1543). A határvonalból és a mögöttes hazából, a kulturális védőfalból, melyet felmenői és ferences elődei hirdettek, *nem tér* lett. A ferences Laskai által leírt erős népből pedig menekült és babiloni fogoly vált, aki Góg népének örökös szolgája. Számára tehát ez a politikai értelemben vett kilátástalanság a kollektív bűnért a transzcendentális síkon kimért kollektív büntetés volt.

Batizinél már látjuk, hogy ez a letargikus, pesszimista álláspont újraéled és a wittenbergi teológiába helyeződik, abba a teológiába, amely a középkorban már kimunkált elemeket használt fel. *A középkor gondolta ki a pápáról a lelki és a mohamedánokról a testi Antikrisztus fogalmát.* A középkor találmánya, hogy a mohamedánok Góg népe. A magyarországi közvélemény is ezért hajlott az új ideológiára, mert ráismert a már befogadott elemekre, csupán az új alaphelyzetre alkalmazta tanait. Ráismert arra a protestáns-katolikus tábor szembenállásában és egy támadó végítélet népeként aposztrofált török Góg népével való azonosításában.

Batizi versében a régi, bevált módszert követi, a keresztény ókor óta használt államelméleti sémát, Dániel látomásos apokaliptikájának négy birodalmát alkalmazza ő is, akár az augustinusi történet szemlélethez visszatért Melanchthon, és a török veszélyt Dániel könyvének fordításakor exegetikailag a vadálat fején kinőtt, a többi szarvakat

kitépő harcias kis szarvval azonosító Lutheir, erre a sablonra fűzi fel kora eseményeit. Megjelenik a bűn, a bálványozás, a büntetés, a török legyőzetés és a fogság. Batizi az apokaliptikus figurákat aktuális hatalmakkal azonosítja, és egy államelméleti, üdvtörténeti kontextusba helyezi, elmondja, hogy morális a veszedelemből úton lehet megmenekülni, úgy ahogy a bűnbe esett bűnös megtérésének a módja a megtérés a módja.

Batizi verse előtt is találunk apokaliptikus magyarázatot igénybe vevő műveket az 1530-as években., Ilyen például mint láttuk, a zsidó és a magyar nép történetét párhuzamba állító Farkas András-féle ének vagy Ozorai Imre Antikrisztusról írott munkája. Az ezekben szereplő motívumok azonban nem szerepelnek kifejezetten katolikusellenes beállításban. Batizi verse viszont a melanchthoni kettős Antikrisztus tana alapján van felépítve, és Dániel próféta könyvére alapozza mondanivalóját. Kellékei között mindazon eszközök szerepelnek már, amelyek a pápasággal szemben folytatott wittenbergi polémia fegyvertárához tartoznak, és amelyek hosszú viták után jutottak el a saját német helyzetismeretük meghatározására, amely különösen a Német-római Császársággal való viszony értékelésén múlt.

A 16–17. században tehát a reformáció térnyerésén túl nagyban folyt egy vita, mely a már több mint ezer éve nem létező Római Birodalom hatalmának és területének a legitimációját akarta elérni. Az ezzel kapcsolatos az eszmék és gondolatok a legtöbb európai ország társadalmában hatottak, és tudat alatt léteztek és léteznek ma is.

Batizi 564 soros verse afféle rövidített világkrónikának készült. A török által keltett apokaliptikus várakozás magyarázatára történt, egy korszakokra jósló biblikus eszkatologikus hagyomány alkalmazásával, amelyben az Antikrisztus-legendát újította fel. Batizi használhatta már akár a legfrissebb Korán-kritikát használhatta, melyet Teodor Bibliander, a zürichi bibliikumtanár alakított ki háromkötetes feldolgozásával, Luther és Melanchthon támogatását is bírva. (A svájci teológus Luther előszavával győzte meg a tanácsot, hogy kiadható a munka.⁵⁶⁷) A bevezető rész is azt a szándékot jelzi, hogy saját korának jeleit az utolsó ítéletre való utalásként magyarázza.

---

⁵⁶⁷ *Bibliander, Theodor*: Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis, quae et ismaelitarum tex, et ALCORANUM dicitur, ex Arabica lingua ante CCCC annos in Latinam translata, ... Basileae, 1543.

dc_220_11

Az én beszédemet ti meghallgassátok,
Hogy kik nagy dolgokat hallani kívántok,
Jövendőt, múlandót érteni akartok:
Régi és új dolgot ingyen majd hallotok.

Nekünk az próféták nyilván megmondották, 5
Ez világ idejét, írásokban hagyták,
Sok csudák lettenek, melyek már elmúltak,
Jövendőket várunk, mint megprófétáltak.

De szükség az időt nekünk elosztanunk,
Utolsó időknek csudáit értenünk, 10
Pogán törököknek idejeket tudnunk,
És az Ántikrisztust illik megesmernünk.

A verses elbeszélés első traktusa a talmudi Illés prófétához kötött háromosztatú, hatezer évre szabott jóslatot ismerteti és magyarázza.⁵⁶⁸ Az első kétezer év a teremtés és

---

⁵⁶⁸ Régi nagy időben szent Illyés próféta...
Ez világnak minden idejét meglátá,
Istentül megérté, három részre osztá, 15
Az ő háza népét ekképen tanyítá:

Egész ez világnak állapotja lészen
Hatezer esztendő, osztán vége lészen,
Az két első ezer úgymint üres lészen,
Második két ezer, törvény alatt lészen. 20

Az harmad két ezer Krisztus után lészen,
De ha ez két ezer teljesen nem lészen,
Ez világ bűnejért az bizonynyal lészen,
Kiért az ítélet hamarébb meglészen.

Senki ne csudálja, de jól meggondolja, 52
Az első két ezert hogy üresnek mondja,
Mert az írott törvény akkor még nem vala;
Néppel ilyen teljes ez világ sem vala.

Bölcsen az két ezer akkor elkezdeték,
Istentül e világ mikor teremteték, 30
Ádám-tul Noéig akkor számláltaték,
Kétezer esztendő özön után esék.

Az másik két ezer azután kezdeték,
Mely az törvény alatt lennie mondaték,
Mert istentül akkor az törvény adaték, 35
És Moizes által el-kihirdettedék.

bűnbeesés után Noé vízözönből való menekülésével zárul. A második harmad törvény alatti részét Babel tornyának építése nyitja, és Mózes törvényei adnak neki súlyt.⁵⁶⁹

Továbbá az harmad két ezer kezdeték,
Mikor Krisztus urunk világra születék,
De másfél ezere annak is elmülék,
Nem sok idő múlván világ végeztetik. 40

Három részre azért ez világ osztaték.
Az első időben nem sok dolgok lőnek,
De minden állatok akkor kezdetének,
Isten személyére Ádám teremteték.

Irigy ördög miatt Adam megcsalaték, 45
Az emberi nemzet ott mind kárhoztaték,
De az úristentől megvigasztaltaték,
Mert az eljövendő Krisztus ígirteték.

Szernyő kegyetlenség azután támada,
Ondok paráznaság azután támada, 50
Azért a vizez en reájok árada,
Csak nyolczadmagával Noé megmarada.

Isten ez világot akkor elsillyeszté,
De Osztán Noénak nyilván megjelenté,
Hogy vízzel ez világ többszer el nem veszne, 55
Annak örök jegye az szavárván lenne.

Istennek haragja akkor az időben
Kain nemzetségét elveszte a vízben,
Ez világ büntetek igaz ítéletben,
Ilyen dolgok lőnek az első időben. 60

Nem sokkal azután az idő betelek,
Az első kétezer esztendő elmülék,
Az Noé fiai az földet megülék,
Emberi nemzetség esmég szaporodék.

⁵⁶⁹ Utánna Noénak Ábrahám szileték, 65
Az másik kétezer esztendő kezdetek,
De az hitetlenek mind megijedének,
Hogyha ezön lenne ismég elvesznének.

Sietvén egy tornyot azért ők kezdenek,
Hogy vízezen ellen megmenekednének, 70
Az égbe felrakni mind igyekezének,
Isten ellen avval csak törekedének.

De ott minden nyelvek elváltoztattanak,
Egymást nem érthetek, azon búsulának,
Az tornyot nevezek Babilon tornyának, 75
Mert ők az istentől meggyaláztatának.

Ezeknek utánna Ábrahám hívaték,
Mennyből az istentől neve neveztetek,
És az áldott szent mag néki ígirteték,
Kiben megáldatnak minden nemzetségek. 80

Bábel tornya építése miatt Isten összezavarta a nyelveket, és sokféle nemzetséget hozott létre. Ebben a zűrzavarban Isten mindig más népre bízta a vezető uralmat, a „birodalmat”.

Batizi a választott néptől elkülönítve kezeli a többi ország történetét. Itt a legfontosabb a mindig egy kézben centralizálódó császárság világhatalma, birodalma. Az Istentől rendelt fő császári hatalom Batizi versében sorrendben a babiloni, a perzsa és a görög, majd pedig a római követ. Az egymásba átalakuló birodalmakban a *translatio imperii* elvét jeleníti itt meg a vers.⁵⁷⁰

Az pogánoknak es ada királyokat, 85
És fejedelmeknek, hatalmas urakat,
Hogy ők is ériznék az jó igazságot,
És megbüntetnének minden hamisságot.

Itt kezdeti vagyon az nagy hatalomnak,
Kit monarchiának geregel mondanak, 90
Magyaról mondhatjuk egy birodalomnak,
Avagy gyézheterlen egy fő császárságnak.

Ez ígíret után az törvén szerzeték,
Mikor négyszázharmincz esztendő elmúlék,
A tűz parancsolat istentől adaték.
A zsidó népektől el-kihirdettetéek.

⁵⁷⁰ Babiloniai első birodalom,
Máshk persiai jeles birodalom,
Harmadik utánna az gereg császárság,
És ezek elmúlván római császárság. 100

Babiloniaában Nabugodonozor,
Persiaában Cyrus és Dárius császár,
Az Geregországban világbíró Sándor,
Rómában Julius és Augustus császár.

Ezek ez világnak jobb részét elbírták, 105
Ezekhez nagy urak fejeket hajtották,
Koronás királyok adójokat adták,
És ő országokat nékik hódoltatták.

Az nagy birodalom mindenkor csak egy volt,
És a fő császárság csak egy embernél volt,
De sok külömb-külobmb nemzetségeknél volt, 95
Eleitel fogva nagy nevezetben volt.

A második rész Dániel próféta két álmát a Nabukodonozornak tett különböző fémek elegyéből álló szoborálommal és a négy, tengerből kikelő, négy birodalmat feltételező álmofejtéssel foglalkozik. Ezeket kapcsolja Ezekiel próféta Góg-Magóg látomásához Pszeudo-Methodius magyarázataira utalva, és a vers végén Szent Pál tesszalonikiekhez írt levelének második részére hivatkozva fejti ki az apokalipszis könyvének antikrisztológiai jóslatait.

A lutheri reformáció jellegzetességeként a bibliai szövegek felsorolásakor viszonylag keveset idézi Szent János apostol apokalipszisét, ahogyan ezt általában Luther nyomán tették. Ő ugyanis működése elején gyanakvással viseltetett a könyv hitelességét illetően, és maga is inkább Dániel próféciáinak kommentárjával foglalkozott a török veszéllyel. A vers szemmel láthatóan sokat merít a *Carion-krónikából*, melynek német és latin változatai Batizi wittenbergi tanulmányi időszakára (1542-ben iratkozott be az egyetemre) már elkészültek. A krónika magyarázataival, teológiai értelmezéseivel együtt a század második harmadáig a legfontosabb lutheránus világnézet meghatározó, történetmagyarázó munka volt. Mi jelenlegi tanulmányunkban csak a vers dánieli apokalipszist idéző részével fogunk foglalkozni, melyet így vezet be a költő:

Ez négy birodalom mindenkor jeles volt,
De mind négy egyszersmind nem egy időben volt, 110
Egyik másik után nagy sok üdövel volt,
Egyik hogy elromlott, másik feltámadott.

Ez négy birodalmat az isten választá,
A szent prófétákkal megprófétáltatá,
Nabugodonozor királynak mutatá, 115
Mikor ő ágyában csuda álmod láta.

dc_220_11

Batizi Dániel próféta szájába adva meséli el Nabukodonozor álmát:

100 Egy oszlop nagy ember előtted áll vala,
Látád, hogy az ember hatalmas nagy vala,
Az ő állapotja igen magas vala,
És nagy rettenetes tekinteti vala. 180

Az embernek feje tiszta arany vala,
Az melle, a karja, mind ezüstből vala,
A hasa, az czombja merő rézből vala,
És az ő két szára kémén vasból vala.

Az két lábafeje egyelített vala, 185
Félig sárból vala, félig vasból vala,
Látád, hogy az ember addig épen vala,
Még egy hegyből egy kő kéz nélkül felállá.

Ez nagy kő az hegyből kéz nélkül felkele,
Az embernek lábát oly erőssen üté, 190
Sárból, vasból csinált lába öszveromla,
Teteitől fogva ottan lerohana.

Az sár, a vas, a réz, ottan mind porrá lön,
Az ezüst, az arany az is mind porrá lön,
A szél mind elfúvá és csak semmié lön, 195
De az rontó nagy kő egy igen nagy hegy lön.

Az kő nevedék oly igen nagy hegygyé,
Hogy ez széles földet éppen mind betölté,
Azért ez az álom kit isten jelente,
Ingyen majd meghallod mü légyen értelme? 200

A megfejtésben azután a hagyományos ókori arany-, ezüst-, réz- és vaskorszakot osztja el birodalmakba.⁵⁷¹ A követ, mely a szobrot porrá zúzza, ő is a hagyományos bibliamagyarázat szerint Krisztussal azonosítja, aki a világ végét jegyzi.

Azért az arany fő Nabugodonozor,
Másik az ezüst mell Cyrus és Darius,
Harmadik az réz has világbíró Sándor,
Negyedik az vasláb Julius Augustus.

---

⁵⁷¹ Te vagy az aranyfő első birodalom,
Babiloniában tiéd az hatalom,
Te vagy királyoknak királya, császára,
Te vagy embereknek országoknak ura.

Másod te utánnad ezüst ország léssen, 205
De te hozzád képest alávaló léssen ;
Harmad birodalom az réz ország léssen,
Egész ez világnak az bírója léssen.

De ez az többinél mind hatalmasb léssen, 210
Mert miképen az vas mindeneket megront,
Azonképen ez is országokat megront.
Ennek az ő vége sárból, vasból léssen,

Az az, félig erős, félig gyarló léssen,
Mint az vas az sárral eszve nem forradhat, 215
Azképen ez ország egységé nem lehet.
Ez négy országoknak idejében támaszt

A felséges isten egy jeles országot,
Kinek vége soha örökké nem léssen,
Pártolás, megromlás ott bizon nem léssen. 220
Ez ország bizonynyal az Krisztus országa,

Az több országokat hogy ki mind elrontja,
A szél mind elfújja csak az helyét hagyja.
Mint az oszlop embert az kő mint elrontá.
Ez nagy kő egy hegyből kéz nélkül metszeték, 225

Az hegy Zsidóország hol Krisztus szileték,
Nem emberi kéztől a kő elmetszeték,
Mert atya istentől a Krisztus küldeték.

Az kő nevededik egy igen nagy hegygyé,
Mert a Krisztus Jézus lón fejedelemmé, 230
Hogy ki ez világot mind széllyel betölté,
Azért ez az álom és az ő értelme.'

Nabugodonozor király hogy ezt hallá,
Az Dániel előtt arczczal leborúla,
Az egy bizony istent ő igaznak vallá, 235
Ötet királyoknak istenének mondá.

240Rómában Augustus mikor uralkodnék,
Az emberi testben urunk felöltözék,
Egy szép szűz leántól világra születék,
Harmadik kétezer esztendő kezdeték.

Krisztus Jézus urunk bűnünkért áldozék, 245
És halottaiból ő feltámasztaték. ;
Minden birodalom ő néki adaték,
Mennyben földön örök királylyá téteték.

A versben Dániel második álma még hangsúlyosabban jelenik meg, ami ráerősít a birodalomelméletre. Mindezzel azonban nincs vége a történetnek, ugyanis Batizinek el kell jutnia saját koráig. Ehhez hívja segítségül a Szentírás további prófétáját a Góg-Magóg felvonulásáról jövendölő Ezekiel és legfőképpen János apostolt, akinek apokaliptikus triászából a hamis próféta és a vadállat (értsd bestia) személyét behelyettesíti kora hatalmaival, antikrisztológiai keretet adva ezzel versének. Mindehhez Szent Páltól idézi a kárhozat emberéről szóló részt.⁵⁷²

---

⁵⁷² akor a hamisság mind szélyyel áradand,
Egy díztelen ember akkoron feltámad,
Nagy bölcs beszédeknek ez értője léssen,
És az csalárdságban szerencséje léssen.

Ez az szent népeknek virágát megfojtja,
Az nagy kazdagsággal, bővséggel megrontja,
Idegen erővel ő megerősödik, 435
Emberi kéz nekül esmég elrontatik.

Ez irások nyilván az pápáról szólnak, 445
Ki bölcs beszédeknek akkor lön értője,
Az ő decretomát mikor felvéteté,
Azzal az szent írást mind hátra vetteté.

Idegen erővel ő megerősödék,
Mert az császárokat és az királyokat, 450
Az ő szentségével lába alá hajtá,
Hogy kik ő nékie országot adának.

Szent Pál nyilván írja az Timótheusnak,
Hogy az igaz hittül sokan elszakadnak, 470
Utolsó időben követnie kezdik,
Az Ántikrisztusnak csalárd tudományát.

Nagy sokan tévelgő lelkeket követnek,
Az szent házasságot kik nyilván megtiltják,
És az eleségtül embert elszakasztnak, 475
Kit isten teremtett az ő híveinek.

De szent lélek isten nyilván megmondotta,
Az szent prófétákkal megprófétáltatta, 250
Az szent irásokban szépen béíratta,
És jövendőképen nekünk tudnunk adta.

Hogy az legutolsó időben támadna,
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
Az török fegyvere, Mahumet országa, 255
Az hamis tudomány pápa csalárdsága.

Egyik neveztetik fene bestiának,
Másik neveztetik hamis prófétának,
Mindkettő egyszersmind az Ántikrisztusnak,
Mert ők az Krisztusnak ellene támadnak. 260

De hogy mi ez dolgot nyilván megérthessük,
Az szent prófétákat szükség elől vennünk,
Szent Ezekhielnek írását értenünk,
Az szent Dánielnek látását megtudnunk.

Ez írás bizonynyal az pápára mutat,
Mert az házasságot és az hús megélt,
Senki meg nem tiltá, hanem csak az pápa:
Azért Ántikrisztust egyebet ne várjunk. 480

Továbbá az szent Pál ezt bizonynyal írja,
Melylyel az Dánielt ő megmagyarázza,
Hogy addig utolsó ítélet nem leszen,
Mígnem az elválás, szakadás nem leszen. Tess2

Ez az elszakadás sokképen már megvolt, 485
Mert ím az római fő birodalomtól,
Elébb három ország Mahumethez hajla,
Azsia, Afrika osztán elszakada.

Lélek szerént akkor az elszakadás lön,
Az római pápa mikor megátkozá 490
Mind az napkeleti jámbor pispéköket,
Akkor sok szentegyház tőle elszakada.

Batizi nem véletlenül használta a *Carion krónikát* munkájához. Legtartósabb hatást wittenbergi tanárai közül Melanchthon gyakorolt rá. Később is leveleztek. Márpedig

Melanchthon pozitívan ítélte meg a birodalmakat, és Dánielre hivatkozott, aki a babiloni királynak azt állította, hogy a birodalmat Isten adta. Ugyanígy ezt a nézetet képviselte Batizi is.

Batizi tehát elfogadta Melanchthon álláspontját, és számára a Német-római császárság szerepe volt a lényeges. Buda eleste után csak ettől az államalakulattól várhatott segítséget, ahogy 1542-ben meg is jelentek a falai alatt Brandenburgi Joakim csapatai, ez okból is fogadta el Melanchthon magyarázatait. Nem is gondolhatta, hogy a későbbi ostromra csak két generáció elteltével kerül majd sor és akkor sem lesz sikeres.

A 16. század 60-as éveitől kezdődően azonban a zürichi helvéteket követő magyar protestantizmus már nem bízik a birodalomban. Helyette egyre inkább a végítélet eljöttét jelentő radikális apokaliptikus szemlélet válik a remény forrásává, mellyel Batizi verse is zárul:

De mihelt az pogán hogy meg verettetik,
Az istennek fia azután nem késik,
Világ végeztetik és megítéltetik,
Az keresztyén egyház megszabadíttatik.

Mert szent Dánielnél ez is írván vagon, 405
Hogy istent az szaru mindaddig káromlja'
És az szentek ellen addig hadakozik,
Míg nem ítéltre az széket leteszik.

Vigasztalásként szolgál számára, *fordított bizonyító érvként* a török megállíthatatlan sikere. Az utolsó ítélet sorsmagyarázattá válik verses históriájában, vallja, hogy Isten eldöntötte már az időpontot. A helyzet felvázolásához polemikus hangot használ, ahol egy kalap alá veszi a katolikusok elleni harcot az iszlám fenyegetettséggel, és a kollektívva nagyított bűnök alóli megtéréssel siettetni az ítélet eljövételét. Már nem katonai-politikai síkon, hanem morális-eszkatologikus úton látja a török vész végét. Ez a szemlélet válik uralkodóvá a következő félszázad protestáns

nemzedékének tudatában is.⁵⁷³ A sorsmagyarázat szerint pedig a törökök szerencséje azért van így, mert az ortodox Luther-tanítás felfogásában a keresztények bűnben élnek (bálványozásban). A kínok azonban, mint a hajnal, jelzik az eljövendő ítélet közelségét.

A vers végül az utolsó ítélet jegyeinek a história elején jelzett megerősítésével zárul, a szörnyű jegyek azonban mégsem a pusztulást, hanem Krisztus eljövételét jelzik, mint a fák ágainak kirügyezése a tavaszt:

Az napban, az holdban nagy jegyek löttenek,
Éhségek, szikségek, döghalálok löttek, 550
Nagy földindulások, nagy hadak voltak,
Tengernek zúgási immár sokak voltak.

---

⁵⁷³ Azért vagyon mostan ilyen szerencséje,
Hogy mentül hamarébb idejét bétöltse, 410
Addig el-felmegyen míg néki engedtek,
De hirtelenséggel ő megáldoztatik.

Ezeket az isten csak azért engedi,
Mert már ez világnak bűnét nem tűrheti,
Az bálványimádást el nem szenvedheti, 415
Azért ezek által akarja büntetni.

Mint hajnal az napot szokta előlvenni,
Ezképen az kínok mostan előlveszik,
Az ítélet napját az örök kínokat,
Hogy az megtérendők mostan megtérjenek. 420

Továbbá az szent Pál ezt bizonynyal írja,
Melylyel az Dánielt ő megmagyarázza,
Hogy addig utolsó ítélet nem léssen,
Mígnem az elválás, szakadás nem léssen.

Ez az elszakadás sokképen már megvolt, 485
Mert im az római fő birodalomtól,
Elébb három ország Mahumethez hajla,
Azsia, Afrika osztán elszakada.

Lélek szerént akkor az elszakadás lön,
Az római pápa mikor megátkozá 490
Mind az napkeleti jámbor pispeköket,
Akkor sok szentegyház töle elszakada.
Addiglan ez világ el nem végeztetik,

Még az Ántikrisztus meg nem jelentetik,
Binnek emberének hogy ki neveztetik, 495
És veszedelemnek fiának mondatik.

dc_220_11

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik hogy az nyár immár közel vagyon:
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik, 555
Hogy ítélet napja immár elközelget.

Azért minden ember leikéhez tekéntsén,
És az ő bűnétől minden megrettenjen,
Isteni félelembe ő magát foglalja,
És várja nagy vígan az úr Jézus Krisztust. 560

A mi urunk Jézus sziletése után,
Az ezeröttszázban és az negyvennégyben,
Az Batízi András ezt szerzé versekben,
Kiből dicsírtessék az úr Krisztus Amen.

Batízi leírja a zsidók és a magyarok párhuzamos történetét is, a vándorlásokat, a honfoglalást, a királyságok fényes oldalát. Ő azonban már nagyon céltudatosan használja a kollektív bűnösség fogalmát is, és ezt a bálványimádásban (katolicizmus eltévelyedése) jelöli meg, tehát polemikus hangot üt meg a lutheri reformáció felhangjával. Összességében elmondhatjuk, hogy a kora újkori protestantizmust erőteljesen meghatározta a végidő várása, s azt, hogy ez az eszkatologikus-apokaliptikus jelleg előbb jelen volt az evangélikus egyházban, mint a reformátusban.

Pszeudo-Methodius jóslata

Őtet az törökök azután követék,
Szent Methodiustul hogy kik neveztetnek
Az véres zsidóknak, környülmetélteknek,
Avagy hegy közibe bérekesztetteknek. 320

Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért neveztetnek,
Mert ők zsidó módra környülmetélkeznek,

dc_220_11

És sok gyolkossággal megvéresültettek.

Hegybe bérekesztett zsidóknak mondatnak, 325

Mert ők az Kaukasus hegy megett lakának,

Egy róka ösvényen el kieredének.

Mikor Mahumetet az rókát követék.

Azért az nagy szaru az Mahumet vala,

És az pogán császár Mahumet szolgája, 330

Az ő szeme, szája, az ő tudománya,

A szent prófétákat melyvel megtagadja.

Ezek isten (ellen) káromlást mind szólnak,

Mert az Krisztus Jézust csak embernek mondják,

Az ő istenségét nyilván megtagadják, 335

Az ő megváltását semminek alítják

És a szentek ellen ezek hadakoznak,

Mert ím így jól látjuk keresztyének vínak,

Nagy jó szerencsével mindenütt ők járnak,

Az keresztyénséget mindenfelé rontják. 340

Szent Ezekhiel is ő rólok ezt mondja,

Gógnak és Mágógnak ő neveket mondja,

Az Góg annyat teszen mint sátorban lakó,

Az Mágóg peniglen sátor kívül lakó.

Mert ők Scithiának hegyének mellette, 345

Tudni az Kaukaszus nagy hegynek megette,

Elébb tatár módra sátorban lakának,

Mostan sátor kívül országokat vínak.

Azért az úristen ezt mondja felőlek:

Oh te Góg és Mágóg téged felkészítlek,350

dc_220_11

Én tégedet széllyel környül kerengtetlek,
De az te álladra én zabolát vetek.

Temérdek sok népvel téged felkészítlek,
Nagy roppant sereggel téged el-kiviszlek,
És te mint egy nagy víz el felkerekedel,
Hogy mint egy nagy felleg ez földet béleped.355

Sok gyülevíz népek sereggben lesznek,
Fások, kopiások, pánczélosok lesznek,
Mind fegyverfoghatók, paizsosok lesznek,
Lovagok, gyalogok számtalanok lesznek.

Te vagy az ki felől én régenten szóltam,
Az szent prófétákval megprófétáltattam,
Utolsó időben téged feltámasztlak,
De sok napok után megverlek, meglátlak.

Mikoron el-bemégy te az én földembe, 365
És te felhágandasz az én hegyeimre,
És szentegyházamra, az keresztyén népre,
Kiket én győjtöttem sok pogánok közül.

Ott az én haragom ellened felgerjed,
És téged elvesztlek minden sereggel, 70
Hogy az én népeim nyilván megismerjék,
Hogy én ő nékiek jó istenek vagyok.

Azért Ezekhiel te ezt meghirdessed,
Mert zápor esővel őt megháborítom,
Az égből kövekvel őket agyon verem,375
Mindenfelől fegyvert ellenek támosztok.

Az égi madarak mind egybe győljenek,

dc_220_11

Erdei, mezei vadak siessenek,
Az nagy áldozatra kit én leváगतok,
Az én hegyeimben nékik áldoztatok. 380

Lónak, lovagoknak testeket szaggassák,
És fejedelmeknek ő véreket igyák,
Az én asztalomon eleget egyenek,
És emberi vérből megrészegőljenek.

Az napságtól fogva az helyet nevezzék 385
Mágóg seregének ő temetségének,
Góg koporsójának és Mágóg völgyének,
Arról mindörökké megemlékezzenek.

Ugyanezent írja könyvében szent János,
Hogy ezer esztendő után eloldatik 390
Az ő tömleczéből az kegyetlen ördög,
Mert nagyobb szabadság ő néki adatik.

Azért ez világra el-kimegyen csalni,
Gógot és Mágógot hamar elhítenni,
És az ő seregét hadra gyihősíti, 395
Kiknek sokasága tengernek fővenyi.

Ezek megkerülik az szentek táborát,
És az nagy istennek szerelmes városát,
Tudni az keresztyén anyaszentegyházat,
De isten haragja őtet mind elnyeli. 400⁵⁷⁴

Batizi itt Ezekiel és János apostol jelenésének Góg Magógját írja le és azonosítja a Mohamedet követő törökökkel. Itt vezeti be Melanchthon alapján Pszeudo-Methodius

---

⁵⁷⁴ *Batizi .András.: Meglött és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva az itéletig való historia. i.m.*

apokrif apokalipszisét, mellyel a Góg-Magóg biblikus történetét a Kaukázushoz köti és a törökökre tudja rávetíteni.

Melanchthon az oszmánok származását tekintve Pszeudo-Methodiusra hivatkozik, amikor a „vörös zsidó” nevet a bibliai edom népből származtatja, illetve vérebeknek nevezi őket, így válnak az üdvtörténet szereplőivé. Ezzel világossá válik a mű erős apokaliptikus háttere, amikor az oszmánokat az Antikrisztussal teszi egyenlővé, akiről Isten Dániel prófétán keresztül szól.⁵⁷⁵

Melanchthon azért használja az Illés prófátának tulajdonított talmudi jóslatot, mert annak korszakolása nagyban illeszthető Pszeudo-Methodius apokalipszisének felosztásához. A harmadik hatás Johann Lichtenberger *Prognosticonján*⁵⁷⁶ alapul, mely az előző kettőhöz hasonlóan három korszakot és státust különböztet meg, s mely posztjoachimista irodalmat is felhasznál kronológiája kialakításához, tehát a középkori indexre tett eretneknek nyilvánított apokaliptikus irodalmat is be tudja kapcsolni, az egybeeső hármasságot a görög-szír és egy talmudi irattal nyomatékosítja és hitelesíti. Tehát széles és majdhogynem szinkretista alapokról indít, és rendszeréhez a középkori Dániel-recepció és az augustinusi hatnapos világkorszakolás mellé mindenhol a hármas tagolást hozza be.

Melanchthon szerint az Szent Ágoston igazodó hatnapos világkronológia túl kényelmes modell. Mindezen változtat a hármas tagolás. Ez azonban bár bibliai helyekre alapoz, mégsem az Ó- és Újszövetség hangsúlyos ember–Isten-frigykötéseire

⁵⁷⁵ Sevillai Izidor Pszeudo-Efrémre épített, mikor a Római Birodalom bukásával, a „népek viharával” jelezte az idő közeledtét. Az apokalipszis gondolata, a dánieli jóslatok esetleges bekövetkezése a 4. századi keresztény gondolkodásban jelent meg, pl. Efrémre a Római Birodalomba betörő szírekhez kötötte. II. Constans (641–668) uralkodása alatt az arab-izlám expanzió, illetve a bizánci–szaszanida háborúk (II. Chosrau) kerültek ugyanebbe a gondolatkörbe. 630-ból származik az ún. Sándor-legenda, mely a végidő kezdetét Herakleiosz Ninivébe érkezésében (627), vagyis a bizánciak (keresztények) feletti perzsa uralomban látja. Góg és Magóg népéről, a hunokról azt tartották, hogy fiatal asszonyok vérére isszák, gyermekek húsát eszik. A kiáltó istentelenség miatt jött el az Antikrisztus Góg és Magóg képében; Énok és Illés leszáll az égből. Sevillai Izidor Pszeudo-Efrémre épített, mikor a Római Birodalom bukásával, a „népek viharával” jelezte az idő közeledtét. Pszeudo-Methodius kronológiájában 6000 évre teszi az emberiség történetét; sarokpontjai: szír uralom a 3000. évtől, Krisztus születése 5500. világvége a 6000. évben. A kronológián belül korszakok különülnek el: 1000 és 2000 közé esett Ádám és Éva utódainak uralma Noéig, 2000-ben volt az özönvíz, majd újabb korszak következett Noé halálától (2790) Bábélig, ezt követte a négy birodalom időszaka, mely birodalmak Nimródéből származtak. Semé volt az első – uralta a világot, ezt Jafet fiainak uralma követte, majd Kam fiaié. Negyedikként Keleten egy, a Bibliából nem ismert Noé-fíú, Yönjön uralma támadt. A 4000. év Babilonban perzsa királyt talált; az 5000. évben háború tört ki: Yönjön fia az Eufráteszig terjesztették ki területüket, és ellentétbe kerültek Hagar fiaival, az izmaelitákkal. *Möhring, Hannes*: Die Sergios-Bahira Apokalypse. Fejezet In: i. m., valamint I. Bevezetés – Ps.-Methodius jóslata.; *Tubach*: i. m. *Kmoskó Mihály*: Szír írők a steppe népeiről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Bp. 2004. Pszeudo-Methodiusról 38–46, 94–967, továbbá a Pszeudo-Kallisthenész-legenda: 72–82.

⁵⁷⁶ *Lichtenberger, Johannes*: Practica und Prognostication. Metz, 1492. In deutscher Übersetzung und korrigiert 1528. Minderről alább.

alapoz (törvény előtti, törvény alatti és megváltás utáni) korszakaival, hanem Pszeudo-Methodius korszakait dolgozza össze a dánieli birodalomelmélettel, melynek végpontja a korona visszaszolgáltatása a harmadik korszak világcsászáranak az olajfák hegyén.

Batizi versében is láthattuk: az első korszakot Noé vízözöne zárja és nem, mint logikus lenne, a mózesi törvények, mellyel indulni kellene a törvény alatti kornak. A második kor a birodalmak isteni eredetéről szól és a királyság intézményének kifejedéséről. (Mindezt Batizi is hangsúlyozza.) A harmadik korszak lényegében a Római Birodalmon belül játszódik, amelynek keresztényellenes, majd keresztény hatalmat képviselő és két részre szakadása utáni állapotát a wittenbergiek szemlélete szerinti, Mohamed tanításaival deformált és római egyház által korrumpált formájával kell egységbe hoznia. Ez egyben bizonyítja a német nemzet öröklési jogát az isteni hatalomra és üdvtörténeti elrendeltségét a helyreállításra, illetve a hatalom Krisztus kezéhez való visszaszolgáltatására. A hatalom illegitim, tehát isteni törvényeit felmondó és türanniszi módozatait kell a szerzőnek bizonyítania a kettévált birodalom bizánci és római felében. Mindehhez a szír apokalipszis időfelosztása szolgált segítség.

Pszeudo-Methodius időfelosztása

„A szerző a világ első hat évezredét három korszakra osztja; minden korszak vége katasztrofális, az egész világ sorsára kiható esemény. Az első korszak fő eseményei a fajtalanság bűnének fejlődésével függenek össze, amelynek büntetése a második évezred végén a vízözön és az emberiség pusztulása, amelyet Noé ment meg az enyészettől. A második korszakba esik a királyi hatalom keletkezése és kialakulása, amelynek történetét a szerző jobbára gyanús és nagyobbára ismeretlen forrásokból meríti. A negyedik évezred végére esik a madianiták kitörése a sivatagból, akiknek hatvan esztendeig tartó uralmát Gedeon dönti meg, s ezzel az emberiség második felszabadítójává válik. A szerző ugyanis a Bírak könyve VIII. fejezetének 24. verse alapján a madianitákat az arabokkal azonosítja, és előretörésükben az iszlám apokaliptikus fellépésének bibliai előképét látja. E felfogás alapján az esemény és annak előképe között messzemenő hasonlóságot tételezve fel a Bibliának a madianitákról szóló elbeszélését merészen megmásítja: a madianiták szerinte arabok, akiket egy Sam^{ctc}asar (Samšīya^{hb}?) nevű keleti király hódító háborúja zavar ki a sivatagból. Az

ősarabok a sivatagból előtörve nemcsak a Szentföldet hódítják meg, hanem a szomszédos tartományokat is, sőt hajóra szállva magát Rómát is veszélyeztetik.

A harmadik korszak története szerzőnket alig érdekli, nem is foglalkozik vele, mindössze egy epizódot emel ki belőle. Nagy Sándor és anyja történetét, amelyet céljainak megfelelően saját ízlése szerint dolgoz fel. Nagy Sándor a Kelet országaiba leszállva megismerkedik Góg és Magóg oly tisztátlan, mint veszedelmes népeivel; hogy ezeket ártalmatlanokká tegye, Isten parancsára két hegy közé kaput épít, és Góg és Magóg 22 (egyedülálló szövegek szerint 24) nemzetét a világ többi nemzetétől elrekeszti. Nagy Sándor halála után anyja, Pīl-nek (Pōl? = Poros?), Kūš királyának leánya, akinek neve Kūšit (Aethiopia), feleségül megy Būz királyhoz, Buzantia (Bizánc) alapítójához, akitől Buzantia nevű leánya születik; ezt Armalaos (Romulus) Róma királya veszi el, akinek három fia születik: Armalaos Róma, Urbanus Buzantia [Bizánc] és Claudius Alexandria királya. E hihetetlenül együgyű beállítás célja igazolni a szerző azon a tételét, hogy a LVIII. zsoltár 31. verse szerint Kūš vagyis Etiópia átadja a kezét Istennek (Vulg. Aethiopia praeveniet manus eius Deo). E bibliai verset a szerző úgy értelmezi, hogy az utolsó római császár a világ végén a királyi koronát a Kálvária hegyén Krisztus Keresztjére tűzve az Istentől kapott hatalommal együtt Istennek adja vissza, s ezzel a zsoltáros jövendölését beteljesíti. Azonban, hogy az idézett zsoltárhelyet ebben az értelemben vehesse, igazolnia kell, hogy a római császárok Kūš vagyis Etiópia szülöttei; s emiatt találja ki azt a mesét, hogy Nagy Sándor anyja, Pīl-nek, Kūš királyának lánya Būz-hoz, Buzantia alapítójához megy feleségül stb.

A harmadik korszak végét az iszlám apokaliptikus hódításai jelzik, amelyekben a szerző a világ végének előjelét látja. A keresztény társadalom elzüllött; a fajtalanság, a házasságtörés és a szodómia vétke oly arányokat öltött, mint a vízözön előtt; Isten tehát újabb vérözönnel sújtja a keresztény világot, rájuk zúdítva a sivatag kegyetlen fiait, az arabokat. Ezzel véget ér a mű első fele, s kezdetét veszi a szorosán vett apokaliptikus rész (XI–XIV.).

Az arabok uralma mindössze 70 esztendeig fog tartani; uralmuk kegyetlenül nehezedik a keresztény világra, elviselhetetlen adókkal fognak zaklatni mindenkit, a templomokat megszenteltségtelenítik, a papságot üldözik stb. De 70 év elmúltával a római császár tengerre száll, és Yathreb (Medina) városát megtámadva az arabokat a sivatagba űzi vissza, és táborait megsemmisíti. Az elveszett tartományok visszakerülnek, s a kegyetlenül kifosztott Római Birodalom ismét öröm és boldogság hazája lesz. De a boldog állapot nem tart soká. Nagy Sándor kapui hirtelen megnyílnak, s a mögójük zárt

nemzetek kitörnek és elárasztják a világot. Uralmuk azonban mindössze hét esztendeig tart: Isten angyalai Joppe vidékén megsemmisítik seregeiket. Ezután az utolsó római császár a Kálvária hegyén a császári koronát Istennek visszaadva meghal, mire beteljesedik a zsoltáros jövendölése: »Küš átadja a kezét az Istennek« A császár halála után tíz és fél év múlva megjelenik az Antikrisztus, és csakhamar bekövetkezik a világvége.⁵⁷⁷»

Az apokalipszis egy Methodius patarai püspök neve alatt terjesztett apokrif irat, amely latin nyelven, állítólag 1475-ben Kölnben jelent meg. A szövegkiadások négy 8. századból való, merovingiai latinsággal írt kéziratra támaszkodnak.⁵⁷⁸ A párizsi kézirat bevezetése szerint a mű latin szövegét bizonyos Péter nevű szerzetes fordította görögből. A mű görög szövegét első ízben Johannes Heroldus tette közzé a Baselben, 1569-ben *Orthodoxographa* címmel. A görög szövegek eltéréseinek oka Kmoskó szerint az, hogy az apokalipszis jövendöléseit a változó korviszonyokhoz alkalmazták.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ Az összefoglaló Kmoskó Mihály fordításán alapul. i.m.41-43. Hallgasd meg már most, hogyan hatalmasodott el ez a négy birodalom az egyik a másik útján: a szerecseneké a makedónok, a makedónoké a görögök, a görögöké a rómaiak révén. Ezek voltak az ég négy szele, amelyeket Dániel látott, amint a nagy tengert forrongásba hozták. Philippos, Alexandros, a királyok királyának apja, makedón volt. Philippos feleségül vette Pil, a szerecsenek királyának lányát, Küsitot; ettől született Alexandros, a görögök makedóniai királya; ez építette a nagy Alexandriát, amelyben tizenkét évig uralkodott. Ugyanő szállt le keletre, és megölte Dariust, a médet; sok tartományt igazott le, majd a földön körüljárva kelet felé szállt le, a Nap tűzének nevezett tengerhez ment, ahol mocskos, ronda képű nemzeteket látott, akik Jáfet fiai voltak. Mikor látta, miféle tisztátlanságot művelnek, hogy a föld hullóit ették, hogy patkányokat, kutyákat és macskákat ettek, hogy halottaikat el nem hantolták és el nem temették, s a nők által elvetélt magzatokat kitűnő dolog gyanánt ették: mikor Alexandros tisztátlanságukat látta, Istent hívta segítségül; azután összeszedte őket, és feleségeikkel, gyermekeikkel, valamint összes táboraikkal egyetemben a kelet belsejéből elvezette, s az Észak végei felől egy bejáraton belül bevezette és elzárta, amely észak felől a világ kapuját képezi, olyképpen, hogy más bejárat avagy kijárat a világ végei, Kelet felől Nyugat felé nincsen. És Alexandros király imádkozott Isten előtt, s Isten meghallgatta őt: Isten parancsot adott azoknak a hegyeknek, amelyet az Észak fiainak (csecsbimbóinak) neveznek, mire azok mindössze tizenkét könyöknyire értek közel egymáshoz; erre ő rézkaput emelt, és belülről tásqetis-olajjal kente meg, azért hogy ha vasat alkalmaznának ellene, hogy megnyissák, meg ne nyissák, és [ha] tűzzel akarnák elhamvasztani, az ellene alkalmazott tüzet eloltsa; mert a tásqetis természete olyan, hogy vas meg nem ingatja, sem pedig gonosz szellemek hatása, de a tűz sem képes elégetni, ha ellene alkalmazásba veszik. Ezek a tisztátlan, a (kapun) belül elrekesztett nemzetek ugyanis a bűbájosság minden gázságát igénybe veszik. E két hatalmas dolog révén véget vetett minden cselekedetüknek, hogy (a kapu) sem vas segítségével, sem pedig a démonok hatása folytán meg ne nyílják előttük, nehogy kivonulva az embereket megrontsák s a földet tisztátalanná tegyék. Azonban a világ végén, Ezekiel próféta igéje szerint, aki róluk jövendölve azt mondta: az idők végén, a világ végei felől Góg és Magóg háza ki fog vonulni Izrael országa felé. Ezek azok a nemzetek, akiket Alexandros az Észak kapuin belül elrekesztett: Agog és Mágog, Yāwā'il, Agīg, Aškenazū, Pūtāyē, Lūdāyē, Hūnnāyē, Parsāyē, Deqlāyē, Tablāyē, Darmatāyē, Kauk^cbāyē, Amartāyē, Garmidmāyē, az emberevők, akiket kutyaembereknek is neveznek, Terqāyē, Allānāyē, Pisilayē, Dassāyē, Saltarāē. Ez a huszonkét nemzet van elrekesztve az észak kapuján belül. Vö. *Alexander* i.m.13-41.

⁵⁷⁸ Kmoskó Mihály tanulmányozta a szöveget fordításával és jegyzeteivel. 38. 114 jegyzetpont Párizs, *Bibl. Nat. Code, lat.* Nr. 13348; *Codex S. Galli*, 225; *Codex Bernensis* 611; Róma, *Codex Barberinus*, XIV, 44 (töredék). Kmoskó Mihály tanulmányozta a szöveget fordításával és jegyzeteivel. 38. 114 jegyzetpont

⁵⁷⁹ *Kmoskó*: i. m. 38.

Pszeudo-Methodius hatása nem is Keleten, hanem érdekes módon, inkább a nyugati latin barbárok között, terjedt el.⁵⁸⁰ Pszeudo-Methodius apokalipszisének több későbbi átdolgozása is hatott. Ilyenek Keleten: János apostol kinyilatkoztatása 750 körül. Ezen irat felhasználásával íródott Pszeudo-Methodius apokrifje. Ilyen kiadatlan arab nyelvű jövendölésként említi SAMŪ'IL-nak, a fayūmi Qalamūn-kolostor apátjának művét Kmoskó, amelyben, minden valószínűség szerint Pszeudo-Methodius nyomán, a világ végéről s a Római Birodalom végső győzelméről jövendöl.⁵⁸¹ A görög nyelvű átdolgozások legfontosabbika Dániel látomása, a latin nyelvűek közül Adso Antikrisztus-munkája, melyről már fentebb szóltunk és Tiburi Sibylla jövendölése.⁵⁸²

A kaukázusi kapu

A másik legenda, mely keleti, szír származású és a világ vége népeihez kötődik Pszeudo-Kallisthenész nyomán terjedt el. A kaput nemcsak a keresztények, de a zsidó és a mohamedán hagyomány is számon tartja. A történetet már a zsidó Josephus Flavius is említi⁵⁸³ az első században. Ő dolgozta össze a Nagy Sándor-történetet a bibliai apokalipszissal, melynek teljes egybekapcsolásával azonban csak a szír történetben találkozunk majd. Josephus Flavius a vaskapukról ír, melyekkel elrekesztették a nomád népek irányába nyitott szorost. A Josephus-korabeli Róma a mai Teherántól északra fekvő Káspi-kapukat és a Kaukázuson keresztül vezető Dariel-szorost véli Nagy Sándor művének.⁵⁸⁴ Beszél a szkítákról, akiket Magóg leszármazottainak tart.⁵⁸⁵ A szkíták, mint a művelt világ határain túl lakó lovas nép minden nomád nép előképeként Herodotosztól kerültek az európai kultúrtörténetbe. Josephusnál azonban még nincs apokaliptikus színezete megjelenésüknek, inkább csak a Genézis leszármazástáblájára

⁵⁸⁰ *Németh Gyula*: Attila és hunjai. Bp. 2001. Reprint az 1940-es kiadás után. 113–161.

⁵⁸¹ „Pszeudo-Methodius hatása alatt Európa keresztény nemzetei a kalandozó magyarság megjelenését a világ vége előjelének tekintették. E pusztá gondolat maga oly rémületet keltett mindenfelé, hogy a kétségbeesett keresztények kezdetben ellenállásra alig gondoltak, és jóformán ölbe tett kezekkel nézték a portyázó magyarság pusztításait. E nyomott hangulat egyik tanúja az a Dado verduni püspökhöz intézett levél, amelyet: A magyar honfoglalás kútfoiben Marczali Henrik adott elő újból.” – Írja Kmoskó.

⁵⁸² Uo. 104–113, 177–187.

⁵⁸³ *Czegléd Károly*: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 5.

⁵⁸⁴ Plinius tiltakozik az elképzelés ellen, de tőle tudjuk, hogy a 72-ben történt nagy alán betörés után ezen az úton indult felderítőhadjárat a rómaiak részéről, akik itt erődök maradványait találták. Az építmények leírása gyakran szó szerint megegyezik Josephus szövegével. Az erődökről már Strabon is értesült. Czegléd i.m.

⁵⁸⁵ *Czegléd Károly*: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 5.

hivatkozhat, nem Ezekiel jóslatára.⁵⁸⁶ A szakirodalom a 395–396-os hun betörés előtti időkre nem igen teszi az apokaliptikus kép kialakítását. Erről a Betlehemből menekülő Szent Jeromoustól értesülünk, aki ismeri Josephus szkíta-Magóg azonosítását és Nagy Sándor Kapuiról is ír a hunokkal kapcsolatban. Ő is a herodotoszi szkítákkal rokonítja őket.⁵⁸⁷

A hunok Amida városa mellett harcoltak, és a perzsa főváros irányába mentek tovább. 363 óta a perzsa–római határ is ezen a területen húzódott keresztül Niszbizsától nyugatra. A két említett várostól északra örmény területek húzódtak a Kaukázus és a Van-tó irányában. A határ egészen a szaszanida kor végéig fennállt, ekkor azonban már határként funkcionált a bizánci jakobita szírek és az északperzsa területek nesztoriánus és örmény monofizitái között. A határterület főként szír és örmény, de perzsa elemekből is állt. Ez a közeg, a félvezredes birodalmakat elválasztó állandó háborús hatás, a multietnikus és konfesszionális környezet egymásra hatása hívta életre az apokaliptikus szemléletet. A kapukat a Tigris folyó forrásvidékétől északra teszik a szerzők, túl az örmény területeken. A 395-ös, a 435-ös hun és az 515-ös (szabir) betörések is ezeket a területeket érintették.⁵⁸⁸

A legenda eredeti, görög szövege Kallszthenésznek, Arisztotelész unokaöccsének, Nagy Sándor Kr. e. 328-ban börtönben elhunyt történetírójának a nevét használta hitelesítésül. A legenda hellenisztikus regényszerű változata mintegy 600 év múlva, a Kr. u. 3. században látott napvilágot.⁵⁸⁹ A szír fordítást és az apokrif iratot a 6. században készítették, egyes részeit későbbi betoldásként tették hozzá. Magánál a szír fordításnál a legenda fontosabb a későbbi középkori apokaliptikus irodalom és a steppei népek szempontjából, mivel ez az Ezekiel próféciáján alapuló Góg-Magóg motívummal újjáalakított formája a regénynek.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 7–8.

⁵⁸⁷ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 9. A szkíta betörésre való utalást Isidoruson keresztül Rhabanus Maurus és Rubruk is átveszi. Hunnos, Hunni, hungari azonosításban majd a magyarokkal is kapcsolatba hozzák.

⁵⁸⁸ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 10–12. A cikk hivatkozik a *Liber Calipharum* szír krónikára. Antiochiai Izsák *Királyi város* című szír homíliájára a 435-ös betöréssel kapcsolatban. A vidékről származó Efezusi János leírja, kolostora történetének bemutatása közben, hogy az Örményország és Kappadókia irányából betörő hunok Amida környékét is fosztogatták. Ő jövendöl a hunok betöréséről. Czeglédy szerint ez azt jelenti, hogy a szír Nagy Sándor legenda már a 6. század közepén létezett. Pszeudo Kallszthenes szír fordítása csak század végén, a szír legenda ma is rendelkezésünkre álló leírt változata csak a 7. század végén születik meg. V.ö. *Alexander i.m.* 185-193.

⁵⁸⁹ Huszti József, Filológiai Közlöny 1955. *Horváth János*: A reformáció jegyében. i. m. 391. A legendát a 16. századi Magyarországon P. Vergerio, Ilosvai Péter, Heltai Gáspár, Haller János dolgozza fel. Uo. 527.

⁵⁹⁰ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 13.

A legenda jellegzetesen észak-mezopotámiai szinkretista alkotás, helyi elemként megjelenik benne a Gilgames eposz is. Szerzője vagy szerzői a régi Amida környékén éltek. A szerzők emlékezetében élénken éltek az ezt a vidéket is érintő 4–5. századi hun betörések, de Czeglédy Károly szerint a Herakleios császár II. Khosrav perzsa királlyal vívott háborújához északról kazár csapatokat (626–627), míg délről arab segédcsatákat hívott be a perzsák ellen, és határának északi szorosait (erődeit) ő nyitotta meg.

Czeglédy szerint ezeken keresztül tanulva meg a járást jutottak el 629-ben ismét erre a vidékre, többéves hadjárattal teljesen a pusztulás szélére juttatva az itt élő örményeket és szíreket.⁵⁹¹ A legenda tud a bizánci perzsa háborúkról, de nem tud az arab hódításról, a 636-os bizánci vereségről és Perzsia 636-os elfoglalásáról. Ezért eredetét Czeglédy Kmoskó nyomán a 626-os kazár betörés és a 636-os arab betörés közé teszi.⁵⁹² A legendában szereplő kapukat később a Derbendeni kapukkal azonosították.⁵⁹³

A legendából megtudjuk, hogy északon a Kaukázus hegyei és a „büdös tenger”, valószínűleg a Kaszpi-tenger mocsarai jelentették az akkori világ határát, mely Örményországon túl volt.⁵⁹⁴

Azt az állítást, hogy a kaukázusi kapuk a kultúrvilág védőbástyái. Anonymus a Nagy Sándor-regényből veszi át, és Álmos szájába adja. IV. Béla IV. Ince pápához írt levele is ezt idézi, úgy, hogy azt a Dunához, az „aqua contradictionis”-hoz, tehát Magyarország határára teszi, méghozzá úgy, hogy éppen Herakleiosz perzsa háborúira történik hivatkozás, a védőbástya motívumot ugyanúgy használja, mint a szír legendában.⁵⁹⁵

„Mikor az aggastyánok, a határhelység fiai Nagy Sándor elé léptek, [...]

⁵⁹¹ Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. i. m. 17–19. A kazár pusztításról Moses Kalankatvac'i örményszemtanú híradását idézi. A szír legenda és az örmény elbeszélés szövegében is ugyanarra a Jeremiás idézetre (13–16-ra) való utalás történik. A szír legenda szerzője ezt Nagy Sándor szájába adja.

⁵⁹² Czeglédy: i. m. 18. Az álláspontot nem minden szakirodalmi hivatkozás fogadja el.

⁵⁹³ Czeglédy: i. m. 19. A kapu feliratára érdekes utalást hoz Czeglédy Levon VIII. századi örmény írótól, aki szerint, amikor 716-ban az arabok elpusztították az erődöt, egy feliratos követ találtak a romjai között, mely szerint azt Markianos császár építtette, de egykor el fogják pusztítani ismael fiai, majd saját kincseikből ismét fel is építik. A kazárok és az arabok súlyos küzdelmeket vívtak Derbend mellett, és az arabok többször újjáépítették az északi erődöt.

⁵⁹⁴ A következő idézet és a hozzá kapcsolódó elemzés Kmoskó Mihály gyűjtéséből való. *Kmoskó*: i. m. 72–83.

⁵⁹⁵ *Marczali Henrik*: A magyar történet középkori kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 161–166. Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai. Bp. 1942. 17–18; *Uő*: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1985. 94–95.

Mondta nekik:

– »Hát ez a hegy mennyire lejtősödik ilyenképpen?«

Felelték neki:

- »Ez a hegy tovább nyúlik, anélkül hogy hasadék volna benne; elhalad [...] és tovább vonulva Külső-Perzsia és India mellett végződik. Ettől az úttól fölfelé a hegy nagy, a tengeren innen levő folyóig húzódik; ott szűk ösvények vannak, amelyeken csakis lovon nyargaló ember képes átkelni. Csilingelő csengettyűk nélkül senki átkelni rajta nem képes, mert a tengerből s a folyókból vadállatok szállnak fel, a hegyekről pedig leszállnak, s az ösvényen lesbe állnak, ha pedig emberek jönnek, hogy azon csilingelő csengettyűk nélkül keljenek át, menten meghalnak.«

Mondta Alexandros:

– »E hegy magasabb és szörnyűbb minden hegynél, amelyet láttam!« Felelték a helységhez tartozó aggastyánok a királynak: »Sem felséged, uram Király, sem mi, sem őseink még egy lépést sem tudtunk tenni rajta. De sem arról az oldalról, sem erről az oldalról nem tudnak az emberek felhatolni rajta. Mert oly határ az, melyet Isten maga helyezett közénk s a tőle beljebb lakó nemzetek közé.«»

A hunok

„Alexandros mondta:

– »Kicsodák azok a nemzetek, akik e hegyen belül vannak, amelyet magunk előtt látunk, s amely ugyanaz?«

Felelték a helység emberei:

– »Azok hunok.«

Mondta nekik:

– »Kicsodák királyaik?«

Felelték az aggastyánok:

– »Góg, Magóg«

– »És mi az alakjuk, öltözetük és nyelvük?«

Felelték az aggastyánok ezt mondva a királynak:

–»Vannak közöttük, akiknek szeme kék; asszonyaiknak egy mellük van; a nők a férfiaknál is harciasabbak, hogy a férfit késekkel megsebezhessek, derekukon, kezeiken, nyakukon kések lógnak. Ha valaki közülük a harcban elesik, ahova kezével nyúl, kést

húz elő. Cserzett bőroket viselnek, nyers húst esznek, mindabból, ami nekik megdöglik; ember- és állatvért isznak.

Városok és erődök ellen harcolva nem telepednek le, hanem az erőd és város kapui felé rohanva körülkerítik a férfiakat, akik kirohannak, hogy velük a szabadban szembeszálljanak. Sebesebbek a szél fúvásánál és mire híre hallatszik, hogy harcba vonulnak, megelőzik a teremtett világot, mert varázslók ők. S az ég és föld között rohannak. Szekereik, kardjaik, lándzsáik félelmes villámok gyanánt villognak. Kezeikben pányvákat hurcolnak. Mindegyiküknek két-két vagy három, ötven és hatvan emberből álló 'ménese' van, akik utána és előtte haladnak. Mindegyikük üvöltése félelmetesebb az oroszán hangjánál, mert Isten rendelése szolgáltatja ki a nemzeteket kezeikbe. A hunok félelme rettenetes az összes teremtményeknek, amelyek megpillantják őket, mert az emberszeretők közé éppen nem tartoznak.

Amikor harcba vonulnak, terhes nőt vezetnek elő, tüzet raknak, s a tűz előtt megkötözik, úgy hogy a magzat megfő benne, méhe felhasad, s a gyermek főve jön ki. Akkor teknőbe rakják, testére vizet töltenek, mire teste a vízben feloldódik. Aztán fogják kardjaikat, íjait, nyilaikat és lándzsáikat és ebbe a vízbe mártják; amit e víz megérint, olybá tűnik fel, mintha százezer lovas volna vele és minden száz ember önáluk olyannak látszik, mint álló ördögök százezer tábora. Mert varázslataik nagyobbak az összes királyságokéinál.«

Alexandros ezután ezt mondta seregeinek:

–»Csináljunk rézkaput és rekesszük el ezt a hasadéket!«

A seregek felelték:

– »Ahogy felséged parancsolja, úgy tégy!«

Erre parancsot adott és háromezer vasmunkás kovácsot és háromezer rézműves embert hozatott; ezek rezet és vasat öntöttek össze s összegyúrták, ahogy az ember agyagot szokott csinálni; elhozták és kaput csináltak (belőle). Hosszúsága tizenkét és szélessége nyolc könyök volt.

Egyik hegytől a másik hegyig küszöböt csináltatott; tizenkét könyök volt a hossza; a hegy szikláiba verette bele rézbe és vasba foglalta. A felső küszöböt tizenkét könyök (hosszúságban) csinálta az egyik hegytől a másik hegyig; a hegy szikláiba verette bele; két vasreteszt erősített beléje; minden retesznek tizenkét foka volt; a reteszek két-két könyöknyire hatoltak a sziklába.

Csinált továbbá két vasreteszt, sziklától szikláig a kapu mögött; a rudak végeit a sziklákba ágyazta bele, s a kaput a reteszekkel együtt rögzítette. Vasszegeket tétetett le,

s azokat egymás után beverette, hogy ha a hunok jönnének, s a sziklát a küszöb alatt kivájják, ha gyalogos emberek át is tudnának bújni, hátszló át ne kelhessen rajta, amíg a reteszekkel lekovácsolt kapu állva marad. Azután az alsó küszöböt megfúratta, s a kapu részére sarkot és vasrudakat tétetett beléjük, s azt erre az oldalra tette forgathatóvá, Súsán erődjének kapui mintájára.

Azután az emberek vasat és rezet hozva összegyúrták; ezt sorban a kapura s a kapufélfákra kenette, mint amikor az ember az agyagot lesimítja; azután a sziklákba vasszegeket csináltatott és tizenkét fokkal bíró vaskulcsot kovácsoltatott és rézlakatot forgattatott rá. Ezzel be volt fejezve és készen állott.”

A jóslat

„Alexandros király ezt íratta arra a kapura:

– »A hunok ki fognak vonulni és le fogják igazni úgy a rómaiak, mint a perzsák területeit; nyilakat fognak kilőni Armagestában, [ez nem más, mint a János apostol Jelenésének könyve, 16,16-ban említett Armageddon –kieg tőlem, Ó. S.] és megfordulva országukba vonulnak.

Azt írtam⁵⁹⁶ továbbá: nyolcszáz és huszonhat esztendő múlva⁵⁹⁷ a hunok a Hallürasszal szemben levő ösvényen át fognak kivonulni, ott ahol a Tigris ered malmot hajtó patak alakjában; népeket ejtenek foglyul, az utakat elállják, és kivonulásuk közben megrendítik a földet.

Azt írtam továbbá kijelentve és megjövendölve, hogy kilencszáz esztendő elteltével⁵⁹⁸ ....a teremtmények Istent haragra fogják ingerelni, a bűn elharapódzik, az (isteni) harag uralkodóvá lesz, az emberek bűnei felszállnak, s az eget elborítják. Az Úr dühében fel fogja izgatni a kapun belül lakó birodalmakat [...] A kapu mögött megállva az égre tekintenek s az Úr nevét hívogatják: 'Ó Úr, nyisd meg nekünk e kaput!' Az Úr leküldi intését az égből; egy hang e kapura kiált, mire a kapu összedől,

⁵⁹⁶ Kmoskó szerint itt kezdődik a második jövendölés, amely nyilván nem az állítólagos folytatása, hanem egy ismeretlen interpolator beszúrása, aki a legenda szövegében a hunok alább leírt betörését meg akarta örökíteni. 79.

⁵⁹⁷ „Mivel a szírek a Kr. e. 312. okt. 1-jén kezdődő szeleukida érárt Nagy Sándorról nevezték el, biztosra vehetjük, hogy az interpolator számításának alapját ez az éra képezte; ez esetben a 825. esztendőnek a Kr. u. 515 felel meg, amikor a hunok [valójában szabírok] Kis-Ázsiában csakugyan nagy pusztításokat vittek véghez”. i. m.79. 309 jegyzetpont

⁵⁹⁸ Czeglédy Károly ezt nem tartja valószínűnek, I. *Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda*. Bp. 1958. (Az MTA I. Osztályának közleményei, 13.) 18, 61.

[...] E kapun, nagy sereg fog kivonulni, úgy hogy az alsó vasküszöbből egy araszra való kopik le a lovasok és a lovascsapatok patáitól, amelyek az Úr parancsára azért vonulnak ki, hogy a földet elpusztítsák. A felső küszöbből egy araszra való kopik le az alatta átrohanók és kivonulók lándzsái hegyétől.

Miután pedig a hunok Isten parancsa szerint kivonultak,⁵⁹⁹ az egek végeiről el fognak jönni a hunok, perzsák s az arabok birodalmai, az a huszonnégy birodalom, amely fel van jegyezve ebben a könyvben. A birodalmak egymásnak esnek, s a föld bűdös lesz az emberek vérétől és ürülékétől. A hunok s perzsák birodalma a másik által fog elpusztulni, és csak kevesen menekülnek meg közülük [...] És kivonul az én birodalmam is, amelyet Alexandros, a makedóniai Philippos házának neveznek, és el fogja pusztítani az égvégi földet. A teremtett világot lakó nemzetek és nyelvek közül egy sem lesz képes ellenállni a rómaiak birodalmának:

”Mert észak felől nyílik meg a rossz a föld összes lakóira.”

A legenda befejező része elmondja, hogy a perzsa király vereséget szenved, és abban egyeznek meg, hogy a Nagy Sándor által épített vaskaput a jövőben 6000 római és 6000 perzsa vitéz fogja őrizni. Azután varázslókat és jósokat hozat, akik tudtára adják: hogy „a világ végén a rómaiak birodalma kivonul, s a föld összes királyait le fogja igazni; amelyik perzsa király találtatik rajta, megöletik.

Jeruzsálemben imádkozik, hajókat bocsát a tengerre, és Alexandria felé veszi útját. Fogadalmat tesz:

„Ha a Messiás az én időmben találna eljönni, aki Isten fia, seregemmel együtt le fogok borulni előtte, ha pedig nem az én napjaimban jó el, ha elmenve királyokat győztem le (258) és országaikat elragadtam, ezt a trónt, ezt az ezüstszéket, amelyen ülni szoktam, elvitetem, és Jeruzsálemben elhelyezem. És ha a Messiás az égből leszáll, az én királyi székemen fog ülni, mert az ő országa örökkévaló lészen. [...] Minden Alexandriában elhalálozó király koronáját el fogják vinni, s arra az ezüsttrónra fogják akasztani, amelyet a Messiásnak adok.”

---

⁵⁹⁹ A muszlim hittudósok között is akadtak olyanok, akik a törökök kivonulását a világ vége előjelének tartották.

A világcsászár

Mint a bevezetőben írtuk: a megszületése óta a keresztények vegyes érzelmekkel tekintettek a történelemre, az apokaliptikának volt egy pozitív és egy negatív megítélése is. A vége jelenthette mind a gonosz eljövételét, mind az aranykort. Az első álláspont egyik eredete lehet Máté evangéliuma, miszerint a világ korokra van felosztva, és amikor eljön az Isten fia, hogy ítéletet mondjon az embereken, akkor ezzel egy időben a világ is véget ér. A másik álláspont zsidó eredetre vezethető vissza, amikor is eljön a Szent Ember és elvezeti az embereket az ígért földjére. Eleinte ez egy Isten által választott király volt, később aztán, a kereszténység hatására egy szuperember lett az isteni beavatkozás eszköze.

A korai kereszténységben három fő dolog volt, ami meghatározta ezt a nézetet: az első a millennium az apokalipszis misztikus szavain alapult. A második a szombat kora, ami Isten megpihenésére utal a világ teremtése után. A harmadik pedig a Szentlélek általi megvilágosodás eljövételének képe.

A millennium János apokalipszise szerint: egy közvetlen isteni beavatkozás hatására minden elpusztul és véget ér a világ, hogy aztán egy új születhessen, és eljöhessen az aranykor. Voltak, akik azt állították, hogy az apokalipszis Krisztus születésével jött el, és az aranykor az egyházban realizálódott.

A szombatot nehéz összeegyeztetni a millenniummal, de Lactantius leírásából kiderül, hogy az rögtön az utolsó ítélet után következik be, miután az angyali seregek legyőzték az Antikrisztust. Ezek után pedig eljön az aranykor, ahol minden majd a teremtés utáni állapotokat idézi, olyan lesz, mint a paradicsom.

A Szentlélek eljövelele pedig az Új Jeruzsálem képével lett összekötve, hogy majd akkor mindenkinek eljön a teljes megvilágosodás ideje.

A közel-keleti hellenisztikus korból átöröklődött, népiessé vált Nagy Sándor-legendák szír és örmény területeken is elterjedtek voltak, lejegyzett változatukat Kalliszthenész, a makedón uralkodó történetírója szájába adja a hagyomány, ebből merít a szerző, melyek népi változatokban is terjedtek és nagyon sokban befolyásolták a szír álláspontot. Ennek lényege, hogy egy fenséges kormányzó császár fog születni, aki megdönti az iszlámot, régi állapotába állítja vissza Jeruzsálemet. A keresztények minden ellenségét legyőzi, és elhozza majd a béke és a bőség korszakát. Így fognak az emberek élni az Antikrisztus megjelenéséig, ekkor ez a kormányzó császár felmegy a Golgotára, és hatalmát Isten kezébe helyezi.

Góg és Magóg népe itt a mohamedánok lesznek, az utolsó megjelenő nép pedig a török, Ők az északi hegyek járhatatlan lejtőin megérkeznek Nagy Sándor Kapujához, és áttörik azt. A mögötte levő népek a 9. századtól egyre inkább Pszeudo-Methodius nyomán a törökök lesznek. (Talán a 629-es kazár betörés nyomán, ahol a szír-örmény vidék számára még erősebbnek és félelmetesebbnek tűntek a később betörő araboknál is.)

Az arab-perzsa és az örmény, szír, görög, írók számára is a törökök válnak, akik egymást követő törzsei és törzsszövetségei folyamatosan ostromolják a művelt világot. A munka eredetileg pogány szövegének keresztény interpretátora valószínűleg ismerte Pszeudo-Methodius művét. Góg Magóg népének elzárását ez alapján dolgozta ki.

Ennek centrumában is a büntető király, a világcsászár áll, melyet Alexandrosztól eredeztet nemcsak a szír hagyomány, mely időszámítását is hozzá köti, de az iszám is, mivel Nagy Sándor szerepel a Koránban.⁶⁰⁰ Az arab hagyomány Kétszarvúnak nevezi, mivel egyesítette a keleti és nyugati világot. Több szír pszeudoním szöveget kell tehát vizsgálat alá fogni a világcsászár és a Nagy Sándor-hagyomány szempontjából: Ezek Pszeudo-Khallisztenész fent elemzett kézírata. Ilyen Pszeudo-Efrém (Szíriai Efrémnek 306–373 tulajdonított, de a 7. században keletkezett szír nyelvű mű, mely a görög-perzsa háborúk határterületén született). Címe Sermo, azaz prédikáció az utolsó ítéletről. A pusztító bizánci-perzsa háborúból jósolja a közelgő végítéletet.

A másik szöveg, a *Jelenések* című a 7. században keletkezett, de Methodius negyedik századi mártír püspök szájába adja szöveget, hogy hitelesítse azt. Itt tűnik fel először teljes szerepkörében a világcsászár alakja, aki az Antikrisztus népeivel harcol, és győzelme után a világ tengelyét adó Golgotán Jézus keresztjére akasztja majd koronáját, amely a legenda szerint a valamikori bűnbeesés-történet tudás fájából készült.

A történeti mű az ősszülok paradicsomból való kiűzetésével kezdődik, és a Biblia, valamint az emberiség történetének nagy eseményei mentén osztható hét részre,

⁶⁰⁰ Ezt a kaput a néphagyomány a derbendi kapuval azonosította, amelyet az 5. században a szászánida perzsa királyok létesítettek. A Korán is említést tesz Dū-l-Qarnayn „a kétszarvú” ércöltéséről a XVIII. szúra 82. versében. A későbbi muszlim hagyomány a Korán hatása alatt a Dū-l-Qarnayn emelte töltés létét biztos ténynek vette, amelyhez a kétség árnyéka sem férhet. Midőn 841-ben a Bajkál-tótól északra tanyázó kirgizek az Orkhon és a Szelenga vidékén lakó ujugurokon rajtaütöttek, és szállásaikat elfoglalva az ujugurokat kivándorlásra kényszerítették, az így keletkezett népvándorlási mozgalmak hatása alatt al-Vánik kalifa (842–847) álmában azt látta, hogy Nagy Sándor ércgátja megnyílt. Ez az álomlátás annyira megijesztette, hogy Szallám nevű tolmácsát küldte el annak megtekintésére. Mikor foglalták a legendát írásba, nem tudni; tudjuk azonban, hogy e krónika 775 táján íródott, ilyenformán föltétlenül bizonyos, hogy a legenda szövege a 8. század második felénél régebb. *Kmoskó* alapján: i. m. 31. Vö. *Mesev, Margaret*: Empires of Islam in Renaissance historical Thought. 2008. The Caspian Gates fejezet 249-256.

hét ezer évre az emberiségnek kiszabott földi lét. Sokat foglalkozik a közel-keleti történelem egyik fő alakjával: Nagy Sándorral.

Pseudo-Methodius kronológiájában mint fentebb írtuk 6000 évre teszi az emberiség történetét; sarokpontjai: szír uralom a 3000. évtől, Krisztus születése 5500, világvége a 6000. évben. A kronológián belül korszakok különülnek el: 1000 és 2000 közé esett Ádám és Éva utódainak uralma Noéig, 2000-ben volt az özönvíz, majd újabb korszak következett Noé halálától (2790) Bábelig.

Ezt követte a négy birodalom időszaka, mely birodalmak Nimródéból származtak. Semé volt az első aki a világot uralta, ezt Jáfet fiainak uralma követte, majd Kám fiaié. Negyedikként Keleten egy, a Bibliából nem ismert Noé-fiú, Yönjön uralma támadt. A 4000. év Babilonban perzsa királyt talált; az 5000. évben háború tört ki: Yönjön fiai az Eufráteszig terjesztették ki területüket, és ellentétbe kerültek Hágár fiaival, az izmaelitákkal.

A könyvben a hetedik évezred a Messiás uralmának kezdete úgy indul, hogy az utolsó római (bizánci) császár azután legyőzi az izmaelitákat (a mohamedán arabokat). Ám ekkor megnyílnak Nagy Sándor kapui, és onnan elősereglenek észak népei, akiket az angyali seregek egyik vezére semmisít meg Joppe síkján.

Ezután 10 és fél évig uralkodik Jeruzsálemben, majd királyságát átadja Istennek a Golgotán (pajzsát vagy koronáját a kereszt, azaz a bűnbeesés fájára akasztja) és lelkét visszaadja teremtőjének, a kereszt pedig az égbe emelkedik.

Pseudo-Methodius bibliai hivatkozásokat is felhasznál történetéhez. Ilyen az Antikrisztussal kapcsolatban sokat idézett szövegrész:

„a hátráltatót el kell távolítani a középről”

2Tessz 2, 7

A másik bibliai hely pedig az első korinthuszi levél 15, 24, ahol Krisztus átadja királyságát az Atyának, ennek előképévé válik a római császár, aki a Messiásnak adja át hatalmát.

A történet helyszíne tehát kettős, az egyik Jeruzsálem városa, a Golgota, ahol a világ tengelye (axis mundi), Krisztus keresztje és a világesászár trónja áll. Itt végzik majd ki az Olajfák hegyén az Antikrisztust is. A másik pedig a paradicsom, ahonnan a nagy folyók erednek, az örmény hegyek, az ismert világ peremén túli terület és a félelmetes hegyi ország, ahol a hegyen túli népek élnek.

A Tiburi Sibylla jóslata

Amennyire rettegetek a középkori keresztények az Antikrisztustól, épp annyira foglalkoztatta őket nemcsak Krisztus visszatérése, hanem az utolsó római császárok is. A világcsászárról szóló legrégebb eredeti jóslat a Tiburi Sibylla⁶⁰¹ egy latin változatának a végén található, melynek a legkorábbi ismert kézírata 1047-ből származik. A tíz Sibylla közül az utolsó jóslatában történik említés Píramos és Hecuba lányáról – Cassandra egyik testvéréről – akit görögül Tiburtinának, latinul Albuenának neveztek. A jóslat szerint Tiburtina világhírré tett szert, ezért a trójai király vagy Trajanus császár Rómába hívta. Egy álmot kellett megfejtenie, amit egyszerre látott száz szenátor. Az álomban kilenc nap volt, az első és a második forró és ragyogó volt, a többi hét véres és sötét.

Az álmot Tiburtina a következőképpen magyarázta: a kilenc nap kilenc eljövendő generációt vagy korszakot jelöl.

Az első és a második korszakban az emberek boldogan és gonoszság nélkül élnek.

A harmadikban háború tör ki a népek között, amely Rómát is érinteni fogja.

A negyedik korszakban Szűz Máriától megszületik Jézus. Miközben Augustus császár idején Róma leigazza az egész Földet, királyok és fejedelmek lépnek fel Jézus ellen. Isten az ő tisztátalan kezeik által üti Jézust, és az ő mérgezett nyálukkal köpi le őt, majd hagyja a kereszten meghalni. Krisztus a harmadik napon feltámad, és a tanítványai szeme láttára az égbe emelkedik.

Az ötödik korszakban Jézus két gallileai halászt bíz meg azzal, hogy a Föld mind a hetvenkét népét tanítsa.

A hatodik korszakban Róma leég egy 3 és fél éves háborúban.

A hetedikben Isten akaratából két király üldözi a zsidókat,

A nyolcadikban Róma nagy szükségét fog szenvedni.

A kilencedik korszakban a római uralkodók még sokkal romlottabbak lesznek, de ezután két szíriai király megszámlálhatatlan seregeivel hatalmas vérfürdő árán elfoglalja a birodalom területeit egészen Chalkedonig. A keletiek (orientes) megsemmisülnek. Később két egyiptomi király legyőz és megöl négy másik királyt, majd 3 és fél évig uralkodnak. (A következőkben királyok hatalomra jutásáról beszél,

⁶⁰¹ Möhring i. m. 17–28. Alexander i. m. 151-185.

valószínűleg longobard és frank uralkodókat említ Nagy Károlyon keresztül az Ottók uralkodásáig.)⁶⁰²

Itt következik a világcsászárra vonatkozó jóslat, aAki a görögök királya – Constans – egy tökéletes szépségű férfiú. A rómaiak és a görögök királya lesz, és 112 évig uralkodik bőségben. A pogányok szigeteit és városait elpusztítja, a bálványok templomait lerombolja, ezekbe keresztet állít, s miután Isten a kezére juttatja Egyiptomot és Etiópiát, megkereszteli a pogányokat. 120 év elteltével a zsidók megtérnek, és Krisztus sírját akkorra már minden ember tiszteli.

A Dán törzséből származó Antikrisztus azonban elhatározza, hogy feldúlja a világot, és az embereket csodák és mágikus jelek révén megtéveszti. Északon feltűnik Góg és Magóg tisztátalan népe, amely huszonkét királyság megszámlálhatatlan lakóját uralja. A rómaiak királya azonban megsemmisíti őket, végül Jeruzsálembé megy, ott diadémját és királyi öltözékét leteszi, a királyságot pedig átadja az Úrnak és Jézus Krisztusnak.

---

⁶⁰² Utánuk 30 évvel következik C(onstantinus?) király, az eredeti antik Tiburtina szövege szerint templomot emel Istennek, és igazságosan uralkodik. Az utána következő király rövid ideig uralkodik, és erőszakos halált hal. Azután B király megragadja a hatalmat, akit Andon király és a királyok sorában A, A, A, R és L király követ a trónon (talán a langobárd királyok: Alboin, Anthari, Aripert vagy Arinald, Rothari és Liutprand). Végül feltűnik az első *rex Salicus de Francia*, a neve K (Nagy Károly). Ő nagy lesz, jámbor, hatalmas, könyörületes és igazságos. Ilyen kiemelkedő uralkodója a Római Birodalomnak nem volt előtte, és nem is lesz utána. Ezután uralkodik L, B és huszonkettő K király (talán Ludwig, Lothar és Berengár). B-től származik majd egy harcias király A(dalbert), aki az ellenségeit a tengerig üldözi, s habár száműzöttként hal meg, lelke Isten kezében van. Ezután uralkodik egy király (V, ill. U, talán Hugo itáliai király), akitől a szalok és a langobárdok származnak. Őt követi három király, akiknek a nevei O-val kezdődnek (Nagy Ottó, II. Ottó és III. Ottó). Közülük az első nagy hatalmú, bátor és igazságos lesz, a második hétéves uralkodása alatt háború tör ki a keresztények és a pogányok között, a harmadik négyéves uralkodása alatt lerombolják a templomokat. Kappadókiában nép nép ellen harcol és Pamphyliát meghódítják. Ezután egy langobárd király A(rduin Ivreából) ragadja magához a hatalmat. Ezekben a napokban az agarénusok és a görögök között kemény harcok dúlnak. Szíriát és Pentapolist elfoglalják. Ezután egy második *rex Salicus* (neve E vagy C – II. Henrik) vívja ki rövid időre a hatalmat a langobárdok területe fölött. Ezután az agarénusok és a tyrannák beveszik Tarentumot és Barrot (vagy inkább Barit) és sok várost kifosztanak. Amikor meg akarják támadni Rómát az istenek Istenén és az urak Urán kívül senki sem áll ellen. Kicsivel később az örmény perzsák megsemmisülnek. A perzsák legyőzik a rómaiakat, és hosszú ideig békében élnek. Ezután a görögök egy harcias királya (II. Constantín) betör Hierapolisba, és lerombolja a bálvány templomát. Ezután Kappadókiában és Kilikiában sáskajárás miatt éhségjárvány tör ki. Ezután egy harmadik *alius rex Salicus* emelkedik fel, egy harcias férfi, akinek uralkodását a püspökök támogatásával etikai és szexuális kicsapongások és korrupt bírák fémjelzik. Földrengések következnek, szigetek süllyednek el a tengerben és járványok törnek ki. Két évig uralkodik B király (Bernhard, III. Károly fia), ezután hosszabb ideig A király (Arnulf Kärntenből). Ő nagy lesz, jó és igazságos, és hosszú életében Rómát is beveszi, nem az ellenségei keze között hal majd meg. Őt követi B király a langobárd nemzettségéből, aki 100 évig uralkodik és akitől tizenkét B származik. Őt egy negyedik *rex Salicus de Francia* követi, a neve B és nyomában olyan bánat jár, amelyet a világ még nem látott. Több országot is hatalmas háborúk, vérfürdők, földrengések sújtanak. Isten haragja miatt senki sem tud az ellenségeinek ellenállni, még Rómának is meg kell hajolnia a király kardja előtt. A hatalomvágyó emberek kerülnek fölénybe a földön, akik gyűlölik a szegényeket, elnyomják az ártatlanokat és megmentik a bűnösöket. *Möhring : i. m.39.*

Miután véget ér a Római Birodalom, az Antikrisztus még gyakran látható Jeruzsálemben, az Úr házához közel tartózkodhat. Csakhamar színre lép Illés és Henoch hogy az Úr megérkezését hirdesse. Az Antikrisztust megölik, de ezután három nappal az Úr feltámasztja őt. Ezután hatalmas üldözés kezdődik, majd az Úr hagyja, hogy Mihály arkangyal az Olajfák hegyén megölje az Antikrisztust. Ezután az Úr minden ember fölött ítéletet mond a tettei alapján: aki jámbor volt, arra az örök élet vár, aki nem, arra az örök kárhozát. Az Úr a szentekkel örökké fog uralkodni.⁶⁰³

A *Constans-Vaticinium*nak nevezett, a világcsászár uralmáról szóló szöveg keletkezési idejét vita övezte. A tanulmány írója azt vizsgálja ebben a részben, hogy a *Constans-Vaticinium* egy, a 7. században keletkezett, Pszeudo-Methodiustól származó jóslatra és ezzel keleti eredetre megy-e vissza, vagy pedig már korábban létrejött Európában, ám ez esetben is szükséges az esetleges keleti gyökerek vizsgálata. Természetesen egy mű akár évszázadokkal is fiatalabb lehet, mint az őt megőrző kézirat. Erre kitűnő példa a Tiburtina esete, hiszen a görög változat a 6. század elején keletkezett, azonban az ezt tartalmazó legkorábbi kézirat a 12. századból származik. Valószínűtlen, hogy a *Vaticinium* a 685 és 690 között keletkezett Pszeudo-Methodius-féle jóslat után jött létre, mert akkor a szerzőnek át kellett volna vennie a világcsászár motívumot.

Pszeudo-Methodius a világcsászár tetteit a következőképpen írja le: a keresztényeket leigázó arabok hatalmának csúcsán a görögök halottnak hitt királya feltámad, és egy háborúban megsemmisíti őket. Az általános béke időszakát követően

---

⁶⁰³ Lehetséges, hogy a Tiburtina középkorra vonatkozó forrásai jórészt, sőt kizárólag más jóslatokból állnak. Ebben az esetben a szerző csak átfogalmazott néhány régi jóslatot, majd ezeket egy célkitűzésnek megfelelő formában összeszerkesztette. Nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy ez a Tiburtina többi, antik eredetű jóslatára is igaz. A középkori Tiburtina antik eredetű részei egy elveszett, nagyjából 378 és 390 közé datálható görög jóslaton alapulnak, mely egy latin nyelven lejegyzett szövegben maradt fenn. Erre nemcsak a középkori Tiburtina, hanem néhány görög Sibylla is visszamegy, ezek közül az utolsót 502–506 között fogalmazták meg, vagyis alig több mint 500 évvel Jézus születése után, felfokozott eszkatologikus várakozások közepette. (Ezt a bizonyos utolsó görög Sibyllát Alexander görög Tiburtinának nevezte el, bár a szövegből nem derül ki a jósnő neve.) A középkori Tiburtina antik részeinek legkésőbbi ismert eseményei II. Constantin (337–361) vagy Julianus Apostata (361–363) idején következtek be, a görög Tiburtina utolsó ismert eseményei pedig az 502. évben, vagyis I. Anastasios (491–518) idején történtek. További tartalmi különbségek fedezhetők fel a két mű között: a megnevezett kilenc generációból a latin Tiburtinába csak a negyedik és a kilencedik került be, sokszor nem esik egybe az egyes korszakok felosztása, csak az első három korszak leírásánál egyezik a két szöveg, ill. a latin verzióban a tanítványok szétküldése képezi az ötödik generáció egyetlen eseményét, miközben ezt a görög változat a latinban megnevezett eseményekkel együtt még a negyedik generációhoz tartozónak véli. Ezenkívül a görög Tiburtina egy további generációt is megtakarít, ezért a latin változatban az egyetlen, a hatodik generációhoz rendelt esemény hiányzik. A görög Tiburtina leírása a hatodik generációról szóló részben megfelel a latin Tiburtina hetedik és kilencedik generációjának leírásával, azonban különbségek is kimutathatók. *Möhring*: i.m.45–49.

feltűnik az Antikrisztus, és ekkor a király átadja Istennek a birodalmát, a Golgotán a Szent Keresztre helyezi koronáját, majd kezeit az ég felé nyújtja. Ekkor a Szent Kereszt a koronával együtt az égbe emelkedik, miközben a király lelkét Istennek ajánlva meghal.

A jóslatot a késői zsidó, kora keresztény és különböző nem ortodox szemléletek keveredésének tartják. Így nem feltétlen az Ó-, illetve Újszövetségből kell kiindulni a gyökerek felderítése során, hanem a posztkanonikus időszak zsidó Messiás-várakozásait kell figyelembe venni, melyek eléggé erőteljes hatást fejtettek ki a leírásra. A *Vaticinium* esetében egyébként elég valószínűnek tűnik a zsidó források befolyása, de a keresztény szír gondolatkörben is magyarázhatók.⁶⁰⁴

A világcsászár a keresztény értelmezésben krisztusi feladatot teljesít, részben tehát Jézus helyére lép.⁶⁰⁵ A lemondás motívuma azonban római gyökerekkel is rendelkezik: 305-ben Diocletianus és Maximianus betegsége hivatkozva lemondtak a két másik császár javára.⁶⁰⁶ A jóslat szerzője a császárság feladatának a világ meghódítását tekintette, és a szenátus hatalmának visszaállításáról álmodott.

Ezekon kívül a világcsászárnak a Góg és Magóg fölött aratott győzelmét követő lemondása egy római triumphus záróaktusára emlékeztet. Rómában az utolsó triumphust 303-ban, Diocletianus alatt rendezték. Ennek során a triumphator Jupiter templomához vonult, hogy ott babérkoszorúját a legnagyobb római isten szobrának ölébe helyezze. Ruháját a következő diadalmenetig szintén ebben a templomban őrizték.

Tulajdonképpen nagyon is jelentős a világcsászárral kapcsolatban a római pogány gyökerek szerepe, hiszen a 4. századi rómaiak számára a *felicium temporum reparatio* ígérete, illetve egy jövőbeni – az aranykort elhozó – uralkodó várása semmiképp sem volt újdonság, ahogy azt Vergilius 4. eclogája is mutatja.

⁶⁰⁴ Érdekes lehet ebben az összefüggésben a Kr. u. 100 és 130 között Palesztinában keletkezett szír Baruch-apokalipszis, mely valószínűleg egy héber szövegen alapul. Ez azt írja, hogy a negyedik birodalom (vagyis Róma) a Messiás világ végéig tartó uralmának kezdetekor ér véget, és az utolsó uralkodója Cion hegyére megy, hogy ott a Messiás keze által haljon. Ezenkívül érdekes Aphrahat „perzsa módon” megírt munkája. A szerző II. Sápúr (309–379) kortársa volt. Aphrahat azt írja, hogy Isten Jákob fiainak (=zsidók) birodalmát elveszi, mert rosszul irányították és Ézsau fiainak (=rómaiak) adja át, és majd Krisztus eljövetelkor kapják vissza. Egy a 4. századtól a 8. századig datálható, a világ végéről szóló prédikáció (Szent Efrémtől vagy Sevillai Izidortól származik) azt állítja, hogy a rettegett népek megjelenése után a keresztények birodalmát Isten visszaadja.

⁶⁰⁵ A párhuzam az 1Kor. 15, 24-gyel világos.

⁶⁰⁶ Ezenkívül a talán még a 4. században íródott *Historia Augusta* szerint, fel fog támadni egy császár, aki miután minden óceán által körülvelt országot leigáz, visszaadja a hatalmát a szenátusnak, majd 120 évesen örökös nélkül hal meg. Egy római császárról van szó anélkül, hogy halála egyben a birodalom végét jelentené. *Möhring*: 49.

Tulajdonképpen az isteni kegyelem ideája is elterjedt volt a pogány Rómában, ezt a zsidók és keresztények közvetítették. Ezért tehette Marcus Aurelius azt a kijelentést, mely szerint a hatalmat egyedül Isten határozza meg, Aurelianus pedig isteni ajándéknak tekintette a bíbort, és úgy vélte, az uralkodás időbeli határait Isten határozza meg. Ezenkívül sok példát láthatunk a római pénzérméken arra, hogy Jupiter a világunalmat jelképező glóbuszt átnyújtja az uralkodónak, vagy egy másik isten a császárt koronázza. A római – a birodalmat örökké fennállónak tartó – nézettel szemben a *Vaticinium* szerint a Római Birodalom fennállásának időbeli határai vannak.

Ez a nézet nem utolsósorban a zsidó szemléletben gyökerezik, mely mindenekelőtt a zsidó keresztények közvetítésével honosodott meg a kereszténységben már a 4. század előtt. Keresztény részről a keresztények és a rómaiak birodalmának azonosítása sem lehetett teljesen új, ahogyan azt Eusebius (†339) műve tanúsítja, és főleg mivel a *Vaticinium*nak már 337 és 350 között el kellett készülnie. A legutóbbi álláspont szerint a világcsászárról szóló jövendöléssel kapcsolatban különböző eredetű motívumok összeillesztéséről van szó, s hogy ebben mekkora részt képvisel a zsidó vagy a római pogány hagyomány, az pontosan nem megállapítható.⁶⁰⁷

Világcsászár a középkorban

A Szent Sírnak a világcsászár jeruzsálemi útjával kapcsolatban különleges jelentősége van. Sybilla Jeruzsálem felé vonzza a világcsászárt, és megkoronázza. Az 1. keresztes hadjárat résztvevőire nem volt hatással a fenti jóslat, s esetleges különféle változatai sem.

A kor világcsászárnak a német-római császárt vagy a francia királyt feltételezte, az első keresztes hadjáratban azonban egyikük sem vett részt. I. Balduint, a Szent Sír őrzőjét sem jellemezték a világcsászár vonásaival. Német résztvevők feltételezhatték azonban, hogy Nagy Károly feltámadhat, és átveheti a hatalmat. Freisingi Ottó Barbarossa Frigyes uralkodása idejére jósolta a világ végét.

Möhring⁶⁰⁸ megállapítja, hogy a 12. századi ember magatartását döntően az Antikrisztus várása határozta meg. Még a skizma előtt mondja Clairvaux-i Szent Bernát, hogy még az ő halála előtt eljön az Antikrisztus, és a keresztényeket üldözni fogják.

⁶⁰⁷ Möhring: i. m. 49.

⁶⁰⁸ Möhring: . i. m. 166–269.

Bernát és Gerhoch is egyetért abban, hogy II. Anaklétoz pápa vagy az Antikrisztus maga, vagy része az Antikrisztusnak. A második keresztes hadjárat megindulásakor a világcsászárt már jobban várták, mint az első hadjárat kezdetekor. Az eddigi szakirodalom túlbecsülte ezt a várakozást. Az európai jóslatokat az iszlám megsemmisítésére inkább egy jelentős uralkodóhoz kötötték. Már a második keresztes hadjárat balsikere előtt beszéltek János Pap országáról. Freisingi Ottó a saját fülével hallotta, miszerint János Pap már meg is indult volna Jeruzsálem megsegítésére, de seregével nem tudott átkelni a Tigrisen. Kb. 40 évvel későbbi kéziratokban János Pap hatalmas birodalom ura, alávetettjei közé tartozik a 10 elveszett zsidó törzs is. E kéziratokból megtudhatjuk, hogy János Pap átadja a hatalmat elsőszülöttjének Róma és egész Európa felett, és ő lesz az utolsó római császár. Tehát ez bizonyíthatóan a világcsászár varasának motívuma. III. Sándor pápa János Paphoz intézett levelében az illő szerénységre figyelmezteti, és azt is elvárja, hogy Róma hatalmának vesse alá magát. Évszázadokig keresték az európaiak János Papot, míg végül a portugálok az etióp négus alakjában vélték fölfedezni. A kor fontos motívuma lesz a két keresztény király által legyőzött iszlám, itt természetesen a keleti és nyugati kereszténység együttműködésére gondolnak.⁶⁰⁹

A világcsászár várásában az 1179 és 1186 közötti bolygó együttállástól való félelem is szerepet játszott, az együttállás elmúltával sok keresztény megkönnyebbülhetett, így a világ végétől való félelem ereje is alábbhagyhatott. Jeruzsálem 1187-es bukása viszont növelte a világvége-várakozásokat. A harmadik keresztes hadjáratral újra föléledtek a remények, és Barbarossa Frigyes újból felerősítette a világcsászár várását.⁶¹⁰ Ám ez sem tartott sokáig,

⁶⁰⁹ Egy kopt dokumentumban az iszlám hatalmát két keresztény király töri meg, keletkezését az első keresztes hadjárat előtti évekre teszik. Hunain ibn Ishaqnál is megvan a motívum, egy hegyekből lejövő király Szíriát foglalja el, egy másik pedig Mekkát, és mindketten a Szent Sírnál találkoznak. Ezután pedig a fák újra kizöldellnek. A forrásban valószínűleg II. Frigyesről lehet szó, a másik király pedig ismét János Pap lehet. Ibn Ishaq mellett lefordítottak egy pár évvel későbbi másik arab forrást is, itt egy keleti és egy nyugati király semmisíti meg az iszlámot, bevonulnak Jeruzsálembe, és ezután érkezik meg az Antikrisztus. Az V. keresztes hadjárat résztvevői János Pap seregeit már az egyre jobban előrenyomuló mongolokkal azonosították. III. Ince pápa 1288-ra várta az iszlám összeomlását, ezt a közismertté váló hivatalos pápai álláspontot összekötötték a mongol hódítás előretörésével. Ami az iszlám szempontjából akkor szinte végzetesnek tűnt, az Bagdad elfoglalása volt 1258-ban. Örmény változatában a frank király téríti meg a perzsákat, királyuk lesz, és az egész Kelet kereszténnyé lesz. Ebben az összefüggésben tárgyalható az iszlám Bahira-apokalipszise, amiben a szerző az iszlám összeomlását Krisztus visszatérése elé helyezi. *Möhring*: i.m. 128–135.

⁶¹⁰ A „Ludus de Antichristo”- a cím nélkül ránk maradt dráma erre emlékeztet. A német császár fel akarja éleszteni a régi Róma hatalmát, az egész kereszténységet pedig uralma alá hajtja. Közben a babilóniai király megtámadja Jeruzsálemet, hogy megsemmisítse a kereszténységet. A császár azonban legyőzi, majd Jeruzsálemben az oltárra helyezi hatalmi jelvényeit, ezzel Istennek adva át az uralmat. Ezért ő lesz a rex Theotonicorum. Az utolsó császár lemondása tehát a különböző uralkodói rangok megszűnését is jelenti. A II. felvonás elején a feltámadó Antikrisztus jobbán helyezkedik el a Hízélgés, balján az Eretnekség. A hagyományos ábrázolással szemben az Antikrisztus nem zsidó. Az Antikrisztus legyőzi Jeruzsálem királyát, és megindul a német császár ellen, a francia király pedig meghódol neki. Mivel az Antikrisztus tart a németek harciasságától, ajándékokkal környékezi meg a

ugyanis Frigyes még a Szentföld elérése előtt a Szalef folyóba fulladt. A 13. században az iszlám közeli bukásával kapcsolatos általános várakozás csak növelte a világcsászár várását. Ilyen volt II. Frigyes Szentföldre lépése, aki a császárok között egyedülként érte ezt el, valamint a Szent Sír templomában történt megkoronázása is azt jelenthette, hogy ő a világcsászár.⁶¹¹

A francia és a német birodalmi hegemonia az, amely a reformációig megpróbálja a legendát befolyásolni. Váltakozva jelennek meg művek, hogy a második Nagy Károlynak vagy a harmadik Frigyesnek kell-e lenni a világcsászárnak. Az új eszmény a 14. században az volt, hogy a császári címet a francia uralkodónak kell viselnie. A francia király számára ezt a programot Jean de Roquetaillade dolgozta ki. Nála kerül újra elő a második Nagy Károly-kép is. 1356-ban egy végső képet fest a jövőről, miszerint két Antikrisztus uralkodó létezik, egy keleti, Jeruzsálemben és egy nyugati, az új Nero, aki majd 1362 és 1370 között fog megjelenni. Az angyali pápa eljövetele pedig egyértelmű jele lenne a harmadik státus kezdetének. A pápa és a király pedig majd együtt határozzák megaz új és békés világrendet.⁶¹²

---

német császárt. A császár természetesen visszautasítja, és harcba száll ellene, majd legyőzi annak francia és görög seregét. Az Antikrisztusnak csak akkor sikerül győznie, amikor a német császár a győzelmével kezd dicsekedni, tehát a kevelység bűnébe esik. Az Antikrisztus még a babilóniai királyt is legyőzi, ezután pedig a zsidók is elhiszik, hogy a Messiás maga az Antikrisztus. Amikor az Antikrisztus Illést is meg a zsidókat is megölte, és őt magasztalja minden király, mennydörgés és villám végez az Antikrisztussal. Ezután pedig mindenki visszatér az igaz hitre. Egyes feltételezések szerint lehetséges, hogy a darabot Barbarossa Frigyes 1155-ös megkoronázására írták, mások szerint lehet, hogy 30 évvel később, amikor Frigyes hatalma csúcsán volt. Ekkor győzte le ugyanis Oroszlán Henriket és kötött békét a lombard városokkal, I. Mánuel bizánci császár halála miatt pedig Bizánc elvesztette vezető szerepét. A darab egyfajta figyelmeztetésként is értelmezhető, ami Frigyes utódainak szól. *Möhring* i. m 176–184.

⁶¹¹ II. Frigyes propagandája megpróbálta úgy beállítani, mint a világ megújítóját. Pier della Vigna írta róla, hogy ő Ezekiel nagy sasmadara. Tőle várták, hogy elhozza a béke korát. Ettől kezdve megváltozik az utolsó uralkodó képe is, ugyanis kibővül egy szellemi megújító tulajdonsággal is. Nem hiszik el, hogy Frigyes keresztes hadjárata idején tényleg megfulladt volna. Frigyes esetében is fellelhető az a hiedelem, hogy az Etnában lakna. Ecclestoni Thomas 1261-ben írja, hogy egy szicíliai látott ima közben 5000 lovas a tengerbe lovagolni, és tüzes páncéljukról spriccelt a víz, és az egyik lovag elmondta, hogy az Etnában lakik II. Frigyes. Ezekben a víziókban nem annyira II. Frigyes visszatéréséről van szó, inkább a Pokolban bűnhődő kiátkozottról. A Kyffhauser-monda szerint is II. Frigyes az Etna mélyében található, ez az Arthur mondára vezethető vissza. Johannes Rothe (†434) arról számol be, hogy távoli hegyek mélyéből II. Frigyes időnként előjön, és beszélget az emberekkel, aki a végidők világcsászáráként az idők végezetéig így fog élni. Dietrich Engelhus (†434) írja világkrónikájában, hogy II. Frigyes nem halott, hanem a castro confusionisban lakik. Más elképzelések szerint II. Frigyes segíteni fog 1548-ban vagy 1549-ben V. Károlynak a Szentföld visszafoglalásában. Hogy II. Frigyes miért éppen a Kyffhauserben lakik, erre nehéz válaszolni. Talán egy Stauf korabeli várrom emlékeztethette a kömyékbeliéket a régi dicsőségre. Egy 1520-as könyv szerint Barbarossa Frigyes lakik egy hegy mélyén, majd előjön, és pajzsát a szultán által őrzött száraz fára akasztja. Itt már II. Frigyes és a nagyapja felcserélése figyelhető meg. A 14. század elején végső kétségbeesésükben a délfrancia káthar eretnekek is III. Frigyes eljövételében bíztak. *Möhring* i. m. 223–229.

⁶¹² 1345 és 1349 között írta kommentárjait az „Oraculum Cyrilli”-hez, *ebben* II. Frigyes a gonosz uralkodó, akinek az utódjai sem érdemelnek jobb megítélést, mint ő. Szerinte a világ végét három dolog élheti túl: a pápaság egy angyali vezetővel, a ferences rend igaz fele és a Francia Monarchia. 1349-ben *Roquetaillade a következő könyvében a Liber Secretorum eventumban egy kicsit jobban megvilágosítja az elméletét és több ponton tisztázza azt*. Ekkor az Antikrisztus uralkodók sora II. Frigyessel kezdődik, és egésze Szicíliai Lajosig

A másik oldalt, a németet III. Frigyes eljövételének programja határozta meg. Eszerint a zsarnok a francia király és annak koronáját akarja, de a németek császárt választanak és a pápa pedig a mainzi püspök lesz, aki majd ezt az új császárt megkoronázza. Ő legyőzi a birodalom trónjára törő zsarnok francia királyt és az egyház központját átköltöztetik Mainzba. Ebben az elképzelésben a nemzeti érdekek keverednek a megújulás tanával, ami először Lazius művében bukkan fel ilyen formában. Thomas Ebendorfer a *Cronica Regum Romanorum* című munkájában is Hohenstauf-ház III. Frigyeséről olvashatunk. Luxemburgi Zsigmond 1433-as koronázásakor megtartotta a Frigyes nevet is. Figyelembe kellett ugyanis venni azt a Sybilláktól eredő hitet, hogy császár csak az lehet, akit Frigyesnek hívnak, és a világ vége világcsászárárt is Frigyesnek hívják majd, akkor is, ha más névre keresztelték. Bár huszita és katolikus ellenfelei Zsigmondban az Antikrisztust látták, más kortársai új Mózesként vagy Új Dávidként üdvözölték, aki megreformálja majd az egyházat is.⁶¹³

Guillom Postel joachimista színezetet adott az ideológiának. Azt írta, hogy a lilium magának a harmadik státusnak a jelképe. A lilium ettől kezdve a francia álláspont alapja lett, mivelhogy köztudott volt, hogy a francia monarchiának a jelképe. Ezután már azt az

---

tart, akinek a legnagyobb bűne a pestisjárvány elterjedése volt. A világ két részre oszlott, az Antikrisztus és szövetségesei, az itáliai ghibellinek, a spanyol király, a német zsarnokok és az angol király áll szemben az igaz emberekkel, a pápával, a francia királlyal és IV. Károly cseh uralkodóval. Az 1378-as egyházszakadással újabb vita robbant a felszínre. A pápa és az ellenpápa vitája jó alapot nyújtott, az angyali pápa beállítására az aktuálpolitikába. Telephorus szerint Joachim második státusa 1260-ban véget ért, amikor II. Frigyes befolyása az egyházra megszűnt. Ő a régi pesszimista álláspontot képviseli, miszerint emberi uralkodó nem győzhet az Antikrisztus felett, és a második Nagy Károly-elképzelést vegyíti Joachim programjával. Sok kiadást megélt a mű, és lefordították a legfontosabb nyelvekre, ugyanis kéziratokat találtak nemcsak Franciaországban, de Angliában és a Német Birodalomban is. Franciaországban húsvét napján a Szentlélek vezetésével a francia király 13 másik királyt hív Párizsba, és az ő szemük láttára egy angyal leszáll az égből, hogy átadjon egy kardot és egy gyűrűt a királynak. Majd meghódítja és egyesíti a világot. Ez volt Franciaországban a vezető elképzelés a korban, és valószínűleg VII. Károlyra vonatkozott. VIII. Károly személyében megtalálták az erre alkalmas uralkodót, második Nagy Károlyként. A program szerint el kellett foglalnia mind Firenzét, mind Rómát, és a keresztes háborút kellett vezetnie. Savonarola megjelenése a pápai trónon mint angyali pápa teljesítette volna be a jóslatot. 1516-ban kezdődött Silvestro Meuccio *Libellus* című írásának publikációjával, ami erőteljes francia támogatást sugall. Ő a második Nagy Károly-tant egy hosszú távú elképzelésnek vélte. Az utolsó nagy király a francia lesz, aki majd elfoglalja Jeruzsálemet, és mindörökké egyesíti a nyugati és a keleti birodalmat, és ezzel elhozza a végső nyugalmat. Egy másik író, Symphorien Champier, aki I. Ferenc uralkodása alatt élt, írta a *De Monarchia Gallorum* című művet, amely 1537-ben jelent meg. Azt írja, hogy a Német Birodalomról a franciára szállt a remény, hogy az Antikrisztus ellen sikeresen felvehesse a harcot. Szerinte a Német Birodalom alulmaradt a törökkel szemben, és már nincs ereje, hogy teljesítse a feladatát. Miközben a német hatalom hanyatlik, a francia megőrizve tiszta hitét (a szerzőt nem zavarja, mint általában a franciákat, királyuk szövetsége a török szultánnal) kész arra, hogy az Isten által ráruházott utolsó birodalmi hatalmat megtartsa. *Reeves: The influence...* 332–346, *Vocke: i. m.* 158ff.

⁶¹³ *Reeves: The influence...* 332–346.

álláspontot képviselték, hogy német uralkodó csak úgy lehet a prófécia tárgya, hogy előbb francia király lesz.⁶¹⁴

A sas és a liliom a lichtenbergeri jóslatban

1488. április 1-jén jelent meg Johannes Lichtenberger pfalzi asztrológus könyve, melynek későbbi címe *Johannes Lichtenberger jóslatai*. Bár a mű szerzője az előszóban önmagát nem nevezte meg, a könyv bevezető imáiban mégis olvashatjuk a nevét. Önmagáról mint tapasztalt és öreg asztrológusról beszél, nem titkolva azonban, hogy művének nagy része kompiláció eredménye. Forrásai között, a későbbi fossebrone-i püspököt, Paulus von Middelburgot külön is megnevezi. Paulus von Middelburg neve alatt látott napvilágot 1484-ben a *Prenostica ad viginti annos duratura* című tanulmány, mely Lichtenberger munkájában szó szerint megtalálható.

A mű nem azért vált fontossá, mert Lichtenberger korának legbefolyásosabb asztrológusa lett volna, hanem azért jelentős, mert tartalmazza mindazokat az elképzeléseket, amelyet a 15. század asztrológusai magukénak vallottak, úgymondhatnánk, ez 15. század végi jóslatok gyűjteménye. Lichtenberger mellett a szerző kiemeli III. Frigyes császár és Hunyadi Mátyás magyar király történetíróját, Josephus Grünpecket, aki a *Practica der gegenwertigen Trübsaln*⁶¹⁵, vagyis *A jelenkori szomorúság* című tanulmányában azt mondja, „a hanyatlás közel van”. A dekadenciát mindketten ugyanazokkal az eseményekkel ábrázolják: a gazdagok világa lehanyatlik, a keresztény nép, a parasztság pedig fellázad. Nem lesz egyetlen olyan város sem a birodalomban, ahol nem rendülne meg a rend és a nyugalom.”⁶¹⁶ Igen erős volt a hit ebben az időben, hogy az ember a csillagok, égitestek befolyása alatt él. Ez a hiedelem az ókorból hagyományozódott át a középkori köztudatba.

⁶¹⁴ IV. Henriknek először Nostradamus beszélt Joachim jóslatáról, habár ez a jóslat eredetileg VI. Károlynak lett írva és aztán még sok mindenki másra is vonatkoztatták, így nem jelentett problémát a név átértelmezése. A lehetősége, hogy a világot egy uralkodó alatt lehet egyesíteni még a 17. század végén sem veszett el. *Tommaso Campanella is átvette Joachim világszemléletét. A hatása megtalálható a Nap városa című művében is. Ő a prófécia a Spanyol Monarchiára értelmezte, de 1634-ben ezt megváltoztatta és ő is a franciákat kezdte el támogatni.* Először propagandaszövegeket írt XIII. Lajosnak, majd később XIV. Lajosban látta azt, aki a nap országát megvalósítja. *Delumeau*: i. m.

⁶¹⁵ *Peuckert, Will-Erich*: Die grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther. Band I. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1966. 104.; *Kurze Dietrich*: Johannes Lichtenberger (-1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie. Lübeck–Hamburg, 1960; *Reeves*: The influence... i. m. 347-352.

⁶¹⁶ *Peuckert*: i. m. 105.

Maga Lichtenberger is Hermes (Hermes Trismegistos) munkáját idézi, aki szintén azt vallotta, hogy bármit is teszünk, nem mi tesszük „mert cselekedeteink valódi előidézői a csillagok”. Az ókor óta meglévő csillaghitet a humanisták erősítik fel auktoraik révén.

A kor asztrológusainak legfontosabb üzenete: a hanyatlás időszaka már közel van. Ez két okra vezethető vissza, az egyik az 1485-ös napfogyatkozás, a másik pedig a Jupiter és a Szaturnusz együttállása. A bolygók állásának és ezek emberekre kifejtett hatásának vizsgálata az újplatonizmusban gyökerezik. Ez azt tartja, hogy a hét bolygó különböző helyeken különböző hatásúak, és hogy minden bolygónak eleve meghatározott (jó vagy rossz) ereje van. Két, „jó” bolygó együttállása csak fokozza a békét, egy „rossz” bolygó azonban jelentős mértékben csökkentheti ezt.

Ezt az elméletet veszi át Lichtenberger is, amikor művében arról ír, hogy a Jupiter és a Szaturnusz a Skorpió jegyében áll, és hogy a Szaturnusz a Jupiteren van, vagyis a rossz győzedelmeskedett a jó felett. Ehhez járult még hozzá a Mars, a bűnök és háborúk bolygójának állása. A hét bolygó pályáját tizenkét állatövi jegyre, ahogy az asztrológusok használják, „házakra” osztották. A kisebb bolygók együttállásának nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, már csak azért sem, mert a kisebb bolygók találkozása gyakran ismétlődött. Middelburg és Lichtenberger a következőket írja 1484. november 25-én:

„A Szaturnusz és a Jupiter együttállása jövőbeni szerencsétlenségekre utal, mivel ezen bolygók együttállása igen ritka. Ehhez járul még hozzá, hogy a Mars a saját házában, középen helyezkedik el, közrefogva a Jupitert és a Szaturnuszt, s ereje nagyobb, mint valaha.”⁶¹⁷

Lichtenberger írásai elsősorban abban különböznek más asztrológusok munkáitól, hogy míg ők egy viszonylag rövid, de mindenképpen csak ideiglenes korszakot festenek meg, mondván hogy egy új, kedvező bolygóállás enyhítheti a problémákat, addig Peuckert szerint Lichtenberger egyértelműen az utolsó ítélet idejéről beszél. Itt mutatkozik meg leginkább a joachimista írások hatása. A káosz időszakát jeleníti meg, hamis prófétákkal, antikrisztusi alakokkal. Lichtenberger a sas motívumait

---

⁶¹⁷ Peuckert: i. m. 152.

használja a császár szimbólumaként, ami azt bizonyítja, hogy tisztában volt a II. Frigyes korától kezdődő sas-liliom ezoterikus-apokaliptikus irodalom szimbólumrendszerével.

Egyre elterjedtebb lett egy büntető király képe, aki az utolsó ítélet képével forrt össze, de az, hogy ez az uralkodó keresztény-e vagy sem, még nem tisztázódott le. Ezek közül való volt a liliom és a sas egyesülésének a megjövendölése is, ez az elképzelés Brigitta nevéhez fűződik. Ez a gondolat pedig egybeforrt Joachim megújító gondolatával. Kialakult egy pap-király kép is, ami az elkövetkező századokban is megmaradt a német területeken. A jóslatok elpusztíthatatlanok voltak, túléltek mindent, és a beléjük vetett bizalom megingathatlannak tűnt.

1451-ben ezt Johannes Lichtenberger fogalmazta meg a *Prognosticatio* című munkájában, ebben használja először a harmadik státust mint politikai fogalmat. A művét három részre osztja: a pápának, az uralkodónak és a laikusoknak ajánlva. A második részben tükröződik leginkább a jövőképe, amiben egy olyan uralkodót vár, aki a török előrenyomulásnak és birodalomnak véget vet, így elnyerve a „megmentő uralkodó” címet. Lichtenberger a két elképzelést az anti- és a pozitív uralkodóról összedolgozta, és helyette egy büntetőuralkodó-képet hozott létre, aminek azonban nem mindig tiszta a szerepe, és az sem mindig egyértelmű, hogy jó avagy rossz-e. A fő kérdése azonban az volt, hogy ezt a személy kiben találja meg? Ekkor újra napvilágot látott a liliom és a sas elképzelése. A jelöltek közül elvetette mind III. Frigyeset, mind Corvin Mátyást, és előtérbe helyezte I. Miksa császárt. Neki jó esélye volt arra, hogy a jóslatot betöltse, ugyanis házassága révén lehetőséget kapottesélye nyílt arra, hogy egyesítse a liliomot és sast. A feladat tehát, hogy a német és a francia koronát megpróbálja egyesíteni, rá és fiára, Fülöpre várt.⁶¹⁸

Felhasználja művéhez azt a posztjoachimista irodalmat, mely áthatotta a 15. századot. (Ez az angyal pápát leíró *Vaticinia de summis pontificibus* című pszeudo-joachimi mű, melyet azután az ő nyomán az Osiander által keltett protestáns-katolikus polémia felkap, és melyet olyan ezoteriában jártas alkotók is hivatkozva idéznek, mint Paracelsus).⁶¹⁹

⁶¹⁸ 1495-ben Sebastian Brandt írt Miksáról egy próféciaát, amelyben a rómaiak királyaként Jeruzsálem előtt áll. A német uralkodónak először el kell pusztítani az egyházat, hogy aztán a joachimista alapokon megújíthassa azt. A végkifejlet azonban erős kettősséget mutat, míg az elsőben a törökök megsemmisítése után eljön az Antikrisztus és a római király napjai leáldoznak, addig másodikban inkább a megújulásra helyezik a hangsúlyt. Reeves: The influence... 352.

⁶¹⁹ A *Vaticinia de summis pontificibus* című pszeudo-joachimi műnek számos kiadása és kommentárja készült. A második, majd később az első tizenöt, nem a megújulás reményét hordozta magában, hanem az Antikrisztus jövendölésével zárult. Az első nyomtatott kiadás a Gesu testvéreké volt 1501 és 1515 körül, ezt követte egy latin kiadás Leandro Albertitől, 1515-ben és megint egy a Gesu testvérektől 1527-ben.

Ezekből nem a megújulás tanának elismerése vagy az angyal pápák eljövetelének reménye áradt. Alberti az előszavában a halandók fogyatkozó érdeklődéséről beszél, teszi mindezt a másolatokban fellelhető lapszéli jegyzetekre támaszkodva, és a *Vaticinia* fő vonzerejét abban látta, hogy benne foglaltatik a pápák névsora, és kijelöli azt a pontot, amikor a történelem jövendöléssé vált. A protestánsok voltak az elsők, akik úgy fogták fel a *Vaticiniát*, mint egy általános jövendölést a pápasággal kapcsolatban és nem mint részletes jóslatot. Andreas Osiander, a nürnbergi Szent Lőrinc-templom lutheránus lelkésze a Ratsbibliothekban és a carthausi kolostor könyvtárában másolatokat talált a munkáról, és 1527-ben német kommentárral, valamint minden vers mellett egy Hans Sachs-képpel publikálta. Ezen képek többsége a pápai világiasság, szimónia, politikai csalás stb. ábrázolása volt. Osiander ezt az anyagot használta fel a protestánsok pápaság elleni vitáiraiban. Wolff *Lectionum Memorabilium...Centenarii XVI* címen latinra fordította Osiander kommentárját Ioannes Adraser néven, mely Andreas Osiander nevének anagrammája. Erre a protestáns felhasználásra Paracelsustól jött a válasz 1530 körül *Expositio Vera Harum Imaginum olim Nurebergae repertarum...* címmel. Ez az értelmezés szintén a pápaságról szóló általános állításként kezeli a *Vaticiniát*, és nem az egyes pápákra vonatkozó konkrét jóslatként. Paracelsus nézőpontja nagyon kritikus a Szent Széket illetően. Az ábrázolások közül néhányon pápaellenes él fedezhető fel, ám ez nem protestáns vitairat, sokkal inkább a katolikus forradalmi helyzet újra fogalmazása. A pápaság bűneinek ábrázolása összeköt a szükségszerű forradalomra várással, és elhossa az angyal pápákat. Paracelsus azt hangsúlyozta, hogy az új pápát Isten fogja kiválasztani és megkoronázni egy angyala által. A XXIX. ábrázolásnál használja az angyalokat, nyomatékosítva a pápaság új, forradalmi helyzetét. A rejtélyes XXX. képet nem hétszarvú Antikrisztusként értelmezi, mint sokan mások, hanem az angyali uralom csúcspontként a pápaságban. Paracelsus elmondja, hogy az érdeklődés különös keveréke, mellyel néhány itáliai humanistánál találkoztunk: jövendölés, asztrológiai előrejelzés és a Kabbala annyi hasznot hozott, mint a klasszikus és féltudományos tanulmányok, melyek emlékeztetéssé tették nevét. Munkái divatosak voltak, különösen a *Vaticinia*-értelmezése, mely több kiadást is megélt. A lichtenbergeri *Prognosticatiót* tanulmányozta, és megírta a *De Presagiis Vaticiniis Atque Divinationibus* című munkáját, melyben a különböző természetfeletti ismereteket tekintette át. Az egyházhoz és jövőhöz való hozzáállása levezethető a *Vaticiniához* írt következtetésének néhány megjegyzéséből és saját, 1536-ban publikált *Prognosticatiójának* részleteiből. Paracelsus *Prognosticatiójában* levő prófécia a *Vaticiniát* veszik alapul. 32 rejtélyes szöveggel ellátott figura található benne. Az utolsó kettő Paracelsus vízióját jeleníti meg az eljövendő aranykorról. A XXXI-es számú egy táncoló mezítelen gyermeket ábrázol, a XXXII-es kép pedig egy férfit, aki kényelmesen fekszik egy fa alatt és süt rá a nap. De Paracelsus *Vaticinia*-értelmezése, noha katolikus, túl veszélyes volt, mert nem vitatták, így Paracelsus maga helyezkedett szembe más katolikus nézőpontokkal. Azért, hogy kivegye ezeket a próféciaikat ebből a veszélyes forradalmi értelmezésből, Scaliger visszatért az eredeti felfogáshoz, hogy a jóslatok egy-egy pápára vonatkoznak, és nem a pápaságra általánosan, ahogy Paracelsus azt tévesen feltételezte. A renovatio várása az angyal pápák sorával ismét egészen eltűnt. Scaliger erősen bírálta Paracelsust, aki az utolsó figurát kapcsolatba hozta az angyalsorozattal, mivel Isten hétszarvú báránnyaként értelmezte. Scaliger lehetetlenné tartotta, hogy egy ilyen félelmetes állatból bárány legyen. Ez az állat lényegében a germán nép, és Scaliger itt egyetért kiadójával, Graminaeusszal. Pasqualino Regiselmano 1589-es velencei kiadásában egy másik katolikus nézőpontot fejez ki a *Vaticiniával* kapcsolatban. Ebben Regiselmano, Treviso püspöke arról beszél, hogy az emberek hajlamosak furcsa, különös dolgokat vizsgálni ahelyett, hogy a biztos és használható tudást követnék. De néhány vízió és misztikus dolog érdemes a tanulmányozásra, és ezek közt van Joachim apát *Vaticiniája* is. Csakhogy azt már eltorzították az eretnekek, mint amilyen Paracelsus is. A prófécia egyes pápákat ábrázolnak, de nem folyamatos sorozatban. Hellyel-közzel fordulnak elő és ennek következtében kiterjednek a jövőre néhány titkos matematikai törvényszerűség által. Itt bemutat néhány érdekes dolgot, nevezetesen, hogy Joachim ezeket a törvényszerűségeket a keletiekől tanulta, mivel Magna Graeciában született, ahol még ma is a görögöt beszélik, és zárandoklatra ment keletre, így Regiselmano képes volt Scaliger ábrázolásait és szövegeit, valamint a prófécia alkalmazását is kritizálni. Regiselmano a XXI-est III. Juliusnak, a XXIV-est V. Piusnak tulajdonította. A XXV-ös megnevezését megtagadta, a XXVI-ost világosan a jövőbe helyezte. A XXVIII-es alatt tekintetbe veszi, hogy vajon Luther vagy Kálvin ábrázol-e Antikrisztust, de következtet, hogy ez a jövőre és nem a múltra vonatkozik, és inkább azokra a jövendő és szent pápákra figyel, akik helyre fogják állítani az egyházat és össze fogják gyűjteni Krisztus nyáját. A huszonnyolcadik pápa idejére vagy egy kicsit később, Izrael visszatér az igaz nyájhoz, és az igazi Messiásban keresi majd az üdvösséget. Ezen a ponton Regiselmanot ősi kéziratok eserbent hagyták, a végét kitépték (talán egy gyerek, mondta), de más forrásokból meg tudta adni az utolsó két *Vaticiniát*. A XXX-as az utolsó pápát ábrázolja, akinek idejében megjelenik az Antikrisztus. Úgy számolta, hogy ez nem sokkal 1700 után fog bekövetkezni. Ezt a számítást Pico de la Mirandola alapozta. i. m.: Reeves: The influence... 453-462

Joachimista szellemben ír az utolsó napokról, az utolsó és a végső csatáról, melynek következtében a birodalom eltűnik.

A prófécia V. Károly esetében mutatott egybeesést, a 16. század elején a német igényeknek megfelelően Habsburg Károly viselte a mágikus nevet, a második Nagy Károly-féle elképzelés így ráillett, valamint a burgundi trónnak is örököse volt. A spanyol esélyek is növelték Károly befolyását a prófécia beteljesedése terén. Granada visszaszerzésével pedig a keresztes háború lehetőségei is megnyíltak előtte, de az új világ felfedezésével új távlatok nyíltak meg előtte, új földeket nyert a kereszténység számára. Egyre több levél és mű született arról, hogy végre eljött az uralkodó, aki beteljesíti a jóslatot. Hozzá kell tenni, hogy a jóslatokat egy kissé módosítani kellett, hogy azok valóban megegyezzenek V. Károly személyével, ugyanis a burgundiai korona öröklése nem éppen a jóslat szerint alakult, ami ellentmondott a lilium elméletének, és Frigyes sem volt, hogy a III. Frigyes-elméletnek megfelelően, ezért egyértelmű, hogy személyét sok elképzelésbe beillesztették, ezek közé tartozott a Joachim által felvetett angyali pápa kép is.⁶²⁰

A helyzetét erősítették a törökkel lévő konfliktusok a paviai csata és Róma kirablása. Sokan a törökkel való végső leszámolást várták, és a keresztény hitre való térítésüket remélték.⁶²¹ Róma kirablása nem igazán ezt az álláspontot támasztotta alá, azonban a prófécia szempontjából nem volt hátrányos, sőt a többség szerint el kellett érkezni Róma megtisztítása idejének. A lutheri reformációval kirobbant vallási káosz is tovább erősítette a hitet, hogy a felfordulás után az uralkodó rendezi és megújítja az egyházat, ami tökéletesen beleillett abba a képbe, amit a prófécia festett a megfelelő uralkodóról.

Az uralkodóba vetett hit 1532 körül kezdett halványulni, mert szinte bizonyossá vált, hogy a török elleni terjeszkedés még várat magára, és Konstantinápoly felszabadítása ismét látótávolságon kívülre került. De még így is, 1547-ben is elképzelhető volt, hogy a

⁶²⁰ Berthold Pürstinger írta meg *Onus Ecclesiae* című művét 1519-ben. Ez a mű a joachimista gondolkodáson alapul, és annak világnézetét és felépítését veszi át, a harmadik státussal egyetemben. Szerinte a hatodik kor a ferencesek és a domonkosok reformjaival kezdődött, és az Antikrisztus eljöveteleig tart. A zsarnoknak pedig szükségképpen német uralkodónak kell lennie. Szerinte a jó uralkodó egyértelműen V. Károly, és a Nagy Károly-jóslatot hozza fel, ami szerinte 1505 óta van a köztudatban. A világ sorsa csak rajta áll, és Alexanderhez hasonlították. Nagy Károly mágikus neve újjáéledt, de most a Német Birodalomhoz tartozott. Uo. 368.

⁶²¹ Ariosto is elismerően ír róla az *Orlando Furiosó*-ban. Egidio *Historia Viginti Saeculorum* című művében kidolgozott egy tételt a Krisztust követő két évezred közötti különbségekről és párhuzamokról. Szerinte Károly a megfelelő ember és a mostani a megfelelő évszázad arra, hogy a Szentlélek munkáját beteljesítsék. Károly volt az új Mózes, hogy népét a szabadság felé vezesse, az új Caesar, hogy legyőzze a barbárokat és az új Dávid, hogy egybegyűjtse bárányait. Egidio munkája alapos kutatáson nyugodott. Petrus Galatinus szerint, már csak az angyali pápát kell megvédeni, akinek majd Károly asszisztálni tud a végső összecsapásban. Uo.

tanult emberek is higgyenek V. Károly kiválasztott mivoltában. Jó példa erre Wolfgang Lazius jövőképe, amiben minden lehetséges próféciaát összegyűjtött, hogy az uralkodót dicsőítse. Az ellenség, a gonosz pedig Luther személyében jelent meg, akit szász uralkodó Frigyes támogató, aki így önmaga is, mint a gonosz tűnt fel. Szerinte V. Károly, aki a lilium-ház leszármazottja és a második Nagy Károly, pontosan illik a szerepbe, amit a prófécia szán neki. Luther szerint viszont éppen Bölcs Frigyes az volt, aki a III. Frigyes-tant megtestesítette.⁶²²

---

⁶²² *Reeves*: The influence... 369–374

dc_220_11

Határterületi csoportidentitás**A végső csata: Köln a német Armageddon**

Az apokaliptikus modellt Európában tehát az iszlámmal szemben a fenti két szír apokalipszis alapján dolgozták ki. A kiépülő európai identitás tér- és időszemlélete egész a 18. századig erre a modellre épült. A 15. században azután ismét nagy divatja lesz Pszeudo-Methodius művének. Kölnben jelenik meg latin kiadása. Abban a Kölnben, ahova a Lichtenberger-féle jóslat az utolsó nagy armageddoni csatát várja.

A végső csata és Hunyadi János

A szöveget elemző Kmoskó Mihály szerint a hunok, illetve a törökök világ végi áttörését elmondó újabb jövendölés egy betoldás, amelynek szerzője egyrészt Pszeudo-Ephrém, másrészt Pszeudo-Methodius hatása alatt volt. A benne említett 940 esztendő azonban aligha számítható a szeleukida éra kezdetétől, mert ez esetben ennek az évszámnak Kr. u. 628–629 felelne meg. Ennek az időpontnak azonban az adott esetben semmiféle értelme nincs. A mű befejező mondata szerint ugyanis a világ végén a Római Birodalom uralkodója kivonul, a föld királyait leigazza, s a hatalmat Istennek adja át. A szöveg itt Pszeudo-Methodius hatása alatt áll, hiszen apokalipszisének ez az alap gondolata.

Pszeudo-Methodius műve azonban semmi esetre sem íródhatott 650 előtt. Annak az interpolatornak ugyanis, aki 650 után csempészte be a legenda szövegébe ezt a jövendölést a 940 esztendővel egyetemben, semmi szín alatt sem juthatott eszébe a hunok világ végi kitörését azzal az esztendővel összefüggésbe hozni, amikor Herakleios császár a II. Xusro perzsa királyon aratott nagy győzelem után annak fiával, II. Kaváddal *status quo* alapján békét kötött, mert Herakleios győzelmét nyolc évvel később, 636-ban Szíria, 640-ben pedig Egyiptom elvesztése s az iszlám elhatalmasodása követte.

A szöveget elemző Kmoskó Mihály számításai szerint tehát, az összefüggés értelmében a harmadik jövendölésben említett 940 évet a második jövendölés 825 esztendejéhez kell hozzáadnunk, mely esetben az eredmény 1455.

Konstantinápoly 1453-ban esett el a kereszténység hatalmas rémületére, ugyanakkor Hunyadi 1456-ban Nándorfehérvárnál megfutamította a szultánt. A

győzelem híre keletre is eljutott, és a keleti keresztények között azt a reményt ébresztette, hogy Jankó király, ahogy a törökök Hunyadi Jánost nevezték, az iszlámra halálos csapást mér.

A bizánci görög menekültek és az általuk befolyásolt európai humanisták azután a Hunyadiakban látták az antik görög világ aranykorának visszaállítási lehetőségét.⁶²³ (Bizánc ostroma közben a védők az utolsó éjszakán, a mindent eldöntő roham előtt Hunyadi tábornökeit vélték a távolban felfedezni.⁶²⁴ Az ostrom idején született egy vers, mely őt állította a görögök megmentője posztjára. Hunyadi János helyére fia fog kerülni. Egy időre a humanista világ, amely általában gazdag uralkodók különféle megbízásaiból tartja fenn magát, egyértelműen a magyar király mögé sorakozik fel a 15. század második felére.)

A humanista Melanchthon erről még száz év múltán is tudhatott, és a bűvös számat, 1455-öt kombinálta és beépítette saját apokaliptikus keresztény világképébe. Nem véletlen nála a Hunyadi-kultusz, és hogy a német nép (Heilige Römisches Reich Deutscher Nation) mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása műveiben.⁶²⁵

Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Magának a Hunyadi-koporsónak már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök,⁶²⁶ és mindehhez már alig egy generáció múltán már dunántúli protestánsok is kötődnek.⁶²⁷

⁶²³ *Klaniczay Tibor*: A kereszties had eszméje és a Mátyás mítosz. In: Uő: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. 166–190.

⁶²⁴ *Runciman*: i. m. 126.

⁶²⁵ *Kmoskó*: i. m. 32–33.

⁶²⁶ *Ritoókné Szalai Ágnes*: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Történelem– kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 4. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk. Jávora Anna. IV. 16. 297; Vö. *Szabó Péter*: Tézsimbolika a Gyulafehérvári Főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához. *Ars Historica*, 2006/1. 20.

⁶²⁷ „Jaj, jaj nekünk egész kereszténységnek Erdély veszedelme. Könnyebéte az Úristen Hunyadi János vajda testén az földet, és adja neki az örök életet. Erdélyiekkel nagi erős viadalokkal és sok vérek hullatásával az töröket néhányszor kiverte. Kinek teteméről jusson eszébe valamely jámbor kereszténynek az József szava. Ha az kénzeréti követni az Izrahel népének utát.” Közbevetve jegyzem meg, hogy József koporsóját az egyiptomi rabságból menekülő zsidók magukkal vitték. Nem tudom, milyen kultusza lehetett Hunyadi koporsójának, a dolgot még bonyolultabbá teszi, hogy a koporsót a Gyulafehérvárt feldúló tatárok a 17. században megcsontítják. Az egyes események mitikus háttérrel kapnak, a katonák törökverő hőssé válnak és nem egyszerű zsoldosok. *Őze Sándor*: “The stronghold of Christianity” or “A country between hammer and anvil”. A change of national identity in the 16th century among the soldiers of the Turkish frontier in Southwestern Hungary. In: *Virasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*. Szerk. *Őze Sándor*. Norma Nyomdász KFT, Hódmezővásárhely, 2008. 149–161; *A határ és a határtalan..* i.m. 47.

A Mátyás-hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században.⁶²⁸

Pszeudo-Methodius latin kiadása Kölnben jelent meg először a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy Lichtenberger-féle *Prognosticon* a 15. században ide jósolta a világ végi nagy csatát. A kölni csata ismert mind az európai, mind a török hagyományban. Egy humanista spekuláció a fent idézett asztrológus Lichtenberger tollából.⁶²⁹

Lichtenberger a törökben látta a gonosz megjelenését. A törökben, aki 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, aki ellen Hunyadi harcolt, és aki 1456-ban már Athén falai alatt járt. Már Lichtenberger könyvének 25. fejezetében is megjelenik az a gondolat, hogy a török Isten büntetése Európára. Bár a török sosem támadt a városra, Kölnnel kapcsolatban is elterjedt, hogy a város lenne az aranyalma. Ezt a gondolatot – mely szerint a keresztény és iszlám seregek közötti végső és döntő összecsapás Köln városa mellett fog lezajlani – mint láttuk, először Johannes Lichtenberger fogalmazta meg még 1448-ban.⁶³⁰ Igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt jelentett a birodalom számára. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (főképp a reformátorokra – Luther, Paracelsus, Melanchthon stb. volt hatása), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot.⁶³¹

A konstrukció az Újszövetség armageddoni csatáját Köln városa mellé teszi Góg és Magóg népével, (jelen esetben a törökökkel,) mely győzelem után következik be a világ vége. Köln szinte kínálkozott erre a szerepre.⁶³² Nagy egyházi központ volt, érseke az egyik német birodalmi választó. A római idők Colóniája a limes egyik centruma volt, a nyugati és a barbár világ találkozásának. Ide kötődött Szent Orsolya legendája, akit 10

⁶²⁸ *Kriza Ildikó*: Rex iustus – rex clarus. (Mátyás király a néphagyományban.) In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363–410.

⁶²⁹ *Warburg, Aby*: Heidisch-antike Weissagung im Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg, 1920. In: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. Hrsg. Dieter Wuttke. Baden Baden, 1979. *Peuckert*: i. m. 152.; *Kurze, Dietrich*: Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken. In: *Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft*. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag. Hrsg. Anita Mächler. Frankfurt am Main, 1976, 164–186. *Kurze*: Johannes Lichtenberger. i. m.

⁶³⁰ *Teply*: i. m. 86–89.

⁶³¹ *Hoppmann, Jürgen G. H.*: Astrologie der Reformationszeit. Zerling, Berlin, 1998; Melanchthons Astrologie. Wittenberg: Drei-Kastanien-Verl., Wittenberg, 1997; *Zambelli, Paola*: “Astrologi hallucinati”. Start and the End of the World in Luther’s Time. Berlin–New York, 1986.

⁶³² A legendát kimerítően elemzi *Teply*: i. m. magyarul pedig *Fodor*: Az Apokaliptikus hagyomány. i. m. A törökre mint apokaliptikus hatalomra lásd: *Göllner*: Die Türkenfrage in der öffentlichen ... i. m. *Delumeau, Jean*: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14–18. Jahrhunderts. Bd II, Reinbek. Hamburg, 1985. 313. *Thumser, Matias*: Türkenfrage und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel (1453). In: *Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter*. Hrsg. Franz-Reiner Erkens. Berlin, 1997. 62. *Teply*: i. m., *Fodor*: Az Apokaliptikus hagyomány. i. m.

ezer nőtársával a hunok gyilkoltak le. Itt őrizték a napkeleti bölcsek ereklyéit, akik mint a „három királyok” a keleti hatalom hódolatát jelentették a gyermek Jézus, a kereszténység előtt.

Az aranyalma legendája

Egy másik történet épül rá ekkor erre az eszmetörténeti tradícióra, az aranyalma legendája. Bizánc ostromakor állítólag Iustinianus császár lovas szobrának kezéből kiesett a világot jelentő aranyalma.⁶³³ A török hódítók is úgy tudták, hogy az idő akkor ér véget, ha az arany- vagy vörösalmát jelképező város az utolsó győzelemkor a kezükre kerül. A hagyomány a keleti, steppei korszakra megy vissza, de mind keresztény, mind oszmán részről ismert, tehát Kelet és Nyugat közös gyermeke.⁶³⁴

Hogy pontosan mit értettek a Kizil Elma alatt, nem lehet tudni, erről nem maradt fenn forrás. Evlija Cselebi a keresztények legfőbb városaként értelmezi. Hogy ez pontosan melyik várost jelentette, nem tudjuk.⁶³⁵ Maga az alma-motívum igen ősi.⁶³⁶

Éppen ezért mind a muzulmán, mind a keresztény kultúrkörben elterjedt hatalmi szimbólummá válik. (Nyugaton elsőként Barbarossa Frigyes német-római császár használja hatalmi szimbólumként a korona és a jogar mellett.⁶³⁷) A szimbólummal Bizáncban is találkozhatunk: I. Justinianus császár szobrának – mely a Hagia Szophia-székesegyházban állt – egyik kezében keresztrel díszített aranyalmát tartott, másikkal pedig kelet felé mutatott, megálljt parancsolva a betörő barbár hordáknak (később az arabokra, majd az oszmánokra vonatkoztatták). Bizáncban azonban soha sem vált hatalmi szimbólummá az aranyalma (mint Nyugaton), mindössze a néphit tulajdonított neki mágikus gyógyító erőt. Ennek ellenére igen baljóslatú jelnek tartották, amikor az alma kiesett a szobor kezéből a 15. század elején (1427-ben már bizonyosan nem volt a helyén).

---

⁶³³ Uo.

⁶³⁴ II. Szulejmán szultán két alkalommal is, 1532-ben Bécs ostromára indulva és 1566-ban Szigetvár alatt készül a világ végére. Először a német római császárral, V. Károllyal vívandó, a világ feletti elsőséget eldöntő csata előtt. Majd közvetlenül halála előtt az utolsó nagy szent hadjáratra indulva, melyben meg kívánt halni.

⁶³⁵ *Teply*: i. m. 83.

⁶³⁶ *Fodor* i. m. 132. o.

⁶³⁷ *Teply*: i. m. 78–80.

Az egyik feltételezés szerint a törökök⁶³⁸ itt találkoztak először az aranyalmamotívummal. A későbbiekben mindenestre úgy tűnik, nem egy fix pont vagy objektum volt a Kizil Elma, hanem a politika (azaz a hódítás) alakulásától függően rendszeresen átértelmezték. Így Konstantinápoly elfoglalása után Buda, majd Bécs lett az „aranyalma”.⁶³⁹ Természetesen a korabeli keresztények sem ismerték a Kizil Elma pontos jelentését, így mind Keleten, mind Nyugaton számos legenda, értelmezési kísérlet látott napvilágot.

A törökök körében legelterjedtebb aranyalma-legenda (melyet a már említett Evlija Cselebi)⁶⁴⁰ Konstantinápoly városához köthető. A hagyomány szerint még az arab–bizánci háborúk idején – a 7. században – élt egy Ejjub nevű ember, aki mártírhálált halt Konstantinápoly falai alatt. Halálával kapcsolatban több történet is fennmaradt.

A legelterjedtebb legenda szerint a bizánciak szorongatott helyzetükben békére törekedtek, és beengedtek egy csoport fegyvertelen arabot – akiknek vezetője Ejjub volt –, hogy megtekinthessék a Hagia Szophia-székesegyházat. Miután ez a csoport megcsodálta a hatalmas templomot, és éppen távozott a városból, a görög katonák orvul legyilkolták őket. Ejjub halálának helyén fényoszlop tört föl az ég felé, majd egy hatalmas ciprusfa sarjadt a helyen. Ettől a bizánciak is megrettentek, és szentként kezdték tisztelni Ejjubot, még kápolnát is emeltek a tiszteletére. (Az adott helyen valóban volt keresztény zarándokhely. Ebben a történetben tehát összefolyik a keresztény és a muzulmán hagyomány.) A hagyomány szerint az 1453-as ostrom során látomás hatására egy bizonyos Akszemszedin nevezetű sejk találta meg a mártír nyughelyét. Holtteste mellett találtak egy bronz gömböt, melyet az aranyalmával azonosítottak.

Török forrás először 1645-ben említ egy Kolona nevű várost aranyalmaként, melyet a földrajzi és egyéb leírása alapján egyértelműen Kölnnel azonosíthatunk.

---

⁶³⁸ *Teply*: i. m. 82.

⁶³⁹ *Fodor* i. m. 135. o., ill. ugyanerre a következtetésre jut *Teply*: i. m. is 89–94. Az oszmánok tehát mindig más nagy ellenfél templomának gömbjében látták az aranyalmát. Először Buda, melynek ez egyik török neve piros (veres) alma, majd Róma, Bécs és Köln lesz ez. Béccsel kapcsolatban két történet is fennmaradt, mely az aranyalma-legendához köti. Mindkettő a város 1529-es török ostromához kapcsolódik. Ezeken kívül több európai városról (Róma, Grenada stb.) is fennmaradtak olyan történetek – mind az oszmán, mind a keresztény hagyományban – melyek azokat az aranyalma-mítoszhoz kötik. Mivel igény szerint alakítható volt, kiválóan bevált minden hódító törekvés megideologizálására.

⁶⁴⁰ *Teply*: i. m. 99–102.

Az unitárius Heltai Gáspár⁶⁴¹ magyar krónikájában a 16. században azt írja, hogy a végső csata a kölni veres templom mellett lesz majd, utalva az almára.⁶⁴² Apokaliptikus gondolkodásának nyomait a *Krónika az magyaroknak dolgairól* Kolozsváron 1575-ben kiadott, de jóval korábban írt művében találhatjuk. A Bonfini nyomán írt munkába a humanista gondolkodástól elütő szövegrészt illeszt be, a középkori aranyalma-legenda Kölnhöz kötődő, a korban a török veszélyre alkalmazott változatát.

Heltai Gáspár mellett más magyar írók is tudnak róla, mint a magyar történeti hagyomány összegzésére törekvő Baranyai Decsi János a 16. század végén, illetve a fentebb idézett Melius Juhász Péter.

---

⁶⁴¹ (Heltau, 1490 vagy 1510, Klausenburg, 1594) Hazai iskoláztatása után 1543-ban beiratkozik a wittenbergi egyetemre. 1544-től Kolozsváron plébános. Itt működik élete végéig, bár 1548-ban Besztercére, 1557-ben Brassóba hívják lelkésznek. 1550-ben Hoffgreff Györggyel nyomdát alapít. 1559-től a lutheri elveket felcseréli helvétre, emiatt az 1560. évi medgyesi zsinat kirekeszti. 1569-ben a váradi hitvitán azonban már Dávid Ferenc mellett vesz részt az antitrinitáriusok oldalán. Művei magyar, német és latin nyelven jelentek meg.

⁶⁴² *Heltai Gáspár: Krónika a magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. Bp. 1995. 783–784. *Fodor: Az Apokaliptikus hagyomány*. i. m. 210–211.

A reformáció apokaliptikus modelljei

A dánieli birodalmak szerepe az európai államelméleti kontextusban Melanchthon után

2771–2780. oldalán tárgyalja együtt Maurikiosz császár és Phókasz történetét, valamint utódjuk Hérakleitosz uralkodását, mely alatt megjelent Mohamed és az ő hite. Mindez egy sűrített szerkesztési módot tesz számára lehetővé, és egy csomópont kijelölését indokolja a világkrónikában.

A rész azzal indul, hogy Maurikiosz háborút viselt az avarokkal, akik 561-ben a longobárdok helyére jöttek be a Kárpát-medencébe. Az egész fejezetnek a *Bellum Ungarorum* címet adja, melyet meg is indokol azzal a magyarázattal, hogy az avarok a török nemzet belső, ázsiai születése előtt jelentek meg Európában és Jordanesre hivatkozva állítja, hogy a hunokkal keveredve folytatták azok uralmát és nemzetségét, és a magyarokkal azonosítható népként éltek egész Mátyás királyig a Kárpát-medencében. (Az apokalipszis Góg népének a törököket tartja.) Ezután meséli el a császárgyilkosságot, majd utal rá, hogy Phókasz elismerte Gergely pápa egyházfőségét.

Maurikiosz kora egy kezdetben sikeres időszak Bizánc történetében. Sikeres háborút folytat a justinianusi hódítások visszaszerzéséért, Perzsia fölött győzedelmeskedett, és megkísérelte a balkáni szláv betelepülés leállítását, mely a Balkán-félsziget birtoklásáért folyt. 592-ben indult meg a balkáni nagy offenzíva az északi határ biztosítására. A bizánci csapatok az avar területek megtámadásához átkelnek a Dunán, és behatolnak a szláv területekre.⁶⁴³

Az offenzíva azonban hamar kifáradt, és amikor a sereg parancsot kapott az ismételt átkelésre a Dunán fellázadt, és egy félbarbár származású altisztet, Phókaszt választották parancsnokuknak, aki Konstantinápoly ellen menetelt, ahol felkelés tört ki, és Maurikiosz császárt letaszították a trónról, Phókaszt császárrá koronázták. A Balkán sorsa eldőlt, és a szlávok uralma alá került. Maurikiosz és fiai szeme előtt való kivégzése után az arisztokráciának tömeges irtása indult meg, amelyet az ismételt összeesküvések fokoztak. Az egész birodalomban polgárháború dúlt, miközben a szlávok elfoglalták a Balkánt, a perzsák felszámolták a bizánci védelmi övezetet, és már Konstantinápolyt fenyegették. Bizánc a bukás szélére sodródott, amikor a karthagói

⁶⁴³ Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. (München 1965) Bp. 2001. 82–85

exarcha föllázadt, és fia, Herakleios véget vetett Phókasz uralmának, kivégzése után pedig a Patriarcha kezéből átvette a császári koronát.

A császár megújította a teljes bukás szélére sodródott birodalmat. Maga állt a csapatok élére, és hosszú sikeres küzdelem után visszafoglalta a perzsáktól az elszakított tartományokat, többek közt a szentföldet, elfoglalta a perzsák fővárosát és visszaszerezte a Szent Keresztet. Időközben azonban az avarok 626-ban ostrom alá vették a fővárost, s csak a nép és a keresztes hadjáratok szellemét ébresztő Sergiosz pátriárka, aki Phókasz halála évében került a pátriárka székébe, mentette meg a fővárost. A következő évben pedig a Ninive (627) mellett vívott csatában a császár döntő vereséget mért a perzsákra (arab segédcsapatok segítségével).

Mindez azonban azzal sem lett hosszú életű, hogy a bizánci diplomácia az avarok hátába szlávok, a Kaukázusban pedig a kazárok és a török törzsek szövetségbe vonásával védelmi övezetet alakított ki. Ugyanis már 634-ben betörték az iszlám alatt újjászerveződő arabok a birodalomba, ahol 636-ban a Jarmuk folyó melletti csatában katasztrofális vereséget mértek a császár hadseregére, mellyel ismét elszakadtak azok a keleti tartományok, melyeket néhány éve Hérakleiosz visszafoglalt a perzsáktól, sőt Egyiptom és Perzsia is uralmuk alá került.⁶⁴⁴

Mohamed és Sergiosz

A *Chronicon* következő része az örmény származású, kappadókiai dinasztiát alapító Hérakleiosz uralmával és Mohamed feltűnésével kezdődik. Mohamed életét, környezetét részletesen tárgyalja, ahogyan vallásának dogmatikáját, erkölcsi törvényeit, végül pedig elterjedését és az arab hódításokat. Mohamedről elmondja, hogy mind zsidó, mind keresztény részről eretnek tévelygő tanítók hatására alkotta meg vallását. Keresztény részről egy a birodalomból elűzött Sergiosz nevű eretnek szerzetes volt, aki hatással volt rá.

Flacius Paulus diakónus történeti művére hivatkozik, amely szó szerint így írja le az esetet *A longobárdok története* című munkájában azzal a különbséggel, hogy szerencsésnek állítja be Phókasz trónra kerülését és helycseréjét az egyébként első

---

⁶⁴⁴ Uo.109–110.

görög származású kelet-római császárelődjével, Mauríkiosszal, mert győztes háborúkkal védte a birodalmat, és fejet hajtott a római pápa egyházkormányzata előtt.⁶⁴⁵

A magdeburgi századok 7. kötete Melanchthonhoz hasonlóan beszámol Mohamedről és vallásáról, lényegében szárazabban, adatgazdagabban és kevésbé koncepciózusan ugyanazokat mondja el.⁶⁴⁶ Flacius ugyan utal arra, hogy a mohamedánok megjelenése előtt ugyan több népet említettek, mint az apokalipszis Góg népét: a gótokat, hunokat, avarokat, arabokat, de azok igazából a törökökkel azonosíthatóak.⁶⁴⁷

Petrus Sergiusnak mondja a barátot, aki Mohamedet tanította. Syrus előnévvel illeti, mely valószínűleg felekezeti különállására is utal. Ez azután beazonosíthatóvá teszi, mivel a kötet három Sergiusról is említést tesz, ő az előzményekben ír egy ilyen szerzetesről, aki örmény származású volt, és exkommunikáltak. Flacius is a híres szakértő könyvére, Biblianderre hivatkozik.⁶⁴⁸

Mint láttuk, a mohamedánok között élő szerzők sem ismerik, ki a név igazi hordozója. A magyar Bencédi Székely Rómából kiutasított, Melanchthon Bizáncból szökött szerzetesről beszél.

A név, amelyet visel a híres „tanító”, Szent Szergiosz neve, a 4. századi vértanú azonban nem volt sem monofizita, sem Nesztoriosz követője. A név valószínűleg kitalált mozaiknév: a Syrus valószínűleg a szír eredetet jelenti, ahogy az örmény is, ahol a nesztoriánus és monofizita eretnecség a legerőteljesebb volt, és ahonnan a 6. század elején missziós bázisokat is kiépíthetett az Arab-félszigetre.

A Rómából vagy Bizáncból való menekülés pedig a katolikus egyházzal való ellentétet és meghasonlottságot szimbolizálta, jelölve azoknak a szerzeteseknek és vallási közösségeknek az útját, melyek lehasadva a közösségekről az efezusi és a kalkedóniai zsinat után kiváltak, és külön utat folytattak, mint a káld-szír egyház vagy a koptok, jakobiták. Az örmények csak annyiban voltak mások, hogy ők a perzsáktól elszenvedett katasztrofális manzinakerti vereség után nem vettek részt a khalkhedóniai

⁶⁴⁵ „Maurikiosz császárt, miután már huszonegy éven át uralkodott, fiaival, Theodosiussal, Tiberiussal és Constantinussal együtt, Priscus patriciusnak a lovászmestere, Focas meggyilkolta. (602) Ez a dolog azonban az államra nézve hasznos volt, mert Focas sok győzelmes hadjáratot viselt a birodalom ellenségei ellen. Az ő vitézsége a hunokat, azaz az avarokat is legyőzte. [...] Maurikiosz és fiainak halála után a hatalmat magához ragadt, és abban nyolc éven át uralkodott. Ez, mivel a konstantinápolyi egyház egyik iratában magát minden egyház között elsőnek nevezte, Bonifácus pápa kérésére pedig nyilvánította, hogy a római apostoli-egyház minden más egyháznak a feje. (607)” *Paulus Diaconus*: i. m. 228, 58.

⁶⁴⁶ Magdeburgi századok. i. m. a Mohamedánokra vonatkozó részt lásd: 641–665.

⁶⁴⁷ iUo. 641

⁶⁴⁸ Uo. 647, 26–57.

zsinaton, majd megpróbálták elfogadni a szakadás után a bizánci császár egyeztető javaslatát, a Hénotikont, majd annak visszavonása után nem reagáltak többet.

(Szergiosznak hívták azt a pátriarkát is, aki megegyezést szorgalmazott a Hérakleiosz által újonnan visszahódított tartományok monofizita papságával. Őt és a vele egyetértő Honorius pápát, Pürrhosz és Kürillosz egyiptomi és jeruzsálemi pátriarkával együtt a 680–681 -ben Konstantinápolyban összeülő egyetemes zsinat exkommunikálta, annak ellenére, hogy ő mentette meg Konstantinápolyt az avarok ostromától (626), a jeruzsálemi pátriárka pedig az arabokkal szembeni ellenállást szervezte (623). A protestánsok történetírásában, mint exkommunikált eretnek lett összedolgozva a bászrai barát valószínűsíthetően valós alakjával.⁶⁴⁹

Paulus Diaconus mellett a másik, de legalább olyan erős gyökér a bizánci szerzőkhöz vezetett. Az iszlámmal szembeni nemcsak vitázó, de ellenséges a 8–14. században jelentős keresztény hitvédő irodalom. Az arabok, majd a török népek által megszállt bizánci területek keresztény egyházának fel kellett venni a harcot ezen területek iszlámra való áttérése ellen. Az írókat három fő törekvés vezette. Bizonyítani akarták, hogy Mohamed nem volt és nem lehetett próféta. Azt is bizonyítani akarták, hogy az iszlámnak nincsenek megfelelő tulajdonságai, hogy helyettesítse a kereszténységet. És végül meg akarták védeni a keresztény dogmákat a Korán állításaival és a muzulmán teológiával szemben. Az iszlámra egy újfajta eretnekségként tekintettek.⁶⁵⁰

A Damaszkuszi Szent Jánost használó és hozzá hasonló korai bizánci munkák közül elsőként megemlíthetjük Edesszai Bartholomeosz *Agarénosz (Korán)- cáfolatát*, amely külön kiemeli a Mohamednek tanácsot adó nesztoriánus szerzetes, Bahírá szerepét.⁶⁵¹

Bibliander leírása szerint Mohamed apja Abd Alláh volt, akit perzsának és az arabokhoz hasonló bálványimádónak tart. Anyja egy zsidó nő, Emma volt. Az anya nevelte fiát a zsidó hagyományok szerint. Bibliander azt írja, hogy Mohamed szülei halála után Abdemonaples vagy Manephis adoptálta a fiút, és kereskedőt nevelt belőle, karavánokkal bejárta Egyiptomot és Szíriát. Bibliander szerint a zsidó befolyás, mint láttuk, Mohamed anyjától származott. A zürichi professzor ezért arra a következtetésre

⁶⁴⁹ Uo. 120.

⁶⁵⁰ *Argyriou, Astérios: Perception de l'Islam et traductions du Coran dans le monde byzantin grec, Byzantion LXXV(2005), 25–69. 27–30.*

⁶⁵¹ *Argyriou: i. m. 30–32. Vö. Möhring: Die Sergios-Bahíra Apokalypse. Fejezettel i. m.*

jut, hogy „a két szülő nevelte a gyermeket mindegyik a saját szektájának tanítása szerint és annak szellemében; végeredményben ennek szellemi világa két ellentétes irányzat közötti feszültségben alakult ki s éppen ezért egyik tanai felé sem hajlott.”⁶⁵²

Bullinger szerint Mohamed szülei még egész kis korábban fogságban haltak meg. Egy gazdag zsidó, Abdemonaples⁶⁵³ fogadta be, zsidó neveltetésben részesítette, és kereskedővé tanította.

Mohamed eszméire és vallásos nevelésére vonatkozóan Sergius barát hírhedt személyisége megjelenik mind Bibliandernél, mind Bullingernél, anélkül hogy megemlítenék az Ibn Iszhák által elterjesztett legendát Bahíráról, mely a középkori hagyományban éppoly népszerű volt, mint Sergius története. Bibliander utal a próféta egyiptomi, szíriai és egyéb közel-keleti országokban tett utazásainak fontosságára, melyeknek során lehetősége volt különféle és nagyszámú vallási tanokkal, valamint a zsidók és keresztyének („akik sok szektát alkottak”) régi hagyományaival megismerkednie. Nyilvánvalónak tartja, hogy Mohamednek kapcsolatai voltak e két régi vallásnak az ezekben az országokban élő eretnekeivel, akik „mivel vallásuk hatáságaival ellenkezésben álltak” e távoli és sivatagi országokba menekültek.

Bibliander két személyt említ, akiknek nagy befolyása volt Mohamedre, és akik arra ösztökélték, hogy magát a Mindenható Isten prófétájaként hirdesse meg. „Mátyás, antiochiai archidiakónus, akit azért ítéltek el egyházi felettesei, mert a jakobita eretnekséget követte. Azokat, akik tagadják Krisztus halálát és szenvedését, de egyébként elfogadják az Evangéliumok tanítását, emiatt elmenekült Arábiába.”⁶⁵⁴

⁶⁵² *Segesváry*: i. m. 60.

⁶⁵³ Abu Tâlib Mohamed nagybátyja volt, de nevét különféle verziókban, mint Abdemonaples, említették a középkor folyamán. Így Pomponio Leto (1428–1498) történelmi *Compendiuma De exortu Machometi* című fejezetében Abu Tâlibot Adimonepleként tünteti fel. Például: „Wahr ists, die Vernunft findet solchs nicht in jhrer Bibel, das ist im Rauchloch, oder in Schlauraffenlande. So findens die Jüden in jhrer Bibel auch nicht, das ist, im Thalmud, unter dem Sewpirtzel, da sie jr Shamhaperes jnen studirn. So findets Machmet in seiner Bibel auch nicht, das ist, im Hurnbette; denn darin hat er am meisten studirt, wie er sich rhühmet, der schendliche Unflat, das im Gott (der Teuffel) so viel Stercke seines Leibes gegeben habe, das im.” *Segesváry*: i. m. 60. 5. fejezet. A reformátoroknak a Prófétáról alkotott képe -

⁶⁵⁴ A jakobita Mátyásra és a nesztorianus Sergiusra hivatkozva Bibliander a középkori hagyományt követi, amely sokszor egyesíti e két eretnekséget egy személyben. Így Pierre Alphonse (1062–1106) Dialógusának 5. könyvében egy „Antiochiae Archidiaconus et jacobita” Mátyásról beszél, 599–606. Bahírát is jakobita szerzetesnek tekinti, míg a Riszála nesztorianusnak tartja. Monneret de Villard egy könyvtár katalógusában talált egy 15. századi Koránt ily módon bejegyezve: Alchoranus liber quidam componitur a Machameto et tribus magistris eius, quibus dyabolus industriam et auctoritatem ministrabat. Primus hereticus, tercius Sergius Arrianus...” 31 l. Jacobus Voraginus (1230?–1258?) *Legenda aurea*ájában szintén a Próféta „rossz szellemeinek” nesztorianus és/vagy jakobita voltára utal: „Alibi tamen legitur, quod fuit quidam monachus, qui Magumethum instruxit, nomine Szergiusz, qui in errore

Sergius, konstantinápolyi szerzetes, nesztoriánus, vagyis annak a szektának a híve, amely elismeri ugyan, hogy Krisztus a Szentlélektől fogantatott és a szűz Máriától született, de isteni voltát nem eredetének, hanem erényeinek tulajdonítja.⁶⁵⁵

Bullinger viszont csak Sergiust említi anélkül, hogy vele kapcsolatban bármilyen részletre utalna, de hangsúlyozza *Der Türgg* című munkájában, melyet barátja, Mathias Erb helyett írt, és amely ennek neve alatt jelent meg, hogy Mohamed tanításában minden korabeli keresztényen szekta doktrínájából átvett valamit. Luther így ír:

A reformáció egész nemzedéke tehát megegyezett a Korán és az iszlám tanításának, szinkretizmusának a létrejöttében. Luther 1529-ben kiadott röpiratában ír erről, de később is visszatér rá:

„A nesztoriánusok és a zsidók minden kétség nélkül hozzájárultak a Korán kidolgozásához.”⁶⁵⁶

A mohamedán (török) hitet nemcsak a protestánsok, de a katolikusok is igyekeztek összemosni felekezeti ellenfeleik hitvallásával. Még a jó bázeli protestáns kapcsolatokkal rendelkező Postel (Oporinus volt műveinek egyik kiadója) sem riad vissza ettől.⁶⁵⁷

Nestorii incidens, dum a monachis fuisset expulsus, in Arabiam venit et Magumethum adhesit; licet alibi legatur, quod fuit archidiaconus in partibus Antiochiae degens, et fuit, ut asserunt, jacobita, qui circumcisionem praedicant, Christum et de virgine natum affirmant. Quae omnia Saraceni affirmant et credunt.” 258 l. „Végül még idézni kell Ricoldo da Monte Crocét akinek a *Confutatiója Bibliander Gyűjteményének* 2. kötetében található s aki szintén egy jakobitáról beszél: „Unde cum adhaesisset Mohamedo quidem Iacobita Mapyara... *Bibliander, Machumetis...* 2, 106. Hivatkozza *Segesváry*: i. m. 60 18. jp.

⁶⁵⁵ Ezt a Nicolast később összekeverik magával Mohameddel, akinek úgymond a karrierje Rómában kezdődött nagy pompával, s aki nagyon megbántódott azon, hogy nem választották meg pápának, bosszújában egy rivális vallást alapított. Egy másik változatban Nicolast az apostoli egyház egyik diakónusának tartják, aki a nikolaiták szektájának volt a megalapítója.

⁶⁵⁶ „Nestoriani und Iudaei haben gewislich helfen den Alcoran machen.” Luther, *Tischreden*, T.5, N° 5536, 221 l. 24 Az erre vonatkozó irodalomból lásd például: *Tor, Andrae*: *Der Ursprung des Islam und des Christentums*. Upsala, 1926; *Bell, Richard*: *The Origin of Islam in its Christian Environment*. London, 1926; *Geiger, Abraham*: *Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?* Bonn, 1883, és *Torrey, Charles Cutler*: *The Jewish Foundation of Islam*. Ktav Publishing House, Inc., New York, 1967.

⁶⁵⁷ Postel 28 pontban foglalja össze a protestáns és muzulmán tanok jellegzetes vonásait *Alcorani seu legis Mohamedi et Evangelistarum concordiae liber* című művében:

(1) Alcoranum seu alpurcarum esse introductum post legem et Evangelium, quoniam veritatem earum

legum numeno bene servabat ut omnes homines dirigentur, neminemque ante se intellexisse;

(2) Semper in errore futuros qui patres sequuntur;

(3) Non valent aut prosunt ulli aliena opera;

(4) Muhamedem unum religionis arbitrium habere, caeteros non intelligere nec habere

A 16. századi protestánsok sem maradtak adósak. Egész könyveket szenteltek az új hit e két ellenségének. Ilyen Andreas Musculus *Beyder Antichrist, des Constantinopolitanischen und Rhömischen, einstimmig und gleichförmig Lehr, Glauben und Religion*,⁶⁵⁸ vagy Matthew Sutcliff *De Turcopapismo, hoc est, de Turcarum et papistarum adversus Christi ecclesiam et fidem coniuratione*,⁶⁵⁹ illetve William Rainolds *Calvino-Turcismus, id est, Calvinisticae perfidiae cum Mohamedana collatio* című műve.⁶⁶⁰ Érdekes itt is megjegyezni, hogy az erős elhatárolódás és az átokszerű kritika ellenére Musculus is jó katolikus kapcsolatokat ápol, például a Korán-fordító pápai titkárral, Windmanstätterrel.⁶⁶¹

---

quicquam scientiae;

(5) Patroni et intercessores non valent apud deum;

(6) Mariam non debere coli aut honorari ;

(7) Hypocritas esse qui palam quicquam faciunt, et ex usu orant ;

(9) Semifideles deo non placere ;

(10) Nullis miraculis opus esse ad confirmationem religionis;

(11) Doctores legis veritatem celare;

(12) Po/n/tificibus exhiberi honorem fidemque illis ubi de sacris agitur, haberi non debere;

(13) Patrum traditiones reiici debere nec aestimari;

(14) Nullas sanctorum imagines haberi in templis debere, divos non esse colendos;

(15) Dispensationes omnes esse malas ;

(16) Neminem cogendum ad religionem, dicit enim illud frequenter in Alcorano sed contra vi et operibus;

saepe repugnat, quamvis licet inter Muhametanos tributaris in qualibet religione libere agere;

(17) Deum solum esse colendum, invocandum, orandum;

(18)

Ablutionibus tolli peccata;

(19) Habere spiritum dei se unum, caeteros desipere;

(20) Eucharistiam esse tantum beneficii dei recordationem;

(21) Non esse veritatem nisi apud se unum;

(22) Iuxta legem dei iudicandum;

(23) Quoscunque quantum habent scientiae tantumdem et fidei, et imperitos aequae in religione posse atque

doctos modo nil contra ea quae docent, nil dicatur;

(24) Nil habere dignitatis sacerdotes et religionis arbitrium a potentia saeculari regi debere;

(25) Nil aliud esse doctores et episcopos quam avaros et omnia abrodere nomine religionis;

(26) Rudibus invidiam in divites et sapientes corrivando suasit;

(27) Hominem frequenter destitutum libero arbitrio dicit et fatum non raro fortunamque cum deo confundit;

(28) Quod diebus festis sit laborandum manibus.

Idézi Segesváry: i. m. II. rész 5. fejezet 44. jegyzetpont.

⁶⁵⁸ Frankfurt/Oder, 1557. Koch, Andreas: Musculus und die Konfessionalisierung im Luthertum. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hg. v. Rublack, Hans-Chirstoph. Gütersloh 1992.

⁶⁵⁹ London, 1599.

⁶⁶⁰ Antwerpen, 1597.

⁶⁶¹ Bobzin: i. m.

Hasonló szándékkal szokásos lett a lutheránus és kálvinista körökben a Servet- vagy Socinius-féle eretnekeket a muzulmán hitetlenekkel azonosítani.⁶⁶²

Bahira barát később Sergius néven válik ismertté a 16. századi Európában.⁶⁶³ A történet a 12 éves Jézus templomban való bemutatásának muszlim megfelelője. Több forrásból maradt ránk, mely párhuzamos tradíciókat Mohamed híres Tabarí történeti munkájában szereplő életrajzával,⁶⁶⁴ lehet összevetni.

Életrajza szerint a nagykorúvá serdült (12 éves) Mohamed elkísérte gyámját, nagybátyját, a hásim nemzetség fejét, Abú Tálibot szíriai útjára. Bászrában a híres keresztény aszkéta, Bahíra, a szerzetes vagy remete előbújt cellájából, és lakomára hívta őket (a név a szír *bhira* „tiszteletre méltó” szóból származik). A karaván útját ugyanis egy fényes felhő követte, ez hívta fel a figyelmét Abú Tálibra és társaira.

Bahíra azonban nem találta a társaság tagjai között, akit keresett. Kérdésére, hogy tartózkodik-e még valaki velük, előhívták a rakomány mellett hagyott legfiatalabb fiút, Mohamedet. Bahírát kikérdezte a fiút életéről, és két lapockája között megtalálta a próféataságra utaló jelet. Más csodás jelet is tapasztalt nála. Nagy jövőt jósolt neki, és azt mondta Abú Talibnak és társainak, hogy térjenek haza, és rejtsek el öccsüket a zsidók elől, mert ha rájönnek, amire ő, akkor az életére törnek.

Az egyik szír változat tudni véli, hogy a barát Bet Armejából menekült el hosszú évekkel ezelőtt, s hogy a 6–7. század fordulóján találkozhatott Mohameddel. A sémi helynév előtagja akár kolostort is jelölhet. Utótagja hasonlít az örmény megjelölésre, ennek ellenére további információhoz nem juttat bennünket. A változat azt is elmondja, hogy azért kellett menekülnie, mert az egyes és többágú kereszt használatáról szóló vitánál pártja alul maradt. (Talán a latin és keleti egyházak versenye köszön itt vissza a 10. századi szövegből.) A protestáns lexikon azonban tartalmaz egy

⁶⁶² Michel Servet perében a főügyész, Claude Rigot, ádiratának 21. és 22. cikkelyeiben azt a vádat emelte ellene, hogy a zsidók és a törökök tanait „megbocsátotta” és a Korán tanításának egy részét átvette. Melanchthon fejezte ki az általános véleményt, amikor Servet hamis tanait a muzulmánok tanításával azonosította. Még azzal is vádolja Servetet, hogy a muzulmánok tanítványa volt Numidiában. Melanchthon, *Chronicam Carionis*, h. 955. idézi *Segesváry Viktor: Az iszlám és a reformáció. Tanulmány zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550. Hága, 2005. Második rész: A zürichi reformátorok viszonyulása az iszlámhoz – 4. fejezet. A történetírás és az iszlám ismerete a reformáció korában.* 54. 45–48. jegyzetpont.

⁶⁶³ *Nöldeke, Theodor: Geschichte der Qorans.* Leipzig, 1909. Dritte reprografische Nachdruck der 2. Auflage. Hildesheim–New York, 1981. 17; *Lings, Martin: Muhammad. His Life based on the Earliest Sources.* London, 1983. 29–30; *The Encyclopaedia of Islam.* Ed. Gibb, H. A. R.–Kramers, J. H. e. Lévi-provencal, J. Schacht. Leiden, 1986. I. 922–923; *The Life of Muhammad.* Ed. Uri Rubin Aldershot. Brookfield–Singapore–Sydney, 1998. 282–283.

⁶⁶⁴ (1123)

olyan exkommunikált Seregius nevű örmény szerzetest, aki a 6. század nyolcvanas éveiben lett kiközösítve.⁶⁶⁵

Később a keresztény tradícióban a 9. század utolsó harmadában jelenik meg a szerzetes alakja, mint aki tanította Mohamedet. Bahíra keresztneveként János szerepel. Egyértelműbb azonban az eretnokséget jelölő másik név, amely szír eredetre utal, és Sergiusnak mondja a barátot, vezeték neve pedig Nestorius. (Baeira, Pakyras néven is írják.) Ariánusnak, nesztoriánusnak, monofizitának mondják azokat a Perzsiában, Szíriában és a kaukázusi Örményországban élő, bizánci ortodoxiától eltérő felekezeteket, melyek korrupciójaként van beállítva a muszlim vallás eredete.⁶⁶⁶

Új variációt jelent az úgynevezett Bahíra-apokalipszis, mely szír és arab variációi keresztény elemeket kevernek a dánieli apokaliptikára felépülő pszeudomethodiusi kombinációkhoz, és ezeket a keresztény argumentációkat vegyítik a Korán és a Mahdi-tan nézőpontjával.⁶⁶⁷

A Bizánci Birodalom ezen időszaka az, amikor a perzsa hódítás miatt az India–Kína felé irányuló selyemkereskedelem tengeri útja elzáródik a Perzsa-öblön keresztül, így Bizánc észak, a Kaukázus felé tájékozódik. A perzsák hátukban a kazárokkal, a Kaukázus előterében felbukkanó török törzsekkel próbál szövetségre lépni. A perzsa–bizánci határvidék poklában élő Methodius püspök jóslatát folytató szerző ezért véli, hogy korának végítéletserű perzsa, arab támadásait majd követi egy Kaukázuson (pontosabban Nagy Sándor kaukázusi kapuján keresztül) átzúduló török invázió is. (Ők ugyanis a harmadik hatalom, a török eredetű avarok, bolgárok és társaik segédcapatokként bevethetőek az éppen aktuális ellenség ellen, de felnőhetnek az arabok legnagyobb ellenségeivé is. (Mindez a várakozás azonban egyelőre a birodalom balkáni területein új államot alapító bolgár–törökök képében fog majd jelentkezni.)

Agarénusoknak, a bibliai Hágár leszármazottainak, tehát Ismael utódainak mondják a mohamedánokat. Miután Mohamed kinyilatkoztatását nem tudta egyeztetni a zsidókkal, azok ugyanis a zsidókat megszabadító Messiást várták és nem egy újabb prófétát. Mohamed magát az arabok prófétájának kezdte hirdetni, és ehhez megtalálta a bibliai támaszt. A medinai zsidó közösséggel a kezdeti egyetértése ellenére vitája elmérgeződött. Mózes és Jézus könyvei előtt (Tóra és az Evangélium) már létezett

⁶⁶⁵ The Encyclopaedia of Islam. i. m. I. 922–923; The Life of Muhammad. i. m. 282–283.

⁶⁶⁶ Uo.

⁶⁶⁷ Möhring: i. m. 17–19.

Ábrahám tiszta hite. Mohamed ehhez fordult vissza. Az újabb kinyilatkoztatások tehát nem érvénytelenítették, hanem helyes érveléssel erősítették az ősi Ábrahám-vallást.

A Mohamaed előtti időkben az Arab-félsziget a gyűjtőhelye azoknak a menekült eretnek szektáknak, melyek a Szentháromságot, vagy Jézus Krisztus istenemberi egységét vitatták. Az iszlám szigorú tauhidjába valóban beépült az ő szemléletük is. A korai bizánci Korán-ellenes irodalomnak szintén megvolt a maga eretnekség, nevezetesen a keleti kereszténység ellen irányuló éle, melyet logikusan használhattak azután az iszlámmal szemben, melyet a pusztába menekült megszenvedetlen ábrahámi ág mintájára az eretnekek vallásának leszármazottjaként kezeltek. A kora újkori Európában azután már, mint ezen keleti szekták, konkrétan a nesztoriánusok közvetlen tanítványaként kezelték az iszlámot, mind protestáns, mind katolikus részről.

A barát később Sergios néven vált ismertté a 16. századi Európában.⁶⁶⁸

Hágár pusztába való üldözése után azonban Ismael hatalmas, erős harcossá cseperedett. Az arab zsidók szemében ő lett az arabok ősatyja, és apokrif legendák szerint Mekkában Ábrahám Istenre bízta családját, ahol később Ismaellel együtt építették fel a Kábánál az Úr első templomát, és azon imádkoztak, hogy Isten az arabok számára is küldjön prófétát. Eszerint Mohamed, miután lehozta a harmadik szent könyvet, a Koránt, népe üdvtörténeti jelentőséget nyer benne, akiket elvezet ősatyaik istenhitéhez, a jellegzetesen arab valláshoz.

Az elképzelés a keresztények között is később is nagy követői tábornak örvendett. A 16. századi világkrónikaíró Benczédi Székely István⁶⁶⁹ szintén agarénusoknak mondja a Mohamedet követő arabokat, akik csak megtévesztésből neveztetik magukat saracenusoknak, Sára leszármazottainak.

A későbbi keresztény apologéták Ézsau népéről és országáról, Edomról, mely vöröset jelent, nevezték vörös zsidóknak a végítélet betörő népét, a törököket. Ők az Ószövetség tiszta népéhez képest megvetettek lettek. Az atyai áldást Jákob csikarta ki Izsáktól Ézsau ellenében, ahogy Ábrahám is elvetette fiát, Ismailt Izsák kedvéért. A

⁶⁶⁸ La Sîrat Rasul Allah, a próféta életrajza melyet Ibn Ishâq írt, és amely Ibn Hishâm közvetítésével jutott el hozzánk. A szerzetes Bahîra, akinek neve arameus nyelven a „Választottat” jelenti, s akit, mint Sargist vagy Sergiost (latin átírásban Szergiuszt) is említenek, a keleti keresztényeknek, sok legendát szöttek, s ezeket a nyugati irodalom is átvette.. idézi *Segesváry*: i. m. 9. jegyzetpont.

⁶⁶⁹ *Székely István*: *Chronica* ez világ yeles dolgairól Krakkó, 1559, hasonmás kiadás Bp. 2961. Benczédi Székely István (?–1563) beiratkozik be a krakkói egyetemre 1529-ben. 1538-ban Szikszón, majd a valamikori ferences kolostorral bíró Szántón, Olaszliszván, Göncön működik. Tanulmányévei után adja ki világkrónikáját, mely erős katolicizmusellenessége mellett törökellenes is, a melanchthoni kettős Antikrisztus tanát vallja.

végítélet népei tehát ilyen sorrendben térnek meg a történeti koncepció szerint időrendben és veszélyességi sorrendben a doktrinális eltérés mértékében. Először Iszmael leszármazottai, az arabok támadnak, majd az Ézsaut idéző „vörös zsidók” törnek elő a Kaukázus hegyei közül, velük vonulnak fel az összes hipokriták. Ezek legyőzése után térnek meg a zsidók, ahogyan János apokalipszise is megjósolta.

Annyi mindenesetre igaz az állításokból, hogy a nesztoriánusok szír-káld missziói a 6. században Ceylonig és Madagaszkárig, a 7. században Mongóliáig és Kínáig jutnak el. Szamarkand püspöki székhely, melyet majd Timur Lenk 14–15. századi hódításai számolnak csak fel. Az Arab-félszigetre Constantius császár küld ariánus hittérítőt Theophilosz püspök személyében, majd az 5. századtól nesztoriánus és monofizita hittérítők terjesztik itt a keresztény tanokat.

Sergius Magyarországon

A melanchthoni apokaliptikus modell előkelő helyet nyújtott Magyarország és lakossága számára. Mintegy szereplői, helyszíne, de mindenképpen felmagasztalt eszközei lettek általa Isten világtörténeti tervének. Az avarokkal, hunokkal való leszármazási rokonság, a török front helyszíne és kereszténnyé vált egykori Kaukázuson túli nép, a reformáció gyors terjedése arra ösztönözte Melanchthont, hogy kiemelt figyelmet fordítson a térségre, ahogy kiterjedt levelezése és információs hálózata mutatja. Ezt támasztja alá a Wittenbergben tanuló magyarországi diákok nagy száma is. Második helyet foglalnak el az egyetemen a német hallgatók után.

A szintén Melanchthon-tanítvány Bencédi Székely István azt írja világkrónikájában, az 1540-es években a Sergius névről és a török eredetéről:

„Heraklius császár tizenkettedik évében az agarinusok [arabok – kieg. tölem, Ó. S.] közül támadt Mohamed, ki egy kereskedőnek volt a fia. Heraklius éppen a perzsákkal hadakozott, és az arabokat felfogadta. A háború után az elbocsátott agarinusok raboltak, fosztogattak a birodalomban, és mikor a bizánciak ellenük indultak, a veszély miatt fejedelmet választottak. Eszes volta miatt Mohamedre esett a választás. Ő azután nagyravágyásában előbb tanítónak, majd Isten emberének mondta magát. [...] Mikoron látta volna Mohamet az ő alatta való népeknek állapotját, nem jónak véli, hogy különb-különb hit alatt volnának és törvény alatt. Mert volnának ott

alatta sidók, keresztének és pogányok, kiket mind egy akaratra hozni csak a világi dolgokban, hanem lelkibe is. Ennek okáért hivatnak hozzá sidó doktorokat, kik ötöt a sidó hitre megtanították. Azonban találkozik hozzája egy Sergius nevű barát, kit Rómából a Nestoriusnak hamis tudománjáért ki űztek vala és megtanította őt Nestorius módra a keresztén hitre. Ő maga pedig pogánságban nevelkedett vala fel. Ennek okáért a Mohamet a három rendbéli hitből egyet csinála, hogy evvel az ő alatta való népet egy akaratra meg tarthatná, kit szorgalmasan megíra az Alkoránnak nevezné, bizon, főnek elesésének parancsolatja alatt mondja senki soha nem veteködjék.”⁶⁷⁰

A szintén Melanchthon-tanítvány Melius Juhász Péter⁶⁷¹ is úgy idézi Sergius barátot, mint Mohamed tanítóját:

„Az első bestia az Antikrisztus képe az Pápa Sergius Barát tudománja mesélje, szörzesse konciliuma, dekrétoma ostyája, oltára, gyónása, böjti és egyéb ganéj és csalárd szörzése: E földi bestiának a két birodalomnak az Isten büntetés szerint az igazság meg nem hitelért az hazugsággal hitelért az Sátánnak az hitlen fejedelmeknek hatalmat adott erre, hogy megszáítsák, megélesszék az Antikrisztust, Pápa és Sergius, az Mahumet szörzésit. Ha nem mered mondani a Mahumetet, az Sergius mond. A Seregiuson érts az török hitet.”⁶⁷²

A hódoltsági protestáns papi vezetők, a valamikori wittenbergi magyar bursa vezetője Szegedi Kis István⁶⁷³ és a Padovában végzett Sztárai Mihály⁶⁷⁴ ellen indított eljárások mutatják, hogy a török tájékozott volt, ezért a mohamedán uralom alatt élő hódoltsági prédikátorok féltek ellenük prédikálni. Melius szerint azonban szükség van erre, különben mohamedánná lesz a gyülekezet. Melius a törököt is Antikrisztusnak

⁶⁷⁰ *Benczédi Székely István*: Világkrónika 131. b-133. a. Idézi *Őze*: ... i. m. 98–99.

⁶⁷¹ Róla lásd bővebben alább.

⁶⁷² *Melius Juhász Péter*: Szent Jánosnac tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikatioc szerint a jámbor bölcz és tudós emberec írásából szereztetett Melius Péter által. Várad, 1568. 181.b.

⁶⁷³ Szegedi Kis István (1505–1572) A szegedi ferences környezetből indul, az ugyancsak ferences központú Gyulán, illetve Lippán tanítóskodik. 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanul, majd 1543-tól Wittenbergben. Csanádon és Gyulán tanít. Ezt követően Cegléden, Mezőtúron, Temesváron fordul meg. 1552-től Tolnán, majd Laskón és Kálmáncsehiben irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1561–1563 között török fogságot szenved. Püspökké választják, majd Ráckeven él. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a *Loci communes*ben idéz Bonaventurától, amely ferences iskolázatásának emléke.

⁶⁷⁴ Sztárai Mihály (?–1575) Drávasztáran született. Padovában tanult. 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezi be.

tartja, legalább akkora ellenségnek, mint a pápát. Kevesen ismerték nála jobban a török kultúrát, és a békés egymás mellett élésre nem látott lehetőséget. Ez a meg nem alkuvás a személyes bátorságon és a kemény törvényeken alapuló szellemi védekezés műve volt, s ennek is köszönhető – több más tényező mellett – hogy a hódoltságban elenyésző volt a keresztény magyarok mohamedanizálódása. A század első felének írói még nem ismerték fel a veszélyt, a közvetlenül érintettek sem. Melius hatvanas évekbeli prédikációi azonban már másról tanúskodnak.⁶⁷⁵

A „Sergius szörzésének” a török vallással való azonosítása jó fegyver volt Meliusnak az antitrinitáriusok ellen. (Ők Nestoriust, többek közt az erdélyi fejedelem antitrinitárius udvari papja, Dávid Ferenc is, elődjüknek vallották⁶⁷⁶.) A kor eretnekefelfogása tehát elég zavaros. Van, aki még a cigányokat és a szerecseneket is ide sorolja, ezeket mint Isten megtagadóit, ördög szolgáit, együtt emlegeti az Antikrisztussal. Nem nagyon lehet különbséget tenni az egyes életművek között tekintetben, hogy milyen súllyal ítélték meg, egyáltalán tettek-e különbséget ellenfeleik között.

Azzal, hogy Melius Sergiusnak mondja a törököt, az egyik Antikrisztust, maga megy a probléma elébe. Az antitrinitarizmust a mohamedanizmushoz vezető lépcsőfoknak mondja, ahogy Sergiusnál is történt. A meglévő török ellenszenvre építve óv a Szentháromság-tagadók tanaitól, és mint fentebb láttuk, a zürichiek ekkor formálódó azon nézetét népszerűsíti, hogy az összes eretnek szekta része az Antikrisztusnak valamilyen módon. Az Ezekiel által megjelölt Góg is csak egyik megjelenési formája, neve, mely név nem szerepel a Bárány által az utolsó ítéletkor felnyitott élet könyvében, mert soha sem létezett, mert a létezőnek csak a tagadása, hamisítványa, árnyéka, mely abban a világban, hol az örök fény világol, értelmetlen és nem létező már.

„Nem a császárt, sem a római Birodalmat nem jegyzi az első vad, hanem az Antikrisztust, aki a zsidók közül támadt először az apostolok idejében. Azután támasztotta vala a nikolitákat, a balomiták, ezeket támasztotta a Sátán először a zsidók közül az Antikrisztust. Ez megfiazék 3 fiát, 3 Antikrisztust, eretnekséget fiazék: Elsőt az Arabiai, a Káldeusok, a Török hitet. Másikat a görögök, rácok, oroszok hitit. Harmad, a

⁶⁷⁵ *Őze Sándor–Dobrovits Mihály*: Wandel des Türkenbildes bei den ungarischen Protestanten im 16. Jahrhundert. In: Suevia Pannonica: Archiv der Deutschen aus Ungarn (Heidelberg). 18 (28) (2000)

⁶⁷⁶ *Őze*: Büneiért... i. m. 33-35.

Római hitet szülé. Ezek mind a Philó a hamis zsidóktul és a Sátántul fajszott fattyak, mint Apok. 1.2 Ezek két szarvú föllüel jött vad, példázza először a két testi császárt. Római és török császárt. Ezek mind a Nabugodonozor, Darius, készeríté a kösséget, hogy imádják az ű képét, a káldeusok, hamis hitire hajoljanak. Így Fokas Teodozius és a több hitlen római császárok fegyver alatt készeríték, hogy az Római Pápának fejet hajtsanak, az ű hitet, tudományát, miséjét vegyék. Most oltalmazzák a szarvas papok, barátok, érsekek az ördög Antikrisztus házát, a misét, ostyát, római hitet fegyverrel a fejedelmek által. A császár is Sergius barát honát és az arábiaiak hitét fegyverrel oltalmazza: Az első bestia vízbül jú az égből, ...üstökös csillag lelki fegyverre vagyon az ű hamis tudománya, e földbőljütt bestia, az az testi birodalom császárság, mit az első vízből jütt bestia, az az vizes égből ördög országából szállott lelki, lélek vezti birodalom. Mint annak három szarva vagyon, három hit jüt ki az Antikrisztus hitből, a török, római és görög hit, így az földi bestiának, az az testi birodalomnak két szarva vagyon. Nagy a török birodalom, másik a római vadnak kis szarvak, országok, királyságok, kik e kettőhöz hallgatják. Ez két császár azt véli, hogy az báránnak szolgál, az Sárkántul hallgat.”⁶⁷⁷

„Az Antikrisztusoknak három korona fejibe. Mert főképpen ez három részre osztott, három hit hamis religio vagyon: Első az oroszánok hiti: az az káldusok, arabesek, törökök, kánáneusok, körül metéltek hiti, az mostani zsidókkal együtt. Az Antikrisztusnak ezeken vagyon koronája, királysága és birodalma. Mint Dániel az oroszánt a babilóniaiakra érti. Másik hit a pártusoké, a perzsáké, görögöké, moskoviták, rácok, oroszok hiti. Harmad az medve hiti az az, az római pápa hiti tudománya: Ez három nagy szarvnak, eretnekségek, hamis hitet melyet nütek (sic!) több szarvnak, mint az vissza keresztölök, [anabaptisták □ kieg. tőle, Ő. S.], a pikartok, hajasok hiti és az több szektáké, kik cseh országban Morva országban vannak és egyéb eretnekek: Ez az Antikrisztus az ördög után való fejedelem, az ördög vikáriusa, aki az három hitet támasztotta.”⁶⁷⁸

⁶⁷⁷ *Melius Péter*: Szent Jánosnac tött jelenésnec... i. m. 179. a-180. a.

⁶⁷⁸ Uo. 171.b-172.a

„Antikrisztus Sergius a törökön, pápa a római Birodalmon: Sergius és a galogóliák Ásián, Afrikán, Indián. Pápa Európán, Ázsiának Afrikának valami részén uralkodik.⁶⁷⁹”

Érdekes, hogy Melius, mint sok helyen láttuk, az ortodox keresztényeket (orosz, görög, rác, moszkovita vagy glagolita) és az ezt jelentő Sergiust előszeretettel sorolja a török mellé mint Antikrisztust. Főleg a rácokat emlegeti sokszor, a rác módra való böjtölés, bálványozás, képimádás ellen szól, ennek az is oka lehetett, hogy az alföldi népszerűség nem volt túl jó viszonyban a betelepülő rácokkal. A török végvárakban szolgáló katonák jelentős része is rác származású.⁶⁸⁰ A törökkel együtt harcoló martalócok neve ma sem cseng szépen a magyar nyelvben.

Az eretnokség Isten elleni bűn. Damaszkuszi Szent János a helvét reformáció által felelevenített tételét hirdeti tehát Melius:

„Mindazokat, akik összeesküdnek a keresztyén vallás ellen, és vele ellentétes dogmákat hirdetnek, vagy mindazokat, *akik profán ceremóniákon vesznek részt, egy csoporthoz tartozónak kell tekinteni, legyenek azok zsidók, manicheusok, jakobiták, ariánusok vagy muzulmánok.* Mindezek a csoportok egy testhez tartoznak, mely az Antikrisztust képviseli: a fej maga az ördög, s alatta vannak a keresztyén ellenes seregek vezetői és uralkodói, ő egyébként Ezékiel azonosít egyet közülük Góg nevével, a Sátán teste rajtuk keresztül válik valósággá.”⁶⁸¹

Ide sorolja az antitrinitárius anabaptista eretnokségeket, de itt említik egymást is, sőt mint Isten megtagadóit, a törököket és a zsidókat és az ortodoxokat a rácok, oroszok hitét is.

A kettévált Római Birodalom története Magyarországon

Melanchthon Bonifác pápát, a magdeburgiak Nagy Szent Gergely pápát jelölik a történet szereplőjének, akit Phókasz kedvezményezettként kiemelt. Valójában Nagy

---

⁶⁷⁹ Uo. 218.

⁶⁸⁰ Lásd *Hegyi Klára*: i. m. I. köt 284–304.

⁶⁸¹ „Quotquot autem conspirant atque consentiunt in dogmata, quae Christiani religioni adversantur, aut profana sacra inter se participant, rectissime censentur ad unam sectam pertinere, velut Iudaeorum, Manichaeorum, Iacobitarum, Arrianorum, Mahumetanorum. Omnesque sectae in unum velut corpus redactae, Antichristum absolvunt: cuius caput”

Szent Gergely (590–604) pápa alatt ment végbe a történet, de aki mindezt elérte Konstantinápolyban a pápa képviselőjeként, az a későbbi III. Bonifác pápa (607) volt.

A *Liber Pontificalis* az tudatja, hogy ő érte el Phókasz császárnál, hogy kibocsásson egy edictumot, azzal a kijelentéssel, hogy: „Péter apostol székhelye az első az összes egyház között és a konstantini székhely ok nélkül követeli, hogy első legyen a többi között.”⁶⁸²

Nagy Szent Gergely pápa ugyanis vitatta a konstantinápolyi pátriárkának azt a jogát, hogy ökumenikus pátriárkának hívassa magát, ezt ugyanis gőgnek tartotta, valamint a többi pátriárka jogainak csorbítását látta benne. Maga a „*servus servorum Dei*” címet használta.⁶⁸³

A magyar követői is voltak a történet feldolgozásának, melyben őket főként a világ vége jelenségei érdekelték, melyben kulcsszerepet szántak mint helyszínnek hazájuk térségeinek. Így ír erről Bornemisza Péter:

„hogy netalán ez romláshoz való lesz ez is, hogy az pogán török mindaz pápa birodalmáig uralkodjék, amint látjuk, hogy előszer sok helyen kiirtja az ő bálványozását, és mindenütt utána mendegél Krisztus Evangéliuma. Ez is meglehet nem sokára immár, hogy ellepje a török mind az Római Birodalmat, és azonban elvégződj ez világ.”⁶⁸⁴

Melius Péter az Apokalipszis két egymás után támadó vadállatát így azonosítja be:

Elsőt az Arábiai, a Káldeusok, a Török hitet. Másikat a görögök, rácok, oroszok hitit. Harmad, a Római hitet szülé. Ezek mind a Philó a hamis zsidóktul és a Sátántul fajszott fattyak, mint Apok. 1.2 Ezek két szarvú föllüel jött vad, példázza először a két testi császárt. Római és török császárt.

Ezek mind a Nabugodonozor, Darius, készeríté a kösséget, hogy imádják az ű képét, a káldeusok, hamis hitire hajoljanak. *Így Fokas Teodozius és a több hitlen római császárok fegyver alatt készeríték, hogy az Római Pápának fejet hajtsanak, az ű hitet,*

⁶⁸² *Mondin, Battist*: Pápák enciklopédiája. Bp. 2005. 94.

⁶⁸³ Uo. 90.

⁶⁸⁴ *Bornemisza Péter*: Oetedic es utolso része az evangeliomokból es az epistolakból való tanusagoknak, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikallani. Kit az Wr Iesus lelke által az együgyü keresztenecec idvösseges epületyekre ira Bornemisza Peter.(Sempten) Detreköböl 1579 (a továbbiakban Postilla V) 564.b., 588.b.

tudományát, miséjét vegyék. Most oltalmazzák a szarvas papok, barátok, érsekek az ördög Antikrisztus házáat, a misét, ostyát, római hitet fegyverrel a fejedelmek által.

A császár is Sergius barát honát és az arábiaiak hitét fegyverrel oltalmazza: Az első bestia vízből jű az égből,... ..üstökös csillag lelki fegyverre vagy az ű hamis tudománya, e földből jűtt bestia, az az testi birodalom császárság, mit az első vízből jűtt bestia, az az vizes égből ördög országából szállott lelki, lélek vezti birodalom. Mint annak három szarva vagy, három hit jűt ki az Antikrisztus hitből, a török, római és görög hit, így az földi bestiának, az az testi birodalomnak két szarva agyon. Nagy a török birodalom, másik a római vadnak kis szarvak, országok, királyságok, kik e kettőhöz hallgatják. Ez két császár azt véli, hogy az bárának szolgál, az Sárkántul hallgat.”⁶⁸⁵

Bornemisza érvelésébe így épül be a Phókasz-történet:

„Továbbá, ha valaki az ő tisztiben hamis bíró, kegyetlen fejedelem, hazug prókátor, részeges, parázna, atyád, anyád volna, utáld a bűnöket az ő személyekben. De azt a tisztet az kit viselnek megbecsüld. Az arany lánc még az kurva és lator nyakában is arany lánc, noha lator szömély viseli, így az császárság jó vala Néróban is, noha ő maga lator vala... És azt se nézzük, ő mint fért a fejedelemségre, álnokság kóborlás, kalmárságnak általé, avagy tolvajság általé. Ő adjon okot mint találta az fejedelemséget. De ha ura lött az te városodnak, az falunak, az országnak, az kibe te lakozol, őtet úgy becsüllél, mint te uradat... *Fokas Móricot az urát ölte meg, úgy lett császár, de akkor is becsüllni kell.* És mint pogán fejedelmek is erős hatalommal foglalják el jószágjokat, mely birodalmakat, noha gonoszul keresnek, de te őket megbecsülded azban, hogy te ő jobbágya vagy, te ő szolgája vagy, ő prédikátora vagy, ő te urad, te bírád. Ha ő tisztiben nem jó adjon róla számot ő, de ha bűnre kényszerít, ne engedj, de a tisztben megbecsüld.”⁶⁸⁶

a./ „Kit Rómáról ír a szentírás a bölcsek polgári birodalma”, azaz az antik Róma. Az udvari birodalom pedig a pápai udvar. „Dánielnél négy fél esztendő egyenlő 1260 esztendővel. Ugyanez Jánosnál 42 hónapig áll a polgári birodalom, ez egyenlő

⁶⁸⁵ *Melius Péter*: Szent Jánosnac tött jelenésnec... i. m. 179.a–180.a.

⁶⁸⁶ *Bornemisza*: Postilla V. 386. a–388. b. Kiemelések tölem, Ő. S.

négy és fél esztendővel. Így Romulustól vagy Cirustól Julius Ceasarig 1260 esztendő volt. ezután 412 esztendeig uralkodtak a császárok, ez összesen 1652 esztendő. Ennyi ideig tart a világ.”

b./ Azután, hogy 412-ben keresztény császárok uralkodtak Rómában „nem sok időre, 200 esztendő múlva, Krisztus után 606 esztendőre támadta a pápaság. Rómában kiváltképpen *Phokas császár alatt*. ”⁶⁸⁷

Bornemisza, Melius, Szegedi Kis magyarázatai általában a Bibliának a világ végét magyarázó helyeibe helyettesítik be korunk hatalmait és vallásait: az Apokalipszis és Dániel könyvének figuráit, a bestiát, a hamis prófétákat, a nagy paráznát, Gógot és Magógot egyenként vagy együttesen jelölik a korszak jelenségei, a pápa, a török, és a nem protestáns felekezetek. Luther a pápaság Antikrisztus voltát VII. Gergelytől, Melius és Benczédi Székely is más-más pápától számítja.

A 16. század magyarországi protestáns polémiája pontosan követte az európai példákat. Luther, Melanchthon, Flacius vagy éppen Bullinger írásait igyekezett felhasználni és egy ellenségképpé dolgozni a Római Katolikus Egyház és az Oszmán Birodalom jelenlétét. Ehhez a törekvéshez szolgáltatott Phókas császár 7. századi alakja jó apropót és összekötő kapcsolatot. Katolikus részről bár a lutheránusok magdeburgi vállalkozására születik ugyan válasz a Caesar Baronius által szerkesztett *Annales ecclesiastici* (Egyházi évkönyvek) című egyháztörténeti művel, de sokkal kevésbé korhoz, személyhez kötött ekkor már a polémikus irodalmuk, mint protestáns ellenfeleiké.

Az 1550-es 60-as évek antikrisztus vitái

A 16. század antikrisztus-polémia szövegeinek argumentatív jellege abban is megnyilvánul, hogy azoknak, akik egyébként is tudják, hogy a pápa az Antikrisztus, anyagot szállít.⁶⁸⁸ Katolikus oldalról a válaszádkor általában Luther bibliai érveit használják fel. A legfontosabb bizonyító passzusok az Antikrisztus identifikációjára a 2Tessz 2 mellett a következők: Dán 2,8. 34f; 9,27; 12,11 és Jel 13. Az Antikrisztus

⁶⁸⁷ Bornemisza: Postilla V. U.o.

⁶⁸⁸ Ugyanez a törekvés figyelhető meg Matthias Flacius *Etliche greiffliche und gewisse warzeichen, das die Lehre der Evangelischen der Heiligen Christi Lehre, die Lehre des Papstes aber vom Antichrist erfunden* (1550) című írásában.

identifikációjánál a szerzők mindig visszatérnek a 2Tessz 2 értelmezéséhez, amely szerint Isten temploma az egyház. A hangsúlyt másra helyezik, mint Luther. Az Antikrisztus-identifikációnak szerepe van tehát a konfesszionalizáció korának felekezeti elhatárolódásban.⁶⁸⁹

Az Antikrisztus fogalma tehát olyan kulcsszóvá válik, amely mentén *élesen elhatárolódnak* egymástól a lutheránusok és a katolikusok. A pápaság antikrisztusos jellegét a szerzők a pápákról szerzett felszínes ismereteikből vezetik le: szerintük a pápák nemcsak Krisztus helyét „jelölik” helyettesítik, hanem az ő helyére akarnak lépni, tehát ők akarnak Krisztus lenni. Azaz a konfesszionalizációs folyamatban rendszerező, elhatároló szerepet tölt be a fogalom, mely a felekezeti határok megerősítését szolgálja a liturgiában, a ceremoniális rendben, az életvitelben, az egyházi hierarchia szerveződésében. A középkori keresztény társadalom több felekezetre való hasadásában ilyen szerepet játszik az Antikrisztus-vita. A felekezetek mindegyike külön tér- és időszerveződésre tartott igényt.

A lutheri antikrisztológia további fontos eleme a 2Tessz 2-ből a 4. vers, amely szerint az Antikrisztus mindenk fölé emelkedik, ami Istent és az istentiszteletet jelenti. A pápa mindent megtesz, ami az Antikrisztus kritériumainak megfelel: új törvényeket, előírásokat ad ki, bevezeti a cölibátust, új ünnepeket ír elő, sőt bevezetésre kerül a naptárreform is.

A másik szempont, amely Isten és az istentisztelet fölé való emelkedés jelentésére utal, nemcsak a szó tisztaságát érinti, hanem a szentségeket. A szentségek megváltoztatásával a pápa föléjük emelkedik. Ez különösen az úrvacsorára érvényes.⁶⁹⁰ A lutheránusok éppen azokból a jövendölésekből kiindulva támadták a pápaságot, amelyeknek éppen a katolikus hitet kellene erősíteniük: a csodatételek nem Istentől, hanem az Antikrisztustól származnak, hiszen a 2Tessz 2, 9 alapján az Antikrisztus megjelenését jelek és csodák fogják kísérni. Ehhez pedig már az is közel áll, hogy a pápát a „bűnök emberének” nevezzék (2Tessz 2,3), amelynél nagy súllyal esik latba,

⁶⁸⁹ *Lehman, Hartmut*: Endzeitwartung im Luthertum im späten 16. und im frühen 17. Jahrhundert. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hrsg. Rublack, Hans-Chirstoph. Gütersloh, 1992; *Schilling*: Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. i. m.; *Schilling*: Die Konfessionalisierung von Kirche. i. m.; *Wallmann, Johannes*: Lutherische Konfessionalisierung – ein Überblick. In. *Rublack, H. C.*: Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Gütersloh, 1992. 33–53; *Die Territorien des Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650.* Hrsg. Schindling A. és Ziegler W. Münster, 1993, 182–205

⁶⁹⁰ Abraham Schönwald a pápaság és annak bálványa, a mise ellen intéz támadást. Állítását etimológiai érvekkel támasztja alá: Dán 12,38 héber szövegében a gonosz uralkodó neve *ma'uzim*, amelyhez hasonló a hangzása a német *Messe* (mise) szónak, vagyis Dániel könyvében egy, a katolikus egyházra vonatkozó prófécia található.

hogy saját bűnei mellett másokat is magával ránt, azáltal, hogy az egész világ felett uralkodik.

E bibliai érvekkel alátámasztott Antikrisztus-identifikáció azonban nem volt kellő körültekintéssel megalapozott. Ez a probléma világossá válik például az Antikrisztus három és fél éves uralkodásával (Dán 7,25 és 12,7, valamint ennek bibliai interpretációjával Jel 13,5f) kapcsolatban. Ezt az időtartamot Adso Antikrisztus-legendájában lehetett legjobban áthelyezni. Nehézséget támasztott azonban, hogy egy Antikrisztus-konceptión belül az Antikrisztust már évszázadok óta létező, de a maga antikrisztusos jellegét csak most megmutató intézményként értette.⁶⁹¹

Az Antikrisztus eszkatologikus jellegétől való megfosztása már Adsonál is megjelent. Ez a folyamat következik be akkor is, ha az Antikrisztus tanításainak Krisztussal való szembeállítását kerül előtérbe (pl. Antithesis; Flacius: Wahrzeichen).⁶⁹²

Így keletkezik egy sajátos irodalmi forma, amelynek egyetlen vagy elsődleges célja bebizonyítani, azt hogy a pápa az Antikrisztus. Ezt az irodalmi formát *Antikrisztus-kompendiumokként* vagy negatív katekizmusokként lehetne felfogni: a szerzők összefoglalják a katolikus egyház hibáit és tévedéseit, amellyel szembeállítják az igaz evangélikus tanokat és életmódot. A katolikus egyház legtöbbször kiemelt hibái: a pápa azt tanítja, hogy számtalan közvetítő van ember és Isten között, van tisztító tűz, összekeveri az evangéliumot és a törvényt, áldozattá teszi a misét, előírja a hét szentséget, megtiltja a papoknak a házasságot, stb. Ezek a negatív katekizmusok már meghaladják a röpirat formáját. Céljuk egy negatív teológiai alapvetés létrehozása volt. Ebben az új irodalmi formában megnyilvánuló tézisek szemben állnak egyrészt a középkori, másrészt a lutheri Antikrisztus-konceptióval. Antikrisztus alatt ugyanis nemcsak egy a világ végétől a jelenbe nyúló nagyságot kell érteni, hanem az Antikrisztus – intézményes jellege miatt – a világ tartós faktorává válik.⁶⁹³

⁶⁹¹ Leppin: Antichrist. i. m. 225–226.

⁶⁹² Richardsen-Friedrich: i. m.

⁶⁹³ Legkésőbb a konkordia-szabályzattól és -könyvtől tartozik a lutheri hithez az, hogy a pápa az Antikrisztus. 1569-ben Cyriacus Spangenberg megállapította: „das keiner könne ein rechter Christ sein noch selig werden, der dem Babsthumb nicht von hertzen feind sey.” A lutheri tanokhoz tehát egyre inkább hozzá tartozott az is, hogy az Antikrisztus-prédikációk a szükséges keresztény ismeretek részét képezik. Mindez magával hozta azt a lehetőséget is, hogy a hangsúly átkerüljön az Antikrisztus *kinyilatkoztatásáról* szóló közlésekről a *lényére* vonatkozó leírásokra.

Ingvild Richardsen-Friedrich szerint az Antikrisztus fogalma a lutheri tanokban nemcsak egy egyszerű fogalom a többi között, hanem ez jelenti a *központi kérdést*. Így tehát a reformáció egészét ezzel az egy negatív fogalommal össze is lehet foglalni.⁶⁹⁴

Az ötvenes évektől a katolikusoknál, mind a Zürichiekénél is fontos szerepet játszott az Antikrisztusról folytatott vita, mivel 1557-ben Musculus felújította ezt a témát.⁶⁹⁵ A reformációban azonban változások következnek be. 1556-ban megjelenik Flacius *Catalogus testium veritatisa*⁶⁹⁶ és a *Magdeburgen Centurien* első kötete, ami a pápa-antikrisztus-vita kincseshányaja.⁶⁹⁷ Mind Róma, mind Wittenberg magát tartotta az egyetlen, szent és katolikus egyháznak. Bizonyítaniuk kellett, hogy ők tartják az ősegyház hagyományát, és annak kontinuitását a jövőben is biztosítják. Monumentális egyháztörténelmi könyveket írtak, melyeknek az volt a feladatuk, hogy egyházuk legitimitását biztosítsák. A hatalmas művek sorába illeszkedik reformált részről a *Magdeburgi századok* és a római egyház oldaláról az *Annales* című könyv.⁶⁹⁸ Ezekkel a könyvekkel és a felekezetek közti vita gyümölcseivel a reformáció korszaka hozzájárult a modern történelmi gondolkodás, a tudományos módszerek és a történelmi kutatás kialakulásához.

Ezenkívül sok hasonló mű jelent meg. A hatvanas években Luther mozgalma már túl volt fénykorán, mert erősödtek a katolikusok, megjelent Kálvin, és belső viták is bomlasztják. A sok és súlyos vita azzal fenyeget, hogy a lutheri egyház kis csoportokra esik szét. A hatvanas években a katolikus egyház népszerű ellentámadást indít Ingolstadtban: Az érvelés szerint az az Antikrisztus előfutára, aki azt mondja, hogy a pápa az Antikrisztus.⁶⁹⁹ 1565-ben Staphylus szerint Luther az Antikrisztus előfutára, mivel műve idézte elő a nagy szakadást, amit a 2 Tessz 2 is megjövendölt. Ez az első igazi ellenmű a pápát az Antikrisztussal azonosító nézettel szemben. Staphylus lesz a

---

⁶⁹⁴ Hogy az Antikrisztus-konceptió a gyakorlatban milyen áthidaló szerepet tölthet be az evangélikusok között a köztük lévő különbségek ellenére, azt Flacius 1550-ben tett megjegyzése mutatja: annak bizonyítására, hogy a katolikusok az Antikrisztushoz tartoznak, azzal érvel, hogy náluk veszekedések vannak, sőt sok szenttel foglalatoskodnak, míg a lutheránusok teljesen egységesek, hiszen ők mind Melanchthon *Loci communes*-ét tanítják. Bár ez természetesen Melanchthon és követői Antikrisztus-ellenes elhivatottságát volt hivatott reklámozni, jól mutatja, hogy Flacius is egységesítő szerepet tulajdonít az Antikrisztus-konceptiónak. Ugyanez a remény húzódik meg az *Irenicum* 1620-ban Heidelbergben megjelent kivonatában, amelyben a szerző azok ellen a teológusok ellen fordul, akik inkább a „római Antikrisztussal” mint a „reformált evangélikusokkal”, vagyis a kálvinistákkal állnak kapcsolatban. (Történelmi háttere: a harmincéves háború első szakaszában vagyunk, amikor Pfalzból kiindulva evangélikus szövetségeseket kell keresni.) *Richardsen-Friedrich*: i. m. 242–243.

⁶⁹⁵ Fent idézett mű *Richardsen-Friedrich*: i. m. 242.

⁶⁹⁶ Uo. 243.

⁶⁹⁷ Uo. lásd alább bővebben.

⁶⁹⁸ Uo.; *Breisach*: i. m. 174–175.

⁶⁹⁹ *Richardsen-Friedrich*: i. m. 245.

legtöbbet idézett szerző ebben a témában, és ő lesz az ellenkampány fő vezetője. A hetvenes években azután az Antikrisztus-téma nagy népszerűségnek örvend a prédikációkban, csak a hívek nem tudják eldönteni, hogy ki az igazi Antikrisztus: a pápa, Luther vagy Mohamed. A nyolcvanas években a vita ekkor már vitairatokban és monografikus írásokban folyt, nem prédikációkban. Ennek a nagy katolikus tevékenységnek a fő oka az ellenreformáció és a Kálvin elleni konszolidáció.

Protestáns részről Wigand és Judex a két főszereplő ebben a témában. Mindketten ortodox lutheránusok. 1560-ban Wigand latinul kiadja a *Synopsis Antichristi Romanit*,⁷⁰⁰ míg Judex a *Gravissimum Edictu et Mandatumot* (ugyanabban az évben Andreas Corvinus tollából megjelenik németül Wigand szövege *Synopsis oder Spiegel des Römischen Antichrist* címen; valamivel később Judexé is *Göttliches Mandat* címen.⁷⁰¹) Mindkét írás szoros összefüggésben van egymással, és ez a flacianizmus csúcspontja. Magdeburgban 1555-ben béke van a vallási felekezetek között, de féltek, hogy újra felerősödik a katolicizmus.

Az Antikrisztusról folytatott vita csak eszköz a katolikus egyházzal vívott harc eldöntésére. Egyszerűen kizár mindent, ami nem az evangélikusokhoz tartozik. A pápa saját állítása szerint tévedhetetlen, és a Jézus által alapított egyház feje. A protestánsok szerint Isten szava a fontos. A vita legfontosabb célja, hogy letaszítsa a katolikus egyházat és hogy az evangélikusokat ismertesse el az igaz egyháznak. Az Antikrisztus-vitát már a politikai cselekvés legitimációjának szolgálatába is állították. A 16. század második felében Luther gondolatait Antikrisztusról szóló monográfiákban, bibliakommentárokból, dogmai tankönyvekben, summákban és számos vitairatban fejtették ki (az ifjúságnak szóló tankönyvekben is).⁷⁰²

⁷⁰⁰ Wigand Magdeburgot és a sajátjait is kritizálja (adiaföristákat és az interimistákat). Szerinte az Antikrisztus megerősödését az okozta, hogy elhanyagolták az Antikrisztus-vitát. Wigand feleleveníti az Antikrisztus-tant, hogy tárgyi alapot adjon a vitához. Judex szintén az adiaföristákat hibáztatja, de velük együtt a hatóságokat is, mert ezt engedték. Szerintük mindennemű egyezkedés bűn. *Richardsen-Friedrich*, i. m. 263–267

⁷⁰¹ Judex a nyilvánvaló Antikrisztus elleni cselekvésben keresi a megoldást, mert minden ellen van, ami szent. Viszont ő csak megélesítette Wigand rámutatását az üdvösség elvesztésében. A pápaságtól távol kell maradni. Hazudik, aki úgy tanít, hogy nem a pápa az Antikrisztus. Az uralkodók karddal, tanítók/prédikátorok szóval, írással és festményekkel tegyenek ellene. Egészen Lutherig nyúltak vissza. A pápa egyenlő az Antikrisztussal című tétel a hit része lett, de az eltávolodás és szitkozódás is isteni parancs. Uo.

⁷⁰² 1607-ben Maximilian Philo állítása szerint a hét-nyolc éves gyerekek is el tudják dönteni, ki az Antikrisztus. Az, aki parancsát Istene fölé emeli. A pápa ezt teszi, tehát Antikrisztus. Ehhez jön még a házasság-, az ételtilalom, a bűntparancs, a cölibátus, a naptár és a törvény megváltoztatása. A pápát és a reformációt egymással minden szempontból ellentétesnek állítja be. A saját oldalához bibliai idézeteket hoz, a pápához pápa-kanonikus írásokat, egyháztörténeti históriákat és jezsuiták írásait. A pápa és a jezsuiták hitcikkelyei állnak szemben Krisztus szavával, a tanúk és az atyák tanúinak megnyilvánulásaival. *Richardsen-Friedrich*: i. m. 259.

Egy metszet ábrázolása szerint Krisztus számon ül, míg vele szemben háromszorosan megkoronázva, ami egyértelműen az Antikrisztus jele, a pápa lovon.⁷⁰³ Krisztus maga ítéli el a pápai ábrázolást. Máshol a két kép az igaz és hamis egyházat ábrázolja, történetileg elmélyítve. Az igaz egyház mindig is létezett, csak a katolikus eltávolodott tőle. Az igaz mellett szerepel pár név, amiket a katolikusok eretneknek mondanak. A hamis részen vannak a katolikusok és azoknak a nevei, akik üldözik a jámbor keresztényeket (zsidók, törökök, pogányok is). Céljuk, az addigi érvek képekkel való ábrázolása és az átfogó tudás közlése.⁷⁰⁴

Az ellentétek szembeállítása az egyik legfontosabb rendelkezésre álló eszköz, az ismertetőjel, és a tulajdonság is elég a bizonyításhoz. A stílus ekkor már teljességgel népies és a laikusoknak szól. Krisztus tanítását és életét hozzák fel bibliaidézetekkel. A 16. század második felében a pápa mellett nemcsak a jezsuitákra, az egész katolikus egyházra és képviselőire, hanem végül a múltbeli és jelenlegi politikai követőkre és cinkosokra is kiterjed. Felsorolja az Antikrisztus legfontosabb ismertetőjeleit. Két nagyságot állít egymással szembe, hogy rávilágítson a pápa és Krisztus ellentétére, és hogy igényeit, címeit letörje. Csak harcolhatunk az ördögi ellenféllel szemben, mert nincs ellene sok lehetőségünk.

A pápa-antikrisztus exegetikai és tekintélybizonyítására jellemzést használnak és az Antikrisztus ismertető jeleit. A jegyek alapján lehet bizonyítani, amit a pápa idővel maga is bizonyít tetteivel és írásaival, hogy ő az Antikrisztus. Idő elteltével azonban olyasmit is ráhúztak, ami eredetileg nem tartozott az Antikrisztus jellemzéséhez. A további lehetőség a néven nevezés az egyházatyák, tudósok és egyéb tekintélyek olyan idézeteinek felhasználásával, amik kapcsolatba hozzák a pápát és az Antikrisztust. Ez nem olyan értékű bizonyítás, mint a másik kettő, de a kora újkorban teljesen elfogadott volt. A *Spiegel des Antichrist* szerint a pápa, a jezsuiták, a szerzetesek, az apácák, röviden az egyház ellenségei a három rendnek (dolgozók, tudósok, harcosok). Sok képet is használtak, és az ördögikonográfiának (János kinyilatkoztatásai alapján) már állandósultak a képei: sárkány (melynek hátán a szajha helyett néha az aktuális politikai helyzetnek megfelelően egy spanyol ül), hétfejű fenevad (a klérus fejfödőivel), babiloni szajha (korábban inkább ördögi származás és tulajdonságok.)

---

⁷⁰³ Uo. 492.

⁷⁰⁴ *Oelke*: i. m.

A pápa-antikrisztus-vita katolikus küzdelméhez

A 16. század második fele az ellenreformációs tevékenység keretében telik. Trient után szervezett kampány indult a protestánsok ellen (katolikus prédikátorok, tudósok, teológusok és áttértek mellett a kollégium és a tanintézmény lett a reformáció elleni harc fellegrája. Rendkívül fontosnak tartották, hogy az ifjak katolikus nevelést kapjanak, főként a nemesek gyermekei. Még akkor is, ha a szülők a reformáció valamelyik ágához tartoznak, mert így a gyerek visszatér az egyházhoz). A protestánsok Antikrisztus-propagandáját igyekeztek a legnagyobb jogtalanságnak, hazugságnak és gyaláznak beállítani minden ellen, ami szent. Keresztényi kötelesség megvédeni a pápát az ilyen gyalázattól. Hangsúlyozzák az egyház és a pápa tekintélyét. Korábban nem érezték ennek szükségét, de most már veszélyt jelentenek nemcsak a katolikus hitre, hanem a Római Birodalomra is. Sok ellentétet hoztak a közembereknek is. Feucht szerint azért veszett el oly sok ember, mert Antikrisztusnak mondták a pápát. Tehát fel kell világosítani az embereket. Fontos megnyerni a világi vezetőket, mert nagy a veszély nemcsak a Római Birodalomra, hanem a császárra, a választófejedelmekre nézve is, és csak összefogással lehet megállítani a gyaláznak. Distelmeyer felhossa a császár és pápa közötti régi és mostani jó viszonyt (mindig becsülték egymást, és akár erővel is megvédték egymást).

Az ellentámadáshoz nemcsak ellentétek szembeállítását, hanem lemásolt protestáns érveket is felhasználtak, így a saját rendszerüket fordították ellenük. A veszély óriási, mert közeleg az Antikrisztus (Staphylus). Hisz nincs egység a hitben, az egyház két részre szakadt (2 Tessz 2). Luther mindennek az előfutára, mivel ő nem pápa, hanem egy bálvány az igazi pápa ellen. Ő is használja János kinyilatkoztatását. A babiloni szajhának, ami Luther óta a pápaság megbélyegzése, új jelentést ad. A *Confessio Augustanára* vonatkoztatja, és megfordítja Luther érveit. Szerinte Luther háromszoros szakadást okozott művével: elszakadás, a világi és szellemi rendek nem engedelmeskednek, a hívő nem hisz. Isten mindezt azért hagyja, mert bűnös a három rend: a papságnak megtisztulás kell, a császár nem elég jámbor, a jobbagyok bűnösök. Ha mindennek nem vetnek véget, akkor széles út áll az Antikrisztus előtt. Mindenki felelős ezért, elkerülni nem lehet, csak feltartani.

Nas az *Ecclesia Militans*ban ugyanúgy érvel, mint Staphylus, és ugyanazt is mondja, valamint felhasználja a protestánsok katolikusok elleni iratait. A protestánsok disznókként szerepelnek és szörnyekként, itt szerepel a DIC LUX, aki 666-ot viseli.

Sáskákat szabadított el Luther. A babiloni szajha nála terhes, valamint ostyát és kelyhet tart a kezében. A hasán C, a poháron A, az ostyán B van. A C és A jelöli a *Confessio Augustanát*, a B pedig Babilon börtönét. A a hétfejű fenevad a lutheri eretnekséget jelképezi és a Lutherana magyarázata. Mindkét szerzőnél nagy szerepet játszott az ellenfél vitafegyvereinek átvétele, az érvelés utánzása és összevetése a másik modellel. Ebben a módszerben az a jó, hogy gyanússá teszik ellenfelüket, mert ha őket hazugnak nyilvánítják, akkor a saját téziseiket kérdőjelezzik meg, ha nem, az is jó, mert ellenük szólnak.

Egy bambergi vizsgálat kiderítette, hogy a tanárok nagy része Luthert követi, és feletteseik jóváhagyásával úgy is tanítanak. Főként az együgyű laikusokat szívják el, ezért fontos a leendő fiatal prédikátorok képzése.⁷⁰⁵ Az Antikrisztus öt gyümölcse csak a világ vége előtt jelenik meg, elpusztítja a templomokat és egyházakat (Luther a prédikációival), félretolja a szentmisét (Luther kigúnyolta), jogtalanul a szent helyekre teszi magát (Luther ezt tette), sok hamis próféta jelenik meg az Antikrisztus alatt (a katolikusoknak egy Krisztus-értelmezésük van, míg Luthernél minden szektának megvan a sajátja). Mindezekből következik, hogy Luther az Antikrisztus. A prédikációkban a hívők felvilágosítása lett a fő cél a katolikusoknál. Jacob Feucht szerint meg kell erősíteni a katolikusokat, és vissza kell nyerni az elvesztett híveket. Feucht prédikációjában az mutatkozik meg, mi változott a katolikusoknál a reformáció óta. Vissza akarja adni, amit a Szentírás és az atyák közöltek az Antikrisztusról. A prédikáció két részből áll. Egyrészt általában beszél a jövőbeni Antikrisztusról, aki egyetlen személy, az ördög közreműködésével tisztességtelen asszonytól származik, egy zsidó lesz Dan törzséből, és tömegesen csatlakoznak majd hozzá a zsidók. Másrészt arról szól, miért nem született még meg az igazi. Mert a Római Birodalom és Krisztus hite nem sokkal az Antikrisztus születése előtt esik szét. Luther magáról akarja elterelni a figyelmet, hogy nyugodtan előkészíthesse neki az utat

A nyolcvanas években kapcsolódik be a jezsuita prédikáció a vitába. Képzett írásbeliségre volt szükségük, hogy irodalmi úton is tudjanak harcolni az eretnekséggel szemben. Nagy akadályt jelentettek nekik azonban a tilalmak, a cenzúrák, a vizsgálatok és az index, amire minden eretnek szerző, kiadó és hely felkerült. Georg Scherer Antikrisztus-prédikációja ilyen. Stílusa párhuzamot mutat a bírósági beszéddel. Két párt

---

⁷⁰⁵ Sebastian Haydlauf prédikációja is Staphylus és Nas módszerét követi, de ő nem az Antikrisztus-legendát veszi alapul bizonyításához, hanem a protestáns pápa-antikrisztus-érvek formai és tartalmi másolatát

van egymás ellen, az egyik vádló, a másik védő. A fő kérdés, hogy a pápa-e az Antikrisztus. Az Antikrisztusnak tíz ismertető jele van. Hozza a történetet, a Szentírást, az egyházatyákat, a történeti forrásokat. Figyelembe veszi az ellenfél érveit, visszafogja magát, és finoman kezeli a kérdést. Scherer úgy érvel, hogy a pápa nem lehet az Antikrisztus, mert annak megjelenésével itt lenne a világ vége, de a pápák már évszázadok óta uralkodnak. Ő a tudományos vitát részesíti előnyben, hogy az ellenfelet érvekkel győzzük le, nem szitokkal vagy egyéb gonosz módszerrel. A protestáns kihívás ellensúlyozása érdekében a tridenti zsinatot követően jezsuita teológusok hozzáálltak az Antikrisztusról szóló katolikus dogmák újraértelmezéséhez.⁷⁰⁶

---

⁷⁰⁶ Damián Hortolá. Perpignanban született 1493-ban, Ville-Bertrand apátja lett, és őt küldte II. Fülöp a tridenti zsinatra. Nézeteit a jövővel kapcsolatban a salamoni énekekhez fűzött kommentárjában fejtette ki. Hortolá a korabeli eseményeket az Antikrisztus támadásaként értelmezte, és nem konkrétan Joachimot idézte, de a pszeudo-joachimi *Oraculum Cyrillit* alkalmazta valamint a Methodiusnak, Szent Brigittának és Szent Vincének tulajdonít próféciaikat. A közelgő katasztrófának és forradalomnak a jelei a hatodik korban tisztán látszottak, mégis a salamoni ének értelmezésének állandó motívuma volt a szépség és az egyház dicsősége a hetedik korban. Joachimhoz hasonlóan beszél egy angyal pápáról. Az angyal pápát úgy írja le, hogy a papság életében bekövetkező döntő változásra utal, ami szükségszerűen a megújulás része. Hortolá sokatmondóan és hosszan ír a zsidók visszatéréséről Krisztus igazi kertjébe és minden nemzetekről, akik összegyűlnek a kertben és egy egyetemes prédikációról. Mindezt már az ősi és a modern próféták is előre jelezték. Az egyetlen múltbéli esemény, amivel ez összehasonlítható, az Szilveszter pápa és Konstantin együttműködése a világ békéjének érdekében, de a közelgő hetedik kor ekkor nem egy körforgás tagjaként, hanem a történelem csúcsaként látszik. Hortolá merészen használja az új menny és föld, valamint az új Jeruzsálem jelképeket, hogy leírja ezt az elmúlt történelmi kort. Hortolá kortársa volt Bertold Pustinger, aki Salzburgban született és 1508-ban Chiemsee püspöke lett. Kapcsolatban állt a Salzburg tartományban zajló reformokkal. Az 1519-ben írt *Onus Ecclesiae*je 1524-ben jelet meg. Művét az egyház hetedik korának szentelte, melyhez a mintát Ubertino de Casalétól merítette. Magát Joachimot is idézi, de sok más pszeudo-joachimista írást is beépít, olyanokat, mint Merlin, Cyril, Raynier, Dandalus, Rabanus, Telesphorus, valamint a Szent Ferencnek, Vincének, Hildegardé-nak, Brigittának, és Sienai Katalinnak tulajdonított próféciaikat. Pustinger önmagát az egyház ötödik állapotának végére vagy a hatodik elejére helyezi. Az ötödik Konstantinápoly elestével végződik III. Frigyes idején. A végső tragédiánál Telesphorus programját alkalmazta: szkizma és anti-pápa, a zsarnok északról és az Antichristus mixtus, majd az egyház diadala és a nagy Antikrisztus eljöveteleig béke, és végezetül a nyugalom Góggal és Magóggal, valamint az ítélettel zárul. Az első megújulásban a második Nagy Károlyhoz, és az angyal pápához, valamint utódaikhoz érünk el, amint azt a Liber de Flore és Telesphorus is felvázolja, az e világi dolgok tagadásának, a latin és görög egyházak egyesülésének és az egész világon átívelő prédikációnak segítségével. A fehér akácokat hat trombitás angyal idézi, csakúgy, mint a lutheránusoknál; Konstantinápoly eleste, mint egykor Jeruzsálemé is, helyet kap; a cyrili jóslatok beteljesülni látszottak az 1510-es itáliai háborúban. A 16. század végének két apokalipszis-kommentátora is az egyház hetedik állapotában várta az aranykort, az Antikrisztus halála és a consummatio saeculi között. Coelius Pannonius, azaz Francesco Gregorio nem közvetlenül a joachimista jelentésre alapozta saját apokalipszis-alakjainak magyarázatát. Különböző angyalok jelképezik az evangélium hirdetőit és az apokalipszis három angyalát, azokat, akik meg fogják téríteni az egész világot, és elhozzák az Antikrisztus halála után a nagy öröm idejét. A hetedik kor hosszáról nem tudunk meg semmit. A hetedik kor után jön az ítélet, aztán a nyolcadik nap, az örök Szombat. A második kommentátor, Serafino de Fermo, olaszul és latinul is írt apokalipszist. Pustingerhez hasonlóan ő is közvetlenül Joachimtól és Ubertino de Casalétól merített, átvéve az utóbbinak az egyház hetedik állapotára vonatkozó nézetét. Számára a nagy örvendezés távolabbi volt, hiszen magát az ötödik korbba helyezte, nem a hatodikba, és a megtestesült Antikrisztus elnyomásától való szenvedés kezdődött, különösen Luther és követőinek baljós megjelenésével. Az égből aláhulló nagy csillag Luther volt, csakúgy mint Zwingli, Melanchthon és az anabaptisták. Az apokalipszis különböző angyalai Isten által lettek kinevezve az emberek képviselőit. Serafino nem nevezi meg az angyal pápát, de az apokalipszis angyala leereszkedve az égből meg fogja téríteni a pogányokat, és meg fogja újíttani az egyházat. Mint

A neves hitvitázó, Robertus Bellarmin *Az Antikrisztusról, akinek semmi köze a római főpaphoz* című könyvében azt állítja, hogy az Antikrisztus nem azonosítható egy kortárs intézménnyel, inkább egyetlen személynek kell lennie, aki majd lezárja a világtörténelmet.⁷⁰⁷ Nem állja meg azonban, hogy némileg *kajánul* ne jegyezze meg: Luther nevének latin, görög és héber olvasata épp 666.

Az Antikrisztus fogalmán keresztül a reformátusokkal szembeni különbségek is jól láthatóvá válnak. Bár a pápát ők is az Antikrisztussal azonosítják, az Antikrisztus fogalmát megfosztják apokaliptikus konnotációjától.⁷⁰⁸

Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci teológusoknál

A wittenbergi mellett, már az 1530-as években megindul egy erős érdeklődés Svájc német ajkú részén a török problémával szemben.⁷⁰⁹ A „türken Frage” vagy inkább

---

Viterbói Egidio és mások, Serafino is úgy gondolta, hogy Isten minden csapása az aranykor felé vezet, mely az új világok felfedezésével, különösképp Amerikával fog elkövetkezni. Az egyház akkor fog elérkezni a boldogság korába a földön, ha minden eretnek méreg eltűnt, és az öröm egyetemes lesz. Végezetül vissza kell térnünk Bartholomeus Holzhauserhez, a 17. század eleji német apokalipszis-kommentátorhoz. Serafinóhoz hasonlóan az ötödik állapotba helyezte magát, és várta, hogy a hatodik lesz a Boldogság kora, de a hetedik, ellentétben a korábban látottakkal, nála az Antikrisztus születésével kezdődik és a consumatio saeculiig tart. Az ötödik X. Leóval és V. Károlyval kezdődött, és egy háborút élt meg, eretnekeket és csapásokat, de Isten küldöttének érkezésével tetőzik be, aki mindent helyreállít, és elhozza a Boldogság korát. Holzhauser megújulásról vallott nézetei nagyon németek voltak. Németországban nagyon erős volt a vágy egy erős, egyetemes és csak világi hatalomra harmincéves háború előestéjén. Mindazonáltal Holzhauser alapjaiba véve egy egyházi (pápai) és ortodox katolikus aranykort vár, egy olyat, melyben az eretnek hangok örökre elhallgatnak. Isten mindig küld vigasztalást, ebben a korban 4 ilyen volt: a Jézus Társaság, a tridenti zsinat, a katolikus hit terjedése az új világban és az olyan katolikus császárok gondoskodása, mint II. Ferdinánd. De az igazi megújulás még várat magára. Reeves: The influence 465–472.

⁷⁰⁷ Néhányan, mint pl. Kolumbusz, 7000 évről beszéltek, mivel a teremtés 6 napjához hozzáadták a hetediket, amikor Isten megpihent. Malvenda, az *Antikrisztus* című munkájában a számadatok 6310 és 3760 év között mozognak (Mercator 3928, Jcmsenius 3970, Bellarmin 3984 évet adott az ejöveteléig. Viret: A század elvesztette fiatalágát. És hanyatlik az öregség által. A világ ideje 12 részre van osztva, ebből 10 és 1/2 már eltelt, tehát már elmúlt az emberiségnek megszabott időből 21/24 rész. R. Roussat (langres-i kanonok) 1548-ból: az emberiség számára elmúlt az építés ideje, a bűnbánat érkezett most el. Minek épületeket emelni? Penière s-Varin (1609): A vízözön a teremtés után 1656 évvel volt, ezért az Antikrisztus uralma Krisztus után 1656 évvel fog kezdődni. 1626-ban fog születni (szimmertia Jézus életével), uralma 1660-ig tart majd; a világ vége 1666-ban fog bekövetkezni. A 16. század első fele: a félelem az Antikrisztustól és a katasztrófáktól erősebb maradt protestáns területeken, mint a katolikuson. Georg Draudius által Frankfurtban kiadott könyv (1625) 89 eszkatologikus munkát tartalmazott. Ebből 1 katolikus, 68 luteránus, és 20 kálvinista. A protestánsoknál általános volt, hogy a pápát Antikrisztusnak tartották: 1610: Nicholas Vignier összeállított egy listát: 28 protestáns szerzőnél (különböző országokból) látta az Antikrisztus = pápa megfeleltetést. 1756: L. Daneau *Tractatus de Antichristo* című műve meghatározó lett protestáns körökben. Állítása: az Antikrisztus már megtestesült a történelemben, és az uralma már a 12. században megkezdődött. Delumeau: La peur en Occident. i. m.

⁷⁰⁸ Samuel Huber 1598-ban a *Wider den Abfall zum Calvinischen Antichrist* című munkájában felháborodva írt a szászok kálvinizmusra való hajlandóságáról I. Krisztián uralkodása alatt. Ebben az írásában a kálvinizmus hibájául rója fel az apokaliptikus megnyilvánulásokról való lemondását.

a „türken Furcht“ ide is elér Bécs első ostroma és az 1532-es hadjárat után.⁷¹⁰ Svájc sem esik távolabb a magyar arcvonaltól, mint Wittenberg. Ahogyan Melanchthon emlékezett Meissen falai alatt a török lovasságról, az akindsiktól Zürichben és Baselben is félnek.

Zwingli állásfoglalását, szemléletváltását már láttuk, de ő még a kappeli csatában meghalt Bécs ostroma és Buda veszte előtt.⁷¹¹ Utódja a zürichi egyház élén Heinrich Bullinger lett.

Bullinger egyik központi témájává válik az antikrisztológia, ebben a török szerepe azonban a kezdetektől nem egyértelmű. Pál apostol fentebb idézett levelének magyarázata, a törökkökről írt könyve, mely barátja nevében jelenik meg, Dániel könyvéhez írt kommentárja, végül a száz prédikációt felölelő János apokalipszisének magyarázata egy fejlődési útvonalat jelöl ki.

Heinrich Bullinger Dániel -receptiójáról

Heinrich Bullinger⁷¹² *Sermonum decades quinque* című műve egy 50 tanprédikációból álló gyűjtemény, mely az akkori viszonylatokban igen széles körben elterjedt, és lefordították németre, franciára, angolra és hollandra.⁷¹³ Történeti írásai is szép számmal jelentek meg, ide tartoznak a zürichi reformációtörténeten kívül még a tágabb értelemben vett hittörténeti írások is: *De origine erroris* 1528-ból, *Der alte Glaube* 1537-ből, *De scripture sanctae autoritatae* 1538-ból.

A 17. század közepéig nagy hatást gyakoroltak Bullinger bibliamagyarázatai, tanprédikációi, illetve hittudományi és történettudományi írásai Európa protestáns egyházain belül és kívül. Életművének nagy hatását mutatja kiterjedt levelezése is.

---

⁷⁰⁹ *Segesváry*: i.m.

⁷¹⁰ *Bullinger, Heinrich*: Der Tügg. Von anfang und ursprung des Tüggischen Gloubens, der Tügggen, ouch jrer Königen und keysern, und wie fürträffentlich vil landen unnd lüthen, sy inner 266. jaren, yngenomen, und der Christenheit abtrungen habind, kurtze verzeichniß, durch Matthiam Erben, o.O. 1566.

⁷¹¹ *Segesváry* mindezt nem regisztrálja.

1504–1575 között élt és alkotott. Zwingli hű követője és az európai reformáció nagy alakja volt, átfogó történetírói és eszkatológiai tevékenységet folytatott Fritz Büsser Pestalozzira támaszkodva azt mondja: Bullinger Európa protestáns egyházak nagy tanítója volt.

⁷¹³ *Emidio Campi*: Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Bullinger. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239. Heinrich Bullinger Dániel könyv receptiójáról.

Bullinger már viszonylag korán foglalkozott a Dániel könyvével; *De Hebdomadis quae apud Daniele sunt opusculum* című kis művét 1530-ban adta ki a kappeli kolostor újonnan megalapított iskolájának fiatal tanára. Ezt a művet az ún. 70 évhét magyarázatának szentelte. Bullinger 1555-ben Dániel 7. könyvéről tartott beszéde, mind a látomás megértése, mind a jelenére való vonatkozása miatt említésre méltó.

A négy állatban a történelem értékcsökkenését látja. A pápa mivel Isten jogaiba beavatkozik, Antikrisztusnak szerinte bizonyul. 1563. május 15-től 1565. június 15-ig minden kedden magyarázatot mondott Dániel könyvéről, 66 prédikáció során. 1565 augusztusában jelentek meg ezek a prédikációk nyomtatásban.⁷¹⁴ Bullinger azt hangsúlyozza, hogy a Dániel könyve a Biblia teljes értékű része, az Istentől sugalmazott prófétai könyv, mely Krisztus birodalmát hirdeti, a világ birodalmait azonban mulandónak tartja.⁷¹⁵

Az általános előmagyarázatok után kezdi el fejtegetni Bullinger a 6–12 prédikációkban Nabukodonozor álmát. Dániel 2. könyvének magyarázata Melanchthon kommentárján alapul. Bullinger álláspontja a Dániel könyvében megjelenő négy birodalom Krisztus birodalmához fűződő viszonyának meghatározásában különbözik Melanchthontól.

Bullinger átveszi a szobor klasszikus értelmezését, mely az egymást követő négy világbirodalmat jelenti, és azok bukását. Azonban a birodalmakkal kapcsolatban meglepő, és egyéni teóriájának is hangot ad, miszerint a birodalmak közötti minden különbség ellenére érvényes rájuk az, hogy őket Isten nevezte ki, és egy forrásból származnak. - Mint az egész emberi nem, mely egy testet alkot. A világbirodalmak Istentől származnak, azért hogy az emberek megfelelően elrendeződjenek. Bullinger államelméletében a felsőbb hatalom minden egyéni jogát kétségbe vonja. A Római Birodalom példája is ezt mutatja, szerinte: a birodalmak minél erőteljesebben bontakoznak ki, és vonnak uralmuk alá más népeket, annál inkább eltávolodnak az isteni akarattól, annál biztosabban készítik elő saját bukásukat. A birodalom értékvesztésének gondolata Bullingernél a jelenre is kivetül.

⁷¹⁴ A mű függelékként volt hozzáfűzve egy szintén Bullinger által szerkesztett műhöz; „A történelem áttekintése a világ teremtésétől, Jeruzsálem Vespasianus császár ideje alatt történt végleges leromlásáig.”

⁷¹⁵ Érdekes, hogy Bullinger 5 anglikán püspöknek ajánlja e művét. A könyv 66 számozott prédikációból áll, melyek Dániel könyvének fejezetei szerint vannak rendezve. A biblia szöveg, mellyel minden egyes magyarázatot bevezet, nem a Vulgatát követi, hanem egy fordítás formájában adja meg, mely feltételezések szerint a zürichi Bibliát követi.

Bullinger szerint a kő, melyet a szobor szétrombol, a világ birodalmainak megsemmisülését és Krisztus birodalmának eljövételét szimbolizálja. Ezután Bullinger a Krisztus irodalma és az egyház közötti kapcsolat kérdését vizsgálja. Rávilágít, hogy a politikai birodalmakhoz képest az igazi egyház nem fog megbukni, hanem az örökkévalóságban állva marad. Az emberré válás és Krisztus második eljövetele közötti időben nyilvánvalóan a keresztény közösség az, amely a felsőbb hatalomnak szolgálatával a bibliai parancsok szellemében segítséget nyújt a törvényhozásban és bíraskodásban.

Bullinger szerint a bibliai parancsokat nem kell a szó szoros értelmében a mai életben alkalmazni. Nem a társadalom vagy az állam egyházi hatalom alá vonását kell ez alatt érteni. A parancsok szellemi irányát kell követni. Így Bullinger ezen álláspontjával a frontvonalak között helyezkedik el. Elveti a baptisták nézetét, mely szerint a keresztény közösségeknek a világi rendszeren kívül kell szerveződniük, és azt is, hogy a személynek ki kell vonnia magát a világi hatalomból. Magyarázatainak hozadékához tartozik az a belátás is, hogy az „imperia mundi”-t nem szabad abszolút érvényűnek értelmezni.

Kommentár a Jelenések Könyvéhez

A Jelenések könyve

„A hatodik (angyal) a nagy Eufrátesz folyóba öntötte csészéjét. Erre kiszáradt a vize, hogy utat nyisson napkelet királyainak. S láttam, hogy a sárkány szájából, a vadállat szájából és a hamis próféta szájából három békához hasonló tisztátalan lélek jött elő. Sátáni lelkek, akik csodákat művelnek, és elmennek a földkerekség királyaihoz, hogy harcra toborozzák őket a mindenható Isten nagy napjára. Íme, úgy jövök, mint tolvaj. Boldog, aki virraszt és vigyáz ruhájára, hogy ne járjon mezítelenül, és ne lássák szégyenét. Összegyűjtötték őket arra a helyre, amelyet héberül Harmagedónnak hívnak. A hetedik a levegőbe öntötte csészéjét. Erre az égi templomból, a trónusról egy hatalmas hang hangzott, és mondta: »Végbement!« Villámlás, égzengés, mennydörgés és akkora földrengés támadt, olyan nagy, amilyen még nem volt, amióta ember él a földön. A nagyváros háromfelé vált, és a pogányok városai romba dőltek. Az Isten színe előtt megemlékeztek a nagy Babilonról, és izzó haragja borának kelyhét nyújtották neki. Minden sziget eltűnt, és a hegyeket nem lehetett többé megtalálni. Az égből mázsás szemekben jégeső zúdult az emberekre. Az emberek káromolták az Istent a jégverés

csapása miatt, mert rettenetesen nagy csapás volt. Akkor a hét csészét tartó hét angyal közül az egyik odalépett hozzám és hívott: »Gyere, megmutatom neked a nagy kéjné itéletét, aki a nagy vizek fölött ül. Vele bujálkodtak a föld királyai, és a föld lakói megrészegültek kéje borától.« Lélekben elvitt a pusztába. Ott láttam egy asszonyt, skarlátvörös vadállaton ült, amely tele volt káromló nevekkel, s hét feje és tíz szarva volt. Az asszony bíborba és skarlátba öltözve, arannyal, drágakővel és gyöngyökkel ékesítve. Kezében undoksággal és tisztátalan kéjjel telt aranyserleg. Homlokára egy titokzatos név volt írva: »A nagy Babilon, a föld utálatra méltó kicsapongóinak anyja.« Láttam, hogy az asszony megrészegedett a szenteknek és Jézus tanúinak véréből. A látomáson nagyon elámultam. Az angyal megkérdezte: »Miért csodálkozol? Megmagyarázom neked az asszony titkát, s a hétfejű és tízszarvú vadállatát is, amely hordozza. A vadállat, amelyet láttál, volt, de már nincs. Felbukkan a mélységből, de vesztébe rohan. A föld lakói, akiknek a neve nincs beírva a világ kezdetétől fogva az élet könyvébe, csodálkozni fognak a vadállat láttára, amely volt, többé nincs, de ismét megjelenik. Ide bölcsességgel párosult ész kell!« »A hét fej hét hegyet jelent, az asszony ezeken ül. De jelenti a hét királyt is. Öt közülük már a múlté, egy most uralkodik, az utolsó még nem jött el, de amikor eljön, rövid ideig lesz csak maradása. A vadállat, amely volt, de többé nincs, lesz a nyolcadik, a hét közül való, de vesztébe is rohan. A tíz szarv, amelyet láttál, tíz királyt jelent. Még nem jutottak uralomra, de a vadállattal királyi hatalmat kaptak egy órára. Egyetértenek a vadállattal, erejüket és hatalmukat átengedik a vadállatnak. Harcot indítanak a Bárány ellen, de a Bárány legyőzi őket, mert ő az Urak Ura és a Királyok Királya. A vele meghívták, a kiválasztottak és a hűségesek.« Azután folytatta: »A vizek, amelyeken – mint láttad – a kéjné ült, a népeket, fajokat, nemzeteket és nyelveket jelenti. A tíz szarv, amelyet láttál, meg a vadállat, meggyűlölik a kéjné, kifosztják és levetkőztetik, a húsán rágódnak, és tűzön megégetik. Mert Isten sugalmazta nekik, hogy a tervét végrehajtsák, és uralmukat ruházzák egyetértően a vadállatra, amíg be nem teljesednek az Istennek a szavai. Az asszony, akit láttál, az a nagy város, amely a föld királyain uralkodik.« Ezután láttam egy másik angyalt, amint alászállt az égből. Nagy hatalma volt, s fénye beragyogta a földet. Teljes erejéből kiáltozott: »Elesett, elesett a nagy Babilon! Ördögök tanyája lett, minden tisztátalan szellem hajléka, minden tisztátalan madár fészke, minden tisztátalan és gyűlöletes állat odúja, mert erkölcstelensége tüzes borából minden nemzet ivott, vele paráználkodtak a föld királyai, és a föld kereskedői meggazdagodtak határtalan fényűzéséből.«

Jel 6,13–18,3

A legszembeütőbb formai különbség apokaliptikus művekhez képest az, hogy a Jelenések nem pseudonim irat, mint ahogy ezek a könyvek általában azok szoktak lenni. Címfeliratában és szövegében is Jánost nevezi meg szerzőjének, akit a hagyomány János apostollal azonosít. A könyv keletkezési ideje bizonytalan, kanonizálása azonban csak a 4. század végére történt meg.

A műfaj szemléletétől is eltér némiképp, mivel a fő célja nem az utolsó idők „forgatókönyvét” adni csupán, hanem ezen túlmenően bizonytságot tenni arról, hogy Isten a történelem Ura, a történelem üdvtörténet, amelynek legfontosabb eseménye Jézus Krisztus megváltó tette. A hűséges kitartás és az erre történő biztatás is nagyobb hangsúlyt kap a műben. Kiemeli Krisztus hatalmát és dicsőségét, valamint a szenvedő Jézussal való azonosságát.

Műfaja apokalipszis, feltáró irat, levél-műfajra jellemző elemekkel. Jellemzői az apokaliptikus látomásforma, próféta kijelentések és jövendölések jelképes történelemben, látványokban, égi, angyali szövegekben trónterem-látomás, számmisztika stb., a jelentől a végidőig vezető utat, eseményeket ábrázolja. Uralkodó kifejező eszközei: természeti csapások, katasztrófák. Annyi bizonyosnak tekinthető, hogy a középpontban a történelem áll. Az eszkatologikus magyarázat szerint a könyv jövendölései a parúziát közvetlenül megelőző időszakra, vagyis a végidőre vonatkoznak. Az egyháztörténelmi megközelítés szerint az egyház egész történelmét ábrázolja a könyv, a kezdetektől a világ végéig, az egyes képek az egyház történetének egymás után következő korszakai. Kortörténelmi értelmezésben a szerző saját kora egyházának küzdelmét mutatja be és értelmezi, az ellenfél a zsidóság és a Római Birodalom, amely a szerző szerint léteben fenyegeti a fiatal kereszténységet. A vadállat ez esetben a római császár, 666 pedig a Gonosz.

Elmondható, hogy bármelyik értelmezés helytálló lehet, ezért is kedvelt kézikönyve a szakadár vallási irányzatoknak. Valamennyi értelmezésben azonban közös a történelemszemlélet: az emberiség története a jó és a rossz szakadatlan harcának színtere, Isten fölötté áll ennek a küzdelemnek, ő csak ítélkezik: büntet és jutalmaz. Jézus vezetésével, segítségével tusakodik az őt követők serege a gonoszság, a Sátán hatalmával, ez a harc a történelem lényege és értelme, ez a küzdelem Jézus követői számára átmenetileg sok szenvedést hoz, de bármily gyötrelmes is ez az út, vár rájuk az örök Jeruzsálem, Jézus csodálatos országa. A szerző így látta egyházának jelenét és

jövőjét, felismerte és tanította, hogy Jézus műve alapvetően átrendezte a történelem erőit. Egy középpont: Jézus Krisztus, egy harc: Jézussal vagy ellene, egy cél: Jézus eljövendő dicsőséges országa.⁷¹⁶

A bullingeri recepció

Dániel könyve mellett az 1550-es évek végén száz prédikációban ad kommentárt a Jelenések könyvéhez. A kommentár latinul jelent meg, és már három év múlva lefordították angolra. Nagy hatással van a következő évek protestantizmusára. Ajánlása a földrész protestáns menekültjeihez szól, akiket Krisztus vándorló egyházaként tart a szerző számon. A prédikációk egy ívet írnak le. A földi menekülőktől a mennyei Jeruzsálem Jelenések végi bemutatásáig, addig az országig, melyet számukra készítettek.

Új apokaliptikus modellt dolgoz ki. Helvét elődei sem a francia, sem a német rész, mint fentebb láttuk Zwingli vagy Kálvin esetében nem foglalkozott a Jelenések könyvével. Dánieli apokaliptikájuk sem vonatkozott a wittenbergiek mintájára az egyes birodalmak saját korukra való beazonosítására. A 4. birodalomnak a Német-római Császárságnak pedig ugyanúgy negatív szerep jutott, mint a többieknek, Melanchthonnal ellentétben.

A Jelenések könyvének 10–14. fejezetét elemezve Rómát sem jó, sem rossz színben nem tünteti fel, azonban szerinte uralkodóiktól függ a birodalom morális helyzete. Ők üldözik már Krisztust is, valójában azonban csak a Karolingoktól, Kis Pipintől látja elvetendőnek, amikor is a bűnei miatt romba döntött Rómát hamis egyezséggel a pápaság szerzi meg. A Római Birodalmat szétszaggató népek, hunok, gótok, perzsák itt sem szerepelnek apokaliptikus színekben, akár Melanchthonnál, még szimbolikus jelentésük sincs.

A hétfejű, tízszarvú vadálatban Bullinger a Római Birodalmat és a pápaságot látja. Kijelenti, hogy Jézus Krisztus, minden szent feje és királya keresztre feszítettet Poncius Pilátus alatt, aki Róma küldöttjeként, és Tiberius császár nevében cselekedett. A birodalom szerepét a keresztényüldözésekkel támasztja alá Nero császárt és Flavius

---

⁷¹⁶ Tarjányi Béla: Újszövetségi alapismeretek II. Jézus örömhíre. Az ősegyház tanítása. Bp.1989. 115–119

Domitianust említi név szerint, mint az első kettő szerzőjét majd még nyolcra emlékezik meg, amit a Római Birodalom maradványa szított a hívő egyház ellen., mivel nem imádta a vadállatokat: hogy nem engedett a babonáknak, és nem fogadta el a rómaiak pogány szokásait, a hamis isteneket és a bálványimádást. Van néhány uralkodó, mint Konstantius, Konstantin, vagy Theodosius, akiket mint keresztény császárokat nem sorol a vadállathoz.

Elismeri hogy egy királyság akkor Istené, ha jó ember vezeti, és nem engedi át a Gonoszoknak. A Római Birodalom azonban nem ilyen volt és nem tartott komolyan bűnbánatot, és nem fordult Krisztushoz. Amikor azonban más népekkel találkozott a népvándorlás idején, amilyen kegyetlenül viszonyult az a többi nemzethez, úgy viszonyultak azok is hozzá. Akár a perzsák, a hunok, a frankok, az alemannok, a nyugati gótok, a vandálok és a keleti gótok megszállták a birodalmat, és darabokra szakították a birodalmat.

Krisztus bosszút állt szolgálói vééréért. Róma romokban feküdt és fekszik azóta is, - mondja - és soha nem fog újra tündökölni ókori szépségében. Augustulus bukásától, akit a germán Odoaker leigázott, 320 éven keresztül Nagy Károly frank király fellépéséig egy szétzúllott birodalmat látunk.

A pusztítás ezen éveiben Róma püspöke hatalmat szerzett magának, azzal hogy annak látszatát keltette, hogy Krisztustól, Péter és Pál apostoltól ered tisztsége. De a régi pápák, nem voltak uralkodók, - állítja- csak lelkipásztorai voltak az egyháznak, egyszerű papok voltak és szegények. Szent Pál szerinte erről írt, amikor megjósolta a birodalom pusztulását és a város lerombolását, az Antikrisztus gyarapodását. Szent Jeromosra hivatkozik, aki kérdéseiben azt írja hogy: a Római Birodalom, amely most az összes nemzet felett áll, távozni fog, azután pedig eljön az Antikrisztus, a Gonosz forrása.

Szerinte János a jelenésekben a hét fejű vadállat, a régi Római Birodalom helyébe lépő kétszarvú vadállatban a pápaságot jósolja meg, amely a világi és lelki dolgokban is teljes hatalmat kap. A páp az, aki hármassal van felékesítve - szerinte - a három szarv erre utal Dániel jóslatában, két kulcsa pedig, amely azt jelzi, hogy ő király és püspök, a leghatalmasabb uralkodó, Krisztus „plébánosa” a földön, teljes hatalommal a mennyben. Ő tehát bevezetett egy új birodalmat a régi Római Birodalom képére.

Bullinger szerint a pápa antikrisztus voltát az is igazolja, hogy Róma püspöke nem szégyellte kiközösíteni és félreállítani a nagy, erős és méltó uralkodókat helyükről,

és háborúkat szítani sok országban, amíg a királyok nem teljesítették akaratát és nem heverték lába előtt. A birodalom fölé helyezte magát, rendeleteket tett közzé, önmagát dicsőítve, hogy ő legyen a világ egyedüli ura, aki saját kényére-kedvére uralkodókat foszt meg trónjuktól, míg másokat királyi székre emel. Végül, hogy ő legyen a föld egyedüli bírása, aki minden embert megítél, de őt senki sem ítéheti meg.

János Jelenéseiben megadott száma, mely ezt a vadállatot jelöli a 666, ezáltal – szerinte - könnyen kideríthető az Antikrisztus kiléte. Ha az Apokalipszis kinyilatkoztatásának idejéből indulunk ki, 666 évvel később eljutunk 763-hoz, amikor is Róma püspöke, elfeledve alázatát, szegénységét és hivatását, nagy ajándékot kapott Pipin királytól és a többi hercegtől, ezzel pedig előkészített magának egy utat, amely által nagy méltóságot vívott ki magának a birodalomban. Az írásban ez világosan megjelenik a történelmen keresztül.

A török kérdéssel szembeni álláspontja teljesen a melanchthoni modellenl alapul. Phokasz császár nála is fordulópontot jelent. A keleti birodalom történetében. A törököket skizmatikusoknak tartja, mindazonáltal a bűn kútfeje nála a pápaság. Akit Antikrisztusnak tart, Petrarca, Lorenzo Vallára, Pico della Mirandola hivatkozik.⁷¹⁷ A Phokasz-történet arra való nála, hogy bizonyítsa, hogy rabolta a hatalmat, és a pápák a megbízatást egy olyan császártól kapták, aki vér- és hatalomszomjas és rokongyilkos⁷¹⁸.

Melchior Ambach frankfurti prédikátor 1541-ben kiadta Bullinger Antikrisztusra vonatkozó írásait: *Vom Antichrist und seinem Reich, warhafftige unnd schriftliche Erweisung címmel.*⁷¹⁹ Az időpont nem lehet véletlen.

Bullinger szintén azzal a kis szarvval nevezi meg az Antikrisztust, mely Dániel próféta látomásában a fenevad kilencedik és tizedik szarva között található, s amelyet Luther, Melanchthon és a reformátorok nagy része a Török Birodalommal, tehát az iszlámmal, azonosított.⁷²⁰ Szent Pál leveleihez írott kommentárjaiban így ír:

⁷¹⁷ Bullinger, Heinrich: Schriften. Zürich, 2006. II. 334; 375–379.

⁷¹⁸ Uo. 384–385.

⁷¹⁹ Segesváry: i. m. 66.

⁷²⁰ Melanchthonnál például: „Nihil dubito, Danielem concionari de regno Mohamedico, cum de parvulo cornu vaticinatur: quod inquit bellum inferre sanctis, et praevalere eis, et loqui sermones contra excelsum... Concionatur autem Daniel de regno, quod collabente Monarchia in oriente grassaturum erat, et quidem novas blasphemias contra Deum armis propagaturum. Vides igitur pie lector, clara voce Dei damnatos esse Mohamedi errores ac regnum.” Melanchthon, Praemonitio. In: *Bibliander, Theodor: Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis, quae et ismaelitarum tex, et ALCORANUM*

„Elkerülhetetlen tehát, hogy e kis szarv, vagyis az Antikrisztus alatt, nem egy embert, hanem egy birodalmat kell érteni, azt az univerzális egészet, mely a Krisztus, az ő törvényei, az ő elvei, az ő erkölcsi tanítása és az ő követői ellen küzd. A szarvak nyilvánvalóan a dolgok rendjének felborítását, és a zűrzavart jelentik.⁷²¹”

Bullinger – Segesváry meglátása szerint – összemossa az Antikrisztus megjelölés alatt Mohamedet (a törököket) és a pápát, melyek szerinte együtt alkotják a Dániel próféciájában említett kis szarvat. Dániel magyarázatában számára is gondot okoz, mint Melanchthon és Luther számára, hogy a Római Birodalmat jelképező a vadállat fején lévő utolsó „kis szarv” tulajdonképpen saját korában két hatalomban testesül meg. Segesváry szerint:

„Végeredményben egy szarvat kettőnek látnak”.⁷²²

„Mohamed és a pápa. Bár Dániel csak egyet említett... A pápa Róma városán uralkodik, a törökök fejedelme Konstantinápolyon. Mindketten harcolnak Krisztus törvénye és tanai ellen, mindketten üldözik a keresztyéneket, eltiltva törvényeiket és istentiszteleteiket. Ez az oka annak, hogy én nem tekinthetem két szarvnak a kettőt.”⁷²³

Pierre Viret svájci reformátor, Bullinger kortársa ugyanezt az álláspontot képviseli.⁷²⁴

Mégis, mintha Bullinger és helvét társainak álláspontja ebben a kérdésben mást mondana, mint a wittenbergiek, annak ellenére, hogy iszlamisztikai ismertetőjükbe,

---

dicitur, ex Arabica lingua ante CCCC annos in Latinam translata,... Basileae, 1543. 1, fol. A2/v. (A kis szarvra vonatkozóan lásd még Segesváry: i. m. 4. fejezet, 25. jegyzet.)

⁷²¹ Idézi és fordítja Segesváry i. m. 65, 36. jegyzetpont

⁷²² Segesváry: i. m. uo.

⁷²³ „Atqui duo dicat aliquis cornua facis, Mahumetem et Pontificam, cum Daniel unius modo meminerit... Romanam enim urbem tenet Pontifex, Constantinopolim Turcarum princeps. Iam uterque ex aequo Christi institutus et legibus repugnant, uterque Christianos persequitur, suis legibus et cultoribus defensis, unde non potui ex hisce aequalibus duo facere cornua.” Segesváry: i. m. 410.

⁷²⁴ „A harmadik pont, amelyet tekintetbe kell vennünk, hogy megfelelően értékeljük a misét és a pápa elsőbbségét az az, hogy Mohamed hasonlóképpen kezdte uralkodását, majdnem ugyanabban az időben, vagy egy kicsit később. Aki mint Antikrisztus és hittagadó elszakadt a keresztyén egyháztól és azokból, akiket meg tudott szédíteni, s a létrehozott egyház feje lett, szintén felkelt Krisztus ellen a keleti részekben, amint ezt a pápa is tette a világ nyugati felén. Így nem maradt egy nép sem, amely ne lett volna alávetve vagy az egyiknek vagy a másiknak, s ez a két szarv egyidejűleg növekedett, hogy tönkre tegye Jézus Krisztus egyházát a világ minden táján.” Idézi Segesváry: i. m. második rész 38. jegyzetpont.

1543-ban Luther és Melanchthon véleményét is közlik e a tárgyban. A helvét iskola, legalábbis annak zürichi ága óvatosabban azonosít be motívumokat kora hatalmaival. Sem az idő, sem a megnevezett nem olyan konkrét exegetikai elhelyezésükben, mint Luther esetében. Luther – mint fentebb idéztük – bár sokszor együtt említi az iszlám és a római katolicizmust, nem azonosítja azonban Mohamedet az Antikrisztussal. Bullinger 1543-as gyűjteményében így idézi szavait:

„Nem tartom Mohamedet az Antikrisztusnak, mert túl közönséges, olyan, mint a jól felismerhető fekete ördög, mely sem a hitet, sem az észet nem tudja megcsalni... Inkább a mi pápánk az igazi Antikrisztus, olyan mint egy híres ördög, ügyes, diabolus est, et sub eo duces antichristiani exercitus, alius alio tempore qui nomine Gog designantur ab Ezechiele, in quibus inhabitat Sathan corporaliter.”⁷²⁵

Luther a törökök javára dönt a pápával való összevetésben:

„A török szintén megszedíti a világot, de nem hatolt be Isten egyházába. Nem Krisztus és Szent Péter nevében tevékenykedik, és nem a Szentírásra hivatkozik; kívülről támadja a keresztyénséget s avval dicsekszik, hogy ennek kimondott ellensége.”⁷²⁶

Bullinger is leírja az Antikrisztust a páli levelek alapján.⁷²⁷ A szó jelentését a Krisztussal ellentétesként igyekszik meghatározni: az az ember aki Krisztussal szemben áll szellemében, erkölcsében, életében, tanaiban, tevékenységében, törvényeiben és az általa létrehozott intézményekben. Krisztus azért jött, hogy a békét hirdesse az egész mindenségben, amint ezt már a próféták is előre jelezték, olyanképpen hogy még a legkegyetlenebb népek is beolvasztják kardjaikat, hogy azokból ekét és kapát

⁷²⁵ Bibliander, Consultatio, fol. 12/r-v.

⁷²⁶ „Der Türcke verfüret auch die Welt; aber er sitzt nicht im Tempel Gottes, füret nicht den Namen Christi und S. Petri, auch die Heilige Schrift nicht, sondern stürmet auswendig die Christenheit, und rühmet sich der selben Feind” Luther, Wider das Papsttum zu Rom, 269 l. Más szavakkal: „Und ist zwar ynn der Türckey das Vorteil, das man solche falsche Wunder leichtlich kenne und sich dafür hüten kan, weil die selbigen nicht ynn Christus Namen geschehen, sondern widder Christus Namen, ynn des Mohameds Namen... Aber bey uns unter dem Bapstum sind solche falsche Zeichen viel ferlicher und schwerer zu erkennen, weil sie bey uns, als bey den Christen, und unter dem Namen Christi, als von seinen christlichen Heiligen, geschehen.” *Luther: Heerpredigt...* i. m. 189 l.

⁷²⁷ idézi Segesváry i.m. 32. jegyzetpont.

készítsenek. Mohamednek mint Antikrisztusnak legjellegzetesebb vonása az Isten, az ő parancsai és az ő Krisztusban kinyilvánított akarata ellen való fellázadás:

„Ha valaki Mohamedet vagy a törököket történelmük szerint akarja megítélni ennek alapján komoly következtetéseket von le, az láthatja, hogy ő az Antikrisztus, minden szégyennek mocsara, aki ma az egész emberiséget teljes pusztítással fenyegeti. Lábaival tiporja az Isten törvényét és kinyilatkoztatja a sajátját, mely nem más, mint tiszta babona, s így a képmutatást helyezi előnybe ő bár igen ügyesen – és lehetővé teszi a sokféle bűnök elkövetését.- Másodszor, pusztító hatalom, a keresztyén királyságok és népek ellen fordított, végtelen kegyetlenség jellemzi. Tehát az Antikrisztus munkáját Mohamed testesíti meg. [...]”

„Tönkretett és elpusztított hatalmas városokat, és pusztulásra juttatta az Isten szent egyházait Antiochiában, Alexandriában, Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Görögországban és Egyiptomban. [...] Soha nem hallott kegyetlenségek példáját lehet nála megtalálni, s ezért teljes joggal írhatjuk le Mohamed uralmát, mint a kárhozat fiának és a bűnök emberének uralkodását.”⁷²⁸

A hit és tan kérdésében hazugság, tevékenységében kizárólagosan erőszak (tűz és vas) jellemzi a prófétát.⁷²⁹

Bullinger szerint tehát:

„Röviden, Mohamed egész élete és tanai, minden törvénye, minden intézménye és minden tette, teljes mértékben szemben állnak a Krisztussal.”⁷³⁰

Tehát az az „összemosása a keleti és nyugati Róma örököseinek,”– amire Segesváry utal – véleményünk szerint, abból adódott, hogy nem akart egyértelműleg állást foglalni Zwingli hagyománya szerint exegetikai érvekkel⁷³¹ Róma örökösei mellett vagy ellen, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne érzékelte és hirdette volna saját kora veszedelmét, melyet a század közepe felé haladva egyre inkább apokaliptikus

⁷²⁸ Idézi saját fordításában Segesváry i.m. 32. jegyzetpont.

⁷²⁹ Uo.

⁷³⁰ Idézi Segesváry: i. m. 33. lábjegyzet.

⁷³¹ (Számukra, mint láttuk, a Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation nem haza-, hanem sokszor ellenségkép.)

színekben látott. Az Antikrisztus olyan alak, mely létezésének nem határa az idő, nincsenek állandó megtestesülései, hanem a tagadások összessége, a tagadásra irányuló akarat, mely akciókat indikál, mely intézményeket, cselekvő alakokat hoz létre, holott a vadállat és a hamis próféta soha nem is volt felruházva a létezés dimenzióival, mint azt János jelenéseinek sorai elmondják. Ez magyarázza azt is, hogy náluk nemcsak a kettévált Római Birodalom katolikus és mohamedán felekezetei, de a többi eretneknek bélyegzett szekták is az Antikrisztust képviselik.

Theodor Bibliander⁷³² zürichi exegeta, Bullinger egyik legközvetlenebb barátja számára az Antikrisztus fogalma jelentésében ellentétes a keresztény tanítással. Minden ellenállás összességét jelenti. A hit ellenségei, akik a bibliai ortodoxiával szegülnek szembe, egy testet alkotnak.

A török kérdés és az iszlamisztikai tanulmányok legfőbb szakértője a zürichi csoport fiatal tagja, Theodor Bibliander lett. Ő már tanulóéveiben annak a Myconiusnak volt a tanítványa, aki a török kérdésre figyelmeztette Luthert és Melanchthont, még 1529 és a Marburgi Collocvium előtt. Itt a török hatalom apokaliptikus biblikus jellemzőiről volt szó. Ő hívta fel a figyelmet Hilten azon prédikációira, melyben a 15. század végén exegetikai eszközökkel igyekezett bizonyítani az apokalipszis és az iszlám, a török hódítás közeli eljöttét.

Myconius annak a collegiumnak volt a zürichi vezetője, ahol Bibliander tanult. Majd Baselbe kerülve tagja volt annak a bizottságnak, mely nem kis harcok árán meggyőzte a város tanácsát 1543-ban, hogy Bibliander művét, a Korán-fordítást ki kell adni Oporinus mellett, ő lehet az, aki ráveszi a wittenbergieket, hogy pártolják a vállalkozást, mivel meg kell ismerni az Antikrisztus tévelygéseit, csak úgy lehet ellene küzdeni.⁷³³

Ennek a nézetnek középpontjában tehát ugyanúgy a török veszély állt. Ez tetszést válthatott ki Magyarországon is, és nem a Német-római Birodalom pozitív, eszkatologikus szerepű bemutatása. A „dreke Reich” számukra is az Antikrisztus másik hadát jelölte.

A predesztináció kettős kálvini tana ekkor még itt nem játszik szerepet, majd Bibliander kényszernyugdíjaztatása és Zürichből való távozása után lesz mértékadó

---

⁷³³ Melanchthon előszót ír a munkához, a tanács az ő és Luther támogató nyilatkozatára áll el a munka tiltásától.

Petrus Martyr Vermigli odakerülésével, és a kálvini nézetek ez irányú zürichi győzelmével,⁷³⁴ amely egy fokkal erősíti a fentebb leírtak alapján a török ellen küzdők akaratát, tehát erőt ad a magyar végvárok népének is küzdelmükben.⁷³⁵

Nincs tehát ellentmondás, hanem egy folyamatról van szó, melynek egyes elemeiben – Csepregi jó meglátása szerint⁷³⁶ – Magyarország, mivel az ő sebeit égeti a

⁷³⁴ *Segesváry*: i. m. 139

⁷³⁵ „Milyen lelki, pszichikai igény okozta a katonákban, hajdúkban a reformáció mellé állást? <<Véletlen halál ki reánk őrt áll, ne fojtson meg hertelen életünkben>> – írja Balassi. A „Véletlen halál” mindig ott settenkedett a vitézek mögött. Ők, akik fennmaradásuk érdekében fizetelenségben éhségtől vagy prédavágytól hajtva raboltak, gyilkoltak, falvakat dúltak, égettek adóbehajtás közben; akik talán azt a falut pusztították el, ahonnan azelőtt a szabadabb életben bizakodva elszöktek, nekik nem lehetett reményük az üdvösségre, ha az egyéni jócselekedetektől függ. Különösen akkor, ha a <<Véletlen halál>> gyónás és utolsó kenet nélkül sújtja őket. A hit általi üdvözülés protestáns tana ezeket a félelmeket szünteti meg. Aki hisz, üdvözül förtelmes élete ellenére is. A predestinációs elmélet ezt a magatartást még egy fokkal acélosabbá tette. A predestinációnak kétfajta lelki reflexe volt. Egyik az, amelyet Verancsics írt le Ilosvai Péter csengeri rektorról 1562-ben, aki felakasztotta magát, mert nem hitte, hogy az üdvösségre elrendeltetett. A másik a Béza által kijelölt út, hogy a hívőnek kötelessége hinni az elrendeltetésben. Általában ez utóbbi érvényesült. Bullinger így ír erről: <<Hisznek pedig azok, akik örök életre vannak rendelve, viszont azok vannak örök életre rendelve, akik Krisztusban hisznek.>> Magyarországon már Ozorai így prédikált: <<Ha te úgymond szentnek mondd magadat tenmagadtól kevés vagy, te pedig ki az Krisztus hittel és az Krisztus tagja löttél, ha tennenmagadat szentnek nem mondd, hálaadatlan vagy.>> Ő még nem vetette fel a predestináció kérdését, csak a hit általi üdvözülés kapcsán mondta ezeket. Számunkra azonban nem ez számít, hanem a megnyugvás és a bizonyosságtudat, amit a kiválasztott érezhetett. Isten céljainak beteljesítői lettek a katonák. Az elkövetett bűnök másodlagossá váltak, <<nem számíttatnak be>>. Nem véletlen tehát, hogy a debrecen-egervölgyi hitvallást valló vitézek miért tartottak ki a végsőkig hitük mellett, vagy miért jártak csapatosan Kálmáncsehíbe Szegedi Kis Istvánhoz. *Őze*: A határ és a határtalan. i. m. 203-204.

⁷³⁶ „Ha megvizsgáljuk a magyarországi helvét teológia első fennmaradt (igencsak rendszertelen és eklektikus) kifejtéseit, az 1562-es Debrecen-Egervölgyi Hitvallást vagy Melius ezzel egyidős »Arany Tamás«-át, továbbá kátéját (RMNy nr. 182), végül az ezeknél valamivel rövidebb és összeszedettebb 1567-es Debreceni (RMNy nr. 228) és 1570-es Csengeri Hitvallást (RMNy nr. 278), akkor konstatálnunk kell, hogy azokban igenis központi szerepet játszik a kettős predestináció tanítása, és ha megengedhető a szójáték, ezen a téren még Kálvinnál is kálvinistábbak. A két utóbbiban ugyan csak egy-egy (bár elég részletesen kifejtő) cikk foglalkozik az eleve elrendelés tézisével, az ezeknél terjedelmesebb kátében már kiemelt, hangsúlyos helyen bukkan föl a kiválasztás témája. Bucsay Mihály, aki összességében Kálvin Genfi Kátéját tekinti Melius (ugyan nem egyedüli és nem szolgálaián másolt) legfontosabb forrásának, itt felhívja rá a figyelmet, hogy a predestináció kérdésének a tartalmi felépítésben Melius kátéja sokkal előkelőbb helyet szán, mint bármelyik vele párhuzamba állítható kálvini dogmatika. *Bucsay Mihály*: Méliusz theológiája kátéja tükrében. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* (a továbbiakban: *Stud. A. Eccl.*) II. Bp. 1967. 303–351, 323–326; *Bucsay Mihály*: Méliusz katekizmusa. In: *Stud. A. Eccl.* III. Bp. 1973. 217–277, 230–233 A Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról viszont túlzás nélkül állítható, hogy a legtöbb hittételt a kiválasztottak (*electi, vasa misericordiae*) és az elvetettek (*impii, vasa irae*) kettős szembeállításában fejt ki. Az ezekben tárgyalt kérdések felölelik a bűnbeesés, a törvény és a kegyelem, a gondviselés és a szabad akarat, a halál és a feltámadás klasszikus nagy témakörein túl a szentségeket és szentségszerű egyházi szertartásokat, az angelológiát, a szenvedés problémáját egészen a törvénytelen származás vitáitól. A következő cikkek *Kiss Áron*: A XVI. században tartott . református zsinatok végzései. Bp. 1881. 88–93, 96, 103–108, 110–112, 132k, 137k, 143, 150k, 195, 219–221, 232k, 243k, 258–260, 282. épülnek föl ebben a szimmetrikus struktúrában.

Ebben a megközelítésben az a jellegzetes, hogy a legtöbb korabeli helvét szellemű hitvallástól eltérően a reprobációra, az elvetésre ugyanakkora hangsúly esik, mint a kiválasztásra, az üdvösségre való elhívásra. Nem is annyira az *electus*, mint az *reprobus* jelző gyakori használata és az irgalom edényeinek a harag edényeivel való szimmetrikus és rendkívül szemléletes szembeállítása különbözteti meg ezt a szöveget kortársaitól. Lehet az 1562-es hitvallás szerkesztettség dolgában <<amúgy vasvillával egymásra dobált tankazal>>, az eleve elrendelés kérdésében nem vitatható el tőle a strukturáltság és a következetesség. A Melius-kátéval való tartalmi egybevetés alapján viszont ezt a sajátos, talán neofita lelkesedést tükröző

probléma, érzékenyebb, és előbb jár. Bár a filológiai eredetet a kettős predestináció tanában ő sem tudja egyértelműen visszavezetni a korabeli Svájci teológusokig. Az eddigi szakirodalom alapján Vermigli, Pietro Martire, Wolfgang Musculus Bucer, Martin műveit látja olyannak, mely hatott Szegedire és Meliusra.⁷³⁷ A könyveket, együtt találjuk Hans Dernschwamm könyvtárában, ahogy Georg Moller szepesi esperesre is hivatkozhat már a század 50-es 60-as éveiben.⁷³⁸ Bár Kálvin korai hatását Magyarországon nem valószínűsíti, de állást sem igen kíván ezügyben foglalni. Ezt a folyamatot próbáltuk regisztrálni az 1540-es évektől az egri katonák 1562-es hitvallásáig.

---

predestináció-értelmezést egyértelműen Meliusnak kell tulajdonítanunk. Az egri katonák által benyújtott szöveg szellemi felmenői között ezért nem is annyira a genfiak után kell nyomoznunk, mert a kettős predestináció (egyébként Ágostonnál és Zwinglinél gyökerező) tanítása sokkal inkább a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim utáni teológiai krízishez, a strassburgi és a londoni (1548–1553) emigránsgyülekezetekhez, valamint Magdeburg ekkori ostromához kötődik.

Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István ilyen tárgyú műveinek közvetlen forrásai Béza hitvallása (*Confessio christianae fidei*, 1560), illetve az erről kóppintott Tarcál-Tordai Hitvallás (RMNy nr. 197) BSRK 376–449; *Kiss Áron*: i. m. 295–411. Vö. Bucsay Mihály: A tarcali zsinatok és a Tarcál-Tordai Hitvallás jelentősége. *Református Egyház* 16, 1964. 149–152; Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció, 4). 167–176. mellett leginkább, Vö. Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. i. m. 148–167. Pietro Martire Vermigli-t illetően lásd az 1551-től kezdve megjelent ószövetségi és újszövetségi kommentárok alapján posztumusz összeállított kompilációt: Vö. *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. i. m. 181–186. és Vö. Révész 1933. iratai lehettek. Ezt az irodalmat egyébként nagyon szépen együtt találjuk a Dernschwam-könyvtárban is, ahová ezek éppen az egri vallástétellel egy időben érkezhettek. A Kálvin-problematikát szándékosan nem vonom bele ebbe a találgatásba, hisz Melius 1562-es kátéjáról, mely címlapján hordozza ugyan Kálvin nevét, máig egymással homlokegyenest ellenkező teológiai értékelések születnek a <<fordítás>> műfaji besorolástól egészen a szkeptikus <<köze sincs hozzá>> elkönyveléséig. A töredékesen fennmaradt, ugyancsak 1562-ben megjelent meliusi *A lélek könyve* (RMNy nr. 184) viszont a következő 16. századi szerzőkre hivatkozik név szerint: Brenz, Bullinger, Kálvin, Luther, Melanchthon és Musculus. Az óvatos reformer Georg Moller szepességi 24-városi esperes könyvtárában is (Kálvin kivételével) megvoltak ezek a szerzők, a kötések tanúsága szerint mind az 1550-es évekből való beszerzések”. Csepregi i.m. 367-373

⁷³⁷Vermigli, Pietro Martire: *Locorum communium theologorum ex ipsius scriptis sincere decerptorum* tomus I–III. Basileae, ad Perneam Lecythum, 1580–1582. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. 1-25. Stuttgart 1983-2000.VD 16. V 824–827, Wolfgang Musculus: *Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum parati*. Basileae, per Ioannem Hervagium, 1560. 16. M 7292 és *Bucer, Martin*: *De regno Christi libri duo* (1550). Oporinus, Basel, 1557. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. 1-25. Stuttgart 1983-2000. 16. B 8906 *Bucer, Martin*: *Opera Latina*. Ed. François Wendel. 15. vol. 1. Paris–Gütersloh, 1955. idézi Csepregi i.m. u.o.

⁷³⁸ Uo.

dc_220_11

*A jövő elkezdődött***Helvét apokaliptika Magyarországon a 16. század második felében****Helvét hatás a magyar szemléletre**

Kathona Géza nyomán le kell szögeznünk,⁷³⁹ hogy a 16. századi zsidó–magyar párhuzam exegetikai, teológiai háttere, apokaliptikus színezete a wittenbergi történeti világgéphez tartozott, és a kálvinizmusnak nem volt köze hozzá, mint ahogy azt Benda Kálmán állította.⁷⁴⁰

Kálvin nem értett egyet Wittenberggel a történelem vonatkozásában. Tagadta a dánieli négy vadállat értelmezését. Tagadta a zárt keretet, annak török kijelentésre visszavezethető apokaliptikus voltát.⁷⁴¹ A kis szarvat a Julius Ceasar utáni császárokra értelmezte, szerinte a kijelentések nem vonatkoztak Krisztus utánra. Így a pápáról elismerte Antikrisztus voltát, de apokaliptikus funkció nélkül.

Annyiban viszont igaza van Bendának, hogy ez a párhuzam nem Luther–Melanchton hatásra jött létre. Ez csak fölerősített egy már meglévő, régi magyar hagyományt.

Húsz évvel ezelőtt megjelent könyvemben írtam ezeket a sorokat. Ma már több oldalról látom ezt a kérdést is. A kálvinizmusnak, mint Kálvinnak ugyan nem volt köze a dánieli birodalmak aktualizált kérdéséhez. Követőinek, Bullingernek, Musculusnak, Bibliandernek azonban igen, és elsősorban ők hatottak arra a magyar közegre, köztük éppen a Kathona vizsgálta Károlyi Gáspárra is.

A reformáció korai éveiben Dániel könyvének hatása alatt állt történelmi fejlődésének érzéklete. Átvette a négy világi királyság elterjedt interpretációját, ami a Nabukonodozor álmának dánieli magyarázatán alapult. Ezek szerint az utolsó monarchia a Római Birodalom, amelynek bukása egybeesik a világ végével. A Dániel 17-ben található negyedik vadállat tíz szarvával reprezentálta saját korának királyságait. A kis szarvval a törököt azonosította, Isten ostoraként, egy olyasfajta büntetésként, ami a

⁷³⁹ *Kathona*: Károlyi Gáspár történelmi világgépe. i. m.

⁷⁴⁰ *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. i. m.

⁷⁴¹ „Hic incipiunt variare interpretes: quia alii hoc ad papam detorguent, alii vero ad Turcam. Sed neutra opinio videtur mihi probabilis. Falluntur autem utriusque, quoniam existimant hic describi totum cursum regni Christi, quum tamen Deus prophetae suo tantum indicare voluerit quid futurum esset usque ad primum Christi adventum. Hinc igitur omnium error, quod volunt complecti sub hac visione perpetuum ecclesiae statum usque ad finem mundi... Ego igitur non dubito hic per corno parvum intelligi Iulium Caesarem, et reliquos, nempe Augustum qui ei successit,” *Kálvin János*: Praelectiones in Danielelem, col. 50.

kereszténység ellen irányul jóvátehetetlen bűneinek következtében. Dániel szerint egy kis szarv emelkedik ki, ami az előtte levők közül hármát is letör, röviddel az ítélet előtt. Mivel a török leigázta már Kis-Ázsia, Görögország és Egyiptom latin királyságait, lehetséges, hogy ezek a hódítások már a véget sugallják.

Kálvint kevésbé foglalkoztatta a történelem problematikája és iránya. Egyik reformer sem állt annyira közel Ágostonhoz, mint ő. Eszkatológiája majdnem kizárólagosan a halálban történt üdvözülésre korlátozódott, és bár gyakran beszélt az ítéletről, a hangsúly az utolsó nap titokzatosságán volt. Azt állíthatjuk, hogy gondolkodását teljesen hidegen hagyta korának radikalizmusa. Kálvin – (Lutherrel egyetemben) – határozottan visszautasította a kiliazmus/millennizmus tanát: az az idea, hogy Krisztus visszatér a földre, és ezer évig uralkodik, vagy egy igazi isteni királyság alakul a nevével, mindkét reformer szemében a tények erős vulgarizációját jelentette.

A kálvinisták gyakran tekintették magukat a Sátán erői ellen való küzdelem aktív résztvevőjeként; továbbá hitték, hogy ebben a harcban az ő győzelmük megkérdőjelezhetetlen. Részben az internacionalizmus eredményeként a protestáns közösség egységének érzése közös volt a kálvinisták szemében – ezzel szemben sok lutheránus gyanúval és gyűlölettel tekintett a kálvinistákra. Azt leszögezhetjük, hogy nemcsak Kálvin, hanem más vezető reformátorok véleményei is szignifikánsan különböztek Luther eszkatológiájától; Zwinglire és Bucerre ugyanis még nagyobb hatással volt az erasmista humanizmus.⁷⁴²

Luthertől eltérően ők sem osztották a közelgő végről való intenzív érzéseket. Zwinglinél Isten királysága kiterjed erre a világra, írásaiban az utolsó nap pedig gyakran elmarad egy jobb világ ígérete mögött. Egyetlen utalást sem találunk a Jelenések könyvére (és csak egyet Dániel könyvére) művében, a *Kommentárok egy igaz és hamis vallásról* című alkotásban.⁷⁴³

Az 1560-as évek művei Szegedi Kis István teológiai magyarázatai – Melius Péter apokalipszis-kommentárja és – Károlyi Gáspár *Két könyve* abban jelentenek újat, hogy nem akarnak már intenzív bűnbánást. Ott, aki keresztény maradt az ő elveik szerint, az az apokaliptikus vég folytán üdvözülni fog. Ebben rejlik a különbség a század egyik és másik fele között.

⁷⁴² Segesváry: i. m.

⁷⁴³ Barnes, Robin Bruce: Prophecy and Gnosis. 1–140.

Török protektorátus vagy védőbástya?**Az apokaliptika mint legitimációs eszköz a 16. századi Magyarországon a reformáció idején Szegedi Kis István munkássága alapján**

A reformáció alapeszméje visszatérést hirdetett a kereszténység első századainak vallásosságához. Az 1517-től a század végéig jelentkező különböző protestáns felekezetek is ezt tűzték ki célul, annak ellenére, hogy ezeknél a felekezeteknél az egységes, egymástól elhatárolt rendszeres teológia csak a 16. század végére alakult ki, egyházszerveztük és vallási szokásaik pedig – a Heinz Schilling által elindított német kutatás állításai szerint – csak a 18–19. századra épültek ki. Bár az egyes felekezetek a 16. században a meghatározott teológiai kérdéseket illetően még városenként is más és más álláspontot képviseltek, továbbá az egyes csoportokon belül is tapasztalhatók belső nézeteltérések, – ráadásul a század végéig a vitafolyamatok és egységesülési remények egyáltalán nem zárultak le – dolgozatomban mégis néhány közös jellemzőt szeretnék bemutatni, amely a három legnagyobb, egymástól elhatárolódó felekezeti csoport apokaliptikus nézőpontjában felfedezhető.

Ami a kora újkorban a modern német nemzet megalakulására megfogalmazódó igényt illeti, ez akkoriban találkozott a középkori császárság Róma-ellenes törekvéseivel. A császárság a szakrális térért folytatott harcai során könnyűszerrel hivatkozhatott a birodalom határainál és a német etnikum területén jelentkező mohamedán török veszélyre. Mindez hisztérikus sokkhangulatot idézett elő a 16. század húszas éveiben.⁷⁴⁴ A reformáció hívein és tanítóin hasonló hangulat uralkodott el, mint amit a kereszténység első századainak őskeresztény apokaliptikájában tapasztalhatunk, azzal a különbséggel, hogy a 15–16. században az információs robbanás miatt a hírek és rémhírek már jóval gyorsabban és nagyobb tömegekhez jutottak el.⁷⁴⁵

A lutheránusok köreiben terjedő apokaliptikus eszmék ugyan az 1524-es parasztháború után visszaszorultak, a század 80-as éveitől azonban ismét hangsúlyosabbá váltak. Az apokaliptikus hagyomány ekkor már összekapcsolódott az intellektuális asztrológiai-matematikai gondolkodással, főként a fiatal Philipp

⁷⁴⁴ *Buchanan*: i. m. 145–160.

⁷⁴⁵ *Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne*. Hrsg. Rösener, Werner. Göttingen, 2000. (Veröffentlichungen Des Max-Planck-Institut für Geschichte, 156.) *Raymund, Wilhelm*: *Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550)*. Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996. *Scribner, Robert W.*: *For the Sake of Simple folk Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge, 1981.

Melanchthon – Reuchlin unokaöccse – wittenbergi megjelenésének köszönhetően.⁷⁴⁶ Ez az intellektuális hagyomány főként a neoplatonikus filozófia közvetítése révén kapcsolódott az antikvitáshoz és a Kelet kultúráihoz, ezenkívül nyitott volt a zsidó Kabbala irányában is. Ezzel konfrontálódva jelent meg ekkor Németországban a Habsburg császárok ideológiája. Az apokaliptika számos esetben legitimációs funkcióval is rendelkezett.⁷⁴⁷

A középkori szakrális császári eszmény I. Miksa császár uralkodása idejére új szellemi konstrukcióvá alakul át, amelyet a 15. század végétől a birodalmi rendek és hivatalok a német nemzet Szent Római Birodalma elnevezéssel illettek. Ennek ideológiája már megfogalmazta a világot átfogó és irányító uralkodói igényt. Maga Miksa császár is kereste ennek az igénynek a megvalósítására alkalmas jelöltet. V. Károly számára már uralkodása elején kidolgozták a világcsászári elveket.⁷⁴⁸ Ez az ideológia a *translatio imperii* középkori hagyományára alapozódott, amelybe beleépült az augustinusi gondolkodás is, a platóni politikai ideákkal, a sztoikus univerzalizistikával megerősítve. Az eszmekör a római császárok univerzális császárságát kívánta feleleveníteni, kettős középkori hagyományra építve: a római államjogot kiegészítette az *imperium regimen mundi* hagyományával, ahol a *dominus*, a „moderátor” szerepét a világcsászár játszotta. A világcsászár modelljén kívül további felújítható szerepként az univerzális egyház eszméje kínálkozott, ahol a *világcsászár* jelenti a társadalmi testnek a fejét, aki a többi fejedelem fölött áll – ő a *protector* és a *deffensor ecclesiae*. A 16. században számtalan világcsászárságról szóló irattal, próféciával találkozhatunk.

Az V. Károly számára kidolgozott elképzelés sok tekintetben támaszkodik Dante *De Monarchia* című művének imitációira. Dante érvelésében azonban nem az *Imperiumra* és a kereszténységre hivatkozik, hanem a „*humanum gens*”-re és a *humana civitasra*, az emberi nem egységére. Az V. Károly-féle elképzelés ellenben ezt már

⁷⁴⁶ Leppin: Antichrist und Jüngster Tag... i. m.

⁷⁴⁷ A gondolatok bővebben kifejtve elhangzottak az V. Károlyról Pécsen rendezett konferencián, 2000 májusában. Dobrovits Mihály–Óze Sándor *Hatalmi ideológiák összeütközése a Kárpát–medencében V. Károly uralkodása idején* címmel.

⁷⁴⁸ Kohler, Alfred: Karl V. Eine Biographie. München, 2000. 79–196., Vö. Bosbach, Franz: Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Göttingen, 1988. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 32.) További összefoglaló mű aorról Brandt, Karl: Kaiser Karl V. i. m., Rassow, Peter: Die Kaiser-Idee Karls V. Dargestellt an der Politik der Jahre 1528–1540. Berlin, 1932.; Kohler, Alfred: Karl V. Eine Biographie, München 2000. Zeeden, Ernst Walter: Deutschland von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Westfälischen Frieden (1648). In: Die Entstehung des neuzeitlichen Europa. Hg. v. Engel, Josef., Stuttgart, 1971 (Handbuch der europäischen Geschichte, Bd. 3), Schilling, Heinz Aufbruch und Krise. i. m.; Rabe, Horst: Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600, Frankfurt a. M. 1989. (Die Neue Deutsche Geschichte, IV)

nemcsak hogy a kereszténységre szűkíti, hanem egyúttal gondolatban már alkalmazza is V. Károlyra. Az elképzelés továbbá magában rejti a török szultán birodalma rovására történő terjeszkedés, illetve az Amerikában való berendezkedés új, eddig nem ismert lehetőségét is.

E politikai gondolatoknak természetesen nagyon sok bírálója akadt, nemcsak a pápaság részéről – amely már a középkorban is harcot folytatott a császári hegemonia ellen –, de Franciaországban és Spanyolországban is születtek hasonló legitimációs kísérletek a 16. század folyamán. Bírálát érkezett ezenkívül a humanisták részéről is, amelyet maga Rotterdami Erasmus fogalmazott meg, akinek az volt a véleménye, hogy a kereszténység feje egyedül Jézus Krisztus.⁷⁴⁹ Különösen figyelemre méltó, hogy az Erasmus által kidolgozott állameszme másik pólusa a török szultán lett. A török ellen folyó küzdelem legitimálta a világcsászár eszméjét, mondván hogy ő az, aki a föld keresztényei számára majd védelmet nyújt és elhozza az örök békét.

A birodalom szerepének – belső közmegegyezésen alapuló – hosszú távú elismertetését majd csak II. Miksa tudja elérni, aki feladja a világcsászári vágyálmokat és a német részekre koncentrálna a territoriális fejedelmi részek önállóságát respektálva elismeri a családi örökös tartományoktól való különbözőségüket.⁷⁵⁰ Magyarországi politikájában is a hosszú távú kiegyezés lesz jellemző, ahol a hagyományos jogi gondolkodás nem ismeri a Szent Római Birodalmat. Az országnak királya van, és nem császára.

Wittenberg koncepciója Magyarországon, a török mint Antikrisztus

A 16. század közepétől erősen hatott a wittenbergi teológia által kidolgozott apokaliptikus szemlélet – úgy mondhatnánk, mintegy morális alapon megfogalmazott válságkezelő programként. A világtörténeti modell – mint láttuk – lényegében a középkori – Szent Ágoston alapuló – lineáris időskálával dolgozik, nem pedig a ciklikus-spirális, Gioacchino da Fiore által kimunkált változatot követi, mely a Szentháromság hármasságára alapozva – lelki fejlődést feltételezve – gondolta el a földi idő lefutását, melyben az utolsó generációknak már tevőleges jobbító szerepet is szánt,

⁷⁴⁹ Bobasch, Franz: „Die Propaganda Karls V in der Kritik des Erasmus“. In: *Respublica Litterarum* II, 1988. 32–58.

⁷⁵⁰ Lanzinner, Maximilian: *Friedsicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II.* (1564–1576). Göttingen, 1993.

és így számos végidő-váró eretnek mozgalom hivatkozási alapjává válhatott. Szent Ágoston – és ugyanígy Melanchthon rendszere is – pesszimista az ember lehetőségeivel kapcsolatban. Az előregedő világ egymást követő birodalmai a hat teremtési napnak megfelelő nagy időintervallumon keresztül jutnak el a hetedikig, mely az apokalipszist közvetlenül megelőzi. Melanchthon szerint az utolsó birodalmat éppen a Német Császárság jelenti, melynek pusztulását apokaliptikus díszletek között képzelel, ugyanakkor Melanchthon erős érzelmekkel kötődik is a Német-római Birodalomhoz. Mint említettük, Melanchthon magyarországi tanítványai, mint például Melius Juhász Péter, ezt a koncepciót nem fogadták el.⁷⁵¹

Melanchthon levelezése bővelkedik magyarországi adatokban. A levelek, amelyek főleg 1540–1550 között terjednek el, mindenekelőtt a magyar hódoltsági protestáns egyházak állapotáról tudósítanak. Elsősorban ő volt az, aki magyar tanítványainak, ismerőseinek információit német földre továbbította, azonban Melanchthon mellett további külföldi, főként svájci teológusok is felsorakoztak, akik információkat kértek és kaptak a magyarországi török területekről.

A híradásoknak egy másik csoportja az 1550-es és 60-as évek fordulójára tehető. Ezek a források a török közigazgatásnak a protestáns felekezetekkel szembeni megváltozott álláspontjáról adnak számot. Nagy valószínűség szerint a reformációnak, illetve a reformáció terjesztésében tevékenyen részt vállaló végvári katonaság tevékenységének tudható be, hogy sem a törökök álláspontja, sem pedig a törökökről kialakított nyugati álláspont nem maradt érintetlen mindezekről az elgondolásokról.

Az európai apokaliptikus keresztény hagyományból eredő mohamedán-kép, amely a törököt a végítélet Antikrisztusaként jeleníti meg, doktrinális szempontból harmonikusan volt illeszthető a melanchthoni kettős Antikrisztus-képhez.⁷⁵² a magyar területen megjelenő török már csak idegen kultúrája miatt igazolni is látszott is ezt a megítélést. Ugyanakkor éppen a 30-as, 40-es évek során a hódoltságból érkező hírek

⁷⁵¹ A kérdéstről bővebben *Óze: A határ és a határtalan*. i. m. 263.

⁷⁵² Az Antikrisztus-irodalomra: *Eckhardt Sándor: Az Antikrisztus legendája* 57, 1943/6, 161–165., *Tarnai: i. m.* 109–115, *McGinn, Bernard: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezere éve a gonosz bűvöletében*. Bp. 1995. A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Teply: i. m.* 78–108, *Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány*. i. m. 21–49. A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *Lazius: i. m.* 263–280., *Kaufmann: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Lutherum*. i. m. 73–128; *Fischer-Galati: Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521–1555*. i. m. 46–67; *Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világgépe*. i. m. *Botta: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása...* i. m. 51–65; *Imre: „Magyarország panasza”*. i. m.

voltak azok, amelyek megkérdőjelezhetővé tették Wittenberg és Melanchthon számára ezt a doktrinális álláspontot, még ha nem is módosították lényegesen,

Nagyon valószínű, hogy ezenkívül a töröknek sem volt ínyére, hogy Antikrisztusnak nevezik. A közös ellenség, a katolicizmus visszaszorulása után az 50-es évek fordulójára megszűnik az a kölcsönös várakozás, hogy az ellenfelek áttérnek a másik hitére. Mindkét fél türelmetlenné válik, az álláspontok megmerevednek, ellenségessé válnak. A Wittenbergből hazatérők, mint Szegedi, Thuri, Melius Juhász Péter, Melanchthon 1556-tól folyó világtörténet-előadásai hatására már a kettős Antikrisztus tanát hirdetik, ahol a török egyértelműen a végítélet népeként van megjelenítve. Hazaérkezve, itthon is ugyanezt tapasztalják: a török levetette álarcát – s ők is a sajátjukat.

Apokaliptika és legitimáció

Miután a mohamedán és a keresztény terület közötti tartós határvonal megszilárdult,⁷⁵³ Magyarországon olyan politikai szituáció alakult ki, amely fokozta az apokaliptikus gondolkodás iránti fogékonyságot, amelyet tovább súlyosbított az Európát lelkiileg megrázkódtató reformációs hullám. Ez az apokaliptikus gondolkodás az ütközőzónában élők számára elősegítette azt, hogy az uralkodó hatalommal szemben legitimálhassák saját tetteiket.

Mintegy 30 évre volt szükség, mire a magyar társadalom ráébredt arra, hogy az ország közepére, északra költözött a Mohács előtti déli határvidék. Egy generáció alatt az úr és a paraszt egyaránt belenyomorodott a – Délvidéken már egy évszázada ismert – háborús életformába. Az ország közepén ütőérvként húzódó sávot a paraszttól kezdve főtisztig mindenki számára a háború viszonyai uralták, vagy alkalmazkodtak hozzá, vagy dezertáltak. Harmadik út nem létezett. A politikai megoldási alternatívák keresése helyére az 1550-es évektől kezdve az apokaliptikus sokk lépett.

A megváltozott katonapolitikai helyzet által kialakított új életformának is új ideológiai struktúrára volt szüksége. A határvidék népességének a központi hatalomtól eltérő felekezeti váltásának egyik fő motívumát a Melanchthon nevéhez köthető – 1556-tól történetfilozófiai előadásaiban hirdetett – Antikrisztus-fogalom elterjedésében

---

⁷⁵³ Péter: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. i. m. 13–33.

láthatjuk, amely a törököt nyilvánította az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak,⁷⁵⁴ – a lelki Antikrisztusnak pedig a katolikus egyházfőt tartotta. A melanchthoni tanok elterjedése éppen arra az időszakra esik, amikor a hazai népe sségen egyre erősebb kiábrándultság hatalmasodott el azzal kapcsolatban, hogy nem lesz olyan európai haderő, amely a törököt kiverné az országból. Melanchthon növekvő hatása azokkal a félelmekkel is összefügg, hogy az ország több pontján is megindulhat az iszlamizáció az alsóbb néprétegek körében.⁷⁵⁵

A wittenbergi történet szemlélet apokaliptikus passzivitását Magyarországon kezdettől fogva kiegészítik az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jellegzetességei, szimbólumai. Ez a környezet éltette tovább azt a 11. századból áthagyományozott határvédő eszmét, mely szerint Magyarország az egész kereszténység védőbástyája – mindennek tárgyalt időszakunkban a katonanépe sség volt a fő hordozója.

A közösséget a háború éltette és egyszersmind pusztította is. Összedőlt a mezőgazdaság világa, a társadalom élete szakaszossá, hullámozóvá vált. A katonai akciók, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya vagy a támadás kivédése idején, az egyéni kegyelem várásához igazította a gondolkodásukat. Az akciók után pedig visszahullottak a passzivitásba. Relativizálódtak a bűnök, miközben a tér, a közigazgatás, az idő apokaliptikussá vált.

Ez a mentalitás rejlett annak a sorshitnek a kialakulása mögött, amely szerint a sors alakít mindent, „meg van írva” – mondták. Mivel e szemlélet értelmében a jelen már eleve része a túlvilágnak, a túlvilág lényegtelen momentummá válik. A borzalom csak pillanatnyi jellegű, az apokalipszist megelőző idő és az azt követő időszakra esik, Krisztus földi uralma csak a határ időbeli két oldalát jelenti, maga a földi lét kis akciók sora. Az emberi élet ehhez az apokaliptikus egészhez kapcsolódik.

A kiszámíthatatlan háború következtében összezavarodott népe sség számára a zürichi és genfi teológia bizonyos gyakorlati feloldozást ígért. Kálvin teológiája ugyanis ezt a komor és állandó várakozást hangsúlyozza, az *aeternitashoz* való térbeli és – kiváltképp – időbeli kapcsolódást. Kálvin gyakorlata a bűnbánást a magyarországi

⁷⁵⁴ Imre: „Magyarország panasza”. i. m.; Őze: Bűneiért... i. m.; *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. i. m.

⁷⁵⁵ Őze: Bűneiért... i. m.; Fodor: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. i. m. 21-49., Őze Sándor–Dobrovits Mihály: A török-kép változása a XVI. századi Magyarországon. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, 2001. 228–237.

katonanéesség számára praktikusabb formában tartalmazza és az elkövetett vagy átélt borzalmak alól felmentést kínál.

Szegedi Kis István⁷⁵⁶ a magyar ütközőzóna katonanéességének teológusa

A délvidéken a reformáció elterjedése mindenképpen összefonódott egy ekkor már 100 éves „apokaliptikus hagyománnyal”, az életforma pedig a katonasággal. Katonaparasztsággá alakult át a terület parasztnéessége is a század folyamán, és belenyomorodott ebbe az életformába. Én úgy értelmezem, hogy e folyamat lelki-ideológiai háttere volt a reformáció. Három területet vizsgáltam: az egyik Magyarország kapuja Temesvár és annak eleste után pedig Gyula vidéke, a másik kapu Szigetvár, a harmadik Eger volt. A várak többszöri sort alkotnak, a fővár elestével ki van jelölve már a helyet átvevő új központi szervező erőd szerepe az 1550-es években. *A középkor óta a partiumi háttérbázist adó nagy katonaváros, Várad épül ki ilyenné.* Délen pedig a mindig első vonalat jelentő hatalmas vár, Temesvár kerül szárazra. A terület hatalmas katonaparaszti rétege Becse Becskerek vidékétől Lugoson, Karánsebesen keresztül a Maros-menti várakig nyúlt. Azon túl pedig Gyula épült ki második vonallá, Lippáig, Csanádig.

Munkámhoz az egyetlen ebből a műfajból a 16. századi Magyarországon ránk maradt protestáns prédikátori életrajzot fogom használni, Szegedi Kis Istvánét, aki meggyőződésem szerint élete folyamán szolgálati helyül azokat a várakat és hadtápvárosokat választotta, melyek katonai központok voltak. A két délvidéki centrum, Szigetvár és Temesvár környezetében. Olyan erődök meglátogatása után érkezett negyedik szolgálati helyére, Temesvárra, mint Gyula, Csanád, Makó. Ha valaki a reformáció helvét ágának magyarországi elterjedésével foglalkozik, óhatatlanul az ő személyéhez és életrajzához tér vissza, és próbálja a szöveget más, másodlagos forrásokkal összevetni, a negyedszázadot felölelő történet eseményeiből következtetést levonni.

---

⁷⁵⁶ 1505–1572. A szegedi ferences iskolából indul, az ugyancsak ferences központú Gyulán, illetve Lippán tanítókodik. 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanul, majd 1543-tól Wittenbergben. Csanádon és Gyulán tanít. Ezt követően Cegléden, Mezőtúron, Temesváron fordul meg. 1552-től Tolnán, majd Laskón és Kálmáncsehiben irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1561–1563 között török fogságot szenved. Püspökké választják, majd Ráckeven él. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a *Loci communes*ben idéz Bonaventurától, amely ferences iskolázatásának emléke.

Skaricza Máté Szegedi Kis tanítványa, aki megírta mestere életútját, nem volt oknyomozó történész, inkább a megemlékezés, a kegyelet, mint az okokat kereső történelmi bíráló vezetete.⁷⁵⁷ A mű a század legnagyobb hatású magyar protestáns teológusának külföldön számtalanszor kiadott főművében jelent meg az első kiadáskor, 1585-ben, Baselben.⁷⁵⁸ (*Theologiae sincerrae loci communes*).⁷⁵⁹ Skaricza még rajzon is megörökítette mesterét.⁷⁶⁰ A reformátor furán fest rókaprémis öltözetében.⁷⁶¹ Erős, tömpe ujjával a Szentírást szorítja. Széles feje, zömök, erős testalkata, keletiesen vágott szemei a Skaricza által leírt kun ősóket idézik, akik közül származott, akik még a 16. század elején is őrizték nyelvüket és katonáskodáshoz kötött szabadságukat a Szeged előterében lévő pusztai szállásaikon. A munkából számtalan feldolgozás próbálta rekonstruálni a délvidéki reformáció lezajlását. Debreceni Ember Pál, Zoványi és Révész műve mellett külön életrajz is született, Földvály László könyve, amelyben a szerző a történettudomány akkori eredményeivel próbálta kiegészíteni a Skaricza-féle életrajzot. A forráshiányos időszak arra kényszerítette a korszak kutatóit, hogy új szempontok szerint fogjanak munkához. Itt elsősorban az irodalomtörténeti munkákat kell megemlíteni, Sziládi Áron és Horváth János⁷⁶² munkásságát. Az életrajzot az 1970-es években Kathona Géza fordította magyarra és adta ki, jegyzetekkel ellátva. Ugyanő vizsgálta meg Szegedi felekezeti kötődését és teológiai irányultságát, kapcsolatait.⁷⁶³ Szintén a teológia és hatástörténet felől közelített Imre Mihály.⁷⁶⁴ Az 1970-es évek nagy

⁷⁵⁷ *Skaricza Máté*: Szegedi Kis István élete. Bazel, 1585. Legújabbban közölte, fordította, értelmezte: *Kathona Géza*: Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 83–89. A kötet a kiadás történetét is közli. A továbbiakban *Kathona*: Szegedi-életrajz.

⁷⁵⁸ *Földvály László*: Szegedi Kis István élete és a Tisza-Duna mellékiek reformációja. Bp. 1894. Az életrajzot feldolgozta még: *Révész Imre*: A Magyar Református Egyház történelme. Debrecen, 1938. 74. A medvehistóriát és a kémkedést is együtt említi. Ugyanígy értékeli: *Zsilinszky Mihály*: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907. 55., valamint *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. i. m. és *Payr Sándor*: A Dunántúli Evangélium Egyházkerület története Sopron, 1924. *Lampe-Ember*: *História ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Lipcse, 1728; *Horváth János*: A reformáció jegyében. i. m. *Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. i. m. 92–172.

⁷⁵⁹ *Szegedi Stephanus*: *Theologiae sincerrae loci communes De Deo et Homine cum Confessione de Trinitate, Perpetuis Tabulis explicati, & Scholasticorum dogmatis illustrati. Praemissa est historica commonefactio, de Ecclesiae Palingenesia saepius repatita. Editio Quinta. Cum Indicibus Rerum et Verborum, locorumque Sacrae Scripturae explicatorum locupleitissimis: & Vita Auctoris. Basileae, per Conrad Waldkirchium, suis & Episcopianorum sumptibus. Basel, 1608.*

⁷⁶⁰ A rajz az említett baseli kiadásban található.

⁷⁶¹ Alighanem ebben a mentében ábrázolja Szegedit a Skaricza rajzolta ismeretes kép. *Kathona*: Szegedi-életrajz. 319. jegyzet.

⁷⁶² *Horváth*: A reformáció jegyében. i. m.

⁷⁶³ Legújabbban a Szegedi-életrajzot közölte, fordította, értelmezte: *Kathona Géza*: Szegedi-életrajz. 83–89. Továbbá: *Kathona Géza*: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. In: *Stud. A. Eccl. III.* Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. 13–107.

⁷⁶⁴ *Imre Mihály*: *Arbor Haereseon*. i. m. 53–85.

vállalkozása volt Esze Tamás *Sztárai Gyulán* című monográfiának beillő tanulmánya, ahol a Szegedi Kis István-életrajzt összekötötte Sztárai adataival, mivel a két életpálya amúgy is keresztezte egymást. Sokat segített a feltáráson a fejlődő turkológia, így Káldi Nagy Gyula és Fodor Pál, Dávid Géza, újabban Hegyi Klára tanulmányai, defterkiadásai. Esze munkájában történik meg először a végvárakkal kapcsolatos kutatások beépítése a reformációtörténetbe. Ezzel kapcsolatban a Skaricza-féle Szegedi Kis-életrajz vizsgálata merül fel Szigetvár, Gyula és Temesvár története estében. A 1980-as években, a csúcsponton levő gazdaságtörténeti kutatás idején írta meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvébe Szakály Ferenc cikkét,⁷⁶⁵ amelyben következtetések levonása nélkül adta meg azokat az adatokat, melyek az életrajz kereskedő személyeinek történetéből kerültek elő. Ugyanekkor született saját cikkem,⁷⁶⁶ melyben a délvidék központi erődítményeinek katonaságát és Szegedi Kis életének kapcsolódási pontjait vizsgáltam a történet tükrében. Szakály 1995-ben jelentette meg monográfiáját *Mezőváros és reformáció* címmel, melynek egyik vezértanulmánya az újra átdolgozott Szegedi Kis-elemzés volt. Az 1980-as évek urbanizációs elmélete a reformációt egy városiasodási folyamat kísérőjelenségének, szellemi mozgatóerejének tartotta. A Mezőtúron rendezett konferenciánk tanulmányai Szakály nyomán a mezőváros szervezőszerepét domborították ki. A kutatás új irányvonalát ma az interdiszciplináris szemlélet határozza meg, mely módszertanilag a modern reformációelemzés komplex nemzetközi kutatómunkájához és forrásfeldolgozásához kapcsolódik, a 20. század utolsó évtizedeiben főként német nyelvterületen formálódott ki és *Konfessionalisierung* elnevezéssel vonult be a tudományos szakirodalomba.⁷⁶⁷

Szegedi Kis István, a 16. század legjelentősebb Magyarországon és külföldön elismert teológusa élete folyamán a határvidék szinte minden jelentős katona- és hadtápvárosában megfordult a század közepén. Nagyonbbrészt a Dél-Dunántúlon, Laskón írta főművének a végítéletről és az Antikrisztusról szóló fejezeteit.

⁷⁶⁵ *Szakály Ferenc*: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1982. A cikk újrafeldolgozva a Mezőváros és reformáció kötet Szegedivel foglalkozó tanulmányában bővebben is szerepel. i. m. Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. 92–144.

⁷⁶⁶ *Óze Sándor*: „Szegedi Kis István és a medve.” Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején egy történet tükrében. In. *Folia Historica*, 17, 1992 19–42.

⁷⁶⁷ A kutatás hosszabb távú változásokat regisztrált egy terület felekezeti-váltásában, és az élet minden részét átformáló vallási átalakulást nem egy földesúri döntéshez vagy lezajlott hitvitához vagy éppen egy reformátor személyes törekvéséhez kötik. A hatalmas szakirodalomból ízelítőt ad és összegzésre törekszik *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Hrsg. Bahlche, Joachim–Strohmaier, Arno Stuttgart, 1999. *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650. VII. Bilanz Forschungsperspektiven – Register.* Hrsg. Schindling, Anton-Ziegler Walter. *Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz*: Die Katolische Konfessionalisierung. München, 1995.

Teológiájában a wittenbergi és a svájci elemek keverednek, mintegy köztes álláspontot fedezhetünk fel benne. A teológus a végítéletet megfelelteti saját kora nagyhatalmainak, a töröknek és a katolikus tábornak, akik éppen Magyarországon adnak találkozt egymásnak. A katolikus egyházfőt tartja a veszélyesebbnek, mert a török lelkileg csak a Keletet tudja befolyásolni, míg a magyar népet csak a rablással, a testi szenvedéssel kényszeríti.

Történeti, teológiai alapon a *translatio imperii* középkori modelljét követi a gondolatmenet. A kettévált Római Birodalom nyugati felének az ura a római pápa – VII. Gergely hataloméhes utóda –, aki felforgatja Krisztus egyházának rendjét, a világ és a család ökonómiáját, a német császár pedig az ő katonája. A keleti birodalomrészt törvénytelenül bitorló úr képében a török szultán jelenik meg.⁷⁶⁸

A kálvini apokaliptika az elmondottaktól azonban sokban eltér. Kálvin például kifejezetten tiltja azt, hogy az emberek saját korukat a végítélettel azonosítsák és az apokaliptika szereplőit felcseréljék saját koruk helyszíneivel, idejével és személyeivel – ezzel ugyanis minden esetben Isten szuverén világát sértenék. Elismer ugyan egyfajta apokalipszist, ám ez az egyén szintjén folyik, s a világmindenség nagy harcának a részét képezi. Ebben a harcban ugyan részt lehet és kell is venni, befolyásolni azonban nem lehet, a tér- és időhatárait nem lehet belátni, ráadásul kutatni sem szabad.⁷⁶⁹ (Mi mint fentebb jeleztük, nem tartjuk, elképzelhetetlennek Szegedi évekkorábbi teológiai állásfoglalásának kialakulását sem. Több esetben láttuk a frissen megjelenő művek Magyarországon való azonnali feltűnését és hatását is.)

⁷⁶⁸ *Kathona*: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. i. m. 13–107. , *Kathona*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből., *Imre*: Arbor Haereseon. i. m. 53–85.

⁷⁶⁹ „Természetesen Szegedi Kis poszthumusz 1585-ben Bázelen megjelent dogmatikai műve, a *Theologiae sincerae loci communes*, ahol sok szó szerinti idézet alkalmazása mellett forrásait is megnevezi, bőséges adalékkal szolgálhat az irodalmi függés kérdéseinek eldöntéséhez, csak éppen a kettős predestinációs tanítás megjelenésének pontos datálásához nem nyújthat közelebbi felvilágosítást. A kronológia problémája pedig megkerülhetetlen. Melius írói munkásságának kezdetén az említett feltételezett olvasmányok közül még alig valami juthatott el Magyarországra. Az Imre Mihály által feldolgozott 1564-es kiadású debreceni Vermigli-példány széljegyzetei ugyancsak izgalmas információkkal szolgálnak a hazai protokálvinista irányú gondolkodás elterjedésére nézve, de ez az adategyüttes viszonylag kései volta miatt pont a mi kérdésünket nem oldja meg. Még az is kiderülhet talán egyszer, hogy autochton kiválasztás-teológiával van dolgunk, és ez a gondolat a magyaroknak fontosabb volt, mint strassburgi és svájci mestereiknek? A helyzet ennél azért kedvezőbb. Fontos leszögezni, hogy Melius ún. helvét fordulata idején, mikor Skaricza beszámolója szerint talán 1558–1559-ben meggyőzte őt Szegedi Kis, ...Melius első nyomtatásban megjelent önálló műve, az 1561-es évszámot viselő *Kolossé-magyarázat* (RMNy nr. 171) így tükrözhet már bullingeri krisztológiát, de még melanchthoni predestináció-felfogást. A fordulat az Őze Sándornál kiemelt érdeklődéssel kezelt teológiai kérdésben tehát mind a tiszántúliaknál, mind a tarcali hitvallást elfogadó tiszáninnenieknek legkorábban 1561/62-re tehető, és semmi nyomós okunk nincs feltételezni, hogy Szegedi Kis István ezen a téren évekkor megelőzte volna őket, aki így korábbi délalföldi végvári állomáshelyein nehezen hirdethetett ekkor még a svájciak számára is vadonatúj gondolatokat.” *Csepregi* i.m. 376.

A 16. században a török dúlta Magyarországon azonban még nem a kálvini hagyományok hatása a jellemző, már csak azért sem, mert a század harmadik negyedében nem Genf, hanem Zürich jelentette a kapcsolódási pontot. Bibliander (Buchmann) a latin középkor és saját kora iszlámról való ismereteit Svájcban foglalta össze és adta ki, egy nagy antiturcica könyvben. Amint Wittenbergben Melanchthon, Zürichben is latolgatták annak az esélyét, hogy vajon hány nap alatt képes elérni a várost a török lovasság a magyar hadszíntérről.

A dolgozat hátralevő részében három pillanatfelvételen szeretném bemutatni azokat a 16. századi magyarországi legitimációs kísérleteket, amelyek a Habsburg uralkodóval szembeni hatalom megszerzését a közelgő világvéget jósló hitújító áramlatok segítségével igazolták.

Elsőként említhető az 1551–1552-es Kelet-Magyarország ellen vezetett büntető hadjárat. A hadjárat idejéből több forrás is rendelkezésünkre áll, amelyek a részt vevő katonanépség közötti felekezeti ellentétekről tudósítanak. Az egyik legjelentősebb eset Temesváron zajlott le.

A hadjáratot megelőző években Szegedi Kis István és tanár társai a városban protestáns főiskolát kívántak létrehozni. A kutatás már régen megállapította a temesvári tartózkodással kapcsolatban, hogy Szegedi Skaricza közlésével ellentétben nem három, hanem csak mintegy két évig tanított Temesvárott, mert 1549-ben hívta oda Petrovics Péter, és 1551 nyarán már elűzte onnan Losonczy István. Ily rövid idő alatt természetesen nem valósíthatta meg patrónusának azt a kívánságát, melyet Skaricza említ, hogy e városban főiskolát szervezzen vagy legalább is a már meglévő iskolát ilyené alakítsa.⁷⁷⁰ Az ötlet egy olyan koncepció szülöttje, mely tartósan számol az ország széthullott állapotával, és nem törekszik Rómával semminemű kapcsolattartásra. Szintén már Földváry megállapította, hogy valamiért Skaricza nagyon szűkszavú Szegedi temesvári működésével kapcsolatban, holott életére egyik legnagyobb befolyást tette az itt eltöltött idő. Minthogy Szegedit Petrovics hívta Temesvárra, valószínű, hogy már akkor osztozott pártfogója radikális hittani felfogásában. Bizonyára kapcsolatba került Kálmáncsehi Sánta Mártonnal, akit Petrovics főpapjának nevezett.

Nagy fontossággal bír a kor politikatörténetében és a társadalom mikrotörténetére is hatással volt az a hatalmi vetélkedés, amelyet Erdély két kijelölt kormányzója: Marinuzzi Fráter György kincstartó és az Alsó Részek főkapitánya és

---

⁷⁷⁰ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986. 185.

irányítója Petrovics Péter folytattak, a kis János Zsigmond gyámjai. A királyné mellett, lényegében a régi temesi ispán és az erdélyi vajda uralmi körzeteit bírták, megosztva a tiszántúli területeken is.⁷⁷¹ Petrovics a török felé látta az országrész békéjét, így semmiképpen nem kívánta a szultánnal a törést. Martinuzzi pedig bízott abban, hogy a Habsburg csapatok kiűzik a császár segítségével a törököt, és így az ország integritása és a nyugati kereszténységhez csatoltsága nem fog deformálódni. Az 1549-es nyírbátori egyezmény végrehajtásaként az országrészbe érkező Habsburg (főként spanyol-italiai) csapatoknak a déli, Maros-menti várakba való beszállásolásán robbant ki a harc. Ebben először Petrovics volt a vesztes. Ugyanakkor Martinuzzi halála után, Erdély-szerte radikális fellépésre kerül sor a reformáció hívei részéről a kolostorok és a katolikus templomok ellen. Ezt nevezte Esze Tamás helvét forradalomnak.⁷⁷² Nemcsak a magyar mezővárosokban, hanem a szász településeken is bekövetkezik mindez.⁷⁷³

Petrovicsnak látható, hogy erős kapcsolata volt azzal a menekült szerb lakossággal, amelynek egy részét még a Hunyadiak telepítik a temesközi, al-dunai részekhez, majd az újabb menekülthullám Cserni Jován vezetésével honfoglalóként a Szerémség megszállásával, a magyar lakosság elüldözésével egész a Szabadka–Szeged vonaláig nyomult északra. Petrovics hajtott végre más tiszántúli birtokrészekről is szerb kényszertelepítést Temesvár környékére. Valószínű, hogy az etnikai, nyelvi, kulturális és talán a valamikori vallási kapcsolat is segítette ebben a törekvésében.

Politikai fegyverként használta fel a reformációt is a katolikus főpap Martinuzzival szemben. Zabardi Mátyás a váradi püspök halála után protestáns püspökséggé szerette volna átalakítani a területet papja, Kálmáncsehi vezetésével. Ez a „multikonfesszionális összefogás” igazolja, hogy Petrovics nem mint vallási újító, hanem mint a török protektorátus alatt létrejövő Keleti Magyar Királyság politikusa tevékenykedett. Egyetértünk Esze Tamással abban, hogy Petrovics környezete már a svájci típusú reformációt előlegezhette. Kiépítendő főiskolája pedig ideológiai, szellemi háttérül is szolgálhatott volna a temesi ispánnak. Kommunikációs intézetként a legkülönbözőbb csoportokkal szándékozott kapcsolatot tartani.

⁷⁷¹ *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. A török felfogás szerint Petrovics és Fráter György a két részt, mint szandzsákot kezelik. A szerző nem tér ki rá, hogy valójában a két középkori közigazgatási körzetről van szó. Valójában ez esetben teljesen mindegy volt, hogyan gondolkozott a török. A magyar felfogás a legitím Magyar Királyság keleti tartományaként kezelte a területet.

⁷⁷² *Esze*: i. m. 149-151.

⁷⁷³ *Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavónországban. Debrecen, 1930. (Theológiai Tanulmányok 8.) 60, *Esze*: i. m. 144. *Boga Alajos*: A székelyföld történetirója a XVII. századból. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből 5. Kolozsvár, 1914. 47. Petrovicsot katolikusnak mondja. Tény, hogy 1529-ben már a protestáns Bebek Imre kanonok házasságát ő közvetíti.

Miután 1551-ben Izabella királyné Erdélyt és kapcsolt részeit Ferdinándnak átadta, Petrovics távozott Temesvárról, és az itteni erőd fejében Munkács várát és uradalmát kapta meg.⁷⁷⁴ A Ferdinánd által kinevezett új parancsnok Losonczy István lett, akinek ősei századokon át védték a délkeleti frontszakaszon birtokaikat és a Magyar Királyság határát a keresztény-mohamedán kontaktzónában. Ide északi birtokairól költözött, ahol lehetett benyomása a felső-magyarországi reformációról. Olyan mezővárosokat bírt a vidéken, mint Hódmezővásárhely vagy Pankota.⁷⁷⁵

1551 nyarán spanyol erők érkeztek Szolnokról Temesvárra. Vezetőjük, Bernardo Aldana számol be levélben arról az eseményről, amely egy vallási zendülést okozott a magyar gyalogkatonaságnál. Amikor a várost megszálló spanyol katonák parancsnoka észlelte, hogy a – hosszú ideig a protestáns Petrovics Péter parancsnoksága alatt élő – városban nemigen van katolikus templom, parancsot adott arra, hogy egy istentiszteleti helyet elfoglaljanak és ott elhelyezzék az oltáriszentséget. Éjjel azonban a szentséget ellopták. Az eset kapcsán a spanyol katonaság és a magyar hajdúk szembekerültek egymással, úgyhogy tisztjeik csak nagy nehézségek árán tudták őket lecsendesíteni. A provokáció folytán elkezdtek vadászni a protestánsokra és támogatóikra a spanyolok Temesváron és a környékbeli várakban, városokban.

„s kiderült ekkor, hogy mivel eme földet lutheránusok lakják – tudniillik szinte egész Magyarországot és Erdélyt megfertőzte ez a szekta –, a temesiek s a rácok pedig a görög egyházhoz tartoznak, tehát gonosz mótely keveredik egyikben is másikban is, nem volt azon a tájon sem oltáriszentség, sem semmi hozzá fogható; minekokáért, midőn megérkezett a Tábornester, bekvártélyozta a hadnépet, elfoglalt egy templomot, s oda helyezte el az oltáriszentséget, csakhogy másnapra kilopták onnan, ami miatt nagy nyugtalanság támadt, ám minden erőfeszítés hiábavaló volt, soha többé nem sikerült a nyomára bukkanni; a bánat, majd a buzgólkodás után súlyos vitába keveredtek, s olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy az egyik botrány alkalmával a spanyolok kénytelenek voltak fegyvert fogni, mivel efféle dolgokban mind a helybeliek, mind a velük lévő huszárok és magyar harcosok ellenük voltak és rájuk is támadtak volna, ha nincs ott néhány katolikus magyar főúr, aki visszafogta a sereget, miközben a Tábornester saját embereit fékezte meg. Az ott lévő háromszáz spanyolnak bizony nem volt mit tennie, s úgy érezték, hogy semmiképpen sincsenek annyian, hogy az összes

⁷⁷⁴ Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. Pest, 1866. 304, 337.

⁷⁷⁵ Hódmezővásárhely története. Szerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. I. 306.

többi néppel megvívjanak – azok több, mint ötezren voltak –, s legfőképp nem afféle ok miatt; végül a Tábornester oly előre merészkedett, hogy nagy veszedelembé került; az említett urak segítségével azonban végül is sikerült lecsendesíteni a feleket, úgyhogy egyetlen halott sem volt.”⁷⁷⁶

Szakály Ferenc későbbi, már török hódoltságbeli defter feldolgozására hivatkozva arra következtetett, hogy Temesváron katolikus többségű volt Petrovics idején a magyarság. Mindez lehetséges, bár fel kell tennünk, hogy Petrovics és protestáns udvara, katonasága elhagyta a várat, és ez egy nagyobb népességcsökkenést jelentett. Később pedig az 1552-es ostrom után egy növekedésről számolhatunk be. A város lakossága, Losonczi katonaságával együtt védekezett – a szabad elvonulásra tett török ígélet ellenére is rabszíjra került. Ha nem is ez lett mindenkinek a sorsa, a Petrovics alatti időkhöz képest, az új vilajet-központ felállásakor, az 1551-1553 között jelentős demográfiai átrendeződésekről beszélhetünk. Ez nemcsak a városban megnövekedő rác-vlah és a török-balkáni kereskedőrétegre vonatkozik, hanem az új, nagyszámú, főként a Balkánról toborzott katonaságra is, ahogyan ez minden új közigazgatási egységgel lejátszódott. Vonatkozik ez a betelepülő magyar etnikumra is. Nem is szólva arról az olasz--raguzai katolikus kereskedőrétegről, mely mindenütt kísérőeleme volt a török közigazgatási központban a hódításnak.⁷⁷⁷ Ők pedig egy más nyelvet és etnikumot képviselő társadalom részeként szerepeltek mint katolikusok. A Szakály által idézett levél sem bizonyító erejű, amelyet a város katolikusai írnak XIII. Gergely pápának, melyben katolikus többségről beszélnek, ugyanis ez nem a Petrovics korabeli állapotokat tükrözi. *Ez egy későbbi más demográfiai, uralmi és közigazgatási helyzetre alapoz, ahol a felbukkanó magyar katonaelem már kifejezetten veszélyforrást jelent a születése óta katonai garnizonnak számító Temesváron.* Az 1551-es vallási incidens magyarázatára Szakály a következőket írja:

„úgy látszik, a magyarok illetéktelen beavatkozásnak fogták fel az akciót, ha valóban olyan egységesen a spanyolokra támadtak, miként Aldana állítja”⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ Kropf Lajos: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. Századok 32, 1898. 434–436. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548-1552.) Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Közreadja Szakály Ferenc bevezető tanulmánnyal: Bp. 1986.

⁷⁷⁷ Molnár: Katolikus missziók... i. m. 56–66. Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 95–96.

⁷⁷⁸ Uo. 95.

A katonanépszerűségénél mindig elképzelhető etnikai jellegű rivalizálás, különösen, ha az alakulati és fegyvernemi szellem úgy alakul ki, hogy annak hordozói egy nyelvhez, etnikumhoz is kötődnek, mint az szokásban volt ebben az időben. Különösen, ha még mindez a különböző zsoldfizetésben is megnyilvánul. Itt azonban nem csak erről lehetett szó. Nem tudjuk, kik voltak a katolikus főurak, akik visszatartották a csapatokat magyar részről, de az sem biztos, hogy azok voltak, mindenesetre nem volt semelyik főtisztnek sem érdeke egy protestáns-katolikus összetűzés a török torkában.

Mi arra az álláspontra helyezkedünk a történettel kapcsolatban, hogy a városban a spanyolokat provokálandó, Petrovics egykori papjai lophatták el az ostyát, jelezvén mind a lutheránus, mind a sacramentarius felekezet együttes szembenállását a katolikus eucharisziával. A provokáció folytán kezdtek el – főként politikai okokból – vadászni a protestánsokra és támogatóikra Temesváron és a környékbeli várakban, városokban. A Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte itt támadás, aki nem akart konfrontálódni a törökkel. A protestánsok kiűzetésének következményének, isteni büntetésként állítja be Skaricza Temesvár vesztét:

„Mivel pedig az ő [Petrovics – kieg. tőlem, Ö. S.] itt bekövetkezett halála után a várkapitányságban a teljesen ellenkező lelkületű és kizárólag katonás egyéniségű Losonczy István következett, aki mivel veleszületett lelki vadságán felül még a pápista párt legbuzgóbb oltalmazójának is akart látszani, Szegedit sok más igazhitűvel nemsokára elűzte innen. Ennek fenyegetései következtében pedig mintegy a háború veszélyei elől annál örömelebb távozott az itt összegyűlt egyházacska, mert már szállongott a hír, hogy a török, hazánknak ezen örökös ellensége, különösen ezen vár megszállására készül... Ez a nagyszerű és bátor katona, miután gyalázatosan elfogták, nem annyira az ellenséggel szemben tanúsított vakmerőségének és vadságának tartozott tulajdonítani az őt szemtől szemben fenyegető halált, mint inkább legbiztosabban az égből jövő bosszúállásnak.”

A szöveg azt sejteti, hogy a „hálátlan” Losonczy István maga is hajlott a protestantizmus felé. Árulásán állt bosszút az ég és veszett el Skaricza koncepciója szerint Temesvár,⁷⁷⁹ melynek vesztét az okozta, hogy kihívták maguk ellen Isten

⁷⁷⁹ Temesvár 1552. július 26-án történt eleste után Bernardino Aldana (Nagy Kampó) Lippát kardcsapás nélkül feladta. *Aldana, Bernardo de* magyarországi hadjárata (1548–1552). Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Közreadja Szakály Ferenc bevezető

büntetését, a törököt. Ez azt igazolja, várkatonaság tisztjei nem felekezeti ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések elejét vevésének szándékával tisztították meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics propagátoraitól, akik már ekkor kezdték a lakosságot diverzáns akcióikkal a Habsburg kormányzat ellen hangolni.

Petrovics a Szapolyai-ház elkötelezettjeként, a kelet-magyarországi török orientáció híveként volt ismert. Annak köszönhetően, hogy a szultán a János Zsigmond kezén hagyott területeket Petrovics és Fráter György között osztotta meg, szembehelyezkedhetett a barát Habsburgokkal kiegyező politikájával. A protestánsok üldözése során éppen a Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte támadás, amely nem akart konfrontálódni a törökkel. Temesvár vesztét, mint Isten büntetését annak tulajdonították, hogy kihívták maguk ellen a pogányt.

Megerősíti a feltételezést Szarka Picu Ferenc esete, aki szegedi papból lett Konstantinápolyban Rusztem nagyvezír öccsének rabszolgája. Híre, mint ott működő prédikátornak a Német Birodalomba is eljutott. 1551-től kezdve a török Rusztem nagyvezír terjeszteni kezdte Magyarországon zavarkeltés céljából, hogy János Zsigmondot a szultán visszahozza Erdély trónjára, visszaadja országrészét Temesvár és Szolnok kivételével, Szlavóniát is mellé rendeli. A híresztelés a János királynak ígért ütközőállami szerep volt, melyet János Zsigmond nagykorúsága esetén ért volna el – idézi Szakály.⁷⁸⁰ 1554. december 16-án Szarka prédikátort is ezért bízzák meg a török fővárosban, hogy jöjjön Magyarországra, győzze meg Zrínyi Miklós horvát bánt és több urat: álljon Szapolyai pártjára, ha sikerrel jár, akkor erdélyi püspök lesz (értsd protestáns szuperintendens).

Ez esetben egy törökhöz lojális Szapolyai-ág az ország királyaként maradhatna uralmon. Az eset továbbá arra mutat rá, hogy a reformáció megindulásakor a török megpróbálja a nyugati keresztény püspökségeket leszakítani és autokefál egyházzá alakítani.⁷⁸¹ A gondolat 1566-ban fogalmazódik újra, Szulejmán Bécs bevételéhez kötötte az elgondolás valóra válását. Felmerül a gyanú, hogy vajon Konstantinápolyban

---

tanulmányal: Bp. 1986. Vö. *Szilágyi*: Erdélyország története. i. m. I. 317–318. Temesvár természetesen 1552. július 26-án esett el, és nem három évvel Szegedinek onnan való távozása után, mint Skaricza írja, hanem csak egyvel. Szegedi 1549-től 1551 nyaráig tartózkodott ott. *Kathona*: Szegedi életrajz. 323. jegyzet.

⁷⁸⁰ EtE IV. 451. *Verancsics Antal* m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I–XII. közli: Szalay László. Pest–Bp. 1857–1875. III, 161–164, 233, 280–281, 289. idézi *Szakály*: Mezőváros és reformáció. i. m. 207–208.

⁷⁸¹ *Maksay Ferenc*: István Koppányi püspök. Történelmi Szemle 12, 1969. 129–130. Idézi: *Molnár*: Katolikus missziók... i. m. Itt is ő ígér püspökséget hasonló az eset, mint a Koppányi püspöknél?

ez a pap nem azért prédikált-e Török Bálintnak és Mailád Istvánnak, kiknek udvara a magyarországi protestantizmus meggyökereztetője volt, hogy rábeszélje őket családjaik befolyásolására, váraik átadására? Történetünk hőisével szemben pedig gyanú ébred: nem ebből a célból lett-e ő átdobva a Dunántúlra, hogy ott a legnagyobb központ, Szigetvár közelében a szlavóniai, baranyai főurakra (Zrínyi Miklós, Kerecsényi László, Horváth Márk) nyomást gyakoroljon és mivel ez nem járt sikerrel, börtönbe került.

A törökök Magyarországra vonatkozó politikai koncepciójára nézve sokat elárul V. Károly császár követének jelentése:

„az elégtelenek számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, mivel eddig semmi sikere nem mutatkozott, hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg. [...] *A városokban ezeken kívül a svájciak példájára felállítandó kormányzat is lebegett. Tartani lehetett attól, hogy a városok nagyobb része a svájcához csatlakozik. Az urakra és nemesekre nézve e példát az tehette csábítóvá, hogy a vallás szabadságának kikiáltására és a törökkel kötendő egyességre e kormányforma nyújthatott legkedvezőbb alkalmat, ráadásul még azt is remélhették, hogy e köztársaságnak ők lesznek majd vezetői.*”⁷⁸²

A protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást az oszmán vezetésnek az a törekvése is erősítette, hogy a peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó, nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánta Kelet-Magyarországnak. Erdélyben éppen egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni. A köztársasági államforma mint igazgatási alternatíva a 16. század végéig rendszeresen felbukkan Erdélyben. Az Erdélyben nagy számban megtelepedett ragúzai kereskedők városállama, a török birodalommal fenntartott szimbiózis sikeres példája lebegett az öreg rác Petrovics, és János király délszláv udvara előtt, akik nagy része *a Velence által ellenőrzött padovai egyetemen tanult, amely városállam kereskedelmi negyedét és diplomáciai korpuszt tartott fenn Isztambulban.*⁷⁸³

Melanchthon mellett a Bullinger-, Béza-, Musculus-féle irányzat alapvető helyet foglal el a Szegedi-féle tanításban is. A – János Zsigmond életében később antitrinitarizmusig fejlődő – vallási küzdelmek háttérében tehát azt kell feltételeznünk,

⁷⁸² Kiemelések tőlem, Ö. S. Idézi: *Horváth Mihály: Magyarország történelme. 1871–73. III. 59; Veress Endre: Izabella királyné. 1519–1559. Bp. 1901. Történeti Életrajzok. 306–307. A munkát Esze is idézi Sztárai Gyulán. i. m. 144.*

⁷⁸³ *Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció, 26.) 56–74. Molnár megjegyzi, hogy Szegedi Kis is majd a Raguzai Pantelon dominikánus szerzetessel vitázik Ráckevén.*

hogy a protestantizmus svájci – államformaváltásra is vonatkoztatható – irányzata iránt először éppen a Petrovics-udvar részéről kezdtek érdeklődni.⁷⁸⁴

Mindenesetre érthető, miért indítottak hajtóvadászatot Petrovics protestánsai ellen 1551-ben a Partiumban.

Más variáció szerint viszont a folyamatos üldözés elől menekülő Szegedi meggyőződhetett róla, hogy a törökkel sem lehet és nem is érdemes kiegyezni, hiszen Temesvárt és környezetét sem engedte vissza az erdélyieknek, valamint a mámor elszálltával az 1550-es évek közepén Wittenberg dogmatikai álláspontja is megváltozott a törökkel szemben: egyértelműen elítélővé válik. Ma még nem tisztázott, milyen okok rejtettek e módosulás hátterében, csak a jelenséget regisztrálhatjuk. Elképzelhető, hogy Melanchthon jelentős számú magyarországi, délvidéki tanítványa beszámolt a délvidéki állapotokról és reális képet festett a törökről. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ugyanebben az időben azonban a teológiai kép éppen ellenkező irányú megváltozása is tapasztalható, amennyiben a török apokaliptikus szörnyé lépett elő, s ez hatást gyakorolhatott a délen tevékenykedő prédikátorrétegre is.

János Zsigmond 1556-ban visszatért Erdélybe. Petrovics halála után, 1561-től kezdve nehéz évek következtek a választott magyar királyra. Balassa Menyhárt lázadását és a székely felkelést Habsburg ellenakció követte, Schwendy csapatait pedig csak a meginduló szultáni had készítette visszavonulásra. A támogatóit veszített uralkodó nemcsak lelki okokból fordult az egyre radikálisabb hitújító irányzat felé, hanem így keresett szélesebb legitimációs bázist a maga számára.

Ami a magyarországi apokaliptikus írásokat illeti, Szegedi már idézett 1561-es, vagy Melius 1566-os szövegén kívül a bibliafordító Károlyi Gáspár – 1563-ban született – *Két könyv* című munkájára is utalhatunk, amelyet mindmáig az apokaliptika magyarországi állatorvosi lovaként szoktak emlegetni.⁷⁸⁵ Ezenkívül Dávid Ferenc bizonyíthatóan 1564 óta, Giorgio Blandrata pedig 1557 óta folytatott levelezést lengyel antitrinitáriusokkal. Révész Imre, *Debrecen lelki válsága* című tanulmányában, a Karácsony György-féle 1570-es felkelést is Dávidék hatalmas mozgósító erővel

⁷⁸⁴ A velencei követ ezt jelenti Petrovicsról 1550. november 6-én: „félő, hogy kikeletre elvesz az ország, hisz maga a Temesi Bán is félig meddig török, amellet, hogy lutheránussá vált. Törökösen jár, és János Zsigmondot is úgy akarja nevelni.” Pedig valójában ugyanolyan keresztény, mint Fráter György, csak más a politikai koncepciója. *Veress Endre*: Izabella királyné. 1519–1559. Bp. 1901. (Történeti Életrajzok) 306–307. A katolikus történetírók negatívan jellemzik. Pénzéhesnek, „öreg rácnak”, aki ennek a neológ csoportnak az előmenetelét szolgálja. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. I–V. 229, 251.

⁷⁸⁵ *Károlyi Gáspár*: Két könyv... Debrecen, 1563. Szövegkiadás: Bp. 1940.; Bp. 1986

rendelkező, apokaliptikus jóslatokra építő prédikációinak tudja be.⁷⁸⁶ Mégha ezt az elméletet ma sokan kétségbe is vonják, mindenesetre az apokaliptika politikai cselekedeteket és mozgalmakat igazoló erejét láthatjuk abban a körülményben, hogy ebből a korból ugyanolyan jóslatok maradnak ránk Dávid ellenfeleitől is.⁷⁸⁷

Harmadik esetként az Erdély történetében fordulatot hozó Bocskay-féle hatalomra kerülést tudjuk megemlíteni. A 15 éves háborúban végromlásra jutott ország számára az Isten által küldött szabadító bibliailag mitizált alakjában jelenik meg Bocskay, aki Habsburg-ellenes küzdelmében nem a tőle elvárt nemesi ellenállási jogra hivatkozik.⁷⁸⁸ A vallási legitimáció mindkét protestáns felekezet számára mozgósító erőt jelentett, mivel ekkor már az ország nyugati keresztény lakosságának 80-90%-át ők adják.⁷⁸⁹ Az apokaliptika a későbbiekben is jelen van mint legitimációs eszköz: a prédikátorok Bethlen Gábor, a Rákócziak és az Apafiak érdekében egyaránt használják. Az apokaliptika a 19. századtól kezdve szekularizálódott formában él tovább, mindenekelőtt az akkor legjelentősebb kommunikációs befolyásoló eszköz az irodalom toposzaiban. Az apokaliptika hordalékként legtöbbször Habsburg-ellenességet és ehhez kapcsolódóan egy nemzeti egységtudatra törekvést fedezhetünk fel.

---

⁷⁸⁶ Révész Imre: Debrecen lelki válsága, 1561–1571 Bp. 1936.

⁷⁸⁷ Balázs: Teológia és irodalom. i. m.

⁷⁸⁸ Őze: Büneiért... i. m.

⁷⁸⁹ Péter: Reformáció és művelődés... i. m. 375–604.

dc_220_11

A mártíromság és katonai hívatástudat a 16. századi Magyarországon.

A katolikus Káldi György 1631-ben, a postillák első kötetében Kutasi érsek egy beszélgetését idézi egy vezető katonatiszttel, aki dicsérte az érsek egyik harcias papját. Kutasi azt válaszolta, „hogy, nem szereti a katonás papot, ahogy beszélgető tiszt partnere sem szeretné a papos katonát”. Kutasi érsek kijelentése a két világ közötti nagy idegenséget mutatja még katolikus térfélen is a kora újkorban. Dürer rittejtjének kísézője is 1513-ban a homokórát tartó halál, és a lovas mögött settenkedő ördög. Első hallásra tehát fából vaskarikának tűnik a katona és a protestáns mártír fogalmának összekapcsolása.

Mártír az, aki valamilyen hitvallás vagy eszme elkötelezettjeként hitéért, nézeteiért üldöztetése közben életét áldozza. Lehete-e egyáltalán mártír egy katona, aki fegyverrel a kezében harcol, lő, és visszalőnek rá? Beszélnek-e erről a reformáció korában, melynek teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes had eszméjének kétségbevonása, és a preventív háború jogának világi térfélre való áttolása?

Egy antimártírtörténetből indul a reformáció, teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes vitéz, az athleta Christi eszméjének kétségbevonása. Erasmus, Zwingli, de Luther és a reformátorok többsége meg van győződve, hogy egy pacifista álláspont segítheti elő Krisztus békéjének eljövételét. Luther kereszteshad-ellenessége egy hagyományos Német Császárság - Róma ellentétre épülve ezzel a pacifista eszmével fonódik össze. Ehhez járul hozzá a lutheri reformáció folyamatos történeti-teológiai átalakulásával: a szent hagyomány és a szentek közvetítő tevékenységének tagadása, a lutheri megigazulás-tan kiformalódása.

Írásaiban is azt hangsúlyozza, hogy előbb erkölcsileg kell megjavulni, azután lehet a török ellen katonai vállalkozásba kezdeni, csak így lehet és érdemes harcolni ellene, mivel az Isten azért segíti, hogy a keresztényeket büntesse. Még a török elleni védekező háború esetében is csak világi hatalom irányíthat, de ő sem Isten nevében.

A jogos háború és Isten akarata Luthernél

Egy háború kimenetele szempontjából nem érdektelen, hogy ki harcol jogosan, és ki rossz lelkiismerettel, de ez nem úgy értendő, hogy a győzelem vagy a vereség Isten büntetése vagy jutalma. Hanem úgy, hogy a jó lelkiismeret bátorságot ad, a rossz

vereséget.⁷⁹⁰ II. Lajos magyar király halála Mohácsnál nem bosszú, harag vagy kegyetlenség miatt történt, hanem Isten atyai javító szándéka és próbatétele volt.⁷⁹¹ A győzelem nem a jogosságon, hitbeli vagy morális minőségen, hanem Isten javító akaratán múlik. A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint. Ő, ha akar, győzelemhez segíthet, ha más a terve, akkor vereséget mér ránk, de biztos, hogy mindenkor a mi javunkra cselekszik.⁷⁹²

Luther az Ótestamentumot vizsgálva elmondja, hogy ez nem a Teremtőről és a népek királyáról szóló képeskönyv, hanem az emberiségben cselekvő Isten történetének része. A történelem Isten akarata szerint mozog, ha azonban valaki Isten törvényeit betartva él, az még nem garancia a jobb életre, és ez megfordítva is igaz. Ha valakinek békés, nyugodt, győzelmekben gazdag élete van, ez még nem jelenti azt, hogy ő Isten választottja. Innen ered történetfilozófiai magyarázata szerint a törökök tévedése is. A törököket, akik ezt hirdetik, ezért tartja ostobának. Ha valaki egy tanítást követve „szent” (vagy legalábbis annak látszó) életet él, ez még nem jelenti a tanítás igaz voltát. Az ariánusok, tudósok, jámborok szorgalmasok a világ számára. A zsidók, donátisták, újrakeresztelők nagy türelmet mutatnak a szenvedésben.⁷⁹³ A törökök okosak, bátrak, szigorú életűek, az ember az angyaloktól várna ilyet, nem emberektől.⁷⁹⁴

A török háborút is végig ebből a történetfilozófiai álláspontból ítéli meg. A törököt azért küldte Isten ellenségként a kereszténységre délkeletről, mert a Nyugat (és hazája Németország) bűnbe süllyedt.⁷⁹⁵ Az ember elpuhul a jólétben, ezért létezik jámbor szerencsétlenség és istentelen szerencse is. A török a mi „tanító mesterünk” – írja.⁷⁹⁶ A török Isten fenyítő hatalma és az ördög dühös szolgája egyszerre.⁷⁹⁷ Luther 1518 nyarán nyilatkozott először török-ügyben, a 95 tétellel kapcsolatban, annak szemléltetésére, hogy a pápa hatalma nem terjed ki a fenyítő büntetésekre. Ennek

⁷⁹⁰ U.a. 92–93.l. W 19, 623–624, 17; 661, 27; W 30 II. 136.; *Zahrnt, Heinz*: Luther deutet Geschichte. Erfolg und Misserfolg im Licht des Evangeliums, München 1952. *Bóka Éva*: Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszmetörténetének kezdetei. L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, Bp. 2004. (Varietas Europaea) 32–38.

⁷⁹¹ U.a. 1691.l. W 19 553

⁷⁹² *Lilje, Hanns*: Luthers Geschichtsanschauung, Berlin 1932. *Löfgren, David*: Die Theologie der Schöpfung bei Luther, Göttingen. 1960.; *Lohse, Bernhard*: Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und ihrem systematischen Zusammenhang. Göttingen 1995.

⁷⁹³ *Zahrnt*: i. m.; *Schulze, Winfried* Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978; *Lamparter*: i. m. 24.l. 1952. W 51; 507, 26

⁷⁹⁴ U.a. 24.l. W 30 II. 187

⁷⁹⁵ U.a. 17.l W 54 1, 16; W 30 II. 116, 16; 129, 12; 180, 23 *Buchanan*: i. m. 145. *Fischer-Galati*: i. m. *Kissling*: i. m. 16ff. *Lamparter*: i. m. Die Türkenfrage im Spannungsfeld... i. m.; *Göllner, Carl*: Turcia. i. m.

⁷⁹⁶ U.a. 119.l. W 18 784, 40

⁷⁹⁷ U.a. 124.l. W 30 II. 116, 23

jegyei: a pestis, a háború, a lázadást, a földrengés, a rablás meg a törökök, a tatárok és a többi hitetlenek. Szerinte az egyház vezetői nem veszik észre, hogy rajtuk a török Isten büntetése. Így hadakoznak ellene, ahelyett, hogy az okokat, a bűnöket szüntetnék meg.

„Úgy vélem, hogyha egyáltalán harcolni kell a török ellen, akkor nekünk kell elkezdenünk. Hiába vívjuk odakint a testi háborút, ha itthon megemészti minket a lelki háború. Mivel sok a bűn, itthon és mindenütt, igen szánalmas az egyház képe, nincs reménye szerencsés győzelemre, amint látom, Isten maga harcol ellenünk.”

1543-tól egyértelművé válik Luther felfogása, mind a császár elleni fellépésben, mind az iszlámmal szemben. „Mindenütt harcolni kell az ördög csapataival... Készüljünk Mohamed ellen is.” Bármilyen zavaros is Luther szövegeiben az „ördög”, „Antikrisztus”⁷⁹⁸ és „Isten büntető népe” kifejezések használata, itt már nemcsak a Német-római Birodalmat támadó ellenség ellen kell védekező háborút viselni, hanem a Sátán hamis tanítása, az iszlám ellen is. A világvége előtti nagy összecsapásban mindenkinek kötelessége harcolni.⁷⁹⁹

„Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrósák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül, ő a keresztény hit igazi, legfőbb védelmezője. Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői és azt éneklék a litániában: »hallgass meg minket, védelmezőidet«) Isten az ilyesmit káromlásnak tartja.”⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Az Antikrisztus irodalomra és a mohamedán veszélyre összegzően a következő műveket használom: *Eckhardt Sándor*: Az antikrisztus legendája. i. m., *Tarnai*: i. m. 109—115. *McGinn*: Az Antikrisztus. i. m. *McGinn*,: Die Mystik am Abenland. i. m. A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Teplý*: i. m. 78–108. *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány... i. m. 21–49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *Lazius*: i. m. *Kaufmann*: 1600- Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum... i. m.; *Fischer, Galati*: „Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520—1529” i. m.; *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világgépe. i. m. *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása... i. m.; *Imre*: „Magyarország panasza” i. m.

⁷⁹⁹ *Blöchle*: Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. i. m. *Sommer, Wolfgang*: Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit. Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luther sin der Theologie des älteren deutschen Luthertums. In: Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. Göttingen, 1999. (Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte. [Hrsg.] Ritter, Adolf Martin., 74.) 155–176.

⁸⁰⁰ Martin Luther selbst schrieb: W 15, 277, 21: „Am ende bitt ich alle lieben Christen wollten helff Gott bitten für solch elende verblente Fürsten, mit wilchen uns on zweyffel Gott geplaget hatt ym grossen zorn, das wyrya nicht folgen widder die Turcken zu ziehen oder zu geben, Syntemal der Turck zehen mal klüger und frummer ist, denn unsere Fürsten sind. Was sollt solchen narren widder der Tucken gelingen, die Gott so hoch versuchen und lestern? Denn hie sihestu, wie der arma sterbliche madensack, der keyser, der seyns lebens nicht eyn augenplick sicher ist, sich unverschampt rhümet, Er sey der ware

Luther álláspontja – mint ismeretes – váltáson megy át Bécs első ostroma után. Hadd utaljak csak Imre Mihály kiváló könyvének idevágó fejezetére.⁸⁰¹ „Der Hymel ist dein” – mondta Luther *Heerpredigtjében*, utalva a mártírhalál lehetőségére az apokaliptikus jelzőkkel felpántlikázott török hadakkal szembeszálló keresztényeknek – „das hat keinen Zweifel”⁸⁰²

Luther a pápa és a német-római császár közötti állásfoglalás ellentmondását úgy oldotta fel, hogy kozmikus keretbe helyezte azt, és a bibliai hagyomány rendszerébe ágyazta.⁸⁰³ Így ez a kettős harc ezután a jó és a rossz között folyt, nem politikai vagy területi érdekekért, hanem morális szinten, a szabadság, az egyéni üdvözülés jegyében. Ebben a perspektívában a török győzelmeit mulandónak lehet tekinteni, amelyek a bibliai próféciák beteljesülését jelzik, összefüggenek az idők végével, az utolsó ítélettel és Isten királyságának eljövételével.

„Mégis ezáltal az apokaliptikus vízió által jutott el Luther – s ez teológiájának és etikai tanításának egyik drámája – a török elleni háború egyéni megítéléséhez, amivel fiatal korában küzdött. A német keresztényeknek most tétovázás nélkül egyet kellett érteniük a katonai segítséggel, és anyagilag is hozzá kellett járulniuk a háború erőfeszítéseivel. Ezt a háborút jelölték újból úgy, mint mindenki hitének próbáját, s mintegy alkalmat arra, hogy ki-ki elérje az örök üdvözülést a vértanúság szenvedése által.”⁸⁰⁴

Melanchthon lesz a wittenbergi történeti modell igazi kidolgozója. Az ő törökképe a *Carion krónikában* Pszeudo-Methodius művéhez kapcsolódik. Nem véletlen tehát – mint fentebb írtuk – a Hunyadi-kultusz és az a német nép (Heilige

---

öbrister beschirmerdes Christlichen glawbens. Die Schrift sagt, das der Christliche glaube sey eyn fels, der teuffel, tod und eller macht zu starck ist, Matt. 16., und eine göttliche krafft, Rom. 1. Und solche krafft soll beschirmen lassen von eym kind des tods, den auch eyn grind odder blatter kan zu bette werffen. Hilff Gott, wie unsinnig ist die welt. Also rühmet sich auch der könig von Engelland eynen beschirmer der Christlichen und des glawbens. Ja die Ungern rühmen sich Gottes beschirmer und singen ynn letania >>ut noos defensores tuos eaudire digneris, Du wolltest uns deyne beschirmer erhören.<< ...Gott erlöse uns von yhnenund gebe uns aus gnaden andere regenten. Amen.“ Vö. *SÓLYOM, Jenő*: Luther és Magyarország. Budapest 1933.; *GÖLNER, Carl*: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert. Turcica. 3 Bände. Bucuresti, Baden-Baden 1978. *Óze*: Büneiért... i. m.

⁸⁰¹ Imre: „Magyarország panasza”. i. m. 166-173.

⁸⁰² Idézi *Segesváry*: i. m. 4. fej 39. jegyzetpont.

⁸⁰³ *Lau, Franz*: Die lutherische Lehre von den beiden Reichen. In: Luther und die Obrigkeit. Hrsg. Wolf, Gunther. Darmstadt, 1972, 370ff.

⁸⁰⁴ *Bornkamm, Heinrich*: Martin Luther in der Mitte seines Lebens. Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag. Göttingen, 1979.

Römisches Reich Deutscher Nation) mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása.

Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Magának a Hunyadi-koporsónak már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök, mint azt Ritoókné Szalai Ágnes tanulmányából tudjuk. A Mátyás-hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században.

Azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az első változások szintén erősen a szentkultusszal szemben hatottak, elég csak Dévai határozott szentellenességére gondolnunk. Csepregi Zoltán írja Dévai Bíró Mátyásról, hogy Luther nyomán a kereszt teológiáját hirdeti, de nagyon távolságtartó a szenvedő és mártír egyház képével szemben.⁸⁰⁵ Ő még Luther irányváltása ellenére sem változtatja meg álláspontját. Fél, hogy egy új mártírkultusz alakul ki felfogásából.

Sztárai Mihály is a vaskaszentmártoni hitvita egyik fő tételeként szerepelteti a szentkultusz tagadását.⁸⁰⁶ Sztárai és kortársai közül számos követő e célból írja meg bibliai tanköltevénynek, históriának a Makkabeusok történetét, melynek a korabeli

---

⁸⁰⁵ „Az óhitűek felé nyitott fronton viszont az a tétel, hogy a hamis egyház üldözi az igazat, a római egyház megbélyegzése mellett újabb ismertetőjeggyel szolgál a látható igaz egyház számára, ez a kereszt. A szenvedés keresztjét Luther 1520-ban még az olyan szentségszerű cselekmények között sorolja fel az imával és az igével együtt, melyekhez Isten ígérete kapcsolódik (ebben az értelemben tehát mint *medium salutis*-nak van már valami lényegi kapcsolata az egyházfogalommal), két évtized múltán azonban (ugyanezen cselekmények körében) 1539-ben már kimondottan ismertetőjegye lesz az igaz egyháznak (*nota ecclesiae*). Az utóbbi helyen Luther a rá jellemző nyelvi erővel úgy ábrázolja ezt a viszonyt, hogy az igaz egyház egyenesen bele van csomagolva ezekbe a látható jelekbe, akár a gyermek a pendelybe, pólyába vagy pelenkába. Batizi András az egyháznak ezt a kritériumát így verseli meg első fennmaradt, Kassán 1530-ban szerzett templomi énekében:

»Szükség nekünk keresztyéneknek az keresztet viselnünk,
Nyomorúságnak kemény poharit ez világon kóstolnunk,
Holtunk után mindörökké véle vígadoznunk.

Isten által szent Pál azt mondja egyik írásában,
Valakik kívánnak kegyesen élni Krisztus Jézusban,
Háborúságot nagyot szenvednek itt ez világon.«

A kereszt mint szenvedés, nyomorúság Dévai 1538-ban megjelent magyar kátéjában két összefüggésben kerül elő, egyrészt (akárcsak Luthernél) a Krisztushoz tartozásnak, a hitnek, a kiválasztottságnak külső jele, ismertetőjegye a szentségekkel és az életszentséggel, a jó cselekedetekkel együtt, másrészt a szentségek haszna, hatása, tanítása a hittel, szeretettel és békességgel együtt. A káté emellett azonban még az eddigiéknél is visszafogottabban szól az egyház mibenlétéről, a korábbi definícióból a Credo magyarázatában már csak az egyetemes – részleges és a küzdő – diadalmas felosztás marad meg. Meglepően hangzik talán, de úgy tűnik, Dévai sok elszenvedett üldöztetése, fogsága dacára később (így a váradi tételekben is) képtelen volt azonosulni ezzel a kereszt- és egyházfelfogással.” *Csepregi*: i. m. 199–200.

⁸⁰⁶ *Zsindely Endre*: Wolfgang Musculus magyar kapcsolatai. In: Stud. A. Eccl. III. Szerk: Bartha Tibor 989-990. Vö. Őze : A határ és a határtalan i.m. 182-183.

Magyarországon számos követője akad. Sztárai Mihály,⁸⁰⁷ Szegedi Kis tolnai megjelenése előtt itt tevékenykedett, majd Szegedi ideérkezte után Laskóra költözött. Már Tolnán és hódoltsági drávaszögi állomáshelyéről egy széthullott magyar államot és egy erőszakosan berendezkedő új oszmán hatalmat regisztrált, ha még egy fokozatosan terjedő keleti kultúrát nem is, mint majd Thúri Farkas Pál tolnai rektor a következő évtizedektől.⁸⁰⁸ Zenei műveltsége révén nagy mestere a zsoltafordításoknak és a szentek életét például vevő történetek kiküszöbölésére a reformáció papjainál közkedvelt bibliai, leginkább ószövetségi históriáknak.⁸⁰⁹ Ilyen saját korából vett példázata is Crammer Tamás Mária királynő által kivégzett, canterbury érseke is, kinek története hamarabb eljut a bázeli nyomdából John Fox közvetítésével az Isten háta mögötti török hódoltságba Sztáraihoz, mint annak hatása otthon kibontakozna.⁸¹⁰

Ő leginkább a pogány uralkodó hatalommal szembeni helytállás történeteit eleveníti fel, egyébként ez a típus (Elezár és Antiochus, a Makkabeusok, Judit és Holofernes, Gedeon stb. története) amely a legnépszerűbb a 16. században. Ezeket, hegedűkíséret mellett maga is előadta, sőt állítólag esténként háza előtt énekelte. Ilyen Ákháb és Illés próféta története.⁸¹¹

⁸⁰⁷ Drávasztáran született. Padovában tanult. 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezte be. A lélek könyvében hosszan vitázik Meliusszal. Hol volt ezután – teszi fel a kérdést Horváth János –. 1543-ig, Perényi fogságba kerüléséig, udvari papja volt-e neki, s aztán Sárospatak prédikátora? – nem bizonyos. 1544-ben Laskón találjuk. Mintegy tíz évig maradt Laskón, s ötévi tolnai papság után ismét visszatért oda, mert ottani egyik utóda, Szegedi Kis István, 1558-ban Kálmárcsehibe távozott. 1564-től 68 tavaszáig Sárospatakon lelkészkedett, azután Pápán, egyidőben. 1574-ben a soproni prédikátorságért folyamodott, de a soproniak Beythe Istvánt választották meg. Halála éve bizonytalan. *Horváth: A reformáció jegyében.. i. m. Vö. Esze: i. m. Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m.*

⁸⁰⁸ *Idea Christianorum... Modern kiadása és magyar fordítása In: Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. i. m. Óze: A Határ és a határtalan. i. m.*

⁸⁰⁹ Öt elbeszélő éneket szerzett: három bibliai, két egyháztörténeti tárgyút. Bibliai tárgyúakat már Batizi írt előtte. Tinódi pedig, meg Csikei István, már az ő választott tárgyai közül is feldolgoztak kettőt: amaz Judit históriáját (legkésőbb 1541-ben), ez Illyését (1542). Ismerhette ezeket, leginkább Batizi énekeit. Legelső darabja Elezár históriája volt (1546), az igaz hithez ragaszkodó embernek a példája az ének, kit a pogány uralkodó kínzása sem bírta rá, és fiait sem, hogy vallása tilalmát megszegve disznóhúst egyenek. Ezt a történetet később Dézsi András, Bornemisza Miklós és Zombori Antal is feldolgozta. melyet 1549-ben írt „tar papokkal való nagy itkezetiiben.” Zsoltafrázisaiban Gyakori az „ellenség”, a hitetlenek, a gonoszok elleni panasz, büntetésért, bosszúállásért kiáltás Istenhez, sokszor részletező jellemzésével mind a bántalmazó gonosznak, mind a szenvedő, büntelen panaszosnak. Az elnyomott ember minden korszerűsítő magyarázat híján is, maga nevében énekelhette ezeket. *Horváth: A reformáció jegyében.. i. m. 66–69.*

⁸¹⁰ Ács Pál előadása a Debrecenben 2011-ben rendezett protestáns mártírológia konferencián.

⁸¹¹ *Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról* című éneke, a pogány nőt feleségül vevő zsidó király, és Illyés prófét szembe kerülését mutatja be, a hamis hitet, az igaz hittel.. Ákháb csúfos véget ér, Illyés égbe ragadtatik tüzes szekéren. A történetet két félek éppen is értelmezi Sztárai: Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött, hív keresztényeknek. Ugyanakkor Ákhábot, ki tar (katolikus!) papokban bizakodik s bálványokat imádatat velök: Ferdinánddal és Martinuzzival azonosítja. Az egyik Bécsben

Ő mindkét keresztény magyar utódállamot kárhoztatja. A német katolikus Ferdinánd és a barátból lött király Fráter György kormányzatát. Ennek oka lehet, hogy ő Perényi Péter familiárisa, aki a Hunyadiak és a Szapolyaiak mintájára mint nádorfi maga is királyi ambíciókat ringatott, a két király letételén és saját fősege alatt az ország egyesítésén fáradozott. Mindehhez a török segítségét kérte, hogy az ő protektorátusa alatt hajtsa ezt végre. A törökkel tárgyaló Perényit és Balassa János bányavárosi főkapitányt ezért vetette tömlöcbe II. Miksa. Perényi itt, mint Petrovics Péter is, egy ragúzai típusú török protektorátust képzelt el ütközőállamként.⁸¹² Sztárai viszont a pogány törököt idegen ellenségnek tartja.

Ennek ellenére a török nem mint apokaliptikus ellenfél jelenik meg, nem a testi Antikrisztus, mint Szegedi Kis Istvánnál vagy Meliusnál vagy Batizinél. Nincs olyan erős apokaliptikus várakozás sem, mint náluk, mégis egy államon kívüli magyar álláspontot képvisel, ahol a kollektív bűn elkövetését erősen Szkhárosihoz hasonló szociális tartalommal a vezető rétegrnek tulajdonította, és a változásra nagyszámú irodalmi alkotásaiban már nem találni példát.

A zsidó hagyomány a Makkabeus könyvek hellenisztikus kori imegszületése előtt nem tud a túlvilági életről. Tudják, hogy létezik egy Seol, ahová azok kerülnek, akik kiszakítatnak Isten közösségéből. A hellenizmus ráhatásának köszönhetően alakul ki az a tudat, hogy a Makkabeus ifjak haláluk után mint a mártírok visszakapják testrészeiket, melyeket a kínzások idején elveszítettek. Fel fognak támadni, és örök életet nyerhetnek. A felkelésben megholtak lelkéért ekkor mondják el az első halotti imát. A közvetítésükért fohászkozhatnak, bár a zsidó vallás érinthetlenné teszi a holtakat, mégis az ő esetükben engedélyez valamilyen sírtiszteletet – mint ezt Ács Pál leírja.⁸¹³ Katonáik pedig Isten szolgálói, a hit védelmezői, míg Antiochus serege Isten ellenségeként lesz aposztrofálva.

A Makkabeusok még nem a későbbi katolikus egyházi értelemben vett szentek, de ez is megtörténik, amikor a bizánci császár felemeli, majd az egyház kanonizálja testüket.⁸¹⁴ Erre mint ószövetségi alakoknak vértanú-, mártírsorsuk ad lehetőséget. Hamvaik pedig előbb Bizáncba, majd Justinianus császár ajándékaaként Rómába, végül

---

lakozik, a másik „barátból lött király”; de szégyent fognak vallani, mert ma is támadnak Illyések. *Horváth: A reformáció jegyében.. i. m. 66–69.*

⁸¹² *Téglásy Imre*. Előszó. In: Sztárai Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*. Bp., Szépirodalmi, 1985. Vál., gond. Bev. tan Téglásy Imre. 7–26.

⁸¹³ *Ács Pál*: A Szent Makkabeusok nevei Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei. In: *Uő: „Az idő sága”*. Bp. 2001. 165–186.

⁸¹⁴ Uo.

a hagyomány szerint Lyonba, illetve a Kölnbe⁸¹⁵ kerülnek.⁸¹⁶ Sztárai Makkabeus-története ebbe az ószövetségi irányba tájékozódik.⁸¹⁷

A protestáns felekezeteknél a szentkultusz elutasításával és az Antikrisztus-legenda mutációjával is összekapcsolódó fogalom, mint láttuk, változáson ment keresztül a 16. századi Európában.

A két nagyhatalom ütközőzónájába szorult katonaságnak és az élet minden szegmensét átható háború protestáns népességének Magyarországon új hivatászmérete volt szüksége. Ez nem befolyásolta a szóbeli hősi énekeket, melyek mindig sajátjai voltak ennek a frontkultúrának, és nem lehetett őket betiltani, ugyanis a magyar végvári katonaság szelektíve nagyothalló lett protestáns elkötelezettsége ellenére is Luther elmarasztalásával szemben, és továbbra is magát vallotta a kereszténység védelmezőjének.

Szegedi Gergely⁸¹⁸ a debreceni reformáció irányítójaként erős török veszélytudatot is hirdet. Szegedi az, aki a bűn és büntetés toposz teljes Farkas Andrásról továbbörökített repertóriumát felvonultatja és magyarázza, hozzákapcsolva a megtérés wittenbergi komponensét is. 1566-ban azonban, amikor a török csapatokkal mint felderítő és rabszolgaszedő hadak a krími tatárok működési területének a Váradtól északra lévő földeket szétrabolják maga is megdöbben, és a Szászsebesi Névtelen óta a legpontosabb regisztrációját adja a pusztulásnak és a rabszolgavadászatnak. A közösség bűne itt a töröknek való hódolás, ez okból nem szaladnak a tatárok elől sem.

Maga az pogánnak meghódnak vala
Minden kívánságát megteljesítik vala,
Megsem futamának, mert holdolásukhoz
Ők igen bíznak vala;

Az pogán uruknak igen szolgálnak vala
De az Isten dolga eszekbe sem jut vala
Az urak dolgára, nem az tanúságra,
Vasárnap mennek vala

⁸¹⁵ Köln szerepét az apokaliptikus hagyományban a későbbiekben bővebben tárgyalom.

⁸¹⁶ *Ács*: A Szent Makkabeusok nevei... i. m.; *Teply*: i.m.

⁸¹⁷ RMKT XVI.2.317. 1546.Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben.

⁸¹⁸ Szegedi születésű. (?–1566) 1556-ban Wittenbergben van. 1557-től Debrecenben működik.

Bíznak a pogány bálványimádó nép ígéretében, még saját ünnepeiket sem tisztelik ez okból, ezért száll rájuk a veszedelem. Itt már nincs szó katolikusokról, pápáról. Egyértelműen a büntető nép a Mohamedet imádó hódító letörését kéri Jeremiás siralma alapján. Itt jelenik meg egy vitázó hang is, mellyel Istent ostromolja, mondván, kell a büntetés, de azért mégis csak ők a keresztények és nem a tatárok.

Az kegyetlen nemzet lám el akar fogyni,
Ily sebes haragját azért kezdi mutatni:
Ideje léssen már néked is úristen,
Mirajtunk könyörölni.

Az pogányok minket teérted kergetnek,
Az keresztyén hotért, szent igédért üldöznek,
Azért, igaz Isten, légy óltalmazója
Az te tisztességednek.

Örülnek az hívek, hogy az büntetést látják,
Ellenség vérében mikor lábokat mossák,
„Az irgalmas Isten lám igaz Isten volt”
Akkoron azt kiáltják.⁸¹⁹

Az ószövetségből kölcsönözte a szakrális hősöket és azonosította be kora vezetőivel, vagy protestáns mártírjaival, mivel félték egy új szentkultusz kialakulásától.

Ezek a hősök először a korszak „Antikrisztus”-háborúinak szereplői voltak, prédikátorok vagy meghalt katonák, áldozatok, akiket szigorúan a példaadás szándékával emeltek ki. Ahhoz, hogy a katona közmegvetésnek örvendő foglalkozása féktelen természete elfogadottá váljon, először is szükséges, hogy a háború, melyben részt vesz, jogosnak legyen kikiáltva.

A következő lépés feltételez egy katonai hivatástudatot, mely mindig a helyzethez alkalmazkodik. Majd a török veszéllyel a 16. század közepétől az apokaliptikus várakozás hatására egyre inkább a szakralitás tér vissza, a Krisztus katonája középkori cím. Magyarországon természetesen a török elleni végvári harcok

---

⁸¹⁹ *Szegedi Gergely*: Siralmas Ének a tatár rabságról. RMKT 16. sz.

hősei váltak ilyenné, Egernek 1552-es megvédőit,⁸²⁰ Zrínyi Miklóst övezte már a század második felében dicsfény.⁸²¹ Szintén a fent említett hősök jelentek meg külföldi híradásokban és a kollektív emlékezetben korabeli híradások révén és ábrázolásokon.⁸²² Ilyen a sokat idézett Nell-metszet, ahol a halott Hunyadiak mellett, II. Lajos, Bakics Pál, Zrínyi Miklós fekszik mint mártír.⁸²³

A 17. századra azután már a mártíromság protestáns dicsfénye ragyogja körül azokat a török ellen életüket vesztett hősöket is, akik prédikációk példamutató alakjaiként jelennek meg, ugyanakkor már erősen összekapcsolódnak egy független Magyarország hagyományával. Nem törökös (erdélyi) és nem (németes) hanem magyaros magyar, ahogyan a két ország határán élő bújdosók prédikátora, Tolnai Mihály mondja. Az ő példái: a törökön győztes Kinizsi Pál és a Hunyadiak.⁸²⁴ Majd a mártírok a már említett Zrínyi Miklós, a gyurgyevói győző, a „német” fogságban meghaló Báthory Zsigmond és a mindkét hatalommal ujjat húzó, a szászfenesi ütközetben halálos sebet kapott II. Rákóczy György.

„A régi magyarok nem futottak, mert jók voltak. Igazi magyaros magyarok, akiknek dicsőséges hírok, amíg a magyar nép fenn áll örökké megmarad.” – írja.⁸²⁵

A 16. századi magyarországi hadipredikációk hangsúlyozzák mindezt: a katona, bármily rossz a híre, nem a kárhozatra való, ha Isten vív helyette, a gyilkosságok nem számíttatnak be neki. Ha renddel él sem vereség nem éri, sem a községet nem nyúzza, melynek oltalmazására kell a háború. Különben az egész élet hadakozás – ezzel fejeződik be a Pázmány Péter hadipredikációja.⁸²⁶ Bornemisznánál a hadipredikáció imával végződik: „A félelmetes szívű vitézeknek bátorságot, Viadalokban nyereséget, vagy jó szerencsét csak ő adhat”.⁸²⁷

⁸²⁰ Törvénycikkben méltatja tettüket az uralkodó és az országgyűlés.

⁸²¹ Wittenbergben adnak ki számára albumot 1588-ban. Zrínyi-ábrázolásokról. *Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.

⁸²² *Óze*: A határ és a határtalan. i. m. 291-292

⁸²³ *Imre*: „Magyarország panasza” i. m. 190-197. *Galavics*: i. m. 18-22.

⁸²⁴ Róluk alább bővebben írok.

⁸²⁵ *Óze*: A határ és a határtalan. i. m. 117. Tolnai Mihály: Szent had azaz lelki és testi szabadságokért fegyvert vont vitézeknek tüköre. Kolozsvár 1676 RMK I.197. modern kiadása Incze Gábor Bp. 1937. Győri János munkái irányadóak a 17. századra nézve

⁸²⁶ *Óze*: A határ és a határtalan. i. m. 103-127.

⁸²⁷ *Magyari István*: Az országokban való soc romlasoknak okairól es azokbol valo meg szabadulásnac io modjarol mostan vyonnan irattatot es sok bölts emberekneç irasokbol szereztetet hasznos könyvetske. Magyari István sarvari praedicator által. Sárvár, 1602., modern kiadásban: sajtó alá rendezte Katona Tamás, Makkai László utószavával. Bp. 1978.

Balassi Bálint mindezt így fogalmazza meg a Szentháromságról írt második versében, ahol Krisztust mint a pogány ellen küzdő katonát ábrázolja:

Te vagy erős szablyám, jó lovam hamarsága
elmémnek vezére, karjaim ereje szüvemnek bátorsága, bizván
szent nevedbe, megyek örvendezve bátran káromlóidra.

Minden seregeknek Ura Istene, mi urunk Jézus Krisztus-nak szent Attya. Kérünk tégedet, hívjad az te szent lelked által az mi vitézlő népeinket is, hogy a te szent nevednek félelmébe és tiszteletire indulhassanak minden ellenségekre, kinek te általad vehessenek győzedelmet is, és minden jó tettetdről adhassanak alázatos szívből nagy hálákat te szent felségednek Amen.”⁸²⁸ Az ima a remény hordozója. A csodavárás. A rettenet mellett az apokalipszis másik komponense. Az alagút végén a fényes végtelen terek örök ígérete.

Melius és a Korán

Melius (1536–1572) a Somogy megyei Horhiból származott, nemesi családból. A településnek jelentős ferences kolostora működött az 1530-as évekig.⁸²⁹ Nádasdy Tamás nádor udvarában a nemes ifjak között nevelkedett. Elvei miatt börtönbe vetették, és reverzális aláírásával kitiltották az ország nyugati felén működő Esztergomi Egyházmegyéből. 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Itt a magyar bursa seniora lett. Hazatérése után a Keleti Magyar Királyságban birtokos Enyingi Török János pártfogásával debreceni lelkész lett.

1563-ban a debrecen-egervölgyi katonák számára hitvallást ír helvét szellemben, melyet Ceglédi Györggyel közösen készített. Ebben követelték, hogy a debrecen-egervölgyi hitvallás a környező vidék parasztságára is érvényes legyen.⁸³⁰ A katonaság

⁸²⁸ Bornemisza: Postillák, V. 476.

⁸²⁹ Botta: Melius Péter ifjúsága. i. m.

⁸³⁰ A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Közredta: Kiss Áron. Bp. 1888. 73. Magyar Országgyűlési Emlékek 1526–1606. I–XII. Bp. 1874–1917 II. 373. A debrecen-egervölgyi hitvallás lesz a megalapozója az 1567-ben a debreceni zsinaton elfogadott hitelveknek, melyek a magyarországi helvét egyház hitelveivé válnak. A Tiszántúli kerület első püspöke Melius lesz. Késhegyre menő harcot folytat az antitrinitáriusokkal, Aranyos Tamással és főként Dávid Ferencsel. Hitvitázó tevékenységét nagyban szolgálta a debrecenben általa működtetett debreceni nyomda. *Őze*: A határ és a határtalan. i.m.

volt ugyanis az egyik legfogékonyabb rétege az ütközőzóna reformációjának. 1563-ban ilyen törvénycikket hoztak a végvári kapitányok és katonák hitújító törekvései ellen.⁸³¹

A közösségek, csoportok környezeti feltételektől függően alakultak ki, eltérő gondolkodású és érzelmű emberek között. Kellett hozzá egy nagyfokú egymásra utaltság. A régi közösségből kiszakadtak, és az új, a végvári közösség normáihoz, elvárásaihoz, gondolkodásához idomultak. Ennek ellenére azonban a régi szálakat sem lehetett teljesen eltépni. Valamiféle lelkiismeret-furdalást, pszichikai nyomást érezhettek, mikor azt a népet kellett nyúzniuk, amelyből ők is származtak. Ebben a kérdésben lehetett számunkra megoldás a reformáció.

A török hódoltság és a mohamedán kultúra iránti érdeklődését tükrözi vissza az a történet, melyről Skaricza Máté Szegedi-életrajzából értesülünk. Melius tagja volt annak a küldöttségnek, mely a szolnoki béghez utazott a fogoly pap kiszabadítása érdekében. Nem kis szerepet játszott ebben azon kapitányok, katonatisztek szorgalmazása, kiknek érdekében állt a határvidék nyugalmának céljából a pap ismételt igehirdetése, s akik végül is majd elérték céljukat.⁸³² A történetet így örökíti meg a már fentebb említett Szegedi Kis-életrajz:⁸³³

„Nem sokkal azután, az 1562. évben, amikor már e nagy férfiú siralmas rabságának híre szélesebb körben elterjedt, megérkezett Debrecenből Melius Péter is, a jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora, Czeglédi György váradi elsőlelkésszel, maguk mellé véve Fegyverneki Balázst is, aki az erdélyi fejedelem nevében egy gyönyörű kristályserleget adott át a bégnek. Felszólította továbbá Melius magát Coriust, hogy az ő eltávozásuk után gondos körültekintéssel puhatolja ki a bégnek minden szándékát, és azt övelük hírnök útján tudassa. Ennélfogva, mihelyt világosan megtudta, megküldte neki a hírt, óvakodjék Melius attól, hogy valaha még a barbár elé kerüljön, mert az az Alkorán magyar nyelvre való fordításának munkájával őt szándékozik megbízni, fülébe jutván kiváltképpen az, hogy minden iránt csodálatosan

---

⁸³¹ „És mivel többnyire öfelségének kapitányai, felügyelői, katonái az eretnek szónoklókat, arra nem hivatottakat, kik hitvány és istentelen tudományok miatt máshonnan elűzettek magokhoz venni, és többnyire várakban és királyi birtokokon ápolni szokták, mit pedig keresztyén lelkek nagy hátrányára és kárára cselekszenek. Méltóztassék Ő Felsége császári úgyszinte királyi tiszténél fogva, mely szerint az igaz és szent vallást oltalmazni és védelmezni tartozik, az ilyeneket azon büntetéssel fenyeíteni, mely fentebb a végvidékbéli élelmekkel kereskedést űző kapitányok és elöljárók iránt határozott, azaz hivatalbeli megfosztással.”

Zsilinszky Mihály: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Bp. 1880. 94.

⁸³² *Őze*: A határ és a határtalan. i.m. 250-251.

⁸³³ *Őze*: A határ és a határtalan. i.m. 248.

érdeklődő Melius az abécé elemeit is török betűkkel leíratta magának. Szokása volt a barbárnak, [értsd töröknek – Ő. S.] hogy Krisztus erős bajnokát egyszer személyesen, máskor szolgálai útján a hit fogyatékosága miatt csúfolódó és gúnyos szavakkal támadta és csalogatta, melyekre Szegedi mindig a legméltóságteljesebben azt felelte, amit egyedül lehetett, hogy az ilyen gúnyos csalogatások, és gonosz csábítások csak a kisgyermekhez, sőt csak az esztelenekhez illenek, és nem ahhoz, aki maga különösen koránál fogva az ellenkezőt érteni megtanulta, és aki a sokszínű úri öltözéktől és előkelő ruháktól már gonosszal illetett”

A történetből arra következtet Botta István, hogy Melius csak tolmács segítségével tudott törökül beszélni. E nyelven sem tárgyalni, sem írni nem tudott.⁸³⁴ Török nyelvismerete csupán bizonyos mindennapi kifejezésekre, egyszerű köznapi mondatokra szorítkozott. Néhány idézhető mondásra, amellyel elkápráztathatott olyanokat, akik a nyelvben járatlanok voltak, vagy eldicsekedhetett a török után kíváncsian érdeklődő külföldieknek.⁸³⁵ Ugyanerre a következtetésre jutott Melius *Herbariuma* arab hivatkozásait vizsgálva, amelyekről kiderült, hogy latin fordítási átvételek. Ezen nyelvi elemek ismereteit nemcsak a törökből, hanem a héberből is vehette.

Alapvetően egyetértünk Botta István megállapításaival, azonban nem hisszük, hogy a tolmács jelenléte csak Melius hiányos töröktudása miatt volt szükséges. Nem képzelhető el, hogy a bég csak Meliusra hagyatkozott volna bármilyen kiváló török tudással is rendelkezett, mellőzve saját tolmácsát, és kiszolgáltatta volna magát neki. Különösen, ha tudjuk, hogy a tolmács általában a töröknél szakértői, az adott kultúrában tanácsadói szerepet is betöltött. A forrásból egyébként csak arról értesülünk, hogy a török írást nem ismeri, de az iránt érdeklődik, mivel a beszélt nyelvről vannak alapismeretei. Botta túl messzire menő következtetést kíván a szövegből levonni. Abban

⁸³⁴ Török nyelvismeret a hódoltságban: a török nyelv ismeretét még egy körülmény befolyásolja. A török nyelv ugyanis ebben az időben már a diglosszia állapotában van. Létezik tehát egy nehézkes, arab és perzsa elemekkel átszótt irodalmi nyelv, amelynek elsajátítása hosszas tanulást és az iszlám kultúrkörben való jártasságot igényelt, és létezett egy beszélt - és ritkábban írott - köznyelv, amelynek elsajátítása nem igényelt akkora fáradságot, azonban ennek ismeretében a török magaskultúra zárva maradt a tanuló előtt. A praktikus céllal törökül tanuló magyar főurak csak az utóbbi elsajátítására törekedtek, mégpedig nem arab írásos, hanem latin írással rögzített változatban. Ami a nyelvi kérdést illeti, nem tételezhető fel, hogy Magyarországon létezett volna egy, a török kultúrát bennfentesen ismerő magyar főúri réteg. A parasztságnál látunk erre csekély példát. Keveredett a magyarba egy török nyelvi réteg, elsősorban a mindennapi élet és a közigazgatás terminusaival, és egyes törökök lakta városokban, mint például Pécsen, de ez nem jelenti azt, hogy tényleges kulturális közösség alakult volna ki. *Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Török nyelvhasználat a dél-dunántúli végvárakban a 16. században. Zalai Múzeum 12(2003), 202–218.*

⁸³⁵ *Botta: Melius Péter ifjúsága. i. m. 61.*

csak az áll, hogy a derék révész a bég szándékának kipuhatolására kéri meg Melius távoztuk után, nem pedig tolmácskodásra.

Korántsem lehetetlen, hogy a más vallások iránt közömbös török magyarra kívánta fordíttatni a Koránt. Az iszlám hagyomány ugyan tiltja a Korán önmagában való fordítását és szedett betűk alapján való nyomtatását – az iszlám világban ma is csak kézzel írott Korán-példányok litografált változatai vannak kereskedelmi forgalomban –, de idegen (tehát nem arab) nyelven való magyarázatát, esetleges interlineáris fordítását, valamint értelmi kivonatolását megengedi. Az sem kizárt, hogy esetleg nem magát a Koránt, hanem valamilyen népszerű vallásmagyarázó művet akart volna lefordíttatni. Számos analógiáját láthatjuk.

Nem kizárt, hogy Erdély és a Partium református teológusai színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálta velük saját vallását megismertetni. Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékelt szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben, 1562-ben írja meg a debrecen-egervölgyi hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve a katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett. Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, mely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelkigondozása kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap csábígatásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével.

Melius Botta által emlegetett török–magyar rokronsági elképzelése sem a török kultúrával való együttélésből vagy valamiféle szimbiózisból fogant, hanem egy biblikus spekulációból ered, Góg és Magóg legendájából, melynek témérdek párhuzama közismert. A meglepő az, hogy a magyar reformátor és Szegedi is török uralom alatt azt meri hirdetni, hogy a török Antikrisztus, kiengesztelhetetlen végső ellenség. Melius ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a török és a magyar egy ősi ember gyermeke, de a magyarok keresztységükkel kiváltak Góg-Magóg, az Antikrisztus seregéből és Isten választott népe lettek.⁸³⁶

Melius Horhiban (Somogy) született, tehát dél-dunántúli hódoltsági területen, ahol Szegedi Kis is működött. A másik találkozási pont a török nyelvvel a Nádasdyak

⁸³⁶ *Botta István: Melius Péter ifjúsága.. i. m. 62–63. Őze: Bűneiért... i. m. 90-91.*

sárvári udvara, ahol a 16 éves ifjú Bartholomaeus Georgievics tanítványa volt egy évig. A mohácsi csatában fogsába esett humanista a Török Birodalomban arab és török nyelvű hivatalnokképzést kapott (kürtösnek képezték ki), hazatérte után a nyugati protestáns világ legismertebb hírmondója lett a török világról, írásait 1560-ban Melanchthon is kiadta. Melius nyelvtudása ennek ellenére nagyon valószínű, hogy csak a köznapi megértés szintjére korlátozódott és nem volt alkalmas a vallási irodalmi nyelv, különösen az arab szöveg fordítására. Hajlama és alkata sem a másik vallás toleráns, megértő vizsgálata felé vitte. Mindennemű szinkretizmus távol állt tőle.

Korán a reformáció idején

1542-ben a Buda visszavívására induló német birodalmi csapatok csúfos kudarccal térnek vissza onnan. Majd két emberöltő kell, ahhoz hogy ismét megpróbálják visszafoglalni a magyar fővárost a töröktől. Az ezt követő döbbenet és érdeklődés az, amely 1543-ban három Korán-fordításnak és magyarázatnak ad életet.⁸³⁷ Az egyik ebből a francia Guillaume Postelé, aki maga a reneszánsz polihisztor és diplomatájaként sok helyen szolgál, de egy megértőbb és elfogadóbb álláspontot alakít ki a törökkel szemben, és törekszik egy vallási egyeztetésre a mohamadánokkal. Fordítása nem is tart érdeklődésre számot. Szinte úgy kell majd felfedezni a 19. században.⁸³⁸

A másik fordítás Theodor Biblianderé,⁸³⁹ aki a svájci reformáció zürichi ágának exegetájaként a török fenyegetést közelinek és véli és veszélyesnek Erasmus humanista képzési ideálját követi és a szabad akarat kérdésében is inkább mellé áll Lutherrel szemben, mint exegeta, a szavak értelmét kutatta, gondolkodása nyitott volt, nem zárkózott el az eszkatológiától sem. Táplálták ezen érdeklődését különösen: apokrif

⁸³⁷ *Bobzin, Hartmut*: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa. In Beirut Texte und Studien Herausgegeben vom Orient-Institut. Der Deutschen Beirut, 1995 (Morgenlandischen Gesellschaft, Band 42) In Kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart.

⁸³⁸ *Lestringant, Frank*: Guillaume Postel et l'«obsession turque». In: Guy Trédaniel, Éditions de La Maisnie, Postel, Guillaume 1581–1981. Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique Paris, 1981. 265–298. *Bobzin*: Der Koran... i. m. 365–496. Köszönetet kell mondanunk Altnéder Miklósnak, aki az antiturcica kiadványba készülő fordítását rendelkezésünkre bocsátotta és szakirodalmi segítséget nyújtott.

⁸³⁹ *Bobzin*: Der Koran... i. m. 159–276. Legvalószínűbb születési dátuma 1504. Zürichben tanult, majd a 1527-ben a zürichi egyház exegezistájára lett. 1531-ben követte a kápolnai csatában elhunyt Zwinglit a Septuaginta felolvasójaként. A humanista háromnyelvűséget (görög, latin, héber) túllépve arámiul és arabul tanult. Mély érdeklődést táplált a didaktika, metodika és nyelvtudományok iránt.

írások, az Apokalipszis és más bibliai részek egyaránt. *De ratione communi omnium linguarum* című művében a Koránból idéz latinra fordítva, s feltűnően nem Kettoni Róbert fordítását használja fel, s más traktátusokat és magyarázatokat is olvasott, amelyeket műve II. kötetében ki is adott. Ezek közül egy Riccoldo da Monte Croce *Confutatio Alcoranija*,⁸⁴⁰ amivel egyezéseket és jelentős eltéréseket egyaránt mutat a szövege. Az 1281 és 1301 között a Közel-Keleten tartózkodó, s 1291-ben a bagdadi iszlám teológiai akadémiát is látogató firenzei dominikánus eredetileg 1320 körül, latin nyelven íródott munkáját 1354 és 1360 között görögre is lefordították. Munkáját nagy részben megkönnyíthette a korabeli iráni mongol uralom alatti politikai helyzet.⁸⁴¹ Riccoldo munkája pedig alapjául szolgált a török segítséggel hatalomra került, majd – bukása után – napjait szerzetesként morzsolgató egykori bizánci császár, (Kantakuzenosz) János Korán-cáfolatának, ahogy a reformáció idején mindenki által használt Nicolaus Cusanus *Cribratio Alcorani*⁸⁴² című 15. századi művének is.⁸⁴³

Az eltérő fordítás származhat Guillaume Postel *De orbis terrae concordia libri IV.* -ből, amelynek II. könyve csakis az iszlámról szól, s mivel ezt Bázelen adták ki, nem kizárt, hogy Bibliander ismerte, de csak korlátozott számban vett át belőle: Postel és Kettoni Róbert is csak támpont volt számára! Iszlámmal kapcsolatos érdeklődését Johannes Oporinusnak köszönhetette: beszédei alapján kíváncsi lett a „kereszténységnek annyit ártó” tanokra, ahogy egy 1542-es levelében írta. Már 1536-ban szerez Oporinustól a témába vágó könyveket.

⁸⁴⁰Riccoldo da Monte Croce: A firenzei domonkos szerzetes 1243-ban született. 1301-ig közel két évtizedet töltött keleten. Azért ment keletre, hogy megtanuljon arabul, mert terve volt, hogy a Koránt lefordítja, de ez végül nem valósult meg. 1320 körül szerkesztette meg 17 fejezetes Korán-cáfolatát. A művet 1354–1360 között fordította le görögre Demetriosz Cydonész. Nikéasz munkájához képest Riccoldoé eléggé közepes színvonalú és intellektusú mű. Inkább csak beszéd és ismétlés. Témánként tárta fel a két vallás ellentmondásait, hogy végül bemutassa a kereszténység igazságát és az iszlám hamisságát. Riccoldo a művében azt is elmondja, hogy más iszlám vallásos műveket is elolvasott a Koránon kívül. Mohamed a véleménye szerint maga a gonosz, a Korán minden igaz szava pedig az Ó- és Újtestamentumból lett átvéve a többi azonban csak hazugság. A művek között ez mutatja be legjobban a Koránt. 34 szúrából idéz, összesen 89 alkalommal. A fordításai nem voltak olyan elegánsak, mint Nikéaszé sőt sokszor pontatlanok és tévesek is. Abban biztosak lehetünk, hogy Riccoldónak a birtokában volt egy eredeti Korán. *Bobzin: Der Koran...* i. m. 22–29. *Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságáru című művének forrásai és citátum használata.* In: *Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban.* Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2006. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6.) 47–55. ItK 2008/5–6. 645–678. 33. *Hagemann, Ludwig: Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen.* Darmstadt, 1999. 55–62.

⁸⁴¹ A korszak viszonyaira lásd Sinor, D.: *The Mongols and Western Europe.* In: *The History of the Crusades III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries.* Ed. Setton, K. M. Madison, 1975. 513–544.

⁸⁴² *Bobzin: Der Koran...* i. m. 29–34. *Varsányi: i. m.*32. lábjegyzet *Hagemann: Christentum contra Islam.* i. m. 68–80.

⁸⁴³ *Argyriou, Astérios: Perception de l’Islam et traductions du Coran dans le monde byzantin grec, Byzantion LXXV, 2005.,*49–56.

Luther és Erasmus is megegyezett abban, hogy a törökök igazi és mély megismerése nélkül nem éri meg harcolni ellenük, mert nem lehet őket legyőzni, legfeljebb visszaverni. Bibliander mindezzel egyetért, és vallások harcát látja a török háborúban: vera versus falsa religio. Ezen az alapon nyugodott Bibliander kiadása.

Óvatosan kellett bánni a cenzúrával: például a Velencében, 1530-ban arabul kiadott Paganini-féle Koránt III. Pál pápa nyilvánosan elégettette. Ennek ellenére Postel és valószínűleg Bibliander is birtokolt egy-egy példányt belőle. Az indok az volt, hogy „a Korán ártó könyv és a keresztények körében túrhetetlen”. A török veszély híreire azonban Oporinus a félelemtől és a nem kevésbé a jó üzlet lehetőségétől hajtva valóságos propaganda hadjáratba kezdett a Korán-kiadás szükségessége mellett. Az engedélyt tekintélyes bázeli uraságok írták alá: Antistes Oswald Myconius, Marcus Bersius, Martin Borrhaus, Jakob Imelin – érvelésük azon alapult, hogy „meg kell ismerni az istentelen tanokat” és megcáfolni őket, hogy megelőzhető lehessen Európa iszlamizálása. Maga Luther is kiállt a bázeli tanács előtt a kiadásért.⁸⁴⁴

A kiadás népszerűségét mutatja, hogy 1543-ban már hat különböző variánsa ismert, s a különbség a borítólapban állt: ott az ún. Praemonitiót tévesen Luthernek tulajdonítják. A kiadás maga egy – Bobzin szerint – „Encyclopédie de l’Islam”: sokkal többet tartalmaz, mint a Korán sima fordítását.⁸⁴⁵

Az első kötet teljesen a forrásoké, a második ’teológiai’ témájú, míg a harmadik történelemről szól, amiben megkísérli összegezni és feltárni a szaracénok és törökök múltját. A latin Korán, a Corpus Toletanumból átvétel, ami ekkor már 400 éves, azért nem az eredetit használják, mert a korszak arabtudósai nem fordítottak, hanem tanultak csak arabul! Három latin és egy arab írást használt fel hozzá Bibliander. Emellett a Bibliával való párhuzamokat is bejelölte. Illetve az egyházatyákkal és ókeresztény eretnek-szerzőkkel is megadta az ilyen egybevágó helyeket, de pontosat igen ritkán ad meg. Teológiai kommentárjai nem olyan jelentősek, minthogy a II. kötetben mindent tárgyalt már. Megjegyzései azonban igen érdekesek: például megjegyzi, hogy a Korán ellentmond önmagának, és ezért nem lehet isteni kinyilatkoztatás, vagy hogy azért nem fogadja el az Iszlámot, mert hogy az túl „új”.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ Bobzin: Der Koran...i. m. 181–208. A három kötet felosztását már Varsányi közölte és elemezte magyar nyelven mindhárom munkájában. Általánosan a témáról vö. Hagemann: Christentum contra Islam. i. m. 81–94.

⁸⁴⁵ Bobzin: Der Koran... i. m. 221.

⁸⁴⁶ Bobzin: Der Koran...i. m. 222–237.

A nürnbergi koránnyomat (1543) alkotója egy katolikus teológus: Johann Albrecht van Windmannstätter.⁸⁴⁷ Annak ellenére, hogy a koránkiadáson kívül nem adott ki arab témájú munkát, hihetetlen nagy mennyiségű és értékű gyűjteményt halmozott fel. 1553–1554-ben Bécsben ismerkedett meg Guillaume Postellel, akivel az első európai kiadású szír nyelvű Újszövetségen dolgoztak együtt. Ide héber és szír nyelvtudása és Kabbala-ismeretei miatt hívtak meg. 1557-es halála után könyvtárát V. Albert bajor herceg örökölte, s abból alakult ki a hercegi könyvtár. Windmannstätter gyűjteménye Johann Jakob Fugger könyvtárával együtt alkotta a későbbi Münchener Udvari Könyvtárat, amiből a mai Bajor Állami Könyvtár épült ki. Windmannstätter könyvei leginkább a klasszika-filológia, olasz reneszánsz, humanizmus, különböző héber (pl. Kabbala), arab kéziratok köréből kerültek ki. Gyűjteményének ötöde Korán és Korán-töredékből állt. Hogyan jutott az arab szövegekhez? – héber nyelvű irodalmat lehetett szándékoltan gyűjteni, de arabot csak véletlenül, sorsszerűen lehetett találni – teszi fel a kérdést Hartmut Bobzin. Egy málikita jogrendi gyűjtemény azt sugalmazza, Spanyolországi forrásai is lehettek. Ezt bizonyítja al-Gabari Satibiyya Kommentárja is. Arab könyvei a Koránon kívül elsősorban filozófiai, orvostudományi, államtudományi témájúak. Három igen értékes kézirattal is bírt, amik arab nyelvre fordított bibliarészeket tartalmaztak. Gaon Sa’adya al-Fayyúmi héber betűs, de arab nyelvű zsoldárkommentárját is megszerezte. Moses von Mardin ajándékoz neki egy szír-arab-latin hármasszótárat.⁸⁴⁸

Művének címe: *Mahometis Abdallae filii theologia dailogo expicata*. Kiadási hely nincsen megadva, de minden valószínűség szerint Nürnberg. Bizonyíték erre Johannes Oporinus egy levele és egy nürnbergi nyomdász levele is, akik mindketten említik. Indítékai a kiadásra magukba foglalják a török és iszlám fenyegetés miatti aggodalmát, az Egyház belső állapota felett érzett aggodalmát és a reformációval

⁸⁴⁷ 1506-ban született. 1548-ban nemesi rangra emelték. A nellingeni plébános, Gregor Bauler tanította. Héberre Jakob Jonas és Sebastian Münster oktatta. Bolognában és Nápolyban kutat arab nyelv és irodalom után. Samuel Abranabelt is itt ismeri meg, az itáliai zsidók vezetőjét, aki bevezeti a Talmud tudományába is. Tervezett afrikai útja helyett Egidio de Viterbo meghívását fogadta el Rómába, ahol elmélyítette arab és kabbala-tudását. Itt szerzi meg Reuchlin Rudimenta linguae Hebraicae c. művét, és az Águrrumiyya című arab nyelvkönyvet is. 1533-ban VII. Kelemen pápa titkára lett, majd az ő halála után III. Pálé, később, 1535-től pedig különböző püspököké és hercegeké: így sok különböző méltóság könyvtárához hozzáfért. Az őt meglátogató ulmi reformátoroknak, Martin Frechtnek és Wolfgang Musculusnak arab és félkész latin Koránt mutatott meg. Ők arra biztatták, hogy adassa ki. Megjelenik első publikációja, a *Machometis Theologia*. Marcello Cervini bíboros a segítségére rendeli a damaszkuszi Petrus Galinus diakónust. Guillaume Postel és a bécsi munkában harmadik társuk, Moses von Mardin jakobita pap lett. 1556-ban meghal alig 30 éves felesége, ami megtöri őt, s visszavonul a közéletől. Egy egészséges katolikus megújulás mozgatja és ezen belül egy egyházi reform. *Bobzin*: Der Koran...i. m. 282–295.

⁸⁴⁸ *Bobzin*: Der Koran...i. m. 295–331

kapcsolatos félelmeit. A könyv tartalmaz egy Bibliander-kiadású Docktrina Machumet (a Corpus Toletanumból).

A kérdés itt az, ki lehetett a fordító. A borítón szereplő név fiktív: Hermannus Nellinguensis, ami utalhat származási helyére, Nellingenne, azaz eszerint ő maga lett volna. Különbözik Bibliander *Doctrinájától*, de a kimutatott hasonlóságok alapján elképzelhető, hogy közös fordításból dolgoztak. Windmannstätter azonban átdolgozta, illetve javította azt. A munka fő prioritása a zsidóság és az iszlám közötti kapcsolatok feltárása. Legfontosabbnak tartják benne a négy részre osztott *Epitome Alcoranit*, amihez Kettoni Róbert fordítását használhatta, mert a Corpus Toletanumhoz képest más és idegen a formája is. A mű gyakran vagy szó szerinti fordítás vagy afféle tartalmi összefoglaló: előfordul, hogy az eredeti szöveggel semmi különösebb összefüggése sincs.

További probléma vele kapcsolatban a szöveg beosztása: négy *Orationes Arabumra* van osztva (Juan Andrés és Postel is a Korán „négy részéről” beszél) Legfontosabb forrása egy kézirat, (Codex Arab. Monac. 7.), ami a kolophon szerint Bellúsból származik 1518-ból és egy különböző színekkel, különböző kezek által írott alkotás. Spanyol átíratból készülhetett a fordítása – ez esetben pedig Diego Lopez Zuniga lehetett a forrás.

Biblianderhez hasonlóan felhívja a figyelmet az iszlám és a kereszténység közti különbségekre és egyezésekre az oldaljegyzeteiben, pl: Jézus istenfiúsága, amit elismert a Korán is. A Korán szerinte „félreérti” a Szentháromság-tant. Jegyzi a Korán által „félreértett” bibliai helyeket. Hivatkozik Mohamed hiányzó prófétai legitimációjára. Ezek az iszlámellenes érvek gyakran máshol is felmerülnek a korszakban: Mohamed egy áruló, és szavait még a kereszténységgel összezsengés esetén sem szabad elhinni, de Windmannstätter szakít a korszellemmel – Bobzin szerint - szélesebb látószöggel bírt Talmud, kabbala és mély héberismerete révén. Bibliander korigálta az eltorzult neveket, de Windmannstätter vele szemben nem! Ez azt mutatja, hogy utóbbi elsősorban nyugati forrásokra támaszkodott. Juan Andrés *Confusione della setta Machometana*-ja lehetett az alapja, Azaz Windmannstätter nem az arab összövegre támaszkodik a fordítása során, hanem Juan Andrés aragóniai összefoglalójára, amit

spanyol származású arab tanárja (Diego Lopez Zuniga) révén könnyedén megszerezhetett⁸⁴⁹!

Windmannstätter jegyzetei írásához sem használ arab nyelvű Koránt: ez a legalapvetőbb különbség közte és Bibliander közt: Windmannstätter soha sem fordította egyenesen arabból a Koránt, míg Bibliander igen.

A kiadványra Oporinus az első kritikai reagáló, és reakciója igen agresszív: a bázeli kiadás konkurenciájának tartja, Bibliandernél hatalmas kritikai vita alakul ki, ezzel is rá vetve a fényt.

Ellentétben a szintén francia Kálvinnal, aki Dániel könyvének és az apokalipszis figuráinak beazonosítását saját kora hatalmaival, így a törökkel is, feleslegesnek és veszélyesnek tartotta, Bibliander Luthert követi, mint a zürichi ág német teológusainak nagyobb része, és apokaliptikus értelmezésben ábrázolja az Iszlámot. Ebből a nézőpontból közelít a Koránhoz is. Cáfolata és magyarázata Bazelban látott napvilágot. Korán-magyarázata egy hagyományos utat jár be, akárcsak Postelé, mely folytatója egy európai keresztény hagyománynak, mely ellentétben a francia szerzőkkel nem elsősorban a muszlimok megértésére törekszik, hanem egy biblikus eszkatologikus szerepkörbe helyezi őket.

A harmadik fordítás egy katolikus tudós munkája Johann Albrecht van Windmannstätter, aki VII. Kelemen és III. Pál pápai titkárként működött. Az ő fordítása egy, a 16. század vége felé haladva, az iszlám apokaliptikus szerepét egyre óvatosabban megítélő katolikus álláspont tükröződését adja, annak ellenére, hogy dél-német fordítóról, és nürnbergi kiadásról van szó.

Szinte magától értetődik, hogy a rohamos oszmán hódításra bekövetkező hisztérikus európai reakció a Bibliander-féle fordításnak kedvezett. A másik kettő nem jelent meg többször. Még érdekesebb, hogy a 16-17. század fordulójának magyar jezsuita szerzői, akik kénytelenek voltak nyilatkozni a kérdéskörben a törökhódítás mibenléte kapcsán, Szintén Bibliander apokaliptikus nézőpontú koránmagyarázatát használta, mint a katolikusokat. Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás.

Melius Szent János Jelenéseiről írt kommentárja 1568-ban jelent meg Váradon. Az előszó ugyanezen évben, Boldogasszony havában íródott, a fő, az apokalipszist 58

---

⁸⁴⁹ *Andrés, Juan*: Confusión o confutación de la secta mahomética y del Alcorán. Kiadta, bevezetéssel, tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Elisa Ruiz García. A szöveget átírta Mª Isabel García-Monge. Editorial Regional de Extremadura, 2003.

prédikációban magyarázó rész azonban már 1566. szeptember 10-re elkészült. Bornemisza prédikációi az 1570-es esztendőök termékei voltak. Melius könyvéhez mindenképpen elővette Melanchthon *Carion-krónikáját*, melyet már elődei is használtak.⁸⁵⁰

Nagy Barna kutatásai szerint Melius valószínűleg dolgozott Bullinger munkájából, az apokalipsziszról írt kommentárokból, melyek egésze Európára nagy hatást gyakoroltak, és tükrözték azt a félelmet, melyet a svájci protestánsok német ajkú része a zürichiek és baseliak éreztek a török veszély tudatával Szulejmán 1529-es, 1532-es, 1541-es 1543-as és 1552-es hadjáratai után.⁸⁵¹ Melius hivatkozik könyvében még Bézára és Kálvinra is mint tekintélyre. Ők azonban a genfi francia oldalról nem tartották a törököt komolyan veendő ellenségnek, de semmiképpen sem az apokalipszis aktualizálható figurájának.⁸⁵² Kálvin nem is írt kommentárt János apokalipsziséhez. (Zárójelben jegyezzük meg az igazság kedvéért, hogy az 1520-as években Zwingli is hasonlóan vélekedett, csak a török előrenyomulása és közelsége változtatta meg a svájci német álláspontot a 16. század közepére a második generáció esetében)

Szegedi Kis István szintén Theodor Bibliander 1543-as, Bazelban kiadott háromkötetes, *Római pápák tüköre...* című művét használja fel a fordításból átdolgozott művéhez, mint elődei. Hangsúlyozza, hogy egy időben indul a mohamedanizmus kialakulása és a pápaság retardációja, mindezt Phókasz császár személyével köti egybe. *A Tabulae Analyticae...* Nagy Barna kutatásai szerint harminchárom prédikációba sűríti össze Bullinger fent említett száz, apokaliptikát elemző beszédét, tehát itt a hatás teljesen kimutatható.⁸⁵³

Bullinger világszerte nagy sikert aratott a műhöz írt kommentárjával. Angolra már négy év múlva lefordították prédikációit, és inspirálta azt a négy munkát azok közül a hét 16. századi kommentár közül, melyeket a szakirodalom számon tart, a szigetországban született ennek hatására.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ Nagy Barna: Méliusz Péter művei- könyvészeti és tartalmi áttekintés különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. In: Stud. A. Eccl. II. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. A második Helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 195–354. 243–247.

⁸⁵¹ Melius: Szent Jánosnac tött jelenésnec... i. m. XVI. könyv 220b–220a ; Nagy Barna: i. m. 195–354. A munka szakirodalmi összefoglalója itt található. Bryner, Erich: Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen. In: Zwingliana 31, 2004.

⁸⁵² Imre: Arbor Haereseon. i. m. 57. A tanulmány hozza az eddigi vonatkozó szakirodalmat.

⁸⁵³ Uo. 244.

⁸⁵⁴ Bullinger, Heinrich: In Apocalypsim ... conciones centum Basel, 1557. további kiadások: 1558, 1559, 1560, 1561, 1564, 1565, 1570, 1573, 1587, 1589, 1590, 1597, 1599, 1609, 1677, angol fordítása John Daytól, 1561: The annotations for the Book of Revelation in the 1560 Geneva Bibel rely heavily upon

Bullinger szintén Paulus Diaconusra hivatkozva lényegében ugyanúgy meséli el Phókasz történetét, cáfolva, hogy a Szent Péter apostol alapította római püspökségnek csak leányegyháza lett volna a konstantinápolyi.⁸⁵⁵ A pápa Antikrisztus volta a phókaszi fordulat után világlik ki szerinte, mivel a pápák az elsőséget a keresztény egyházak között egy vér- és hatalomszomjas császártól kapták, aki rablógyilkos.⁸⁵⁶ A pápa antikrisztusi voltában Petrarca, Pico della Mirandola hivatkozik.⁸⁵⁷

A kettős Antikrisztus 16. századi megjelenését leginveniózusabban Imre Mihály tárgyalta Szegedi Kis István műve kapcsán, ahol a kiadáshoz csatolt metszeten is megjelenik az eretnekek fája.⁸⁵⁸ A fa az ördög szívéből nő ki, egyik ága a török szultán, a másik pedig a római pápa. Imre veszi először észre, hogy Szegedi történeti modellje igyekszik a neves svájci exegéta és iszlamista, Theodor Bibliander alapján összemontírozni a mohamedanizmus születését és a pápaság negatívvá válását, mindezt Phókasz császár élete alapján.⁸⁵⁹ Imre Mihály elemzése kiterjed Szegedi *Loci Communes...* című művérnek *De Antichristo* című fejezetére is.⁸⁶⁰

Talán a leglényegesebb eltérés a melanchthoni és a bullingeri szemlélet között az, hogy a svájci exegéta a megkettőződöttnek ábrázolta az Antikrisztust, ugyanakkor bár használja a dánieli négybirodalom-elméletet, mégsem hajlandó a negyedik, a Római Birodalom fennállásában pozitív jeleket látni, mint a wittenbergiek. Oka az, hogy neki nem jelent semmit a német nemzet Szent Római Birodalma konstrukció, sőt ellenérzése is vannak a fogalommal szemben, mint minden svájci protestánsnak Zwingli óta, és így gond nélkül azonosulni tud azzal a gondolattal, hogy a birodalom két feléből nő ki a végítélet gonosza, akit nem személyhez, hanem így intézményhez tud kötni.

Melius ugyan nem említi, de valószínű, hogy forrásai között használja az 1562-ben Baselben megjelent első kötetét a *Magdeburgi századoknak*. Innen veszi a pápára vonatkozó számításait, melyet munkájában kifejt, és az általa Szent Péter utódjának mondott Anaklétoz pápára megpróbálja rábizonyítani, hogy az ő nevének betűösszege és nem Lutheré teszi ki a 666-ot.⁸⁶¹ A számítások a században katolikus és protestáns

---

Bullinger; Melius munkájáról nem tud *Firth*: i. m. 5. Bernard McGinn ugyan felveszi katalógusába a munkát, de ismeretlennek mondja szerzőjét; *Büsser*: i. m.

⁸⁵⁵ *Bullinger*: In *Apocalypsim...* i. m. 160.

⁸⁵⁶ *Bullinger*: *Schriften*. i. m. II. 384–385.

⁸⁵⁷ Uo. 333.; *Opitz*: i. m.

⁸⁵⁸ *Imre*: *Arbor Haereseon*. i. m. 85.

⁸⁵⁹ *Imre*: *Arbor Haereseon*. i. m. 57.

⁸⁶⁰ *Szegedi Stephanus*: i. m. 389. idézi Imre *Arbor Haereseon*. i. m. 75.

⁸⁶¹ „Teszé az igék bötüik száma, akivel irattatik a neve hatszor hatvan hatot, 2 Thesz zsidóul a Rómain, az az Romanus, teszen 666-ot.

relációban is folynak. Bellarmin bíboros veszi majd le a kérdést a napirendről azzal, hogy Kálvinhoz hasonlóan ő sem látja az apokalipszis figuráit beazonosíthatónak kora személyeivel.

Melius nincs tisztában azzal, kik is valójában az első pápák. Eusebius katalógusa szerint, melyre hivatkoznak a magdeburgiak, az első egyházi vezető Rómában Szent Péter után⁸⁶² nem Anaklétos,⁸⁶³ hanem Linus.⁸⁶⁴ Melius egyébként megjegyzi, hogy az első pápák nem voltak mind feltétlenül rosszak, csak „Klemens és Alexander” pápától számolhatjuk ezt.⁸⁶⁵ Nem igazán érthető mindez, miután a harmadik pápára rásüti az Antikrisztus bélyegét, de a 4. és 6-ra vonatkoztatja csak az „erkölcsi alászállást.”

R 2000	az az	L 30	az az
O 6	Római	AE 1	Római
M 40	Pápa	T 300	lator
I 10		E 5	Pápi
I 10		I10	
T 400		N 50	
Summa 666		O 70	
		S 200	
		Summa 666	

Volt első Pápájok Amcletus, vagy Anacletus volt látodé, hogy a Pápa a bestia.

A 1
M 40
K 20
L 30
E 5
T 300
O 70
S 200
Summa 666

Látodé az Isten lelke miképpen ki mutatja, ki legyen az a bestia, a bötü számrul. Akkor mind a számláld az igét, az Lutherre vagyon nem illik.

L 30	L 30
O 70	O 70
V 400	V 400
TH 9	T 300
E 5	E 5
R 100	R 100
O 70	O 70
S 200	Y 400
Summa 884	S 200
	summa 1475

Nem illik semmiképpen a Lutherre, hanem csak az Acletos Pápához és a Mochomethez: A zsidók bötükön számlálnak a görögök is, ha meg látod a zsidót a Római nevet, Római teszen e nevek száma, bötök 666-ot görögül is a Lateinos teszen 666. A Luther nem ennyit ad, tehát rosszul számolják a barátok.” *Melius Péter*: Szent Jánosnac tött jelenésnec... i. m. 182.b–183.a,b.

⁸⁶² *Eusebiosz*: i. m. 207.

⁸⁶³ Szent Anaklétus (76–88)

⁸⁶⁴ Szent Linus (67–76)

⁸⁶⁵ Szent Kelemen (88–97); Szent Sándor pápa (105–115)

Mindarról már szólni sem szükséges, hogy az említett szentatyák mind vértanúságot szenvedtek Krisztus evangéliumának megvallásáért.

Az 1567-ben megjelenő 7. kötetet a könyv megjelentetéséhez valószínűleg még nem használhatta fel, mert Mohamed monofizita tanítójára vonatkozó adatait még nem dolgozza bele, pedig gyakran emlegeti „Sergius barát tudományát”. (Mindez Bornemisza esetében természetesen már nem zárható ki.)

Előkerül még, főként negatív kontextusban Damasus pápa (366–384) személye, tehát mindazok, akik a zsinati kormányzással szemben a pápai székhelyen felálló egyházi intézményrendszert kívánták erősíteni. Először hangsúlyozza a péteri szukcessziót, melyet 378-ban kb. 150 püspök írt alá. A határozatot Nagy Theodósziosz császár törvénnyel támogatta. Ez az oka, hogy Melius őt is támadja, ahogy Nagy Szent Leó (440–461) pápát is, aki még elődeinél is jobban próbálta érvényesíteni elődei hatalmát. „A boldog apostolfejedelem révén a szentséges római egyház az egész világ összes egyháza felett főséget tart.” – írja egyik levelében⁸⁶⁶

„Isten minden ország, birodalom, császár, fejedelem határát elvégezte, megjelentette Dániel által, míg eljő. Azért addig az elektorokat, urak fejet hajtsanak a Római birodalomnak és császárnak. Ha pedig Isten véget akar vetni, az elektorokat és urakat elidegeníti és szakasztja az impériumtól. Ti pártos urak itt tanuljátok meg, hogy Isten azt mondja, hogy amely fejedelemnek megesküsztek, szolgáljatok annak”⁸⁶⁷

Példaként Szedekiást állítja elének az Ószövetségből és Phókaszt hozza ismét, aki 606-ban megparancsolta, hogy mindenki fejet hajtson a Pápának. Kiemeli, hogy nem Luther a pártütő tehát, mivel ő nemhogy országgal, de három házzal sem bírt.

Melius apokaliptikus szemléletére leginkább prédikációs irodalmi munkássága jellemző. Itt is főként „A Szent János jelenéseinek” magyarázatát adó prédikációk jöhetnek szóba, de nem Bullinger mintáját követte, mert a szakirodalom szerint nem ismerte, azonban egy Musculusra, Vermiglire, és Bibliander iszlamisztikai tanulmányaira építve rajzolja fel művét. Bullinger Szegedi Kis munkásságában köszön vissza.

⁸⁶⁶ Szántó Konrád: A katolikus egyház története. I–III. Bp. 1983. I. 209.

⁸⁶⁷ Melius Péter: Szent Jánosnac tött jelenésnec... i. m.

*Apokaliptika a kognitív szférában***Bornemisza Péter 16. századvégi várakozása és a Luther-prófeciák**

1579 februárjának végén jelent meg a *Postillák* V. része. E könyv egész sorozatát hozta a világ vége elképzelt időpontjainak. (1652, 1656, 1672, 1684, 1695, 1866, 2000.) Bornemisza ezt írja:

„Látsza mint fog e világ: aranykor, ezüstkör, rézkor, vaskör, ki öszve elegyedett agyaggal. Alább-alább száll ez világ, mint az agg ember.”⁸⁶⁸

Majd a később hozzáteszi.

„Írják, hogy Ptolomeus után az nap és az egész egek is alább szálltak és le csekkentek, ezt értik az ég forgásának mesteri. Alább száll ezért a világ és majd –majd elközelge az végéhez, mely időt még Krisztus urunk és az ő apostoli is utolsó időnek neveztek, utolsó két ezerben lévén.”⁸⁶⁹

Bornemisza Péter prédikációiban korábban is jelen van ugyan az apokaliptika, mely egyik igazodási pontja világszemléletének. Mégis érdekes, hogy halála előtt öt évvel ilyen súlya lesz mindennek. Szerepet játszik a jóslatok fontosságának hangsúlyozásában természetesen a már Schulek Tibor által feltárt magánéleti csapások száma, üldözött volta, konfliktusainak megszorodása. Én azonban egy világméretű vagy inkább német birodalmi súlypontú várakozáshoz kapcsolnám ezt az állapotot. A felsorolt időpontok konkrét számítási módjait most nem elemezném, de szeretnék néhány szót ejteni a jelenség háttéréről.

„Az 1600 körüli években Európa sok területén jellemzőek voltak az intenzív apokaliptikus várakozások. Sehol sem volt ez azonban erősebb és érzékelhetőbb, mint Németország azon részein, ahol a lutheri reformáció intézményesült formában létezett. Maga Luther a protestáns mozgalmat a keresztény igazság világvége előtti utolsó fellobbanásának tekintette, s ezt a protestáns prédikációk és írások a kezdetektől fogva támogatták. A külső politikai nyugalom ellenére, amely az augsburgi vallásbékét

⁸⁶⁸ *Bornemisza Péter*: Postilla V. 446.

⁸⁶⁹ Folio Postilla IX. idézi. Schulek: i. m. 203.

követően a birodalomban uralkodott, az apokaliptikus protestáns prédikációk hangvétele 1555 után egyre radikalizálódott. 1600 körül Luther követői körében egy valóban átfogó apokaliptikus képzetkör bontakozott ki, amely jelentős intellektuális és kulturális hatóerővel rendelkezett” – írja Robin B. Barnes egy 1999-es tanulmányában.⁸⁷⁰

Elmondhatjuk, hogy a kora újkori protestantizmust erőteljesen meghatározta a végidő várása, s hogy ez az eszkatologikus-apokaliptikus jelleg végig jelen volt az evangélikus egyházban. Mindez a legszembetűnőbben az 1570–1580-as években és a harmincéves háború első éveiben jelentkezik, de kétségtelen, hogy mindennek van egy középkori német hagyománya is. Legfőképpen azonban Luther személyiségéhez kötődik és a Luther halála után a második reformátor generációnak a róla kialakított képéhez, ahol Luther a III. Illés próféta szerepét töltötte be. A kép azután egészen a felvilágosodás koráig tartotta magát: Eszerint a reformátor, az üdvtörténet eszkatologikus alakja és apokaliptikus prófétája, akit Isten arra választott ki, hogy visszaállítsa a tiszta, evangéliumi igazságot és a Sátán elleni harcban lerántsa a leplet az Antikrisztusról.⁸⁷¹

Már 1519 végén – minden valószínűség szerint Zwingli tette ezt – párhuzamot vontak közte és Illés próféta közt. Malakiás 3,23-ra hivatkoznak és Lk 01,17, valamint Mt 11, 10-re Luther üdvtörténeti értelmezése apostolként, prófétaként és az apokalipszis angyalaként mély gyökeret vert és hamar összekapcsolódott a reformátornak a „németek prófétájaként” való ábrázolásával. Ennek első képviselői és továbbhagyományozói Justus Jonas és Johannes Mathesius voltak.

Felfogásuk mögött a Dániel könyvének négy birodalomról szóló álomértelmezése áll (Dán 2): a középkortól ismeretes megközelítés szerint ugyanis a negyediket, soha meg nem szűnő világbirodalmat, a rómaid, amely az asszírt, a perzsát és a görögöt követte, a Német-római Császársággal azonosítottak. Luther fellépésével és működésével maga Isten fordult volna kegyesen az utolsó ítélet előtt a Német-római Birodalom felé, és kinyilatkoztatta volna igéjét. De ha Isten szava nem talál

⁸⁷⁰ Barnes: Der herabstürzende Himmel. i. m. 129 ; Lehman: i. m.

⁸⁷¹ Sommer, Wolfgang: Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit. Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luther sin der Theologie des älteren deutschen Luthertums. In: Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. Göttingen, 1999. (Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte. [Hrsg.] Ritter, Adolf Martin., 74.) Sommer: i. m.; Wallmann, Johannes: Zwischen Reformation und Pietismus Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie, In: Verificationen. FS Gerhard Ebeling. Hrsg. Jüngel, Eberhard u. aTübingen, 1982. 187–205.

meghallgatásra, az isteni büntetés elkerülhetetlenné válik: erről tanúskodnának Luther jóslatai a birodalomra törő szörnyűségekről.

Nem sokkal Luther halálát követően megjelennek az első Luther próféciaiból álló összeállítások. 1552-ben, Anton Otho kiadásában az *Etliche Propheceysprüche D. Martini Lutheri/ Des dritten Elias, Nordhausen 1552*. (Dr. Luther Márton, a harmadik Illés néhány próféciaja, Nordhausen.). (Kiemelendő Luther „harmadik Illésként” való szerepeltetése Illés próféta és Keresztelő Szent János után.) A másik gyűjteményt Johann Timann (Johannes Amsterdamus) állította össze, aki szintén „harmadik Illésnek” látja Luthert.

A további összeállítások sorában különleges helyet foglal el Peter Glaser gyűjteménye. Luther 120 próféciaját adja ki 1557-ben Eislebenben.⁸⁷² Itt Luther a nagy büntető prófétaként jelenik meg, akinek próféciait Glaser már megtörtént, vagy az épp történő *dolgokra* vonatkoztatja. A második kiadásban már kétszáz prófécia jelenik meg, amelyek egy részét Glaser az előszóban fejedelemellenes kritikaként értelmez.

Johannes Lapaeus 1578-ban megjelent gyűjteményének⁸⁷³ a Lutherre és szavaira való hivatkozása erőteljesen összefügg Lapaeus jelenének szélsőségesen pesszimista értékelésével: az egyházat rombolják, a tanítást hamisítják, az utolsó ítélet a küszöbön áll. Az előszóban is ezt olvashatjuk: miután közeleg a végidő, Isten elküldte szent emberét, aki Mihály arkangyal szellemében és erejével megdöntötte az antikrisztusi pápaság uralmát, és Isten szavának igazságát ismét napvilágra hozta.

Bornemisza Luther apokaliptikus Illés-szerepét így értékeli:

„Angyali esztendőn 365 évet értünk. »Dániel azt mondta, hetven hetek múlva eljő a Krisztus«, itt az hetvenhetet angyali évre érti, hogy amint minálunk hetvenhetünkben 490 apró vagyon, így ez hetekbe annyi esztendőig foglaltatnak minekünk, s azért az angyal az ő módja szerint, hogy hetven angyali hetek múlva, az az 490 apró esztendőig múlva eljön a Krisztus ennyivel élt Dániel után.»⁸⁷⁴

⁸⁷² Glaser, Peter. „Hundert und zwanzig Propheceyungen/ oder Weissagung/ des Ehrwürdigen Vaters Herrn Doctoris Martini Luthers/ von allerley straffen/ so nach seinem tod uber Deutschland von wegen desselbigen großen/ und vielfaltigen Sünden kommen solten (...) Eisleben 1557.., Petrus Glaser: Zwey Hundert Prophezeiunge oder weissagunge/ des tewren Mans D. Martini Lutheri (...) Bautzen 1574, Vorrede, II., további kiadásai 1557, 1559, 1592, 1628. idézi *Sommer*: i. m. 161–163.

⁸⁷³ Lapeus, Johannes. „Wahrhaftige Prophezeiungen des thewren Propheten/ und heiligen Manns Gottes/ D. Martini Lutheri seliger Gedechtnis. Darinnen er den jetzigen klälichen Zustandt Deutscher Nation, die Zerstörung der Kirchen/ Verfelschung der Lere/ vielerley grewliche Straffen Gottes/ den Jüngsten tag/ (...) Unterricht und Trost/ aus allen seinen Schrifften vleissig zusammen gezogen/ durch Iohannem Lapaeum Einbeccensem, Pfarrherren zu Langenberg. Ursel 1578.” In: *uo.*, 165.

⁸⁷⁴ *Bornemisza*: Postilla V. 557.

Krisztus élete angyali napokban: első nap prédikál, második nap felfeszítik. Bornemisza szerint tehát Jézus születése az apostolok igehirdetésével vonható párhuzamba, Heródes betlehemi gyermekgyilkossága a keresztény üldözésekkel. A hatasztendei egyiptomi bujdosás, ez Mózes nagy esztendeje szerint 300 esztendőben két nagy háborúság között oltalmaztatott meg az evangélium. A tizenkét esztendős Jézus a templomban azt a hatszáz év eretnekek ellen való harcot jegyzi, amelyet Áriustól Mohamedig vívtak. Ahogy a nép harminc évig nem ismerte föl Krisztust, úgy a mózesi év szerint 1500 esztendeig tévelyegtek a keresztények, és ahogy Keresztelő Szent János Krisztus követe, úgy jött el Luther Márton is.

Az elaggó világ és a korabeli tudományos kép

Christoph Irenaeus *Prognosticon*ja egyike azon műveknek, amelyek a 16. század második felében kiadott, az előjeleket tanulmányozó írások műfajában hozta meg, s korának természeti jelenségeit a Bibliára és Luther próféciaira támaszkodva értelmezte. Isten, az alkotó, a megtartó és uralkodó természeti jelekkel figyelmeztet bennünket arra, hogy bűneink miatt szörnyű változások következnek hamarosan.

Mindenek előtt az üstökösöket tartotta a legnyilvánvalóbb bizonyítéknak, össze is állított egy áttekintést az üstökös-jelenségekről Jézus születésétől kezdve koráig. Ezek szerinte csodajelek, amelyek megtérésre és bűnbánatra szólítanak fel. Az 1577 ősztől 1578 tavaszáig látott üstökös is Krisztus második eljövételét jelzi,⁸⁷⁵ Irenaeus úgy vélte, nyilvánvaló jelek mutatják a közelgő utolsó ítéletet: mindenhol az evangéliumot prédikálják, sok hamis próféta tűnt fel, gyűlölet és viszálykodás uralkodik. Ezekhez jönnek még a természeti jelenségek is.

Ugyanerről az üstökösről így ír Bornemisza:

„A teremtett állatoknak természeti jeleknek változások sokképpen lesznek az ítélet előtt, az, mint voltak Jeruzsálem veszedelme előttis... Nem régen időnkben oly gyermekek születtek kinek fél keze szablya volt és mihent meg keresztelkedtek, szóltak nagy romlásról és ottan megholtak. És sok egyéb monstrumok ottan lesznek sok égi

---

⁸⁷⁵ Sommer: i.m. 165.

üstökös csillagok ottan támadnak, mint 1578 esztendőben igen nagy hosszú bokros sokáig tarta⁸⁷⁶.”

Az aggkorba süllyedő világ képe régi előzményekre tekint vissza. Az antik sztoikusoknál már jelen volt, s az egyházatyák közül is sokan ebből indultak ki. Ugyanakkor igény volt, hogy a profetikus tanítást Biblián *kívüli* évekkkel is alátámasszák. A csodavárás olyan képzetekben öltött testet, miszerint a romlásba hanyatló világban mindenhol rettenetes szörnyetegek bukkannak fel, mintegy Isten figyelmeztetéseként az egyre bűnösebbé váló emberi nem számára.

A kora újkor humanista világmodellje az antikvitásra megy vissza. Az antik görög filozófia platóni és arisztotelészi rendszerét alapul véve a ptolemaioszi geocentrikus világmodell volt az alapja a 16. századi világszemléletnek, még akkor is, ha voltak már kételkedők. A rendszer igazi kidolgozói a hellenisztikus kor Alexandriájában éltek és alkottak. A világképhez kötődő asztrológiai jóslások is ehhez a körhöz köthetőek.⁸⁷⁷ A kor legtöbbet idézett szövegei az iskolai oktatásba beépülő Cicero-művek voltak. Itt a Scipio álma⁸⁷⁸ és a természetről írt munkája szerepelt, de Plinius és Seneca is megnevezhető volt. Plinius Caesar csillagának leírásával hatott az utókorra. Amikor Augustus császár, Cézárt istenné nyilvánította üstökös jelent meg Róma egén, jelezve, hogy a birodalomalapító felkerült az égboltozatra, amelyre csak isteni engedéllyel kerülhetett sor.⁸⁷⁹

Platón mítosz alakjában írja le *Phaidros* című dialógusában a modellt, mely inkább a lélek antropológiai kettősségét és a lélekvándorlás platóni variációját szándékozik előadni, de eközben leírja a világ elképzelt felépítését. Az istenek szárnyas fogataikkal az ég boltozata fele törnek, mely mint egy sajtborító üveg fedí be a földet. Mértani közepén, a fogantyúja helyén azonban egy kör alakú lyuk van, ezen keresztül juthatnak ki az istenek a felső szférába, szemlélni az igazi valóságot.⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ *Bornemisza*: Postilla V. 557.

⁸⁷⁷ *Bollók János*: Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében. Bp. 2003.

⁸⁷⁸ *Cicero*: Válogatott művei. Bp. 1987.: Scipio álma 418–428. Havas László fordítása.

⁸⁷⁹ *Borhy László*: Par domus est caelo, A tér- és időszimbolika elemei a római császárkori boltozat- és kupoladíszítő művészetben. Bp. 2007.

⁸⁸⁰ *Platón*: Összes művei. III. Phaidros. Kövendi Dénes fordítása. Bp., 1984. 711–808. A vonatkozó rész leginkább a 745–749.

A világ a földön és az őt befedő égbolton kívül a rá felerősített állócsillagok szférájából,⁸⁸¹ az úgynevezett első mozgatóból állt. Ezeken túl volt az úgynevezett örökké mozdulatlan, mindent mozgató istenség. Az alexandriai csillagászok ezekbe a csillagcsoportokba valamelyik élőlény képét látták bele, ezért nevezték zodiákus csillagképnek (signum zodiacum).

„A föld tengelyforgása közben a föld minden pontja , mintegy felfelvőgép lencséje mindennap végigpásztázza az egész világegyetemet (minden pont természetesen más-más szögből), köztük azokat a csillagpontokat is, amelyek a pályájáéval közel azonos síkba esnek. Ennek tükörképe az, hogy ezek a csillagcsoportok minden nap átvonulnak a az égbolton, miközben a Nap mindig valamelyik csillagcsoportban látható, »abban tartózkodik«. De mert a Föld minden tengelyforgása alkalmával átlag 0,98556 fokkal továbbhalad pályáján ezeken a csillagcsoportokon belül is a Nap látszólagos helyzete is naponta ugyanilyen mértékben változik. Vagyis a Nap az év folyamán mialatt, a Föld megteszi a körpályáját - látszólag az összes zodiákus–csillagcsoporton belül áthalad »végigjárja azokat«. ⁸⁸²»

A föld keringési síkjának égi vetülete a nappálya: az ekliptika. Ezt az asztrológia 12x30 fokra, tehát 360 fokra osztja. Minden egyes csillagképhez 30 fokot rendel a Kostól a Halakig haladva. A tavaszpontot március 21. tették meg 0 foknak, ahol a nap a nappályán akkor tartózkodik, amikor a déli félkörívről az északira lép át.⁸⁸³

Az asztrológusok hosszú ideig vitáztak az ókorban a bolygók egymáshoz képest való elhelyezkedéséről, végül is az alexandriaiak Arisztotelész rendszerét fogadták el. Arisztotelész a világegyetem mozdulatlan középpontjának a gömb alakú Földet képzelte, ezek körül keringtek hét koncentrikus körben a bolygók. (Bolygónak számította a Napot és a Holdat is.) A nyolcadik szféra az állócsillagoké. A bolygók nevét szintén az alexandriaiak adták.⁸⁸⁴ Így a Hold alatti változó világ volt az úgynevezett sublunáris szféra. A felette lévő nyolc szféra pedig az úgynevezett éteri, változatlan világ. A földközeli, nem tiszta szféra anyaga a levegő, míg az éter a

---

⁸⁸¹ *Borhy*: i. m. 47.

⁸⁸² *Bollók*: i. m. 11

⁸⁸³ *Bollók*: i. m. 13

⁸⁸⁴ Kronos/Saturnus, Zeus/Jupiter, Arés/ Mars, Hélios/Sol, Aphrodité/Venus, Hermés/Mercurius, Seléné/Luna *Bollók*: i. m. 16.

kozmosz teret alkotó anyag a megtisztult levegő és tűz keveréke, mely tiszta, könnyű és áttetsző nyugodt. Ez a tűz azonban nem pusztító, hanem teremtő tűz.

A negyedik középső szféra a Napé volt az elképzelések szerint. Az alatta elhelyezkedő három szféra az úgynevezett alsó: a Holddal, Merkúral és a Vénusszal, a Nap felett pedig az úgynevezett felső három szféra van a Marssal, a Jupiterrel és a Szaturnusszal. A rendszerben a Nap és a Hold mint fényforrás különleges szerepet tölt be. A bolygók viszont az asztrológusok szerint két minőségből, jóból és kártékonyból részesedhetnek. A Szaturnusz hideg és száraz, tehát kártékony hatású, a Jupiter meleg és nedves természetű, tehát jótékony, a Mars meleg és száraz minőségű, így jótékony, a Vénusz szintén meleg, de nedves tehát jótékony. A Merkúr pedig hol egyik, hol a másik természetet követi.

A bolygók hatását, az alapminőségek mellett több tényező befolyásolja. Bollók János ezt így írja le:

„A bolygók az asztrológiában úgynevezett fényszög kapcsolatokra léphetnek, különböző aspectusba kerülhetnek egymással vagy a horoszkóp valamelyik pontjával, s ezeknek a fényszögek kapcsolatoknak a hatása lehet jó vagy rossz. A fényszögek kapcsolat típusát a két bolygó, illetve az adott pont és bolygó ekliptikai távolsága határozza meg. (Egy bolygó egyidejűleg elvben két vagy több fényszögek kapcsolatba is kerülhet.)”⁸⁸⁵

A bolygók egymással csak időlegesen lépnek kapcsolatba a fényszögekkel, az úgynevezett zodiákus (állatövi) csillagképekkel a viszonyuk állandó. Vannak olyan állatövi jegyek, amelyekben az egyes bolygók különösen jól érzik magukat, ezeket házaknak nevezik (domus). Ilyenkor különösen erős hatást tudnak kifejteni. Vanak azután olyan házak, amelyekben száműzetésben, exiliumban vannak a bolygók, ilyenkor hatásuk csökken. A Napnak és Holdnak egy, míg az összes többi bolygónak kettő, egy nappali és egy éjjeli háza van.⁸⁸⁶

„Míg a csillagos ég az életnek külső addig a horoszkópházak a belső, csak az egyénre jellemző keretét jelentik, mert az ember mikrokozmosz a makrokozmoszban.”⁸⁸⁷

---

⁸⁸⁵ Bollók: i. m. 17.

⁸⁸⁶ Bollók: i. m. uo. táblázat

⁸⁸⁸Bollók: i. m. 18.

A világegyetemben a bolygók járása 10000 éves periódusban fut le. A görög filozófia szerint ezután az elemekvisszarendeződése következik be, és a kiindulópontól indul újra a világ. Az tehát, hogy a világra melyik pontján látja meg valaki a napvilágot, ha az összetevőket pontosan írják le, akkor feltérképezhető az emberéletben bekövetkező események sorozata, ahogy a csillagmozgások rendszere is a makrokozmikus világban.⁸⁸⁸

Platón szerint az örökké való idő az éggel együtt jött létre.⁸⁸⁹ Az epikureus Lucretius az időt olyan térségnek képzelte, ahol az évet, az évszakokat a nap járásával elfogyasztja.⁸⁹⁰ Az állandó körbeforgás, az újjászületés és halandóság, egyben az örökkévalóság jelképe is.⁸⁹¹ Az ókor az időt is térbeli formaként képzelte el. Mint gyűrűt forgató férfit ábrázolták gyakran.⁸⁹² A coelum, a saeculum és az aeternitas nem elkülönülő, hanem összetartozó fogalmakként voltak a világmindenség alkotóelemei egész a keresztény ókorig. (A saeculum szónak majd csak Szent Ágoston ad évszázad jelentést.⁸⁹³)

A középkor folyamán az arisztotelészi rendszer alapján tanulmányozták továbbra is a világegyetemet. A Magyar Királyságban Hunyadi Mátyás humanista udvara kedvelte a csillagokban megírt történelem kutatását, maga az uralkodó is foglalkozott asztrológiával. Humanistái, Galeotto Marzio és társai avatott művelői voltak. Regiomontanus személyében pedig saját csillagásza volt. Janus Pannonius epigrammáinak asztrológiai vonatkozásairól, mint fent láttuk, Bollók János írt könyvet.⁸⁹⁴ Az ország három részre szakadása után, mind a bécsi (II. Rudolf idejében pedig a prágai) és a lengyel reneszánsz révén a gyulafehérvári udvarok is tovább ápolják ezt az érdeklődést. Főúri udvarokban és városi iskolákban is nyomára lelhetünk.

A hitújításhoz köthető felekezeti irodalomban azonban a 16. században csak egy helyen, Bornemisza Péternél akadtam rá az 1572–1573-as üstökös leírásával kapcsolatban.

⁸⁸⁸ „a születési horoszkóp felállításának legfontosabb tényezője az ekliptika azon fokának a meghatározása, amely a születési hely horizontján a születés pillanatában éppen felkelőben van: az ekliptikának ez a foka lesz az ascendens, görögül: hóroszkopos, »óraflyelőpont«” *Bollók*: i. m. 19.

⁸⁸⁹ *Borhy*: i. m. 46.

⁸⁹⁰ *Borhy*: i. m. 54–57.

⁸⁹¹ „Ez a látásmód szoros összefüggésben áll az örökkévalóságról vallott ókori elképzeléssel, hogy, amelyet a gömb alakú föld Középpontja felé irányuló egyenes vonalú és a kör alakú azaaz kezdet és vég nélküli, vagyis örök, éppen ezért „isten” mozgás kapcsán Aristotelés fogalmazott meg.” *Borhy*: i. m. 46.

⁸⁹² *Borhy*: i. m. 54–57

⁸⁹³ *Borhy*: i. m. 54–57.

⁸⁹⁴ *Bollók*: i. m.

1564-ben publikálta a cseh matematikus, Cyprianus Leowitz nagy hatású munkáját a planétákról (*Grundliche, klarliche Beschreibung und historischer Bericht der fürnemsten grosse Zusammenkunft der obern Planeten*).⁸⁹⁵

Farkas Gábor Farkas egy egész disszertációt szentelt a kérdés, az üstökös történeti háttérének kutatására. Az 1572-es égi jelenség és a hozzá kapcsolódó természettudományos ismeretek és eszmetörténeti várákozások nagyszerű példája a munka. Köszönetet kell mondanom érte, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot,⁸⁹⁶ az alábbi adatok ebből valók.

Leowitz krónikákból értesült, hogy a Cassiopeia és a Cepheus határán, az 1572-es jelenségekhez képest már megfigyeltek hasonló égi jegyeket 945-ben és 1264-ben. A traktátus végén olvasható jóslatokban arról beszélt, hogy már négy hónapja lángol az új csillag, amelyik a fejedelmekre és királyokra fog szörnyűségeket hozni.

Farkas Gábor Farkas szerint Théodore de Bèze egy epigrammában írja le a jelenséget és a Szent Bertalan-éji vérengzéssel köti össze.⁸⁹⁷ Ahogyan William Camden, Erzsébet-kori történetíró is az új csillag kapcsán írt erről az 1572. évnél:

„Théodore de Bèze találóan arra a csillagra alkalmazta, mely Krisztus születésekor ragyogott, illetve a csecsemők Heródes alatti meggyilkolására, és az alábbi versben figyelmeztette IX. Károlyt, Franciaország uralkodóját, ki beismerte, hogy ő a párizsi mézszárlás értelmi szerzője, hogy óvakodjék: Nézz magadba, te véres Heródes. S

⁸⁹⁵ Farkas Gábor Farkas szerint a prognosztikon egy példány Rákóczi Zsigmond könyvtárában is megvolt. Ebben azt jóslta, hogy az 1588-as év különösen borzalmas lesz, mivel tizenkétszeres konjunkció és fedés lesz megfigyelhető. Az 1588-as év nagy várákozása azután a spanyol armada végzetes katasztrófájával az angol Tudor apokalipszisének kezdetét jelentette. *Aston, Margaret: The Fiery Trigon Conjunction. An Elizabethan Astrological Prediction.* In: *Isis* 61, 1970. 164–165.

Dixon, C. Scott: Popular Astrology and Lutheran Propaganda in Reformation Germany. In: *History*, 84, 1999. 404–405; *Mayer, J.: Der Astronom Cyprian Leoviti (1514–1574) und seine Schriften.* In: *Bibliotheca Mathematica*, 3. Folge 4, 1903) 134–159; *Zambelli: i. m.*

⁸⁹⁶ „Leoviti (Leoviti) egy kvadráns segítségével 1572. november 25-től kezdve figyelte meg az új csillagot. Először sárgán és fehéren fényelt, december elejétől vérvörössé vált, majd a hónap közepétől a vörös, sárga és fehér szín összekeveredett. Amikor befejezte a kéziratát, az új csillag vérvörösen ragyogott, ebből arra következtetett, hogy a Mars és a Jupiter gyújtotta lánggra, mivel mind a két bolygó nem messze volt a Taurus csillagképtől, amely alatt, a Cassiopeia királyné trónusánál fényelt a szupernóva. 1573 tavaszára, annak ellenére, hogy az új objektumot Leoviti nyugalmi állapotban találta, úgy vélte, hogy elmozdult a Cepheus felé 3°-kal északra, s ebből arra következtetett, hogy a csillag hamarosan el fog tűnni. Leoviti ugyanakkor nem foglalkozott azzal, hogy az új égi jelenség milyen messze van a Földtől, de viselkedését (az égen elfoglalt pozíciója, fényessége) a csillagokéhoz hasonlította. Mivel keletkezését úgy magyarázta, hogy a két külső bolygó gyújtotta lánggra, úgy gondolhatta, hogy nem az állócsillagok, hanem a bolygók szférájában foglal helyet.” *Farkas Gábor Farkas: Régi Könyvek új csillagok. Humanizmus és reformáció* 32. Bp. 2011.

⁸⁹⁷ *Bèze, Théodore de: Poemata varia, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1598, 194.* „In novam illam, et seculis omnibus superioribus inauditam stellam, cum illa carnificina Gallica nefandissima exortam, Augusto mense, Anno Domini 1572.” *MacDonald, Thomas L.: Beza's Verses on Tycho's Nova.* *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada*, 35, 1941. 366–367. Idézi Farkas i.m. 86.

valóban, nem is igen csalatkozott megérzésében. Mivel a csillag eltűnte utáni ötödik hónapban nevezett Károly hosszas és fájdalmas szenvedés után elvérzett.”

A fent említett könyv londoni kiadás megvolt könyvtárában, így Könnyen lehet, hogy Camden a Leovítius-szöveg alapján azonosította az 1572-es új csillagot a mágusok csillagával. Heródest pedig IX. Károly francia királlyal és a betlehemi kisdedeket a Szent Bertalan-éji mézszárlás hugenotta áldozataival. A történész már, 1573. áprilisában beszerezte a könyvet.⁸⁹⁸

Leowitz számításai szerint ebben az 1584-es esztendőben, a világtörténelemben hetedszer „nagy együttállás” figyelhető meg, az ún. „tüzes háromszög”, a Bak, az Oroszlán és a Nyilas együttese. Hasonló együttállásra hívja fel Kepler is a figyelmet 30 év elteltével, mely könyvében a világ keletkezésére és Jézus születésére próbál történeti következtetéseket levonni.⁸⁹⁹

Leowitz gondolatmenete szerint: korábban Isten ebben a konjunkcióban teremtette meg világot, ekkor áradt az özönvíz, született Mózes, prédikált Illés, született Krisztus és koronáztatott meg Nagy Károly. Ezek közt az események közt mindig egy

⁸⁹⁸ Camden: „Theodorus Beza ad stellam illam quae Christo nascenti praeluxit, et interneconem infantium sub Herode, ingeniose accommodavit, Carolumque IX Galliae regem qui se Parisiensis lanienae authorem fassus erat, ut timeret, hoc versiculo monuit. Tu vero Herodes sanguinolente, time. Nec vana quidem fide. Mense enim post stellae huius disparitionem quinto, ille sanguinis profluvio inter longos et graves dolores expiravit.” *Farkas: Régi Könyvek új csillagok. i. m. DeMolen, Richard L.: The Library of William Camden, Proceedings of the American Philosophical Society, 128, 1984. 327–409. 380. Possessor: „Guilielmi Camdeni 14 Calend. Maij 1573.” – idézi Farkas i.m. 86.*

⁸⁹⁹ Kepler az 1604-es új változócsillagot tárgyalja könyvében. „Jézus születése (és a világ teremtésének) kiszámítását az új csillagról írt könyvéhez csatolt traktátusában kísérelte meg. Az 1572-es szupernóvához hasonlóan az 1604-es új csillag feltűnését is sokan párhuzamba állították a mágusok csillagával. Keplert két dolog izgatta, egyrészt magyarázatot adni az égi jelenségre, ti. mi is volt valójában a betlehemi csillag: üstökös, új csillag, bolygók együttállása vagy más természeti jelenség, másrészt pontos választ adni Jézus születésére, amelyhez a matematikát és a bolygómozgásokat hívta segítségül. [...] Elsőként hívta fel a figyelmet a Kr.e. 6-ban bekövetkezett, majd hónapokig látható ún. nagy konjunkcióra, vagyis a Jupiter (Királyok csillaga) és a Szaturnusz (Izrael csillaga) együttállására, mikor Júdea felett az ún. tavaszpont (a tavaszi napéjegyenlőség asztronómiai pontja) a Kosból a Halakba ment át.” Kepler úgy gondolta, hogy ez a különlegesen ritka bolygó-együttállás (ennek fénykoncentrációja) létrehozhatott egy új csillagot, amit láthatott Gáspár, Menyhért és Boldizsár, s ez vezethette őket Betlehembe. A történeti források és a Biblia abban megegyeznek, hogy Jézusnak Nagy Heródes alatt kellett születnie, s ennek Kr.e. 4-ben bekövetkezett halála előtt kellett megtörténnie. Kepler sikeresen igazolta a Heródes közvetlen halála előtt bekövetkezett holdfogyatkozással például Josephus Flavius hitelességét. A könyv címlapján megemlített Laurentius Suslyga kortárs lengyel egyháztörténész munkája (*Vellificatio seu theoremata de anno ortus ac mortis Domini, deque universa Iesu Christi incarnae oeconomia, Graecii, excudebat Georgius Widmanstadius, 1605*) Jézus születésének és halálának évéről alapvető segítséget jelentett neki a történelmi érvelésben. Az 1606-os műve címében szereplő tüzes hármasság (*igneae triplicitas*) Laurentius Suslyga, egy látványos égi jelenség a Jupiter, Szaturnusz és a Mars együttállását jelenti. Egy héttel az alaposan megfigyelt nevezetes konjunkció után, 1604. október 9-én a Szaturnusztól keletre egy új csillag jelent meg a Kígyótartó csillagképben, amely úgy fénylett, mint a Jupiter. Mivel az ezt megelőző majdnem egy évben folyamatosan figyelte a Jupiter és a Szaturnusz együttállásait (ez háromszor következett be rövid időn belül) kézenfekvő volt számára a magyarázat: a két bolygót utoléró Mars tüzes hármassága hozott létre ismét egy új csillagot.” – írja *Farkas: Régi Könyvek új csillagok. i. m. 201.*

795 éves intervallum húzódott. Ilyen következtetéssel 1584 az az év, amikor legkésőbb meg kell kezdődnie a végítélet idejének. Az 1584-et követő években még nem keresték annak feltétlen nyomait. Hamarosan át is tolták azt (Regiomontanus tekintélyére is apellálva) 1588-ra. Az 1588-as év az apokaliptikus spekulációk gyújtópontja volt, de eljött az év és nem történt semmi. A tudósok azzal érveltek, hogy minden konjunktó kétszáz éves lefutási periódusban fejt ki hatását. Ez az érvelés nemhogy az apokaliptikus várakozás megszűnését, hanem éppen megerősödését hozta. 1588 után azonban az asztrológiai kiadványokban egyre kevesebb hivatkozás történik az arab mesterekre. Ez az év jelentősen csökkentette az arab konjunktótan befolyását Luther követőinek gondolkodására.

Bár a kopernikuszi világbkép tagadja a földi és égi világ különbözőségét. A 16. századi teológusok számára ezután meghatározó volt a sztoikus, újplatonista és mágikus tanok terjedése, melyekben a természet organikus egységének képe jelent meg. Legjelentősebb inspirátora ennek az eszmekörnek Paracelsus⁹⁰⁰ volt, aki nagy befolyást gyakorolt a lutheránus gondolkodókra is. Az előregedett építményhez hasonló összeomlása a teremtésnek Luthernél is gyakran használt kép.

Számunkra ezután az a kérdés, hogy Bornemisza milyen közvetítés útján kaphatott hírt az asztrológiai várakozásról az 1572-es csillaggal kapcsolatban. A bécsi egyetem mellett legkézzelenfekőbb az a kapcsolat, amely őt ahhoz a humanista hálózathoz kötötte, melyet a wittenberi melanchthoni kör képviselt.

⁹⁰⁰ Paracelsus számára, aki orvos, társadalomkritikus és spiritualista is volt, a háború bűn, különösképpen a világnézeti háború. 1533-ban a bibliai „Ne ölj!” parancsból kiindulva alapvetően és hevesen elítélte a háborút. Paracelsus megegyezik Lutherral abban, hogy elfogadja a védekező háborút, de elutasítja azt, hogy a török kérdésből vallási ügyet csináljanak, valamint el is tér tőle abban, hogy Paracelsus erősen kritizálja a keresztény felsőbbiséget Ferdinánd személyében. A Habsburg igények jogosságának kérdése a Magyar Királyságra vonatkozóan abszolút nem jön elő Luthernél és Melanchthonnál, nála viszont igen. Ebben Paracelsus hevesen támadja a Habsburgok magyar-politikáját, különösen annak a török-propagandáját: „Nem a rabolni vágyó oszmánok akarják a Magyar Királyságot, hanem a Habsburgok hatalmi törekvései provokálták ki a törökök támadását az országra. Az oszmánok teológiai megítélése Paracelsusnál összességében ambivalens. Alapvetően kitar spiritualista felfogása mellett, hogy Istenhez csak az ő útján lehet eljutni. Ezt érvényesnek tartja a keresztényekre és a muzulmánokra is. A szeretet a lényeges. Az oszmánok apokaliptikus szerepe Paracelsusnál is megjelenik. Ez összefügg orvosi és csillagászati tevékenységével. Ezek során foglalkozott Johannes Lichtenberger jövendöléseivel is, ezért érdekesebb a kérdés. A világvége alakjai lennének az oszmánok? Paracelsus jövendölései nem pusztán apokaliptikus töltetűek, hanem át vannak itatva a spiritualista felfogással is. Úgy vélte, hogy a történelem akkor változik, amikor a csillagok megváltoztatják helyzetüket. Paracelsus is úgy vélte, mint ahogyan azt Lichtenberger megjövendölte, hogy a végső csatára Köln mellett fog sor kerülni, de nem biztos, hogy a törökök fognak győzni. A győztes, aminek mindig kell lennie, szerinte nem a török lesz. Paracelsusnál nem található meg az oszmánok klasszikus apokaliptikus interpretációs modellje. *Goldammer, Kurt: Paracelsische Eschatologie. Zum Verständnis der Anthropologie und Kosmologie Hohenheims.* In: *Nova Acta Paracelsica*, 5, 1948. 45–85. *Bezold, F.v.:* *Astrologische Geschichtskonstruktion im Mittelalter.* In: *Aus Mittelalter und Renaissance. Studien.* München–Berlin, 1918. 5–195; *Goldammer, Kurt: Friedensidee und Toleranzgedanke bei Paracelsus und den Spiritualisten.* *Archiv für Reformationsgeschichte*, 46, 1955. 20–46.

Peucer ezt az új égi jelenséget, a bolygók fölé, az állócsillagok szférájába helyezte. Bár megfigyelései ellentétben álltak az arisztotelészi természetfilozófia elveivel, teológiai interpretációja lehetővé tette, hogy Isten különleges gondviselésébe vetett hitével feloldja ezt, és a szupernóva pozícióját jól határozza meg. A wittenbergi matematikus könyvtára katalógusában nem sikerült Farkasnak nyomára bukkanni az 1572-es szupernovával kapcsolatos iratoknak. A másfél ezer tételből álló gyűjteményt halála után írhatták össze kriptokálvinista vád alá helyezésekor, de ez nem az egész könyvtár lehetett. Az összeírásban – ahogy Farkas Gábor Farkas írja – megtalálhatók Kopernikusz, Leovitius, Regiomontanus, Georg von Peurbach bécsi matematikus, csillagász művei mellett különböző ephemerida-kiadások és asztronómiai táblázatok is.⁹⁰¹

„A kora újkori olvasmánytörténeti forrásokban csak elvétve bukkanunk olyan nyomokra, mint Johann Haunold selmecebányai iskolarektor hagyatéki inventáriumának (1595) egy tétele, ahol felsorol egy sajnos közelebbről nem azonosítható értekezést”⁹⁰²- írja Farkas. Batthyány (III.) Boldizsár könyvszámlái között szintén találunk csillagászati munkákat. Farkas Gábor Farkas több azonosítható tételét hozza kapcsolatba az új csillaggal.⁹⁰³

Melanhthon is hozzájárult az arisztotelészi világkép bomlásához. Egy elmélkedésében arról beszél, hogy a Nap Ptolemaiosz ideje óta tízezer mérfölddel került közelebb a Földhöz. A kozmosz pusztulásáról szóló hasonló elképzeléseket tartalmazó források sokasága azonban főként

⁹⁰¹ *Robert Kolb*: Caspar Peucer's Library. Portrait of a Wittenberg Professor of the Mid-sixteenth Century, Center for Reformation Research, St. Louis, 1976. (Sixteenth Century Bibliography, 5.) 37–76. *Szabó András*: Republica litteraria, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Balassi, Bp., 1999. (Régi magyar könyvtár, 2.) 81–82. Legfrissebb összefoglalás Peucer csillagászati tevékenységére Farkas Gábor szerint. Zwischen Katheder, Thron und Kerker: Leben und Werk des Humanisten Caspar Peucer 1525–1602. Katalog der Ausstellung im Stadtmuseum Bautzen 25. September bis 31. Dezember 2002. Hrsg. Koch, Uwe, Domowina Verlag, Bautzen, 2002. 50–55. *Wolf-Dieter Müller-Jahncke*: Kaspar Peucers Stellung zur Magie. In: Die okkulten Wissenschaften in der Renaissance. Hrsg. Buck, August. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 12.) 94–101. „A wittenbergi tanár komolyan érdeklődött Magyarország iránt, körülbelül egy tucat nyomtatvány vagy kézirat volt könyvtárában, ami tárgyában, esetleg személyében hungaricum” – írja *Farkas*: Régi Könyvek új csillagok. i. m. 54.

⁹⁰² Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657), S. a. r. Varga András, MTA Könyvtára, Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1.) (továbbiakban: Adattár 13/1.) 51. „De nova stella Anno Christi 1573”- idézi Farkas 67.

⁹⁰³ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. S. a. r., függelék Herner János, Monok István. JATE, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) (továbbiakban: Adattár, 11.) 403–404. *Barlay Ö. Szabolcs*: Elias Corvinus és magyarországi barátai. Magyar Könyvszemle, 93, 1977. 345–353; *Madas Edit–Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Balassi, Bp. 1998. 133–134; *Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Századok, 139, 2005. 923–944; *Monok István*: Batthyány Boldizsár, a franciás. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX. (Ötvös Péter Festschrift). Összeáll. Font Zsuzsa–Keserű Gizella. SZTE BTK, Szeged, 2006, 185–198.

az 1590-es évekből származik. Az új században a kozmosz összeomlásáról szóló elképzelés a lutheránus prédikációk kedvelt toposza lett. 1613-as prédikációjában erősíti meg Valerius Herberger a lutheranizmusban mélyen élő képet a világ folyamatos elgyöngüléséről. Arra utal, hogy még a legegyszerűbb parasztember is tudja, a teremtés a halál torkában fekszik, hiszen az égboltozat a genezis idejétől fogva 26000 mérfölddel került közelebb a Földhöz. Az összeomló kozmosz nyilvánvalóan változó kozmoszt jelent, a változás pedig nem csak a földi világra korlátozódik. Világos állásfoglalással helyezkedik szembe az arisztotelészi elmélettel. Ezzel nem csekély mértékben járult hozzá az egységes és átfogó világnézet kialakításához – írja Barnes.⁹⁰⁴

Az összeomló kozmosz gondolata azonban teológiailag közvetlenül is értelmezhető. Az elképzelés igen erősen befolyásolta a világ és az isteni hatalom kapcsolatára vonatkozó nézeteket. A tény, hogy Isten – Jézus Krisztus kereszten való megfeszítéséhez hasonlóan – a teremtését cserbenhagyni látszik, ami előfeltétele a végítéletkor való feltámadásnak. Ezekben a képekben misztikus tendenciák is érvényesülnek. Lényegében a reneszánsz által kedvelt, a mikro- és makrokozmosz analógiájáról szóló tan apokaliptikus értelmezéssel való bővüléséről van szó: ahogy az emberi nem romlást és szétesést mutat, megjelenik ez a kozmoszban is. Egyetlen rendet ebben a világvégi feltámadásképzet ad. (Ezt képviseli a misztikus Johann Arndt is 1615-ös prédikációjában.)

Melanchthon 1560-ban felhívta a figyelmet Johann Hilltenre, egy 15. századi ferencesre, aki már 1500 előtt megjövendölte, hogy az 1600. év Németországban Góg és Magóg sátáni hatalma alatt fog állani. Thomas Kaufman⁹⁰⁵ kutatásai bizonyították: egy joachimista hagyomány szerint egy angyali küldött, különleges képességekkel felruházott pásztor kell, hogy megjelenjen, aki egy táborba gyűjti a kereszténységet az Antikrisztus felbukásáig. Ezt egy további, Jordanusnál is idézett prófécia is tartalmazza. Ez lényeges különbség az evangélikus felfogáshoz képest. Az a hit, hogy az 1600-as év eszkatológiai fordulópont Luthertől és Melanchthontól hagyományozódott a reformáció képviselőire (krétával írt feljegyzés Luther szobája falán a wittenbergi Ágoston-rendi kolostorban). Ennek bizonyosságát csak egy Hiltentől származó prófécia kérdőjelezi meg. Ő ugyanis 1516-ra megjövendölte egy olyasvalaki fellépését, aki megsemmisíti a szerzetességet, és kényszerhelyzetbe hozza a pápát (ezt Lutherre vonatkoztatva igazoltnak látták, ezért hitelt adtak a másoknak is). Ezenfelül 1600-ra

⁹⁰⁴ Barnes: Der herabstürzende Himmel. i. m. 142.; Hoppmann: i. m.

⁹⁰⁵ Kaufmann: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Lutherum. i. m.

török uralmat jóslott Európában. Az iszlám mint apokaliptikus hatalom: az utolsó ítélet bibliai jövendölései alapján Luther az iszlámot így értelmezte.⁹⁰⁶

Ez a gondolat nem volt új, Spanyolországban már a 9. században így látta a helyzetet Eulogius (Toledo címzetes püspöke), Paul Avarus (egy cordobai laikus), és a 12. században Gioacchino da Fiore is alkalmazta. Az iszlám Joachim apát szerint is az Antikrisztus eszköze, sőt az Antikrisztus már él, Rómában, és egyszer el fogja foglalni a pápai trónt. Az iszlám pedig az ő előhírnöke. Ennek az elgondolásnak a háttérében valószínűleg azok a beszélgetések állnak, amelyeket Melanchthonnal közösen folytattak Marburgban és Eisenachban Friedrich Mykoniuszal. Mykonius beszélt nekik arról, hogy Johannes Hilten ferences szerzetes már évekkel korábban megtalálta a török veszély jövendölését a dánieli próféciaokban.

A török elleni csata a végítélet előtti utolsó nagy erőfeszítés, az ítélet napját 1600-ra datálták. Hilten eme jóslata alapján (amit Luther és Melanchthon hagyománya hitelesített) született aztán az összes többi számítás és találgatás.

Ez közzájön forgott egészen az 1590-es évekig, mégsem okozott rendkívüli izgalmakat az 1600-as esztendő eljövetele. A végítélettől való rettegés, amely az egész időszakra olyan karakterisztikusan jellemző volt, erősebbnek tűnt annál, hogy egyetlen konkrét dátumhoz legyen köthető.

Bornemisznánál ez az 1600-as időpont érdekes módon nem tűnik fel. Ő saját életével kapcsolatban egy közelebbi véget várhatott, mondjuk 1584-et vagy egy későbbit óvatosságból, melyet a fent említett évszámokban leírt. Mintha megjedne saját jóslatairól, azt mondja, hogy melyik időpont következik be, azt döntse el a hívő, ő nem tudja, „de készen legyen mindig”.

Völker Leppin írja, hogy az iratok tanúsága alapján két módszer figyelhető meg a világ végének időpontjára való figyelemfelhívásnak.

1. Az első módszer szerint egy közelgő időpontot jelölnek meg pusztán kronológiai-csillagászati számolgtatásokat, a teremtéstől számított időszakot véve alapul vagy egyéb módon elvégzett számítások alapján, természetesen értelmezve és elemezve azokat;

2. A második módszer pedig egy, a jelenkorra értelmezett, ha úgy tetszik belemagyarozott jövendölés beteljesedésének bemutatása. A jövendölésekről Krisztus

---

⁹⁰⁶ A legenda azonban valószínűleg csak utánköltés, ugyanis Hiltenre az a Myconius hívta fel a figyelmét a wittenbergieknek, aki a Zürichi Kör vezető személyisége volt az 1530-as években, és bár Zwingli nem, ő fontos szempontként kezelte a török kérdést. Myconius Bullinger szellemi vezetője és felettese, majd Baselbe kerülve annak a csoportnak a vezetője a városi tanácsban, aki szorgalmazza Bibliander Korán-kommentárjának és iszlámáttekintő művének a kiadását, melyhez a wittenbergiek írnak előszót 1543-ban. Vö. *Segesváry*: i. m.

azt mondja, hogy megismerésükhöz nemcsak hitre, hanem nyitott szemekre és nyílt tudatra, nyitott szívre is szükség van.

Sok szerző hívja fel a figyelmet arra, hogy korábbi jóslatok a történelem korábban lezajlott eseményeire érvényesek voltak, így egy jövődőlés alapján egy időbeli keretet lehet létrehozni, amely beteljesedése után, kronológiai-mennyiségi számítások útján kiszámítható a végítélet napja, illetve éve; így a vég napjának lehetséges változatai időben előre megadott sémák szerint íródtak⁹⁰⁷ meg. Ezen modell alapján működtek a Dániel látomásaira Dán 2,31–46; 7,2–15, valamint 7,17–28. hivatkozó szerzők jövődölései is. Dániel jóslata Nabukodonozor álmának megfejtésén alapszik, amikor látomásában a tengerből kiemelkedő négy állatot lát, oroszlánt, medvét, párducot és egy tízszarvú rettenetes vadállatot, amely négy birodalmat jelképez.⁹⁰⁸ Tehát a jóslat szerint az Úr eljövetele a birodalom széthullása után lesz. Daniel Schaller, Nikolaus von Amsdorff 1551-ban közvetlen tapasztalataikról számolnak be egy röpiraton, a háborút illetve a birodalmon belüli viszálykodást a Dániel-jóslattal azonosítja.⁹⁰⁹

Az államelméleti elgondolásait Luther, mint általában minden más esetben, az Antikrisztusból kiindulva próbálta értelmezni. Ez a világkép, ami alapján a németek jogigényét próbálta legitimálni a dánieli prófécián, a negyedik monarchián és kisszarv-elméleten keresztül a Római Birodalomra, szintén sok egykorú teológust késztetett saját véleménye elmondására. Természetesen a wittenbergiek mind mesterük mellé álltak, de Zwingli, Kálvin vagy Jean Bodin jelentősen eltért azoktól a gondolatoktól, amit Luther képviselt, és szembeszálltak gondolataival. Különösen a franciáknál. Jean Bodinnál már nincsenek erre vonatkozó számítások. *Emanuele Tremellionál és Francois de Jonnál a dánieli jövődölések csak a IV. Antiochos Epiphanes korára vonatkoznak.*⁹¹⁰ Ennek

⁹⁰⁷ Leppin: Antichrist und Jüngster Tag... i. m.Uo. 59.

⁹⁰⁸ Dán 7

⁹⁰⁹ Leppin: Antichrist und Jüngster Tag... i. m. 60–61

⁹¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy a szkíták, ugyanúgy, mint a törökök, fiatal, történelem nélküli népként léptek fel. Fiatalságuk, mely nem a gyermeki állapottal keverendő össze, az újdonság erejével csapódott be Hérodotosz korába. Mégis, a szkíta tézis, nehezen magyarázza a török népnek a dominanciáját, tehát szükség volt egy másik modellre is, mely a feltételezett eredet helyett, az érkezési pontot vette alapul. Márpedig a Török Birodalom akkor a Földközi-tenger legnagyobb part menti részeit foglalta el az Isztria és Gibraltár közti szakasz kivételével. Magyarán, ezen az Európához oly közeli behódoltatott zónában a török hatalom egy másik helyébe lépett, mely méreteiben és karakterének abszolút jellegében hozzá volt mérhető: a Római Birodalom helyébe, mely tíz évszázaddal azelőtt uralkodott ugyanezen a helyszínen. A szkíták mellett a római antitézis teljesedett ki, de együtt, párhuzamosan létezett a két, sztyeppe-i és városi modell. Ettől kezdve Paul Jove, Pierre Belon, Guillaume Postel, illetve André Thevet – ez utóbbi kevésbé gyanúsítható törökbarátsággal – ellentétes kijelentésekre ragadtatják magukat: a törökök születésüknél fogva kegyetlenek és barbárok voltak, de emellett úgy tekintettek rájuk, mint a csodálatos latinok hatalmának, jogi és katonai rendszerének, gazdagságának, műemlékeinek, sőt erkölcsi értékeinek

az örökösei. Ugyanakkor tátongett egy szakadék is a két modell között, nem más, mint a törökök valóságos leírása, amelyet nem lehet körülbástyázni mítoszokkal. Úgy vélték, hogy e szakadék felett átnyúló lánchíd hiányzó láncszeme az iszlám volt: ami a két ellentétes alapvetést, az abszolút barbárt és az antik civilizációt kötötte össze. Thevet a törökökről azt írta, hogy „ennek a népnek nem volt ismerete sem Istenről sem törvényről. A mohamedán vallás tehát egyiket és másikat is megadta nekik. Akkortól vált hódító néppé a török, amikortól felvette a monoteizmust és az erkölcsi törvényeket. Ebben csak az okoz nehézséget, hogy a 16. században az európaiak nem tekintették vallásnak az iszlámot, csak és kizárólagosan a kereszténységet. Theve úgy pontosított, hogy a törökök „hagytak magukkal elhitheti egy olyan vallást, amely féktelen, és amelyben megragadható a bujaságra való törekvés”. Az iszlám által átadott tanítás nyíltan a bűnre, a paráznságra sarkall (ezzel a többnejűséget vitatták), és alapvetően pogány, bálványimádó. Érthetetlennek tűnt számára, hogy hogyan tudott egy ilyen hit győzedelmeskedni, és eszközként szolgálni a török terjeszkedésben. Ez csak úgy volt felfogható, hogy Isten ezzel a közvetett eszközzel akarta megbüntetni a bűnös Nyugat-Európát.

A római modell kifejezetten közelebb állt a valósághoz, mint a szkíta elképzelés, mivel az akkori helyzetet tükrözte. Az ottomán állam ereje, egy évszázados folyamatos felívelés után már túl tartósnak bizonyult. Az aktuális területből kiindulva próbálták bemutatni a törökök személyiségét, ennek leírásához pedig az utazók léptek a történészek és mítoszírók helyébe. Pierre Belon személyesen járt a birodalomban, és az *Observations sur les singularités et choses memorables* (Megfigyelések különös és emlékezetes dolgokról) című, 1553-as művében mindenütt a letűnt Római Birodalmat véli felfedezni, és itt nem csak a műemlékekre kell gondolni, hanem a szokásokra, intézményekre, sőt a Római Birodalom emberekben élő emlékezetére. Megállapítja, hogy az étkezési szokások, valamint a katonai erkölcs változatlanul fennmaradtak, melyet az ide érkező hódítók magukévá tettek, sőt letéteményesévé lettek olyan tudásnak és ismereteknek, melyek egy időre sírban nyugodtak, és csak arra vártak, hogy feltámadjanak. Pierre Belon szerint a törökök több dolgot vettek át az ókortól, úgy, mint például a görög orvostudományt és filozófiát (ismerték Hippokratész és Arisztotelész műveit, melyeket törökre is lefordítottak), vagy a jégkészítés fortélyát (a római patríciusok mintájára, a szultán is jeget kevert italaiba), valamint a termálfürdőket. Ami ennek török megfelelőjét, a hammamot illeti: a külföldi utazók elismerően szóltak az akkortájt Európában ismeretlen higiéniai körülményekről. Az Ottomán Birodalom tulajdonképpen az antik ideált testesítette meg, Isztambul pedig a modern Bizánc, csodálatos Roma dediviva volt. Szinte kizárólag római örökségnek számított a törökök harcművészete. E téren sokáig határozottan felülkerekedett a keresztény népeken, és a régiak művének méltó folytatójaként tűnt fel. Pierre Belon, majd ennek visszhangjaként André Thevet, Guillaume Postel, és Nicolas de Nicolay írja le a török hadi erkölcsöt. Egybehangzóan részletezték, hogy a török katona visszafogottan táplálkozott, és csak vizet ivott. A török nem tette tönkre fizikumát iszákossággal és túlzó nagyevésekkel, mint tették ezt európai testvéreik. Az öreg kontinens elnöiesedett szájhőseivel szemben a janicsárnak nem volt szüksége csomaghordó cselédre. Mint Métellus légiósai a Jugurtha elleni hadjáratban, a török katona „magánál hordja ételmét és felszerelését” – írta Belon. Guillaume Postel 1560-ban a *République des Turcs* (Török köztársaság) című művének kezdő levelében (amelyet egyébként a dauphinnek ajánlott) a következőképp fogalmazott: „józsánság, türelem, engedelmség, egyszerű katonai fegyelem” jellemezte őket. Visszatérve Belonra, az *Observations*-ban (Megfigyelések) kifejezetten pozitív képet fest a törökökről. Megjegyezte, hogy a török könnyebben tud egy táborba gyűjteni ötszáz ezer embert, mint egy európai herceg százezret. Ez a hatalmas méretű haderő, és szervezettség rejtélynek tűnt a megosztott európaiaknak, akiknek legfőbb államai a század közepére öldöklő testvérháborúba sodródtak. A keresztény hercegek féltékenyen tekintettek erre a hatalmas török erőre, és ahelyett, hogy egységbe tömörültek volna a nagy ellenséggel szemben, inkább egymást gyengítették. A törökök tulajdonképpen jobban tanultak a múlt leckéjéből. Összefoglalva, a törökök ereje, csak a régi rómaiakból kiindulva volt érthető, mivel csak ők rendelkeztek olyan nagyméretű birodalommal, és egységesítő törvénykezéssel, amely összefogta a sok helyi szokást és a sok különböző, mozaikszerűen szétszórt népet. Ugyanakkor, mint Rómában, Isztambulban is, a hallatlan fegyelemmel párosult egy nagy tolerancia is. Pierre Belon itt arra gondolt dicsérően, hogy az ottomán hatóságok szabadon hagyták például a zsidókat, nesztoriánusokat vagy az örményeket vallásuk nyilvános gyakorlásában. Ez a birodalom modernnek számított, amely a győzelmes iszlám mellett megtűrte még a kereszténység keleti ágait is, követeve a latin mintát, akiknél a különböző kultuszok (Mírtha, Isis, Dionysos stb.) jól megfértek egymás mellett. Guillaume Postel odáig merészkedett, hogy a török toleranciában – amint megvalósult annak idején Rómában – meglátta a lehetőségét annak, hogy a kereszténység világalomra jusson. Az Ottomán Birodalom kedvező táptalajt biztosított a „helyreállított igaz vallás” világalomának, amely a történelem végső szakaszát nyitja meg, és amelytől fogva már toleranciára sem lesz szükség, mert minden egy lesz. Guillaume Postel és a török „rögeszme” Frank Lestrinant, a mulhouse-i Université de Haute-Alsace egyetem professzorának az

ellenére a német reformátorok, a kortárs katolikus teológusokkal szemben ismét aktualizálták az apokaliptikus gondolatokat, amely a Német Birodalomban különös táptalajra talált.

A lutheri gondolatokból kiindulva, a 16. századvégi német protestánsok már teljesen meg voltak győződve, hogy a világvége pillanatokon belül eljön és arra a következtetésre jutottak, hogy a negyedik dánieli monarchia nem más, mint a Német-római Birodalom. Dániel jövendölését⁹¹¹használta fel terjedelmes munkájában Wolfgang Amiing, református író is: a végidő közelségének jeleként a Római Birodalom kettéosztottságát jelöli meg, helyesebben a két irányból ható erőket, a kétfelől jövő támadásokat. Nyugat felől a pápaság, kelet felől pedig a törököket nevezi meg gonosz erőkként, az író szerint ugyanis mindkettő felérhet az Antikrisztussal.

Mint láttuk, a probléma már jelentkezett Melanchthon krónikaszerkesztésekor is, de mégis az ő belső ellenfele, Flacius Illiricus nagy történelmet rendszerező művében jelent meg először, a *Magdeburgi Centuriákban* (évszázadokban), a századonként tagolt történelmi kronológiájú műben, hogy a keresztény hit korrupciója a pápák hatalomra kerülésével vette kezdetét, amely majd a Nyugat-római Birodalmat elvitte koruk kialakult helyzetéig. A másik fele, a Keleti Császárság azután a törökök uralma alá került, de ezt megelőzően szintén felrúgta az isteni törvényt, és istentelen zsarnokságba süllyedt. A Dániel könyvében szereplő 10 szarvat a Római Birodalom egész területével azonosította Dominicus Aquinas, megnevezve Ázsiát, Afrikát, Hispániát, Skóciát, Galliát, Angliát, Dániát, a Skandináv-félszigetet, Lengyelországot és *Magyarországot*. Egy másik elképzelés szeriént, amely egy névtelentől származik 1612-ből, a szóban forgó királyságok *Spanyolország, Franciaország, Anglia, Skócia, Dánia, Svédország, Lengyelország és Magyarország, illetve a Görög és Német Császárság*. Dániel könyvének 7. fejezete alapján az Antikrisztust Luther a törökökben látta, kíséretükben „három szarv” Kis-Ázsia, Görögország, illetve Egyiptom, amelyek a Török Birodalom részét képezték.

A négy-birodalmi sémán kívül az apokaliptikus iratokban előkerülnek az ítéletszerű jóslatok is. A háromszakaszos modellt a Talmudból merítik, ami Illés próféta jövendölésén alapul: A 6000 évről szóló jóslat a *Carion-krónika* által terjedt el. A 16. században élt szerző szerint az 56. században jár a világ az 1500-as években. Ennek a

---

előadása alapján, mely a középkori gondolkodó halálának 500-ik évfordulójára 1981. szeptember 5. és 9. között, Avaranches-ban rendezett nemzetközi Guillaume Postel konferencián hangzott el.

⁹¹¹ Dán 2,40–43

nézetnek létezett egy radikálisabb változata, mely szerint a 6000 évet 12 részre kell osztani, és már az utolsó, tizenkettedik szakaszba kerültek.⁹¹² Bornemisznál ez így szerepel:

„Hatezer esztendeig áll a világ, a kétezer üres lesz, kétezer törvényes lesz, kétezer a messiás ideje lesz. Ha kedig ezeknek valami híja lesz, ami sok bűneinkért lesz. ”⁹¹³

Ítéletszerű jóslathoz sorolja Leppin az 1584–1588-ra várt világvégét is mely, bizonyításához korának matematikai csillagászti tudását és az antik hagyományoknak felhasználásával asztrológiai bizonyítékokat találtak.

Tehát Bornemisza is a Melanchthon korától hangsúlyozott, az 1580-as évekre kulmináló, egyre közelebb kerülő, leszakadó égbolt természeti katasztrófájában hitt, mint korának német vagy angol kortársai, és ehhez saját kora változó világnézetét használta bizonyításként. Mindez az antikvitásból átörökített, augustinusi világnézetbe bedolgozott, öregedő világegyetem arany-, ezüst-, réz- és vaskori képét ötvözte az Ószövetség Dániel könyvének agyaglábú szobor látomásával és az egymást követő négy birodalom állatjelképeivel.

„Ez a négy birodalom a babiloni, perzsa, macedóniai és római az utolsó ítélet, pedig Dániel szerint a hatodik időszak végén a negyedik birodalomban lesz, amely két részre szakadt török császárságra és német császárságra. (P I. L) E birodalomban Julius Caesartól Maximilianusig 158 császár uralkodott, közülük 48 Konstantinápolyban és 13 török császár. Összesen tehát 171-en császárkodtak a IV. birodalomban. E Birodalom vége után pedig maga Krisztus fog császárkodni”⁹¹⁴ – írja.

Bornemisza – mint látjuk – mind Luther, mind Kálvin ellenében vallja Krisztus ezeréves birodalmát. A legenda szerint a világcsászár legyőzi az Antikrisztus seregeit. A kiszáradt fára akasztja pajzsát, és átadja az uralmat Krisztusnak. A fa természetszerűleg

⁹¹² *Leppin*: Antichrist und Jüngster Tag.... i. m. 63.; Melanchthons Astrologie. Drei-Kastanien-Verl., Wittenberg, 1997

⁹¹³ *Bornemisza*: Postilla. Első része az evangéliumokból és episztolákból való tanúságoknak, melleket a keresztyeneknek gyülekezetiben szótak predikálni minden ünnepnap. Kit az uVr Iesusnak lelke által az együgyü keresztyeneknek iduösseges tanúságokra íra Bornemisza Peter, Pestifi. (comiatin) Sempteröl 1573 (Huszár Gal) I. 52. a.

⁹¹⁴ Bornemisza Péter: Ördögi Kisirtetekről, avagy röttenetes utalatosságokrol ez meg ferteztetet világnac és azbol való ki tisztogatasarol az mi Vruc Iesus Christusnac. Sempten 1578. Rmk I. 148. Rmny 433 P. I. CLXIX

a paradicsomi bűnbeesés fája, amely kizöldül.⁹¹⁵ A fát almának mondják, Luther körtefáról beszél.⁹¹⁶

1538. január 15-én Luther Wittenbergben, Hieronymus Krappénél vacsorázott, s a vacsora alkalmával a császárról és a békéről is szó esett. Luther arról beszélt, hogy Németország már csak volt, mert eljött a nagy, gonoszok elleni csata ideje, legyen az a török vagy bármilyen más nép. Egy 16. századi jóslat szerint a végső harc színhelye Salzburg lesz, mégpedig egy csodás körtefa árnyékában. A körtefát a legenda szerint többször kivágták, azonban Isten parancsára újra és újra kinőtt a földből. A jóslat pedig így hangzik:

„Ha ez a körtefa már nem zöldell, akkor kezdődik a háború, amely hatalmas erejű lesz, népeket fordít majd egymás ellen, mindenütt halottak fekszenek majd. Egy nép marad majd csak életben, de az is pusztulásra van ítélve.”⁹¹⁷

Magyarországnak azonban nincs császára, nincs körtefája. Bornemisza számára tehát nem okoz államelméleti problémát, hogy a Német Császárság negatív vagy pozitív szerepben áll-e. Nem köti egyik birodalomhoz sem érzelmi kötelék. Mindenesetre biztosan állítja:

„Góg és Magóg, a törökök sokasága jelentik, hogy közel az utolsó ítélet”⁹¹⁸

A 16. század az egyházszakadás kora valamint az iszlám előretörésének egyik legsikeresebb időszak. A kor európai gondolkodása ezt a helyzetet próbálja modellezni, amelyhez a Biblia apokaliptikus iratait használja. Minderre talán legalkalmasabbnak Dániel próféta könyve és annak birodalmakat jelképező állatlátomásai adódtak. Nyugat-Európában a század közepére kibontakozott egy éles államjogi vita, a Német-római Császárság szerepéről, melyet a wittenbergi teológusok a végidők előtti utolsó birodalomnak tartottak. A franciák, olaszok, svájciak, magyarok ezt az állítást opponálták, függetlenül attól, hogy milyen felekezethez tartoznak. A német luteránusok országukat és saját vezetőiket (Luthert például) apokaliptikus, üdvtörténeti szerepben szemlélték, ahogy a pápát és az oszmánokat is. Mindezt megpróbálták alátámasztani koruk természettudományos látásmódjával és katasztrófaelméleteivel is, mely a bomlodozó arisztotelészi-ptolemaioszi világmép helyét igyekezett betölteni. Bornemisza Péter apokaliptikus látásmódja részben ebből a Németországból kapott impulzusokból táplálkozott; mint legtöbb honfitársánál, nála is egy

⁹¹⁵ *Möhring*: Der Weltkaiser der Endzeit. i. m. 166–269.

⁹¹⁶ A török népeknél az 1500-as években a hanyatlás egy további állomását jelentette egy végső harcról szóló elmélet. Ez egy régi, népvándorlás korában gyökerező elképzelés egy harcról, ahol a lét vagy nem lét kérdéséről kell döntenet. Ez tehát egy több évszázadot átölelő hagyomány, amelyek a 15–16. századi jóslatok alapjául szolgáltak.

⁹¹⁷ *Peuckert*: i. m. 160.

⁹¹⁸ *Bornemisza*: i. m. Postilla. I. LI.

dc_220_11

eklektikussá váló szemlélet az, ami kitapintható. Másrészt a török frontország mentális háttere formálta gondolkodását.

Összegzés

A végítélet szörnyalakjai a tyconiusi-agustinusi bibliai hermeneutika alapján típusok, lenyomatok, melyek Isten időtlen történetében, mint árnyak jelennek meg, a Megváltó a Krisztus ellentételezéseként. Valójában azonban – mint János apostol apokalipszise állítja – soha nem léteztek, mert nem szerepelnek az ítélkező Isten, a Bárány könyvében. Csak az emberi időben nyomulhatnak be a bűn megjelenésével ütött résen. Tehát az ellenük folytatott küzdelem egy helyreállítási folyamata, feltámasztási törekvése Isten idejének, hatalmának teremtett világa rendjének. Az egyre terjedő bűn, a fokozódó pusztulás megállításának kezdete és folyamata tehát az apokalipszis.

Az az időfolyamat, mely rehabilitálja az örökkévalóságot. A Biblia ideje az örök időben játszódik, típusai-lenyomatai (melyet figuráknak fordítanak latinul, ezért lesz Tyconius *Szabályok könyve* *Figurák könyvévé* a középkor legnagyobb apokaliptikus látnokánál, a Gioacchino da Fiore ciszterci apátnál.⁹¹⁹) Ez okból hívhatók elő és jelennek meg a Biblia történeti könyveiben, különböző szövetségi könyveknél, mert az eszkaton felé mutatnak, azt hordozzák magukban, ahogy a teremtés történetét is. A centrum, a megváltás felé mutatnak, összekötik a darabokra tört időt, az ember perceit az örökléttel.

A várakozó ember azonban, nemcsak a történelmet méri fel visszamenőleg a teremtésig, hanem az időt birtokló Mindenható jeleit követve bemerészkedik az aeternitásba, és feltárulkozik előtte a jövő, *amely ettől fogva változtathatatlaná válik*. Tehát az apokaliptikus szerző – mint Bernart McGinn írja – „nemcsak reagál az adott kor eseményire, hanem alakítja is Isten követőjeként, munkatársaként a történelmet.”⁹²⁰

A 16. század magyarországi szerzői építenek egyfelől egy határmentalitás hagyományából eredő élő apokaliptikus irodalomra, másfelől pedig a 16. század modern apokalipszis érzésére. Ez az irodalom és életérzés a felekezeti képződéshez kötődő polémiából fakad, az új körülményekhez igazodva használják a szereplők. Ez a polémia is már hagyományos, eddigi gondolatokhoz és szerzőkhöz kötődik. Az európai irodalom elemeit felhasználja, de történeti háttere egy gyökeresen új világnak az alapjait rakja le teológiai, államelméleti és szociológiai szempontból.

Magyarország a 16. századi ember szemében az apokalipszis történetének a centrumában áll. Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli Góg és

⁹¹⁹ *Fabiny Tibor*: Tyconius kettős egyházzól alkotott elképzelésének ágostoni... i. m. 5–25.

⁹²⁰ *McGinn*: i. m.

Magóg népével szemben épített falát. Az életforma, amelyhez az Antemurale toposz kapcsolódik, amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában nő fel, Magyarországon már ekkor mintegy fél évezreden keresztül ismert volt. Már korán rájöttek, hogy a keresztény-mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek. Ebben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegükénél fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összezapásai, ugyanakkor kontakterületként is funkcionáltak.

Az ütköző zóna élete éppen kiszámíthatatlansága és generációkon keresztül tér és időhatárainak kijelöletlensége miatt egy apokaliptikus várakozás színtere volt. A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. Minden egyes ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis népéről. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között éltek. Világuk ideje szakaszossá lett, hullámvá vált. A háború éltette, vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya, vagy a támadás kivédése, túlélése volt.

A magyar későközépkori hagyomány éppen a törökkel vívott élethalálharc miatt már a Hunyadiak és a Jagellók időszakában sokkal fogékonyabb az apokaliptikus látásmód iránt, mint Nyugat-Európa. Bár az apokaliptikus időszemlélet nem minden esetben a krízis szülöttje, Magyarországon azonban bizonyosan ez hordozza és indokolja, hogy a legjelentősebb szerzetesrendi központok és alkotók visszanyúlnak a keresztény középkor és ókor alkotóinak ehhez a látásmódjához.

A legjelentősebb 15. századi magyarországi származású apokaliptikus szerző Georgius de Hungaria, „a szászsebesi névtelen” a domonkos rend tagjaként adja ki könyvét, mely legnagyobb hatással van a török szerepét feldolgozó apokaliptikus irodalomra a reformáció előtt, és döntő befolyást gyakorol Luther szemléletére is. A „török vallás” mint korrumpált kereszténység, eretnecség értelmezhető. A szót teológiai értelemben használja. Egy post-joachimista irat alapján a mohamedanizmust az antikrisztus spirituális megjelenési formájának tekinti. Emiatt nem lehet békésen együtt élni vele mint téríthető néppel, ezért kell a végletekig küzdeni vele. Az eretnek szekta már nemcsak tudatlanságától fogva tévelyeg, hanem ahogy ő is mondja, apokaliptikus keretben értelmezhető, mint II. Piusz enciklikája szerint az apokaliptikus hétfejű

sárkány népe ez. Elmondja, hogy a keresztények megerősítésére és felkészítésére szánja művét.

A ferences rend kulcsszerepet töltött be a 14-15. század határvédelmi rendszerének lelki gondozásába. Ehhez történet szemléletként egy apokaliptikus modellt használt fel, melynek az egyetemes ferences rend története során alakított ki. A ferencesek misztikus jegyeket is hordoztak, mely megfelelővé tette őket arra a közvetítői szerepre, melyet Gioacchino da Fiore jelölt ki a szemlélődő rendek és az aktív rendek között. A joachimista apokaliptikus befolyás a rend legnagyobb hatású magyar alkotóinál, mint például Laskai Ozsvát, a 15. század fordulóján nem igen mutathatóak ki. Mindazonáltal a mohamedán veszély érzete és ennek apokaliptikus feltűntetése arra utal, hogy az apokaliptika radikális színezetű, ferences változata, a szerzők óvatossága ellenére is ismert volt. Ezt bizonyítja, hogy az ország ferencesektől befolyásolt déli részének olyan katolikus papjai is, mint Szerémi György írásaiban is ezt az apokaliptikus frazeológiát és látásmódot képviselte a 16. század második felében. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a kolostori könyvtárak kontinuitása mellett a szellemi és prédikációs tevékenységük is az volt és követte a török hódoltság ideje alatt is a 16-17. századot túlélő rend középkori apokaliptikus történet szemléletét.

Tarnai Andor a ferencesekhez hasonló rendszer kiépülését tárta fel a pálos szerzeteseknél. Gioacchino da Fiore eszméinek megelevenedése, és a magyarországi történelmi körülményekhez való igazítása történik a rend spirituális szárnyában. A 16. század elején, tíz évvel a Magyar Királyság sorsdöntő csatája előtt Gyöngyösi Gergely, a rend tisztségviselője azonban már ismét a joachimista apokaliptikus modell végítélet népeként mutatja be a törököt.

Az Antikrisztus alakjának igazi leírását - bár megnevezés nélkül- Szent Pál Thesszalónikiakhoz írt második levelében kapja. Névvel János apostol levelében jelenik meg. A Jelenések könyve alapján, főként hamis prófétaként ábrázolták, aki bűnre csábít, és pusztulást hoz. A Tiburi Sibylla valamint Pszeudo-Methodius jóslata és az Adso-féle „*Az Antikrisztus származása és élete*” példázza azt az apokaliptikus tradíciót, mely az eszkatológikus témákkal foglalkozó bibliai szövegeket profetikusan ábrázolja. Az Úr napja szereplőit valóságos, jelen és jövőben előforduló történelmi személyekkel helyettesítették be. Az Antikrisztus zsidó kötelékekkel fog rendelkezni, trónját Jeruzsálemben építi fel, eljövételét semmi nem akadályozhatja meg, csak a lelkeket lehet felkészíteni rá.

A Jelenések könyvének tipológikus szövegmagyarázataira az eredetileg görög nyelven írt, majd később latinra fordított *Tiburi Sibylla könyve* nyújt példát, mely egy újfajta apokaliptikus víziót indítványozott, új király eljövetelét várta, ki a kereszténység ellenségeit semmisíti meg legyőzve az északról jövő barbár népeket és a Kaukázus mögé visszaszorított Góg és Magógot. Mindeközben az Antikrisztus, ki hamis csodákkal többeket megtéveszt, elfoglalja a jeruzsálemi templomot. Mihály arkangyal az Olajfák hegyén megöleti az Antikrisztust. A Pszeudo-Methodiosz féle *Jelenések* a muszlim hódítók egy keresztény lovag általi legyőzését vetíti előre. Az Antikrisztus történetének Adso-féle változata legendává nőtte ki magát, és főleg a késő-középkorban széles körben elterjedt.

Luther a középkori magyarázatok talaján állva fogalmazta meg saját koncepcióját, ugyanakkor gyökeresen át is értelmezte az Antikrisztus-fogalmat. *Luther* nemcsak az egyes pápákat, hanem a pápaságot, mint intézményt tartja Antikrisztusnak. A kinyilatkoztatás-felfogás a kinyilatkoztatási séma értelmében lehetővé tette a pápaság eszkatológikusan speciális értelemben való azonosítását az Antikrisztussal. Ezáltal alakult ki az új Antikrisztus-koncepció.

A szövegek argumentatív jellege abban is megnyilvánul, hogy azoknak, akik egyébként is tudják, hogy a pápa az Antikrisztus, anyagot szállít. Katolikus oldalról a válaszadáskor általában *Luther* bibliai érveit használják fel. Az Antikrisztus-identifikációnak szerepe van tehát a konfesszionalizáció korának felekezeti elhatárolódásban. Az Antikrisztus fogalma olyan kulcsszóvá válik, amely mentén *élesen elhatárolódnak* egymástól a lutheránusok és a katolikusok. A pápaság „antikrisztusos” jellegét a szerzők a pápákról szerzett felszínes ismereteikből vezetik le: szerintük a pápák nemcsak Krisztust képviselik, hanem az ő helyére akarnak lépni, tehát ők akarnak Krisztussá válni. Azaz egy konfesszionalizációs folyamatban rendszerező, elhatároló szerepet tölt be a fogalom, mely a felekezeti határok megerősítését szolgálja a liturgiában, a ceremóniális rendben, az életvitelben, az egyházi hierarchia szerveződésében. A középkori keresztény társadalom több felekezetre való hasadásában játszik szerepet az Antikrisztus-vita. A felekezetek mindegyike külön tér- és időszerveződésre tartott igényt.

A konstrukciót Magyarországon először Ozorai Imre képviseli. Nála azonban még „szétfolyó körvonalú” a figura és nem kifejezetten a pápát, vagy a mohamedánokat testesíti meg. Mindez majd a század közepére Batizi András művében fog bekövetkezni Melanchthon kettős Antikrisztus tanának felhasználásával.

Szerémi György lemond a „Propugnaculum Christianitatis” toposz továbbviteléről kiútkeresése és helyzetfelmérése kapcsán, hiszen szülőföldje a Szerémség (1526), de országának fővárosa Buda, sőt első királyának alapító központja, Esztergom (1543) továbbá királyainak temetkezőhelye, Székesfehérvár is elveszett (1543). Neveltetése, katolikus papi volta és a török veszélyeztetettségéből fakadó katasztrófatudata határozta meg személyiségét: e megváltozott világban is életben kívánta tartani az alapvető erkölcsi értékeket. Történet szemlélete szerint ezek hiánya, a vétkek, mulasztások sodorták a katasztrófa szélére Magyarországot. Úgy látja, hogy a határvonalból és a mögöttes hazából, kulturális védőfalból, melyet ferences elődei hirdettek pusztá tét lett, a ferences Laskai által leírt erős népből pedig menekült és babiloni fogoly, amely Góg népének örökös szolgája. Számára tehát ez a politikailag is kilátástalan helyzet a kollektív bűnért a transzcendentális síkon kimért kollektív kárhozat volt. Szerémi talán az első, aki a nemzeti bűnöket egy hanyatlási folyamat centruma és végkifejleteként értelmezi, egy nemzethalál, bűnhődés bekövetkeztéként ábrázolja, a bűn megérdemelt és elkerülhetetlen isteni büntetéseként, ennek azonban nincs feloldása, csak a kollektív kárhozat. Egy nép megbolydult, örült gondolkodását saját rendjével, törvényeivel, államával, uralkodóival szemben. Dózsa György felkelése és az utána következő esztelen tomboló bosszú, Nándorfehérvár elveszte, a várak leépítése, az ország gazdasági erejének kimerítése pedig a racionális véget, mindezt pedig egy biblikus látomásos profetikus keretben adja elő.

Farkas András és prédikátortársai a 16. század közepén megtalálták azt a kipróbált módszert, mely átsegítette őket a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán. A módszer összekapcsolódik azzal a lelki megrázkódtatással, mely a keresztény Európa végleges felekezetekre való hullását, „meghasonlását” hozta. A meghasonlás pedig egy ötszáz éve nem látott, minden társadalmi rétegre kiterjedő felekezeti háborút, mondhatnánk úgyis, hogy népiertást idézett elő az öreg kontinens szívében, oly módon, mely ez idáig, csak a peremterületekre, az iszlámmal határos frontzónára volt jellemző.

Az apokaliptikus keret Batizi András verses világkrónikájában válik először kidolgozottá. Nála egyértelműen a melanchthoni kettős Antikrisztus fogalom ad dinamikát, a pápa mint lelki, a török mint a testi Antikrisztus az Ezekielitől ismert Góg és Magóg népeiként jelenik itt meg, és a Josephus Flavius korától élő toposzrendszer Kaukázuson túli népeit eleveníti itt fel. Ez a magyar gondolkodásnak szintén nem idegen.

A kereszténység védőbástyája toposzt saját országuk határára azonosították be, amelyen belül a szent tér, a kereszténység Isten vándorló népe, az egyház élőhelye létezett. Ezen kívül pedig az apokalipszis népének földje a „nem tér”, mely a végső ellenség földje, a „nem tér” annak a népnek, annak a hamis prófétának a helye, mely nem íratott be az élők könyvébe, mint ahogy János Apostol látta, tehát nem is létezik.

Batizinél már láthatjuk, hogy ennek a letargikus, pesszimista álláspontnak van egy újraélesztése és behelyezése a wittenbergi teológiába. A wittenbergi teológia ebben a kérdésben a középkorban már kimunkált elemekkel és érvrendszerrel dolgozott. A középkor alkotta meg a pápáról a lelki és a mohamedánokról a testi Antikrisztus fogalmát, ez a kor találta ki, hogy a mohamedánok Góg népe.

A magyarországi közvélemény is ezért hajlott az új nézetre, mert ráismert a már befogadott elemekre, csak az új alaphelyzetre alkalmazta tanait. Ráismert a protestáns-katolikus tábor szembenállásában és egy támadó végítélet népeként aposztrofált török Góg népével való azonosításában.

Batizi versében a régi bevált módszert követi, a keresztény ókor óta használt államelméleti sémát, Dániel látomásos apokaliptikájának négy birodalmát alkalmazza ő is, akár az augustinusi történet szemlélethez visszatért Melanchthon, és a török veszélyt Dániel könyvének fordításakor exegetikailag a vadállat fején kinőtt, a többi szarvakat kitépő harcias kis szarvval beazonosító Luther. Erre a sablonra fűzi fel kora eseményeit is. Megjelenik a *bűn* a bálványozás, *büntetés* a török legyőzete és a fogság ótestamentumi történet szemlélete. Batizi beazonosítja az apokaliptikus figurákat aktuális hatalmakkal, egy államelméleti és üdvtörténeti kontextusba helyezi. Elmondja, hogy morális úton lehet a veszedelemből megmenekülni és ennek a bűnbeeséshez hasonlóan a megtérés a módja.

Az apokaliptika Magyarországon nemcsak a török hódítás magyarázatául szolgált, hanem egy nemzeti hivatástudat erősödését is magával hozta. Nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára utaló nemzeti hivatás eszmék jelölik ki, a reformáció és a felerősödő iszlám front ilyen új hivatás eszmét ad spanyol, portugál, angol, német, magyar, lengyel és fáziskéséssel az orosz területeken.

A bomló keresztény universitasban a zsidó nép mintájára külön isteni választottsággal ruházták fel saját népüket országukat, és ezen törekvés első megjelenési formájának itt is egy tisztelt, de eltűnt uralkodó vált. A vándorló uralkodó jelképe a bujdosó népnek is az apokaliptikus hagyományban. A reformáció biblikus, erősen az Ószövetség felé visszahajló szemlélete erre a hagyományra építhette rá zsidó, illetve

nemzeti nyelvi párhuzamait, a pusztában bujdosó, szabadulásra váró népek esetében. Vándorló uralkodók hiányában, mint a monarchia negatív jelképként szerepeltetett népek esetében, melytől inkább elszakadni vágytak, vagy államformaváltások időszakában az ószövetségi képet vették elő, mint a pusztában bujdosó zsidók szerepeltek.

A hivatáseszme és az új berendezkedési szisztéma kialakításához szolgál keretként Dániel könyve, melynek kommentárjai a reformáció különböző ágazatainál és a korabeli teológiai-jogi elemzőknél a fő iránytű lesz az államelméleti vitákban. A könyv apokaliptikus időszemlélete a Biblia más könyvei, legfőképpen a Jelenések mintájára egy krízist hangsúlyozó, új világot váró szemlélete válik uralkodóvá. A végítéletet előidéző fő ellenfélként a másik felekezet mellett többnyire az Oszmán Birodalmat jelölik meg.

Luther és különösen Melanchthon átvette a négy világi királyság elterjedt interpretációját, ami a Nabukonodozor álmának dánieli magyarázatán alapult. Ezek szerint az utolsó monarchia a római birodalom, aminek bukása egybeesik a világ végével, a Dánl7-ben található negyedik vadállat tíz szarvával reprezentálta saját korának királyságait, a többi szarvat kitépő „kis szarvval” a törököt azonosította, Isten ostoraként, egy olyasfajta büntetésként, ami a kereszténység ellen irányul jóvátehetetlen bűneinek következtében.

A Dániel könyve körül kibontakozó egész Európát megmozgató államelméleti vita felvetette az egyháztörténet újraértékelését. Sürgősen szükségessé vált egy, a Bibliához kötődő magyarázó szempontrendszer, amely szelektálhatta a Szentírás korpuszához tapadó kanonizálatlan szövegrészeket és a Bibliához kötődő argumentációs bázist. A mártír- és szenttiszteletet és az egyházi intézményrendszernek a parúziát váró őskereszténység kora óta eltelt időben való fejlődését, és a világi hatalomhoz való viszonyát is magyarázni kellett. Mindezek okán szükségessé vált a szent hagyomány kritikai tanulmányozásához egy történelmi faktor figyelembevétele, amely szükségessé tette a humanista történetírás módszertanával összedolgozott új történelmi modellt, melyben a keresztény apokaliptikának ismét kulcsszerep jutott.

Az apokaliptikus modellt Európában az iszlámmal szemben két szír apokalipszis alapján dolgozták ki, melyek a mohamedán világ áttörésekor reagáltak az újonnan kialakult helyzetre. A kiépülő európai identitás tér és idő szemlélete egész a 18. századig erre a modellre épült.

Pseudo-Methodius műve latinul Kölnben jelent meg először a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy Lichtenberg-féle *Prognosticon* a 15. században ide jósolta a világ végi nagy csatát. A kölni csata ismert mind az európai, mind a török hagyományban. Egy humanista spekuláció a fent idézett asztrológus Lichtenberger tollából. Lichtenberger a törökben látta a gonosz megjelenését. A törökben, aki 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, aki ellen Hunyadi harcolt, és aki 1456-ban már Athén falai alatt járt.

Már Lichtenberger könyvének 25. fejezetében is megjelenik az a gondolat, hogy a török Isten büntetése Európára Ezt a gondolatot – mely szerint a keresztény és iszlám seregek közötti végső és döntő összecsapás Köln városa mellett fog lezajlani – mint láttuk, először Johannes Lichtenberger fogalmazta meg még 1448-ban. Igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt jelentett a birodalom számára. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (főképp a reformátorokra gyakorolt nagy hatást), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot. Magyarországot ehhez a modellhez a török, mint Góg népének háborús ütközőzónája, mint a Kaukázus kapujának szimbolikus helye kapcsolta ide és a hunok-avarok-magyarok Melanchthon által is hangsúlyozott fordított translatio imperii-je, melyek birodalmi és népei genetikusan és hivatásaiban is kapcsolódtak a Nagy Sándor átöröklődő birodalmainak fenyegetésével.

A magyarok azonban éppen a szimbolikus kapu védelmezőivé váltak krisztianizálódásukkal. Melanchthon itt a Hunyadiakra hivatkozik. A két szír apokalipszis jóslataihoz, a Tiburi Sibylla jóslatához így kapcsolódik a német Lichtenberger és a magyar Bornemisza, Melius, Szegedi Kis magyarázatai általában a Bibliának a világvégét magyarázó helyeibe helyettesítik be korunk hatalmait és vallásait: az Apokalipszis és Dániel könyvének figuráit, a bestiát, a hamis prófétát, a nagy paráznát, Gógot és Magógot egyenként vagy együttesen jelölik a korszak jelenségei, a pápa, a török, és a nem protestáns felekezetek. Luther a pápaság Antikrisztus voltát VII. Gergelytől, Melius és Benczédi Székely is más-más pápától számítja.

A 16. század magyarországi protestáns polémiaja pontosan követte az európai példákat. Luther, Melanchthon, Flacius vagy éppen Bullinger írásait igyekezett felhasználni és egy ellenségképpé dolgozni a Római Katolikus Egyház és az Oszmán Birodalom jelenlétét. Ehhez a törekvéshez szolgáltatott Phókas császár 7. századi alakja jó apropót és összekötő kapcsolatot. Katolikus részről bár a lutheránusok magdeburgi

vállalkozására születik ugyan válasz a Caesar Baronius által szerkesztett *Annales ecclesiastici* (Egyházi évkönyvek) című egyháztörténeti művel, de sokkal kevésbé korhoz, személyhez kötött ekkor már a polémikus irodalmuk, mint ellenfeleiknek.

Az 1560-as évek művei Szegedi Kis István teológiai magyarázatai - Melius Péter Apokalipszis kommentárja és – Károlyi Gáspár „Két könyve” abban jelentenek újat, hogy nem akarnak már intenzív bűnbánást. Ott, aki keresztény maradt az ő elveik szerint, az az apokaliptikus vég folytán üdvözülni. Ezért van a különbség a század egyik és másik fele között. Az új helyzet szerint a végidők bekövetkezte megkezdődött. Fellebbent a fátyol a sejtelmes titokról, a kijelölt, pontosan behatárolt szereplők vannak és megindult a harc Isten országa és a Kaukázuson túli népek között. Nincs már szükség védőkapura, bástyára és falra, Góg népe betörte azokat. Idő kérdése, hogy kiderüljön az igazság. A jövő elkezdődött. Elkezdődött az ütközőzónában a századok óta várt Apokalipszis.

Szegedi Kis István szintén Theodor Bibliander 1543-as, Bazelban kiadott *Római pápák tüköre*. című művét használja fel a fordításból átdolgozott művéhez, mint elődei. Hangsúlyozza, hogy egy időben indul a mohamedanizmus kialakulása és a pápaság retardációja, mindezt Phókasz császár személyével köti egybe. *A Tabulae Analyticae...* Nagy Barna kutatásai szerint harminchárom prédikációba sűríti össze Bullinger fent említett száz, apokaliptikát elemző beszédét. Tehát ebben az esetben a hatás teljesen kimutatható Bullinger világszerte nagy sikert aratott a műhöz írt kommentárjával. Angolra már négy év múlva lefordították prédikációit, és inspirálta azt a négy munkát azok közül a hét 16. századi kommentár közül, melyeket a szakirodalom számon tart, a szigetországban született ennek hatására.

Bullinger szintén Paulus Diaconusra hivatkozva lényegében ugyanúgy meséli el Phókasz történetét, cáfolva, hogy a Szent Péter apostol alapította római püspökségnek csak leányegyháza lett volna a konstantinápolyi. A pápa Antikrisztus volta a phókaszi fordulat után világlik ki szerinte, mivel a pápák az elsőséget a keresztény egyházak között egy vér- és hatalomszomjas császártól kapták, aki rablógyilkos. A pápa antikrisztusi voltában Petrarcára, Pico de la Mirandolára hivatkozik. A kettős Antikrisztus 16. századi megjelenését leginvenziózusabban Imre Mihály tárgyalta Szegedi Kis István műve kapcsán, ahol a kiadáshoz csatolt metszeten is megjelenik az eretnekek fája. A fa az ördög szívéből nő ki, egyik ága a török szultán, a másik pedig a római pápa. Imre veszi először észre, hogy Szegedi történeti modellje igyekszik a neves svájci exegéta és iszlamista, Theodor Bibliander alapján összemontírozni a

mohamedanizmus születését és a pápaság negatívvá válását, mindezt Phókasz császár élete alapján. Imre Mihály elemzése kiterjed Szegedi *Loci Communes...* című művének *De Antichristo* című fejezetére is.

Talán a leglényegesebb eltérés a melanchthoni és a bullingeri szemlélet között az, hogy a svájci exegéta a megkettőződöttnek ábrázolta az Antikrisztust, ugyanakkor bár használja a dánieli négybirodalom-elméletet, mégsem hajlandó a negyedik, a Római Birodalom fennállásában pozitív jeleket látni, mint a wittenbergiek. Oka az, hogy neki nem jelent semmit a német nemzet Szent Római Birodalma konstrukció, sőt ellenérzései vannak a fogalommal szemben, mint minden svájci protestánsnak Zwingli óta, és így gond nélkül azonosulni tud azzal a gondolattal, hogy a birodalom két feléből nő ki a végítélet gonosza, akit nem személyhez, hanem így intézményhez tud kötni.

A reformáció egy antimártírtörténetből indul, teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes vitéz, az athleta Christi eszméjének kétségbevonása. Melanchthon lesz a wittenbergi történeti modell igazi kidolgozója. Az ő törökképe a *Carion krónikában* Pszeudo-Methodius művéhez kapcsolódik. Nem véletlen tehát, hogy a Hunyadi-kultusz és az a német nép (Heilige Römisches Reich Deutscher Nation) mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása.

Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Magának a Hunyadi-koporsónak már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök, mint azt Ritoókné Szalai Ágnes tanulmányából tudjuk. A Mátyás-hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században.

Azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az első változások szintén erősen a szentkultusszal szemben hatottak, elég csak Dévai határozott szentellenességére gondolnunk. Csepregi Zoltán írja Dévai Bíró Mátyásról, hogy Luther nyomán a kereszt teológiáját hirdeti, de nagyon távolságtartó a szenvedő és mártír egyház képével szemben. Az ószövetségből kölcsönözte a szakrális hősöket és azonosította be kora vezetőivel, vagy protestáns mártírjaival, mivel félték egy új szentkultusz kialakulásától. Ezek a hősök először a korszak „Antikrisztus”-háborúinak szereplői voltak, prédikátorok vagy meghalt katonák, áldozatok, akiket szigorúan a példaadás szándékával emeltek ki.

Ahhoz, hogy a katona közmegvetésnek örvendő foglalkozása féktelen természete elfogadottá váljon, először is szükséges, hogy a háború, melyben részt vesz, jogosnak legyen kikiáltva. A következő lépés feltételez egy katonai hivatástudatot, mely

mindig a helyzethez alkalmazkodik. Majd a török veszéllyel a 16. század közepétől az apokaliptikus várakozás hatására egyre inkább a szakralitás tér vissza, a Krisztus katonája középkori cím. Magyarországon természetesen a török elleni végvári harcok hősei váltak ilyenné, Egernek 1552-es megvédőit, Zrínyi Miklóst övezte már a század második felében hírnév. A 17. századra azután már a mártíromság protestáns dicsfénye ragyogja körül azokat a török ellen életüket vesztett hősöket is, akik prédikációk példamutató alakjaiként jelennek meg, ugyanakkor emlékezetük már erősen összekapcsolódnak egy független Magyarország hagyományával.

Ellentétben a szintén francia Kálvinnal, aki Dániel könyvének és az apokalipszis figuráinak beazonosítását saját kora hatalmaival, így a törökkel is, feleslegesnek és veszélyesnek tartotta, Bibliander Luthert követi, mint a zürichi ág német teológusainak nagyobb része, és apokaliptikus értelmezésben ábrázolja az Iszlámot. Ebből a nézőpontból közelít a Koránhoz is. Cáfolata és magyarázata Bázelen látott napvilágot. Koránmagyarázata egy hagyományos utat jár be, akár csak Postelé, mely folytatója egy európai keresztény hagyománynak, mely ellentétben a francia szerzőkkel nem elsősorban a muszlimok megértésére törekszik, hanem egy biblikus eszkatologikus szerepkörbe helyezi őket. A harmadik fordítás egy katolikus tudós munkája Johann Albrecht van Windmannstätter, aki VII. Kelemen és III. Pál pápai titkárként működött. Az ő fordítása egy, a 16. század vége felé haladva, az iszlám apokaliptikus szerepét egyre óvatosabban megítélő katolikus álláspont tükröződését adja, annak ellenére, hogy délnémet fordítóról, és nürnbergi kiadásról van szó.

Szinte magától értetődik, hogy a rohamos oszmán hódításra bekövetkező hisztérikus európai reakció a Bibliander-féle fordításnak kedvezett. A másik kettő nem jelent meg többször. Még érdekesebb, hogy a 16-17. század fordulójának magyar jezsuita szerzői, akik kénytelenek voltak nyilatkozni a kérdéskörben a törökhódítás mibenléte kapcsán, szintén Bibliander apokaliptikus nézőpontú koránmagyarázatát használták szívesebben, mint a katolikusokat. Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás.

Szegedi Kis István életrajzírójától Skarica Máté arról tudósít bennünket, hogy az oszmán hatóságok a Korán lefordítására akarták rávenni Meliust. Nem kizárt, hogy Erdély és a Partium református teológusai színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálta velük saját vallását megismertetni. Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékelte szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két

legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben, 1562-ben írja meg a debrecen-egervölgyi hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve az egri katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett.

Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, mely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelki gondozása kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap terrorizálásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével. Melius apokaliptikus szemléletére leginkább prédikációs irodalmi munkássága jellemző. Itt is főként „A Szent János jelenéseinek” magyarázatát adó prédikációk jöhetnek szóba, de nem Bullinger mintáját követte, mert a szakirodalom szerint nem ismerte, azonban egy Musculusra, Vermigli Martyr Peterre és Bibliander iszlamisztikai tanulmányaira építve rajzolja fel művét. Bullinger Szegedi Kis munkásságában köszön vissza.

A magyar szerep annyiban üt el a többi európai ország reformációjától, hogy az Oszmán – Német-római Birodalom frontzónájának jelenléte miatt, a nagyszámú katona és hadi kiszolgáló népesség sebeit jobban égette a probléma. A század második felében, a helvéciai német közösségek teológusai (Myconius, Bibliander, Bullinger) ismét egy új apokaliptikus bibliamagyarázatokat adnak ki, melyben a török hódítás világvégi színekben jelenik meg ezekben a kommentárokból és kolligátumokban. A kettévált Római Birodalom két utódrésze a török és a német császárság is a végidők gonosz birodalmaiként tűnnek fel. Magyarországon ez szimpátiát kelt a művek iránt, ugyanis magyarázatot ad a kettészakított, minden oldalról ostromlott ország számára saját helyzetéről.

A másik ilyen fogalom, amely majd a helvét teológia egyik vezér motívumává válik a kettős predestináció tana. A Debrecen-Egervölgyi hitvallásban is jelenlévő teológiai doktrína nagyon korán megjelenik Magyarországon, még hozzá katonaközegekben. Egyfajta védelmet és magyarázatot ad ugyanis számukra, az üdvözülés reményéhez, egy biztonságtudatot. Ez segíti elő, hogy olyan mértékben és gyorsasággal terjedtek el a helvét tanok a 16. század fordulójára.

Az apokaliptikus időszemlélet kora újkori megjelenését Volker Leppin egy kommunikációs, egy történeti és egy korabeli kognitív lencsén keresztül vizsgálja. Ez a kognitív sík, mely a korszak humanista tudományos világképéhez kötődik, szintén felnagyítja a korabeli apokaliptikus várakozást.

Az ókor az időt is térbeli formaként képzelte el. Az állandó körbeforgás, az újjászületés és halandóság egyben az örökkévalóság jelképe is volt. A kora újkor humanista világmodellje az antikvitásra ment vissza. Az antik görög filozófia platóni és arisztotelészi rendszerét felhasználva a ptolemaioszi geocentrikus világmodell volt az alapja a 16. századi világszemléletnek, még akkor is, ha voltak már kételkedők.

Magyarországon a reformáció második nemzedékénél tudtuk ezt a folyamatot vizsgálni. Bornemisza is a Melanchthon korától hangsúlyozott, az 1580-as évekre kulmináló, egyre közelebb kerülő, leszakadó égbolt természeti katasztrófájában hisz, mint korának német vagy angol kortársai, és ehhez saját kora változó világképét használja bizonyításként. Mindez az antikvitásból átörökített, augustinusi világképbe bedolgozott, öregedő világegyetem arany-, ezüst-, réz- és vaskori képét ötvözte az Ószövetség Dániel könyvének vas-agyaglábú szobor látomásával és az egymást követő négy birodalom állatjelképeivel.

Az új helyzet szerint a végidők bekövetkezte megkezdődött. Fellebbent a fátyol a sejtelmes titokról, kijelölt, pontosan behatárolt szereplők vannak, és megindult a harc Isten országa és a Kaukázuson túli népek között. Nincs már szükség védőkapura, bástyára és falra, Góg népe betörte azokat. Idő kérdése, hogy kiderüljön az igazság. A jövő elkezdődött. Elkezdődött az ütközőzónában a századok óta várt apokalipszis.

dc_220_11

Felhasznált irodalom**Források**

500 magyar levél a 16. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. (1549–1562). Két kötet forráskiadvány előszóval. Közreadja Óze Sándor. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1995.

Adso von Montier-en-Der: De ortu et tempore Antichristi Hg. v. D. Verhelst. Turnholt, 1976 (Corpus Christianum: Bd. 45).

Aldana, Bernardo de magyarországi hadjárata (1548–1552). Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Közreadja Szakály Ferenc bevezető tanulmánnal: Bp. 1986.

Anonymus: A magyarok cselekedetei. In: *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János, Veszprémy László. Utószó, jegyzetek: Veszprémy László. Osiris, Bp. 2004. 87–173. (Millenniumi magyar történelem. Források.)

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r. függelék Herner János, Monok István. JATE, Szeged, 1983 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11). A továbbiakban: Adattár, 11.

Andrés, Juan: Confusión o confutación de la secta mahomética y del Alcorán. Kiadta, bevezetéssel, tanulmánnal és jegyzetekkel ellátta Elisa Ruiz García. A szöveget átírta Mª Isabel García-Monge. Editorial Regional de Extremadura, 2003.

Bánffy Gergely: Collectanea in sacram Apocalypsin, 1547.

Baranyai Decsi János Magyar históriája. Kiadta és az előszót írta Kulcsár Péter. Bp. 1982.

Barnes, Robert: Vitae Romanorum Pontificum. Basel, 1535.

Bèze, Théodore de: Poemata varia, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1598.

Bibliander, Theodor: Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis, quae et ismaelitarum tex, et ALCORANUM dicitur, ex Arabica lingua ante CCC annos in Latinam translata, ... Basileae, 1543.

Bornemisza Péter: Első része az evangeliomokból és az epistolákból való tanúságoknak... (Postilla) Sempte, 1573. RMNY 333.

Bornemisza Péter: Ötödik és utolsó része az evangeliomokból és az epistolákból való tanúságoknak... Detrekő, 1579. RMNY 432

Bornemisza Péter: Ördögi Kisirtetekről, avagy röttenetes utalatosságokrol ez meg fertzetet világnac és azbol való ki tisztogatasarol az mi Vrucn Iesus Christusnac. Sempten 1578. RmkI. 148. Rmny433

Brenz, Johannes: Wie sich Prediger und Leyen halten sollen, so der Turck das deutsche land uberfallen würde. Christliche und notturfftige Unterricht. Wittenberg 1531.

Bucer, Martin: De regno Christi libri duo (1550). Oporinus, Basel, 1557.

Bucer, Martin: Opera Latina. Ed. François Wendel. 15. vol. 1. Paris–Gütersloh, 1955. *Bullinger, Heinrich:* Der Türgg. Von anfang und ursprung deß Türggischen Gloubens, der Türggen, ouch jrer Königen und Keyseren, und wie fürträffentlich vil landen unnd lüthen, sy innet 266. jaren, yngenommen, und der Christenheit abtrungen habind, Kurtze verzeichnuß,

Bullinger, Heinrich: In apocalypsym jesu Christi....Tiguri 1557.;

Bullinger, Heinrich: Schriften. Zürich, 2006.

Calvin, Johannes: Auslegung des Propheten Daniel, Neukirchen 1938. Johannes Calvin, Christliche Glaubenslehre (1536), übs. v. Bernhard Spiess, Wiesbaden 1847 Neudr. Zürich, 1985.

Cochlaeus, Johannes: Dialogus de bello contra Turcas. In : Antilogas Lutheri. Leipzig, 1529.

Cochlaeus, Johannes: Martin Luther, Das ist kurtze Beschreibung seiner Handlungen und Geschriften der Zeit nach vom MDXVII biß auf das XLVI Jar seines Ableibens. Übs. von Johann Christoff Hueber Ingolstadt

Debreceni Ember Pál: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Ed. Lampe, Fridrich Adolphus. Lipcse, 1728.

Derschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. Babinger, Franz: Hans Derschwams Leben und Wirken (1494-1568). In: Hans Derschwams Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Keinsasien (1553-55) Hrsg: Babinger, Franz. München–Leipzig, 1923, XIV-XXVI (Studien zur Fugger-Geschichte, 7.) magyar kiadása:492.

Dévai Bíró Mátyás: At tíz parancsoltnac ah hit ágazatinac, am mi atyáncnac...röviden való magyarázattya. Krakkó, 1549. Betühív kiadás: Bp. 1897.

Décsi András: Moyzes és Józse hadáról... RMKT V/50–57.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukicsics József. Bp. 1902–1912. 252–254. A továbbiakban EtE

Erdős Károly: Bullinger és Fehértói János levelezése. Bp. 1913.

Flacius, Matthias: Etliche greiffliche und gewisse warzeichen, das die Lehre der Evangelischen der Heiligen Christi Lehre, die Lehre des Papstes aber vom Antichrist erfunden (1550)

Gyalui Torda Zsigmond levelei Történelmi Tár 1885. 533–535.

Georgejevic, Bartholomäus: De Turcam. Ritu et caeremoniis. Antwerpen, 1544.
Johannes Damascenus: De haeresibus. Hg. v. B. Kotter. Berlin, 1981 (Patristische Texte und Studien Bd. 22).

Heltai Gáspár: Chronicaa magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575 RMNY 360. Modern kiadást sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. Bp. 1995.

Scheible, Heinz: Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und akademischer Unterricht, in Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien, herausgegeben von Walter Berschin. Mattes Verlag, Heidelberg, 1993.

Justus Jonas (/ Philipp Melanchthon): Das sibend Capitel Danielis, von des Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey mit unterricht. Wittenberg, 1530.

Kálvin János: Praelectiones in Danielelem,

Károlyi Gáspár: Két könyv... Debrecen, 1563. Szövegkiadás: In Károlyi Gáspár a Gönci Prédikátor Bp. 1984. közreadja: Szabó András

Kercsényi László levelei Nádasdy Tamás nádorhoz. 1555. Nagy pénteken. Közreadja Komáromy András. Történelmi Tár. 1906. 122.-132.

Kmoskó Mihály: Szír írók a steppe népeiről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Bp. 2004.
Kolosvári Sándor – Óvári Károly: 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp. 1899. (Corpus Iuris Hungarici, I.)

Kues, Nikolaus von (Nicolaus Cusanus): Cribratio Alkorani – Sichtung des Korans, lateinisch-deutsch (3 Bde.). Hg. v. Ludwig Hagemann. Hamburg, 1993.

Laskai Osvát: Sermones de Sanctis. 1494.

Lichtenberger, Johannes: Practica und Prognostication. Metz, 1492. In deutscher Übersetzung und korrigiert o.O. 1528.

Luther, Martin: Ausgewählte Werke. Hg. v. Borchardt, HH.–Merz, G. 3. Aufl., München, 1963 .

Luther, Martin: Ausgewählte Schriften, 6 Bände. Hg. v. Bornkamm, K.–Ebeling, G. 2. Aufl. Frankfurt/Main, 1983.

Luther, Martin: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Weimar, 1885. Új kiadás: Graz, 1961. WA

Luther, Martin: Im Gespräch. Aufzeichnungen seiner Freunde und Tischgenossen. Hg. v. Reinhard Buchwald, Frankfurt/Main 1983. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe), Weimar, 1883 ff.

Luther, Martin: Taschenausgabe. Auswahl in fünf Bänden. Hg. v. Beintker, H.–Junghans, H.–Kirchner, H. 1. Aufl, Berlin (Ost), 1981 ff.

Luthers Werke in Auswahl, 8 Bände. Hg. v. Clemen, O. Bonn–Berlin, 1912 ff.

Luthers, Martin: Psalmen-Auslegung, Hg. v. Mülhaupt, E. 1. Bd. (Psalmen 1–25); 2. Bd. (Psalmen 26–90); 3. Bd. (Psalmen 91–150), Göttingen, 1953 ff.

Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei : IV. közlemény . Levéltári Közlemények 3, 1925/1. 68–85

Magyari István: Az országban való romlásoknak okairól. Modern kiadása Bp. 1978.

„Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája.” A vatikáni levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak: Összegyűjt., kiadásra rend. Artner Edgár. Közreadja Szovák Kornél–Török József–Tusor Péter. (Collectana Vaticana Hungariae, 1.) Bp.–Róma 2004.

Melanchthon, Philipp: Chronica Carionis. Von anfang der Welt bis auff Keiser Carolum den Fünften (zusammen mit Caspar Peucker),

Melanchthon, Philipp: Chronica durch Magistrum Johan Carion, vleissig zusammen gezogen, meniglich nützlich zu lesen. Wittenberg, 1532.

Melanchthon, Philipp: Vom Kriege wider die Türcken (übs. Von Christoph Pezzel), in:., Chronica Carionis. Von anfang der Welt bis auff Keiser Carolum den Fünften (zusammen mit Caspar Peucker). Wittenberg, 1573, 1125ff.

Melanchthon, Philipp: Werke in Auswahl (Studienausgabe). Hg. v. Robert Stupperich, Gütersloh 1951. (StA)

Melius Juhász Péter: A lélek könyve. Debrecen, 1562–63. RMNY 184.

Melius Juhász Péter: Az Aran Tamás hamis és eretnec tevelgesinec...meghamisítási... Debrecen, 1562. RMNY 131

Melius Juhász Péter: Magyar prédikációk, kit postillának neveznek. Debrecen, 1563. RMNY 194.

Melius Juhász Péter: Válogatott prédikációk .Debrecen, 1563. RMNY 196(1)

Melius Péter: Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikatioc szerint a jámbor bölcz és tudós emberek írásából szerzettetett Melius Péter által. Váradon, 1568. RMNY 259

Monte Crucis, Ricoldus des: Confutatio Alcorani (1300) – Martin Luther, Verlegung des Alkoran (1442). Komm. lat.-dt. Ausgabe. Hg. v. Johannes Ehmann, Würzburg-Altenberge, 1999.

Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Vál. Kiss Károly, szerk.: Katona Tamás. Magyar Helikon, h. n., 1976.

Musculus, Wolfgang: In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii. Basileae, 1556.

Négyszáz magyar levél, 1540–1560. Közreadja Szalay Ágoston. Pest, 1861.

Ormányi Józsa Nádasdi Tamásh nádorhoz. Sümeg 1561 május 21. Közreadja Komáromy András. Történelmi Tár 1907. 157.

Osiander, Andreas d. Ä.: Gesamtausgabe (Bd. 7: Schriften und Briefe 1539 bis März 1543). Hg. von Gerhard Müller–Gottfried Seebaß, Gütersloh 1988.

Ozorai Imre: De christo et eius Ecclesia item de Antichristo, eiusque Ecclesia. Krakkó, 1535. RMNY 15

Ozorai Imre: „De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo et ejus ecclesia” című, Krakkóban előbb 1535-ben, majd 1546-ban másodszor is megjelent műve hasonmás kiadása. A kísérőtanulmányt írta Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1961. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. IV.)

Paracelsus (Theophrastus von Hohenheim), Auslegung von etlichen Figuren des Jo. Lichtenberger, in: Bernhard Aschner (Hg.), Paracelsus. Sämtliche Werke (Bd. IV). Jena, 1932

Paulus Diaconus: A longobárdok története. Brassó, 1901. 228, 58.

Platón: Összes művei. III. Phaidros. Kövendi Dénes fordítása. Bp. 1984. 711–808

Ps.-Methodios: Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. Die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen. Ed. Aerts, W.J.–Kortekaas, G.A.A. 2

Bde., Lovanii 1998 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, Subaidia, Bd. 97 und 98).

Ps.-Methodios: Die dritte und vierte Redaktion des Ps.-Methodios. Ed. Lolos, A. Meisenheim am Glan, 1978 (Beiträge zur klassischen Philologie, Bd. 94).

Ps.-Methodios: Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius. Ed. Reinink, G.J. Lovanii 1993 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, Scriptorum syri, Bd. 220).

Ps.-Methodios: Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius. Ed. Reinink, G.J. Lovanii 1993 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, Scriptorum syri, Bd. 221).

Ps.-Methodios: Die Apokalypse des Pseudo-Methodius, Ed. Lolos, Athanasios. Meisenheim am Glan 1976 (Beiträge zur klassischen Philologie, Bd. 83).

Pseudo-Methodius, Die Apokalypse des Pseudo-Methodius (Beiträge zur klassischen Philologie Bd. 83). Hg. v. Lolos, A. Meisenheim/Glan, 1978.

Pseudo-Methodius, Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. Die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, Subsidia, Bd. 97). Hg. v. Aerts, W.J.–Kortekaas, G.A.A. Löwen, 1998.

Régi magyar költők tára. (XVI. század). Közreadja: Sziládi Áron, Bp.

Régi magyarországi nyomtatványok. I. Szerk. Borsa Gedeon. Bp. 1971. II. Szerk. Borsa Gedeon. Bp. 1983. III. Szerk. Heltai János. Bp. 2000.

Rotterdam, Erasmus von: Desiderii Ersami Roterodami opera omnia, 1703. Új kiadás. Hildesheim, 1961.

Sebastian Franck, Türckenchronik. In: Ders., Sämtliche Werke – Kritische Ausgabe (Bd. 1: Frühe Schriften). Bern, 1993, 230.

Sibylle von Tibur: Weissagungen. In: *Sackur, Ernst*, Sibyllinische Texte und Forschungen. Pseudo-Methodius, Adso und die Tiburtinische Sibylle, Halle/Saale, 1898. Sibylle von Tibur Weissagungen. In: *Thaon, Philippe de*, Le livre de Sibille. Hg. v. Shields, H. London, 1979.

Stöckel, Leonard: Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2 ,18 apologiam ecclesiae Bartphensis comitens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum, 1558. A művet jelenleg a bécsi nemzeti könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) őrzik egy két részből álló kolligátumban. A negyedrészt kolligátum első része (1r–73v) tartalmazza a bártfai vonatkozású írást.

Stöckel, Leonard: Postilla, 1596. RMNY 773

Szántó, István (Arator) S.J.: *Confutatio Alcorani (1611)*. Ed. Lázár, István Dávid (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez, 27) Szeged, 1990.

Szegedi Kis István: Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása. In: VI/5 RMKT II. 95, valamint Szilády Áron jegyzete uo.232.

Szegedi Stephanus: *Theologiae sincerrae loci communes De Deo et Homine cum Confessione de Trinitate, Perpetuis Tabulis explicati, & Scholasticorum dogmatis illustrati. Praemissa est historica commonefactio, de Ecclesiae Palingenesia saepius repatita. Editio Quinta. Cum Indicibus Rerum et Verborum, locorumque Sacrae Scripturae explicatorum locupleitissimis: & Vita Auctoris. Basileae, per Conrad Waldkirchium, suis & Episcopianorum sumptibus. Basel, 1608.*

Székely István: *Chronica ez világnak yeles dolgairól.* (Krakkó). 1559 Hasonmás: Bp. 1960.. RMNY 156.

Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László. Bev. és magyarázatok Székely György. Szépirodalmi, Bp. 1979.

Szikszai Fabricius Balázs: Halotti beszéd Balsarati Vítus János életéről és haláláról, 1575. április, (Ritoókné Szalay Ágnes fordítása). In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Kiad. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi, Bp. 1982. 942–974.

Szikszai Fabricius Balázs: *Oratio funebris de vita et morte... Johannis Viti Balsarati...*, Clemens Schleich et Antonius Schöne. Wittenberg, 1576. (RMK III. 658.)

–

Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Gondolat, Bp. 1977.

Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál., jegyz.: V. Kovács Sándor. Ford. Bellus Ibolya [et al.]. Európa–Helikon, Bp. 1982.

Tinódi Lantos Sebestyén: *Cronica. Kolozsvár, 1554.*

Török történetírók: Szulejmán naplói. I. Közli: Thury József. Bp. 1893.

Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I–XII. közli: Szalay László. Pest–Bp. 1857–1875.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. Wittenberg, 1573.

Vermigli, Pietro Martire: *Locorum communium theologorum ex ipsius scriptis sincere decerptorum tomus I–III. Basileae, ad Perneam Lecythum, 1580–1582.*

Zwingli, Huldreich: *Sämtliche Werke. Hg. v. Egli, Emil u.a. Zürich, 1905.*

Irodalom

A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Közredta: Kiss Áron. Bp. 1888.

Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881.

Ács Pál: „Az idő ósága.” Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2001.

Ács Pál: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. 48–63. In: Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000.

Ács Pál: A Szent Makkabeusok nevei Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei. In: *Uő*: „Az idő ósága”. Bp. 2001. 165–186.

Ács Pál: Sztárai Mihály különös mártíromsága –a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében. A protestáns mártírológia kora újkori alkalmazásai – történetiség, elbeszélés és identitás. A Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének és Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének konferenciája. Debrecen, 2011. február 4. Az elmondott előadása megjelenés alatt.

Adermann, Ulrich: Vom Amsfeld nach Wien Osmanische Kriegsdrohung, Apokalypse und Geschichtsdeutung vom späten Mittelalter bis zum Konfessionellen Zeitalter. In: Der Krieg in religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit. Hrsg. Beyrau, Dietrich. Bonn–Tübingen–Berlin, 2001.

Aichele, Klaus: Das Anlichristdrama des Mittelalters, der Reformation und Gegenreformation. Den Haag, 1974.

Alexander, Paul: The Byzantine Apocalyptic Tradition, Berkeley–Los Angeles–London, 1985.

Alföldi, Andreas: Der neue Weltherrscher der vierten Ekloge vergils, *Hermes* 65 (1930) S. 369–384. Auch in: *Saeculum Augustum E. Religion und Literatur*. Hg. von G. Binder, G. Darmstadt 1988, S. 197–215.

Altaner, Berthold: Zur Geschichte der anti-islamischen Polemik während des 13. und 14. Jahrhunderts, in: *Historisches Jahrbuch* 56. Bd. (1936), S. 227–333

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. S. a. r., függelék Herner János, Monok István. JATE, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.)

Andermann, Ulrich: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 29–55.

A nemzetudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. Bevezetőjében a téma megközelítésre bő ajánló bibliográfiát ad a nemzetközi szakirodalomból. Benedict Anderson. Die Erfindung der Nation.

Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János, Veszprémy László. Utószó, jegyzetek: Veszprémy László. Osiris, Bp. 2004.) 87–173.

Argyriou, Astérios: Perception de l’Islam et traductions du Coran dans le monde byzantin grec, Byzantion LXXV(2005), 25–69.

Arndt, Karl: Albrecht Dürer im Spannungsfeld der frühen Reformation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2005.

Arutjunova-Fidanjan, Viada A.: Armjano-vizantiiskaja kontaktnaja zona. (X-XI vv.). Erevan, 1980.

Arutjunova-Fidanjan, Viada A.: “Some Aspects of the Military-Administrative districts and of Byzantine Administration in Armenia during the 11th Century.” In: Revue des Études Arméniennes. 20(1986–1987), 311–396.

Asendorf, Ulrich: Eschatologie bei Luther. Göttingen, 1967.

Assman, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1999.

Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999.

Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999.

Assmann, Aleida.: Zeit und Tradition. Köln–Weimar, 1999

Assmann, Aleida: –Frevert, Ute: Geschichtsvergessenheit–Geschichtsversessenheit. Stuttgart, 1999.

Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. München, 1997.

Aston, Margaret: The Fiery Trigon Conjunction. An Elizabethan Astrological Prediction, Isis 61,1970. 164–165.

Auf den Spuren der Reformation Zwinglis. Inst. für Schweizerische Reformationsgeschichte, Zürich, 1994.

Az Erdélyi Múzeum bíráló megjegyzése [Szádeczky Lajos]. Újra közli: Szerémi emlékiratainak függeléke. Századok 8(1893), 731–732.

Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hrsg. Bahlcke, Joachim–Strohmaier, Arno Stuttgart, 1999.

Baják László: Szerémi György világképe. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1989. 123–136.

Balázs József: Georgius de Hungaria apokaliptikus nézetei. Szakdolgozat. Témavezető Óze Sándor.

Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp. 1998.

Bálint Sándor: A Napbaöltözött Asszony. In: *Uő*: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Veritas, Kassa é. n. [1943].

Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975.

Bálint Sándor-Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. Szent István Társulat, Bp. 1994

Bán Imre: Költők, eszmék, korszakok. Szerk. Bitskey István. Debrecen, 1997.

Bán Imre: Nyéki Vörös Mátyás: Aeternitas. Örökké-valóság. In: Régi magyar vers Szerk. Komlós Tibor. Bp. 1979. 235-257.

Bárcezi Ildikó: Ars compillandi. Bp. 2009.

Barlay Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyarországi barátai. Magyar Könyvszemle, 93, 1977. 345–353.

Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Gondolat, Bp. 1986.

Barnes, Robin B.: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. In: Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Jakobowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut,–Schilling, Johannes–Staats, Reinhart. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155. Göttingen, 1999. 129–146.

Barnes, Robin Bruce: Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation. Stanford University Press, Stanford, Calif., 1988.

Barnes, Robin B.: Contexts and levels. Oxford, 1992.

Baron, Hans: Calvinist republicanism and its historical roots. In: “Church History”. 8(1939), 30–42.

Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.

Barta Gábor: Vajon kié az ország? Bp. 198

Barth, Hans-Martin: Der Teufel und Jesus Christus in der Theologie Martin Luthers Göttingen, 1967 (Forschungen zur Krichen- und Dogmengeschichte, Bd. 19),.

Bartl, Andrea-Wißner, Bernd: Luther und Augsburg. Im Brennpunkt der reformation. Wißner, Augsburg, 2005.

Bartók István: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra (szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatinájának vizsgálatához). 171–131.

Bartonic Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975.

Bátori, Ingrid: Städtische Gesellschaft und Reformation. Stuttgart, 1980.

Beck, Hans-Georg: Das bizantinische Jahrtausend. 2. Aufl. München, 1994. 87–108.

Bell, Richard: The Origin of Islam in its Christian Environment. London, 1926.

Benda Kálmán: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. Debrecen, 1963.

Benda Kálmán: A Bocskay-szabadságharc. Bp. 1952

Benda Kálmán: A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában. Helikon Világirodalmi Figyelő (1971).

Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században. Bp. 1937.

Benda Kálmán: A magyar nemesség iskolázottsága a 16–17. században. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. 98–102.

Benda Kálmán: A nemzeti hivatástudat nyomában. Összeállította szerkesztette és utószóval ellátta Lukáts János. Bp. 2004.

Benda Kálmán: A török a német újságirodalomban. Bp. 1942

Benda Kálmán: Habsburg abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. Században. Tankönyvkiadó, Bp. 1975.

Benda Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás. Történelmi Szemle (1970), 404–427.

Benda Kálmán: Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig; Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. Bp. 1983.

Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. *Hadtörténeti Közlemények* 13(1968), 281—310.

Bendl Vera: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001.

Bessenyei József: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 9–29.

Bethlen Farkas: Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). I–II. könyv. Ford.: Bodor András. Jegyz. és mutatók: Pálffy Géza. Bp. Enciklopédia–Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000.

Bethlen Gábor emlékezete. Összeáll. Bev. Makkai László. Bp. 1980.

Bezold, F.v.: Astroligische Geschitskonstruktion im Mittelalter. In: *Aus Mittelalter und Renaissance Studien*. München–Berlin, 1918. 5–195.

Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hg. v. István Monok, Péter Ötvös, Band II: István Monok, Péter Ötvös, Edina Zvara, Balthasar Batthyány und seine Bibliothek, Eisenstadt, 2004, (Burgenländische Forschungen, Sonderband, 26.) 225–227.

Bihari Anna: Magyar hiedelemmonda katalógus. MTA–Néprajzi Kutatócsoport, Bp. 1980. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)

Bilkei Irén: Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. Zalai gyűjtemény. 4(1993) 7–16.

Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Bp., 1949

Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Szerk. Bényei Péter–Gönczy Mónika. Debrecen, 2005. 13–33.

Bitskey István: História, emlékirat, önvallomás. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: Varjas Béla. Akadémiai, Bp., 1987. 61–89.

Bitskey István: Pázmány Péter, Gondolat, Bp. 1986

Bitskey István: Pázmány Péter Korán-cáfolata. In: *Eszmék, művek hagyományok*. Debrecen, 1996. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk: Bitskey István és Görömbei András) 179–195.

Bitskey István: Virtus és poézis. Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben. In: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Szerk. Bényei Péter–Gönczy Mónika. Debrecen, 2005. 13–33; 34–65.

Bitskey István: Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről. Miskolc, 1999.

Blöchle, Herbert: Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–NewYork–Paris–Wien, 1995. (Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53.)

Blöchle, Herbert: Luthers Stellung zum Islam und zu den Türken. In: *Blöchle, Herbert:* Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. 151–192

Bobasch, Franz: „Die Propaganda Karls V in der Kritik des Erasmus“. In: *Respublica Litterarum II*, 1988. 32–58.

Bobory Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. *Századok*, 139, 2005. 923–944;

Bobzin, Hartmut: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa. In *Beirute Texte und Studien* Herausgegeben vom Orient-Institut. Beirut, 1995 (Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Band 42) In kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Bobzin, Hartmut: Zur islamischen Danielrezeption. In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.* Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 159.

Boga Alajos: A székelyföld történetírója a XVII. századból. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből 5. Kolozsvár, 1914.

Bogyai Tamás: A magyarság mint „nyugat védőbástyája.” Egy eszmetörténeti folytonosság. *Katolikus Szemle* 38, 1986. 101–114. Összegző jellegű bibliográfiával.

Bóka Éva: Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszmetörténetének kezdetei. L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, Bp., 2004.

Bollók János: Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében. Bp. 2003.

Bolyki János: Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái. Bp. 1998. *Borbély István*: Dávid Ferenc és kora. Bp. 1910.

Borhy László: Par domus est caelo, A tér- és időszimbolika elemei a római császárkori boltozat- és kupoladíszítő művészetben. Bp. 2007.

Bori Imre: Szerémi György. In: *Uő*: Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról. Újvidék, 1987. 25–39.

Bornemisza Péter: Oetoedik es vtolso része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni. Kit az Wr Iesvs lelke által az együgyü kereztyenek nec iduöseges epületyekre ira Bornemisza Peter. (Sempten) Detreköböl 1579.

Bornkamm, Heinrich: Martin Luther in der Mitte seines Lebens. Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag. Göttingen, 1979.

Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. Bornemisza-tanulmányok. Bp. 1960.

Bosbach, Franz: Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Göttingen, 1988. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 32.)

Bostick, Curtis V.: The Antichrist and the Lollards. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998.

Boswort C. E.: The Concept of Dhimma in Early Islam. In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire I. Ed. Braude, B.–Lewis, B. 37–51.

Bóka Éva: Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai eszmetörténetének kezdetei. L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, Bp. 2004. (Varietas Europaea)

Bóta László: Tinódi Sebestyén: Cronica. (Bevezető tanulmány.) Bp. 1959.

Botta István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. 51–65.

Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönüléseinek kezdete. Bp. 1978. (Humanizmus és Reformáció, 7.)

Bödeker, Hans Erich: Menschheit, Humanität, Humanismus. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Band 3. Stuttgart, 1978. 1063.

Brady, Thomas A. Jr.: 'Princes' Reformation versus Urban Liberty. Strasbourg and the Restoration in Wurttemberg, 1534. In: Städtische Gesellschaft und Reformation. Ed Ingrid Batori. Klett-Cotta, Stuttgart, 1980.

Brandi, Karl: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. Leipzig, 1942.

Brandi, Karl: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1964.

Braudell, Fernand: A Mediterráneum története II. Fülöp korában. III. Az arab felkelés című fejezet. Bp. 1996.

Brecht, Martin: Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 9–29.

Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Bp. 2004.

Brentjes, Buchard: Der Mythos vom Dritten Reich. Drei Jahrtausende Traum von der Erlösung. Hannover, 1997.

Bright, John: Izrael története. Kálvin Kiadó, Bp. 2001.

Bryner, Erich: Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen. In: *Zwingliana* 31, 2004. 179.

Buchanan, Harvey: Luther and the Turks 1519–1529. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* 47, 1956, 145–160.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945. Bp. 1985.

Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravitái. Bp. 1942.

Bucsay Mihály: A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége. *Református Egyház* 16, 1964. 149–152.

Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. *Egyháztörténet.*, 1944, különkiadás, Bp, 1944.

Bucsay Mihály: Szegedi Gergely, debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.

Bucsay Mihály: Méliusz Theológiája Kátéja tükrében. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* (a továbbiakban: *Stud. A. Eccl.*) II. Bp. 1967. 195–355.

Bucsay Mihály: Szegedi Gergely reformátor a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.

Budovec, z Budova Václav: Antialkorán. Praha, 1989.

Bunyitai Vince: A hitújítás történetéből. *Századok* 21(1887), 397–398.

Bunyitay Vince: A váradi püspökök a püspökség alapításától az 1566. évig. Nagyvárád, 1883. (A váradi püspökség története az alapítástól a jelenkorig I.)*Burger, Christoph Peter*: Endzeiterwartung im späten Mittelalter. Der Bildertext zum Antichrist und den Fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gericht in der frühesten Druckausgabe. In: Der Antichrist und die Fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gericht. Kommentarband zum Faksimile der ersten typographischen Ausgabe eines unbekanntes Straßburger Druckers, um 1480. Hamburg, 1979. S. 18–78. (s. Quellen).

Bunyitay Vince: A váradi püspökök a püspökség alapításától az 1566. évig. Nagyvárád, 1883. (A váradi püspökség története az alapítástól a jelenkorig, I.)

Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. Századvég–Hajnal István kör, Bp. 1991.

Burman, T. E.: *Tafsīr* and Translation: Traditional Arabic Qur'ān Exegesis and the Latin Qur'āns of Robert of Ketton and Mark of Toledo. In: *Speculum* LXXIII(1998), 703–705.

Burrichter, Clemens-Schödl, Günther: „Ohne Erinnerung keine Zukunft.“ Zur Aufarbeitung von Vergangenheit in einigen europäischen Gesellschaften unserer Tage. Köln, 1991.

Buza János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 286–292.

Büsser, Fritz: H. Bullingers 100 Predigten über die Apokalypse. In: *Zwingliana* 26, 2000. 117–131.

Büsser, Fritz: Spiritualität in der Züricher Reformation bei Zwingli und Bullinger. In: Geschichte der christlichen Spiritualität. Band II. Hochmittelalter und Reformation Hg. v. Raitt, Jill et al. Aus dem Amerikanischen übers. v. C. Drossel Brown et al. Würzburg (Echter), 1995, 308–324.

Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung. Hrsg. Opitz, Peter. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2003

Cicero válogatott művei. Bp. 1987.

Clemen O. Ders.: Sriften und Lebensgang des Eisenacher Franciscaners Johann Hilten. In: *ZkG*, 47, 1928, 10 402–412F

Clemens, Friedrich: Der Mythosbegriff als Mittel gegenwertiger Gesellschaftsanalyse. In: Osteuropa im umbruch Alte und neue Mythen. Hrsg. Clemens, Friedrich–Menzel, Birgit Frankfurt am Main, 1994. 15–29.

Cohn, Norman: Das neue irdische Paradies. Revolutionärer Millenarismus und mystischer Anarchismus im mittelalterlichen Europa. Reinbek 1988.

Collins, John J: The Jewish Apocalypses. In: Apocalypse: The Morphology of a Genre. Ed. John J. Collins. The Society of Biblical Literature. 1979.

Cosack, C. J.: „Zur Literatur der Türkengebete im 16. und 17. Jahrhundert,” Zur Geschichte der evangelischen ascetischen Literatur in Deutschland. Basel, 1871. 163–242.

Czakó Gyula: Mélius Juhász Péter élete és működése. Debrecen, 1904.

Czeglédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). In: Magyar Nyelv LXXX(1974), 11–17.

Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda. Bp. 1958. (Az MTA I. Osztályának közleményei, 13.)

Császár Elemér: Vallásos és hősi irodalom. In: Magyar Művelődéstörténet. 3. köt. Bp. 1939. 477–512.

Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban. 1520–1530. Egyháztörténeti Szemle 2(2001-2), 35–45.

Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve. Akadémiai doktori disszertáció.

Csikszentmihályi Mihály: A fejlődés útjai. A harmadik évezred pszichológiája. Bp. 2009.

Csepregi Zoltán: „Ich wil alle ding wol erfahren.“ Mária királyné és udvari papjai. Lelkipásztor 75 (2000) 202-208.;

Csepregi Zoltán: Udvari lelkész az esztergomi börtönben? Conrad Cordatus (1480-1546) tevékenysége Magyarországon. Limes 14 (2001:3) melléklet 65-72.;

Csepregi Zoltán: A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében. In: W. Salgó Ágnes / Stemler Ágnes (szerk): Honterus-émlékkönyv. Bp. 2001. 19-27.;

Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520-1530. Egyháztörténeti Szemle 2 (2001:2) 35-45. ;

Csepregi Zoltán: Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I. Archiv für Reformationsgeschichte 94 (2003) 243-275.;

Csepregi Zoltán: A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei. Lelkipásztor 79 (2004) 300-303.;

Csepregi Zoltán: Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen. In: Ulrich A. Wien / Krista Zach (Hg.): Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert. Siebenbürgisches Archiv 37. Köln/Weimar/Wien 2004. 1-17.;

Csepregi Zoltán: A mezőváros és a földesúr diskurzusa vallási kérdésekben Brandenburgi György kelet-magyarországi és felső-sziléziai uradalmaiban 1523-1543. In: Szabó András (szerk.): Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század). Historia Litteraria 18. Bp. 2005. 27-32.;

Csepregi Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Réthelyi Orsolya et alii (szerk.): Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531. Bp. 2005. 44-55. = Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary. In: Orsolya Réthelyi et alii (ed.): Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521-1531. Bp. 2005. 49-61.;

Csepregi Zoltán: A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella / Tusor Péter. Történelmi Szemle 49 (2007:2, CD-melléklet) 391-406.;

Csepregi Zoltán: A váradi vita 1544-ben. In: F. Romhányi Beatrix / Kendeffy Gábor (szerk.): Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Bp. 2009. 167-189.

Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori várrendszerében. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1974. 13-47.

Csorba Dávid: Szerémi György emlékezete – Emlékezeti rétegek egy Mohács körüli történetben. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Szerk. Balázs Mihály-Gábor Csilla. Egyetemi Műhely, Kolozsvár, 2007. (Egyetemi Füzetek 3.) 447-456.

Dávid Géza-Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Eger, 1999. (Studia Agriensia, 20), 197-205.

De fine mundi collecta ex doctrina Doctoris Lutheri consentaneae testimoniis divinis, quae extant in libris ecclesiae Dei. Authore Leonhar, Stokelio, 1556.

Delgado, Mariano: Der Traum von der Universalmonarchie- Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 252–305.

Delius, Hans-Ulrich: Augustin als Quelle Luthers. Berlin, 1984.

Delumeau, Jean: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14–18. Jahrhunderts. Band II. Reinbek, Hamburg, 1985

Delumeau Jean: La peur en Occident (XIV–XVIII. siècles) Librairie Arthème Fayard, Paris, 1978.

DeMolen, Richard L.: The Library of William Camden, Proceedings of the American Philosophical Society, 128, 1984. 327–409.

Dempf, A.: Sacrum Imperium. Geschichts- und Staataphilosophie des Mittelalters und der pohtischen Renaissance. München, 1929.

Der Krieg in religiösen und national Andeutungen der Neuzeit. Hrsg. Dietrich Beyrau. Tübingen, 2001. 11–40.

Der Theologe Melanchthon. Hg. v. Frank, Günter. Stuttgart: Thorbecke, 2000. (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 5.)

Derschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984.

Die Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650. VII. Bilanz Forschungsperspektiven – Register. Hrsg Schindling, Anton-Ziegler Walter. In: Die Territorien des Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650. Hrsg. Schindling A. és Ziegler W. Münster, 1993, 182–205

Dixon, C. Scott: Popular Astrology and Lutheran Propaganda in Reformation Germany. In: History, 84, 1999. 404–405.

Dobras, Wolfgang: Ratsregiment, Sittenpolizei und Kirchengzucht in der Reichsstadt Konstanz 1531–1548. Gütersloher Verl.Haus Mohn, Gütersloh, 1993.

Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet IV–V. kötet . 16–17. század. Századok 63–64. (1929–1930) 881–903

Dombai Klára: Apologetikus történelemszemlélet. Bp. 1938.

Džaja, Srećko M.: „Die Bosnische Kirche“ und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg. München, 1978. (Beiträge, zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 28.).

Džaja, Srećko M.: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. München, 1994.

Eberhard, Winfried: Monarchia und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen. München, 1985.

Eberhard, Winfried: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Köln–Weimar–Wien, 1996.

Eberhard, Winfried: Konfessionsbildung und Stände in Böhmen. 1478–1530. München, 1981.

Eberhard, Winfried: „Gemeiner Nutzen“ als oppositionelle Leitvorstellung im Spätmittelalter. In: *Renovatio et reformatio. Wider das Bild vom „finsternen“ Mittelalter.* Fs. für L. Hödl. Hg. v. Gerwinc, M.–Ruppert, G., Münster, 1985. 95–214.

Eckhardt, Alexander: Le cerceuil flottant de Mohamed. In: *Mélanges Hoeffner*, 1949. 77–88

Eckhardt Sándor: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai Szerk. Németh Gyula.* Magyar Szemle Társaság, Bp. 1940. 143–216.

Eckhardt Sándor: Az Antikrisztus legendája. *Katholikus Szemle* 57, 1943/6, 161–165)

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukicsics József. Bp. 1902–1912.

Ehlers, Joachim: Kontinuität und Tradition als Grundlage mittelalterlicher Nationsbildung in Frankreich. In: *Beiträge zur Bildung der französischen Nation im Früh- und Hochmittelalter.* Hg. v. Beumann, Helmut–Schröder, Werner. *Nationes*, Bd. IV.- Sigmaringen, 1983. 15-47.

Ehrenpreis, Stefan–Lotz-Heumann, Ute: Reformation und konfessionelles Zeitalter. Darmstadt, 2002.

Ehrstine, Glenn: Theater, culture, and community in reformation Bern, 1523–1555. Brill, Leiden, 2002.

Eliade, Mircea: A szent és a profán. Bp. 1987.

Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza. Bp. 1998.

Eliade, Mircea: Kovácsok és alkimisták. Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004.

Eliade, Mircea: Misztikus születések. Európa, Bp. 1999.

Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. Osiris, Bp. 2006.

Emerson, Richard K.: Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature. Manchester, 1981.

Emidio Campi: Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Bullinger. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239.

Encyclopaedia of Religion and Ethics . I–XIII. Ed. Hastings, James. Edinburgh, 1908–1926.

Engel, Josef: Von der spätmittelalterlichen respublica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. In: Handbuch der Europäischen Geschichte. Hrsg. Schieder, Theodor. III. Stuttgart, 1971.

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről I–X., (vál., összeáll. Cs. Szabó László, Makkai László. Bp., é. n. [1941].

Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története. PhD-értekezés, 2003.

Erdélyi László: A mohácsi vész nemzedéke. Néplélektörténeti korrajz egykorú emlékiratból. Szeged, 1941.

Esze Tamás–Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk. Spira György. Bp. 1952. 117–139.

Esze Tamás: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház 1957/8, 178–182.

Esze Tamás: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. ItK 74(1970), 566–576.

Esze Tamás: Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 1973/9, 89–194.

Euszebiosz egyháztörténete. Bp. 1983.

Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. Bp. 1998.

Fabiny Tibor: Tyconius kettős egyházról alkotott elképzelésének ágostoni átvétele és/vagy félreértelmezése: kettős ige, kettős egyház, kettős szabály. In: Tyconius tanulmányok. Szerk. Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 2001. (Hermeneutikai füzetek, 26.) 2–25.

Fabó András: Beythe István életrajza. Bp. 1866.

Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála 1. In: Magyar Könyvszemle, 2000/4, 443–463.

Farkas Gábor Farkas: Régi Könyvek új csillagok. Humanizmus és reformáció 32. Bp. 2011.

Farkas Gábor Farkas: Szerémi György hitelességének a kérdése. In: Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. Főszerk. Szögi László. 10. Bp. 2001. 65–85.

Farkas Lajos: Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár Albert előtt. Protestáns Szemle – a továbbiakban: Prot. Sz. 1898/IX.

Fata, Marta: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700. Münster, 2000.

Fazekas István: Dorfgemeinde und Glaubenswechsel in Ungarn im späten 16. und 17. Jahrhundert. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Hg. von Bahlcke, Joachim–Strohmeier, Arno. Stuttgart, 1999. 339–350.

Firth, Katharine: The apocalyptic Tradition in Reformation Britain, 1530–1645 Oxford, 1979.

Fischer-Galati, Stephen A.: Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529, Church History, 23/1954, 46–67.

Fischer-Galati, Stephen A.: Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521–1555, Cambridge/Mass. 1959.

Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiája az Oszmán Birodalomban. In: Világtörténet 1994. tavasz–nyár, 25–31.

Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39/1997. 21–49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211.

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991.

Fögel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913.

Forrel, G. W.: „Luther and the War Against the Turks.” Church History, 14(1945) 256–271.

Földvári Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940

Földváry László: Szegedi Kis István élete és a Tisza-Duna mellékiek reformációja. Bp. 1894.

Földváry László: Szegedi Kis István reformátori működése a Tisza melléken. Protestáns Szemle 4(1894), 478–493, 554–574, 611–621.

Fraknói Vilmos: Melanchthons beziehungen in Ungarn. Bp. 1874.

Fraknói, Wilhelm: Ungarn vor der Schlacht Mohacs, 1524–1526. Bp. 1886.

François, Étienne: Deutsche Erinnerungsorte. München, 2001.

Frei, Norbert: Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit, München 1996. 2. Taschenbuchaufl. 2003.

Freier, Johannes: A ferences teológia befolyása a reformációra: recepció és elutasítás között. In: A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Szerk. Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Bp. 2005. 143–157.

Fröhhlich, Ida: 'Time and times and half time' : historical consciousness in the Jewish literature of the Persian and Hellenistic eras. Sheffield 1996

Fuchs, Thomas: Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung. Städtechroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500–1800. Hessisches Landesamt für Geschichtliche Landeskunde, Marburg. 2006. Vii,215 S. (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landgeschichte, 21)

Gäbler, Ulrich: Huldrych Zwingli. Eine Einführung in sein Leben und Werk, Berlin(-Ost), 1985.

Galamb György: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez Egyháztörténeti Szemle 10, 2009/2, 3–12.

Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.

Gánóczy Sándor–Scheld, Stefan: Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak. Kálvin Kiadó, Bp. 1997.

Geiger, Abraham: Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen? Bonn, 1883.

Geoffrey Hosking-George Schöpflin: Myths and Nationhood. London, 1997.

Gerézy Rabán: A régi dicsőség nyomában Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968.

Geschichte des Christentums. 3. Hochmittelalter und Reformation – Konfessionalisierung. Hg. Raitt, Jill in Verbindung mit McGinn, Bernard und Meyendorff, John. Würzburg, 1995.

Glassl, Horst: Das Heilige Römische Reich und die Osmanen im Zeitalter der Reformation. In: Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte

und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Festschrift für Georg Stadtmüller. München, 1975. 61–73.

Glodzieher Ignác: Az iszlám. Bp. 1980.

Goetz, Hans-Werner: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter. Berlin, 1999.

Goez, Werner: Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Tübingen, 1958.

Goldammer, Kurt: Paracelsische Eschatologie. Zum Verständnis der Anthropologie und Kosmonologie Hohenheims. In: Nova Acta Paracelsica, 5, 1948. 45–85.

Goldammer, Kurt: Friedensidee und Toleranzgedanke bei Paracelsus und den Spiritualisten. Archiv für Reformationsgeschichte, 46, 1955. 20–46.

Göllner, Carl: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jahrhundert.. Turcica Band III. Bucuresti—Baden-Baden, 1978.

Göllner, Carl: Die „Türkenfrage“ im Spannungsfeld der Reformation. In: Südostforschungen 34(1975), 61.

Göllner, Carl: Turcia. (Bd. I: Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts 1501-1550; Bd. III: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts), Berlin–Bukarest, 1961, 1978.

Göllner, Carl: Die Türkenfrage im Spannungsfeld der Reformation. In: Südostforschungen 34, 1975, 61–78;

Grane, Leif: Die Confessio Augustana. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996, 5. Aufl.

Grynaeus Tamás–Vida Tivadar: „Szerelmes Orsikám”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Bp. 1988.

Guitman Barnabás: A Bártfa reformáció első évtizedei és kapcsolatenszere. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2010. Témavezető: Óze Sándor.

Guzsik Tamás: Eltűntnek hitt pálos kolostorok Somogy megyében. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1986.

Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000.

Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000. 92–103.

Györffy István: A kunok megtérése. Protestáns Szemle, 1925. 669-681.

Győri János: A kereszténység védőbástyája. Bp. 1933.

Haedly, John: Luther's View of church History. London, 1963.

Hagemann Ludwig: Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt, 1999.

Hagemann, Ludwig: Christentum contra Islam. Eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt, 1999.

Halasi-Kun Tibor: Gennadios török hitvallása. Kőrösi Csoma S Archivum I suppl. 1936.

Hamm, Berndt: Bürgertum und Glaube: Konturen der städtischen Reformation. Göttingen, 1996.

Hans Joachim, Kissling: Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. In: Südostforschungen 23, 1964, 16.

Harsányi András: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. (doktori disszertáció) Debrecen, 1938.

Harsányi András: A Két könyv. In: Károlyi Emlékkönyv. Szerk. Vasady Béla. Bp. 1940. 26–39.

Hegy Klára: A török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995.

Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I. Bp. 2009.

Hegy Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135(2001), 1255–1311.

Heimann, Heinz-Dieter: Antichristvorstellungen im Wandel der mittelalterlichen Gesellschaft. Zum Umgang mit einer Angst- und Hoffnungssignatur zwischen theologischer Formalisierung und beginnender politischer Propaganda. In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 47(1995) 99–113.

Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe. Hrsg. Campi, Emidio. Theologischer verlag Zürich, Zürich, 2004.

Helmrath, Johannes: Pius II. und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 79–139.

Heuß, Alfred: „Geschichtliche Gegenwart“, ihr Erwerb und ihr Verlust. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Nr. 7/1987, S. 389–401

Hevesi Attila: „Hogy ihatnám a Szerémnek borát.” Szőlő és borvidékeink történeti földrajza. In: Borok és Korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Szerk. Benyák Zoltán. Benyák Ferenc Hermész Kör, Bp. 1999. 93.

Hill, Christopher: Antichrist in Seveenteenth-Century England. London –New York–Toronto. 1971.

Hillerbrand, H. J.: Von Polemik zur Verflachung. Zur Problematik des Antichrist- Mythos in Reformation und Gegenreformation. In: ZRGG 47, 1995, 114–125

280–318. Geschichte des Christentums / 3. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung.

Hobbsbaum, Eric J.: Nations and nationalism since 1780, Programme, myt, realty. Cambridge, 1990.

Hódmezővásárhely története. I. Szerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984.

Hofmann, Hans-Ulrich: Luther und die Johannes-Apokalypse. Mohr, Tübingen, 1992.

Hopp Lajos: Az „antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és Reformáció, 19.)

Hoppmann, Jürgen G. H.: Astrologie der Reformationszeit. Zerling, Berlin, 1998

Horváth János: A reformáció jegyében. (A mohács utáni félszázad története.) 2. kiadás. Bp. 1957.

Horváth Magda: A török a német közvéleményben. Bp. 1937.

Horváth Mihály: Fráter György. Bp. 1898.

Horváth Mihály: Magyarország történelme. I–V. köt. Bp. 1871–73.

Höfert, Almut: Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt am. M.–New York, 2003. (Campus Hischtorische Studien, 35.) 51–62.

Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai Publicisztika formálódása egy 1674 - es prédikációs kötetben. Bp. 1988. Irodalomtörténeti Közlemények 1987-1988. 1-2. 20-46.

Imre Mihály: „Magyarország panasza” A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András.)

Imre Mihály: Arbor Haereseon. A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Fekete Csaba–Berecki Lajos. Debrecen, 2000. 53–85.

Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987.

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1, 1–12. könyv. S. a. r. Benits Péter. Balassi, Bp. 2001. (Történelmi források, I.)

Itzés-Venásch Eszter: Credo evangélikus folyóirat XV. évfolyam. A babonától a hitig. Melius Juhász Péter harca a babonáság ellen. 1–2(2009) 80–87.

Jagersma, H.: Izrael története II. Nagy Sándortól Bar Kochbáig. Bp. 1991.

Jankovics József: Tinódi török-képe. In: Nadasdy Tamás (1498–1562) Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 131–141.

Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846.

Kádas Miklós: Méliusz kánonalkotó tevékenysége. In: Stud. A. Eccl. II. 395–433.

Kaegi, Walter Emil: „Al-Balâdhuri and the Armenian Theme.” In: Byzantion 38(1968) 273–290.

Kämpfer, Frank: Nationalheilige in der Geschichte Serbiens. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 20(1973) 7–22;

Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891

Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1906.

Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924.

Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1985.

Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai. Bp. 1942.

Karner Károly: János Apokalipszise. Bécs, 197

Károlyi Árpád: Regeszták a Bécsi Császári és Királyi Levéltárból. Békés Vármegye Régészeti és Művészettörténeti Emlékkönyve (1881–1882)

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció, 4).

Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből. Debrecen, 1943. (Theologiai tanulmányok 75.)

Kathona Géza: Svájci theológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. In: *Studia et acta Ecclesiastica* 3. Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. 13–107.

Kaufmann, Thomas: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Lutherum. In: *Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. Jakubowski-Tiesse, Manfred–Lehmann, Hartmut,–Schilling Johannes–Staats Reinhart. Göttingen, 1999. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 155), 73–128.

Kaufmann, Thomas: Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/2). Tübingen, 2003. (Beiträge zur historischen Theologie, 123.)

Keel, Othmar: Die Tiere und der Mensch in Daniel 7. In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.* Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 37–66.

Keller, Rudolf: Der Schlüssel zur Schrift. Die Lehre vom Wort Gottes bei Matthias Illyricus. Hannover, 1984.

Kemény Lajos: Szegedi Gergely életéhez. ItK. 1912/1. 228–230.

Keresztyén Bibliai Lexikon. szerk.: Bartha Tibor. I–II. Kálvin Kiadó, Bp. 2000.

Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Szeged, 1986.

Keveházi László: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem” Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp. 2005.

Kingdon, Robert N.: The First Expression of Theodore Beza’s Political Ideas. In: *Archiv für Reformationgeschichte* 46(1955), 88–100.

Kisbán Emil: A magyar pálos rend története. Bp. 1938.

Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910

Kissling Hans Joachim: Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes“. In: *Südost-Forschungen* 23, 1964, 16.

Klaniczay Tibor: A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz. In: *Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 166–190.

Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. ItK 6(1957), 12–47.

Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. (Tanulmányok a régi magyar irodalomról.) Bp. 1961.

Klein, F. A.: The Religion of Islam. Bp. 1906.

Klempt, Adalbert: Die Sekularisierung der universalhistorischen Auffassung. Zum Wandel des Gesichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen, 1960. (Göttingener Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 31).

Klaus, Koch: Europabewusstsein und Danielrezeption zwischen 1648 und 1848. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker)

Koch, Klaus: Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit – Das Geschichtsverständnis des Danielbuches. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 12–37.

Koch, Andreas: Musculus und die Konfessionalisierung im Luthertum. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hg. v. Rublack, Hans-Chirstoph. Gütersloh 1992.

Kohler, Alfred: Karl V. Eine Biographie. München, 2000.

Kohler, M.: Melanchthon und der Islam. Leipzig, 1938.

Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne. Hrsg. Rösener, Werner. Göttingen, 2000. (Veröffentlichungen Des Max-Planck-Institut für Geschichte, 156.) Wilhelm

Kovács Eszter: Cseh és magyarországi jezsuiták kapcsolata a 16–17. században. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2010. Témavezető: Óze Sándor.

Kovács Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból (Václav Budovec z Budova és az Antialkorán). In: Egyháztörténeti Szemle 2008/3. 53–66.

Erdély története 1–3. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán. Akadémiai, Bp. 1986.

Kőszeghy Miklós: A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2). In: Aelius Aristeidés: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok. KRE BTK, Bp. 2002. (Ókortörténeti Tanszék kiadványai, II.)147-152.

Kraus, Joseph: Die Stadt Nürnberg in ihren Beziehungen zur Römischen Kurie während des Mittelalters. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 41, 1950. S. 1–154.;

Kriss, Rudolf.–Kriss-Heinrich, Hubert. Volksglaube im Bereich des Islam. Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1960

Kritzeck, James: Peter the Venerable and Islam. Princeton University Press, Princeton, 1964. 62–63.

Kriza Ildikó: Rex iustus – rex clarus. (Mátyás király a néphagyományban.) In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363–410.

Kropf Lajos: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. Századok 32, 1898, 434–436.

Kues, Nikolaus von (Nicolaus Cusanus): Cribratio Alkorani – Sichtung des Korans, lateinisch-deutsch (3 Bde.), hg. v. Ludwig Hagemann, Hamburg 1993.

Kulcsár Péter: Ars historica. In: Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. Jankovics József. Balassi, Bp. 1994. 119–128.

Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973.

Kulturelle Reformation. Hrsg. Jussen, Bernhard–Koslofsky, Craig. Göttingen, 1999. Veröffentlichungen Des Max-Planck Institut für Gesichte 145. Sinnformationen im Umbruch 1400-1600.

Kurt, Flasch: Nikolaus von Kues. Geschichte einer Entwicklung. Frankfurt a. M., 1998.

Kurze, Dietrich: Johannes Lichtenberger (-1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie Lübeck–Hamburg, 1960.

Kurze, Dietrich: Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken. In: Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag. Hrsg. Anita Mächler. Frankfurt am Main, 1976, 164–186.

Kurze, Dietrich: Johannes Lichtenberger. Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie. Lübeck 1960.

Ladányi Sándor: A coccejanismus jelentkezése és hatása a magyar református teológiai gondolkodásra a 17–18. században – különös tekintettel a bibliai

tudományokra. In: Ostium in caelo. Jubileumi kötet dr. Bolyki János teológiai professzor 75. születésnapjára. KRE HTK Ráday Könyvesház, 2006. 191–196.

Lamparter, Helmut: Luthers Stellung zum Türkenkrieg., München, 1940. (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, Neunte Reihe, Bd. IV)

Láng Benedek: Rajmundus Lullus és az Ars Magna. Magyar Filozófiai Szemle 1997/1–2, 187–216.

Lanzinner, Maximillian: Friedsicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximillian II. (1564–1576). Göttingen, 1993.

Lau, Franz: Die lutherische Lehre von den beiden Reichen. In: Luther und die Obrigkeit. Hrsg. Wolf, Gunther. Darmstadt, 1972.

Laube, Adolf: Flugschriften gegen die Reformation (1518–1524). Berlin, 1997.

Lazius, F.: „Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht,“ Baltische Monatschrift, 38(1891), 263–280.

Lehman Hartmut: Endzeitwartung im Luthertum im späten 16. und im frühen 17. Jahrhundert. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hg. v. Rublack, Hans-Chirstoph. Gütersloh 1992.

Leppin, Volker: Antichrist und Jüngster Tag das Profil apokalyptischer Flugshriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618. Gütersloher Verlaghaus, Heidelberg, 1999. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 69.)

Leppin, Volker: Die Wittenberger Reformation und der Prozess der Transformation kulturellen zu institutionellen Polaritäten. Stuttgart, 2008.

Lestringant, Frank: Guillaume Postel et l' »obsession turque« In: Guillaume Postel, 1581–1981. Ed. Trédaniel, Guy. Éditions de La Maisnie, Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris, 1985. 265–298.

Freiburg/Schweiz und Stuttgart 2003, 326.

Lerner, Robert E.: “Popular Justice”: Rupescissa in Hussite Bohemia In: Eschatologie und Hussitismus. Hg. von Alexander Patschovsky–František Šmahel, Praha 1996 (Historica, Series nova, suppiementum, 1) S. 39–52.

Lerner, Robert E.: The Powers of Prophecy. The Cedar of Lebanon Vision from the Mongol Orslaught to the Dawn of the Enlightenment. Berkeley–Los Angeles–London 1983.

Lerner, Robert E.: The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages. Berkeley–Los Angeles–London, 1972.

Lestringant Frank, a mulhouse-i Université de Haute-Alsace egyetem professzorának az előadása alapján, *Guillaume Postel* és a török „rögeszme” mely a középkori gondolkodó halálának 500-ik évfordulójára 1981. szeptember 5. és 9. között, Avaranches-ban rendezett nemzetközi Guillaume Postel-konferencián hangzott el.

Lexikon der Reformationszeit. Herder, Freiburg im Breisgau, 2002.

Lienhard, Marc: Strassburg und die Reformation. Kehl Morstadt, 1982. 2. Aufl.

Locher, Gottfried Wilhelm: Zwingli und die schweizerische Reformation. Göttingen, 1982.

Lilje, Hanns: Luthers Geschichtsanschauung. Berlin, 1932.

Lings, Martin: Muhammad. His Life based on the Earliest Sources. London, 1983.

Loeche György–Szabó József S.: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen, 1912.

Lohse, Bernhard: Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und ihrem systematischem Zusammenhang. Göttingen, 1995.

Lohse, Martin: Luther Eine Einführung in seine Leben, und sein Werk. München, 1981. 216–18.

Löfgren: David: Die Theologie der Schöpfung bei Luther. Göttingen 1960.

Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz, Bp. 1996.

MacDonald, Thomas L.: Beza's Verses on Tycho's Nova. Journal of the Royal Astronomical Society of Canada, 35, 1941. 366–367.

Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Balassi, Bp. 1998. 133–134.;

Magyar Katolikus Lexikon (= <http://lexikon.katolikus.hu/>)

Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. javított és bővített kiadás. Bp. 1977.

Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Szerk. Zsinka Ferenc. Bp. 1927.

Magyar Országgyűlési Emlékek 1526–1606. I–XII. Bp. 1874–1917

Magyar reneszánsz udvai kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.

Magyar Zoltán: A kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. Századok 1995/5 1155–1166.

Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Szerk. Zsinka Ferenc. Bp. 11, 1927.

Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996.

Magyarország története. I. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985.

Magyarország története 1526–1686. II. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp. 1985.

Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657), S. a. r. Varga András, MTA Könyvtára, Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1.)

Maier, Hans: Politische Wissenschaft in Deutschland Aufsätze zur Lehrtradition und Bildungspraxis, Piper Studienausgabe, München, 1969.

Makkai László: Erdély története. Bp. 1944.

Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Magyarországon 1630–32-ben. Bp. 1956;

Makkai László: Debrecen város művelődéstörténete. Debrecen, 1984

Makkai László: Utószó. In: Magyar István: Az országban való romlásoknak okairól Bp. 1979.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.

Mályusz Elemér: Pálos rend a középkor végén. Egyháztörténet 1945/3 1-55.

Mályusz Elemér: Zsigmond király uralkodása Magyarországon. Bp. 1984. 22–38.

Maksay Ferenc: István Koppányi püspök. Történelmi Szemle 12, 1969. 129–130

Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Keletkutatás 1975.

Marczali Henrik: A magyar történet középkori kútfoi az Árpádok korában. Bp. 1880.

Marosi Ernő: A magyar történelem képei, a történetiség szemléltetése. In: Történelem – kép. Szemelvények történelem és művészet kapcsolatáról. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin, Bp. 2000. 11–33.

Marosi Ernő: A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: Ars Hungarica 1974.

Martin, Peter: Martin Luther und die Bilder zur Apokalypse. Die Ikonographie der Illustration zur Offenbarung des Johannes in der Luther-Bibel 1522 bis 1546. Hamburg, 1983

Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp. 1990.

Mau, Rudolf: Luthers Stellung zu den Türken. In: Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546 Hg. v. Junghans, Helmar. Bd. I.. Berlin, 1985.

Maurer, Hans-Martin–Ulshöfer, Kuno: Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg. Eine Einführung mit 112 Bilddokumenten. Theiss Stuttgart u. Aalen, ohne Jahr [1974]..

Maurer, Wilhelm: Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996. Studienausg. beider Teilbd.

Mayer, J.: Der Astronom Cyprian Leovitius (1514–1574) und seine Schriften. In: Bibliotheca Mathematica, 3. Folge 4, 1903. 134–159.

McGinn, Bernard: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz büvöletében. Bp. 1995.

McGinn, Bernard: Geschichte der Christlichen Spiritualität. 1-3 Würzburg 1993-1997.

Meserve, Margaret: Empires of Islam in Renaissance historical Thought. 2008.

Medgyesy S. Norbert: A csiksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere., Bp. 2009. (Fontes Historici Oridinis Fratrum Minorum in Hungaria Magyar ferences források, 5 – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Műhely Monográfiák 5),

Medgyesy S. Norbert: Az utolsó ítélet a magyarországi iskoladrámákban. In: Apokaliptika és posztmodernitás. Szerk. Óze Sándor, Szelke László. Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba 2009. (Szent Vince Füzetek) 133–149.

Melanchthons Astrologie. Drei-Kastanien-Verl., Wittenberg, 1997.

Mertens, Dieter: Claromontani passagi exemplum. Papst Urban II. und der erste Kreuzzug in der Türkenkriegspropaganda des Renaissance-Humanismus In: Europa und dieTürken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 65.

Meyer, Walter E. Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes. Zürich, 1987.

Mezey László: „A Báthori-biblia körül” (MTA 1 OK 8., 19., 56. o.)

Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század). Szerk. Szabó András. Bp. 2005. (Historia Litteraria, 18). Mezővárosi konferencia. A könyv a 2001. május 31-én Mezőtúron rendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazza.

Michael, Wolfgang F: Das deutsche Drama der Reformationszeit. Lang, Bern, 1984.

Miczkiewicz, Adam: Ősök. Bella István fordításában és magyarázó utószavával. Bp. 2001.

Miegge, Mario: „Regnum quartum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 239–252.

Miller J. Maxwell–H. Hayes, John.: Az ókori Izrael és Júda története. Piliscsaba. 2003.

Miklósi Ödön: Presbiteriális elemek a protestáns egyház ősi szervezetében. Protestáns Szemle (1935) 457–461.

Miyamoto, Yoko: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apokalyptism in the Sixteenth Century Journal of Turkish Studies. 17(1993) 125—145.

Moeller, Bernd: Deutschland im Zeitalter der Reformation. Göttingen, 1988.

Moeller, Bernd: Luther-Rezeption. *Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte.* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2001.

Moeller, Bernd: Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996.

Mogyoróssy János: Történelmi adatok Szerémi György emlékiratából. Ford. Mogyoróssy János. Békésgyula, 1882.

Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003.

Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció, 26.)

Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus Egyház az Egri Püspökség hódoltságai területein a 17. században. Bp. 2005.

Molnár Antal: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek törökkori történetéből. Bp. 2003.

Mondin, Battist: Pápák enciklopédiája. Bp. 2005.

Monok István: Batthyány Boldizsár, a franciás. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX. (Ötvös Péter Festschrift). Összeáll. Font Zsuzsa–Keserű Gizella. SZTE BTK, Szeged, 2006, 185–198.

Monok István: „A 16. századi középnemesség műveltségéről”. In: Nádasy Tamás (1498–1562). Sárvár, 1999. 105–115.

Monok István: „A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében. 1526—1730”. In: *Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* Bp. 1998. 85–184.

Möhring, Hannes: Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung. Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2000,

Móricz Zsigmond: Székely György lázadása Szerémi György: Magyarország romlásából. In: Kelet Népe 1941/18. 9–10.

Munro, Dana Carleton: The Western Attitude toward Islam during the Period of the Crusades. *Speculum* VI(1931), 337;

Müller, Gerhard: Andreas Osiander. In: Gestalten der Kirchengeschichte Hg. v. Martin Greschat (Bd. 6). Stuttgart u.ö. 1994, 59. Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien. Hg. v. Müller, Klaus E.–Rüsen, Jörn. Hamburg, 1997.

Művészet I. Lajos király korában. 1342–1382. Kiállítási katalógus. [Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport és a székesfehérvári István király Múzeum közös rendezésében] (Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívია) Bp. 1982 *Nagy Barna:* Méliusz Péter művei. In: Stud. A. Eccl. 195–355.

Nagy Barna: Méliusz Péter művei- könyvészeti és tartalmi áttekintés különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. In: Stud. A. Eccl. II. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. A második Helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 195–354.

Nagy Iván: Magyarország családjai. Pest, 1859.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemz[ed]ékrendi táblákkal A–B. Pest, 1857.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemz[ed]ékrendi táblákkal B. Pest, 1858.

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemz[ed]ékrendi táblákkal III. C–D. Pest, 1858.

Nagykálóczy Balázs: Károlyi Péter In: Stud. A. Eccl. II. 1967. 316–473.

- Nagykálóczy Balázs*: Károlyi Péter prédikációiból (bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973)
- Nagykálóczy Balázs*: Alsóindvai Kulcsár György Postilláihoz In: Bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973. 611).
- Nagykálóczy Balázs*: Méliusz ige hirdetéseiből In: Bevezető, Stud. A. Eccl. III. 1973.
- Nehring, Karl*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München, 1989 2. Aufl.
- Nemeskürty István*: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959.
- Németh Gyula*: Attila és hunjai. Bp. 2001, Reprint az 1940-es kiadás után
- Nemeskürty István*: Ozorai Imre: Vitairata. (Előszó a hasonmás kiadáshoz.) Bp. 1961. Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben 2. Szerk: Hofér Tamás–Niedermüller Péter. Bp. 1988.
- Népi epikus hagyományok Szerémi György emlékirataiban. In: Sic itur ad astra, 1(1991), 28–41.
- Néprajzi Lexikon I–V. Szerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai, Bp. 1980.
(= <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.htm>)
- Neuber, Wolfgang*: Grade der Fremdheit. Alteritätskonstruktion und experientia-Argumentation in deutschen Turcica der Renaissance. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Külmann, Wilhelm. Tübingen, 2000.
- Nöldeke, Theodor*: Geschichte der Qorans. Leipzig, 1909. Dritte reprografische Nachdruck der 2. Auflage. Hildesheim–New York, 1981.
- Oberman, Heiko Augustinus*: Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel. München, 1986.
- Oberman, Heiko Augustinus*: Luther. Goldmann, München, 1991. Genehmigte Taschenbuchausg., 1. Aufl.
- Oberman, Heiko Augustinus*: Werden und Wertung der Reformation. Von Wegestreit zum Glaubenskampf. Tübingen, 1977. (Spätscholastik und Reformation, 2.) 352.
- Oegema, Gerben S.*: Die Danielrezeption in der alten Kirche. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 84–105;

Ogger, Günther: A Fuggerek: császári és királyi bankárok. Bp. 1999.

Olke, Harry: Konfessionelle Bildpropaganda des späten 16. Jahrhunderts: Die Nas-Fischart-Kontroverse 1568/71. In: ARG, 87, 1996, 149–200.

Olson, Oliver K.: Matthias Flacius and the survival of Luther's reform. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.

Oltványi Pál: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867.

Opitz, Peter: Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu „Dekaden“. Zürich, 2004.

Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. (München, 1965) Bp. 2001.

Ozment, Steven: Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism of Sixteenth-Century. Germany and Switzerland, 1980.

Őry Miklós: Pázmány Péter tanulmányi évei. Eisenstadt, 1970.

Őze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára (A Piliscsabán 2002. Október 14-16. között megtartott nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai). I–II. köt. Szerk. Őze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. METEM; PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba: 2005. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 1) 157–176

Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

Őze Sándor: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „Üllő és verő közé szorult ország”. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 99–108.

Őze Sándor: A Molnár Erik-vita és a „Mohács-szindróma.” In: Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 165–232.

Őze Sándor: Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon, a reformáció idején. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Történelmi Szemle 49, 2007/2, CD-melléklet, 407–418.

Őze Sándor: Adatok a reformáció elterjedéséhez Nádasy Tamás kanizsai uradalmában. Zalai Múzeum 10(1997), 19–23.

Őze Sándor: Adatok Kerecsényi László Gyulai kapitányságához. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ablonczy Balázs–Ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka. Bp. 2002. 114–123.

Őze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon. In: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. METEM, Bp., 2006. 263–269.

Őze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon. In: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. METEM, Bp., 2006. 263–269.

Őze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon. In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs.. Debrecen 2004. (Csokonai Universitas Könyvtár, 31) 112–125 [= Őze 2006. 263-269]

Őze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112–125.

Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa – Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta, 2)

Őze Sándor: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechzehnten Jahrhundert. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Sthephani Borzsák dedicata. Ed. Anita Czeglédy, Krisztina Laczkó, Dávid Ádám Ligeti, Gyula Mayer. Eötvös Collegium–Typotex, Bp. 2010. 613–622.

Őze Sándor: Mámor, mítosz, amnézia. In: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. METEM, Bp., 2006. 272–292.

Őze Sándor: Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszaka a reformátorok életútjának tükrében* című cikkére. Egyháztörténet 2010/1. 118–134.

Őze Sándor: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „Üllő és verő közé szorult ország”. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 99–108.

Őze Sándor: „Szegedi Kis István és a medve.” Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején egy történet tükrében. In: *Folia Historica*, 17, 1992 19–42.

Őze Sándor: “The stronghold of Christianity” or “A country between hammer and anvil”. A change of national identity in the 16th century among the soldiers of the Turkish frontier in Southwestern Hungary. In: *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*. Norma Nyomdász KFT, Hódmezővásárhely, 2008. 149–161

Őze Sándor: *Virrasztó darvak*. In: *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*. Szerk. Őze Sándor. „Norma” Nyomdász Kft, Hódmezővásárhely, 2008. 13–26.

Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Bp. 2009. (Sziget sorozat.)

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: A török-kép változása a XVI. századi Magyarországon. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, 2001. 228–237.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Keleti és nyugati hatalmi ideológiák összeütközése a 16. századi Kárpát-medencében. Elhangzott: V. Károly és Közép-Európa című konferencián: 2000. május 26. PT BTK, Pécs.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Koráncafolatok a 16–17. század fordulóján Közép-Európában. In: *Egyháztörténet 2009/2*. 19–33.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Melanchton és a hódoltsági reformáció iszlámképe. *Lelkipásztor*. 73(1998) február. 89-92. Március 46–50.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Pázmány és az iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Török nyelvhasználat a dél-dunántúli végvárakban a 16. században. *Zalai Múzeum* 12(2003), 202–218.

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: Wandel des Türkenbildes bei den ungarischen Protestanten im 16. Jahrhundert. In: *Suevia Pannonica: Archiv der Deutschen aus Ungarn* (Heidelberg). 18 (28) (2000)

Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis” Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung. In: *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*. In: *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und*

Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. Krozka, Markus–Maner, Hans-Christian. 19–39.

Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert: Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts. 61–77. In: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas. 2(2000) München, 2001.

Őze Sándor sorozatszerkesztésében megjelent kötetek:

Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák.– METEM–PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba, 2005. (ISSN 1786-8785)

– A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára (A Piliscsabán 2002. Október 14–16. között megtartott nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai). I–II. köt. Szerk. *Őze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert*. METEM; PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba: 2005. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák,

– A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. (A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai) Szerk. Szilágyi Csaba. PPKE BTK, Piliscsaba: 2006. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 2)

– A domonkos rend Magyarországon. (A Piliscsabán 2003. október 27–28-án megtartott tudományos konferencia tanulmányai) Szerk. Illés Pál Attila–Zágorhidi Czigány Balázs. PPKE BTK– METEM, Piliscsaba–Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 3)

– Decus solitudinis: pálos évszázadok. *Őze Sándor* közreműködésével szerk. Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 4/1)

– Der Paulanerorden. Gesichte – Geist – Kultur. Hg. v. Sarbak, Gábor Reichenherausgegeben von *Őze, Sándor*. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/2). (A pálos konferencia kötet német fordításában.)

A Ciszterci Rend Magyarországon. Szerk: Guitman Barnabás. PPKE BTK, Piliscsaba 2010. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 6.)

– A Piarista rend Magyarországon. Szerk: Forgó András. Szent István Társulat, Bp. 2010. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 6.)

Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. Kzoska, Markus–Maner, Hans-Christian. Münster, 2005. (Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas, 4) 19–39;

Őze Sándor–Norbert Spannenberger: „Wir brauchen Mohács!“. Historiographie und politische Instrumentalisierung der Erinnerung an eine nationale Niederlage in Ungarn. In: Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung: Festschrift für Edgar Hösch. Hg. von Clewing, Konrad–Schmitt, Oliver Jens. München, 2005. (Südosteuropische Arbeiten; 127), 327–349

Őze Sándor–Dobrovits Mihály: A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában. Egyháztörténeti Szemle 10, 2009/2 . 19–34.

Őze Sándor: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechszehnten Jahrhundert. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Sthephani Borzsák dedicata. Ed. Czeglédy, Anita–Laczkó, Krisztina–Ligeti. Dávid Ádám–Mayer, Gyula. Bp. 2010. 613–622.

Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526–1598. Győr, 1999.

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszertörténete kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38(1996) 2–3. 257–288.

Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Eger, 1999. 197–205. (Studia Agriensia, 20).

Pálffy Géza: Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons 4(1997) 5–78.

Pálóczy Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989.

Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig. 1396–1526. Zrínyi, Bp. 2005.

Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935.

Pataki Arnold: Az Apokalipszis történetbölcselete. Bp. 1937.

Patschovsky, Alexander–Smahel, Frantisek: Eschatologie und Hussitismus: Internationales Kolloquium. Prag 1–4. September. 1993. 1996.

Payr Sándor: A Dunántúli Evangélium Egyházkerület története. Sopron, 1924.

Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. Bp. 1975.

Perjés Géza: Mohács. Bp. 1979.

Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 1993, 13–33.

Péter Katalin: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 5–15.

Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975.

Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéströténete. Bp. 1973.

Péter Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47, 2005/3–4, 277–286, 283–285. 1542.3.8. ETE 4,14-16;

Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból Bp. 1995.

Péter Katalin: Reformáció és művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. III/1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 475–604)

Peuckert, Will-Erich, Die grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther (Bd. 1). Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1966.

Pfeffermann, Hans: Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken. Winterthur, 1946.

Pflanz H. H.: Geschichte und Eschatologie bei Martin Luther. Stuttgart, 1939.

Pirnát Antal: Die Ideologie der siebenbürger antitrinitarier in dem 1570-er Jahren. Bp. 1961.

Pleister, Wolfgang: Humanismus, Renaissance und Reformation. 1974.

Pócs Éva: Tér és idő a néphitben. In: *Uő:* Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. L'Harmattan, Bp. 2002. 9–39.

Podalsky, Gerhard: Byzantinische Reichseschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Großreichen (Daniel 2 und 7) und dem tausendjährigen Friedertsreiche (Apok. 20). Eine motivgeschichtliche Untersuchung. München, 1972.

Politik und Bekenntnis: die Reaktionen auf das Interim von 1548. Hrsg. Dingel, Irene–Wartenberg, Günther Leipzig, 2006. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie, 8.)

Preus, Hans: Dei Vorstellungen von Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik. Leipzig, 1906.

Propaganda im Zeitalter der Reformation. Hg. v. Heintzel, Alexander. Gardez! Verl., St. Augustin, 1998.

Pierre Nora: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1996.

Pierre Nora: Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, 1990.

Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1926. 277–294.

R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország 1541–1686., egyetemi tankönyv, Vince Kiadó, Budapest. 1999 (Tudomány-Egyetem sorozat).

R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711). In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Kiadó, Bp. 1964.

R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Nemzet és emlékezet. Magvető, Bp. 1984.

R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas 1526–1762. angolul, Bp. 2000

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Gondolat, Budapest 1978.

R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi Ferenc államáról Bp. 2002.

R. Várkonyi Ágnes: Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) [Tudományos tanácskozás előadásai. Noszvaj, 1982. okt. 20–21.] Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1983. (Studia Agriensia, 3.) 7–21.

Rabe, Horst: Deutsche Geschichte 1500–1600. Das Jahrhundert der Glaubenspaltung. München, 1991.

Rabe, Horst: Reich und Glaubenspaltung. Deutschland 1500–1600, Frankfurt a. M. 1989. (Die Neue Deutsche Geschichte, IV)

Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992.

Rácz István: Hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969.

- Rahner, Karl–Vorgrimler, Herbert:* Teológiai Kiszótár. Szent István Társulat, Bp. 1980.
- Raitt, Jil:* Hochmittelalter und Reformation. Leipzig, 1985.
- Raitt, Jill:* Christian Spirituality. High Middle Ages and Reformation, New York, 1987.
- Ranke, Leopold von:* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. 5 v. München, 1924.
- Rassow, Peter:* Die Kaiser-Idee Karls V. Dargestellt an der Politik der Jahre 1528–1540. Berlin, 1932.
- Rauh, Horst Dieter:* Das Bild des Antichrist im Mittelalter. Von Tyconius zum Deutschen Symbolismus. Münster, 1973. (BGPhMA9).
- Raymund, Wilhelm:* Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.
- Reeves, Marjorie:* Prophetic Rome in the high Renaissance period. Oxford, 1992.
- Reeves, Marjorie:* The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969.
- Reformatorenlexikon. Hg. v. Stupperich, Robert. Gütersloher Verlagshaus Mohn, Gütersloh, 1984.
- Régi Magyar Levelestár. (XVI–XVII. Század.) I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hargittay Emil. Bp. 1981.
- Reinhard, Swantz:* Die Wahrheit der Geschichte im Verstandnis der Wittenberger Reformation. (Zeitschrift für Theologie und Kirche.) Tübingen, 1969.
- Die Katholische Konfessionalisierung in Europa. Hrsg. Reinhard, Wolfgang–Schilling, Heinz, Gütersloh, 1995.
- Retorikák a reformáció korából. Szerk., bevezetőt és utószót írta: Imre Mihály. Debrecen, 2000.
- Révai Nagy Lexikona. Babits Kiadó, Szekszárd, 1995–1996.
- Reventlow, Henning Graf:* The Saints of the Most High und die Rätsel der Chronologie. Danielrezeption in England im 17. und 18. Jahrhundert. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker)
- Révész Imre:* Magyar református egyháztörténet 1520–1608. Debrecen 1938.

Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925.

Révész Imre: A reformáció. Bp. 1932.

Révész Imre: Debrecen lelki válsága, 1561–1571 Bp. 1936.

Révész Imre: Dévai Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915.

Révész Imre: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns theológiai gondolkodás kezdeteiből. Debrecen, 1928 (Theológiai Tanulmányok, 3).

Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. 1520 tájáról 1608-ig. Debrecen, 1938.

Révész Imre: Szempontok a magyar kálvinizmus vizsgálatához (In: In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1926. 277–294.

Richardsen-Friedrich, Ingvild: Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts. Argumentation, Form und Funktion. Frankfurt am Main, 2003.

Rieth, Ricardo: „Habsucht bei Martin Luther“. Weimar Böhlau, 2000. 2. Aufl.

Ritoókné Szalai Ágnes: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Történelem– kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.– szeptember 4. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk. Jávor Anna. IV. 16. 297

Ritoókné Szalay Ágnes: Miért éppen Melanchthon? In: Tanulmányok Keserű Bálint születésének 70. évfordulója alkalmából. Szerk. Balázs Mihály. Szeged, 1997.

Ritoók-Szalay Ágnes: Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. In: Melanchthon und Europa, hg. v. Frank, Günter–Treu, Martin. Band VI/1, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart, 2001. (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten), 273–284.

Ritter, Gerhard: Köhler, Manfred: Melanchthon und der Islam. In: Archiv für Reformationsgeschichte 35, 1938, 186.

Robert Kolb: Caspar Peucer's Library. Portrait of a Wittenberg Professor of the Mid-sixteenth Century, Center for Reformation Research, St. Louis, 1976. (Sixteenth Century Bibliography, 5.) 37–76.

Romanska, Cetana: Die Haiduken in der bulgarischen Volksdichtung, Die Volkskultur der südosteuropäischen Völker. (Südosteuropa- Jahrbuch 6) München, 1962. 35–48.

Rónay György: Telegdi Miklós 1535–1586. Magyar Kultúra, II, 1935. 176–181.

Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése I. Szent István Társulat, Bp. 1999 (3. átdolgozott és függelékkel kiegészített kiadás).

Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése. II. Szent István Társulat, Bp. 2002 (3. átdolgozott kiadás).

Rózsa, Huba: Ószövetségi bevezető. Bp. 1991.

Rózsa Huba: Ószövetségi egzegézis. Bp. 1992.

Rózsa Huba: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben I. A királyi Messiás. Bp. 1993.

Rösner Werner: Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Göttingen, 2000.

Rublack, Hans-Christoph: Die Lutherische Predigt und sociale Wirklichkeiten. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Hg. v. *Rublack, Hans-Christoph*. Gütersloh, 1992.

Runciman, Steven: A keresztes hadjáratok története. Osiris, Bp. 2002.,

Runciman, Steven: Konstantinápoly eleste. 1453. Bp. 2000.

Rupp Kornél: Ozorai szentírásfordításai. Tanulmányok a XVII. század vallásirodalmából. Bp. 1898. 37–66.

Rupp Kornél: Telegdi Miklós és Bornemisza. Bp. 1898.

Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. *Tanulmányok a Mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*, Szerk. Ruzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986.. 323-337)

Rüth, Bernhard: Reformation und Konfessionalisierung in oberdeutschen Reichsstädten. Rottweil, Stadtarchiv, 1992.

Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1867.

Scheible Heinz: Der Plan der Magdeburger Zenturien und ihre ungedruckte Reformationsgeschichte. Heidelberg 1960.

Scheible, Heinz: Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum. In: Melanchthon und die Reformation. Forschungsbeiträge. Mainz, 1996.

Scheible, Heinz: Melanchthon und die Reformation. Von Zabern, Mainz, 1996. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 41.)

Schilling, Heinz: Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte. Duncker und Humblot, Berlin, 2002.

Schilling, Heinz: Die Konfessionalisierung von Kirche. Staat und Gesellschaft-Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Die Katholische Konfessionalisierung in Europa. Hrsg. Reinhard, Wolfgang–Schilling, Heinz, Gütersloh, 1995. 1–49.

Schilling Heinz: Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985. Gütersloh, 1986.

Schilling, Heinz Aufbruch und Krise. Deutschland 1517-1648. Berlin, 1998.

Schilling, Heinz: Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte. Duncker und Humblot, Berlin, 2002

Schlemmer, Karl: Gottesdienst und Frömmigkeit in der Reichsstadt Nürnberg am Vorabend der Reformation. Echter-Verlag, Würzburg, 1980 .

Schmidt, Anton-Heinz: Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation. Aigen-Vogelhub, 2005

Schmidt, Anton-Heinz: Luther und Zwingli. Aigen-Vogelhub, 2005

Schmidt, Martin: Luthers Schau der Geschichte. In: Luther Jahrbuch 30, 1963. 17–69.

Schorn-Schütte, Luise: Die Reformation. Beck, München, 2003.

Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés történetéből. Sopron–Budapest–Győr, 1939.

Schultze Winfried: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978.

Schulze, Manfred: Fürsten und Reformation. Giestliche Reformpolitik weltlicher Fürsten von der Reformation (Spätmittelalter und Reformation 2). Tübingen, 1991.

Schulze, Winfried: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978.

Scribner, Robert W. : For the Sake of Simple folk Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

Scribner, Robert W.: The German Reformation. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003, 2. ed.

Scribner, Robert W: Religion and culture in Germany (1400–1800) Brill, Leiden, 2001.

Seebaß G.: Osiander, Andreas. Berlin–NewYork, 1995. In: TRE 25. 507–515

Segesváry Viktor: Az iszlám és a reformáció. Tanulmány zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550. Hága, 2005.

Seidel Menchi, Silvana: Erasmus als Ketzer. Brill, Leiden, 1993

Seifert, Arno: Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte. Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Köln, Wien, 1990.

Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 772.

Sinor, Dénes: The Mongols and Western Europe. In: The History of the Crusades. III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries. Ed. Setton, Kenneth Meyer. Madison, 1975, 513–544.

Skarica Máté: Szegedi Kis István élete. Bázél, 1585.

Smahel, Frantisek: Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter. München, 1998.

Soggin, Alberto J.: Bevezetés az ószövetségbe. Bp. 1999.

Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1926. 335–348.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal A Luther Társaság Kiadványa, Bp. 1933.(Új sorozat XII. Luther-tanulmányok, II.)

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Magyar Luther Szövetség, Bp. 1996. (Magyar Luther Könyvek 4). Az 1933-as kiadás reprintje.

Sommer, Wolfgang: Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit. Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luther sin der Theologie des älteren deutschen Luthertums. In: Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. Göttingen, 1999. (Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte. [Hrsg.] Ritter, Adolf Martin., 74.)

Staedtke, Joachim: Heinrich Bullinger Bibliographie. I. Zürich 1972.

Steinschneider, Moritz: Der hängende Sarg Muhammeds. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, 3, 1851. 378–380.

Stemberger, Günter: Die jüdische Danielrezeption seit der Zerstörung des zweiten Tempels am Beispiel der endzeitberechnung. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 139–197.

Stomp László: Magyarország és Melanchton. Ösvény, 1917–1920. 97–114.

Sundhaussen, Holm: Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn. In: Der Krieg in religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit. Hrsg. Beyrau, Dietrich. Wien, 1999.

Szabó András: A késő humanizmus irodalma Sáropatakon (1558–1598). Hernád Kiadó, Debrecen, 2004. (Nemzet, egyház, művelődés, I), 49–50. Magyar fordítása:

Szabó András, Republica litteraria, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Balassi, Bp., 1999. (Régi magyar könyvtár, 2.) 81–82.

Szabó András: A késő humanizmus irodalma Sáropatakon (1558–1598), Hernád Kiadó, Debrecen, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, I), 49–50. – Magyar fordítása: *Szikszai Fabricius Balázs*: Halotti beszéd Balsaráti Vitus János életéről és haláláról, 1575. április. (Ritoókné Szalay Ágnes fordítása.) In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, kiadja Klaniczay Tibor, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982 (Magyar Remekírók), 942–974.

Szabó András: Die soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der Ungarischen Studenten zu Wittenberg. Wolfenbüttel, 1997.

Szabó András: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000 (Frühe Neuzeit, 54.) 275–281.

Szabó András: Magyarok Wittenbergben 1555–1592. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások, Budapest–Szeged, 1993, II. kötet, 626–638.;

Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613, Halle (Saale), 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum, 2).

Szabó Károly–Hellebrandt Árpád: Régi magyar könyvtár, III. Bp. 1896–1898.

Szabó Péter: Térszimbolika a Gyulaféhérvári Főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához. *Ars Historica*, 2006/1. 19–29.

Szabó S. József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban Debrecen, 1912.

Szádeczky Lajos: Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek. *Századok* 1893/9. 819–824.

Szádeczky Lajos: Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. A bécsi kódex alapján. Bp. 1982. [= <http://digilib.mtak.hu/B339/toc/vol15.htm>]

Szádeczky Lajos: Szerémi György élete és emlékirata. Bp. 1892. [= <http://digilib.mtak.hu/B339/toc/vol15.htm>]

Szádeczky Lajos: Válasz Erdélyi úr 3-ik „kesergő levelére”. *Századok* 1894/1. 69–73.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Akadémiai, Bp. 1977. (Sorsdöntő történelmi napok 2.)
Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: *Tanulmányok a Mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*, Szerk. Ruzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986.

Szakály Ferenc: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1982. A cikk újrafeldolgozva a Mezőváros és reformáció kötet Szegedivel foglalkozó tanulmányában bővebben is szerepel. I. m. Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. 92–144.

Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561.) Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából, 18(1987), 45–126.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997.

Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.

Szakály Ferenc: Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. In: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéshez*. Bp. 1995. 92–172.

Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1546). Szeged története I. (A kezdetektől 1686-ig.). Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 535–738.

Szakály Ferenc: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In: Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. II. Bp. 1985. 437–459.

Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Háttér, Bp. 1990. (Magyarok Európában, II.)

Szántó Imre: A Temes-vidék és Maros-völgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971.

Szántó Imre: A török 1551 évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. Hadtörténeti Közlemények 19(1972), 73–98.

Szántó Konrád: A katolikus egyház története. I–III. Bp. 1983.

Szegedi, Edit: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung. Köln–Weimar–Wien, 2002.

Szentpéteri Márton: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány. Universitas, Bp. 2008.

Székely György: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. In: Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 7–22.

Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században – Csíksomlyói kéziratos prédikációk. PPKE BTK, Piliscsaba, 2003.

Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. Pest, 1866.

Szilasi László: Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban). In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 217–134.

Sziráki Szilvia: Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben. Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történettudományi Doktori Iskolájában. Piliscsaba, 2010. Témavezető: Öze Sándor

Szőnyi György Endre: A petrarkista énfomálás technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1999. 251—272.

Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Bp. 1993.

Szörényi László: Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1996.

Szörényi László: Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp. 1999.

Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43, 1972, 128–163.

Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények 78, 1974/4, 409–435.

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1984. 2. kiad.

Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság. 15, 1972/6, 14–31. újra közlés: Nemzet és Történelem. Bp. 1972, 1974. 557–601.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiója. Bp. 1983.

Takáts Sándor: A kalauzok és kémek a török világban. In: *Uő*: Rajzok a török világból II. Bp. 1915.

Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908.

Takáts Sándor: Huszár, száguldó és a jargalló. In: Emlékezzünk eleinkről. Bp. 1929.

Takáts Sándor: Lesvetések. Régi magyar bajviadalok. In: *Uő*: Rajzok a török világból. Bp. 1915

Takáts Sándor: Török és magyar raboskodások. Rajzok a török világból I. 160–304. Bp. 1915–17.

Tamcke, Martin: Die byzantinisch-russische Reicheschatologie vor den Herausforderungen der Geschichte. Mosaiksteine zur Rezeption der 4(3)-monarchien-Theorie in Russland und ihrer byzantinischen Vorgeschichte. Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 197–225

Tarczay Erzsébet: A reformáció Horváth-Szlavónországban. Debrecen, 1930. Theológiai Tanulmányok 8. 60,

Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Gondolat, Bp. 1977

Tarjányi Béla: Újszövetségi alapismeretek II. Jézus örömhíre. Az ősegyház tanítása. Bp. 1989. 115–119.

Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.

Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. *Temesvári Pelbárt* válogatott írásai. Vál., jegyz.: V. Kovács Sándor. Ford. Bellus Ibolya [et al.]. Európa–Helikon, Bp. 1982.

Teply, Karl: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde. In: Südost-Forschungen. 36, 1977. 78–108.

Teply, Karl: Türkische Sagen und legenden um Wien, die Stadt des Goldenen Apfels der Deutschen. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 1977/31, 225–284.

Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 309–311.

Teszelszky, Kees: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma, 2000.

The Encyclopaedia of Islam. Ed. Gibb, H. A. R.–Kramers, J. H. e. Lévi-provencal, J. Schacht. Leiden, 1986.

The Encyclopaedia of Islam. Ed. Bosworth, C. E.–Donzel, E. Van–Lewis, B.–Pellat, CH. (1986.) II. E. J. Brill, Leiden.

The Life of Muhammad. Ed. Uri Rubin Aldershot. Brookfield–Singapore–Sydney, 1998.

Theologische Realenzyklopädie I–XXXVI. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1977–2004.

Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1925. (Minerva-könyvtár II.)

Thumser, Matias: Türkenfrage und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel (1453). In: Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter. Hrsg. Franz-Reiner Erkens. Berlin, 1997.

Toifl, Leopold-Leitgeb Hildegard: Die Türkeneinfälle in Steirmark und Karnten vom 15 bis zum 17. Jahrhundert, Bécs, 1991.

Tor, Andrae: Der Ursprung des Islam und des Christentums. Upsala, 1926.

Torrey, Charles Cutler: The Jewish Foundation of Islam. Ktav Publishing House, Inc., New York, 1967.

Tóth István György: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon. Ismertetés BUKSZ 20(2009), tavasz 73–76.

Tóth Kálmán: Ószövetségi bevezetés. KRE HTK, Bp. 1995.

Töpfer, Bernhard: Das kommende Reich des Friedens zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter.. Berlin, 1964.

Töpfer, Bernhard: Urzustand und Sündenfall in der mittelalterlichen Gesellschafts- und Staatstheorie. Stuttgart, 1999.

Trietz-Strödel, Marion: Die Fuggerei in Augsburg. Studien zur Entwicklung des sozialen Stiftungsbaus im XV. und XVI. Jahrhundert. Tübingen, 1982.

Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Vince, H. n. 2003.

Trócsányi Zsolt: XVI-XVII. századi vitás kérdéseinkhez. Valóság 5 (1969) 30–38.

Tüskés, Gábor - Lökös, Péter (szerk.): Obsidio Agriae Anno 1552.: Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes. Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 2008. 127 p.

Tubach, Jürgen: Die syrische Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 105–139.

Új Magyar Irodalmi Lexikon I. Főszerk. Péter László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

Vajda László: Paul Witteks Konzeption vom Grenzkriegertum. Der Pfahl, 1993/7 268–270.

Vankó Zsuzsa–Reisinger János: Bevezetés a Biblia tanulmányozásába. Bp. 1993.

Varga J. János: Europa und die „Vormauer des Christentums“: die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Hrsg. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 55–63.

Varga József: Szkhárosi Horváth András. Irodalomtörténet, 1955. 268–364.

Varga Kapisztrán: A pálosok és az obszerváns ferencesek kapcsolata a 15. században. In: Decus solitudinis: pálos évszázadok. Szerk. Óze Sándor közreműködésével Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/1) 134–142.

Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Akadémiai, Bp., 1982.

Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságárúl című művének forrásai és citátum használata. In: Textológia és forráskritika. Pázmánykutatások 2006-ban. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2006. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6.) 47–55. ItK 2008/5–6. 645–678.

Veress Endre: Izabella királyné. 1519–1559. Bp. 1901. (Történeti Életrajzok).

Vid V. Jeromos: Szerémi György emlékiratának művelődéstörténeti adatai. Bp. 1910. (Művelődéstörténeti értekezések, 43.)

Vischer, Manfred: Alltag in Zürich zur Reformationszeit. Zentralbibliothek, Zürich, 1984.

Vocke, Roland: Die Regierungszeit Friedrichs III. und Maximilians I. In: Deutsche Geschichte. Bd. V. Hrsg. Pleticha, Heinrich. Gütersloh, 1993, 158ff.

Vogler, Günter: Nürnberg 1524/25. Studien zur Geschichte der reformatorischen und sozialen Bewegung in der Reichstadt. Berlin, 1982.

Vorgriemler, Herbert: Új teológiai szótár. Bp. 2006.

Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.

Wagner, Oskar: Luther – Osteuropa und die Griechisch-Orthodoxe Kirche. In: Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas, N.F. 4, 1964. 69–90.

Wallmann, Johannes: Zwischen Reformation und Pietismus Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie, In: Verificationen. FS Gerhard Ebeling. Hrsg. Jüngel, Eberhard u. a. Tübingen, 1982. 187–205.

Wallmann, Johannes: Lutherische Konfessionalisierung – ein Überblick. In: *Rublack, H. C.*: Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Gütersloh, 1992. 33–53.

Wallmann, Johannes: Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. Mohr, Tübingen, 1993, 4., durchges. Aufl.

Warburg, Aby: Heidisch-antike Weissagung im Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg, 1920. In: Ausgewählte Schriften und Würdigungen. Hrsg. Dieter Wuttke. Baden Baden, 1979.

Weber, Georg: Luther und Siebenbürgen. Köln–Wien, 1985.

Wendel, François: Calvin. Ursprung und Entwicklung seiner Theologie, Neukirchen–Vluyn 1968.

Wenzel Gusztáv: [Előszó]. In: Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543 között. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum I.) V–XXXIV. p.

Widmer, Sigmund: Zwingli 1484–1984. Theologischer Verlag, Zürich, 1983.

Wilhelm, Raymund: Italienische Flugschriften des Cinquecento. (1500–1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.

Wysokinski Ireniusz OP: A magyar domonkos rendtartomány felbomlása. In: A domonkos rend Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila–Zágorhidi Czigány Balázs. Bp. 2007. (Rendtörténeti konferenciák, 3. Sorozatszerk. Óze Sándor.)

Witteck, Paul: Das Fürstentum Mentese. Istanbul, 1934.

Wittman Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. Justus Lipsius. In: Filológiai Közöny 1957, 53–66.

Wolf-Dieter Müller-Jahncke: Kaspar Peucers Stellung zur Magie. In: Die okkulten Wissenschaften in der Renaissance. Hrsg. Buck, August. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 12.) 94–101.

Zahrnt, Heinz: Luther deutet Geschichte. Erfolg und Misserfolg im Licht des Evangeliums. München, 1952.

Zambelli Paola: “Astrologi hallucinati” Stars and the End of the World in Luther’s Time. Berlin–New York, 1986.

Zeeden, Ernst Walter: Deutschland von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Westfälischen Frieden (1648). In: Die Entstehung des neuzeitlichen Europa. Hg. v. Josef Engel. Stuttgart, 1971 (Handbuch der europäischen Geschichte, 3).

Zeeden, Ernst Walter: Konfessionsbildung. Klett-Cotta, Stuttgart, 1985. 1. Aufl.

Ziegler, Walter: Territorium und Reformation. Überlegungen und Fragen. In: Die Entscheidung deutsche Länder für oder gegen Luther. Studien zu Reformation und Konfessionalisierung im 16. und 17. Jahrhundert; gesammelte Aufsätze. Hg. v. Ziegler Walter. Münster 2008.

Zilahy Károly: Szerémi György emlékirata. In: Budapesti Szemle, 1860/10. 160–200.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Debrecen, 1921.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977.

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. jav. és bőv. kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor, Református Zsinati Sajtóosztály, Bp. 1977

Zoványi Jenő: Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. (Bővített kiadás) Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

Zünd, André: Gescheiterte Stadt- und Landreformationen des 16. und 17. Jahrhunderts in der Schweiz. Schwabe, Basel, 1999.

Zwingli und Europa. Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. Hg. v. Blickle, Peter–Lindt, Andreas–Schindler, Alfred. Red. Schmidt, Heinrich R.. Vandenhoeck und Ruprecht, Zürich, 1985.

Zwischen Katheder, Thron und Kerker: Leben und Werk des Humanisten Caspar Peucer 1525–1602. Katalog der Ausstellung im Stadtmuseum Bautzen 25. September bis 31. Dezember 2002. Hrsg. Koch, Uwe, Domowina Verlag, Bautzen, 2002. 50–55.

Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907.

Zsindely Endre: Wolfgang Musculus magyar kapcsolatai. In: Stud. A. Eccl. III. Szerk: Bartha Tibor 989-990.

Bibliai helyek feloldása

Ó- és Újszövetségi Szentírás katolikus fordítás Szent István Társulat Bp. alapján

Ószövetség

Teremtés könyve Ter
Kivonulás könyve Kiv
Leviták könyve Lev
Számok könyve Szám
Második Törvénykönyv MTörv
József könyve József
Bírák könyve Bír
Rut könyve Rut
Sámuel I. könyve 1Sám
Sámuel II. könyve 2Sám
Királyok I. könyve 1Kir
Királyok II. könyve 2Kir
Krónikák I. könyve 1Krón
Krónikák II. könyve 2Krón
Ezdrás könyve Ezd
Nehemiás könyve Neh
Tóbiás könyve Tób
Judit könyve Jud
Eszter könyve Eszt
Makkabeusok I. könyve 1Mak
Makkabeusok II. könyve 2Mak
Jób könyve Jób
Zsoltárok könyve Zsolt
Példabeszédek könyve Péld
Prédikátor könyve Préd
Énekek éneke Én
Bölcsesség könyve Bölcs
Sirák fia könyve Sir
Izajás könyve Iz
Jeremiás könyve Jer
Siralmak könyve Siral
Báruk könyve Bár
Ezekiel könyve Ez
Dániel könyve Dán
Ozeás könyve Oz
Joel könyve Jo
Ámosz könyve Ám
Abdiás könyve Abd
Jónás könyve Jón
Mikeás könyve Mik
Náhum könyve Náh
Habakuk könyve Hab
Szfoniás könyve Szof

Aggeus könyve Ag
Zakariás könyve Zak
Malakiás könyve Mal

Újszövetség

Máté evangéliuma Mt
Márk evangéliuma – Mk
Lukács evangéliuma Lk
János evangéliuma Jn
Apostolok Cselekedetei ApCsel
Rómaiaknak írt levél Róm
Korintusiaknak írt I. levél 1Kor
Korintusiaknak írt II. levél 2Kor
Galatáknak írt levél Gal
Efezusiaknak írt levél Ef
Filippieknek írt levél Fil
Kolosszeieknek írt levél Kol
Tesszalonikaiaknak írt I. levél 1Tessz
Tesszalonikaiaknak írt II. levél 2Tessz
Timóteusnak írt I. levél 1Tim
Timóteusnak írt II. levél 2Tim
Titusznak írt levél Tit
Filemonnak írt levél Filem
Zsidóknak írt levél Zsid
Szent Jakab levele Jak
Szent Péter I. levele 1Pét
Szent Péter II. levele -2Pét
Szent János I. levele 1Jn
Szent János II. levele 2Jn
Szent János III. levele 3Jn
Szent Júdás levele Júdás
Jelenések könyve Jel

Hibajegyzék Öze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526-1566) c. Akadémiai doktori értekezéséhez.

3. o. 24. sor helyesen: A pálos, mint az...; 26. sor vessző pótlása, felesleges névelő elhagyása. Helyesen: Domonkosok, mint elitképző rend Magyarországon.

7. o. 8. sor fogalmaztam meg helyesen közelítettem meg.

7. o. / 1. jegyzetpont: sorozatcím helyesen: Bibliotheca Humanitatis Historica A Museo Nationali Hungarico Digesta.

7. o. / 4. jegyzetpont: *Öze Sándor*: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechzehnten Jahrhundert. In: Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata. Ed. Anita Czeglédy, Krisztina Laczkó, Dávid Ádám Ligeti, Gyula Mayer. Eötvös Collegium–Typotex, Bp. 2010. 613–622.

8. o. 2. sor „magyaror historiográfiájának” helyesen: magyar historiográfiájának. 10. sor: a – vagy – kötőszó elé nem kell a vessző. 15. sor „forrásbázis” helyesen forrásbázis.

9. o 2. sor – kísérlet helyesen: kísérlet – ; 6. sor: - „közeget tart emel ki” mondatközi írásjel pótlása. Helyesen: közeget tart, emel ki. 11. sor helyesen kísérletet. 12. sor helyesen bekapcsolta.

9. o./ 9. jegyzetpont Csepregi i.m. helyett: *Csepregi Zoltán*: A reformáció nyelve. Akadémiai doktori disszertáció. 2011.

9. o. 12. jegyzetpont helyesen: *Schilling, Heinz*: Die Konfessionalisierung von Kirche. Staat und Gesellschaft- Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Katholische Konfessionalisierung. Szerk. Reinhard, Wolfgang –Schilling, Heinz. Gütersloh/Münster, 1995. 1–49.; *Schilling Heinz (Szerk.)*: Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation“. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985. Gütersloh, 1986.; *Schilling, Heinz*: Aufbruch und Krise. Deutsche Geschichte von 1517 bis 1648. Berlin, 1998.; *Schilling, Heinz (Szerk.)*: Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte. Berlin, 2002.

10. o. 6. sor „új” szócska törlése a szóismétlés elkerülése érdekében. 11. sor: „forráscsopor” –hiányzik a tárgyrag, helyesen: forráscsoport. 15. sor „egy” helyett „a”: ... például a... 16. sor határozott névelő beillesztése: az első közvetítői a wittenbergi történelemszemléletnek.

10. o. 14. jegyzetpont az évszám utáni írásjel pótlása. 15. jegyzetpont: Nem elemzem Károlyi Gáspár: *Két könyv* című „munkájáról” helyesen: munkáját.

11. o. 3. sor mondata helyesen: „Másrésről megjelenik a főúri udvar: Nádasdy Tamás, a Révaiak, a Massaiak, Perényiek, Török Bálint, Petrovics Péter és környezetük. 8. sor mondatközi írásjel pótlása: papjai, ... 17. sorban kezdődő idézet idézőjelei törlendők. 11. o. utolsó bekezdés első mondatában sok az -és kötőszó. 20. sor ismétlődő névelő törlése, 22. sor helyesen: könyvemben.

11. o. az idézőjel után lemaradt a lábjegyzet: *Őze*: Határ és a határtalan. i. m. 13. A továbbiakban, mivel a jelenlegi kutatásaim is azokra az alapokra épültek, amelyekhez ez a könyv nyújtott kiindulópontot folyamatosan használom akadémiai doktori munkám építkezéséhez.

12. o. 3. sor mondatközi írásjel pótlása: békében, normálisan élő ... 4. sor helyesen attribútum. 11. sor helyesen 14-15. században... 24. sorban helyesen: 16-17. századot. Utolsó sor, határozott névelő pótlása helyesen: a magyar nyelvhez a legközelebb áll.

12. o. /17. jegyzetpont: helyesen *Leppin, Volker*: Antichrist und Jüngster Tag. Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618. Gütersloh, 1999. (=Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 69.)

13. o. 1. sor mondatközi írásjel pótlása. Helyesen eszkalálódó, 21. sor a keresztény Európa is a magyarországi... 24. sor birodalom szó ismétlődése.

14. o. 7. sor (157) törlése; 26. sor mondatközi írásjel pótlása: Dobrovits Mihállyal közösen írt, némiképpen...

14. o./ 20. jegyzetpont a cím helyesen: *Pirnát Antal*: Die Ideologie der Siebenbürger antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961.

14. o. Báthori István neve után törölni kell az 1570-es évszámot.

15. o. 11. sor „ha” kötőszó pótlása: A kor magyar embere, ha birtokolt is... 12. sor mondatközi írásjel pótlása: ehhez a területhez, mint ... 15. sor „személye” helyett személy. 20. sor a mondatközi írásjel áthelyezése: A vizsgált terület nyelve a magyar volt, mely... 22.

sor „volt” szóismétlés elkerülése érdekében kerülendő, 24. sor mondatközi írásjel áthelyezése: mi több, írott változatait... 28. sor határozott névelő pótlása: mint a kereszténységet...

16. o. 3. sor mondatközi írásjel pótlása: Magyar Királyságot, ennek virtuális... 7. sor. „ezen a” kihagyandó.

17. o. 7. sor Farkas András és társai a 16. század közepén megtalálták azt a kipróbált módszert, mely átsegítette őket a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán. – helyesen- Farkas András és társai a 16. század közepén megtalálták azt a kipróbált módszert, mely átsegítette a magyarságot a török hódítás mintegy hatgenerációnyi időszakán.

17. o. 17. sor mondatközi írásjel pótlása: konfesszionizációs elmélet, amely... 18. sor idézőjel törlése, 19. sor „ alkalmazhatóak” helyett alkalmazható a... 25. sor „Halbwach” helyesen Halbwachs.

17. o. 24. jegyzetpont szóköz hiány, helyesen: *Ebenhard, Winfried*: Monarchia und Widerstand: Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen. München, 1985.

17. o. 25. jegyzetpont helyesen: Nora, Pierre...

18. o. 4. sor mondatközi írásjel pótlása, a kötőszó törlése: szimbólumrendszert, milyen értelmezési...

18. o. / 26. jegyzetpont ” rossz helyen, helyesen: „Geschichtliche Gegenwart”

Speth, Rudolf, Edgar, Wolfrum helyett: *Speth, Rudolf, Wolfrum, Edgar*

18. o./ 27. jegyzetpont: *Norbert, Frei* helyett *Frei, Norbert*; *Hobsbaum* helyesen *Hobsbawm*. A mű címe: *Hobsbawm, Eric J.*: Nations and nationalism since 1780, Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. Anderson műve helyesen: *Anderson, Benedict*: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Campus Fachbuch, 1996.

19. o. 5. sor „identitását” helyett identitást alkalmazandó. 8. sor mondatvégi írásjel pótlása, az idézet után hozzáfűzni: (kiemelés tőlem – Ö. S.) 13. sor többesszám alkalmazása: helyesen: teszik. 22. sor „kialakuló” helyett fakadó. 25. sor két „és” kötőszóból az egyik elvetendő, helyesen: Elsősorban Dániel könyvének európai és magyarországi... 27. sor témakör szóismétlés elkerülése, a második helyett tárgyalása alkalmazandó.

19. o. / 28. jegyzetpont: Jan Assmann helyett: Assmann, Jan.

20. o. 1. sor felesleges „és” kötőszó törlése. Helyesen vetített képét a máriológia keretében.

14. sor „és” kötőszó alkalmazása. Helyesen: vizsgálódásában és egy interdiszciplináris...

15. sor egyeztetés helyesen: hozzájárultak.

21. o. 1. sor ( ) - elhagyása, - vagy : alkalmazása helyette.

21. o. / 31. jegyzetpont helyesen: a szám formátumának megváltoztatása, tartalmilag : *Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században* (Bp. 1936.); *Uő: Habsburg abszolútizmus és magyar rendi ellenállás a XVI–XVII. században* (Bp. 1984.); *Uő: Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig; Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848* (Bp. 1983.).

21. o. / 34. jegyzetpont ... Debrecen, 1995.

21. o. / 35. jegyzetpont: Pázmány Péter nem kell kurzívan, valamint a központosítás javítása.

22. o. 6. sor mondatközi írásjel áthelyezése: Horváth Magda, Jászai Magda neve ... 10. sor „indul” helyett indult. 13. sor mondatközi írásjel pótlása: Magyarországon, ... „kezdetekben” helyett kezdetben alkalmazandó. 15. sor mondatközi írásjel pótlása: olyat, ... „amely” helyett ez. 23. sor a második „amely” helyett és alkalmazandó.

22. o. / 37-40. jegyzetpontokban a központosítás következetes használata.

22. o. 37. jegyzetpont A török a német újságirodalomban - helyesen – A törökkor német újságirodalma. A XV.-XVI. Századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához.; A Bocskay-szabadságharc Bp. 1952. - helyesen – A Bocskai-szabadságharc. Bp. 1955.; Habsburg politika és rendi ellenállás – helyesen – Habsburg politika és rendi ellenállás.

22. o. /40. lábjegyzet mohács nagy betűvel

22. o. / 41. jegyzetpont címhelyesbítés: *Szekfü Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához.* Bp., 1904.

23. o. 7. sor „egyház történet” szó felesleges. Mondatközi írásjel pótlása: során, ... 12. sor mondatközi írásjel pótlása: részről, ... „története” helyett történt használendő.

23. o. /42- 47. jegyzetpontokban a központosítás következetes használata.

23. o. /44. jegyzetpont helyesen: Művei a témával kapcsolatban: *Révész Imre: Dévai Bíró Mátyás tanításai.* Kolozsvár, 1915.; *Uő: Bod Péter mint történetíró.* Kolozsvár, 1916.; *Uő: A magyarországi protestantizmus történelme.* Bp. 1925.; *Uő: A reformáció.* Bp. 1932.; *Uő: Debrecen lelki válsága. 1561–1571.* Bp. 1936.; *Uő: Magyar református egyháztörténet 1520–1608.* Debrecen, 1938. *Uő: A magyar református egyház története I. 1520 tájáról 1608-ig.* Debrecen, 1938.; *Uő: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban.*

Bp., 1948.

23. o. /45. jegyzetpont helyesen: Művei a témával kapcsolatban: *Zoványi Jenő*: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887.; *Uő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.

23. o. /46. jegyzetpont helyesen: *Uő*: Magyarországi protestáns Egyháztörténeti lexikon. 3. Javított és bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

23. o. /47. jegyzetpont helyesen: Kutatási területe a 16–17. század művelődéstörténete és vallásfilozófiája. Tanulmányai jelentek meg a Heidelbergi Kátéről, Dávid Ferencről, Huszár Gálról, Méliusz Juhász Péterről, Bod Péterről stb. Gazdag irodalmi munkássága figyelmet érdemel. Művei a témával kapcsolatban: *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből; Debrecen, 1943. (Theologiai tanulmányok, 75); *Uő*: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987.

24. o. 17-18. sora helyesen: A Református Egyház 1965-ben induló történetírás *Studia et Ecclesiastica* című sorozata alapkutatótást végzett.

24.o / jegyzetpontjaiban a központozás következetes használata.

24. o. / 48. jegyzetpont helyesen: Művei a témával kapcsolatban: *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár, 9, 1973. 89–194; *Uő*: A református kegyesség múltja. Református Egyház, 1957. 178–182.

24. o. /49. jegyzetpont: Művei a témával kapcsolatban: *Makkai László*: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I–X. Vál. összeáll. Cs. Szabó Lászlóval, Bp. é. n. [1941]; *Uő*: Erdélyi városok. Bp. 1940.; *Uő*: Erdély története. Bp. 1944.; *Uő*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Magyarországon 1630–32-ben. Bp. 1956.; Bethlen Gábor emlékezete. Összeáll. bev. Uő. Bp. 1980.; *Uő*: Debrecen város művelődéstörténete Debrecen, 1984.; Magyarország története 1526–1686. Bp. 1985. társszerző.

24.o. / 50. jegyzetpont helyesen: Művei a témához kapcsolódóan: *Bíró Sándor*: A magyar református egyház története. Bp. 1954.; Szilágyi Istvánnal szerkesztette: A magyarországi református egyház története. Bp. 1949. (Szerzők: Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre – Varga Zoltán.)

24.o. / 51. jegyzetpont helyesen: Művei a témához kapcsolódóan: *Bucsay Mihály*: A reformátorok úrvacsoravítái. Bp. 1942.; *Uő*: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Egyháztört. különkiadás. Bp. 1944.; *Uő*: Szegedi Gergely, debreceni reformátor, a kálvini

irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.; *Uő*: A magyarországi református egyház története. Bp. 1949. (szerzők: Bíró Sándor–Bucsay Mihály– Tóth Endre–Varga Zoltán): *Uő*: A protestantizmus története Magyarországon. Bp. 1985.

24.o. / 54. jegyzetpont mondatvégi írásjel halmozás megszüntetése.

25. o. / 57. jegyzetpont helyesen: *Csepregi Zoltán*: „Ich wil alle ding wol erfahren.“ Mária királyné és udvari papjai. *Lelkipásztor* 75 (2000) 202-208.; *Uő*: Udvari lelkész az esztergomi börtönben? *Conrad Cordatus* (1480-1546) tevékenysége Magyarországon. *Limes* 14 (2001:3) melléklet 65-72.; *Uő*: A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében. In: W. Salgó Ágnes / Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus- emlékkönyv*. Bp. 2001. 19-27.; *Uő*: A reformáció kezdetei Brandenburi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520-1530. *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001:2) 35-45.; *Uő*: Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I. *Archiv für Reformationsgeschichte* 94 (2003) 243-275. *Uő*: A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei. *Lelkipásztor* 79 (2004) 300-303.; *Uő*: Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen. In: Ulrich A. Wien / Krista Zach (Hg.): *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. *Siebenbürgisches Archiv* 37. Köln/Weimar/Wien 2004. 1-17.; *Uő*: A mezőváros és a földesúr diskurzusa vallási kérdésekben Brandenburi György kelet-magyarországi és felső-sziléziai uradalmaiban 1523-1543. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom* (16-18. század). *Historia Litteraria* 18. Bp. 2005. 27-32.; *Uő*: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Réthelyi Orsolya et alii (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521-1531*. Bp. 2005. 44-55. = *Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary*. In: Orsolya Réthelyi et alii (ed.): *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521-1531*. Bp. 2005. 49-61.; *Uő*: A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella / Tusor Péter. *Történelmi Szemle* 49 (2007:2, CD-melléklet) 391-406.; *Uő*: A váradi vita 1544-ben. In: F. Romhányi Beatrix / Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Bp. 2009. 167-189.

25.-26. o. / 63. jegyzetpont helyesen: Művei a témával kapcsolatban: *R. Várkonyi Ágnes*: *A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején* (1526–1711). In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth Kiadó, Bp. 1964. 27–78. *Uő*: *Magyarország keresztútjain*. Tanulmányok a XVII. századról. Gondolat, Bp. 1978.

Uő: Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) [Tudományos tanácskozás előadásai. Noszvaj, 1982. okt. 20–21.] Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1983. (Studia Agriensia, 3.) 7–21; *Uő*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Nemzet és emlékezet. Magvető, Bp. 1984. *Uő*: Országgyesítő kísérletek (1648–1664). Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686). A török háború: Bécstől Budáig (1683–1686). In: Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. 3/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai, Bp. 1985. 1043–1054. 1273–1424. 1577–1636. 1812–1823. 1841–1854. 1871–1876. (Második, változatlan kiadása: 1987.) *Uő*: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán. Akadémiai, Budapest 1986. 784–971 és 1153–1170. (További, változatlan kiadásai: 1987 és 1988.) *Uő*: A királyi Magyarország 1541–1686. egyetemi tankönyv, Vince Kiadó, Budapest. 1999 (Tudomány-Egyetem sorozat); *Uő*: Europica varietas - Hungarica varietas 1526–1762. angolul, Bp. 2000. *Uő*: Rákóczi Ferenc államáról Bp. 2002.

26. o. /65. jegyzetpont, Péter Katalin művének oldalszámait helyesen: *Péter Katalin: Reformáció és művelődés a 16. században* In: Magyarország története 1526–1686. III/1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 475–604.

27. o. 2. sor A Miskolcon dolgozó kutatókat ... 4. sor „kutatását” helyett kutatásban... 5. sor Itt beszúrása, a ( )- elhagyható. 9. sor „kutatást” helyett kutatását. 14. sor ( ) elhagyható.

27. o. /74. jegyzet Piliscsaba, 2010.

28. o. 2. sor: „munkátt” helyesen: munkát. 5. sor Politika a régi magyar irodalomban című, Gyulán ... 9. sor határozatlan névelő cseréje határozottra: ugyanakkor az Európára ...

28. o. / 82. jegyzetpont helyesen: Politika a régi magyar irodalomban 2004. május Gyula.

29. o. 2. sor „elemei” helyett : melynek részei. 17. sor nem kell a névelő: A felvázolt fogalmi hálózatba... 19. sor mondatközi írásjel pótlása: az ember, a világ...

30. o. 2. bekezdés 5. sor eretnek szekta idézőjelbe kerül.

30.o. /84. jegyzetpont szóközök helyes használata: *Ács Pál: Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerus Tamás című Foxius-parafrázis tükrében.*

30. o. / 85. jegyzetpont szekularizációja – szekularizációja

30.o./ 86. jegyzetpont „pusztultak e” helyesen: pusztultak el.

33.o. 6. sor helyesen: Nem is csak abból adódik, hogy...

33. o. /87. lábjegyzet: „” –használata, dekád = tized és nem negyed. Kor helyett: kora. Vagyis Helyesen: Ez okból, Robert W. Scribner kijelentette, hogy „a reformáció történészei most kezdenek rájönni arra, hogy a 15. század krízisérzése próféciáival és eszkatologikus módjával milyen erősen áterjedtek a 16. század első tizedére (dekádjára)”. A reformáció kora egy apokaliptikus korszak. ... Habár az apokaliptika fontossága ebben a korban elismert, az apokaliptikával foglalkozó szekunder irodalom nem tisztázta az apokaliptika sokarcú természetét. *Scribner, Robert W: Religion and culture in Germany (1400–1800) Leiden, 2001.*

34. o. 7. sor „mitikus” helyett mítikus.

34.o. / 91. jegyzetpont Assmann, Jan.

36. o. / 92. lábjegyzet végén az egyház szó fölösleges ; Tyconeus- helyett – Tyconius

37. o. / 96. jegyzetpont: hiányzik az utolsó mondatvégi írásjel.

37-38. o. Az ószövetségi iratok közül leginkább Dániel könyvének állatok formájában megjelenő Birodalmi és a Translatio Imperii Nabukodonozor álmalmaiban szobrának fémei jelképeznek egyfajta politikatörténeti államelméleti irányba adtak lehetőséget a magyarázatok számára, hogy a történetfilozófiai megközelítésben tárgyalják saját koruk változásait. – helyesen - Az ószövetségi iratok közül leginkább Dániel könyvének állatok formájában megjelenő birodalmi és a Translatio Imperii, amelyet Nabukodonozor álmalmaiban szobrának fémei jelképeznek egyfajta politikatörténeti államelméleti irányba adtak lehetőséget a magyarázatok számára, hogy a történetfilozófiai megközelítésben tárgyalják saját koruk változásait.

38.o. / Jegyzetpontjai központozás következetes használata.

38. o. / 100. jegyzetpont Klaus, Koch helyett Koch , Klaus.

38.o. / 101. jegyzetpont *Barnes, Robin Bruce: Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation. Stanford, California, 1988.*

38. o. / 102. jegyzetpont helyesbítése: *Karner Károly: János Apokalipszise. Bécs, 1974. Rózsa Huba: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben. I. i.m. Vankó–Reisinger: i. m.*

39. o. 4. sor mondatközi írásjel pótlása: figurák, mint Isten küldöttei... 3. bekezdés utolsó sor „könyvében” helyett könyvben.

39.o. / 104. jegyzetpont Vorgrimler kurziválása, i.m. beszúrása.

40. o. 8. sor: (kiemelés tőlem – Ö. S.) 2. bekezdés első mondata befejezetlen, hiányzik a hasonlat második fele:... amely olyan irodalmi alkotást jelöl meg, ahol a szerző(k) mitológiai

utalásokkal telített szimbólumokban bővelkedő nyelven a közeli végidőket jövendőli(k) meg, illetve az ezt követő hatalmas történelmi fordulatot. Nem ritka eközben...

40.o. / 105. jegyzetpont helyesen: *Sziráki Szilvia*: Nemzeti identitás és biblikus látásmód... i.m. passim. Fogalom meghatározásaimhoz a református teológiát végzett doktoránsom sokat segített munkámhoz folyamatosan használom disszertációját.

40.o. /107. jegyzetpont helyesbítése: *Keresztyén Bibliai Lexikon*. I. szerk.: Bartha Tibor, Kálvin Kiadó, Bp. 2000. 94.

40.o. 109. jegyzetpont „hogyjézus” különírása, valamint a mondatközi írásjelek következetesítése.

41. oldal Lemaradt az idézőjel. Helyesen így: „Az eszkatológia tárgyát a világ megsemmisülése utáni események alkotják, míg az apokaliptikáét a korszakváltáshoz vezető események leírása”. „A szerző tulajdonképpen kora eseményeinek magyarázatát adja. Jellemző jegye a pszeudonimitás, azaz a szerző egy korai időkből származó jelentős személynek nevezi meg magát, az ő tekintélyét használva fel. A közelgő végidőt látványos, kozmikus jelenségek kísérik, melyek megsemmisítenek minden emberi hatalmat. Az isteni és emberi hatalom harcát világtörténelmi periódusokra osztja, a legutolsóban lép színre az Antikrisztus”

41. o. 6. sor „magyarázatstb.” külön írva: magyarázat stb. 7. sor „mejben” elgépelés javítása: melyben. 9. sor embereit, - melyet rossznak, bűnösnek tekint – figyelmeztesse a megtérésre.

41.o. utolsó mondatnak nincs alanya. Az alany az apokaliptika. A mondat tehát a következő: Az intertestamentális korban az apokaliptika száma és jelentősége is megnő.

41.o. / 111. jegyzetpont helyesbítés: *Bostick, Curtis V.*: *The Antichrist and the Lollards: Apocalypticism in Late Medieval and Reformation England*. Leiden–Boston–Köln, 1998. (=Studies in Medieval and Reformation Thought, 70.)

41. o. / 112-es lábjegyzet szövege idézőjelbe kerül így: „Antikhrisztosz – görög – jelentése: a messiás ellenfele. Az Ószövetségben találunk utalást arra, hogy az utolsó időkben az istenellenes hatalmak Isten népére törnek – pl.: Ez 38.” *Keresztyén Bibliai Lexikon*. i. m. 86. Antikrisztus szócikk; írta: Szász Barna; *Vorgrimler* i.m. 38-39. Ennek nyomán írja Sziráki i.m. 43-44. „A zsidó apokaliptika ezt továbbfejlesztette, az Antikrisztust démoni vonásokkal ruházta fel. Az Újszövetségben az utolsó idők sátáni erőit, hatalmait érthetjük Antikrisztus alatt, amely hamis Krisztusként vagy hamis prófétaként jelenik meg.”

A következő három mondat szintén idézőjelbe kerül Karasszon István szócikke nyomán Sziráki u. o.

42. o. 4. sor „szerint” helyett: szerint. 14. sor A célirányosság előtt álló névelő törlése. 23. sor szóközhiány: pedig a. 26. sor felesleges mondatközi írásjel törlése: érez hasonlóságot Barnes, ... 27. sor „dualizmussa” helyett dualizmusa.

42. o. 2. bekezdés 4. sor Profetész helyett Prophethész

42.o. /113. jegyzetpont mondatközi írásjelek következetesítése.

43. o. 7. sor „megetestesülés” helyett megtestesülés. 8. sor „holttak” helyett holtak. 15. sor szóköz hiány: zavarossá válnak. 16. sor szóköz hiány: nem több. 22. sor – „megegyezik meg” – a szó utáni - „meg” – törlendő.

44. o. 6. sor teljes „mértében” - helyett mértékben. 11. sor névhelyesbítés: Bostick. 21. sor „egyértelmiségi” - helyesen: egy értelmiségi.

44.o. /119. jegyzetpont 118. jegyzetpont mondatközi írásjelek következetesítése. Barnes: Prophecy and Gnosis. i. m. 15–16. Christopher Rowland állítása: ....

45. o. 6. sor mondatközi írásjel pótlása: eljöttére, ... 7. sor „Szen Tamás” helyett Szent Tamás.

45.o. / 121. jegyzetpont helyesen: *Vorgrimler*: i.m.359-360.

45.o. / 122. jegyzetpont felesleges szóközök felszámolása. Az elgépelésből adódó idézőjelek törlése: Akkor a trónon ülő megszólalt: »Íme, újjáteremtek mindent!« Majd hozzám fordult: »Írd fel: ezek a szavak hitelesek és igazak.« Jel. 20,2–21,5.

46. o. 3. bekezdés R. W. Scribner idézete törlendő mivel már szerepelt a 87. jegyzetpontban

46. o. /124. jegyzetpont elgépelés javítása: „- helyett . - alkalmazása.

47. o. 1. sor a felesleges „l” törlése.

47. o. / 129. jegyzetpont címhelyesbítés: *Emerson, Richard K.*: *Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature.* Washington, 1981.

47.o. / 133. jegyzetpont helyesen: Így például *Robert Lerner*, aki ezt meggyőzően vitatta tanulmányok sorozatában. Ld: *Lerner, Robert E.*: “Popular Justice”: *Rupescissa in Hussite Bohemia* In: *Eschatologie und Hussitismus.* Hg. von Alexander Patschovsky–František Šmahel, Praha 1996. (*Historica, Series nova, supplementum, 1*) S. 39–52. *Uő*: *The Powers*

of Prophecy. The Cedar of Lebanon Vision from the Mongol Orslaught to the Dawn of the Enlightenment. Berkeley–Los Angeles–London 1983. *Uő.*: The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages. Berkeley–Los Angeles–London, 1972.

48. o.14. sor felesleges mondatvégi írásjel törlése.

49. o. 1. bekezdés 4. sor: - esik az – után vesszőt kell tenni. 11. sor . - Ezek alapvetők ..- törlendő. 18. sor „akik nem azok” helyett, akik nem ezt vallják. 20. sor „helyett” után álló mondatközi írásjel törlése.

50. o. 15. sor mondatközi írásjel pótlása: Az Egyház, mint... 21. sor szóköz hiány: a másikba.

51.o. 2. sor mondatközi írásjelek pótlása: A legjelentősebb iskolát, kicsit eltérően az angolszász apokaliptika-kutatástól, Volker Leppin alapította. 10. sor „*apokaliptikakutatás*” helyesen *apokaliptika- kutatás*. 16. sor mondata: *A zsidó vallásban a kulturális emlékezés fő motívumaként Jan Assmann az „ércfal” szimbólumot jelölte meg.*

51. o. 3. sor Völker Leppin – helyett Volker Leppin.

51. o. / 141. jegyzetpont helyesen: *Postel, Rainer: Geschwinde Zeiten. Zum Kriesenproblem im 16. Jahrhundert. In: Krisenbewußtsein und Kriesenbewältigung in Frühen Neuzeit-Crisis in Early Modern Europe. Festschrift für Hans-Christoph Rublack: Hagenmaier, Monika. Hotz, Sabina. (Hrsg.) Frankfurt am Main-Berlin-New York-Paris-Wien. 1992. 13-21.; Scribner, Bob: 1525-Revolutionary Crisis. In: Uo. 25-46.; Baylor, Michael G. : The Harvest and the Rainbow: Crisis and Apocalypse in Thomas Münzer In: Uo. 293-307.; Wohlfeil, Rainer: Entfremdung und Annehrung. Krise und Kriesenbewältigung im Zeitalter von Reformation und Bauernkrieg, gespiegelt in Stationen deutsch-deutscher diskussion zur deutung Geschichte des 16. Jahrhundert. In: uo. 317-331.*

52. 3. sor „közösségé” helyesen közösséggé

52.o. /143. jegyzetpont: vesszőhiány. Helyesen: Dávid, mint Jézus... ; Sziráki i. m. KBL nyomán.42. Passim

53. o. / 146-153. jegyzetpontok a központosítás következetessé tétele. A 153. jegyzetpont helyesen: *Miller, J. Maxwell – Hayes, H. John: Az ókori Izrael és Júda története. Piliscsaba. 2003.; Soggin, Alberto J.: Bevezetés az ószövetségbe. Bp. 1999.*

154. jegyzetpont hiányzó és felesleges szóközök javítása, 21. sor – alkalmazása a „ne higyjétek” előtt.

55. oldal főszöveg utolsó 5 mondata idézőjelbe kerül Sziráki i.m. 45. o szorosán követve a KBL 723-724.

56. o. 4. sor a két város, - az Istené és az emberé – történetét. 9. sor „helyzetét” helyett helyzetüket. 18. sor „származól” helyett származó.

56.o. /158. jegyzetpont ismétlődés miatt törleendő Szent Agoston helyett Ágoston; Berengárd helyett Berengár. „leéjt ogosultsága” –egybeírva, mondatvégi írásjel pótlása.

57. o. 2. sor tetrius - helyett – tertius; 6. sor betűvel kiírni: hatodik. 10. sor elhagyható a ( ). 9. sor betűvel háromszor. 18. sor mondatközi írásjel pótlása : szent világ harmadik birodalma, ... 30. sor ;- helyett sima , alkalmazása.

57. o. 2. bekezdés utolsó két mondat idézőjelbe kerül. Jegyzetbe: Rákóczi István János az első szentév, Hetek, 1999. november 27.

57. o. 3. bekezdés 4. sor megbírkóztak – megbirkóztak –

57. oldal 3. bekezdése után be kell iktatni egy új lábjegyzet hivatkozva Robert Mildenberger: A hit elvesztése a végső idők misztikája miatt. A 13.és 14. század eschatológikus áramlatai a mai irányzatok tükrében. 1996. című írására. Interneten ([http://www. Katolikus-honlap. Hu/ regi2/Konyvtar"2/ ko2-hitelveszt. htm.](http://www.Katolikus-honlap.Hu/regi2/Konyvtar))

58. o. 3. sor... az Írás diszciplínáját, ezért... 11. sor „a betű megöl, a lélek pedig megelevenít.” (2.Kor 164.) 18. sor „Ígyhát” helyett Így hát.; 6. bekezdés conjugatorum - helyett – coniugatorum.

58. o. 5. bekezdés Jákóbig – Jákobig

59.o. 2. bekezdés 3. sor: - De ha a Lélek – Helyesen: - Ha a Lélek –.

61. o. 8. sor helyesen Az Antikrisztus legendáját.18. sor betűvel: hét.

62.o. 1. sor: „döbbenett okoz” helyett döbbenetet okoz.

62. o. / 162. jegyzetpont vesszőhiányok. Helyesen: Morus Tamás: Erősítő Párbeszéd Balsors idején. Szerk. Szócs Géza, Gergely Zsuzsa fordításában. Bp.–Kolozsvár, 2004.

63. o. 8. sor helyesen: a törökkel vívott... 10. sor mondatközi írásjel pótlása: Madonna-kép, mely ... 20. sor határozott névelő alkalmazása: feltehetően a Magyarországon készült...

63. o. / 163. jegyzet. Felesleges szóközök törlése.

64. o. 3. bekezdésének mondata: Az oszmánok, a dinasztikus balkáni háborúk egyik résztvevőjéből – Nagy Lajos utódja, – Luxemburgi Zsigmond magyar–cseh király, német-római császár uralkodása alatt váltak Magyarország és Európa számára isfélelmetes, verhetetlen ellenséggé.

64. o. /164. jegyzet évszám utáni „”– pótlása.

65. o. /167. jegyzetpont helyesen: *Hagemann, Ludwig*: Christentum contra Islam. Eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt, 1999.

65. o. /169. jegyzetpont a központozás következetessé tétele. Címhelyesbítés: *Kaufmann, Thomas*: 1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Lutherum. In: Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Szerk. Jakubowski-Tiessen, Manfred – Lehmann, Hartmut –Schilling, Johannes – Staats Reinhart. Göttingen, 1999. (=Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 155), 73–128.; *McGinn, Bernard*: Geschichte der Christlichen Spiritualität.1-3 Würzburg, 1993-1997.

66. oldal első bekezdésének második 4 mondata idézőjelbe Sziráki 46. KBL 525 Góg Dányi József szócikke nyomán.

66. o. 4. sorának mondat kezdése helyesen: Ez. 38-39-ben bemutatott... 12. sorban a ( )-kurzívvitásának megszüntetése. 14. sor 2- betűvel: két, 18. sor 4Ezd 13 helyett Ezd 4,13.

66. oldal második bekezdésének utolsó 5 mondata idézőjebe kerül Magyar Katolikus Lexikon Góg és Magóg szócikke. 124.

67. o. 14. és a 15. sorban található szóközfelesleg megszüntetése.

67.o. / 175. jegyzetpont helyesen: *McGinn*: Az Antikrisztus. i. m. 98–100., *Bobzin, Hartmut*: Zur islamischen Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano – Koch, Klaus – Edgar, Marsch. Suttgart, 2003 (=Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1.) 159 – 175.

67. o. / 176. jegyzetpont Monte Crucis, Ricoldus des, helyett: Monte Crucis, Ricoldus de.

67. o. / 177. jegyzetpont helyesbítése: *Hagemann*: i. m. 68–81. *Mertens, Dieter*: Claromontani passagi exemplum. Papst Urban II. und der erste Kreuzzug in der Türkenkriegspropaganda des Renaissance-Humanismus In: Europa und die Türken in der Renaissance. Szerk. Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm. Tübingen, 2000.

67. o. 178. lábjegyzet 4. sor Laskai Ozsvát – helyett Laskai Osvát ugyanígy a 393. oldalon.

68. o./179. lábjegyzet Külmann helyesen Kühmann,. Címhelyesbítés: Helmraht, Johannes: Pius II. und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Szerk. Guthmüller, Bodo – Kühmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 79–139.

68. o. / 180. jegyzetpont helyesbítés: Kues, Nikolaus von (Nicolaus Cusanus): Cribratio Alkorani – Sichtung des Korans, lateinisch-deutsch (3 Bde.). Szerk. Ludwig, Hagemann – Gleis, Reinhold, Hamburg 1993.

68.o. /183. jegyzet Andermann, Ulrich: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Szerk. Guthmüller, Bodo–Kühmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 29–55.; Engel, Josef: Von der spätmittelalterlichen respublica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. In: Handbuch der Europäischen Geschichte. Szerk. Schieder, Theodor. III. Stuttgart, 1971.

68. o./180. jegyzetpont Kurt Flasch helyett: Flasch, Kurt.

68. o./ 183. jegyzetpont Külmann helyesen Kühmann továbbá „beispiel” helyett beispiel. címhelyesbítés: Brecht, Martin: Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. Szerk. Guthmüller, Bodo–Kühmann, Wilhelm. Tübingen, 2000. 11–27.

69. o. első sor a hadjáratokban szó után pont következik. 4. sor fölösleges szóköz törlése. 8. sor ( ) helyett gondolatjelek alkalmazása. 20. sor fölösleges szóközök törlése.

70.o. 2. bekezdés 7. sor: - konzerválója pogány – kimaradt az –a – névelő. Helyesen: konzerválója a pogány ... 3. bekezdés 8. sor: - A fogolykereskedelem a – nem kell a szó utáni névelő.

70. o. / 185. lábjegyzethez csatolandó Őze: A határ és a határtalan.. i. m. 21-24.

71.o. /186. jegyzetpont a cím és az évszám utáni írásjel pótlása.

73. o. első rész tartalma ismétlődik a 70. oldalról ezért az első 7 sor törlendő. Utolsó bekezdés XXII. helyett XXIII. János

73. o. 193. jegyzet évszám utáni „.” Pótlása.

74. oldal közepén a latin szövegben a „qui” névmás elé vesszőt tenni.

74. o. 4. bekezdés Hungarie et polonie – helyett – Hungarie et Polonie

74. oldal jegyzetpontjai a mondatközi írásjelek következetessé tétele.

74. o. / 193. jegyzetpont helyesen: *Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert*: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis” Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. Krzoska, Markus –Maner, Hans-Christian. Münster, 2005. (Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas, 4) 19–39.

74. o. / 194. lábjegyzet Regnum Ungariae Stripis – helyett – Regnum Ungariae stirpis; Conformitas kis betűvel

75.o. Balassi vers 3. sor: - vérre,l festett –helyett: vérrel festett, 4. sor oskola után vessző.

75.o. /196. lábjegyzet: - Magyar nemzeti Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum. Csatolni *Őze*: Határ és a határtalan.. i. m. 43-51.

77. o. 11. sor fölösleges szóközök megszüntetése.

77.o. / 200. jegyzetpont: fölösleges szóközök megszüntetése.

78. o. / 201. lábjegyzethez csatolni *Őze*: Határ és a határtalan... i. m. 24-26.

79. o. 18. sor az évszám elgépelve, helyesen 1453.

79. o. /206. jegyzetpont Runcima helyett Runciman.

80.o. Az első négy sor törlendő, mert tartalmi ismétlés, így a 208. lábjegyzet hiányzik.

83. o. / 210. lábjegyzet helyesen: Der Paulanerorden. Geschichte – Geist – Kultur. Szerk. Sarbak, Gábor Herausgeber der Reihe: *Őze, Sándor*. Szent István Társulat, Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/2). (A pálos konferencia kötet német fordításában.)

84. o. / 217. jegyzetpont csatolni helyes oldalszámokat: 111-118.

85. o. / 218. jegyzetpont helyesen: Vö. *Segesváry Viktor*. Az iszlám és a reformáció. Tanulmány zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550. Hága, 2005.

86. o. 1. bekezdés 3. sor Gregorius - helyett – Georgius

86. oldalon a *Concordia Novi et Veteris Testamenti* kifejezésben a *Testamenti* szó is legyen kurziválva

87.o. 2. bekezdés 2.sor: - jön létre latinra változata – helyesen latin változata.

87.o. 3. bekezdés első sor: - felmerült – után vesszőt kell tenni.

87.o. 4. bekezdés 2. sor vége: „mindehez” helyesen: mindehhez.

88.o. 1.sor Hieromiam – helyett- Hieronimam ; 2. bekezdés 5. sor: - a kötélhúzást folytatott – nem kell a névelő

88.o. /222. lábjegyzet 22. sor – „Egyház” helyesen Egyház.

89. o./223. jegyzetpont hiányzó „:” helyesen Vocke, Roland: továbbá az évszám után „,” alkalmazandó.

90. o. Alulról a 4. sor evangelizátorus- helyett- evangelizációs

92. o. 1. bekezdés 10. sor: - mint aki – közé vesszőt kell tenni.

92. o. / 226. jegyzetpont helyesen: *McGinn*: i. m. 148–155.

227. jegyzetpont dupla írásjel megszüntetése.

93. o. /230. jegyzetpont helyesen Reeves: i. m. 99., 101.

94. o. 1. bekezdés 7. sor: „Az szerzőtől tudjuk” helyesen : A szerzőtől...

94. o. az első két bekezdés az utolsó sor kivételével idézőjelbe kerül.

94. o. / 232. jegyzetpont. Helyesen - Két mű bemutatása Bibliander 1543-as gyűjteményéből. Nicolaus Cusanus és Georgius de Hungaria műveinek bemutatása.

94. o. / 233. jegyzetpont- Balázs József: Újra fordította latinból a Szászsebesi Névtelen munkáját. Dolgozata nem pontos fordítást, hanem tartalmi leírást tartalmaz. A fejezetben a következő hét oldalon ezt használom folyamatosan. A szó szerinti fordításnál Kenéz Győző szövegét alkalmazom Tardy Lajos szövegkiadásában.

94. o. / 234. lábjegyzet csatolandó Balázs, Tardy 49. alapján

95.o. 3. bekezdés 1. sor: „Ezután a A mohamedán” helyesen: Ezután a mohamedán... 3. bekezdés 4. sor: „ellentépparra „ helyesen: ellentépparra.; Utolsó bekezdés lemaradt az idézőjel.

96. o. / 239. jegyzetpont helyesen: *Toifl, Leopold-Leitgeb, Hildegard: Die Türkeneinfälle in Steirmark und Kärnten vom 15 bis zum 17. Jahrhundert, Wien, 1991.; Göllner, Carl: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. Turcica (3 Bd.) Bucuresti - Baden-Baden, 1978.; Kissling, Hans Joachim: Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes“. In: Südostforschungen 23, 1964, 16.*

96. o. lap alja lemaradt az idézőjel fordította és idézi Balázs i.m. 33-34.

3. bekezdés második sor idézőjel a mondat végén fordította és idézi Balázs i.m. 36.

97.o. 1. sor iszlámmal.Georgius szóköz alkalmazandó. Első bekezdés 4. sor idézőjel kell. 2. bekezdés 2. sor: - nap mint nap – első – nap – után vesszőt kell tenni.

99. o. 2. sor felesleges szóköz törlése. Az első bekezdés idézőjelbe kerül. A 3. bekezdés elejére ismét idézőjel kell Fordította és idézi Balázs i. m. 37.-39 o.

99. o. / 243. jegyzetpont névhelyesbítés: Hans Dernschwam.

100 o. első bekezdés végére idézőjel kell és az ötödik végére szintén. Fordította és idézi Balázs i. m.39- 40. 248. lábjegyzet feldolgozza Balázs i. m.43.

102. o. 12. sor helyesen: kódexíró és másoló tevékenysége. 2. bekezdés 12. sor: - volt lehetséges...- a másik tagmondatban nem egyezik az állítmány igeideje.

102. o. / lábjegyzetei központozás következetes használata. 250. jegyzetpont: 248. jegyzetpont könyvészeti helyesbítés: *Horváth János: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp, 1935. 146–147., 218-238.;*

103.o. 2. bekezdés 6. sor : - többséget – helyett – többség – írandó.

103. oldal 2. bekezdésének négy mondata idézőjelbe kerül. Hivatkozásként pedig M. Reeves helyett Magyar István Lénárd: A spirituális mozgalmaktól a ferences obszervanciáig, In: *Vigilia* 1999/2. 100-104.

103. o. / 251. jegyzetpont helyesen Wysokinski, Iréneusz. A „Szerk” után pont.

104. o. utolsó bekezdés 2. sor: - tartottak – után vesszőt kell tenni.

104. o. / 253. jegyzet felesleges szóközök megszüntetése, az oldalszám után pont alkalmazandó. A 253. és a 254. jegyzethez pótlólag hozzáfűzni Mildemberger i.m.

105. o /254. jegyzetpont helyesen McGinn.

106. o./ 258. jegyzetpont. Sienai Szent Bernát(1380–1440), olasz katolikus hitszónok,

egyháztanító ... utolsó sor központosítás következtetésének.

108. o. / 263. jegyzetpont V. Celsztin helyett: Celesztin.

109. o. 11. sor nézetet helyett nézetét.

109. o. / 266. jegyzetpont dupla : - javítása, szimplára. In: Szentírás, hagyomány, reformáció.
...268. jegyzetpont Uő. Pótlása

110. o. / 274. jegyzetpont végén pont alkalmazása.

111. o. lábjegyzetei a központosítás következtetés használata.

112. o. 2. bekezdés 1. sor A plébániahálózat után vessző alkalmazandó. 4. sor a fölösleges (-
törlése.

113.o. /279. jegyzetpont formátumának megváltoztatása..

114. o. 1. sor asszony – asszony –; szeplőtelen szűz – mindkét szó nagybetűvel.

114. oldal alsó részén a Napbaöltözött Asszony ábrázolásának csíksomlyói magyarázatánál:
az *exciantum* szóból kimaradt egy „t” betű, helyesen: *excitandum*; a *preculum* helyett *precum*
írandó; *haereseons* helyett *haereseos* írandó;

114. o. / 280. jegyzetponthoz csatolni Őze: Határ és a határtalan... i. m. 85-86.

114. o. / 282. jegyzetpont a csíksomlyói nyomtatvány címének utolsó szavaként: *oblatae*
helyett *oblatae*.

115.o. sorreltolódás megszüntetése. 3. bekezdés Biga Sermonis Salutius helyett Salutis áll.

116.o. / 290. lábjegyzet tartalma már szerepelt a 113. oldalon törölni kell az előtte lévő
mondattal együtt.

117.o. 6. sor „határon” helyett: határán. 7. sor „új és új” helyett: újabb és újabb. 10. sor
„sajátja” helyett sajátossága. Bekezdés végén a mondatvégi írásjel pótlása. 23. sor
„alakítsonak” alakítsanak ki egy, a ...

117. o. /291. jegyzetpont törlendő.

118.o. 2. sor: - Magóg – után vessző alkalmazandó. 6. sor helyesen: Szent Istvánról és a
magyarság feladatáról így beszél...

118. o. ismétlődés miatt törölni kell az 5-10. sort onnan kezdve, hogy: A pesti.

119. o. 5. sor - között,amiről szóköz szükséges. 6. sor Bojtos Anita után vessző használendő.

119. o. 2. bekezdés Bárczi Ildikó könyvének címe helyesen: *Ars compilandi* (egy „l” betűvel
írandó).

119.o. /301. jegyzetpont szóköz alkalmazása: „Györgyhitelessége” között.

120. o. / Lábjegyzetei szóközök és mondatközi írásjelek használata. 306. jegyzetben Tüskés Gábor neve előtt az „Egyház” szó törlendő.

121. o. utolsó sor 121. o. Hippolütosz, - helyesen - Hüppolitosz

121. o./307. lábjegyzet – „származik.Ki a”- szóköz szükséges.

122. o. 7. sor határozott névelő alkalmazása: de ő az a személy...

123. o. 1. bekezdés diabolí helyett diaboli

123. o. 17. sor helyesen Gógot és Magógot. 22. sor „eddig” helyett addig.

123.o. utolsó sor: - nevezünk – után vesszőt kell írni

123. o. /313. jegyzetpont dupla „:” szimplává alakítása, a név helyesbítése. Helyesen: *Richardsen, Friedrich*: i. m. 61;

124. o. 14. sor a)-a jegyzetet jelző szám elé kerül. 26. sor a szóköz a (-jel másik oldalára kerül.

124. o. /Lábjegyzetei központozásának következetessé tétele.

124. o. / 317. jegyzetpont könyvészeti adatok helyesbítése. *Möhring, Hannes*: *Der Weltkaiser der Endzeit Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung*. Stuttgart, 2000, 144–149, 360–368.

125. o. 6. és 10. sor felesleges szóközök törlése.

125. o. / 318. jegyzetpont a behúzás megszüntetése.

126. o. 10. sor mondatközi írásjel a „kinyilatkoztatás-felfogás” után. Az utolsó előtti bekezdésben: - előadási – helyett – előadásai – használandó. Utolsó bekezdés Eck után vessző alkalmazandó.

126. o. / 325. jegyzetpont Hrsg. Helyett Szerk. alkalmazandó. Valamint helyesen Stuttgart.

127. o. / lábjegyzetek mondatközi írásjelek használata.

128. o. 19. sor felesleges „-törlése.

129. o. 1. sor Egyházon szó kis betűvel írandó. Lábjegyzetek mondatközi írásjelek következetes használata. 337. lábjegyzet wieder die Türke- helyesen Türken.

129. o. / 337. jegyzetpont *Seifert, Arno*: Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte. (Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus.) Köln – Weimar - Wien, 1990.

130.o. 2. bekezdés: - élesesen –helyett élesen. 4. bekezdés 4. sor „kinyomtatás” helyett kinyomtatása.

130. o. / 338. jegyzetpont helyesen *Martin, Peter*: Martin Luther und die Bilder zur Apokalypse. Die Ikonographie der Illustrationen zur Offenbarung des Johannes in der Lutherbibel 1522 bis 1546. Hamburg, 1983.

130. o. / 339. jegyzetpont helyesbítés: Der Theologe Melanchthon. Szerk. Frank, Günter. Stuttgart, 2000. (Melanchton-Schriften der Stadt Bretten, 5.) , *Maurer, Wilhelm*: Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation. Göttingen, 1996.

131. o. 16. sor helyesen: a protestáns szellemiségű városokban, mint Strassburg, ...

131. o. / 341. jegyzetpont sociale helyett soziale.

131.o. / 342. jegyzetpont dupla „:” javítása. Címhelyesbítés: *Brady, Thomas A. Jr.*: ‘Princes’ Reformation versus Urban Liberty: Strasbourg and the Restoration in Württemberg, 1534. In: Städtische Gesellschaft und Reformation. Kleine Schriften 2. Szerk. Bátori, Ingrid. Stuttgart, 1980.; 4. sor „unds” helyesen und.

Lienhard, Marc – Willer, Jakob: Strassburg und die Reformation. Kehl Morstadt, 1982. 2. Aufl.; *Maurer, Hans-Martin–Ulshöfer, Kuno*: Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg. Eine Einführung mit 112 Bilddokumenten. Stuttgart - Aalen, [1974].; *Schlemmer, Karl*: Gottesdienst und Frömmigkeit in der Reichsstadt Nürnberg am Vorabend der Reformation. Würzburg, 1980

131.o. / 343. jegyzetpont címelírás javítása: *Kraus, Joseph*: Die Stadt Nürnberg in ihren Beziehungen zur römischen Kurie während des Mittelalters. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 41, 1950. 1–154.; *Vogler, Günter*: Nürnberg 1524/25. Studien zur Geschichte ...

131.o. / 344. jegyzetpont könyvészeti adatok pótlása: *Ogger, Günther*: A Fuggerek: császári és királyi bankárok. Bp. 1999.15–16. *Bartl, Andrea – Wißner, Bernd*: Luther und Augsburg. Im Brennpunkt der Reformation. Augsburg, 2005.

131.o. / 345. jegyzetpont címelírás javítása helyesen:... Theologischer... *Moeller, Bernd*: Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Göttingen, 1996.; *Widmer, Sigmund*: Zwingli 1484–1984. Zürich, 1983.

132. o./ lábjegyzeteiben a térköz eltávolítása.

132.o. / 347. jegyzetpont: Propaganda im Zeitalter der Reformation. Hg. v. Heintzel, Alexander. St. Augustin, 1998.; *Leppin, Volker*: Die Wittenberger Reformation und der Prozess der Transformation kulturellen zu institutionellen Polaritäten. Stuttgart/Leipzig, 2008. *Eberhard, Winfried*: „Gemeiner Nutzen“ als oppositionelle Leitvorstellung in Spätmittelalter. In: *Renovatio et reformatio. Wider das Bild vom „finsternen“ Mittelalter. Festschrift für Ludwig Hödl. Szerk. Gerwing, Manfred – Ruppert, Godehard, Münster, 1985. 95–214.*

132. o. / 348. jegyzet pont *Aichele, Klaus* kurziválása. *Michael, Wolfgang F*: Das deutsche Drama der Reformationszeit. Bern, 1984.

132. o. / 349. lábjegyzet 16. sor református tudás helyett protestáns tudás.

133. o. / 350. jegyzetpont címhelyesbítés: *Ehrstine, Glenn*: Theater, Culture, and Community in Reformation Bern, 1523–1555. Leiden, 2002.

133. o. /351. lábjegyzet 7. sor: - „megmetetek már” – helyesen megmentettek már.

135. o. Antikrisztus vita... után 1. bekezdés 5. sor: - „játszoot” - helyett játszott. A felsorolás behúzásának csökkentése.

135. o. / 358. jegyzetpont *Burger, C.P.*: szerző nevének kurziválása.

137. o. / 359. jegyzetpont Richardson helyett Richarsen- Friedrich

137. o. /360. lábjegyzet. Az Antikrisztushoz való szakadást a vég előtti utolsó magyarázza helyesen: A vég előtti utolsó elpártolást magyarázza. „sehol s e” szóköz nélkül egybe írandó.

138. o. / 361. jegyzetpont 11. sor kötőjel pótlása és az „ez” szó törlése. Helyesen: Adódik a kérdés, hogy az Antikrisztus jelzőt szitokszóként használták-e vagy sem, mert ha igen, akkor már nem a pápa az egyetlen, így megkérdőjeleződik az a tétel, hogy a pápa az Antikrisztus.

139.o. 10. sor helyesen: Csepregi Zoltán legújabb könyvében...

139. o. / lábjegyzetekben a mondatközi írásjelek következetessé tétele. 364. jegyzetpont az idézőjel elhagyása.

139. o. / 367. Hrsg helyett Szerk.

140. o. utolsó bekezdés 3. sor: - „legtolsó” – helyett – legutolsó.

140. o. / lábjegyzetek a mondatközi írásjelek következetessé tétele. 369. jegyzetpont könyvészeti helyesbítés. Helyesen: *Ács Pál: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. 48–63. In: Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000.; Uő: „Az idő ósága.” Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2001.*

141. o. 2. sor „legalábbis” szó ismétlődik, az egyik törlendő. 25. sor mondatvégi írásjel pótlása.

142. o. /377. jegyzetpont idézőjelek következetes alkalmazása.

142. o. / 349. jegyzetpont helyesen Archiv.

143. o. /381. jegyzetpont könyvészeti helyesbítés. Helyesen: *Ozorai Imre: De christo et eius Ecclesia item de Antichristo, eiusque Ecclesia. Krakko, 1535. RMNY 15.*

146.o. 3. sor vesszőhiány: nevezi meg, ... 2. bekezdés 2. sor: - csatát – után vesszőt kell tenni. A mohácsi komplexum...cím után 1. bekezdés 2. sor: - front vonalon – után vesszőt kell tenni .

146.o. / 384. jegyzetpont az oldalszám egy sorral feljebb kerül.

147. o. /390. jegyzetpont végén szükségtelen a p. 391. jegyzetponthoz csatolni kell a passim szót, mivel a fejezet gondolatsora Bojtos Anita kutatásaira épül.

148. o. 3. bekezdés közepén szükségtelen az idézőjel.

149. o.3. bekezdésének első mondata idézőjelbe kerül. Hivatkozása: Bojtos Anita i.m.

150. o. 2. bekezdés 1. sor (augusztus 9. –megjegyzés tőlem Ö. S.) 3. bekezdés 2. sor az egyik mondatvégi írásjel törlése.

150. o. / 403. jegyzetpont könyvészeti helyesbítés: *Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László. Bev. és magyarázatok Székely György. Szépirodalmi, Bp. 1979., 181.*

151. o. 4. bekezdésének első mondata idézőjelbe kerül, hivatkozása Bojtos Anita i.m.

4. sor mondatvégi írásjel alkalmazása. 20. sor előtti térköz megszüntetése, a sor helyesen: mely hanyaggá, tekintély nélkülivé... Utolsó előtti bekezdés 3. sor végén: - „asajátnépelem ellenelkövetett” helyesen: a saját népelem ellen elkövetett.

152. o. 8. sor „azsidó” helyesen a zsidó. 3. bekezdés az idézőjel következetessé tétele. 2. sor „-jelei törlendőek. Utolsó bekezdés: - fennmaradása – helyett – fennmaradását – kell írni a bekezdés elején „az amikor” szavak közé vessző kerül.

153.o. 3. bekezdés 2. sor vége: - vezére – után vessző kerül.

154. o. utolsó sor: elő, csomópontonként, - utáni felesleges „.” Törlése.

155.o. 5. sor „jött ötleteket” helyett felmerült ötleteket. 6. sor határozott névelő beszúrás: a tárgyban...

155. o. / 418. jegyzetpont *Őze* .. Bűneiért passim i. m.

156 – 157.o. Szkhárosi Horváth András az átokról – a lábjegyzetben ismétlődik.

157. o. vers utáni 5. sor a mint kötőszó előtt vessző írandó.

158. o. 2. bekezdés 8. sor tarcal- nagybetűvel írandó.

159.o. 2. bekezdés 2. sor: - a t 17. században – a „t” törlendő.

159.o. /423. lábjegyzet 3. sor: - egymá mellé helyezve- helyesen: egymás mellé helyezve.

160. o. 3. bekezdés 2. sor: - nap mint nap – az első –nap – után vesszőt kell tenni. A z utolsó mondat: Olyan térségben élnek, ahol ezt a kollektív büntetésekben az egész városban, az egész népen nap mint nap visszaigazolják az események.

161. o. 2. bekezdés 1. sor helyesen: Könyvemben a toposzt...

161. o. /425. lábjegyzet 6. sor: - a háborúságnak szenvedéséről – helyett a háborúságnak szenvedéséről. Alulról az 5. sor helyesen: Tanulmányaik helye, - már akinél tudjuk, - ...30. sor: a következő táblázat- helyett- Könyvem

162. o. 1. sor „olvasva” után vessző alkalmazandó. 2. bekezdés Isten személy -helyett- Isten személye.

163. o. 1. bekezdés 5. sor: - jelenik meg – után vesszőt kell tenni.

163. o. 430. lábjegyzet Helyesen - A Korán-cáfolat műfaja közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában

163. o. / 432. jegyzetpont könyvészeti adatok pótlása. Helyesen: Egyháztörténeti emlékek a

magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukicsics József. Bp. 1902–1912. 252–254.

164.o. alulról a 2.sor: - magukat a császárnak – után vesszőt kell tenni.

164. o. /433. jegyzetpont név elírás korrigálása, helyesen: Nemeskürty.

165. o. 6. sor a török után vessző írandó. Alulról a 2. bekezdés mondat végére „:” teendő.

165. o. / 434. jegyzetpont központosítás javítása.

165. o. / 435.lábjegyzethez csatolni *Őze*: Határ és a határtalan. i. m. 192-197.

166. o. / 440. jegyzetpont fölösleges szóköz és névelő törlése. Helyesen: Kerecsényi László levelei. Levelek a XVI. Századból. TT 1906. 132.

167.o. 1. bekezdés 2. sor: - Isten...- után vesszőt kell tenni: Isten, mivel... 2. bekezdés 4-5. sor: a törökök – kiegészítés tőlem: *Ő. S.*] 3. bekezdés 2. sor épültek és már szó közé vessző kell; 4 sor. Helyesen: jelenlévő rend, a ferencesek körében... „mely” helyett melyet alkalmazandó. Utolsó bekezdés „jut el” helyett eljut.

167.o. utolsó sor: - birodalma mint – a mint elé vesszőt kell tenni.

167. o. / 442. jegyzetpont helyesbítések: *Melius Juhász Péter* Válogatott prédikációk. Debrecen, 1563. RMNY 305.

167. o. / 443. jegyzetpont névhelyesbítés: Földváry Antal.

168. o. /447. jegyzetpont helyesbítés: Kerecsényi. 448. jegyzetpont Uo.

169.o. vers után 1. sor: - hódítását mint – közé vesszőt kell tenni.

169. o. 1 bekezdés 3. sor helyesen: ...eltávoztatni, ezért meg is erősíti...

170. o. 3. bekezdés 5 sor a dőlt rész után beilleszteni: (kiemelés tőlem: *Ő. S.*)

170. o. / 453. jegyzetpont: 500 magyar levél. i. m. 495.

171.o. vers után 1. bekezdés: - ítélet után mint – a – mint - elé vesszőt kell tenni.

172. o. behúzás igazítása.

174. o. a címben Stöckel és a törökellenes szó után is vessző kell.

174.o. / 461. jegyzet kezdete: Leonard Stöckel (Bártfa, 1510 – Bártfa, 1560. június 10.)...

174. o. /462. jegyzetpont szóközök pótlása: *Guitman Barnabás: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere.*

174. o. /464. jegyzetpont: törlendő.

174. o. /465. jegyzetpont „örzik” után hiányzó mondatközi írásjel.

175. o. /466. jegyzetpont 1. sor *amantimissmi* – helyesen – *amantimissimi*; a 2. sorban a *communis* szó két „m”-mel írandó helyesen.; Idézi Guitmann.

175. o. /467. jegyzetpont felesleges írásjelek törlése.

176. o. 2. bekezdés fölösleges idézőjel törlése.

176. o. / 470. lábjegyzet sorkizárás alkalmazása. A lábjegyzet 2 sorában idézőjel a latin idézet végére, majd a Stöckel- hivatkozás után idézőjel.

177. o. 4. sor: A 225–240. közötti oldal Luther tanítása...

177. o. / 473. jegyzet Guitmann gondolata.

178. o. 2. bekezdés 2. sor „árad el” helyett árad szét. 3. sor Eger után vessző alkalmazandó.

178.-179. o. / 478. jegyzetpont 3. sor helyesen: szenvedett..., 7. sor szóköz törlése, helyesen kialakult, 8. sor hiányzó szó: helyesen kommentált változatát kiadták... 12. sor Antonio Viera, aki indiánbarát volt. 20. sor „aki” névmás törlése, a mondat helyesen: Abban az időben visszautasították a király halálát. Amerika felfedezése után felerősödtek az eszkatologikus várakozások. 22. sor elírás helyesbítés és mondatközi írásjel pótlása: Kolumbusz Kristóf: „Isten engem választott ki hírvivőnek, megmutatva nekem az új eget és az új földet, amiről... 36. sor Stuttgart, 37. sor név helyesen: Delumeau, Jean.; Dom Sebastio – helyesen - Don Sebastio.

179. o. 3. sor Barbarossza – egyik sz törlendő. 4. sor végeztén Góg Magóg népe – helyesen – Végeztén, Góg és Magóg népe,

179. o. / 478. jegyzetpont 9. sorában a *Sermao* szó helyett *Sermo* írandó.

Címhelyesbítés: *Delgado, Mariano: Der Traum von der Universalmonarchie. Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen nach 1492. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano– Koch, Klaus – Marsch, Edgar. Suttgart, 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 252–305.*

181.o. 1. bekezdés 5. sor: - A világ kezdetén a uralom – helyesen az... utolsó előtti bekezdés
3. sor: - világmonarchiájának nyitányának nevezte – helyesen világmonarchia nyitányának...
utolsó bekezdés 2. sor: - tartottak, mind – helyett – tartották, mint –.

181. o. / 482. jegyzet: helyesen: Stuttgart. (=Studien zur christlichen Religions- und
Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 239–252.

182.o. 3. sor: - jelzőt kezdték használni – helyett – kitélt kezdték használni -

- „Egy olyan birodalmat értettek tehát ezalatt, amelyben, a napfényben az igaz Istent
imádják” – helyett – ahol állandóan napfényben imádják az igaz Istent.

182.o. 5 – 6. sor: - szerint spanyol világhatalom képes lesz – szerint után – a – névelő.

182. o. /486. lábjegyzet utolsó előtti sor Spanyol Monarchia kis betűvel írandó.

186. o. utolsó előtti bekezdés utolsó sora: hogy nem került a kánonba a próféták közé.

187. o. 3. sor „történelmet mint” vessző pótlása, alulról a 3. sor: - valamit – helyett – valamint.

187. o. 2. bekezdés 4. sor újraértelmeznek, szó után vessző, a következő szó kis betűvel
kezdődik

187. o. Utolsó mondata és a 188. első mondata idézet Sziráki 44. KBL. 266. Dániel könyve
szócikk nyomán.

187.o. /489. jegyzetpont Stuttgart. Név- és címhelyesbítés: *Koch, Klaus*: Das Buch Daniel.
(Erträge der Forschung Bd.144.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1980.

Keel, Othmar: Die Tiere und der Mensch in Daniel 7. In: Europa, Tausendjähriges Reich und
Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.
Hrsg. Delgado, Mariano–Koch, Klaus–Edgar, Marsch. Stuttgart 2003 (Studien zur christlichen
Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker) 37–66.

188. o. 2. bekezdés első mondatban idézett szó után kettős pont kell, az egymástkövető pedig
két szó.

190. o. 2. sor mondatvégi írásjel pótlása. 1. bekezdés 3. sor: - fennhéjázó – helyesen
fennhéjázó. 190. oldal 2. bekezdésének négy mondata idézőjelbe kerül Sziráki 45 KBL II.
43-44. Khiliazmus szócikk alapján

190. o. / 491. jegyzetpont helyesbítés: *Barnes, Robin B.*: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. In: Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten. Szerk. Jakubowski-Tiessen, Manfred – Lehmann, Hartmut – Schilling, Johannes – Staats, Reinhart. (=Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 155.) Göttingen, 2003. 129–146.

191.o. 1. bekezdés 10. sor: - Isten előtt ezer év év annyi..- a szóismétlődés törlése.

194. o. 4. bekezdés 7. sor nagy Sándor - helyesen – Nagy Sándor

194. o. /494. és 497. jegyzetpont név helyesen: *Goez, Werner*

195. o. a bekezdés végén hiányzik a mondatvégi írásjel.

195. o. / 498. jegyzetpont Stuttgart. 14. sorban : cím elírás. Helyesen: ... Endzeitberechnung ... Hrsg helyett: Szerk.

196. o. 3. bekezdés 7. sor: - vadálatai –vadállatai.

197. o. 5. bekezdés detorguent – helyesen – detorgeunt

197. o. 504. jegyzetpont helyesen: *Kálvin János*: Praelectiones in Danielelem, col. 50. 136, *Calvin, Johannes*: Auslegung des Propheten Daniel. Neukirchen, 1938.; *Calvin, Johannes*: Christliche Glaubenslehre (1536.), übs. v. Bernhard v. Spiess, Wiesbaden 1847. Neudr. Zürich, 1985.

199. o. utolsó bekezdés 1. sor: - látatta – helyesen láttatta.

200. o. / 516. lábjegyzet alulról a második sor: „lapok)” –törlése.

201. o. 4. bekezdés 5. sor killiasztikus – kiliasztikus

202. o. A birodalmak Melachtonnál –cím alatt, 1. bekezdés 7. sor vége – azzal kezdetek foglalkozni - helyesen kezdtek...

203. o. 3. sor ín helyett in. 9. sor nyomtatási hiba, helyesen így: Akiről szól a Szentírás. Végül...

203. o. / 522. jegyzetpont fölösleges „.” Törlése, a 6. és a 9. sorban lévő fölösleges 1-esk törlése.

205. o. 3. bekezdés Cárion háromszor fordul elő. Helyesen Carion

205.o. utolsó bekezdés 4. sor: - javaslatott – javaslatot.

206.o. / 526. jegyzetpont Heltai Gáspár neve után „:” teendő, névhelyesbítés: Stöckel.

206. o. / 527. jegyzetpont 6. sora az egyik i.m. törlése. Utolsó sor ung jünger Tag helyesen und jünger Tag.

206. o. / 528. jegyzetpont 3. sor aliarum szó előtt szövegköz

208. o. 8. sor Cárion – helyett - Carion

208. o. / 529. jegyzetpont: Geschichtsschreibung helyesen Geschichtsschreibung. 5. sor „Vii” helyett VII.

208. o. /530. jegyzetpont: Geschichte des Christentums. 3. Hochmittelalter und Reformation – Konfessionalisierung. Hg. Raitt, Jill in Verbindung mit McGinn, Bernard und Meyendorff, John. Würzburg, 1995.

210. o. Alulról az 5. sorban: a műcímbe *super propositionem*.

211. o. 2. bekezdés 9. sor: - az reformáció – helyesen a reformáció. Utolsó bekezdés 10. sor: - törököket mint – hiányzik a vessző

211. o. /532. lábjegyzet központozás következetesebb használata Segesváry, valamint Schmidt, Anton-Heinz nevének kurziválása. Címhelyesbítés: Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe. Szerk. Campi, Emidio. Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 2004.

Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung. Hrsg. Opitz, Peter. Zürich, 2003.; *Schorn-Schütte, Luise*: Die Reformation: Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung. München, 2003.

A lábjegyzethez kell csatolni: Klein, Michael: Geschichtsdenken und Ständekritik in apokalyptischer Perspektive. Martin Luthers Meinungs- und Wissenbildung zur „Türkenfrage” auf den Hintergrund der osmanischen Expansion und im Kontext der reformatorischen Bewegung. Dissertation zur Erangung der Doktorwürde.

212. o. utolsó bekezdés „állam hatalom” egybeírandó.

213. o. alulról a 3. sor törököket mint – közé vessző teendő.

213. o. / 534. jegyzetpont helyesen: *Campi, Emidio*: Über das Ende des Weltzeitalters. Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des

Danielbuches. Szerk. Delgado, Mariano – Koch, Klaus – Edgar, Marsch. Stuttgart, 2003 (=Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1. Hrsg. Delgado, Mariano–Leppin, Volker). 225–239.

214. o. / 536. jegyzetpont Harrassowitz- törlendő.

215. o.7. sor az idéző jel a de és a secundum szavak közé kerül

216. o. / 541. jegyzetpont 27. sor névhelyesbítés: Puffendorf.

217.o. utolsó sor: - a próféciákat mint – hiányzik a vessző.

218. o. 5. sor hogy az ezek – a névelő törlendő. 2. bekezdés 1. sor köztársaságkorában két szó

219. o. / 545. jegyzetpont 1. sor helyesen IV. Henrik, 34. sor helyesen Julius Caesar, 39. sor helyesen evilági, 51. sor helyesen Kürosz és Dareiosz.

221.o. 2. bekezdés 8. sor: - szerinte ha – közé vesszőt kell tenni. 3. bekezdés utolsó sor: - a szarvak, - itt nem kell a szó után vessző.

223. o. helyesen Paulus Diaconus.

223.o. /551. jegyzetpont 10. sor szóközpótlás, 14. sor szintén, 15. sor fölösleges „a” törlése, helyesen: után a ... . 38. sor mondatközi írásjel pótlása a „mint” előtt. Alulról a 2. és az 5. sorban az évszám utáni „:” –ok helyett „,” Kerül, a következő szavak pedig nagybetűvel írandók (Kommentár..., A birodalom...)

226. o. 4. sor pedi- helyesen - pedig.

226. o. / 554. jegyzetpont felesleges -) törlése. 555. jegyzetpont névhelyesbítés: Stöckel.

227. oldal, 557. lábjegyzet 4. sorának utolsó szava: az *optims helyett : optimis.*

231. o. /564. jegyzetpont 3. sor szóközpótlás. 14. sor szintén, 17. sor rövidítés helyesbítése: RMKT XVI. század I. kötet.

232. o. 2. bekezdés 1. sor: - akiútkeresés – a kiútkeresés. Utolsó sor: - vadálat fején – vadállat fején.

233. o. 1. sor: - Lutheir – Luther. 5. sor: - „a morális veszedelemből úton lehet menekülni, úgy ahogy bűnbeesett bűnös megtérésének a módja a megtérés a módja” - a morális veszedelemből milyen úton lehet menekülni úgy, hogy a bűnbeesett bűnös megtér. 1. bekezdés 2.sor: az írásjel halmozás megszüntetése, - például mint – közé vesszőt kell tenni. 3. bekezdés: - Korán kritikát használhatta használhatta – a 2. törlése.

233.o. / 567. lábjegyzet tex – helyett – lex

234. o. alulról a 2.sor: - prófétához kötött – külön írandó: prófétához kötött.
247. o. / 574. lábjegyzet: *Batizi András: Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva az ítéletig való historia.* i. m.
248. o. / 575. jegyzetpont az ismétlődő rész („Sevillai Isidor Pseudo-Efrémre épített, mikor a Római Birodalom bukásával, a „népek viharával” jelezte az idő közeledtét.”) törlése.
249. o. utolsó sor: nevű keleti királynak a hódító háborúja.
- 250.o. 1. bekezdés 12. sor: - azon a tételét – nem kell közé névelő.
251. o. 6. sor a felesleges „-törlése.
- 251.o. /578. jegyzetpont („Kmoskó Mihály tanulmányozta a szöveget fordításával és jegyzeteivel. 38. 114 jegyzetpont”) törlése.
252. o. 2. bekezdés 2. sor Pszeudo-Kallisthenész – helyesen- Pszeudo-Kalliszthenész
252. o. első bekezdés utolsó sor a lábjegyzetet jelző szám formátumának megigazítása.
252. o. / 583. lábjegyzet felesleges pont törlése. Helyesen : *Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor legenda.* Bp. 1958. (Az MTA I. Osztályának közleményei, 13.) 5.
253. 3. sor Szent Jeromoustól – helyesen – Szent Jeromostól
254. o. 4. bekezdés 1. sor Anonymus előtt pont helyett vessző
254. o. / 591. lábjegyzet 2. sor örményszemtanú - két szó
257. o. [ez nem más, mint a János apostol Jelenésének könyve, 16,16-ban említett Armageddon – kiegészítés tőlem: Ö. S.]
- 260.o. 3. bekezdés 2. sor: - az iszám is – iszlám.
260. o. 4. bekezdés 2. sor adja szöveget – helyesen –adja a szöveget
260. o. / 600. jegyzetpont név és cím helyesbítése: *Meserve, Margaret: Empires of Islam in Renaissance historical Thought.* 2008. The Caspian Gates fejezet 249-256.
262. o. / 601. jegyzetpont: „:” pótlása. Helyesen: *Möhring:* i. m. 17–28.
263. o. 1. bekezdés 1. sor: - aAki – aki.
265. o. 1. bekezdés: ez ismétlődik
265. o. / 606. jegyzetpont 4. sor helyesen: *Möhring:* i.m. 49.

267. o. 11. sor: - a világcsászár varasának – a világcsászár várásának.

268.o. utolsó sor megaz –helyesen- meg az

268. o. /611 lábjegyzet 9. sor a zárójeles részek törlendők.

269. o. 1. bekezdés 3. sor: - választanak és a pápa – az - és – nem kell. 2. bekezdés Guillom – helyesen – Guillaum

269. o. / 613. jegyzetpont helyesen: *Reeves: The influence...* i.m. 332–346.

270. o. Sas és lilium.. cím alatt 4. sor: - önmagáról mint – hiányzik a vessző.

270. o./ 615. jegyzetpont helyesen: *Peuckert, Will-Erich: Die grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther. Band I. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1966. 104.; Kurze, Dietrich: Johannes Lichtenberger (†-1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie. Lübeck–Hamburg, 1960; Reeves: The influence... i. m. 347-352.*

271. o. 10. sor „jó” –helyett „jó”.

272. o. 2. bekezdés 2. sor „státust mint” közé vessző teendő. 12. sor: - „ehetőséget kapottesélye nyílt arra” – lehetőséget kapott arra...

273. o. / 219. jegyzetpont alulról a 8. sora helyesen: A XXVII-es alatt tekintetbe veszi, hogy vajon Luthert vagy Kálvint ábrázolja-e az Antikrisztus, de következtet, hogy ez a jövőre és nem a múltra vonatkozik, és inkább azokra a jövőre és szent pápákra figyel, akik helyre fogják állítani az egyházat és össze fogják gyűjteni Krisztus nyáját. A hivatkozás helyesen: *Reeves: The influence...* i.m. 453-462.

274. o. /621. lábjegyzet helyesen Egidio da Viterbo: *Historia Viginti Saeculorum*

278. o. /626. jegyzetpont *Ritoókné Szalay Ágnes: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: Történelem– kép. Személyek múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.– szeptember 4. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk. Jávora Anna. IV. 16. 297*

279.o. /629. jegyzetpont 3. sora: *Kurze, Dietrich: Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken. In: Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag. Szerk. Anita Mächler. Frankfurt am Main, 1976, 164–186. Kurze: Johannes Lichtenberger. i. m.; Warburg, Aby:*

Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg, 1920. In: Ausgewählte Schriften und Würdigungen. Szerk. Dieter Wuttke. Baden Baden, 1979.

279. o. / 631. jegyzetpont helyesen: Melanchthons Astrologie. Wittenberg, 1997.

279.o. / 632. jegyzetpont 3. sor helyesen Thumser, Matthias. Címhelyesbítés: *Delumeau, Jean*: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14–18. Jahrhunderts. Band II. Reinbek, Hamburg, 1985

280. o. / 636. jegyzetpont felesleges kitenni az „o”- t

281. o. / 639. jegyzetpont. *Fodor* i. m. 135. o., ill. ugyanerre a következtetésre jut.; *Teply*: i. m. 89–94. Az oszmánok tehát mindig más nagy ellenfél templomának gömbjében látták az aranyalmát. Először Buda, melynek ez egyik török neve piros (veres) alma, majd Róma, Bécs és Köln lesz ez. Béccsel kapcsolatban két történet is fennmaradt, mely az aranyalma-legendához köti. Mindkettő a város 1529-es török ostromához kapcsolódik. Ezeken kívül több európai városról (Róma, Grenada stb.) is fennmaradtak olyan történetek – mind az oszmán, mind a keresztény hagyományban – melyek azokat az aranyalma-mítoszhoz kötik. Mivel igény szerint alakítható volt, kiválóan bevált minden hódító törekvés megideologizálására.

282. o. / 642. jegyzetpont. *Heltai Gáspár*: Krónika a magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. Bp. 1995. 783–784. ; *Fodor*: Az Apokaliptikus hagyomány. i. m. 210–211.

283. o. a cím utáni mondatkezdésből lemaradt *A magdeburgi századok*

284. o. 1. sor „Phókasz” helyesen Phókasz. 9. sor „csatában” után vessző használandó. 3. bekezdés Kersztény részről a birodalomból elűzött Sergioszs- helyesen –, egy Keresztény részről egy a birodalomból elűzött, Szergiosz

284. o. / 654. lábjegyzet utolsó sor Szergiusz –helyett – Sergius

285. o. 1. sor Mauríkiosz rövid i-vel; 2. bekezdés korábban –helyesen – korában

285.o./ 645. lábjegyzet 5. sor: - a hatalmat magához ragadt – ragadta. 647. jegyzet: felesleges „i” törlése.

286. pátriarka - helyesen - pátriárka

286. o. / 650. jegyzetpont helyesen: *Argyriou, Astérios*: Perception de l’islam et traductions du coran dans le monde byzantin grec. Byzantion LXXV(2005), 25–69.

286. o. /651. jegyzetpont névhelyesbítés A lábjegyzethez csatolni kell: *Őze- Dobrovits: A korán-cáfolat i. m.*

287. o. 2. bekezdés 4. sor: - népszeű – népszerű.

287. o. / 653. A reformátoroknak a Prófétáról alkotott képe.

288. o. 2. sor Szűz Mária nagy betűvel írva. Idéző jelbe kerül a következő mondat: „A reformáció egész nemzedéke tehát megegyezett a Korán és az iszlám tanításának, szinkretizmusának létrejöttében.” Segesváry 62. oldal

288. o. / 656. jegyzetpont címhelyesbítés: *Geiger, Abraham: Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen? Bonn, 1883.*

288. o. / 657. lábjegyzet 3. sor numeno helyett numero

289. o./ 657. jegyzetpont Segesváry 5. fejezete szerepel itt, pedig a 4. ről van szó.

289. o./ 658. jegyzetpont név- és helyesbítés: *Koch, Ernst: Andreas Musculus und die Konfessionalisierung im Luthertum. In: Die Lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Szerk. Rublack, Hans-Chirstoph. Gütersloh 1992.*

290. o. / 662. jegyzetpont hiányzó betű pótlása az 1. sorban helyesen: vádiratának.

290. o. / 663. jegyzetpont: *Lings, Martin: Muhammad. His Life Based on the Earliest Sources. London, 1983.*

292. o. 3. sor felesleges betű törlése: „Mohamaed” helyesen Mohamed. 9. sor mintájára után vessző teendő.

292. o. / 668. jegyzetpont szóköz pótlása, valamint nagybetű alkalmazása a megfelelő helyen: La Sîrat Rasul Allah, a próféta életrajza melyet Ibn Ishâq írt, és amely Ibn Hishâm közvetítésével jutott el hozzánk. A szerzetes Bahîra, akinek neve arameus nyelven a „Választottat” jelenti, s akit, mint Sargist vagy Sergiost (latin átírásban Sergiust) is említenek, a keleti keresztyének, sok legendát szöttek, s ezeket a nyugati irodalom is átvette. Idézi *Segesváry: i. m. 9. jegyzetpont. A lábjegyzethez csatolni kell: Őze- Dobrovits: A korán-cáfolat i. m.*

292. o. / 669. jegyzetpont 2. sor felesleges részekeltörlése. A mondat helyesen: Székely István (?–1563) beiratkozik a krakkói egyetemre 1529-ben.

293. o. idézetnél [arabok – kiegészítés tőlem, Ő. S.]

295. o. 1. bekezdés 5. sor: - ezeket mint – hiányzik a vessző , az ördög szó elé az határozott névelő írandó.

296. o. Alulról a 3. sor : (anabaptisták – kiegészítés tőlem: Ó. S.)

297. o. első bekezdés 3. sor „mellé mint” vesszőhiány.

297. o. / 680. jegyzetpont: Lásd *Hegyi Klára*: i. m. I. kötet 284–304.

297. o. /681. lábjegyzet A mondat végre pont szükséges

298. o. 3. bekezdés kezdete helyesen: Magyar követői ...

299.o. 4. sor felesleges pontok törlése.

299. o. /686. jegyzetpont. *Bornemisza*: Postilla V. 386. a–388. b. (Kiemelések tőlem: Ó. S.)

300.o. 3. bekezdés 3. sor: - felhasználni – után vesszőt kell tenni.

301. o. / 689. jegyzetpont Reformmierte - helyesen – Reformierte; Hrsg helyett Szerk. *Wallmann, Johannes*: Lutherische Konfessionalisierung – ein Überblick. In. *Rublack, Hans-Christoph*: Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Gütersloh, 1992. 33–53.

303. o. 3. sor Zürichieknél kis betűvel

304. o. alulról a 2. sor dogmai – helyesen – dogmái

305. o. alulról a 8. sor amik helyett amelyek.

307. o. alulról a 6. sor a mondatvégi írásjel pótlása.

307. o. / 705. jegyzetpontban a mondatvégi írásjel pótlása.

308.o. 706. lábjegyzet 28. sor: - is helyet kap – nem kell a vessző.

309. o. 3. bekezdés türken Frage – helyesen - Türkenfrage

309. o. / 707. jegyzetpont 5. sor hiányzó szóköz. Helyesen: Viret: A század elvesztette fiatalságát.

310.o. 2. bekezdés 3. sor: - törökökről –törökökről.

310. o. / Lábjegyzetekben hiányzik a 712. sorszámú összecsúszás miatt. A 712. jegyzet szövege: Heinrich Bullinger: 1504–1575 között élt és alkotott. Zwingli hű követője és az európai reformáció nagy alakja volt, átfogó történetírói és eszkatológiai tevékenységet

folytatott Fritz Büsser Pestalozzira támaszkodva azt mondja: Bullinger Európa protestáns egyházak nagy tanítója volt. 713. jegyzetpont névhelyesbítés: Campi, Emidio.

311. o. 1. bekezdés 2. sor: - Antikrisztusnak szerinte bizonyul – szórendi hiba, helyesen: szerinte Antikrisztusnak bizonyul.

311. o. / 715. jegyzetpont 2. sor, hiányzó betű pótlása. Helyesen: bibliai.

314. o. Második bekezdésének első mondata idézőjelbe. A bekezdés végéhez egy lábjegyzetet kell rendelni, miszerint Sziráki: i.m 46. o. a KBL 723-726. Jelenések könyve szócikke nyomán. 4. sor biztatás helyesen bíztatás.

315. o. utolsó bekezdés – vadálatban – vadállatban

315. o. /716. jegyzetpont mondatvégi írásjel pótlása.

316. o. 1. bekezdés Elismeri után vessző alkalmazandó. 2. bekezdés a mondja szó gondolatjelek közé írandó. 3. bekezdés 6. sor: - írja hogy – vessző kell közéjük. 4. bekezdés 1. sor „hét fejű” egybeírandó.

317. o. 2. bekezdés 1. sor: - modellenl – helyesen modellen.

317. o. 2. bekezdés 2. sor: - fordulópontot – fordulópontot.

317. o. /720. lábjegyzet A mű teljes címléírása helyett Bibliander i. m.

319. o. 1. sor: - nem olyan kokrét –konkrét. 3. bekezdés „ember aki” közé vessző kerül.

319. o. / 727. jegyzetpont nagybetűs kezdés. Helyesen: Idézi Segesváry i.m. 32. jegyzetpont.

320. o. 1. sor „Mohamednek mint” közé vessző kerül.

320. o. / 731. jegyzetpont a ( ) –elhagyható.

321. o. Hiányzó lábjegyzetpont! 732. jegyzetpont törlendő.

322. o. / 735. jegyzetpont 2. sor hiányzó szóköz. (Balassi- után)

323. o. 3. sor Vermigli és Bucer után törölni kell a vesszőt Musculus után pedig ki kell tenni.

323. o. / 736. jegyzetpont 11. és 13. sor felesleges írásjelek törlése, 14. sor helyes évszám: 1932.

327. o. / 745. jegyzetpont 4. sor cím helyesbítve: *Scribner, Robert W.:* For the Sake of the Simple Folk Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981. valamint *Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne.*

Szerk. Rösener, Werner. Göttingen, 2000. (=Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 156.); Uő: The German Reformation. (Studies in European History) Basingstoke, 2003, 2. ed.

328. o. Utolsó bekezdés 3. sor hunanum gens - helyett – humanum genus

328. o. / 747. jegyzetpont a mű címének helyesbítése: *Dobrovits Mihály–Őze Sándor*: Keleti és nyugati hatalmi ideológiák összeütközése a Kárpát—medencében V. Károly uralkodása idején címmel.

328. o. / 748. jegyzetpont Címhelsebítés: *Kohler, Alfred*: Karl V. 1500-1558. Eine Biographie. München, 2000. Az ismétlődő rész törlése, valamint cím helyesbítése: *Brandi, Karl*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. München, 1964..

8. sorban helyesbítés: *Schillig, Heinz*.. ... ; *Zeeden, Ernst Walter*: Deutschland von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Westfälischen Frieden (1648). In: Die Entstehung des neuzeitlichen Europa. Hg. v. Josef Engel. Stuttgart, 1971 (Handbuch der europäischen Geschichte, 3).

329. o. /749. jegyzetpont névhelyesbítés: *Bosbach, Franz*: „Die Propaganda Karls V in der Kritik des Erasmus“. In: *Respublica Litterarum* II, 1988. 32–58.

329. o. / 750. jegyzetpont *Lanzinner, Maximilian*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993.

330. o. alulról a 2. sor: - igazolni is látszott is ezt a megítélést – sok az – is –

330. o. / 752. jegyzetpont helyesbítés: *Eckhardt Sándor*: Az Antikrisztus legendája Katolikus Szemle, 57.

333.o. 1. sor: - tartalmazza – után vesszőt kell tenni 11. sor „helyet” helyet helyét. 12. sor. (kiemelés tőlem: Ő. S.)

330. o. / 756. jegyzetpont első sor hiányzó részeinek pótlása: Szegedi Kiss István (1505–1572.)

333. o. / 756. lábjegyzethez csatolni *Őze*: Határ és a határtalan. i. m. 137-138; 168-177

334. o. 334. o. 16. sor Sziládi – helyett – Szilády; sincerrae – helyett- -sincerae

334. o. / 758. jegyzetpont könyvészeti helyesbítések: *Payr Sándor*: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története Sopron, 1924.; *Debreceni Ember Pál*: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Ed. Lampe, Fridrich Adolphus. Lipcse, 1728.

335. o. / 767. jegyzetpont Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Szerk. Bahlcke, Joachim–Strohmeyer, Arno. Stuttgart, 1999.

339.o. 2. bekezdés 5. sor: - városban nemigen van katolikus templom – helyesen nincs. 6. sor „elfoglaljanak” után vessző alkalmazandó.

340.o. 1. sor a „több” után álló vessző felesleges. 1. bekezdés 15. sor: - szerepeltek – után vesszőt kell tenni.

341.o. 2. bekezdés 8. sor: helyesen büntetéseként.

341. o. 3. bekezdés [Petrovics – kiegészítés tőlem, Ő. S.]

343. o. 2. bekezdés 5. sor „államforma mint” közé vessző teendő.

345.o. 1. bekezdés 7. sor: - jelen van mint – a – van után vesszőt kell tenni.

347. o. címben hívatástudat – hivatástudat –

348. o. / lábjegyzeteiben a felesleges „1” –sek törlése. 792. jegyzetpont felesleges „:” törlése. Helyesen: *Löfgren, David*. 795. jegyzetpont 2. sor hiányzó név pótlása: Göllner: Die Türkenfrage im Spannungsfeld... i. m.

348. o. / 791. jegyzethez csatolni kell *Őze: Bűneiért...* i.m. 100- 105.

349.o. 799 -800. lábjegyzet beljebb van az előző bekezdésnél több soron át.

350. o. /800. jegyzetpont 7. sor Sólyom kis kapitális formátumának megszüntetése, 7. sor név helyesen: Göllner. 804. jegyzetpont előtt a felesleges térköz megszüntetése.

350. o. 803. jegyzetpont Hrsg helyett Szerk.

352. o. / 811. lábjegyzet 3. sora: - Illyés prófét –helyesen Illyés próféta.

352. o. / 807. jegyzetpont 5. sor felesleges írásjel megszüntetése Horváth János – 1543-ig, Perényi... 8. sor évszámhelyesbítés „68” helyett 1568.

353. o. 2. sor „lött” helyett lett.

353. o. 2. bekezdés 5. sor: - rétegrnek –rétegnnek.

353. o. / 812. jegyzetpont: *Téglásy Imre*. Előszó. In: Sztárai Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*. Szépirodalmi, Bp. 1985. Vál., gond. Bev. tan. Téglásy Imre. 7–26.

353. o. / 813. jegyzetpont: 2. sorban helyesen : „Az idő ósága”.
354. o. /817. jegyzetpont hiányzó szóköz pótlása: RMKT XVI. /2. 317. 1546. Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben.
355. o. / 819. jegyzet helyesen RMKT XVI. Század.
356. o. / 825. jegyzetpont hiányzó szóköz pótlása: *Őze*: A határ és a határtalan. i. m.117. Tolnai Mihály: Szent had azaz lelki és testi szabadságokért ...
357. o. / 828. jegyzetpont felesleges szóköz törlése.
357. o. /830. jegyzetpont 6. sor helyesen Debrecen.
359. o. idézet lezárása mondatvégi írásjellel.
- 360.o. 2. bekezdés utolsó sora: - csábígatásával –csábítgatásával.
- 361.o. utolsó bekezdés 2. sor: - közelinek és véli és veszélyesnek –
361. o. / 837. jegyzetpont helyesbítés: *Bobzin, Hartmut*: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa. (=Beiruter Texte und Studien. Band 42.) Beirut, 1995.
361. o. / 838. jegyzetpont fölösleges „:” törlése. Helyesen *Lestringant, Frank*
361. o. / 839. jegyzetpont címhelyesbítés, valamint fölösleges betű törlése. Helyesen: *Bobzin*: Der Koran... i. m. 159–276. Legvalószínűbb születési dátuma 1504. Zürichben tanult, majd 1527-ben a zürichi egyház exegézistánára lett...
362. o. /840. lábjegyzethez csatolni kell: *Őze-Dobrovits*: A korán-cáfolat i. m.
- 363.o. utolsó bekezdés 4. sor: - arabtudósai – arab tudósai.
363. o. / 844. jegyzetpont szóközhiányok pótlása: *Bobzin*: Der Koran... i. m. 181–208. A három kötet felosztását már Varsányi közölte és elemezte magyar nyelven mindhárom munkájában. Általánosan a témáról vö. *Hagemann*: Christentum contra Islam. i. m. 81–94.
364. o. 1. bekezdés 6. sor: - ismeretei miatt hívtak meg (öt) –helyesen hívták meg öt. 2. bekezdés dialogo explicata – helyett- dialogo explicata
364. o. /847. jegyzetpont 7. sor helyesen méltóságok.
365. o. alulról a 2. sor „Azaz” kisbetűvel írandó.
366. o. 2. sor a !- jel a lábjegyzetet jelző szám elé kerül.
367. o. zárójeles megjegyzés lezárása mondatvégi írásjellel.

368. o. 2. bekezdés utolsó sor „művérnek” helyesen művének.

368. o. / 860. jegyzetpont helyesen: *Szegedi Stephanus*: i. m. 389. Idézi *Imre*: *Arbor Haereseon*. i. m. 75.

369. o. /862. jegyzetpont könyvészeti helyesbítés: *Euszebiosz* egyháztörténete. Bp. 1983. 207.

370. o. 2. bekezdés utolsó sor mondatvégi írásjel pótlása.

371. o. / 869. jegyzetpont : *Folio Postilla* IX. Idézi: *Schulek*: i. m. 203.

372. o. / 871. jegyzetpont felesleges rész (Sommer: i.m.) –törlése. *Wallmann, Johannes*: *Zwischen Reformation und Pietismus Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie*, In: *Verifikationen. FS für Gerhard Ebeling zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Jüngel, Eberhard – Wallmann, Johannes. Tübingen, 1982. 187–205.

376.o. 2. bekezdés 1. sor felesleges szóköz törlése. 5. sor: - átvonulnak a az égbolton – átvonulnak az égbolton.

377.o. 1. bekezdés 4. sor: - Hold – után vesszőt kell tenni.

377.o. 4. bekezdés 4. sor vége: - Vanak – Vannak.

377. o. / 887. jegyzetpont - 888- helyett 887. sorszám és a formátum megváltoztatása.

378. o./ 891. lábjegyzet: 2. sor „vonalúés- azaaz” – vonalú és ... azaz.

379. o. /895. jegyzetpont 1. sor helyesbítés: példánya. 4. sor helyesbítés: katasztrófájával.

380. o. / 898. jegyzetpont névhelyesbítés: *De Molen, Richard*

381. o. /900. jegyzetpont címhelyesbítés: *Bezold, Friedrich von.*: *Astrologische Geschitskonstruktion im Mittelalter*. In: *Aus Mittelalter und Renaissance: kulturgeschichtliche Studien*. München–Berlin, 1918. 5–195.

382. o. / 901. jegyzetpont névhelyesbítés: *Kolb, Robert*: *Caspar Peucer’s Library. Portrait of a Wittenberg Professor of the mid-sixteenth century*. St. Louis, 1976. (=Sixteenth Century Bibliography, 5.) 37–76. A 8. sorban *Dieter- Müller-Jahncke* ....

384. o. 1.sor: - Az iszlám mint – az - iszlám – után vesszőt kell tenni. 5. bekezdés *Völker* helyett *Volker*.

384. o. / 906. jegyzetpont 4. sor fölösleges szóköz.

385. o. / 907. jegyzetpont fölösleges *Uo.* törlése. 909. jegyzetpont mondatvégi írásjel pótlása.

386. o. / 910. jegyzetpont 44. sor hiányzó szóköz pótlása: ... régiek művének méltó folytatójaként tűnt fel. 50. sor helyesbítve: Gilleaume Postel 1560-ban a *République des Turcs...* 66. sor helyesen *Mithra*.

387. o. 7. sor felesleges szóköz törlése.

388.o. / 914. jegyzetpont rövidítések helyesbítése: Bornemisza Péter: Ördögi Kisirtetekről, avagy röttenetes utalatosságokrol ez meg fertezetet világnac és azbol való ki tisztogatasarol az mi Vrunc Iesus Christusnac. Sempten 1578. RMK I. 148. RMNY 433

P. I. CLXIX.

391. o. 2. bekezdés 6. sor: - a termtés – teremtés.

392. o. utolsó bekezdés, 8. sora: - élni vele mint – a – vele – után vessző kell.

407. 9. sor. Geogejevic Bartholomaus De Turcam – helyett- Georgievics, Bartolomeus De turcorum

411. o. 9. sor repatita –helyesen- repetita